

PREFACE

The MĀLATĪMĀDHAVA of Bhavabhūti, with the commentary "Rasamañjarī" by Pūrnasarasvatī the author of Hamsasandēśa and many other original works and glosses, is published for the first time as No. 170 of the Trivandrum Sanskrit Series. More than a dozen manuscripts and other editions have been used for the publication of this work. The commentator Pūrnasarasvatī is presumably a Kerala and is well known.

The present edition of the commentary is based on the following manuscripts —

क. A transcript, No. C. 210 of the Curator's collections, written in Malayalam script. It is almost complete and is described on pages 3029-30 of the D. C. of Sanskrit Manuscripts of the Curator's Office Vol. III.

ख. M S. No. C. 2230 of the Same collections, a palm-leaf manuscript written in the Malayalam script procured from Sri Nārāyaṇan Rāmapiṣaroti Kidangūr, North-Travancore. It is considerably old but is legibly written, complete and comparatively free from mistakes.

ग. MS. No. C. 2286 of the same collections, a palm-leaf manuscript in the Malayalam script. It has been procured from Devan Namputiri, Mattappalli. Parur, North Travancore. At the close of the Ms. the whole text of the drama is given in 40 folios. It is well preserved and is in good condition.

घ. MS. No. C. 2311, a palm-leaf manuscript in damaged condition and is in Malayalam characters. There are many scribal mistakes. The commentary extends nearly to the end of Act VI.

ङ. MS. No. C. 2547. Palm-leaf, old and in crumbling condition. The manuscript begins with the commentary on a portion of the Act.V, and extends up to the very end. It has been procured from Manayattattu Vāsudevan Namputiri, Vaikom (Central Travancore)

च. MS. No. 10513 of University Collections of this Library, a palm-leaf codex in good condition, procured from Edappalli Palace, North Travancore. This contains only the first two Acts of the Drama.

൩ MS. No. 10706. of the same collections, Palm-leaf, Malayalam script, procured from Kāñjirappalli Mana Muvattupuzha, North Travancore. The work commences at the beginning of the III Act only, and extends up to the end. It bears striking resemblance with the MS. ൫.

൪ MS. No. L. 933, Palm-leaf, Malayalam script, procured from the Kizhakkekovilakam (a branch of the royal family of the Zamorins of Calicut). Kottakkal Malabar, extends up to a portion of the 9th Act.

൫ M S. No. C. 1657 of the Curator's collections, Palm-leaf, much worn-out, the first 12 leaves missing, procured from Utrattati Tirunal Rama Varma Tampuran, Kochukonkal Palace Pantalam, Central Travancore. The Commentary in this manuscript extends from a portion of the VI Act up to the end.

൬ M S. No. 2526. C. of the University Collections a palm-leaf manuscript, in the Grantha Script, procured from Ayya Sastri, Kalhdaikkurichi. It extends only up to Act VIII.

, For the preparation of the text matter about eleven manuscripts and different editions of the drama have been consulted. Most of the manuscripts are in the Malayalam script and have been procured from different parts of Kerala. They are Nos. L. 208 F, 416, 471 A, 593, 743 3750 B and C. 1286 B. of the University collections in this Library.

The entire work was edited and seen through the press by Mimamsakarātna professor V. A. Ramaswami Sastri M. A. the Honorary director of this Library and he was assisted in this work by Sri. Venkateswara Sarma M. A., Mahopadhyāya Sri. N. Rama Sastri & Mahopadhyāya A. Ramachandra Sastri of this Library. The whole catalogue Section of the Library assisted in the collection of the manuscripts of both the text and the Commentary.

Trivandrum }
1953

K. S. MAHADEVA SASTRI.

INTRODUCTION

It is a matter for great pleasure to us that the *Malatimadhava* of Bhavabhūti with the commentary known by the significant name '*Rasamanjari*', by Pūrṇa-sarasvatī is now being first published in the Trivandrum Sanskrit Series, No. 170.

Based on the names of the hero and heroine, the drama is named '*Malatimadhava*.' It belongs to the class of dramas called *Prakaranas* since it conforms to its definition—

‘ भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥ ’

by the plot being conceived by the poet, the hero being a *Dhirasanta*, the heroine being noble born and the main *rasa* being *Srngara*.

From the passage—

‘ अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मनगरं नाम नगरम् । तत्र तैत्तिरीयिणो ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनश्चरणगुरव उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म ।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोर्धमायुः ॥

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठ-
स्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम कविर्निर्ग-
सौहृदाद् भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् ’

in the prologue to the work, we are able to know that its author is Bhavabhūti, that he belonged to a very renowned

‘मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः संस्कारस्यानव-
रतप्रबोधात् प्रतायमानस्तद्विसृष्टैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृति-
प्रत्ययोत्पत्तिमन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । ’ (P. 264.)

‘पञ्चदशनाडीचक्र शक्तिनाथः’ etc.

clearly show his knowledge of Yoga and Vedānta. He was wellversed in other subjects as well. For instance his knowledge of Kāmasāstra is exemplified in the passages—

‘कुमुदमधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनधिगत-
विश्वासैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः सद्यः सम्प्रयोगविद्वेषिण्यः पुरुषद्वेषिण्यो वा इति ।
एवं किञ्च कामसूत्रद्वारा आमनन्ति । ’ (P. 394), ‘अत्युदारप्रकृति-
मालती । तन्निपुणं निसृष्टार्थदूतीकल्पस्तन्त्रयितव्यः’ (P. 52) etc.

of Dharmaśāstra in—

‘गीतश्रायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः’ ।
(P. 124)

‘प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा’ (P. 173) etc.

of Āgamaśāstra in

‘नित्यन्यस्तपडञ्चकनिहितं’ (P. 240),

‘पञ्चदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा’ (P. 241),

‘न खलु महामांसविक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि’ (P. 238) etc;

and of Nītiśāstra in—

‘कुतोऽप्यत्यग्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम्’ (P. 151) etc.

From the passages—

‘यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिर्विर्गुरुः’

‘श्रेष्ठः परमहंसानाम्’

we are able to know that his Guru was a great yogin
named Jāṇanīdhī.

The Śloka—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

at the beginning of the drama indicates that the author had not succeeded in gaining recognition in the literary world at the time of its composition. But that the wonderful development of the brilliant plot, though it cannot be easily grasped by ordinary people, and the abundance of rasas in it make the work deserving of recognition is indicated by such statements as 'अस्ति वा कचिदेवंभूतमत्यन्तचित्ररमणीयोज्ज्वलं महाप्रकरणम्', भूमना रसानां गहनाः प्रयोगाः' etc.

According to some authorities Bhavabhūti is identical with the famous Mīmāṃsaka, Umveka, the disciple of Kumārīlabhatta. They base their conclusion on three facts. Firstly, Pratyagrūpācārya, in his commentary Nayanaprasādīnī on the Tātparyadīpikā of Citsukha, while commenting on 'उक्तं चैतदुम्बेकेन' observes भवभूतिरुम्बेकः ।

Secondly at the beginning of Umveka's commentary Tātparyadīpikā on the Śloka-vārtika, the famous Śloka —

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां पृथ्वी’

of *Malatimadhava* occurs. Thirdly, in the introduction to his edition of Gaudavaho (Bombay Sanskrit Series No. XXXIV) S. P. Pandit says that in an old manuscript of *Malatimadhava* belonging to Mahādeva Venkatesa Lele of Indore the colophons at the end of the third and sixth Acts respectively read—

‘इति श्रीभट्टकुमारलिशिष्यकृते मालतीमाधवे तृतीयोऽङ्कः’

and

‘इति श्रीकुमारिलस्वामिप्रसादप्राप्तवाग्वैभवश्रीमदुम्बेकाचार्यविरचिते मालतीमाधवे पष्ठोऽङ्कः’

and the same at the end of the 10th reads —

‘इति श्रीमद्भवभूतिविरचिते मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः’

But this identity is not accepted by all. *

The Śloka—

‘ऋषिवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दितान् ।’

in Kalhaṇa's *Rājataranginī* makes Bhavabhūti and Vākpatirāja the court poets of King Yaśovarman. Since the date of Yaśovarman is the 8th Century A. D., Bhavabhūti also can be given the same date.

Besides the *Malatīmadhava*, two other dramas of Bhavabhūti namely the *Mahāvīracarita* and the *Uttararamacarita* are known. There are, however, Ślokas like ‘निरवद्यानि पद्यानि’, ‘दैवाद्यद्यपि तुरयोऽभूत्’, ‘अलिपटलैरनुवाताम्’ etc. which are attributed to Bhavabhūti in works like Śārṅgadharapaddhati, but none of which occur in the three dramas. Moreover, Citsukha in his *Tatvapradīpikā* credits Bhavabhūti with the authorship of certain Nāṭikās also when he observes ‘नहि पुरात एव सन् नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेणानासौ भवति भवभूतिः’ ।

* *Ind. Śloka-vartikavyakhyā (Tatparyatīka)* By Bhattabekka, Madras University Sanskrit Series No. 13. Preface pp. XXI-XL.

It appears therefore, that Bhavabhūti had written certain other works also. If, however, the identity between Bhavabhūti and Umveka can be established, then naturally he becomes the author of Bhāvanāviveka and other works also.

COMMENTARY

The *Malatimadhava* though apparently simple in language requires the help of a good commentary in order to fully understand its profound sense. The difficult nature of the work is indicated by the poet himself in the words 'भूम्ना रसाना गहनाः प्रयोगाः' and by Pūrṇasarasvatī in his *Rajulaghvi*, a metrical version of the drama, in the lines

‘प्रकरणतिलकं यन्मालतीमाधवाख्यं
सुकुटिलमिति वृत्तं तस्य बालैर्दुरापम् ।’

and

प्रकटितमिति पद्मैरञ्जसा बालिशानां
सुकुटिलमिति वृत्तं मालतीमाधवस्य ।’

Though commentaries on this drama by Jagaddhara Nānyadeva and Tripurārī have already been published a commentary which is more elaborate, which dives deeper into the text and brings out all the suggested sense, has still been a desideratum. The present commentary Rasamañjarī by Pūrṇasarasvatī satisfies this requirement.

The method of Pūrṇasarasvatī's commentary is somewhat unique and is a fine model for all commentators. He explains in great detail practically every word in the text, citing, whenever necessary, appropriate authority and profusely quotes lexicons and grammatical works, and by the fulness of the explanations originality of discussions and wealth of illustrations excels the other published commentaries on the drama. The following may be cited as an example: -

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डचण्डालयोः

पापारम्भवतोर्मृगाव वृकयोर्भीरुगता गोचरम् ।

सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्थोर्मुखे वर्तते

हा धिक् कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥

न्यस्तालक्तकेत्यादि । न्यस्तालक्तका तिलकत्वेन विहितलक्षारसा । रक्तानि लोहितवर्णानि माल्यानि मालायां साधूनि पुष्पाणि । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । वसने वस्त्रे च यस्याः । पाषण्डचण्डालयोरिति । ‘पाषण्डा बाह्य-
लिङ्गिन’ इति वैजयन्ती ।

‘कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।

नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥

किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचेनाम्बुजन्मना ।

एवं कलौ वदिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥’

इति श्रीविष्णुपुराणे

‘निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।

यथा पापेन पाषण्डा नहि वेदाः कलौ युगे ॥’

इति श्रीभागवते च वेदब्राह्मणानामीश्वरभक्तिरहितानां दुस्समयिनां श्वस्वरसृगाल-
सधर्मणा दुष्कर्मणां पापण्डत्वावगतेस्तथागतनगनाटककापालिकादयः पाषण्ड-
ग्रन्थेनाच्यन्ते । पाषण्डी च पापण्डश्च पाषण्डौ । ‘पुमांस्त्रिये’त्येकशेषविधानात् ।
अनेन चान्तेवासिन्या गुरोरेकशेषवचनेन गभ्यागम्येनियमाभावो
द्योत्यते । चण्डाली चण्डालश्च चण्डालौ । तदुपमितयोः । अथवा पाषण्ड-
रूपयोर्जनश्रमयोरिति । अनेनैतदाह—

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ’

इति.

‘हित्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत् ततो यदि ।

यत्र ह वा भद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आतो भजतां स्वधर्मतः ।’

इत्यादिभिः प्रतिपादितां परमेश्वरभक्तिं,

‘यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ’

इति,

‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते यथा ’

इति,

‘अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ’

इति,

‘सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ’

इति, ‘तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशाद्’ इत्यादिभिः
स्मृतिभिस्तन्मूलभूताभिः श्रुतिभिश्च प्रकाशितं तत्त्वज्ञानं, तद्द्वयमनवष्टभ्य यथेष्टं
चेष्टमानानां पुरुषदोषदुष्टागमाभ्यासविक्षुभितानां वेदविरुद्धराद्धान्तविभ्रान्तानाम्
अशास्त्रविहितधोरधर्मचर्याणामनार्याणां निरवधिकविपदि निरयतमसि निरव-
लम्बनं पततां दर्शनस्पर्शनादिष्वपि दुरितोपपत्तेर्दूरतो वर्जनीयत्वं शिष्टैरिति ।

‘या वेदबाह्याः स्मृतयः याश्च काश्च कुहष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ’

इति मनुवचनात् । भक्तस्य तु स्वधर्मतः स्वलनेऽपि ‘मोक्षयिष्यामि मा
शुत्रः’ इति, ‘योगक्षेमं वहाम्यहम्’ इति, ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्’
इति, ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति’ इत्येवमादिवचनैः करुणाभूतेन
भगवतैव जनन्येव शिशोः परिपाल्यमानत्वात्, ज्ञानिनः पुनर्निषिद्धाचरणस्य

‘अनभ्यासादप्रसङ्गाच्चाद्वैष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य नतु साधनरूपिणः ॥ ’

इत्यद्वैष्टृत्वादीनामेवाभ्यस्तत्वाद्, अलेपकपक्षस्य च,

‘शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ।’

इति निरस्तत्वात्, कर्मानुष्ठानस्य च

इत्यहमध्यासनिबन्धनकर्तृत्वाद्यारोपमूलत्वात् तस्य च ब्रह्मज्ञानाग्निना दग्ध-
त्वेनानधिकारितया विध्यगोचरत्वेन

‘दग्धाखिलाधिकारश्चेद् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद् वेदकिङ्करः ॥’

इति श्रुतिकैङ्कर्यासम्भवेन परास्तत्वात् ; भक्तज्ञानिनोः कर्माननुष्ठानमात्रदर्शनेन
पतितत्वाशङ्का मोह एव । भक्तिज्ञानयोरन्यतरविरहे तु विहितनिषिद्धकर्मणोः
अकरणकरणाभ्यां पाषण्डत्वम् अत एव चण्डालत्वमिति साधयति परमप्रमाण-
भूतो भवभूतिः । तत्र हेतुः पापारम्भवतोः । पापानां

‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥’

इति मनुस्मृतानां महापातकानां गोवधादीनामुपपातकानां च, आरम्भोऽनुष्ठानं
तेन नित्ययुक्तयोः । नित्ययोगे मनुप् । मृगो हरिणो । मृगीग्रहणेन मुग्ध-
स्वभावत्वात् स्पृहणीयसभयदृष्टिपाताच्च दयनीयत्वातिशयो द्योत्यते ।
एकवचनेन मूथभ्रष्टत्वं व्यज्यते । वृकयो-वृकौ च वृकश्च वृकौ । तयोः ।
उपमानत्वेन पापारम्भवत्त्वमेवोपपादयति नहि वृकादयः श्वापदाः कदाचिदपि
सात्त्विका भवन्तीति । भोरुः भयशीला । भियः कुगलुकनौ इति कुक्प्रत्ययः ।
क्रियावचनत्वादूङ् न भवति । गतेत्येकवचनेनैकाकिनीत्वम् । गोचरं
स्वच्छन्दपरभवविषयम् । सेति गर्भेश्वरत्वसौकुमार्यदुःखानभिज्ञत्वादिकं
द्योतयति । अथवास्माभिर्यद्विषये भूयोदर्शनमात्रमाशंसितं सेति । इयमिति
आस्मिन् प्रदेशे पुरोवर्तित्वमस्याः स्वप्नेऽप्यसम्भावितमिति दर्शयति ।
सेति द्योतितस्य गर्भेश्वरत्वादेहेतुमाह-वसोः उपरिचरस्य राजर्षेः । वसुसंज्ञया
प्रसिद्धस्येति समग्रशक्तिव्ययत्वं प्रकाशयते । सुतेत्येकापत्यत्वादेकत्वमाह ।
मृत्योर्यमस्य मुखे इत्यनन्तरमेव जिघांसितत्वान्मृत्योर्मुखं प्राविष्टैव न निगीर्णा
इत्येतावानस्माकमाश्वास इत्यर्थः । हा धिक् । हेति विषादद्योतकमव्ययम् ।
धिगिति जुगुप्साव्यञ्जकम् । कष्टमानिष्टमतिदुःखमनिदुःसहमप्रियमस्माकमिति
शेषः । अनिष्टं धिगिति ‘धिगुपर्यादिषु त्रिषु’ इत्यादिना द्वितीया । अस्तकरुणः
निर्गस्तदयः । क इति विकल्पे । ‘प्रश्ने क्षेपे विकल्पे किम्’ इति वैजयन्ती ।
अयमिदानीं दृश्यमानः प्रक्रमः आरम्भः कः आवयोरुत्सादनार्थो वा ,
अस्मद्वंशयोः ससुहृद्वर्गयोरुन्मूलनार्थो वा, संसारस्यैव निस्सारीकरणार्थो वा

इत्यर्थः । अत्रावेगो व्यज्यते । विधिं प्रत्यसूया वितर्कश्च । उपमालङ्कारः ।
न्यस्तालुक्तकेत्यादिरपवादः । विधिदोषप्रख्यापनात् ।

Here the interpretations that the *Ekasēṣa* in पाषण्ड suggests the absence of discrimination regarding the acceptable and unacceptable, that पाषण्डचण्डाल indicates that those who wander about preaching non-Vedic doctrines should be avoided since their sight or touch would bring about evil, that मृगी suggests her helplessness and the singular number that she is separated from the group, that वृक्योः suggests the commencement of evil, that the singular number in गता suggests her loneliness, सा her nobility, and वसु the attainment of the threefold power, are remarkable.

The commentary of Tripurāri here simply explains the meaning of the words as can be seen from the following extract:

‘न्यस्तेति । न्यस्तमनुलिप्तमलुक्तकं यस्याः सा चासौ रक्तमाल्यवसना च । पापानां पापकारिणामारम्भो मारणं कर्मानयोरस्तीति तद्वतोः । पाषण्डौ बौद्धावेव चण्डालौ । चण्डालकर्मकारित्वात् तत्सहकारित्वाच्च, तयोः । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । वृक्योर्व्याघ्रादिकूरसत्त्वयोर्मृगी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावेनैव । वसोरिव अष्टवसुष्वन्यतमसदृशस्य, यद्वा वसोरग्नेरिव पराक्रमसम्पन्नस्य देवतुल्यस्यापि मूरिवसोरमात्यस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । भ्रिगिति । ममेतः परं जीविताशामिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टम् आपतितम् । अस्तकरुणः कृपाहीनो विधेः प्रक्रमः आरम्भः कोऽयम् । कथम् अत्यन्तानुचितमेवारब्धं दैवहतकेनेत्यर्थः । हा धिक् कष्टमनिष्टमिति पदानामतीवार्थाभावेऽपि अनुकम्पातिशयद्योतनार्थत्वाच्च पौनरुक्त्याशङ्केति ध्येयम् । यदाह—

‘अनुकम्पाद्यतिशये यदि कश्चिन्निबध्यते ।

न दोषः पुनरुक्त्यादौ प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥’ इति ।

Even the treatment of the *Nandislōka* deserves attention. The expression नान्यन्ते सूत्रधारः occurs after the Ślōka सानन्दम् . This Ślōka is followed by three other *Nandislōkas*. There are two *Nāndis*, one to be conducted by the नान्दीसूत्रधार for

which is the Śloka सानन्दं etc. and the other to be conducted by another resembling him called Sthāpaka-Sūtradhāra for which are the rest of the Ślokas. See:—

प्रथमं प्रबन्धमुखलक्षणे रितां परदेवतास्मरणमङ्गलादिकाम् ।

रसिकान् प्रति प्रकरणाक्रियोन्मुखः कविराट् करोति भवभूतिराशिषम् ॥

सानन्दमित्यादि प्रत्यूहनिरसनौचित्याद् विनायकमुखेनाशिषं प्रयुज्याधुना सूत्रधारद्वारा स्वाभिमतपरदेवतामुखेन त्रिभिः पदैराशिषं प्रयुङ्क्ते कविः । नान्वन्ते सूत्रधारः—चूडापीडेत्यादि । नान्दी-प्रयोगावसाने सूत्रधारः प्रविश्याहेति नाटकन्यायादापत्तति । सूत्रं भरतमुनि-प्रणीतं नाटकादिलक्षणग्रन्थं धारयतीति सूत्रधारः । नान्दी नाम पूर्वरङ्गविधाने प्रत्याहारादिप्ररोचनान्तद्वाविंगत्यङ्गतरङ्गिते यवनिकान्तर्गतेन सूत्रधारेण मङ्गलार्थं कर्तव्यः प्रयोगविशेषः तादृश्या नान्द्या अन्ते अवसाने नान्दीसूत्रधारे निष्क्रान्ते सति स्थापकसूत्रधारः प्रविश्याहेत्यर्थः । यथोक्तं भरतेन—

‘प्रयुज्य रङ्गं निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः ।

स्थापकः प्रविशेत् तत्र सूत्रधारसमाकृतिः ॥’

इति । नान्दी च द्विविधा—

‘पूर्वरङ्गे प्रयोज्यैका स्थापनायामथापरा’ ।

इति प्रविष्टश्च स्थापकः पदाष्टकविशिष्टमिन्दुपदमुद्रितां नान्दीं प्रयुङ्क्ते — चूडापीडेत्यादि इति ।

According to Tripurāri and Jagaddhara there are only two *Nandislokas* namely सानन्दं and चूडापीडा and both are recited by one and the same Sūtradhāra. Though Tripurāri has commented on all the four verses he observes that the Ślokas दन्तश्रेणिषु and पद्माली are interpolations.

‘दन्तश्रेणिषु इत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैरन्याकृतमपि कचिद् पुस्तकेषु दृष्टत्वादस्माभिर्व्याख्यायत’ इति ।

The meanings of words are explained in other commentaries also, but they do not possess the wealth of illustrations and citations found in the *Rasamanjari*. This has

made this commentary necessarily very lengthy and the author craves the indulgence of the readers for this when he observes—

वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारो न विना विस्तरं गिराम् ।

अतः प्रथमदोषोऽस्मिन् सद्यः सहृदयैः स्वयम् ॥

By the originality of the interpretations, by the ingenious arguments to explain away the apparent defects and contradictions in the text, by the profusion of citations and elucidations of allusions, and by the expositions of the dhvani, bhāva, alaṅkāra etc. in every passage, the author has made his name Pūrnasarasvatī literally true. A few examples are cited below:—

Exposition of rare meaning.

An inner yogic significance is explained in the passage:—

अत्र चायमखिलोपनिषदङ्गनासङ्गीतरङ्गमण्डपेन साङ्ख्ययोगसांगरपारा-
वारीणेन कविकुलेन्दुना गुरुमुखैकगम्योऽतिरहस्योऽर्थः सूत्रितोऽनुसन्धेयः ।
तथाहि—पक्ष्मशब्दो रोमवाचकः । ‘निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा’ इत्युक्तेः ।
सूत्रांशवाचकश्च । ‘पक्ष्मसूत्राद्यवयवे किञ्चिद्वक्त्रे नेत्ररोमसु’ इति वैजयन्ती ।
अत्र च वालाग्रवन्नीवारशकवच्च तनीयसी त्रपुसीतन्तुवच्च पीतवर्णा प्रभा-
सन्ततिः सादृश्यात् पक्ष्मालीत्युच्यते । ईषद्विघटितमुकुले सद्गुरूपदेशाद्भ्यासाच्च
निवृत्तप्रायमायातिरोधाने । ईषद्ग्रहणं होतृहोतव्यप्रतीत्यनुवृत्तेः तस्या अपि
मायाकार्यत्वात् ।

‘शास्त्रेण नश्येत् परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।

प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाशः एवं क्रमाच्चश्यति चात्ममाया ॥’

इत्याचार्यवचनात् । ‘भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः’ इति श्रुतेश्च ।
अन्तर्नाडीनियमितप्रसृष्टविघटिताधारद्वारकवाटबन्धे च । कालयज्वा नियतकाल-
नतिक्रमेण श्रुतिस्मृतिविहितैः कर्मभिरीश्वरं पूजयन् पुरुषः । कालयज्वेत्यनेन
निषिद्धकाम्यवर्जमन्तःकरणशुद्ध्यै विहितकर्मानुष्ठायां मुमुक्षुरिति द्योत्यते ।
ब्रह्माण्डं जुहोति अपुनरुत्थानाय ध्यानेन विलापयतीत्यर्थः । यथाह-
राचार्याः—

‘सङ्कल्प्य हव्यं सकलप्रपञ्चं प्रज्ञासुचा सर्वहुतं विमुक्त्यै ।

जाज्वल्यमाने स्वत एव नित्ये सर्वान्तरे ज्योतिषि जोहवीमि ॥’

इति । अम्बास्तवे त्र

‡ ब्रह्माण्डबुद्बुदकदम्बकसङ्कुलोऽयं

मायोदाधिर्विविधतत्त्वतरङ्गमालः ।

आश्चर्यमम्ब झटिति प्रलयं प्रयाति

त्वद्ध्यानसन्ततिमहावडवामुखाग्रो ॥ ’

इति । अर्चिरिति । सौपुम्नसरणिविहरणरसिकनिजशिखाद्राविताद् ब्रह्मरन्ध्रा-
रविन्दचन्द्रान्निप्यन्दितेन परमामृतवृष्टिपूरेण सात्कारिप्रान्तमित्यर्थः । तार्तीयिकं
‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि’ इत्युपनिषन्नीत्या मायातत्कार्यव्यतिरिक्तं
तदध्यासाधिष्ठानतया तृतीयम् । यद्वा —

‘शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात् त्रितयम् ।’

इत्युक्तक्रमेण नियाम्ययोः पशुपाशयोर्नियन्तृत्वेन तदुत्तीर्णं पुरारेः पुरं ,
मक्तानामज्ञाननिदानकर्मभिश्चुननिर्मितदेहवन्धनिर्मूलनस्य मदनहोषणं संसार-
निपतरुबीजभूतमन्मथोन्मथनम्

‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥’

इति भगवद्वचनात् । लोचनम् । लोचृ लोचने इत्यस्माल्ल्युट् । स्वरूपभूतं
सन्निधानन्दरसं मूलाधारस्फुरितं प्रत्यग्ज्योतिः । ‘नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
वर्तत’ इति श्रुतेः । यथाहुराचार्याः —

‘मूलाधारात् स्फुरिततटिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपा

गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।’

सौपुम्नाध्वाचरणानिपुणा सा सवित्रानुबद्धा

ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत् सार्धसोमात् ॥ ’

इति । अत्र जटाना धर्मलिङ्गत्वाद् धर्मवृद्धिस्रवन्त्यूर्मीणां दुरितहरत्वादधर्म-
निरासो लोचनस्य ज्ञानरूपत्वात् तत्साध्यो मोक्षश्चाशासित इति क्रमो
मन्तव्यः ॥ (pp. 10—11)

The whole play is explained as an allegory towards
the end.—

अत्र च माधव इति साक्षालक्ष्मीपतिर्नारायण उच्यते । ‘शृङ्गारो विष्णुदैवत्य’ इति वचनात् । शृङ्गारदेवता भगवानेवात्र नायक इत्यनुसन्धानार्थम् । मालती तु सौकुमार्यसौरभ्यादियोगालक्ष्मीः । देवरात इति देवैः भगवदवतारितार्थं भूमाववतारितत्वात् काश्यपः । मूर्खिसुरित्यनन्तरत्नाकरत्वात् क्षीरसागरः । मकरन्द इति ‘रसो वै सः’ इत्यादिवचनात् परमानन्दरूपः परमेश्वरः । मदयन्तिकेति महाभायात्वेन जगन्मोहनाद् भवानी । कामन्दकीति कामितार्थदानसामर्थ्याद् भाक्तिः । बुद्धरक्षितेति बुद्धैर्विद्वद्भिः परिपालितत्वात् सरस्वती । अवलोकितेति प्रेक्षावाद्भिः सम्यगालोचितत्वाद् नीतिः । लवङ्गिकेति परिमलबहलत्वात् कीर्तिः । कलहंस इति मधुराव्यक्तोच्चारः परमात्ममन्त्रः । अवोरघण्ट इत्यशस्त्रविहितहिंसापरत्वादधर्मः । कपालकुण्डलेति हिंसा । सौदामिनीति प्रकाशात्मिका झटिति स्फुरणेन सकलान्धकारपटलविघटनपटोयसी विद्येत्यादिरूपासनोपयुक्ता वासनापि महाकवेर्दृष्टिकैरनुसन्धेया ॥ (p. 621)

Explanation of apparent contradictions.

In the Sloka

‘दलयति परिशुष्यत् माकरन्दः परागः ॥ (p-444)

there is apparent incompatibility in the expression माकरन्दः परागः in that the Ketaki flower contains no honey. This is explained by our commentator as follows —

माकरन्दः मकरन्देन पुष्परसेन रक्तः । तेन रक्तं रागाद् इत्यण् । न पुनः तस्येदमिति ।

‘मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ।’

इत्याभिधानाद् द्वयोः पृथग्द्रव्यत्वात् ।

‘अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेऽपि केतकीकुसुमे ।

इह नहि मधुकणलाभो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥

इत्यादिषु केनकीकुसुमस्य मञ्चभावः प्रतिपाद्यते । कथमत्र माकरन्द इत्युक्तिः ? उच्यते । कुसुमत्वाविशेषादस्यापि मधुसूदभावोऽस्त्येव । न तु कुन्दमाकरन्दादिवत् तस्य प्रभूतत्वम् । परागस्यैवाधिकात् । अपसर मधुकरेत्यत्रापि न मञ्चभावः प्रतिपाद्यते । तल्लवणमस्यैव निषिध्यमानत्वात् । तत्र हेतुर्धूलीपालीधूसरितवदनत्वम् । अतो न कश्चिद् विरोधः । परागस्य पुष्परजनः स्वतो धवलस्य रागानुविद्धत्वप्रतिपादनायात्र माकरन्दत्वोक्तिः । अन्यथोदयरागन्धपित्तस्यैन्दवप्रकाशस्योपमानत्वानुपपत्तेः । अतः शोभनसस्या-
ङ्कुरदर्शनादिव सस्यसमृद्धिर्माविर्ना यौवनश्रीरनुमीयत इत्यर्थः ।

Jagaddhara has taken the reading मन्दमन्दं परागः instead of माकरन्द पराग. But Pūrpasarasvati has indicated the superiority of the latter reading when he says 'परागस्य पुष्परजन. ... अनुपपत्तेः ।'

Explanation of doctrines.

In the following passages the doctrines of Sāṅkhya-Yōga and Advaita are succinctly explained.—

साङ्ख्यम्येति । मूलप्रकृतिरविकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा चिच्छक्तिगूण्या पुरुषस्य भोगमोक्षार्थं स्वत एव प्रवर्तमाना परिणाम-परिस्पन्दव्यापारा प्रमवर्धर्मिणी सकलपुरुषमाधारणभोग्यस्वरूपा च । पुरुषस्तु ज्ञानमात्रमन्तरूपो निर्गुणो निष्क्रियो निष्परिमाणो न च विकृतिः न च प्रकृतिः । तस्य चाज्ञानविज्ञाननिबन्धनौ बन्धमोक्षौ । पुरुषाश्च ब्रह्मवः प्रति-वेहं भिन्नाः सर्वे सवेगताश्च । महानहङ्कारस्तन्मात्राणि च स्वकारणं प्रति विकृतयः, स्वकार्यं प्रति प्रकृतय इत्युभयरूपाः प्रकृतिविकृतयः । एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चभूतानि चेति षोडश विकृतय एवेति पञ्चविंशतितत्त्वानि । ईश्वरो नाभ्युपगम्यते । पुरुषार्थस्य हेतोः स्वयमेव क्षीयत् प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः त्रिमन्तर्गतेना प्रमाणशून्यप्रवर्तकान्तरपरिहेणेत्याद्यर्थप्रतिपादकं दृष्टानुमानागमप्रमाणकं कपिलमुनिप्रणीतं शास्त्रं साङ्ख्यं नाम ॥

योगम्येति । योगो नाम हैग्न्यगर्भं शास्त्रम् । तत्रापि साङ्ख्यवत् तत्त्वानि प्रमाणानि च । ईश्वरस्तु धर्माधर्मफलप्रदाता षड्विंशकोऽभ्युपगम्यते ।

विकारेषु च प्रकृतेर्महान् जायते । महतः षड्विशेषाः — अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि च । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि । शब्द तन्मात्रताविशेषस्य विशेष आकाशः । एवं स्पर्शतन्मात्रादीनामविशेषाणां वाय्वादयो विशेषा इत्यादि प्रतिपाद्यते ॥ (p. 28) .

अत्र च योगवेदान्तशास्त्रसर्वपथीनेन कविना तदर्थो विच्छित्त्या प्रकाश्यत इति मन्तव्यम् । तथाहि — निरतिशयेत्यादिना यमादिपञ्चाङ्गी-
निष्पन्नत्वमुच्यते । संस्कारस्येति धारणा । प्रतायमान इति धारणान्तषडङ्गीसम्भृ-
तत्वम् । तद्विसृष्टशैरित्यादिना ध्यानम् । विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीय-
प्रत्ययप्रवाहकरणं निदिध्यासनम् इति योगशास्त्रे लक्षितत्वात् ।

‘तद्रूपप्रत्ययैकान्तसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ’

इति श्रीविष्णुपुराणवचनाच्च । तन्मयमिव करोतीत्यादिना समाधिः ।

‘तस्यैव करुपनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ’

इति ,

‘आत्मभावं नयत्यैनं तद् ब्रह्म ध्यायिनं मुने ।

विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ’

इति च श्रीविष्णुपुराणोक्तेः ।

‘सर्वव्यापिनि चिन्मात्रे शिवे स्वैक्येन भावना ।

अविच्छेदेन सततं समाधिः परमो मतः ॥ ’

इति गुरुदेवः । वृत्तिसारूप्यत इति इदमिदंरूपादहङ्काराद् मुञ्जादिषीका-
मिवानिदमंशं चैतन्यस्वरूपं निष्कृष्य श्रुत्या चाचार्यप्रसादादहं ब्रह्मास्मीति
ज्ञानेन विद्याख्येन बुद्धिवृत्तिरूपेणाभ्यस्तेनैकाकारतया समस्तभेदबाधनाद्
‘ब्रह्मात्मत्वानुभूतिः प्रबोधाख्या जायते इत्यद्वैतसिद्धान्तं प्रतिपादयन्नात्मन-
स्तदभिरुचिमासूत्रयति ॥ (pp. 265 — 266)

It may be noted that Tripurāri's commentary here is meagre. It simply states 'साङ्ख्यस्य कापिलस्य योगस्य पातञ्जलस्य योगशास्त्रस्य' ।

Rectification of poetical defects

In the word *मुरवर* in the *Nandisloka* सानन्दं etc. It is possible to say that there is the poetic defect called *प्रसिद्धि-धुत* since *रव* is usually used to denote only the sound made by petty creatures like the frog as has been stated in the *Kavyaprakasa* —

‘मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥’

‘रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः ।’

So also the word *भवानीपतिः* (p. 497) can be stated as having the defect called *विरुद्धमतिकृत* as it may create the impression of a different husband for Bhavāni the wife of Śiva, as has been stated in the same work :—

‘भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिं करोति ।’

But since the gifted poets are not likely to use defective expressions, and since it is improper to see defects in their writings, the author explains away these passages as follows —

न च मुरवरवेत्यत्र प्रसिद्धिधुतदोषप्रसङ्गः । ‘घनरवा नरवाहनसम्पदः’ इति रघुवंशे, ‘प्रतिदिशं क्रियते कलमै रवः’, ‘बलाक्रान्तं क्रीडद्द्विरद-मथितोर्वीरुहरवैः’ इति च माघकाव्ये, ‘णमहअ जस्स फुडरवम्’ ‘णिअ अरवा हि फुडणिन्तजस्स णिध्वोसम्’ इति च सेतौ काव्यान्तरेष्वपि प्रयोग इतैरदुष्टत्वनिर्णयात् । लक्षणतः प्रयोगस्य बलीयस्त्वाच्च । अत एव हि तथाम्नातमपि कविभिरनादृतमित्यप्रयुक्तस्य दुष्टत्वाभिधानम् इति । (Page 3.)

भवानीपतिरित्यत्र पत्यन्तरप्रतीतिरिति यत् कैश्चिदुक्तं तदविचारिता-
भिधानम् ।

‘शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।’

इति नैषण्डुकैरुमागौर्यादिपदवद् योगरूढ्या संज्ञात्वेन पठितत्वात् । महा-
कविभिः शतकृत्वस्तत्र प्रयुक्तत्वात् ।

‘नृत्तारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टमक्तिर्भवान्या ।’

इत्यादावप्यतिप्रसङ्गात् । तथाहि — भवस्य पत्नीति ‘इन्द्रवरुणभवशर्वा-’
दिसूत्रेणानुकि ‘पुंयोगादाख्याया’मिति ङीष् च भवानीशब्दसिद्धिः । अतो
भवान्या दृष्टमक्तिः पशुपतेरित्यत्रापि पत्यन्तरप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् भवस्येत्येव
वक्तव्यत्वादुत्तरङ्गोऽतिप्रसङ्गः । भगिनीपतिरित्यादिप्रयोगभङ्गप्रसङ्गात् । भवानी-
पतिरित्यत्र भवस्य पत्न्याः पतिर्भव एवेति सामञ्जस्येन प्रतीतेरवारितत्वात् ।
संयोगाच्चैरर्थविशेषस्मरणस्य स्वोक्तस्य वैयर्थ्यापाताच्च । भवानीजार इत्युक्ते हि
पत्यन्तरप्रतीतिरित्यलमतिविस्तरेण । (Page 497.)

In these instances Jagaddhara and others remain simply silent.

Fixation of Readings

As observations on certain readings of the text the following may be cited :—

कबलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसमममृतमेधेनेव सान्द्रेण सिक्तः ।

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ॥

The Sloka कबलित इव is studied by earlier com-
mentators with the order of the two halves interchanged.
The correctness of the present order is established by
Pūrnasarasvatī in the lines :—

अस्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धयोः पाठव्यत्यासः प्रामादिकः । यदहम् अतर्किते-
त्यादिवाक्यशेषस्यासम्बन्धाद्, उत्प्रेक्षानिमित्तकथनपुरस्सरमेवोत्प्रेक्षणस्यौचि-
त्यात् । अन्यथा तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । मध्यवर्तिनो हेतोः पुरतोऽनु-
कर्षणस्यासामञ्जरयात् । स्तपित इव चेति चकारभ्य सर्ववाक्यार्थसमुच्चायिनः
चरमवाक्य एव कविना तथा पाठाविहस्येन प्रयुक्तत्वाद् बाक्यान्तरे
त्वप्रयोगाच्च ।

Again in the Sloka

रवशस्त्रपूतनिर्व्याजपुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।

विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिदम् ॥

the word अशस्त्र is usually found instead of स्वशस्त्र. The
present reading is justified by the commentator in this
way :-

स्वशस्त्रपूतेत्यादि । स्वहस्तधृतेन शस्त्रेण खड्गेन खण्डितत्वात् पूतेन
शुद्धेन ।

‘गोत्राक्षणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा

हतः सङ्ग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ।’

इति ,

‘तव प्रयातो यम्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते ।’

इत्यादिमहाभारतादिवचनेषु शस्त्रपातस्य पापहरत्वावगमात् पूतत्वोक्तिः ।
तदर्थमेव च कृपाणपाणिरिति शस्त्रधारणोक्तिः । ततः पूर्वं पश्चाच्च शस्त्रा-
धारणस्य प्रसङ्गाभावात् । अशस्त्रपूतेति पाठे तु पूतत्वनिषेधादपूतत्वविधे-
र्विरुद्धत्वं स्फुटमेव ।

It is a significant fact that while generally the
purpose of poetry is explained as the achievement of
wealth, fame, pleasure etc. as set forth in the verse
काव्यं यशसे etc. Pūrṇacārasvatī speaks of these as only
incidental and observes that the enjoyment of supreme
bliss is its ultimate purpose and that this purpose is served
by *Mulathamudhara*. His remarks in the beginning :—

अस्ति दक्षिणापथ इत्यादिना पाण्डित्यवैदग्ध्ययोरित्यन्तेन प्रकरणेन भरतविहितेति कर्तव्यतारूपसम्बन्धामिधेयप्रयोजनज्ञापनाय कविना स्वगोत्रनामनी प्रतिपादिते । यानुदाहरन्त्यार्यमिश्रा इत्यादिना परिषदः पूजा । मूग्ना रसानामित्यादिना परमानन्दानुभवः परमप्रयोजनम् । व्युत्पत्त्यादयस्त्ववान्तरफलानि सूचितानि । and in the end अत्र प्रकरण आदौ सानन्दमिति, मध्ये विधाता भद्रं न इति, अन्ते शिवमस्तु सर्वजगतामिति च प्रयोगात् मङ्गलोपक्रमत्वाद् मङ्गलमध्यत्वान्मङ्गलान्तत्वाच्चैतच्छीलनपराणां सकलसमीहितसम्पत्तिः प्रकाशिता are noteworthy in this connection.

Commentator

From the verse

मालतीमाधवस्योच्चैरामोदं स्वं विवृण्वती ।
धार्या सहृदयैः प्रीत्या व्याख्येयं रसमञ्जरी ॥

in the beginning of the commentary and

मालतीमाधवस्येत्यं : अर्थचर्चनम् !
पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

at the close of each Act, we are able to know that the name of the commentary is *Rasamanjari* that the name of the author is Purnasarasvati and that his guru was one Purnajyotis. The mention of this guru in the Sloka

गद्गीतार्थश्रवणरसतो ह्वस्तमोहान्धकारः
कृष्णानन्दी त्रिजगति नरो जिष्णुभूयं जिहीते ।
त्वस्मिन्नेव प्रकटितमहाविश्वरूपं तदेकं
पूर्णज्योतिः स्फुरतु हृदि मे पुण्डरीकायताक्षम् ॥

in the beginning and at the end of the commentary on every Act indicates the author's great respect for him.

Some scholars like Pandit R. Kṛṣṇamācāryar and Pandit K. Sāmbaśiva Śāstri express the view that the name Parayyōtis is to be taken as meaning the deity of Paratrayī (Tippāritturai) in Cochin.¹ This view is not correct since this deity is known as only Pārpatrayīśa and not as Pārparayōtis and since the author himself clearly states that Parayyōtis is the name of his guru in the *Pratibhā* to his *Kamalinirajahamsanāṅka*. Cf

‘नदिदानीं विगदविश्रुतविनयमाधुर्यधुर्येण परमेश्वरभक्तिसारसीविहार-
फान्तरेण पदवास्यप्रमाणनवत्रयनिरीक्षणापरमेश्वरपूर्णज्योतिर्मुनिवरानोहित-
निम्बुनद्धरगामृतपूर्णचन्द्रेण पूर्णसरस्वतीनामधयेन कविना निबद्धमिद्वरस-
मदभुनक्त्य कनन्निर्नागजहंसं नाम नाटकमभिनवमभिनयन्तो गुणदोषनिकपटपदं
परिपदमेना परितोषयिदुर्महन्ति ।’

The word *Sarasvatī* at the end of the name shows that the author must have been a Sanyāsin, but it is not possible to know his original name. That he was a Keralaī is accepted by all. The facts that *Kamalinirajataṭṭa* was written for enacting at Viṭapura (Tirur), that a glorious description of Kerala occurs in it, and in the *Hamsasandeha* the route of the Hamsa from Kāñci-jūr to Vṛndāvana is through Kerala, confirms this. But regarding the exact place of his birth there is a lack of opinion, some people taking him to have belonged to the *Kuttumattar* family in Malabar, others to have belonged to be a member of *Cennas Manakkal* and some to have belonged to his house to be in *Trechumbaram*.²

The author's great regard for Bhavabhūti and his *Śakuntalā* for *Malatīmādhava* are testified to by

¹ See the introduction to the *Pratibhā* on *Pratibhā* p. 7.

‘भवसमभवमृतिप्राज्यवैदग्ध्यसीम्नि
प्रकरणतिलकेऽस्मिन् मालतीमाधवास्त्ये ।’

रससुधानिर्झरोल्लासकैलासो महाकविः, पण्डितविदग्धमण्डलमुखमण्डन-
महामणिर्महाकविः, रससुधासंविधानसावधानः, योगवेदान्तशास्त्रसर्वपथीनेन
कविना, कविकुलमुकुन्दः, परमप्रमाणभूतेन महाकविना । etc.

As observed before, no commentator can equal him in the lucid expression of the poet's ideas, in the originality of interpretations, in critical explanation and in the citation of appropriate authority. And not as a commentator alone, but also as a poet of no mean order, his place is very high in Sanskrit literature.

The known works of Pūrnasarasvatī are —

1. Rasamañjarī, Commentary on Mālatīmādhava of Bhavabhūti.
2. Vidyullatā, Commentary on Meghasandēśa of Kālidāsa.
3. Bhaktimandākinī, Commentary on the Viṣṇu-padādīkeśastava of Śrī Saṅkarācārya.
4. Tippanī on the Anargharāghava of Muraṛi.
5. Kamalinīrājahamsanātaka.
6. Hamsasandēśakavya.
7. Rjūlaghvi, a metrical summary of Mālatīmādhava.

Of these all except the Anargharāghavatippanī are printed.

It is not possible to fix the date of Pūrnasarasvatī with absolute certainty. His date has been differently given by different scholars.* But from the statements in the Rasamañjarī:—

-
- * 1. Vide Vidyullatā, Introduction p 11
 2. „ Rjūlaghvi „ p 19
 3. „ Hamsasandēśa
 4. „ Poona Orientalist Vol IX pp 146-148.

न्यायदीपावल्यामुदाहरणवाक्ये यद्यद् दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्ति-
रूप्यम् इति व्याप्तिग्रहणेन समर्थितत्वात् ' (p. 13)

and

“तमालश्यामलङ्घाने निर्वाधे जाग्रति स्फुटे ।
द्रव्यान्तरं तमः कस्मादकस्मादुपलभ्यते ॥”

इति चित्सुखाचार्यप्रयोगात् it is clear that he is later than
Ānandabōdha, the author of Nyāyadīpāvalī and Citsukha.
The date of Ānandabōdha has been fixed by Prof.
P. K. Gode to be the middle of the 13th century A. D. *
So the date of Citsukha who has commented on the
Nyāyamakaranda of Ānandabōdha must be the latter
half of the 13th century or the former half of the
14th century. Therefore the date of Pūrṇasarasvatī, who
rites Citsukha is taken to be the latter half of the 14th
century or the first half of the 15th century.

He appears to be later than Jagaddhara, since in
certain places he seems to criticise his views. For instance
while explaining the line प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा Jagaddhara
speaks of the superiority of Gāndhārva form of marriage
“अनेन गान्धर्वो विवाहो दर्शितः । स चानुरागमूढत्वाच्छ्रेष्ठः । यदाह —

अनुरागात्मकत्वेन गान्धर्वः श्रेष्ठता गतः ।”

Pūrṇasarasvatī condemns गान्धर्व and establishes the
superiority of प्राजापत्य form of marriage अनया वाचोयुक्त्या
प्राजापत्योऽयं विवाहः, न तु गान्धर्व इति सूचितम् ।

‘सहोर्भा चरतं धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यां विधिः स्मृतः ॥’

इति मनुवचनात् ,

* In ‘The Date of Ānandabōdha,’ P. K. Gode Calcutta Oriental
Series, Vol II

‘इच्छयान्योन्यसंसर्गः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स विधिर्ज्ञेयो मैथुनं कामसम्भवम् ॥’

इत्युक्तेः स्वेच्छाविवाहस्य चात्राकथनात् तावता गान्धर्वविवाहत्वाभावात् ।

Again when commenting on the Sloka आश्चर्यमुत्पलदृशः etc. Jagaddhara explains the word जडिमा as अप्रतिपत्तिः ‘जडिमानं सर्वकार्याप्रतिपत्तिरूपम्’ While Purnasarasvati contradicts this and says the meaning of that word is शैत्य. Cf.

जडिमानं सन्तापविरहाच्छैत्यम् । अप्रतिपत्तिर्जडतेत्यर्थस्तत्र न घटते । सन्तापदग्धस्येति पूर्वप्रस्तुतसन्तापस्यैव शमनप्रतिपादनौचित्यात् । अनन्तरं द्रवत्वोक्तेश्च ।

The date of Jagaddhara has been fixed to be the 14th century by Prof. Gode. Purnasarasvati's date cannot therefore be earlier.

Trivandrum,
1-10-1953.

K. S. MAHADEVA ŚĀSTRĪ.

निवेदना ।

महदिदं प्रमोदस्थानमस्माकं यत् पूर्णसरस्वतीनाम्ना पण्डित-
प्रकाण्डेन विरचितया रसमञ्जरीत्यन्वर्थनामधेयया व्याख्या समुज्ज्वलि-
महाकविश्रीभवभूतिपणीतं मालतीमाधवारं प्रकरणरत्नम् अनन्तशयनग्रन्था-
वल्यां १७० तमाङ्कतया प्रथमं प्रकाश्यत इति ।

मालतीमाधवौ नायकावधिकृत्य प्रवृत्तत्वादिदं प्रकरणं मालतीमाधवारं
प्रथते । नायकस्य धीरप्रशान्तत्वात्, नायिकायाः कुरुत्रीत्वात्, शृङ्गार-
रसस्य प्राधान्याद् इतिवृत्तस्य कविप्रतिभानिर्मितत्वाच्चेदं रूपकं

“भवेत् प्रकरणे वृत्तं लोकि कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विमोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।”

इत्युक्तप्रकरणलक्षणलक्षितं सद् दशविधरूपकेष्वन्यतमं प्रकरणमिति
व्यपदिश्यते ।

प्रकरणस्यास्य प्रणेता शिवभक्तशिखागणिः कविकुलाग्रणीभवभूतिरिति
प्रस्तावनानः शक्यमवगन्तुम् । “अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मनगरं नाम
नगरम् । तत्र तैत्तिरीयिणो ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्रयो
वृत्तव्रताः सोमपीथिनश्चरणगुरव उदुम्बरनामानो ब्रह्मन्नादिनः प्रतिवसन्ति स्म ।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः ॥

तदामुष्यायणस्य तत्र भवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः, पवित्रकीर्तनीलकण्ठस्या-
त्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम
कविर्निसर्गौहृदाद् भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायपुणभूयसीमस्माकमर्पितवान् ”
इत्यनेन वाक्येन दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मनगरे तैत्तिरीयशास्त्रिणां काश्यप-
गोत्रिणां गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावपथ्याख्यपञ्चाग्निपरिचर्यापराय-
णानां कृच्छ्रचान्द्रायणादितणेनुष्ठानसंस्कृतशरीराणां सोमयाजिनां वेदशास्त्रा-
विशेषाध्यापनाचार्याणाम् उदुम्बरेत्यपरनाम्ना विख्यातानां ब्रह्मविदां कुले स्वस्य

जन्म, पितामहो भट्टगोपालः, पिता नीलकण्ठ, इति स्ववंशादिवर्णनमपि कविनैव प्रस्तुतम् । वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः पुरुष इति, जननी-नामधेयं जतुकर्णीति, च महावीरचरितप्रस्तावनायां प्रतिपादितम् ।

श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिरिति पदस्वारस्यात् पितृकृतमभिधानं श्रीकण्ठ इति, भवभूतिरिति त्वौपाधिकं नामधेयमिति वदन्ति केचिद् व्याख्यानारः । तथाहि उत्तररामचरितव्याख्याने वीरराघवाचार्याः — ‘श्रीकण्ठ’ इति पदं शब्दो लाञ्छनं यस्य स तथोक्तः । श्रीकण्ठनामक इत्यर्थः । ‘द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्’ इति पैतृकं नामधेयमिदम् । पदवाक्यप्रमाणज्ञः व्याकरणन्यायमीमांसापरिज्ञातेत्यर्थः । भवभूतिनाम भवभूतिरिति प्रसिद्धनामवान् । एतत्कृत ‘साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिरिति श्लोकश्रवणसन्तुष्टो राजा भवभूतिरित्येनं ख्यापयामासेति कथानुसन्धेया । एवमन्यत्रापि कवितानुसारेण तत्तन्नामधेयम् । यथा रत्नखेटकः कोटिसार इति । उदयरक्तं चन्द्रबिम्बं रतिपतिरत्नखेटकत्वेनोत्प्रेक्षितवानित्यैतिह्यस्य कामिनी-स्तनमण्डलं प्रति ‘कुलाचलेन्द्रादपि कोटिसार’ इत्युक्तवानित्यैतिह्यस्य च तन्मूलत्वात् । किञ्चाम्भे कवये ईश्वर एव भिक्षुरूपेणागत्य भूतिं दत्तवानिति वदन्ति । एवञ्च भवाद् भगवतो भूतिर्यस्येति भवभूतिरित्यन्वर्थ इत्याहुः” इति । त्रिपुरारिजगद्धरावप्येवमेवाहतुः । अपरे तु * “भवभूतिरित्येवास्य नाम । वक्ष्यवाक्त्वलक्षणा सारस्वतश्रीः कण्ठे यस्य सोऽयं श्रीकण्ठ इति श्रीकण्ठ इति च गुणकृतमभिधानमस्येति मन्यन्ते । अनुरूपं चैतत् श्रीकण्ठपदलाञ्छन इति प्रयोगस्य” इति श्रीकण्ठ इति साङ्केतिकमभिधानं वदन्ति ।

पूर्णसरस्वती तु श्रीकण्ठपदलाञ्छन इति पदमन्यथैव व्याचष्टे । यथा — “श्रीकण्ठपदलाञ्छनः कनकपट्टादिनिविष्टा परमेश्वरपदन्यासमुद्र गिखादिभूत’ लक्षण यस्य । अनेन शिवभक्त्यतिशयः सूचितः । तत्त्वज्ञान-मुपितदेवताभेदानामपि ‘भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः’ इति भगवद्भजनात् तत्त्वज्ञानस्य भक्तिमन्तरेणानुपपत्तेः भक्तेश्च पूर्वजन्मवासनावशात् ऋचिदेव देवताप्रिये सम्भवादेवमुक्तिः, न पुनर्भेददर्शितया” इति ।

अनेन पूर्णसरस्वतीदिशा भवभूतिरित्येव कवेर्नामधेयं, श्रीकण्ठपदलाञ्छन इति शिवभक्त्युत्कर्षद्योतकमिति व्यक्तमेव प्रतीयते । मन्ये युक्तं चेदम् । यतः स्वविरचितानां त्रयाणामपि दृश्यप्रबन्धानां भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रोत्सवेऽभिनेयत्वेन प्रतिपादनात् प्रकृतनाटकीयनान्दीपद्यानां चतुर्णामपि शिवस्तुतिपरत्वाद् अन्तरान्तरा 'षडधिकदशनाडी', 'जय देव भुवनभावन' इत्यादिना परमशिवस्यैव प्रकीर्तनाच्च कविरयमत्युत्कटमात्मनः परमेश्वरभक्तिं प्रकटयतीवेति ।

'यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां साङ्ख्यस्य योगस्य च ज्ञानं', 'पदवाक्यप्रमाणज्ञः' इत्यादिना कविरयं वेदेषु वेदान्ते साङ्ख्ययोगशास्त्रयोः, व्याकरणे न्याये मीमांसाया च स्वस्य पाण्डित्यं मुक्तकण्ठमावेदयति । 'मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितमात्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात् प्रतापमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरिक्तप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्ति-सन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम्' (page 264), 'षडधिकदशनाडीचक्र-' इत्यनेन भागेन योगवेदान्तयोः पाण्डित्यं प्रकटयति च । अपिच 'कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनधिगतविश्वासैः प्रसभमूपक्रम्यमाणाः सद्यः सम्प्रयोगविद्वेषिण्यः पुरुषद्वेषिण्यो वा इति । एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति' (page 394); 'अत्युदारप्रकृतिर्मालती । तन्निपुणं निसृष्टार्थदूतीकल्पस्तन्त्रयितव्यः' (page 52) इत्यादिना वात्स्यायनीयतन्त्रे, 'गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः' (page 124) 'प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा' (page 173) इत्यादिना धर्मशास्त्रेषु, 'नित्यन्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं' (page 246) 'षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा' (page 241) 'न खलु महामांसविक्रयाद् अन्यदुपायान्तरं पश्यामि' (page 238) इत्यादिभिरागमेषु, कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम्' (page 131) इत्यनेन नीतिशास्त्रे च स्वस्यातिमहतीं पाण्डित्यप्रतिष्ठां वगमयति च ।

'यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ।'

'श्रेष्ठः परमहंसानाम्' इत्यनेन कवेरस्य गुरुः ज्ञाननिधिनामा कश्चिद् योगिवर इति प्रतीयते ।

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्’ इत्यनेन पद्येन प्रकृतनाटक-
निर्माणसमये सहृदयानादृतत्वं स्वस्याभिव्यञ्जयतीव कविः स्वयमेव । संवित्पान-
चातुर्येण उक्तिवैशिष्ट्येन च सकलजनविस्मयजननं रसानां प्राचुर्येण सूक्ष्म-
मांतिमात्रास्वादनीयं भव्यमतिभिर्दुरवगाहं चेतिवृत्तमत्र कल्पितमिति ‘अस्ति
वा काचिदेवम्भूतमत्यन्तचित्ररमणीयोज्ज्वलं महाप्रकरणम्’, इत्यनेन वाक्येन
‘मृन्ना रसानामि’ति पद्येन चावेदयन् गुणगरिम्णा सर्वादरणीयत्वं स्वप्रबन्धस्य
प्रकाशयति ।

कविरयं सुप्रसिद्धमीमांसकवर्यादुम्बेकाचार्यादभिन्न इति, शिष्यश्चायं
कुमारिलभट्टस्य इति च केचिदभिप्रयन्ति । तथाहि — चित्सुखाचार्यविरचिताया-
स्तत्त्वप्रदीपिकाया व्याख्यायां नयनप्रसादिन्यां व्याख्यात्रा प्रत्यग्रूपभगवता
‘उक्तं चैतदुम्बेकेन’ इत्यस्य विवरणे ‘भवभूतिरुम्बेकः’ इति प्रतिपादितम् ।
उम्बेकविरचितायां श्लोकवार्तिकव्याख्यायां तात्पर्यटीकायां नवभूतिविरचितत्वेन
प्रसिद्धं मालतीमाधवे दृश्यमानं ‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्’ इति
पद्यं ग्रन्थारम्भे दृश्यते । तथा इन्दोरनगरीयमहादेववेङ्कटेशलालसम्बन्धिनि
प्राचीने मालतीमाधवादौ तृतीयषष्ठयोरङ्कयोरवसाने ‘इति श्रीभट्टकुमारिल-
शिष्यकृते मालतीमाधवे तृतीयोऽङ्कः,’ ‘इति श्रीकुमारिलस्वामिप्रसादप्राप्तवाग्वैभव-
श्रीमदुम्बेकाचार्यविरचिते मालतीमाधवे षष्ठोऽङ्कः’ इति, दशमाङ्कावसाने च
‘इति श्रीमदभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः’ इति च दृश्यते
इति गौडवहो इति ग्रन्थोपोद्धाते एस्. पि. पण्डितमहाशयेन प्रपञ्चितम् ।
तथाचोपर्युद्धृतप्रमाणं भवभूतिरेवोम्बेकः, स च कुमारिलभट्टशिष्य इति च
ज्ञायते इति । अन्ये पुनर्विमर्शकास्तमिममभ्यूहं नाङ्गीकुर्वते* ।

“कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥” (४-१४५)

इति राजतरङ्गिण्यां यशोवर्मसभाया भवभूतिवाक्पतिराजावास्तामिति
प्रतिपादनाद् यशोवर्मसमकालिकत्वं क्षेत्रस्य प्रतीयते । यशोवर्मा च कैस्तवा-
ष्टमशतकपूर्वार्धजीवीति विमर्शकैर्निर्णीतत्वात् स एव कालो भवभूतेरपि ।

Vide *Sloka-vārttikā-vyākhyā* (*Tārparyatikā*) by
Bhar'omveka. Madras University Sanskrit Series No 13
P. 13a pp. 21-40

अस्ति महावीरचरितम् उत्तररामचरितम् इत्यपि नाटकद्वयमनेन कविना प्रणीतम् । पूर्वोक्तरूपकत्रयादन्यत्र किमप्यनेन निरचितमवयावत् प्रथते । परन्तु शार्ङ्गवरपद्धत्या 'निरवद्यानि पद्यानि,' 'देवाद् यद्यपि तुल्योऽभूत्,' 'अलिपटैरनुयाताम्' इति पद्यत्रयमपि भवभूतीयत्वेनोच्यते । नाटकत्रयेऽपि पद्यानीमानि नोपलभ्यन्ते च । अपि च 'नहि पुरस्तएव सन् नाटकनाटिकादि-प्रबन्धविरचनमात्रेणानासौ भवति भवभूतिः' इति चित्सुखाचार्येण तत्त्व-प्रदीपिकायां 'नाटकनाटिकादी'ति नाटिकाया अपि प्रणेतृत्वेन प्रकीर्तनदन्येऽपि केचन प्रबन्धाः कविनानेन निबद्धा इत्यभ्युद्यते । यद्युभेकदमित्रो भवभूतिरिति पक्षस्य साधुत्वं तर्हि भावनाविवेकादीनां बहूनां मभिंसाग्रन्थानां प्रणेतृत्वमप्यव्याहतम् ।

इदं च प्रकरणं पदपदार्थालालित्यादुत्तानवद्वयमासमानमपि निगूढार्थत्वाद् दुःखबोधं व्युत्पित्सून् प्रति मूलार्थविशदीकरणक्षमा नैका व्याख्या अवश्यम् अपेक्षते । 'भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः' इति रसानां प्राचुर्येण प्रयोगाणां गहनत्वं बोधयता ग्रन्थकृता, तथा—

‘प्रकरणतिलकं यन्मालतीमाधवारुणं
सुकुटिलमिति वृत्तं तस्य बालैर्दुरापम् ।’

‘पक्वमिति पथैरज्ञसा बालिशानां
सुकुटिलमिति वृत्तं मालतीमाधवस्य ।

इति मालतीमाधवकथासंग्रहात्मिकायां स्वप्रणीतायामृजुलघ्व्यामादावन्ते च प्रकृतनाटकीयेति वृत्तस्य कुटिलत्वाद् दुर्भटत्वमवगमयता विवरणकारेण च सोऽयमर्थः सुस्पष्टं प्रतिपादितः । उपलभ्यन्ते चास्य प्रकरणस्य जगद्धरानान्यदेवादि प्रणीतानि बहूनि व्याख्यानानि* । जाम्रत्स्वप्येषु प्राचीनेषु बहुषु व्याख्यानेषु

- * 1. Mālatīmādhavarjākṣā (Bhāvadīpikā) by Tripurārī,
2. " (Urgamasubodhinī) by Mānāṅka
3. " by Rāghavabhaṭṭa
4. " by Nārāyanabhaṭṭa
5. " by Haradāśiddhavarṅgīśa
6. Mālatīmādhava Tīkā (Vibudhara-nāvaī) by Nānyadeva
7. " by Jagaddhara
8. " by Vidyānātha
9. " by Kumāragirirāja
10. " (Samskāritamānasa) by ...

ललितोदारमधुरैर्वैरिह्नार्थविचिन्तनपुरस्सरं निष्कृष्टार्थप्रतिपादकं व्यङ्ग्यार्थादिप्रकाशकं सहृदयहृदयङ्गमं च व्याख्यानमेनावता कालेन प्रकाशपदवीम् अनाधिरूढम् । उत्कण्ठन्ते च नैके सहृदयास्तत्तादृगस्य व्याख्यानस्य । ताम् इमामुत्कण्ठां शमयितुमलमियं रसमञ्जरीति निस्संशयं मुक्तकण्ठं च शक्यं वक्तुम् ।

व्याख्यारीतिः ।

अन्यादृशी पुनरियं विवरणीतिः पूर्णसरस्वत्या अदृष्टचरी व्याख्या-न्तरेषु मन्ये नाटकव्याख्यातृणां मातृकायै भविता । अस्यां खलु व्याख्यायां प्रायेण सर्वेषामपि मौलानां पदानां विस्तरेणार्थः प्रतिपादितः । तदनुगुणानि प्राचीनचार्यप्रमाणवचनानि, महाकविप्रयोगाः कोशव्याकरणादयश्च यावत्-सम्भवं समुद्धृत्य प्रकाशितानि । विचित्रया विमर्शनसरण्या बहुमुखेनोदाहरणपञ्चनेन प्रतिपाद्यवस्तुमहिम्ना चाद्ययावत् प्रकाशितानि निखिलान्यपि व्याख्यानानि नितरामियमतिशेते रसमञ्जरीति चापरोक्षं प्रेक्षावताम् । तारतम्यपरीक्षयैव च तदिदं व्यक्तं भवतीति प्रदर्शनार्थं स्थलमेकमुदा-ह्रियते —

“न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डचण्डालयोः

पापारम्भवतोर्मृगीव वृकयोर्मोरुर्गता गोचरम् ।

सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते

हा धिक् ! कष्टमनिष्टमस्तकरुण. कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥

न्यस्तालक्तकेत्यादि । न्यस्तालक्तका तिलकत्वेन विहितलक्षारसा । रक्तानि लोहितवर्णानि माल्यानि मालायां साधूनि पुष्पाणि, ‘तत्र साधुः’ इति यत्, वसने वस्त्रे च यस्याः । पाषण्डचण्डालयोरिति । ‘पाषण्डा बाह्यलिङ्गिन’ इति वैजयन्ती ।

‘कलौ जगत्पति विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।

नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥

किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचेनाम्बुजन्मना ।
एवं कलौ वदिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥'

इति श्रीविष्णुपुराणे ,

'निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।
यथा पापेन पाषण्डा नहि वेदाः कलौ युगे ॥'

इति श्रीभागवते च वेदबाह्यानामीश्वरभक्तिरहितानां दुस्समायिनां श्वखर-
सृगालसधर्मणां, दुष्कर्मणां पाषण्डत्वावगतेस्तथागतनगनाटककापालिकादयः
पाषण्डशब्देनोच्यन्ते । पाषण्डी पाषण्डश्च पाषण्डौ । पुमान् स्त्रियेत्येकशेष-
विधानात् । अनेन चान्तेवासिन्या गुरोरेकशेषवचनेन गम्यागम्य-
नियमाभावो द्योत्यते । चण्डाली चण्डालश्च चण्डालौ , तदुपमितयोः ।
अथवा पाषण्डरूपयोजनङ्गमयोरित्यनेनैतदाह —

'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।'

इति ,

'हित्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे-
भजन्नपक्वोऽथ पतेत् ततो यदि ।
यत्र क वा भद्रमभूदमुष्य किं
को वार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ॥'

इत्यादिभिः प्रतिपादितां परमेश्वरभक्तिं ,

'यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥'

इति ,

'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।'

इति ,

'अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥'

इति ,

'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्नमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥'

इति ,

‘तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशाद्’ इत्यादिभिः स्मृतिभि-
स्तन्मूलभूताभिः श्रुतिभिश्च प्रकाशितं तत्त्वज्ञानं, तद्व्यमनवष्टभ्य यथेष्टं
चेष्टमानानां पुरुषदोषदुष्टागमाभ्यासविश्रुतिमानां वेदविरुद्धराद्धान्तविभ्रान्ता गम्
अशास्त्राविहितघोरधर्मचर्याणामनार्याणां निरवधिकविपदि निरयन्मसि निरवलम्बनं
पततां दर्शनस्पर्शनादिष्वपि दुरितोपपत्तेर्दूरतो वर्जनीयत्वं शिष्टैरिति ।

‘या वेदज्ञाः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥’

इति मनुवचनात् । भक्तस्य तु स्वधर्मतः स्वरूपेऽपि ‘भोक्षयिष्यामि मा
शुचः’ इति, ‘योगक्षेमं ब्रह्ममहम्’ इति, ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात्’ इति, ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति’ इत्येवमादि-
वचनैः करुणाभूतेन भगवतैव जनन्येव शिशोः परिपाल्यमानत्वात्, ज्ञानिनः
पुनर्निषिद्धाचरणस्य

‘अनभ्यासादपसङ्गाच्चाद्वेष्टत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’

इत्यद्वेष्टत्वादीनामेवाभ्यस्तत्वात्, अरेपकपक्षस्य च

‘शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ।’

इति निरस्तत्वात्, कर्मानुष्ठानस्य च

‘अहं प्रत्ययबीजं यदहं प्रत्ययवत् स्थितम् ।

नार्हं प्रत्ययवद्भ्युत्तं कथं कर्म प्ररोहति ॥’

इत्यहमध्यासनिवन्धनघर्तृत्वाद्यारोपमूलत्वात् तस्य च ब्रह्मज्ञानाग्निना दग्धत्वेना-
नधिकारितया विध्यगोचरत्वेन

‘दग्धाखिलाधिकारश्चेद् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मुनि नैव स्याद् वेदकिङ्करः ॥’

इति श्रुतिकैङ्कर्यात्मभवेन परास्तत्वाद् भक्तज्ञानिनोः कर्मानुष्ठान-
मात्रदर्शनेन पतितत्वाशङ्का मोह एव । भक्तिज्ञानयोरन्यतरनिरहे तु विहित-
निषिद्धकर्मणोरकरणकरणाभ्यां पापण्डित्वम् अत एव चण्डालत्वमिति
साधयति परमप्रमाणभूतो भवभूतिः । तत्र हेतुः — पापारम्भवतोः पापानां

‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥’

इति मनुस्मृतानां महापातकानां गोवधादीनामुपपातकानां च, आरम्भोऽनुष्ठानं, तेन नित्ययुक्तयोः । नित्ययोगे मनुष् । मृगी हरिणी । मृगीग्रहणेन मुग्ध स्वभावत्वात् स्पृहणीयसभयदृष्टिपाताच्च दयनीयत्वातिशयो द्योत्यते । एकवचनेन यूथभ्रष्टत्वं व्यज्यते । वृकयोः, वृकी च वृकश्च वृकौ तयोः । उपमानत्वेन पापारम्भवत्वमेवोपपादयति । न हि वृकादयः श्वापदाः कदाचिदपि सात्त्विका भवन्तीति । मीरुः भयशीला । भियः कुल्लुक्कनौ । इति कुक्प्रत्ययः । क्रियावचनत्वादूङ् न भवति । गतेत्येकवचनेनैकाकिनीत्वम् । गोचरं स्वच्छन्दपराभवविषयम् । सेति गर्भेश्वरत्वसौकुमार्यदुःखानभिज्ञत्वादिकं द्योतयति । अथवास्माभिर्यद्विषये भूयोदर्शनमात्रम् आशंसितं सेति । इयमिति अस्मिन् प्रदेशे पुरोवर्तित्वमस्याः स्वप्नेऽप्यसम्भावितमिति दर्शयति । सेति द्योतितस्य गर्भेश्वरत्वादेर्हेतुमाह — वसोः उपरिचरस्य राजर्षेः । वसुमंज्ञया प्रसिद्धस्येति सभग्रशक्तित्रयत्वं प्रकाश्यते । सुतेत्येकापत्यत्वादेकत्वमाह । मृत्योः यमस्य मुखे इति । अनन्तरमेव जिघांसितत्वात् मृत्योर्मुखं प्रविष्टैव न निर्गर्णित्येतावानस्माकमाश्वास इत्यर्थः । हा धिक् हेति विषादद्योतकमव्ययम् । धिगिति जुगुप्साव्यञ्जकम् । कष्टमनिष्टमतिदुःखमतिदुःसहमप्रियमस्माकमिति शेषः । अनिष्टं धिगिति ‘धिगुर्प्यादिषु त्रिषु’ इत्यादिना द्वितीया । अस्तकरुणः निरस्तदयः क इति विकल्पे । ‘प्रश्ने क्षेपे विकल्पे किम्’ इति वैजयन्ती । अयमिदानीं दृश्यमानः प्रक्रमः आरम्भः कः आवयोरुत्सादनार्थो वा, अस्मद्वंशयोः ससुहृद्द्वर्गयोरुन्मूलनार्थो वा, संसारस्यैव निस्सारीकरणार्थो वा इत्यर्थः । अत्रावेगो व्यज्यते । विधिं प्रत्यसूया वितर्कश्च । उपमालङ्कारः । न्यस्त्रालक्तकेत्यादिरपवादः विधिदोषप्रख्यापनाद्” इति ।

अत्र हि पाषण्डेत्येकशेषेण गम्यागम्यनियमराहित्यस्य, पाषण्डचण्डालेत्यनेन यथेष्टं सञ्चरमाणानामनार्याणां वेदविरुद्धराद्धान्तविभ्रान्तानां दर्शनस्पर्शनादिषु दुरितोपपत्तेर्दूरतो वर्जनीयत्वस्य, मृगीग्रहणेन दयनीयत्वस्य, एकवचनेन यूथभ्रष्टत्वस्य, वृकयोरित्युपमानेन पापारम्भवत्वस्य, गतेत्येकवचनेनैकाकिनीत्वस्य, सेत्येकवचनेन गर्भेश्वरत्वादिकस्य, वसोरित्यनेन शक्तित्रयसम्पन्नत्वस्य च व्यज्यमानत्वेन प्रतिपाद्यमानं सचेतसामतीव चमत्कारातिशयं करोति ।

त्रिपुरारिख्याख्या त्विह पदार्थनिर्वचमात्रपरायणा । यथा—“न्यस्तेति ।
न्यस्तमनुलिप्तमलक्तकं यस्याः सा चासौ रक्तमाल्यवसना च पापानां पाप-
कारिणामारम्भो मारणं कर्म अनयोरस्तीति तद्वतोः ! पाषण्डौ बौद्धावेव चण्डालौ ।
चण्डालकर्मकारित्वात् तत्प्रहकारित्वाच्च । तयोः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ।
वृक्षयोर्व्याघ्रादिकूरसत्त्वयोर्मृगी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावैव ।
वसोरिव अष्टवसुष्वन्यतमसदृशस्य, यद्वा वसोरस्येति पराक्रमसम्पन्नस्य । देव-
तुल्यस्यापि भूरिवसोरमात्यस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । धिगिति ।
ममेतः परं जीविताशामिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टमापनितम् । अस्तकरुणः
कृपाहीनो विधेः प्रक्रम आरम्भः कोऽयम् । कथमत्यन्तानुचितमेवारब्धं दैव-
हतकेनेत्यर्थः । हा धिक् कष्टमनिष्टमिति पदानामतीवार्थाभावेऽपि अनुकम्पा-
तिग्रयद्योतनार्थत्वाच्च पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् । यदाह—

‘अनुकम्पाद्यतिशये यदि कश्चिन्निबध्यते ।

न दोषः पुनरुक्त्यादौ प्रत्युतेयमलङ्किया ॥

इति ।

तथा रसमञ्जर्या ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इति वाक्यं सानन्दमिति पद्यानन्तरं
पठ्यते । सानन्दमित्यादीनि च चत्वारि नान्दीपद्यानि भवन्ति । तत्रापि
नान्दीसूत्रधारेण प्रयोज्यैका नान्दी, अनन्तरं च तत्समानाकृतिना स्थापकसूत्र-
धारेण प्रयोज्यानीतराणि पद्यानि । यथोक्तमारम्भे —

“प्रथमं प्रबन्धमुखलक्षणोरितां परदेवतास्मरणमङ्गलादिकाम् ।

रसिकान् प्रति प्रकरणक्रियोन्मुखः कविराद् करोति भवभूतिराशिषम् ॥

सानन्दमित्यादि ॥ १ ॥

प्रत्यूहनिरसनौचित्याद्विनायकमुखेनाशिषं प्रयुज्याधुना सूत्रधारद्वारा
स्वाभिमतपरदेवतामुखेन त्रिभिः पदैराशिषं प्रयुङ्क्ते कविः नान्द्यन्ते सूत्रधारः ।
वृडापीडेत्यादि । नान्दीप्रयोगावसाने सूत्रधारः प्रविश्याहेति नाटकन्यायाद्
आपतति । सूत्रं भरतमुनिप्रणीतं नाटकादिलक्षणग्रन्थं धारयतीति सूत्रधारः ।

... नान्दी नाम पूर्वरङ्गविधाने प्रत्याहारादिप्ररोचनान्तर्द्वारिण्यङ्ग-
तरङ्गिते यवनिकान्तर्गतेन सूत्रधारेण मङ्गलार्थं कर्तव्यः प्रयोगविशेषः ।

तद्वश्या नान्द्या अन्ते अवसाने नान्दीसूत्रधारे
निष्क्रान्तिं सति सूत्रधारः प्रविश्याहेत्यर्थः । यथोक्तं भरतेन —

‘प्रयुज्य रङ्गं निष्कामेत् सूत्रधारः सहानुगः ।-

स्थापकः प्रविशेत् तत्र सूत्रधारसमाकृतिः ॥’

इति । नान्दी च द्विविधा —

‘पूर्वरङ्गे प्रयोज्यैका स्थापनायामथापरा’ इति ।
प्रविष्टश्च स्थापकः पदाष्टकविशिष्टामिन्दुपदमुद्रितां नान्दीं प्रयुङ्क्ते—चूडापीडे-
त्यादि” इति ।

त्रिपुरारिजगद्धरपण्डितयोर्मतेन तु सानन्दमिति चूडापीडेति च पद्यद्वयमेव
नान्दी भवति । द्वयोरपि नान्दीपद्ययोः प्रथमप्रविष्टनान्दीसूत्रधारैरेव प्रयोज्यत्वं
चामिहितम् । यद्यपि त्रिपुरारिपाण्डितेन पद्यचतुष्टयमपि व्याख्यातं तथापि
‘दन्तश्रेणिष्विति पक्षमाली’ति च पद्यद्वयं प्रक्षिप्तं मन्यते । यथा—‘दन्त-
श्रेणिषु’ इत्यादिलोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैरव्याकृतमपि कचित् पुस्तकेषु
दृष्टत्वादस्माभिव्याख्यायत’ इति ।

एवमादिका बहव इह सन्ति विशिष्य प्रस्तावनार्हा विशेषाः ।
मौलानां पदानां पर्यायपदमर्मणेत्यर्थप्रपञ्चनं यद्यपि सुलभमितरव्याख्याने-
ष्वपि तथापि प्रमाणशतोदाहरणपूर्वकपेतादृशं विपुलं विवरणं विरल-
विरलमेव ।

‘वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारो न विना विस्तरं गिराम् ।

अतः प्रथनदोषोऽस्मिन् सद्यः सहृदयैः स्वयम् ॥’

इति वाग्बिस्तरमन्तरा साकल्येन विवक्षितानामर्थानां यथावत् प्रति-
पादनस्याशक्यतया प्रथनदोषो मर्षणीय इति सहृदयानभ्यर्थयन् व्याख्याता
स्वकृतेरतिविरतुतत्वं स्वयमेव व्यापयति ।

न केवलं पदपदार्थविवरणमात्रविश्रान्तेयं व्याख्या, अपितु इतरव्या-
ख्यातृभिर्मनसाप्यनाकलितानामर्थानामाशयानापाविष्करणेन, शङ्कासमाधानाभ्यां
ग्रन्थकृद्वचनेषु विरोधपरिहारेण, तत्र तत्र प्रसन्नोदारगभीरैर्वाक्यैस्तन्त्रान्तरीय-
तत्त्वानां सुव्यक्तं प्रतिपादनेन, शङ्कापुरस्सरं काव्यदोषभिराकरणेन, विमर्शन-
पूर्वकं समीचीनपाठव्यवस्थापनेन रसालङ्काराद्यभिव्यञ्जनेन ध्वनिभावादि-
प्रकाशनेन च किमप्यसाधारणं गाम्भीर्यमावहन्ती व्याख्यातुश्च पूर्णसरस्वतीति
नामधेयमप्यन्वर्थयन्ती मन्ये सहृदयहृदयाह्लादाय सम्पत्ता । स्थालीपुलाक-
न्यायेन कानिचन पुनरुद्धृत्य प्रकाशयन्ते —

रहस्यार्थप्रकाशनम् ।

“अत्र चायमखिलोपनिषदङ्गनासङ्गीतरङ्गमण्डपेन साङ्ख्ययोगसागरपारा-
वारीणेन काविकुलेन्दुना गुरुमुखैकगम्योऽतिरहस्योऽर्थः सूत्रितोऽनुसन्धेयः ।
तथाहि—पक्षमशब्दो रोमवाचकः, ‘निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्षमणा ’ इत्युक्तेः
सूत्रांशवाचकश्च । ‘पक्षम सूत्राद्यवयवे किञ्चलके नेत्ररोमसु ’ इति वैजयन्ती ।
अत्रच वालाग्रवन्नीवारशूकवच्च तनीयसी त्रपुसीतन्नुवच्च पीतवर्णा प्रभा
सन्ततिः सादृश्यात् पक्षमालीत्युच्यते । ईषद्विघटितमुकुले सद्गुरुरदेशाद्
अभ्यासाच्च निवृत्तप्रायमायातिरोधाने । ईषद्ग्रहणं होतृहोतव्यप्रतीत्यनुवृत्तेः,
तस्या अपि मायाकार्यत्वात् ।

‘शास्त्रेण नश्येत् परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।

प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश एवं क्रमान्नश्यति चात्ममाया । ’

इत्याचार्यवचनात् । ‘भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ’ इति श्रुतेश्च ।
अन्तर्नाडीनियमितमरुद्विघटिताधारद्वारकवाटवन्धे च कालयज्वा नियत-
कालानतिक्रमेण श्रुतिस्मृतिविहितैः कर्मभिरीश्वरं पूजयन् पुरुषः । कालयज्वे-
त्यनेन निषिद्धकाम्यवर्जमन्तःकरणशुद्ध्यै विहितकर्मानुष्ठायी मुमुक्षुरिति
द्योत्यते । ब्रह्माण्डं जुहोति । अनुत्थानाय ध्यानेन विलापयतीत्यर्थः । यथाहु-
राचायोः—

‘सङ्कल्प्य हव्यं सकलप्रपञ्चं प्रज्ञास्रुचा सर्वहुतं विमुक्त्यै ।

जाज्वल्यमाने स्वत एव नित्ये सर्वान्तरे ज्योतिषि जोहवामि ॥ ’

इति । अम्नास्तत्र च—

‘ब्रह्माण्डबुद्बुदकदम्बकसङ्कुलोऽयं मायोदधिर्विविधतत्त्वतरङ्गमालः ।

आश्चर्यमन्व झटिति प्रलयं प्रयाति त्वद्धानसन्ततिमहावडवामुखाग्रौ ॥ ’

इति । अर्चिरिति । सौपुम्नसरणिविहरणरसिकनिजशिखाद्राविताद् ब्रह्मरन्ध्रा-
रविन्दचन्द्रान्निप्यन्दितेन परमामृतवृष्टिपूरेण सात्कारिप्रान्तमित्यर्थः ।
तार्तरीकम् । ‘अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ’ इत्युपनिषन्नीत्या
मायातत्कार्यव्यतिरिक्तं तदध्यासाधिष्ठानतया तृतीयम् । यद्वा—‘शैवाग्नेषु
मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात् त्रितयम् ’ इत्युक्तक्रमेण नियाम्ययोः पशुपाशयो-
नियन्तृत्वेन तदुत्तीर्णम् । पुरारेः, पुरं शरीरं, भक्तानामज्ञाननिदानकर्ममिथुन-
निर्मितदेहवन्धनिर्मूलनस्य, मदनहोषणं संसारविषतरुबीजमूतमन्मथोन्मथनम्,

‘ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ’

इति भगवद्वचनात् । लोचनेम्—लोच लोचने इत्यस्मान्बल्युद् । स्वरूप-
भूतं सच्चिदानन्दरसं मूलाधारस्फुरितं प्रत्यग्ज्योतिः, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
वर्तत’ इति श्रुतेः । यथाहुराचार्याः—

‘मूलाधारात् स्फुरिततटिदासा प्रमा सूक्ष्मरूपा

गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।

सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्रानुवद्धा

ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः सावयेत् सार्धसोमात् ॥ ’

इति । अत्र च जटानां धर्मलिङ्गत्वाद् धर्मवृद्धिस्रवन्त्यूर्मीणां दुरितहरत्वाद्
अधर्मनिरासो लोचनस्य ज्ञानरूपत्वात् तत्साध्यो मोक्षश्चाशासित इति क्रमो
मन्तव्यः ।” (पृ० १०, ११.)

“अत्र च माधव इति साक्षालक्ष्मीपतिर्नारायण-उच्यते, शृङ्गारो
विष्णुदैवत्य इति वचनात्, शृङ्गारेदेवता भगवानेवात्र नायक इत्यनुसन्धाना-
र्थम् । मालती तु सौकुमार्यसौरभ्यादियोगालक्ष्मीः । देवरात इति देवैर्भग-
वदवतारितार्थं भूमावतारितत्वात् काश्यपः भूरिवसुरित्यनन्तरत्नाकरत्वात् क्षीर-
सागरः । मकरन्द इति ‘रसो वै सः’ इत्यादिवचनात् परमानन्दरूपः परमेश्वरः ।
मदयन्तिकेति महामायात्वेन जगन्मोहनाद् भवानी । कामन्दकीति कामितार्थ-
दानसामर्थ्याद् भाक्तिः । बुद्धरक्षितेति बुद्धैर्विद्वद्भिः परिपालितत्वात् सरस्वती ।
अवलोकितेति प्रेक्षावद्भिः सम्यगालोचितत्वानीति । लवङ्गिकेति परिमलबहल-
त्वात् कीर्तिः । कलहंस इति मधुराव्यक्तोच्चारः परमात्ममन्त्रः । अघोरघण्ट
इत्यशास्त्रविहितहिंसापरत्वादधर्मः । कपालकुण्डलेति हिंसा । सौदामिनीति
प्रकाशात्मिका इति स्फुरणेन सकलान्धकारपटलविषटनपटीयसी विद्येत्यादि-
रूपासनोपयुक्ता वासनापि महाकवेर्देष्टैरनुसन्धेया ” (पृ० ६२१)

नाटकीयपात्राणां मालतीमाधवादीनामुपासनोपयुक्तनया साक्षालक्ष्मी-
नारायणादिरूपेण कल्पनावैचित्र्यमिदं सहृदयमनोहारि व्याख्यातुरस्य नवनवार्थ-
ब्रामोलेखनेऽसामान्यं प्रतिभावैशिष्ठ्यमवगमयति ।

विरोधपरिहारः ।

दलयति परिशुण्यत्... .. माकरन्दः परागः । (पृ० ४४४)

पद्येऽस्मिन्नुदयरागरूपितस्यैन्दवप्रकाशस्योपमानत्वेन कल्पिते केतकी-
परागे रागानुविद्धत्वसूचनायोपात्तो माकरन्दः परागः इति प्रयोगो न घटते,
केतकीकुसुमानां मध्वभावप्रामिद्धेरिति विरोधपाशङ्क्य युक्त्या समाधत्ते ।
“यथा—माकरन्दः मकरन्देन पुष्परसेन रक्तः । ‘तेन रक्तं रागा’दित्यण् ।
न पुनः तस्येदमिति । ‘मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः’ इत्यभिधानाद्
द्वयोः पृथग्द्रव्यत्वात् ।

‘अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेऽपि केतकीकुसुमे ।

इह नहि मधुकणलाभो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥’

इत्यादिषु केतकीकुसुमस्य मध्वभावः प्रतिपाद्यते । कथमत्र माकरन्द
इत्युक्तिः । उच्यते । कुसुमत्वाविशेषादस्यापि मधुपद्भावोऽस्त्येव । न तु
कुन्दमाकन्दादिवत् तस्य प्रभूनत्वम् । परागस्येवाधिक्यात् । ‘अपसर मधुकर’
इत्यत्रापि न मध्वभावः प्रतिपाद्यते । तल्लवलाभस्यैव निषिध्यमानत्नात् । तत्र
हेतुधूलीपालीधूसरितवदनत्वम् । अतो न काश्चेद् विरोधः । परागस्य पुष्प-
रजसः स्वतो धवलस्य रागानुविद्धत्वप्रतिपादनायात्र माकरन्दत्वोक्तिः । अन्यथा
उदयरागरूपितस्यैन्दवप्रकाशस्योपमानत्वानुपपत्तेः । अतः शोभनसस्याङ्कुरदर्शना-
दिव सस्यसमृद्धिर्भाविनी यौवनश्रीरनुमीयत इत्यर्थः” इत्येवं विरोधपरिहारपूर्वकं
माकरन्दः पराग इति पाठस्यैव सहृदयहृदयङ्गमत्वम् आवेदयति । जगद्धरेण
तु इह मन्दमन्द परागः इत्येव पाठः स्वीकृतः ।

तन्त्रान्तरीयतत्त्वाविष्कारः ।

“साङ्ख्यम्येति । मूलप्रकृतिरविकृतिः सत्त्वरजस्तममां साम्यावस्थारूपा
चिच्छाक्तिशूया पुरुषस्य भोगमोक्षार्थं स्वत एव प्रवर्तमाना परिणामपरिस्पन्द-
व्यापारा प्रसवधर्मिणी सकलपुरुषसाधारणभोग्यस्वरूपा च । पुरुषस्तु ज्ञान-
मात्रस्वरूपो निगुणो निष्क्रियो निष्परिमाणो न च विकृतिः न च प्रकृतिः ।
तस्य चाज्ञानविज्ञाननिबन्धनौ बन्धमोक्षौ । पुरुषाश्च बहवः प्रतिदेहं भिन्नाः
सर्वे सर्वगताश्च । महानहङ्कारस्तन्मात्राणि च स्वकारणं प्रति विकृतयः स्वकार्य
प्रति प्रकृतय इत्युभयरूपाः प्रकृतिर्विकृतयः, एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि

चेति षोडश विकृतय एवेति पञ्चविंशतितत्त्वानि । ईश्वरो नाभ्युपगम्यते । पुरुषार्थस्य हेतोः स्वयमेव क्षीरवत् प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः किमन्तर्गड्डुना प्रमाण-
ज्ञानप्रवर्तकान्तरपरिग्रहेणेत्याद्यर्थप्रतिपादकं दृष्टानुमानागमप्रमाणकं कपिलमुनि-
प्रणीतं शास्त्रं साङ्ख्यं नाम ।

योगस्येति । योगो नाम हैरण्यगर्भं शास्त्रम् । तत्रापि साङ्ख्यवत् तत्त्वानि प्रमाणानि च । ईश्वरस्तु धर्माधर्मफलप्रदाता षड्विंशकोऽभ्युपगम्यते । विकारेषु च प्रकृतेर्महान् जायते । महतः षड् विशेषाः अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि च । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि । शब्दतन्मात्रता-विशेषस्य विशेष आकाशः । एव स्पर्शतन्मात्रादीनामविशेषाणां वाय्वादयो विशेषा इत्यादि प्रतिपाद्यते ॥ ” (पृ० २८)

“अत्र च योगवेदान्तशास्त्रसर्वपर्यायेन कविना - तदर्थो विच्छित्त्या प्रकाश्यत इति मन्तव्यम् । तथा हि —निरतिशयेत्यादिना यमादिपञ्चाङ्गी-
निष्पन्नत्वमुच्यते । संस्कारस्य इति धारणा । प्रतीयमान इति धारणान्त-
षडङ्गीसम्भृतत्वम् । तद्विसदृशैरित्यादिना ध्यानं, ‘विजातीयप्रत्ययानन्तरित-
सजातीयप्रत्ययप्रवाहकरणं निदिध्यासनम्’ इति योगशास्त्रे लक्षितत्वात्,

‘तद्रूपप्रत्ययैकान्तसन्ततिश्चान्यनिस्सृष्टा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥’

इति श्रीविष्णुपुराणवचनाच्च । तन्मयमिव करोतीत्यादिना समाधिः

‘तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ॥’

इति ।

‘आत्मभावं नयत्येनं तद् ब्रह्म ध्यायिनं मुने ।

विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥’

इति च श्रीविष्णुपुराणोक्तेः ।

‘सर्वव्यापिनि चिन्मात्रे शिवे स्वैक्येन भावना ।

अविच्छेदेन सततं समाधिः परमो मतः ॥’

इति गुरुदेवः । वृत्तिसारूप्यत इति इदमिदंरूपादहङ्कारात् मुञ्जादिषीका-
मिवानिदमंशं चैतन्यरूपं, निष्कृप्य श्रुत्या चाचार्यप्रसादादहं ब्रह्मास्मीति

ज्ञानेन विद्यारूपेण बुद्धेर्वृत्तिरूपेणाभ्यस्तेनैकाकारतया समस्तभेदबाधनाद्
ब्रह्मात्मत्वानुभूतिः प्रबोधाख्या जायत इत्यद्वैतसिद्धान्तं प्रतिपादयन्नात्मनः
तदभिरुचिमासूत्रयति ॥ (पृ० २६५, २६६)

अत्र हि साङ्ख्ययोगाद्वैतसिद्धान्ताः बालानामपि सुग्राह्यतया संक्षिप्य
सुललितैर्वाक्यैः प्रतिपादिताः । त्रिपुरार्यादीनां व्याख्या त्विह 'साङ्ख्यस्य
कापिलस्य योगस्य पानञ्जलस्य योगशास्त्रस्य' इत्येतावता विश्रान्ता व्युत्पित्सु-
जनोपकाराय नालमिति च निर्विवादम् ।

काव्यदोषोद्धारः ।

इह सानन्दमिति पद्ये मुरवरवेत्यस्यालङ्कारिकदिशा प्रसिद्धिधुतदोषा-
क्रान्तत्वम् । रवशब्दस्य मण्डूकादिशब्द एव कविसमयप्रसिद्धेः । यथाह
काव्यप्रकाशकारः—

‘मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥’

अत्र हि रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः इति ।

तथा भवानीपतिः (पृ० ४९, ७) इत्यस्यापि विरुद्धमतिक्रुद्धोषाक्रान्त-
त्वम् । यथाह स एव — भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिं
करोति’ इति ।

‘भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता नैते वाचं विप्लुतां धारयेयुः ।’
इति म्माणानुसारेण देवतानुग्रहलब्धविभवानां वश्यवाचां महाकवीनां वचनेषु
दोषशङ्काया अप्यनौचित्यात् तदिदं दोषापादनमविचारिताभिधानं मन्वानः
साधुतां समर्थयति । यथा—‘न च मुरवरवेत्यत्र प्रसिद्धिधुतदोष-
लङ्कारः । ‘धनरवा नरवाहनसम्पद’ इति रघुवंशे, ‘प्रतिदेशं क्रियते कलम-
रवः’, ‘बलाक्रान्तं क्रीडद्द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः’ इति च माघकाव्ये, ‘णमइअ
जस्स फुडरवम्’, ‘णिअअरवा हि फुडणिन्त जस्स णिब्धोसं’ इति च सेतौ
काव्यान्तरेष्वपि प्रयोगशतैरदुष्टत्वनिर्णयात् । लक्षणतः प्रयोगस्य बलीयस्त्वाच्च ।
अत एव हि तथास्मात्तमपि कविभिरनादृतमित्यप्रयुक्तस्य दुष्टत्वाभिधानम् ।”

इति । “भवानीपतिरित्यत्र पत्यन्तरप्रतीतिरिति यत् कैश्चिदुक्तं तदविचारिता-
मिधानम् ।

‘क्षिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।’

इति नैषण्डुकैरुमागौर्यादिपदवद् योगरूढ्या संज्ञात्वेन पठितत्वात् । महा-
कविभिः शतकृत्वस्तत्र तत्र प्रयुक्तत्वात् ।

‘नृत्तारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ।’

इत्यादावप्यातिप्रसङ्गात् । तथाहि—भवस्य पत्नीति ‘इन्द्रवरुणभवंशर्वा’दि-
सूत्रेणानुकि ‘पुंयोगादाख्याया’मिति ङीष् च भवानीशब्दासिद्धिः । अतो
भवान्या दृष्टभक्तिः पशुपतेरित्यत्रापि पत्यन्तरप्रतीतिर्दुर्वास्त्वाद् भवस्येत्येव
यक्तव्यत्वाद् उत्तरङ्गोऽतिप्रसङ्गः भगिनीपतिः इत्यादिप्रयोगमङ्गप्रसङ्गात् । भवानी-
पतिरित्यत्र भवस्य पत्न्याः पतिर्भव एवेति सामञ्जस्येन प्रतीतेरबाधितत्वात् ।
संयोगाद्यैरर्थविशेषस्मरणस्य स्वोक्तस्य वैयर्थ्यापाताच्च । भवानीजार इत्युक्ते हि
पत्यन्तरप्रतीतिरित्यङ्गमतिविस्तरेण” इति । एवमादिस्थलेषु मौनमेषावलम्ब्यते
जगद्धरादिभिः ।

पाठव्यवस्था ।

यत्ते { कबलित इव कृस्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेधेनेव सान्द्रेण सिक्तः ।
अविरलमिब दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ॥

पथमिदं पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्ययेन पूर्वैर्व्याख्यातृभिः पठितम् । तत्र च
पाठेऽनौचित्यं प्रदर्शयेन् उपर्युद्धृतपाठस्यैव साधुत्वं स्वीकार्यत्वं च प्रा-
पादयति । यथा—“अस्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धयोः पाठव्यत्यासः प्रामादिकः
बदहमतार्कितेत्यादिवाक्यशेषस्यासम्बन्धाद् उत्प्रेक्षानिमित्तकथनपुरस्सरमेव उत्प्रे-
क्षणस्यौचित्यात् । अन्यथा तस्याकस्मिकप्रसङ्गात् । मध्ववर्तिनो हेतोः

पुरतोऽनुकर्षणस्यासामञ्जस्यात्, स्नपित इव चेति चकारस्य सर्ववाक्यार्थ-
समुच्चायिनश्चरमवाक्य एव कविना तथा पाठचिह्नेन प्रयुक्तत्वाद्, वाक्यान्तरे
त्वप्रयोगाच्च ' इति ।

तथा,

स्वशस्त्रपूतनिर्व्याजपुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।

विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिदम् ॥

इत्यत्रापि स्वशस्त्रपूतेत्यस्य स्थानेऽशस्त्रपूतेति जगद्धरादिभिः स्वीकृतः पाठः ।
तस्य च विरुद्धत्वं प्रतिपादयन् स्वशस्त्रपूतेति पाठस्यैव ग्राह्यत्वं समर्थयति —

“स्वशस्त्रपूतेत्यादि । स्वहस्तधृतेन शस्त्रेण खड्गेन खण्डितत्वात्
पूतेन शुद्धेन ।

‘गोत्राङ्गणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा

हतः सद्ग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ।’

इति,

‘तव प्रयातो यम्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते ।’

इत्यादिमहाभारतादिवचनेषु शस्त्रपातस्य पापहरत्वावगमात् पूतत्वोक्तिः ।
तदर्थमेव च कृपाणपाणिरिति शस्त्रधारणोक्तिः ततः पूर्वं पश्चाच्च शस्त्रधारणस्य
प्रसङ्गाभावात् । अशस्त्रपूतेति पाठे तु पूतत्वनिषेधादपूतत्वविधेर्विरुद्धत्वं
स्फुटमेव ” इति । एवमादयो बहवः पाठा इह सचेतसां ग्राह्याः समुचितं
समावेशिताः ।

इदं चापरं विशिष्येह प्रस्तावनमर्हति । यद् — ‘अस्ति
दक्षिणापथ इत्यादिना पाण्डित्यवैदग्ध्ययोरित्यन्तेन प्रकरणेन भरतविहितेति
कर्तव्यतारूपसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनज्ञापनार्थं कविना स्वगोत्रनामनी प्रति-
पादिते । यानुदाहरन्त्यार्यामिश्रा इत्यादिना परिषदः पूजा । भूम्ना
रसानामित्यादिना परमानन्दानुभवः परमप्रयोजनम् । व्युत्पत्त्यादयस्त्ववान्तर-
फलानि सूचितानि’ इति व्याख्यारम्भे, “अत्र प्रकरण आदौ सानन्दमिति,
मध्ये विधाता भद्रं न इति, अन्ते शिवमस्तु सर्वजगतामिति च प्रयोगाद्
मङ्गलोपक्रमत्वाद् मङ्गलमध्यत्वाद् मङ्गलान्तत्वाच्चैतच्छीलनपराणां सकल-
समीहितसम्पत्तिः प्रकाशिता’ इत्यवसाने च प्रकृतनाटकशीलनपराणां व्युत्पत्त्याद्य-
वान्तरफलावाप्तिपूर्वकं परमानन्दानुभवरूपपरमप्रयोजनावाप्तिकथनं नाम ।

काव्यपठनस्य हि 'काव्यं यज्ञसे' इत्यादिप्रयोजननिरूपणमन्तरा प्रातिस्विकतयैतादृशं प्रयोजनं न कैश्चिदपि व्याख्यातृभिरद्य यावत् प्रपञ्चितं दृश्यते ।

व्याख्याता ।

तस्यास्य समग्रगुणगुम्भितस्य व्याख्यारत्नस्य प्रणेता पूर्णसरस्वती-
नामधेयः पूर्णज्योतिर्मुनिवरान्तेवासी कश्चित् सुधीमणिरिति, व्याख्यानामधेयं
च रसमञ्जरीति

‘मालतीमाधवस्योच्चैरामोदं स्वं विवृण्वती ।

धार्या सहृदयैः प्रीत्या व्याख्येयं रसमञ्जरी ॥’

इति व्याख्यारम्भे,

‘मालतीमाधवस्येत्यं प्रथमाङ्गार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥’

इत्यादि प्रत्यङ्कपरिसमाप्तौ च दृश्यमानेभ्यः पद्येभ्यः स्फुटमवेगम्यते ।

‘यद्गूढार्थश्रवणरसतो ध्वस्तमोहान्धकारः

कृष्णानन्दी त्रिजगति नरो जिष्णुभूयं जिहीते ।

स्वस्मिन्नेव प्रकटितमहाविश्वरूपं तदेकं

पूर्णज्योतिः स्फुरतु हृदि मे पुण्डरीकायताक्षम् ॥’

इति ग्रन्थारम्भे, प्रत्यङ्कावसानेषु च पूर्णज्योतिःप्रसादेनेति पूर्णज्योतिः-
पदस्यासकृदावर्तनात् पूर्णज्योतिषि गुरौ स्वस्यानितरसाधारणं भक्त्यतिरेकं
प्रकटयति । पूर्णज्योतिःपदं चोदाहृतपद्येषु श्रूयमाणं पूर्णत्रयीक्षेत्रे विराजमानम्
ईश्वरमभिधत्त इति केचिद्विपश्चितोऽभिप्रयन्ति* । तदिदं न साम्प्रतं मन्यामहे ।
यतः पूर्णत्रय्यां कृतसन्निधानस्य देवस्य पूर्णत्रयीश इत्येव प्रसिद्धमभिधानं न तु
पूर्णज्योतिरिति चिरन्तनप्रतीतमनपलपनीयं वस्तुतत्त्वम् । किञ्च, अनेनैव
व्याख्यात्रा विरीचते कमलिनीराजः साख्यनाटके स्थापनायां दृश्यमानेन-

* १. “अयं च केरलीय इत्यत्र नास्ति नः सन्देहः । यतोऽयमादावन्ते च
पूर्णज्योतिरभिधमसीश्वरं स्मरति स च गोश्रीराज्ये (कोच्चि) तृप्पणितुर इति सुप्रथिते
क्षेत्रेऽद्यापि कृतसन्निधानः” Vidyūlālā Preface Page 11.

२. “तत्र केरलीय इति पक्ष एव ज्यायान्, गोश्रीपुरप्रधानक्षेत्राधिष्ठितपूर्ण-
त्रयीशकल्पना लब्धसरस्वतीप्रसादोऽयं पूर्णसरस्वतीनामान्वर्थाभिवायः केरलेषु तृच्च-
म्बरेदशीयः स्यात् सम्भवेत् ।” Hamsasandēśa Preface.

“ तादृशीं विशदविश्रुतविनयनाधुर्यधुर्येण परमेश्वरभक्तिसारसीविहारकासारेण पदवाक्यप्रमाणनेत्रत्रयनिरीक्षणापरपमेश्वरपूर्णज्योतिर्मुनिवरनिहितनिस्सृतकरुणामृतपूर्णचन्द्रेण पूर्णसरस्वतीनामधेयेन कविना निबद्धमिद्धरसमद्भुतार्थ कमालिनी-राजहंसं नाम नाटकमभिनवमभिनयन्तो गुणदोषनिकषट्षट्ठं परिषदमेनां परितोषयितुमर्हन्ति ” इति वाक्यान्तर्गत‘पूर्णज्योतिर्मुनिवर कविना’ इति वाक्येन पूर्णज्योतिरिति पदं मानुषमेव कश्चिद् ग्रन्थकर्तुर्गुरुमूतमभिधत्ते न त्वीश्वरमित्ययमर्थः सुव्यक्तं प्रतिपादितः । पूर्णसरस्वतीति नामधेयान्ते श्रूयमाणः सरस्वतीगच्छो ग्रन्थकारं तुरीयाश्रमिणमवगमयति । पूर्वाश्रमे किमस्य नामधेयं कुत्र वा जन्मेत्यादिकं विविच्यावगन्तुं न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । उत्तर-केरलेषु पोन्नानिदेशान्तर्गते काट्टुमाटस् इति सुप्रसिद्धे मान्त्रिककुले लब्ध-जन्मायं द्विजन्मेति केचिदाचक्षते । चेन्नास्मनकल इति प्रसिद्धजयन्तमङ्गल-गृहाभिजात इत्यपरे वदन्ति । तृच्चम्बरदेशीय इति चेतरे ब्रुवते । बल-वदुपष्टम्भकप्रमाणाभावादिषु कस्य वा प्रामाण्यमिति निर्णेतुं न पार्यते । सर्वथा केरलीयोऽयमित्यत्र परं नास्ति विप्रतिपत्तिः सर्वेषामपि । कमालिनीराजहंसे केरलानुद्दिश्य कृता गर्भारवर्णना, नाटकस्य वृषपुरेऽभिनेतव्यतया प्रस्तावना, हंससन्देशे काञ्चापुरात् वृन्दावनं प्रस्थितस्य हंसस्य केरलमार्गेण प्रचोदना च कवेः केरलेषु स्वदेशाभिमानं प्रथयतीव ।

‘भवसमभवभूतिप्राज्यवैदग्ध्यसीम्नि

प्रकरणतिलकेऽस्मिन् मालतीमाधवाख्ये ।’

इत्यारम्भे, मध्ये मध्ये च रससुधानिर्झरोल्लासकैलासो महाकविः, पण्डितविदग्धमण्डलमुखमण्डनमहामणिर्महाकविः, रससुधासंविधानसावधानः, योगवेदान्तशास्त्रसर्वपथीनेन कविना, कविकुलमुकुन्दः, परमप्रमाणभूतो भव-भूतिः इत्याद्युपलोकनाच्च नाटककर्तरि भवभूतौ मालतीमाधवे नाटके च स्वस्या-सामान्य बहुमानं प्रकाशयति । कमालिनीराजहंस-हंससन्देशादिसरसकाव्य-निर्माणेन न केवलं व्याख्यातृकोटौ, अपितु लोकोत्तरप्रतिभाशालिषु कवि-मण्डलेष्वप्यग्रगणीयतामर्हत्ययं पण्डितमणिरिति च निर्विवादम् । बहुशः प्रमाणानि सद्गृह्यतानेन सर्वतोमुखमात्मनो चैदुष्यं प्रकटीकृतम् ।

अनेन विरचिता इतरे ग्रन्थाः—

१. मेघसन्देशव्याख्या विद्युलता ।

२. विष्णुपादादिकेशान्तस्तवव्याख्या भक्तिमन्दाकिनी ।

३. अनर्घराघवटिप्पणी ।
४. कमलिनीराजहंसनाटकम् ।
५. हंससन्देशकाव्यम् ।
६. ऋजुलघ्वी (मालतीमाधवकथासंक्षेपः)

एष्वनर्घराघवटिप्पणीं विहायान्ये सर्वेऽपि ग्रन्था मुद्रिताः ।

जीवितकालः ।

जीवितसमयं चास्य पण्डितश्रेष्ठस्येदन्तया निष्कृष्य प्रतिपादयितुम् ऐकान्तिकं न किमपि प्रमाणं पश्यामः । विमर्शकैश्च बहुभिर्बहुधा जीवितकालोऽभ्यूहितः * ।

परन्तु रसमञ्जर्या 'न्यायदीपावल्यामुदाहरणवाक्ये यद्यद्, इश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरूप्यम् इति व्याप्तिग्रहणेन समर्थितत्वात्' इति (पृ. १३) ,

“ तमालश्यामलज्ञाने निर्वाधे जाग्रति स्फुटे ।

द्रव्यान्तरं तमः कस्मादकस्मादुपलभ्यते ॥ ”

इति चित्सुखाचार्यप्रयोगात्' इति न्यायदीपावली चित्सुखाचार्यं च प्रमाणयतानेन ताभ्यामर्वाचीनत्वं ज्ञाप्यते । न्यायदीपावलीकर्ता आनन्दबोधश्च त्रयोदशशतकमध्यजीवीति पि० के० गोडेमहाशयैर्निर्णीतः† । तदीयन्यायमकरन्दव्याख्याता चित्सुखाचार्यश्च ततोऽर्वाग्भवस्त्रयोदशशतकोत्तरार्धे वा चतुर्दशशतकपूर्वार्धे वा लब्धजीवितो भवितुमर्हति । तथाच चित्सुखाचार्यं प्रमाणयतोऽस्य ग्रन्थकर्तृजीवितकालश्चतुर्दशशतकोत्तरार्धे वा पञ्चदशशतकपूर्वार्धे वा स्यादित्यभ्यूह्यते ।

अयमभ्यूहः स्थिरीक्रियत इव प्रमाणान्तरेणापि । यद्ययं जगद्धर पण्डिताशयं तत्र तत्र खण्डयतीव । तथाहि—‘प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा’ इति

* 1. Vide Vidyullatā Introduction, Page 11.

2. „ Rjulahvī „ Page 19.

3. „ Hamsasandēśa Introduction.

4. „ Poona Orientalist, Vol IX, pp. 146-148.

† Vide The Date of Ānandabodhayati by P. K. Goda, Calcutta Oriental Journal Vol. II.

पद्यव्याख्याने “अनया वाचोयुक्त्या प्राजापत्योऽयं विवाहः न तु गान्धर्व इति सूचितम् ।

‘सहोभौ चरतं धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥’

इति मनुवचनात् ,

‘इच्छयान्योन्यसंसर्गः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स विधिर्ज्ञेयो मैथुनं कामसम्भवम् ॥’

इत्युक्तेः स्वेच्छाविवाहस्य चात्राकथनात् तावता गान्धर्वविवाहत्वाभावाद्” इति गान्धर्वविवाहखण्डनपूर्वकं प्राजापत्यं सिद्धान्तयति ।

जगद्धरपण्डितश्च “अनेन गान्धर्वो विवाहो दर्शितः स चानुरागमूलत्वाच्छ्रेष्ठः । यदाह—

‘अनुरागात्मकत्वेन गान्धर्वः श्रेष्ठतां गतः ।’

इति परस्परानुरागनिबन्धनं गान्धर्वविवाहमाचष्टे । तथा ‘आश्चर्य—मुत्पलदृश’ इति पद्यव्याख्याने ‘जडिमानं सन्तापविरहाच्छैत्यम् । अप्रतिपत्तिर्जडतेत्यर्थस्तत्र न घटते । सन्तापदग्धस्येति पूर्वप्रस्तुतसन्तापस्यैव शमनप्रतिपादनौचित्यात् । अनन्तरं द्रवत्वोक्तेश्च’ इति जडिमानमिति पदं शैत्यार्थकं व्याचष्टे । जगद्धरस्तु जडिमानं ‘सर्वकार्याप्रतिपात्तिरूपम्’ इत्यप्रतिपत्त्यर्थकमाह । अनेन च मन्ये जगद्धरपण्डिताशय एव पूर्णसरस्वत्या खण्डयत इति ।

जगद्धरपण्डितस्य जीवितसमयश्च किस्त्वब्दीयचतुर्दशशतकमिति ज्यवस्थापितो गोडेमहाशयैरेव । तथाच तदाशयं खण्डयंस्तदन्तरभाव्ययं पञ्चदशशतक एव स्याल्लब्धजीवित इति ।

मुद्रणादिष्वनवधानतया मतिमान्याद् दृष्टिदोषाच्च समापतिताः सर्वेऽपि दोषा मर्षणीया मनीषिभिरिति सम्प्रार्थयन् ग्रन्थमिमं रासिकजनसमक्षम् अवतारयामि ॥

अनन्तशयनम् ,

१-१०-१९५३.

के. एस्. महादेवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतं
मालतीमाधवम् ।

श्रीपूर्णसरस्वतीप्रणीतरसमञ्जर्याख्यव्याख्योपेतम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुंस्वरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्रन्धं विशति फणिपतौ भोगसङ्कोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितकंकुभो घट्टनव्यस्तविश्वा
वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु फीट्कारवत्यः ॥ १ ॥

अस्तु हस्तिमुखं वस्तु सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

प्रत्यूहव्यूहविहतिवहनाय सदा मम ॥ १ ॥

यस्य भासा जगद्भाति यद्भासा भाति तन्महः ।

अविद्याविद्विषे तस्मै श्रीपूर्णज्योतिषे नमः ॥ २ ॥

शिरस इव गलन्तीमन्तरभ्युद्गिरन्ती

सुरसरितमुदारां वाक्छलादाननेन ।

दहतुं भवभयं सा भूर्तिरैशौ मुनीनां

दहरकुहरलीलादक्षिणा दक्षिणा वः ॥ ३ ॥

१. 'सुरजरवाहूत' ज. झ. पाठः. २. 'ककुभस्ताण्डवे शूलपाणेः' ज. झ. पाठः.
ककुभो नर्तने शूलपाणे' छ पाठः. ३. 'चीत्कारवत्यः' ज. पाठः. 'चीत्कारवत्यः ॥
पि च चूडापीड' झ. पाठः. 'फूत्कारवत्यः ॥ किञ्च — चूडापीड' छ पाठः.

१. 'आद्यं पद्यद्वयं ख मातृकाया न दृश्यते । २. 'शम्भुमूर्तिर्मुनीनां' ख. ग
ब. पाठः.

यद्गीतार्थश्रवणरसतो ध्वस्तमोहान्धकारः

कृष्णानन्दी त्रिजगति नरो जिष्णुभूयं जिहीते ।

स्वस्मिन्नेव प्रकटितमहाविश्वरूपं तदेकं

पूर्णज्योतिः स्फुरतु हृदि मे पुण्डरीकायताक्षम् ॥ ४ ॥

चिन्महोदधिकलोलस्तन्महो वितनोतु वः ।

स्तनन्धयं यशोदाया धनञ्जयधनं जयम् ॥ ५ ॥

भवसमभवभूतिप्राज्यवैदग्ध्यसीम्नि

प्रकरणतिलकेऽस्मिन् मालतीमाधवाख्ये ।

विचरणकृतिनाम्ना कर्तुमीहे विगाहं

तनुतरगुणगृह्यास्तत्र सन्तो रमन्ताम् ॥ ६ ॥

स्वलितमिह यदि स्यादर्थतः शब्दतो वा

श्रुतपरिणतधीकास्तत्समादध्युरार्याः ।

सपदि पिपतिषूणां सङ्कटे शैलैश्चक्रे

ददति सुहृद एव प्रौढहस्तावलम्बम् ॥ ७ ॥

वक्तुं शक्योऽर्थनिस्तारो न विना विस्तरं गिराम् ।

अतः प्रथनदोषोऽस्मिन् सख्यः सहृदयैः स्वयम् ॥ ८ ॥

मालतीमाधवस्योच्चैरामोदं स्वं विवृण्वती ।

धार्या सहृदयैः प्रीत्या व्याख्येयं 'रसमञ्जरी' ॥ ९ ॥

प्रथमं प्रबन्धमुखलक्षणे रितां परदेवतास्मरणमङ्गलादिकान् रसिकान् प्रति
प्रकरणक्रियोन्मुखः कविराट् करोति भवभूतिराशिषं — सानन्दमित्यादि ।
आनन्दसहितमित्याहननक्रियाविशेषणम् ।

‘अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।’

इति । ‘अमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये’ इति ।

‘ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफालितव्यानम्रपूगद्रुमाः’ ।

१. 'तस्मिन्नेव' रा पाठः. २. 'कलोलं' ग. पाठः. ३. 'शैलमार्गे' ख.
ग, घ च पाठः. ४. 'प्रकरणोन्मुखः' ख पाठः. ५ 'पलित' क. पाठः.

इत्यादिवत् । आनन्दताण्डवोदण्डखण्डपरशुपरिचर्याविसरलाममुदितहृदयं यथा तथे-
त्यर्थः । नन्दी परमेश्वरपार्षदमुख्यो नन्दीश्वरः । आहतस्ताडितः, मुरव आनन्द-
वाद्यविशेषः । आहूतः स्निग्धगम्भीरमुरवरवश्रवणानन्तरमेव जलदबृंहितशङ्कया
संहर्षं समागतत्वादाकारित इवेत्युत्प्रेक्षा । न च मुरवरवेत्यत्र प्रसिद्धिधुतदोष-
प्रसङ्गः । 'धनरवा नरवाहनसम्पद' इति रघुवंशे । 'प्रतिदिशं क्रियते कळमै रवः',
'बलाक्रान्तं क्रीडद्विरदमथितोर्वीरुहरवैः' इति च माघकाव्ये । 'णमहं अ जस्स
फुहरव', 'णिअअरवाहि फुडणित्तजसणिध्वोसं' इति च सेतौ । काव्यान्तरेष्वपि
महाकविप्रयोगशतैरदुष्टत्वं निर्णयात् । लक्षणतः प्रयोगस्य बलीयस्त्वाच्च । अत
एव हि तथाम्नातमपि कविभिरनादृतमित्युक्तस्य दुष्टत्वाभिधानम् । कौमारः
बाहनत्वेन सुब्रह्मण्यस्य परिग्रहः । बर्ही मयूरः, तस्माद्यस्त्रासः, ततो हेतोः ।
नासाग्ररन्ध्रं हस्ताग्रविवरम् । गजानां हस्तस्यैव नासात्वात् । 'नागनासोरुः'
इत्यादिप्रयोगात् । विशतिं प्रवेक्ष्यति । वर्तमानसामीप्ये शता । फणिपतौ वासुकौ,
शिवसेवासन्निहित इत्यर्थात् । कौमारबर्हीत्यनेन तदीयदुर्विलसितस्य शर्वेणापि
दुर्बारत्वं द्योत्यते । भोगसङ्कोचः फणमुकुलीकारः प्रवेशसौकर्यार्थः ।

‘भोगो राज्ये धने सौख्ये पालनाभ्यवहारयोः ।

फणे देहे च सर्पस्य वेश्यादीनां भृतावपि ॥’

इति वैजयन्ती । उड्डीनाः उत्पत्तिताः । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्मान्नि-
ष्ठान्तम् । मुखरिताः वाचालिताः ककुभो दिशो याभिः । घट्टनं गुण्डादण्डेन
धैराणिमण्डलास्फालनम् । व्यस्तं विघटितसन्धिबन्धनम् । विश्वं ब्रह्माण्डम् । एवं
वैनायक्यः, भक्तजनविघ्नविनयनाद् विनायको गणपतिः, तत्सम्बन्धिन्यः । 'टिट्ठा-
णञ्—' (४-१-१५) इत्यादिना डीप् । वदनेविधुतयः मुखकम्पनानि । धुनोतेः
'स्त्रियां क्तिन्' (३-३-१४) इति क्तिन् । बहुवचनेन निवारणाय क्रियासमभिहारः
प्रकाश्यते । फीट्कारवत्यः फीडिति कुतोऽपि कारणाद् व्याकुलितानां करिकळ-
भानां शब्दानुकारः । यथा कादम्बर्या 'भीतकरिपोतफीट्कारपीवरः' इति । भूम्नि

१. 'सणि अरवाही' क - 'णिअअरवाही' ग पाठः २. 'फुडणीतजस्स' ग, ३. 'फुडणीतजस्स' घ. पाठः ४. 'इति सेतौ' ख. च पाठः ५. 'एव तथा' ६. पाठः ७. 'प्रविशति' ख. च. पाठः ८. 'उड्डीनं उत्पातितं' ख. पाठः ९. 'धरणी' क पाठः १०. 'ब्रह्माण्डमेव । वैनायक्य' ख. ग. च. पाठः ११. 'स्त्रि' क. घ. च. पाठः.

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

चूडापीडकंपालसङ्कुलगलन्मन्दाकिनीवारयो

विद्युत्प्रायललाटलोचनपुटज्योतिर्विमिश्रत्विषः ।

मतुप् । अत्र 'वृद्धिरादैच्' (१-१-१) इतिवत् सानन्दमिति मङ्गलशब्दोपक्रमान्दिनः परमेश्वरमूर्तिभेदस्य तदाहतमुरवोक्तिसामर्थ्यागूरितर्नटनाट्याक्षिस्य परमेश्वरस्य कामारेति प्रस्तुतस्य कुमारस्य प्राधान्येन पद्यप्रतिपाद्यस्य विनायकस्य चानुसन्धानात् सहृदयानुद्दिश्य चाशीर्वचनादभिमतार्थसिद्धये महाकविना परमं मङ्गलं प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् । न च मन्तव्यं, नासाग्रन्ध्रवेशप्रसङ्गतो भुजङ्गपतेरमङ्गलभूतं मतङ्गजमुखस्य किमपि व्यसनमादौ कविना सूचितमिति । तत्प्रसङ्गोपाधिना भगवतो विनायकस्य लोकोत्तरेण रूपेण वर्णितत्वात्तत्रैव च तात्पर्यात् । लक्षयोजनोन्नतेरमरोर्वीभृतः शर्वधनुषो मौर्वीपदमनुभूय गर्वितस्य दर्वीकरपतेः प्रवेशाय पातालगाह्वरमिव पुष्करविवरं तावत् पुष्कलम् । एतेन शिष्टः शरीरभोगो व्याख्यात इति । वदनविधुतिग्रहणेन यस्य कस्यापि परदेवताव्यापारस्य भक्तपरिरक्षणसामर्थ्यं प्रकाश्यते । पान्तु — अनिष्टनिवारणेनेष्टपरिपूरणेन च रक्षन्तु । अत्र सानन्दमिति शैलादेः शिवविषयो भावो ध्वन्यते । त्रासादिति फणिपतिगतो भयानकरसः । वदनविधुतय इति विनायकगतो रौद्ररसः । गण्डोर्ध्वानेत्यादिभिरकाण्डकोपताण्डवितेन जगदण्डमपि खण्डयितुं पण्डितस्य प्रणतजनपरित्राणे कियान् प्रयास इति वस्तुमामर्थ्यातिशयोकात् देवतान्तरेभ्यो व्यतिरेक इति व्यतिरेकालङ्कारश्च । ततश्च त्रिविधध्वनिव्याप्तिं स्वंप्रबन्धस्य गन्धयति कविः । 'पान्तु व.' इति कवेर्देवताविषयो भावः प्रकाश्यते । अत्र विकृतद्विरदस्वभाववर्णनात् स्वभायोक्तिः । तत्स्वभावस्फुटीभावात् भौविकालङ्कारः ॥ १॥

प्रत्यूहनिरसनौचित्याद्विनायकमुखेनाशिषं प्रयुज्याधुना सूत्रधारद्वारा स्वाभिमतपरदेवतामुखेन त्रिभिः पदैराशिषं प्रयुङ्क्ते कविः — नान्द्यन्ते सूत्रधारः चूडापीडेत्यादि । नान्दीप्रयोगावसाने सूत्रधारः प्रविश्याहेति नाटकन्यायादापतति । सूत्र भरतमुनिप्रणीत नाटकादिलक्षणार्थं धारयतीति सूत्रधारः ।

१. पद्यभिद प्रथमम्, सानन्दमिति पद्यं द्वितीयं च जपठे दृश्यते ।

२. 'कपालगन्धुट', ३ 'शिविज्योति' छ. पाठः

१ 'नटनाक्षिस्य' क ख पाठः. २. 'रादये' ख ग. घ. च. पाठः. ३

'पुष्करम्' ख. पाठः. ४ 'भाविकं वालङ्कार' । ५. 'प्रयुज्येदानौ'. ६. 'स्वय-
चन्द्र' ख ग. पाठः.

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो

भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयसङ्घनद्वज्जूटा जटाः ॥ २ ॥

‘वृद्ध धारणे’ इत्यस्मात् कर्मण्युपपदसमासः । नान्दी नाम पूर्वरङ्गविधाने प्रत्या-
हारादिप्ररोचनान्तद्वाविंशत्यङ्गतरङ्गिते यवनिकान्तर्गतेन सूत्रधारेण मङ्गलार्थ क-
र्तव्यः प्रयोगविशेषः । यथोक्तं कोहलेन—

‘देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठनम् ।

नाट्यादौ शस्यते यत्तु सा नान्दी कथिता बुधैः ॥’

इति । नान्दीशब्दश्च भट्टघस्युना ‘णादि स्तुतौ’ इत्यस्मात् प्रषोदरादित्वात्
साधितः । तथैवादरायणः —

‘यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यकर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥’

इति । तस्याश्चोत्थापनपरिवर्तननान्दीप्ररोचनाख्यानि चत्वार्यङ्गानि । तथाह
भरतः —

‘यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दीपाठकाः ।

तस्मादुत्थापनं ज्ञेयं वागङ्गव्यक्तिकारकम् ॥’

यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ।

वन्दनं संप्रकुर्वन्ति तस्मात् स्यात् परिवर्तनम् ॥

आशीर्वचनसंयुक्ता यस्मान्नित्यं भवेदिह ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति शब्दते ॥

सिद्धेनामन्त्रणं या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ।

सिद्धस्त्रिविक्रमे विष्णुः सिद्धः क्रौञ्चपदे गुहः ॥’

१. जटा ॥ नान्यन्ते सूत्रधारः । अलमानविस्तरेण’ इति । जटाः ॥ अपिच—
‘दन्तश्रेणेषु’ ख ग घ छ. पाठः

०. ‘कर्मण्यु’ । नान्दी’ ख ग. घ. च. पाठः २. ‘इत्यतः प्रषोदरात्वात्’ ग. च.
पाठः ३. ‘तथाच वादरायण’ क ख. ग. पाठः ४. ‘वारकाः’ च. पाठः ५.
‘पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिन् तस्मादुत्थापनं स्मृतम्’ (अ. ५. श्लो. २३) इति G. O. S. पाठः.
६. ‘वागङ्गव्यक्तिकारकम्’ ग. पाठः. ७. ‘वन्दनं’ क. पाठः ८. ‘तद्’ ख ग.
घ. च. पाठः

इत्यादि । तादृश्या नान्द्या अन्ते अवसाने नान्दीसूत्रधारे निष्क्रान्ते सति स्थापक-
सूत्रधारः प्रविश्याहेत्यर्थः । यथोक्तं भरतेन —

‘प्रयुज्य रङ्गं निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः ।

स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारसमाकृतिः ॥’

इति । नान्दी च द्विविधा —

‘पूर्वरङ्गे प्रयोज्यैका स्थापनायामथापरा ।’

सौ चावश्य चन्द्रनामाङ्किता प्रयोक्तव्येति कविसम्प्रदायः । प्रविष्टश्च स्थापकः
पदाष्टकविशिष्टामिन्दुपदमुद्रितां नान्दीं प्रयुङ्क्ते — चूडापीडेत्यादि । यथाह
भरतः —

‘सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमस्वरमाश्रिताम् ।

नान्दीं पदैर्द्वादशभिर्ऋभिर्वाप्यलङ्कृताम् ॥’

इति । चूडा शिखा ।

‘चूडा केशी केशपाशी शिखण्डी कमुजा शिखा ।’

इति वैजयन्ती । चूडाशब्देनात्र जटाबन्धो लक्ष्यते, शिरो वा

‘यात्यस्ताचलचूडमुद्रितमधुच्छत्रच्छविश्चन्द्रमाः ।’

इतिवत् । आपीडः शेखरः ।

‘अथापीडे वतंसोत्तंसशेखराः ।’ इति वैजयन्ती । संकुलं सम्भ्रान्तम् ।

‘प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युषु ।’

इति वैजयन्ती । कपिलतया प्रभावाहुल्येन च विद्युत्प्रायास्तर्पित्तुल्याः नयनोदर-
प्रभामिलिताश्च धृतयो यासाम् । अकठोरो नवोद्भिन्नः सन्दिग्धः संशयितः ।
भुजङ्गवल्ली लतावद् द्राघीयान् सर्पः, तस्य बलयं वर्तुलीकृतः शरीरसन्निवेशः,
तदेव सक् माला तथा नद्धो बद्धो जूटः समूहो यासाम् । त्वामित्यनेनौचित्यात्

१. ‘भरते’ ख ग घ च. पाठः. २. ‘रङ्गान्निष्क्रामेत्’ क. च. पाठः.
३. ‘स्थापनायामन्या । सा ७’ ख ग घ च पाठः. ४. ‘सावश्यं’ ग. पाठः.
५. ‘मध्यमं स्वरमाश्रितः’, ६. ‘रष्टाभिः’ क. पाठः. ७. ‘शिखा.’ च. पाठः.
८. ‘सुद्रसमधुच्छत्र’ ख. ग. घ. च. पाठः. ९. ‘तटित्तुल्याश्च’ क. ख. ग. पाठः.
१०. ‘मदनोपन’ च पाठः. ११. ‘अकठोरो नवोद्भिन्नः’ ख ग घ. च. पाठः

दन्तश्रेणिषु सङ्गलत्कलकलव्यावर्तनव्याकुला

नासालोचनकर्णकुञ्जकुहरेषूदबुदबुदध्वानिनः ।

गण्डग्रन्थ्यभिघातजर्जरशिखाचूडास्रवन्त्यूर्मयः

शम्भोर्ब्रह्मकपालकन्दरभुवि स्पन्दोल्वणाः पान्तु वैः ॥ ३ ॥

सभापतिः सम्बोध्यते, वः इत्यनेन यथा सामाजिकाः । अत्र च गलद्वारि-
विद्युदुद्योतकेतकोद्भेदवल्लीवलयप्रतिपादनाज्जलदसमयविराजिनीनां वनराजिनां
प्रतिमानेन जटानां ताभिरुपमानोपमेयभावः कल्प्यः । ततश्च यथा तादृश्यो
वनराजयः सकलजन्तुसन्तापहारिण्यस्तथा तथाविधाः परमेश्वरस्य जटा अपीत्यु-
पमालङ्कारेण व्यङ्ग्येन द्योत्यते । स्वभावोक्तिरत्रालङ्कारः ॥ २ ॥

दन्तश्रेणिष्वित्यादि । बहुवचनं कपालानां बाहुल्यात् । सङ्गलत्कलकलेन
प्रसरत्कोलाहलेन प्रलुठनेन क्षुभिताः । घ्राणनेत्रश्रोत्रविवरेषु तिर्यक्प्रवर्तनेषु, उद्गत-
बुदबुदं यथा तथा ध्वननशीलाः । गण्डग्रन्थिः कपोलास्थिस्थपुटम् । जर्जरशिखाः
विशीर्णाग्राः । चूडास्रवन्त्यूर्मयः मौलिनदीतरङ्गाः । 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा' इत्युक्ते-
रुभयलिङ्गता । 'ब्रह्मकपालकन्दरभुवि स्पन्दोल्वणाः' इति पाठः । अतीतानां बहूनां
चतुर्मुखानां शिरःकपालान्येव कन्दरा गिरिगुहाः, तद्वत् गम्भीरत्वात् । तदभुवि
तत्स्थाने प्रवर्तनोद्धताः । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' इत्यात्मनेपदी । 'कन्दरपरिस्पन्दे' ति
तु पाठे कपालानां वृत्त्यन्तरितत्वेन दन्तश्रेण्यादयः केन सम्बध्येरन्नित्यभवन्मत-
योगदोषप्रसङ्गः । अत्र हठात्कारनिर्जितेष्वरिषु महदाश्रयगर्वितानां दुर्विलसितानि
दुर्वाराणि कथं वर्ण्यन्तामिति वस्तुना वस्तु व्यज्यते । ऊल्लेखोऽत्रालङ्कारः,
विषयभेदेनानेकधात्वोल्लेखनात् ॥ ३ ॥

१. 'दन्तश्रेणिषु' 'पक्ष्माली' इति पद्यद्वयं अपाठे न दृश्यते । २. 'कुञ्जवलनेषु'
ख. व. कुञ्जकुहरेषूद्गद' छ. ज. 'रन्ध्रवलनेषूदबुदबुद' ग. पाठः. ३. 'शीर्णकणिका'
४. 'परि' ज. पाठः. ५. 'व ॥ पक्ष्माली' छ. पाठः.

१. 'अत्रापि' क. पाठः. २. 'विद्युदुद्भेदकेतकोद्भेद', ३. 'द्वल्लीवलयवि'
राजिनीनां' ख. पाठः. ४. 'विराजिनीनां प्रतिमानेन' च. पाठः. ५. 'सकलजन'
क. ग. घ. च. पाठः. ६. 'स्वभावोक्तिरलङ्कार' क. घ. च. पाठः. ७. 'ब्रह्मणां'
क. पाठः. ८. 'कन्दर' ख. पाठः. ९. 'अभवन्मतयोनदोष' ख. घ. पाठः.
१०. 'दुर्मपाराणि' क. घ. च. पाठः.

अपि च —

पद्मालीपिङ्गल्लिम्नः कण इव तटितां यस्य कृत्स्नः समूहो
यस्मिन् ब्रह्माण्डमीपद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहोति ।
अर्चिनिष्टस्रचूडाशशिर्गोलितमुधासारसात्कारिकोणं
तार्तीयिकं पुरारस्तदचतु मदनप्लोपणं लोचनं वः ॥ ४ ॥

पद्मालीपिङ्गल्लिम्न इत्यादि । यस्य लोचनस्य, पद्माली नयनपालि-
रोमपङ्क्तिस्तस्याः पिङ्गलिमा कपिलवर्णः । कणः विन्दुः । मूर्तवस्तुस्तोक्त्वा-
मिधायिना कणशब्देनामूर्तं पिङ्गलिमस्तोक्त्वे व्यवहारालक्षणाभूलोऽयं ध्वनिः ।
कृत्स्नो मूर्तो भवन् भावी च सर्वः समुदितः । अत्र कार्यभूतस्य कृत्स्नतटितसमूह-
कर्णाभावस्याप्रस्तुतस्य सम्भावेन कारणभूतः पद्मालीपिङ्गल्लिम्नो बाहुल्यदुर्निरी-
क्षप्रभत्वादिरतिशयः प्रस्तुतो गम्यते इति कार्यात् कारणप्रतीतिरूपेयमप्रस्तुत-
प्रशंसा । ब्रह्माण्डं पञ्चाशच्छ्रोत्रियोजनविस्तारचतुर्दशभुवननिर्भरगर्भं महदादि-
विशेषान्तकरूप्य हिरण्यगर्भोत्पत्तिपेगीमण्डलम् ।

‘सूर्याण्डगोळयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः ।’

इति भागवतोक्तेः । ईषद्विघटितमुकुले — मुकुलगब्दः सौन्दर्यान्निमीलनं
लक्षयति, किञ्चिद्विच्छिष्टपद्मवन् इत्यर्थः । अन्यदा जगदनुग्रहाय मुकुलित-
त्वात् । तथोक्तमग्रास्तवे —

‘दन्धं यदा मदनमेकमनेकधा ते मुग्धः कटाक्षविधिरङ्कुरयांचकार ।’

धत्ते तदाप्रभृति देवि । ललाटनेत्रं सत्यं ह्रियेव मुकुलीकृतमिन्दुमौलिः ॥

इति । ईषदिति समग्रोन्मीलनस्यापयासविषयत्वं ब्रह्माण्डस्य प्रतीयते । काल-
यज्वा —

‘स्थानात्स्थानं दशगुणमेकस्मात् गण्यते द्विज । ।

ततोऽष्टादश(मे ? के) भागे परार्धमभिधीयते ॥’

१. ‘अन्यच्च’ ज. पाठः. २. ‘विगलित’ छ. पाठः. ३. ‘जुहाव’ छ. ज.
पाठः. ४. ‘अर्चिनिष्टस्र’ छ. पाठः. ५. ‘शात्कारि’ छ. ज. पाठः.

१. ‘पाली’ घ. पाठः. २. ‘पङ्क्तिः पिङ्गलिमां’ घ. च. पाठः. ३.
‘पिङ्गलिमके स्तोक्त्वे’ च पाठः. ४. ‘कणिभावस्याप्रस्तुतस्य’ च पाठः. ५. ‘पिङ्ग-
लिम्न इत्यादि बाहुल्यं दु’ ग घ च. पाठः. ६. ‘प्रकृतो’, ७. ‘सामीप्यान्नमालन’
ख पाठः. ८. ‘द्विग्व’ क. ख. च. पाठः. ९. ‘अष्टदशमे’ ग, घ पाठः.

इत्युक्तपरार्धद्वयरूपस्य ब्रह्मायुषः परसंज्ञस्यावसानकाल इत्यर्थात् । स एव यज्वा यजमानः । सुयजार्द्धवनिष् (३-२-१०३) । जुहोति—अवदानत्वेन ददाति । वर्तमाननिर्देशादनादिसिद्धे संसारे प्रलयोदययोरपि चक्रवत् परिवृत्तेः प्रतिपरावसानं होमो व्यज्यते । 'जुहाव' इति तु पाठे भूतानद्यतनपरोक्षार्थमात्रप्रतिपादनादस्यार्थस्यासिद्धिः । कालस्य होतृत्वोक्तिस्तस्यैव सर्गप्रलयादिषु प्रेरकत्वात् ।

‘प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ।।

चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः ॥’

इति भागवतोक्तेः ।

‘तथाविधानामवदानां शतं त्वमपि जीवसि ।

त्वंदायुर्मम निश्वासः कालेनैव प्रचोद्यते ॥’

इति श्रीभगवत्पादाचार्यवचनाच्च । हरतृतीयनयनानलस्य जगत्संहर्तृत्वप्रसिद्धेरेवंमुक्तिः । यथाह मुरारिः —

‘नीललोहितललाटलाञ्छने लोचने जयति कोऽपि पावकः ।

रक्षितस्य जगदन्तर्हेतवे यस्य संज्वलनमात्मभूरभूत् ॥’

इति । कालस्य यज्वत्वेन रूपणाल्लोचनस्याभिकुण्डलं जगदण्डस्य हन्यत्वं चार्थसिद्धमित्येकदेशविवर्तिरूपकम् । अर्चिर्निष्ठः—ज्वाल्या किञ्चित् तप्तः । ‘निसस्तपतावनामेवने’ (८-३ १०२) इति मूर्धन्यः । आसेवनमावृत्तिः । अनावृत्तिश्च कादाचित्कादीपदुन्मीलनादिति मन्तव्यम् । अन्यथा नवनीतशकलकोमलस्य बाहुशशिनो भस्मीभावप्रसङ्गात् । सुधासारः अमृतवृष्टिः । ‘आसारो वेगवान् वर्षः’ इति वैजयन्ती । सात्कारो नाम जलबिन्दुपातनिर्वाप्यमाणदहनशब्दानुकारः तद्वान् सात्कारो अपाङ्गदेशो यस्य । तार्तीयिकं तृतीयम् । ‘तीयादीकस्त्वाङ् वा वक्तव्यम्’ (वा०.४-२-८) इतीकम् । पुरारेः असुरपुरत्रयारिपोः । अनेन जगदनुग्रहताच्छील्य ध्वन्यते । अद्भुत् । ‘अव रक्षणे’ इति धातुः । मदनपुष्पं कामस्य दाहकम् । ‘प्लुष दाहे’ इत्यस्यात् ‘कृत्यल्लुप्तो बहुलम्’ (३-३-११३) इति कर्तरि लृट् । अत्र चात्रनखिलोपनिषद्भनासङ्गीतरङ्गमण्डपेन साङ्ख्ययोग-

१ ‘वमयु’ च पाठ २. ‘यदा —’ इ. ग. च. पाठः. ‘यसाह —
५. मदनपुष्पं नान्त . ३. विविक्तमं च च. पाठः ४. ‘अमृतवृष्टिः’ च. पाठः.

सागरपारावारणेन कविकुलेन्दुना गुरुमुखैकगम्योऽतिरहस्योऽर्थः सूत्रितोऽनु-
सन्धेयः । तथाहि—पक्ष्मशब्दो रोमवाचकः । 'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा'
इत्युक्तेः । सूत्रांशवाचकश्च । 'पक्ष्म सूत्राद्यवयवे किञ्चलके नेत्ररोमसु' इति
वैजयन्ती । अत्र च वालाग्रवत् नीवारशूकवच्च तनीयसी, प्रपुसीतन्नुवच्च
पीतवर्णा प्रभासन्ततिः सादृश्यात् पक्ष्मालीत्युच्यते । ईषद्विघटितमुकुले सद्गुरुप-
देशादभ्यासाच्च निवृत्तप्रायमायातिरोधाने । ईषद्ग्रहणं होतृहोतव्यप्रतीत्यनुवृत्तेः,
तस्या अपि मायाकार्यत्वात् ।

'शस्त्रेण नश्येत् परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।

प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश एवं क्रमान्द्रश्यति चात्ममाया ॥'

इत्याचार्यवचनात् । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतेश्च । अन्तर्नीडी-
नियमितमरुद्विघटिताधारद्वारकवाटमन्धे च । कालयज्ज्वा नियतकालानतिक्रमेण
श्रुतिस्मृतिविहितैः कर्मभिरीश्वरं पूजयन् पुरुषः । कालयज्ज्वेत्यनेन निषिद्धकाम्यवर्ज-
मन्तःकरणशुद्धये विहितकर्मानुष्ठाया मुमुक्षुरिति द्योत्यते । ब्रह्माण्ड जुहोति
अपुनरुत्थानाय ध्यानेन विलापयतीत्यर्थः । यथाहुराचार्याः —

'सङ्कल्प्य हव्यं सकलप्रपञ्चं प्रज्ञासुचा सर्वहुतं विमुक्त्यै ।

जाज्वल्यमाने स्वत एव नित्ये सर्वान्तरे ज्योतिषि जोहवीमि ॥'

इति । अम्बास्तये च —

'ब्रह्माण्डबुद्बुदकदम्बकसङ्कुलोऽयं मायोदधिर्विविधतत्त्वतरङ्गमालः ।

आश्चर्यमम्ब शोढति प्रलयं प्रयाति त्वद्ध्यानसन्ततिमहानडवामुक्तामौ ॥'

इति । अचिरिति सौपुञ्जसरणिविहरणरसिकनिजशिखाद्रावितात् ब्रह्मरन्ध्रारविन्द-
चन्द्रान्निप्यन्दितेन परमामृतवृष्टिपूरेण सात्कारिप्रान्तमित्यर्थः । तार्तीयिकम् —

'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।'

इत्युपनिषद्गीत्या मायातत्कार्यव्यतिरिक्तं तदध्यासाधिष्ठानतया तृतीयम् । यद्वा —

'शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात् त्रिनयम् ।'

इत्युक्तक्रमेण नियाम्ययोः पशुपाशयोर्नियन्तृत्वेन तदुत्तीर्णं पुरारेः पुरं करीरं
भक्तानामज्ञाननिदानकर्मभिर्भुनक्ति तदेहबन्धनिर्मूलनस्य मदन्वेषणं ससारविष-
तरुर्वाजमूतमन्मथोन्मथनम् ।

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (पुरतोऽवलोक्य) जये ! उदित-
भूयिष्ठ एष भगवानशेषभुवनद्वीपदीपसर्पनस्तमुपतिष्ठे । प्रणम्य

‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो गहापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥’

इति भगवद्वचनात् । लोचनं ‘लोचं दर्शने’ इत्यस्मात् ह्रुत् । स्वरूपभूतं स-
दानन्दरसं मूलाधारस्फुरितं प्रत्यग्योतिः । नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो वर्तत इति
श्रुतेः । यथाहुराचार्याः —

‘मूलाधारात् स्फुरिततटिदाभाप्रमांसूक्ष्मरूपो

गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।

सौषुम्नाध्याचरणनिपुणा सा सवित्रानुबद्धा

ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्तावयेत् सार्धसोमात् ॥’

इति । अत्र च जटानां धर्मलिङ्गत्वाद्धर्मवृद्धिस्रवन्त्यूर्मीणां दुरितहरत्वादधर्म-
निरासो लोचनस्य ज्ञानस्वरूपत्वात्तत्साध्यो मोक्षश्चाशासित इति क्रमो मन्तव्यः ॥

इत्यमाशिषं प्रयुज्याक्काण्डप्रथनदोषजन्यं रसविच्छेदखेदं सहृदयोना-
माशङ्क्य परिहरति — सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेणेति । अतिशब्देनैतावतः
शब्दप्रथनस्यौचित्यापरित्यागाददोषत्वमितोऽधिकस्य दोषत्वं च ध्वन्यते । यथाह
व्वनिकारः —

“अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥”

इति । ‘प्रथने वावशब्दे’ (३-३-३३) इति घञः प्रतिषेधाद् विपूर्वात् स्तृञः
शब्दविषये ‘ऋदोरप्’ (३-३-५७) । ‘अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु’ इत्युक्तेर्वारणार्थ-
मव्ययम् । इदं तृतीयायुक्तं प्रयुज्यते, ‘अलं महीपाल तव श्रमेण’ इत्यादिदर्शनात् ।
प्रकृत्यादितृतीया चेयम् । अथ प्रमातृसन्ध्योपासनावसानसमुदितानां भूमिदेवाना-

१. ‘नान्यन्ते सूत्र’ ज. झ. म. पाठः. २. ‘अलमन्तम् । उदित्’, ३-
‘दीप. । तदुपतिष्ठे’ ज. पाठः. ४. ‘स्तदुपतिष्ठे’ झ. म. पाठः.

१. ‘इचाशिषं’ क. ‘इत्यमाशिष’ च प.ठ. २. ‘शब्देनैतावत’ च. पाठः.
३. ‘विपूर्वस्य’ अ. ग. च. पाठः. ४. ‘ऋदोरवेव भवति’ ख. ग. घ. च. पाठः. ५.
‘समुदितानां’ च. पाठः.

कल्याणानां स्वससि महसां भाजनं विश्वमूर्ते !

पुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥ ५ ॥

मुचितं सेवाममयमनुसन्धानः स्वाभिमतसिद्धये सूर्यमुपतिष्ठासुराह—उदित-
भूयिष्ठ (इति) । बहुतरभूदितः । उदयगिर्येगनतलमधिरूढ इत्यर्थः । अशेष-
भुवनद्वीपदीपः अशेषाणां भुवनविशेषभूतमूलोकावयवानां जम्बूद्वीपक्षशास्मली-
कुशकौञ्चशकपुष्करनाम्नामन्तरान्तरा समुद्रसीमन्तितसीम्नां प्रदेशानां प्रकाशनाद्वीप
इव दीपः,

“रविचन्द्रमसोर्यावन्ममूखैरवभास्यते ।

ससमुद्रसरिच्छैला तौवती पृथिवी स्मृता ॥”

इति पुराणवचनात् । दीपरूपेण न्यूनत्वं च नाशङ्कनीयम्, प्रकाश्यदेशमह-
त्त्वानुगुणेन प्रकाशकस्य दीपस्यापि महत्त्वोपपत्तेः । उपतिष्ठे पूजयामि । उपादेव-
पूजासंज्ञातिङ्करणमित्करणपथिषु (वा० १-३-२५) इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥

प्रणम्येति । उपस्थानप्रकारमाह—कल्याणानामित्यादि । कल्याणा-
नामिति वाभिमतोपक्षेपः । मङ्गलहेतुभूतानां, कारणे कार्योपचारः । महसां —
तेजसाम् । बहुवचनेन चन्द्रादिगतानामप्युपसंग्रहः क्रियते ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यन्मामौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥” इति ।

“ज्योतिषां रेविरंशुमान् ”

इति च भगवद्वचनात् । भाजनम्—आधारः । नियतनृपसक्तया भाजनशब्दस्य
त्वमिति सामानाधिकरण्यम् । विश्वमूर्ते ! विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्विग्रहो यस्य ।

१ 'दीप रविचन्द्रमसो' च. पाठ २. 'सूर्यसंज्ञाना द्वीपानामन्तरान्तरा' ख
प. पाठः. 'पुष्करसंज्ञादीनां द्वीपानामन्तरान्तरा' ग पाठः ३. 'सूर्याचन्द्रमसो' ख पाठः.
४ 'तावता' ग. घ. च पाठ ५. 'रूपेण' ख ग घ. च. पाठ ६ 'उक्तकरण'
घ. च पाठः ७. 'इति वक्ष्यमिति तिष्ठते' ख. ग पाठः. ८. 'प्रकारः—' ख.
न. प. च. पाठः. ९. 'रविमिति' घ. पाठः.

चैतन्यात्मना व्याप्त इत्यर्थः । 'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः' इति श्रुतेः । अद्य — अतो हेतोः । देव । जगत्सर्गादिकीडारसिक । । प्रसीद — मद्विषये कारुण्यकटाक्षमर्पय । धुर्या — सज्जनसभाराधनभरनिर्वहणसमर्थम् । 'धुरो यैदृक्कजौ' (४-४-४७) इति यत् । लक्ष्मीं — विद्यातिशयप्रयोगजनितां ख्यातिलाभपूजात्मिकां सम्पदम् । धेहि — पोषय । 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' (६-४-११९) इत्येत्वमभ्यासलोपश्च । यद्यदिति वाङ्मनःकायोपादानम् । येन केनचिद्दूरेणावस्थितं सर्वं वीप्सया परामृश्यते । तदित्येकेन तच्छब्देन तथाभूतमेव परामृश्यते । न्यायदीपावल्यामुदाहरणेवाक्ये 'यद्यद् दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरूप्यम्' इति व्याप्तिग्रहणे उभयथापि समर्थितत्वात् । न्यायभरवन्धेन चास्मिन् पद्ये तथा व्याख्यातत्वात् । पापं — निषिद्धाचरणपरिणतमपूर्वम् । प्रतिजहि — प्रतिहतं कुरु । 'हन्तेर्जः' (६-४-३६) । जगन्नाथ ! नाथ्यत इति नाथः, लोकानां प्रार्थनीय !, सकलपुरुषार्थसवितृत्वात् । 'नाथं याच्न्वायाम्' इत्यस्माद् घञ् । नम्ररजः — नमनशीलस्य । 'नमिकंपिस्म्यजसर्कमिर्हिसदीपो रः' (३-२-१६७) इति रः । भद्रं भद्रं — उपर्युपरि भवत्तत्त्वज्ञानोदयलक्षणमैश्वर्यम् । 'नित्यवीप्सयोः' (८-१-४) इति द्वित्वम् । वितर — देहि । विपूर्वस्तरतिर्दानार्थे वर्तते । गगवन् । संमग्रेश्वर्यवीर्यज्ञानलक्ष्मीकीर्तिवैराग्यसज्जपद्गुणनिधे । । अनेन ज्ञानादिदानसामर्थ्यं ध्वन्यते । धनवत एव दानशक्तिर्न निर्धनस्येति भावः । भूयसे मङ्गलाय । मङ्गलशब्देनोपचारात् मङ्गलकार्यं सुखमुच्यते । निश्शेषदुःखनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिरूपमपवर्गं प्राप्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन (२-३-१४)' इति चतुर्थी । प्रतिवाक्यं सम्बुद्धिः । 'स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते' इति न्यायाद्वीर्यवर्धनाय प्रसादसौमुख्याय चेति मन्तव्यम् । अत्र प्रथमेन वीर्योद्बोधनं, द्वितीयेनैहिकफलप्रार्थना, तृतीयेन पापक्षयाशंसा, चतुर्थेन तत्साधनभूततत्त्वज्ञानप्रार्थना च वाक्यैः कृतेति बोद्धव्यम् ।

१. व्याप्तविश्वविश्ववित्त्यर्थः ख, 'व्याप्तविष्णवित्त्यर्थः' ग. घ. पाठः.
 २. 'यैदृक्क' इति द्वितिसिद्धान्तकौमुदीपाठः ३. न्यायभरानेवन्धेन' च पाठः.
 ४. 'प्रार्थनीय' क. ग. घ. पाठः ५. 'णाय नाथ' ख. ग. घ. च पाठः.
 ६. 'ध्वन्मिन् नम्ररज' घ. च. पाठः ७. 'नमकम्पि' च पाठः. ८.
 'भद्रं' घ. च. पाठः. ९. 'उपर्युपरितत्त्व' घ. पाठः १०. 'द्विर्वचनम्' ख. पाठः.
 ११. 'चममैश्वर्यज्ञान' घ. पाठः. १२. 'निधे' इत्यनेन, १३. 'क्रियार्थो-
 पपदस्य कर्मणि' घ. च. पाठः.

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) मारिष ! सुविहितान्यवतरणरङ्गमङ्गलानि ।
सन्निपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तव्य-
स्तव्यो महाजनसमाजः । तत् किमित्युदासते भरताः । आदिष्टश्चास्मि
विद्वज्जनपरिपदा, यथा, केनचिदपूर्ववस्तुप्रयोगेण त्वयं विनोदनीया इति ।
तत् परिपदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः ।

‘जानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।’

इति भगवद्वचनात् तदधिगमः । उत्तरपूर्वार्धयोरशेषविनाशश्रवणाच्च । अत्र च
नान्यद्देवतानमस्कारः कृतः ॥

“देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठनम् ।

नाट्यादौ क्रियते यत्तु सा नान्दी कथिता बुधैः ॥”

इति वचनात् । नेपथ्ये मिश्रम् इति भरतोक्तं नेपथ्ये देवतावन्दनं च प्रयुक्त-
मिति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥

नेपथ्याभिमुखमित्यादि । नेपथ्यं नाम नटानां संबृतं वर्णिकापरिग्रह-
स्थानम् । सुविहितानि नाट्यवेदोक्तक्रमेण सुष्ठु प्रयुक्तानि । अवतरणं नाम
मधुरमङ्गलगीतिमुखरमुखीनां गायकीनां प्रवेशः । तदुक्तं भरतेन —

“तथावतरणं चैव गायकीनां प्रवेशनम् ।”

इति । प्रत्याहारादिकेषु सत्स्वप्यन्येषु पूर्वैरङ्गाजेष्ववतरणग्रहणं प्राधान्यात् ।

१. ‘सुविहितानि रङ्ग’ ज. क्ष. अ. पाठः. ‘सुविहितान्यवतरणपावनानि रङ्ग’ ख. ग.
प. पाठः. २. ‘वास्तव्यो जनः तत्’ ग. उ. पाठः. ३. ‘समाजः । आदिष्ट’
क्ष. घ. पाठः. ४. ‘आदिष्टोऽस्मि’, ५. ‘यथा अथ त्वयापूर्वं’ ख. क्ष. पाठः.
६. ‘केनचिदपूर्वप्रकरणेन’ क्ष. अ. पाठः. ७. ‘वस्तुप्रबन्धप्रयोगेण’ भिगच्छामः ।
क्ष. ह. पाठः. ८. ‘विनोदयितव्यं’ ज. क्ष. अ. पाठः. ९. ‘इति ।
तत्किमित्युदासते भरताः । प्रविश्य’ क्ष. अ. पाठः. १०. ‘तिष्ठावः । नटः—
(प्रविश्य) भावः कतमे’ ज. पाठः.

१. ‘उत्तरपूर्वार्धयोरशेष’ छ. ग. घ. च. पाठः. २. ‘नान्यद्देवता’ घ. पाठः.
३. ‘कथ्यते’ घ. च. पाठः. ४. ‘इति भगवद्वचनात्’ घ. पाठः. ५. ‘मिश्रम्’ ख.
ग. घ. च. पाठः. ६. ‘नेपथ्यदेवतावन्दनम्’ ख. ग. घ. पाठः. ‘नेपथ्यदेवतादिवन्दनं’
च. पाठः.

(प्रविश्य)

पारिपाश्विकः — भाव ! कतमे ते गुणास्तत्र यानुदाहर-
न्त्यार्यमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च ।

“गेयं प्राणाः प्रयोगस्य सर्वं चा गेयमुच्यते ।

गेयसाध्यं हि धर्मार्थकाममोक्षचतुष्टयम् ॥”

इति भरतोक्तेः । तथा शार्ङ्गदेवः ।

“नृत्तं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुबन्धि च ।

अतो गीतं प्रधानत्वादत्रादावभिधीयते ॥”

इति । रङ्गमङ्गलानि प्रत्याहारादीनि । सन्निपतितः सगवेतः । कालप्रियं
नाम देवतायतनविशेषः । यात्राप्रसङ्गेन दिव्योत्सवप्रस्तावेन । ‘पुरुषोत्तमस्य
यात्रायामुपस्थानीयाः समासद’ इति पुरारिः । ‘नानादिगन्तवास्तव्यः—
विविधदेशवासी । ‘वैसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्’ (वा० ३-१-९६) । अभिजन-
विद्यावृत्तैर्लोकोत्तरश्चासौ जनश्चेति महाजनः । समाजः— समूहः ।
‘समुदोरजः पशुर्षु’ (३-३-६१) इत्यविविधानादपशुविषये घञ् । किमिति —
किमर्थम् । उदासते—कृत्येषु निरुत्साहतया वर्तन्ते । प्रोत्साहनपरमेतत् । भरताः—
नटाः । अपूर्ववस्तुप्रयोगेण—अदृष्टचरेतिवृत्ताभिनयेन । वस्तुशब्दव्याख्यानं
धनिकः— ईतिवृत्तभेदा इति । विनोदनीयाः—कालक्षेपं कारयितव्याः ।
निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनेत्यनेनैतद्गुणविशिष्टेन प्रबन्धेन भवितव्यमिति परिषन्नियो-
गमासूत्रयति । प्रबन्धशब्दः काव्यनाटकादिसाधारणः । ‘विद्धि नः धैर्यप्रबन्धान्’
इत्यादिदर्शनात् ॥

प्रविश्य पारिपाश्विक इति । सूचितार्थश्रवणसाक्षात्त्वेन तत्प्रवेशोप-
पत्तिः । प्रविशतीत्युक्ते पुनः पात्रनिर्देशो युक्तः । वचनक्रियानुक्तेः । प्रविश्येत्युक्ते

१. ‘भाव । परिषन्नितिष्टगुणं प्रबन्धं नावगच्छाम् । सूत्रधारः — पारिष कतमे’,
२. ‘विदग्धमिश्रा’ स अ पाठः । ३. ‘भूमिदेवाः ।’ छ. छ. पाठः.

१. ‘तयाच’ न्य ग. घ. च. पाठः. २. ‘प्रिया’ क पाठः. ३. ‘वैसेस्तव्यः’
ग. घ. द. पाठः. ४. ‘पञ्चयित्यामिधानात्’ ग. पाठः. ५. ‘अनुत्साहतया’
ग. पाठः. ६. ‘उतिवृत्तभेदात्’ छ. ग. घ. च. पाठः. ७. ‘धैर्यप्रबन्धान्’
स्तारि’ ग. घ. च. पाठः.

‘समानेकवृत्तयोः पूर्वकाले’ ६-४-२१) इति वृत्तो विधानात् आहेत्यस्य नान्तरी-
यकत्वेन सिद्धेः पुनः पात्रनिर्देशः प्रमादः । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । परिपार्श्ववर्ती
सूत्रधारस्येति नटः । सूत्रधारस्य नटेन सह सल्लोपादामुखं चैतत् ।

“सूत्रधारो नटो ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥”

इत्युक्तेः । भावः कृतमे ते गुणा इति । प्रवेशात् प्रयोगातिशय आमुखाङ्गमेतत् ।

“एषोऽहमित्यपेक्षावान् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥”

भावेति नाट्योक्तौ ।

‘भावो नटेन सूत्री च मारिषेत्यमुनापि च’

इति वचनात्तटः सूत्रधारं सम्बोधयति । कृतमे— किंरूपाः । आर्यामिश्राः—
भदाचारेषु पूज्याः । मिश्रशब्दः पूज्येषु प्रयुज्यते पादादिशब्दवत् । कृष्णमिश्रादि-
दर्शनात् । भगवन्तः—

“उत्पत्तिं प्रत्यं चैव भूतानामार्गतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥”

उक्तगुणविशिष्टा— भूमिदेवाः ब्राह्मणाः ब्राह्मणग्रहणेन वेदादिष्वष्टादशसु
विद्यास्थानेषु तेषामेव मुख्याधिकारित्वात् नाट्यप्रयोगस्य च चतुर्वेदसारत्वात्
तदनुसरणेनैव वर्णान्तरे द्रष्टव्यत्वं ध्वन्यते । यथोक्तं भरतेन—

“ऋभ्यः पाठ्यममृद् गीतं सामभ्यः समपद्यत ।

यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चासन्नथर्वणः ॥”

इति ॥

१ ‘स्वाविधानात्’ ग घ, ङ पाठः २ ‘चित्रोक्त्या यदामुखम्’
घ पाठः ३ ‘इत्युक्ते । भावेति नाट्योक्तौ’ ख ग, घ च पाठः ४ ‘मारिषेत्येन
सोऽपि ख ग च पाठः ५ ‘वेदादिष्वष्टादशविद्यास्थानेषु’ ग पाठः ६
‘प्रयोगस्य चतुर्वेदसारत्वात्’ घ, ‘प्रयोगस्य चतुर्वेदसारत्वात्’ च पाठः ७ ‘महते’
ङ. ग. घ. च. पाठः

सूत्रधारः—

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः

सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।

औत्सुक्यमायोजितकामसूत्रं

चित्रा कथा वाचि निदग्धतेति ॥ ६ ॥

नटः — कस्मिन् प्रकरणे ।

भूम्नेत्यादि—भूम्ना—बाहुल्येन । रसानां—शृङ्गारादीनामङ्गिनामङ्ग
भूतानां च । कारणकार्यसहकारिपर्यायविभावानुभावव्यभिचारिरञ्जितालम्बनादि-
विषयप्रीत्यात्मकरत्यादिरूपा स्थायिभावा रसाः । रसग्रहणं भावानामप्युपलक्षणम् ।
गहनाः — स्तूलमतिभिर्दुरवगाहाः सहृदयहृदयैकचर्वणीयाः । प्रयोगाः —
व्यञ्जकाभिनयाः, तेषां व्यञ्जकस्वभावत्वात् । सौहार्दहृद्यानि (विचेष्टितानि)
अङ्गत्रिमस्नेहमनोहराणि नायकोपनायकादीनां चरितानि । औत्सुक्यमभिलाष-
विप्रलम्भः, 'औत्सुक्येन कृतत्वं' 'इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्' इत्यादिप्रयो-
गदर्शनात् । 'स्यादायल्लकमौत्सुक्यमुत्कण्ठोत्कालिका रतिः' इति वैजयन्ती ।
औद्धत्यमिति पाठे मन्मथमूलमविनीतत्वमित्यर्थः । आयोजितका-
सूत्रं — सर्वत्रोदाहरणत्वेन संपादितानि वात्स्यायनमुनिप्रणीतानि कामशास्त्र-
सूत्राणि यत्र तत् । चित्रा — संविधानचातुर्येण विस्मयजननी कविप्रति-

१. 'सूत्रधारः — (विचिन्त्य) भूम्ना' ख, 'नट — भूम्ना' ज्ञ व. पाठ
२. 'चित्रा.' ज. पाठः. ३. 'विदग्धता च' ॥ ज, 'विदग्धता च ॥ सूत्रधारः—रगृत
तर्हि । नटः — भाव । क इव । सूत्र' झ, 'विदग्धता .. भाव । कियिच ।
सूत्र' घ. पाठः. ४. 'नट' — भाव कस्मिन् ।' व. ज, 'नटः — भाव एते श्रुणा
कस्मिन् ।' छ. पाठ .

१. 'शृङ्गारादीनामङ्गिनोऽङ्गभूताना' प. च. पाठ २. व्यभिचारिभिव्य-
ञ्जिता' ख. घ, 'व्यभिचारिव्यञ्जिता' ग पाठः. ३. 'ललनादि' ट च पाठः. ४
'प्रीत्याशामक' य. व. च. पाठ . ५. 'स्तूलमतिभि' घ. च. पाठ. ६. 'व्यञ्जका
भि' ङ. पाठः. ७. 'विप्रलम्भ' च. पाठः. ८. 'इत्यादिदर्शनात्' ग. पाठ ९
'आयल्लक औत्सुक्य' ग 'स्यादायल्लक औत्सुक्य' घ. पाठः. १०. 'सर्वत्र
उदाहरणत्वेन' ग. घ. च. पाठः.

सूत्रधारः— (विचिन्त्य) अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मनगरं
नाम नगरम् । तत्र तैत्तिरीयिणः ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः

भोत्पादिता च । कथा— इतिवृत्तशरीरम् । वाचीति जात्येकवचनं तत्तत्पात्रो-
क्तिषु, न पुनः कविसन्दर्भे, 'यत् प्रौढित्वम्' इत्यादिना तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
विदग्धता— औचित्यादप्राग्यता । इति)त्यनेन परिपत्रियोगमुखेन कविः
स्वसंरम्भगोचरानर्थान् प्रतिजायते । शब्दस्मृतिनीतिशास्त्रभरतादियोजनानां
नान्तरीयकतया सिद्धेः । एते ते गुणा इति शेषः । एतांश्च गुणान् तत्त-
त्पस्तावेषु दर्शयिष्यामः ॥ ६ ॥

चित्रा कथेत्यनेनोत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणलक्षणमनुस्मारितो नटः
पृच्छति — कस्मिन् प्रकरणे इति । एते गुणा इति शेषः । ननु
किमिदं प्रकरणं नाम । उच्यते । यस्मिन्निति वृत्तं कविप्रतिभानिर्मितं लोकेऽप्यौ-
चित्येन सवावदूकं, नायको विनयादिसामान्यगुणविशिष्टो धीरप्रशान्तोऽमात्य-
विप्रवणिजामन्यतमः प्रत्यूहगवलकार्यसिद्धिश्च, नायिका तु कुलस्त्री गणिका
वा द्वे एव । अन्यत् सर्वं नाटकवत्, तत् प्रकरणं नाम रूपकभेदः । प्रकृतिभूतं
नाटकलक्षणं च तत्र तत्रोपरि योजयिष्यामः । अत्र तु नायको माधवो नाम
ब्राह्मणो युवा अनुकूलो धीरप्रशान्तः तापायत्रिबर्गसाधनपरश्च । नायिका मालती
नाम ब्राह्मणी शीलजैवान्निगुणवती भुवनास्था व । शृङ्गाररसोऽक्षी । अन्ये पुनर-
जन्मृता । उपनायकः पीठमर्दकपर्यायो नायकात् किञ्चिद्गुणो मकरन्दो नाम
प्रतिनायको लुब्धरतव्यवृत्तादिगुणविशिष्टो नन्दनो नामेत्यादि वेदितव्यम् ॥

विचिन्त्येति— समाहितेन मनसा तादृशं प्रकरणं विचार्यहित्यर्थः ।

“विन्ध्यात्तु दक्षिणो देशो दक्षिणापथसंज्ञितः ।”

इति वैजयन्ती । तैत्तिरीयो नाम गुरुनियोगात् योगीश्वरेण र्याज्ञवल्क्ये-

१. 'विचिन्त्य' पठ्यन् । पाठः २. 'पुरं' ज. घ. पाठः.
३. 'तत्र केचित् तैत्तिरीयाः' ज. घ. पाठः ४. 'तैत्तिरीयाः पङ्क्ति' छ.,
तैत्तिरीयिणश्चरन्त्युरा पङ्क्ति' ग. घ. पाठः.

१. 'वीरगर्द' ग. पाठः २. 'नाम गुणविशिष्टः प्रति' ग. पाठः.
३. 'सूत्रधार विचिन्त्येति' ग. घ. पाठः. ४. 'दक्षिणा देशो दक्षिणा' स. ग. घ.,
पाठः. ५. 'संज्ञिता. घ. च. पाठः. ६. 'स्याज्ञवल्क्येनोद्गीर्णमूर्ते' ग. पाठः.

काश्यपाः पञ्चाग्रयो धृतव्रताः सोमपीथिनश्चरणगुरव उदुम्बरनामानो
ब्रह्मर्षादिनः प्रतिवसन्ति स्म ।

नोद्गीर्णो मूर्तस्तिष्ठिरिगूतैस्तैश्छिप्येर्गृहीत्वा जगनि प्रवर्तितो यजुर्वेदशाखा-
विशेषः । यथाह सूरारिः —

“यजुंषि तैत्तिरीयाणि मूर्तानि दमति स यः ।

स योगी यातवद्व्यस्तां देवान्तानध्यजोगपत् ॥”

इति । “नित्तिरिदरनन्तुखण्डिकोन्वाच्छण्” (४-३-१०२) इति छण् । तस्य
शब्दतोऽर्थतश्च गृहीतत्वात्तद्वन्न जत इनि. तैत्तिरीयिण इति । अनेन स्वशाखा-
ध्ययनपूर्वकत्वमध्ययनस्य ध्वन्यते । सूरिश्रुतमित्यादिना शाखान्तराध्ययना-
देर्वक्ष्यमाणत्वात् । पातकिसहस्रः पङ्क्तौ स्थितो य एकस्तान् सर्वान् पुनाति,
स पङ्क्तिपावनः ; “आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति” इति श्रुतेः —

“अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्व्यजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥”

इति मनुवचनाच्च । काश्यपाः — काश्यपगोत्रसम्भवाः । पञ्चाग्रयः—
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यारग्न्याः पञ्चाग्रयो यैरुपास्यन्ते । अथवा

“पञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्योः प्रयत्नतः ।

पिता मातामिरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥”

इति महाभारतोक्तपञ्चाग्निशुश्रूषणपरा । धृतव्रताः— छच्छ्रचान्द्रायणादितपः-
परिशीलनसंस्कृतशरीराः ।

“जतं विष्णुवृत्तुवर्षेज्यातपोमासाभिभुक्तिषु ।”

इति वैजयन्ती । ‘सोमपीथी न सोमय’ इति वैजयन्ती । पञ्चाग्रय इत्यनेन

१. ‘धृतव्रताग्रगुरव सोमपीथिन उदुम्बर’ क पाठः २. ‘सोमपीथिन
उदुम्बरं ग य. न पाठः. ३. उदुम्बरनानान प्रति’ द पाठः. ४. ‘वादिनः ।
वसन्ति स्म’ द. स. झ प्र पाठः.

५. मन्त्रजैर्गृहीत्वा क पाठः ६. नैत्तिरीयिण । अनेन’ क पाठः.
७. ‘नूरिश्रुतमित्यदि’ स पाठः ८. सोमयाः’ इति ख. ग. च. पाठः. ९.
‘जलमर’ । स पाठः.

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरि श्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेश्चान् दारानपत्याय तपोर्थमायुः ॥ ७ ॥

गतार्थत्वेऽपि सोमपीथिन इति वचनं ताच्छील्यं द्योतयति । चरणगुरवः —
वेदशास्त्राविशेषाध्यापनाचार्याः ।

“न पृच्छेद् गोत्रचरणं न स्वाध्यायं न चागमम् ।”

इति वचनात् । अथवा

“आचारो वृत्तचारित्रचरित्रचरणानि च ।”

इति वैजयन्ती । लौकिकानां स्वयमनुष्ठानेन सदाचारोपदेष्टारः ।

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतत्तुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥”

इति गनुवचनात् ।

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते” ॥

इति भगवद्वचनात् । षण्मासमात्रपर्याप्तधान्यसंग्रही गृहस्थः उदुम्बर औदुम्बरश्च ।

‘उदुम्बरस्तु षण्माससंग्रही तुल्यकालमुक् ।’

इति वैजयन्ती । ततस्तेन नाम्ना परिद्धाः । ब्रह्मविषया वीतरागकथा ब्रह्म-
वादः, ‘एकमेवाद्वितीयं’ इत्यादिवेदान्तवाक्यशक्तितात्पर्यपर्यालोचनशीलाः ।

‘वशाणि वदः’ (वा० ३-२-७८) इति णिनिः ॥

ते श्रोत्रिया इत्यादि । यद्यप्येकशास्त्रमाधीत्य श्रोत्रियः इति स्मर्यते,
नथाप्यत्र ब्राह्मणत्वमात्रपरः श्रोत्रियशब्दः । पङ्क्तिपावनत्वादिभिः सर्ववेदाध्यय-
नादिगुणप्रतिपादनात् । तत्त्वविनिश्चयाय — ईश्वरयौथार्थ्यनिर्णयं कर्तुं ‘तुमर्थाच्च
भावदचनान्’ (२-३-१५) इति चतुर्थी । सदसदेकानेकनित्यानित्यादिविकल्पदु-
ष्टापरस्परविरुद्धविविधराद्धान्तविहलीकृतबुद्धिस्थिरीकरणायेत्यर्थः । भूरि—बहु ।
शाश्वतं—संशयविपर्यासनिरसनेन निष्कम्पम् । श्रुतं—शास्त्रश्रवणं, आद्रियन्ते—
अनुश्रुत्वाचराः आधानिरासेन सम्भावयन्ति । ‘बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा श्रोतव्यं’
इति वचनान् ।

‘नम्रदो’ २ पाठः. २ ‘औदुम्बरश्च’ ख, ‘औदुम्बरस्तु’ ग. घ पाठः.
३. ‘साधान्-निर्णयं’ क. पाठः.

“न श्लोकस्माद् गुरोर्ज्ञानमुत्थितं स्यात् सुपुष्कलम् ।”

“ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः” इति भागवतोक्तेः ।

“इष्टं यागात्मकं कर्म पूर्तं स्वातादिकर्म च”

इति वैर्जयन्ती । कर्म कर्तुरीप्सिततमं संयोगविभागयोरसमवायिकारणं वा, तदर्थम् । अथान् — धनानि ।

“षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥”

इति स्मृतक्रमेणार्जनरक्षणादिभिः । दाशान् — पैत्ती- । ‘दाराः पुंसि च भूमि-
च’ इति पुल्लिङ्गत्वं नित्यबहुवचनान्तत्वं च । ‘अपत्यं लोकं तयोः समे’ इति
स्त्रीपुंससाधारणोऽपत्यशब्दः, तदर्थम् ।

“स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्मात् पूज्या विशेषतः ।”

इति स्मृतेः, वसनाभरणादिभिराचारपरिरक्षणेन च । तपोर्थं सकलपुमर्थतर्थाय
धर्मानुष्ठानाय । “अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” (पा० २. १. ३६)
इति चतुर्थीसमासः नपुंसकत्वं च । आयुः — जीवितधारणकालम् । वेदाभ्या-
सादिभिरायुर्वेदोपदेशक्रमानुष्ठानेन च ।

“अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च-वर्जनात् ।

आलस्यादज्ञदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥”

इति मनुवचनात् । अत्र श्रुतमित्युपनिषादमिष्टायेति देवानामपत्यायेति पितृणा-
मृणापाकरणप्रवृत्तिः प्रतिपाद्यते । किञ्च तपोर्थमिति दारानित्यर्थानिति तत्त्ववि-
निश्चयायेति धर्मकामार्थमोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयावाप्तेः कृतकृत्यता च श्रुत्यते ।
तपोर्थमायुरिति च सर्वसाधारणम् ।

“आयुः कामयमानेन धर्मार्थयुस्तसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥”

१ ‘यागादिक’ न च पा. २ पैत्ती’ न च पाठः ३.
‘भूमिदेव इति’ च पाठः ४ ‘समःसवचन सर्वं न च पाठ ५. ‘सन्धारणकालं’
रा, ‘सन्धारकालं’ न च पाठः.

तदामुप्यायणस्य तत्र भवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्ति-
नीलकण्ठस्यात्मसम्भवो श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भव-
भूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदाद् भरतेषु स्वकृतिभेदप्रायगुणभूयसी-
मस्मार्कमर्षितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः ॥

इत्युक्तेः । आदरणक्रियाया मध्यमध्यासीनायाः प्रांकरणिकसर्ववाक्यार्थसम्बन्धात्
तुल्ययोगितेयम् । अत्र च वाक्यचतुष्टयेन क्रमात् ख्यात्यादीनां द्रविणलोभस्य
विषयलौल्यस्य देहाभिमानस्य चार्थतः पर्युदासात् परिसङ्ख्यालङ्कारः ॥ ७ ॥

तत् यस्मादेवं पद्मनगरे ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति तस्माद्धेतोः । 'आमु-
प्यायणामुप्यपुत्रिकामुप्यकुलिकेति वक्तव्यम् (वा० ६. ३. २१) इत्युपसंख्यानात्
अलुक् । प्रख्यातपितृजातेऽपत्यप्रत्ययः ।

‘प्रख्यातात् पितुरुत्पन्न आमुप्यायण ईष्यते’

इति हलायुधः । तत्र भवतस्तस्मिन् पद्मनगरे सम्भूतस्य । ‘वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा’ (१. ३. ३१) इति शता, न पुनस्तत्रभवत् इति पूजावाचित्वेन
योजनीयः । प्रस्तुतब्राह्मणसम्बन्धप्रतिपादकशब्दान्तराभावात् पूजावाचिभट्टशब्द-
प्रयोगाच्च । भट्टाचार्यभट्टवाणादिवत् । पवित्रा पावनी । श्रीकण्ठपदला-
ञ्छनः — कनकपट्टादिनिविष्टा परमेश्वरपदन्यासमुद्रा शिखादिधृता लक्षणं
यस्य । अनेन शिवभक्त्यतिशयः सूचितः । तत्त्वज्ञानमुषितदेवताभेदानामपि,
“भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः” इति भगवद्ब्रह्मनात् । तत्त्व-
ज्ञानस्य भक्तिमन्तरेणानुपपत्तेर्भक्तेश्च पूर्वजन्मवासनावशात् कचिदेव देवताविशेषे
सम्भवादेवमुक्तिः । न पुनर्भेददर्शितया । “द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः” इति ।

१. ‘कण्ठस्य पुत्रः श्री’ ज पाठ . २. ‘सम्भवो भट्टश्रीकण्ठ’ क ग. छ झ ज,
‘सम्भवः पदवाक्यप्रमाणज्ञः श्रीकण्ठ’ छ पाठः ३ ‘लाञ्छनो भवभूति’ छ झ. ज.
पाठ ४. ‘भवभूतिर्नाम जातुकर्णोपुत्रः कविः’ क. ग च. ज. पाठः. ‘भवभूति-
नामा’ झ. पाठः. ५. ‘सौहृदेन’ छ. ज. झ व. पाठः. ६ ‘भरतेषु वर्तमानः
स्व’ ख घ. ङ च छ ज. पाठः. ७ ‘प्रगुणभूयसी’ छ पाठः ८ ‘कं हस्ते
समर्पितवान्’ ज पाठः. ९. ‘अत्र’ ख छ. पाठ.

१. ‘क्रियामध्यमध्यासीनायाः’ ख. च पाठ . २. ‘सर्ववाक्यदीपनान्मध्यदीपक-
मिदम् । अत्र’ क. पाठः. ३. ‘उच्यते’ ख. च. पाठः. ४. ‘पाद’ क. पाठः.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते तु मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ८ ॥

“सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।

सं संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः” ॥

इति भेदनिन्दनादभेदप्रतिपादनाच्च । “श्रेष्ठः परमहंसानाम्” इत्यादिना स्वयं परमहंसपरिव्राजकान्तेवासित्वकथनात् ,

“यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां साङ्ख्यस्य योगस्य च ज्ञानम्” इति ज्ञानि-
त्वोक्तेश्च । पदमिति पदशुद्ध्युपलक्षितं व्याकरणशास्त्रम्, वाक्यं वाक्यविचारपरं
मीमांसादिशास्त्रम्, प्रमाणं प्रमाणादिपदार्थलक्षणपरीक्षणविचक्षणमक्षपादादि-
शास्त्रम्, तानि जानातीति पदवाक्यप्रमाणज्ञः । भवभूतिर्नाम प्रसिद्धः ।
‘कविः प्राज्ञः काव्यकृच्च । ‘प्राज्ञकाव्यकृतौ कवी’ इति वैजयन्ती । निसर्गसौ-
हृदात् अकृत्रिमं मित्रभावमवलम्ब्य । ‘स्यब्लोपे पञ्चमी’ । निसर्गसौहृदेत्यनेन
तत्कृतेः स्वैरवश्यमादरणीयत्वं द्योत्यते । स्वकृतिं स्वस्य कर्म । एवंप्रायःगुण-
भूयसीं— एवंशब्दो भूमेत्याद्युक्तगुणपरामर्शकः । प्रायःशब्दस्तुल्यपर्यायः ।
एतादृशगुणबहुलम् । एवंप्रायेति तादृशानां गुणान्तराणां नीतिशास्त्रयोजनादी-
नामपि बाहुल्यं सूचयति । अस्माकमिति । सम्प्रदानत्वविवक्षाभावात् सम्ब-
न्धमात्रे षष्ठी । अर्पितवान् दत्तवान् । यत्र कृतौ । खलु प्रसिद्धौ । इयमिति
वक्ष्यमाणपरामर्शः । वाचोयुक्तिः वागुपपत्तिः । ‘वाग्विद्वद्भ्यो युक्तिदण्ड-
हरेषु’ (वा० ६. ३. २१) इति षष्ठ्या अलुक् ॥

ये नामेत्यादि । नाम सम्भावनायाम् । ‘नाम प्राकाश्यसम्भाव्यकौघोपग-
मकुत्सने’ इति वैजयन्ती । केचिदिति सम्भाव्यमानत्वादेवानिर्धारितविशेषो-
निर्देशः । इहेति स्ववर्तनासन्नदेशपरामर्शः । न इति । “अस्मदो द्वयोश्च”

१ ‘उत्पत्स्यतेऽस्ति मम’ झ. ज. पाठः. २. ‘मम तु कोऽपि’ ख. घ. ड. च.
छं ज पाठः.

३ ‘स्व’ क, ‘सत्संज्ञा’ च. पाठः. २. ‘अकृत्रिममित्र’ ख. पाठः. ३.
‘शब्दः सदृशपर्यायः’ ख. ग. घ. च. पाठः. ४. ‘न इत्यात्मनि’ ख. ग. घ. च. पाठः.

(१. २. ५९) इत्यात्मनि बहुवचनम् । प्रथयन्ति विस्तारयन्तीति स्वसमकालवर्तित्वं धोतयति । अवज्ञां—अवमाननां 'रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णं' इत्यमरः । इहावज्ञां प्रथयन्तीत्यनेन 'सन्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरणकारणम्' इत्येतदनुस्मारयति । यथाह कविवल्लभः—

‘संस्तुतादपरिज्ञातस्तस्माद्वैदेशिकः कविः ।

ततोऽपि तावत् स्वर्यातो याति श्रद्धेयसूक्तिताम्’ ॥

इति । किमपीति । तत्तावदर्वाचि पर्वणि तस्थुषामस्मादृशां परिच्छेदपदवीं न दौकत इति भावः । तान्प्रति—तादृशान्महामतीन् लक्ष्यीकृत्य । एष यत्नः एवं गुणप्रकरणनिर्माणसंरम्भरूपः प्रतिभाव्यापारपरिश्रमः । तर्हि, कं, प्रतीत्याकांक्षायामाह—उत्पस्यते जनिष्यते । तुगब्दो व्यावृत्तौ । न खलु सर्वे सर्वत्र सर्वदा त इव महामतयो भवन्तीति नियतिरित्यर्थः । कोऽपीति केचिदितिवत्सम्भाव्यमानत्वात् सामान्यनिर्देशः । समानधर्मा—मन्दबुद्धित्वाल्पश्रुतत्वादिगुणः सदृशो यस्य । ‘धर्मादनिच् केवलात्’ (५. ४. १२४) इत्यनिच् । अनुमानं चेदम् । तथा हि कोऽपीति धर्मिनिर्देशः । समानधर्मोत्पत्त्यत इति प्रतिज्ञा । कालस्य निरवधित्वे सति पृथ्व्या वैपुल्यादिति हेतुः ।

‘अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते’ इति, ‘पञ्चाशत्कोटि-विस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने’ इति च विष्णुपुराणवचनात् । हिशब्देन प्रसिद्धि-ध्वनता सर्वजनसंवावदूकमुदाहरणमनुस्मर्यते । यथा मृते काले विपुले धरणीतले जातेषु मन्दात्मतया केचिन्मत्सधर्माणोऽपि जाताः श्रूयन्ते । अद्य च यथाहं जातस्तद्वदित्युपनयनिगमनवाक्ये अप्येवमूखे । तान् प्रति नेति निषेधसामर्थ्याद्य उत्पत्त्यते तं प्रतीत्यर्थसिद्धेः कं प्रतीत्याकांक्षा च पूरिता भवति । उत्तरार्धे च काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शास्त्रानुमानवैलक्षण्येन हेतोर्वाक्यार्थतया निर्देशात् । किमपीति समानधर्मेति च स्तुतिनिन्दासाधारण्येन योजनीयौ । अत्र च गुरुचरणपरिभरणविमु-खानामिदानीन्तनानां पल्लवग्रहणदुर्ललितानां क्षुल्लकानां गम्भीरमधुरसन्दर्भ-गर्भितरससुधानिर्झरोद्गारिषु सकलशास्त्रार्थकदम्बकप्रतिबिम्बनमणिमुकुरविम्बेषु मादृशां प्रबन्धेषु जात्यन्धानामिव रत्नप्रवेकपरीक्षणेषु कुतस्त्योऽधिकारः ॥

१. ‘मन्दबुद्धित्वादिगुणः’ क पाठ. २. ‘विद्यतेपञ्चाशत्’, घ. पाठः. ३. श्रीविष्णु
स ग. घ. च. पाठ. ४. ‘स्मारयति.’ ख. ग. च. पाठ. ५. ‘तथा’ ग च.
पाठः. ६. ‘वल्लभग्रहण’ क पाठ.

तदुच्यन्तां तत्प्रख्यापनाय सर्वे कुशीलवाः यथास्वं सङ्गीतक-
प्रयोगे वर्णिकापरिग्रहे च त्वर्यतामिति । कविवर्णनं प्रति तेन त्वेव-
मुक्तम् ॥

अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते”

इति न्यायेन अस्मिन्नित्येव-तेषामसूयाज्वरदोषभेषजं भवतु । का हानिः । अन्यः
पुनरवन्यां यत्र कुत्रचिददाकदाचिदुत्पन्नो यः कश्चिदतिनिमित्तमतिरमलविपुलवि-
द्याविद्योतितः सहृदयो मणिमिव मौलिमानयिष्यत्यामुखे भासमानायाः स्तुतेर्निन्दा-
त्वेन प्ररोहाद्व्याजस्तुतिरलङ्कारः । केचिदिति खलानां कौलेयकानामिव बाहुल्यम् ।
कोऽपीति सुजनस्य विदुषो मृगमदस्यैव दुर्लभता च द्योत्यते ॥ ८ ॥

तत्प्रख्यापनाय—तस्याः कृतेः प्रकाशनाय । ‘भरतास्तु कुशीलवाः’
इत्यमरः । यथास्वं स्वस्वव्युत्पत्त्यनतिक्रमेण ।

‘नृत्तं गीतं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते’

इति हलायुधः । वर्णिका तत्तद्वेषः गाने गायिकाः वाद्यवादने वादकास्तत्तद्वे-
षसंग्रहे च नर्तका इत्यर्थः । कविवर्णनं प्रतीति । प्रबन्धकर्तुः कविवर्णनं प्रशं-
सनरूपमङ्गमुद्दिश्येत्यर्थः । तेन कविना । तुशब्देनैतदाह — ‘उत्पत्स्यते तु
मम कोऽपि समानधर्मा’ इत्युक्त्या स्फुरितस्य मदहङ्कारस्य गुरुप्रसाद एव
निदानं नान्मत् किञ्चित्, ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’ इति श्रुतेः, सद्गुरुलामभश्च
सकलसम्पदामुपरीति समाधानं कृतमिति ॥

१ ‘तदुच्यता’ ख पाठः. २. ‘प्रवर्तन्तामिति’ ख. घ. ङ., ‘प्रवर्तन्ताम्’ ।
च, ‘यतन्तामिति’ छ पाठः. ३. ‘वर्णनं प्रति तु’ ङ, ‘वर्णना प्रति’ ज. पाठः. ४.
‘तन्नेव’ ख. घ. च. ज. पाठः.

१ ‘मृगमदमृगस्थेव’ ग घ पाठः. २ ‘वादित्रं त्रयं’ ख. पाठः. ३.
गायकाः’ ख ग च ४ ‘कवेर्वर्णनं’, ५ ‘इत्युक्तौ’ ख ङ घ. च.
पाठः.

गुणैः सतां न भव को गुणः ग्रन्थ्यापितो भवेत् ।
यथार्थनासा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥ ९ ॥

गुणैः सतामित्यादि । ‘सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते’
इति साधुवाचकस्य सच्छब्दस्य सौजन्यादिगुणद्वारेणैव प्रवृत्तेर्गुणवन्त एव सन्त
इति स्थितम् । अतः सतां गुणैर्न पुनरस्माकं गुण्यपेक्षोऽत भावः । अनेन गुणानामेव
परोपकारपरता नैसर्गिकीति द्योत्यते ।

‘तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः’ ।

इतिवत् । क इति । निरवग्रहेण सर्वनाम्ना वस्तुतः सन्नसन्नपीति ध्वन्यते । गुणः
वादित्वकवित्वादिः । ग्रन्थ्यापितः प्रकाशितः । भवेदित्यनवकल्लसौ लिङ् । अत्र
हेतुमाह—यथार्थनासा अभिधेयमनतिक्रान्तं नाम पदं यस्य । भगवाम् जगदु-
त्पत्त्यादिसर्वविज्ञानसम्पन्नः । भगवच्छब्देन परमहंससन्न्यासित्वमपि सूचयति ॥

‘भगवद्विरिद गुरुभक्तियुतैः पठितव्यमपाठ्यमतोऽन्यजनैः’ ।

इत्याद्याचार्यवचनात् ‘श्रेष्ठः परमहंसानाम्’ इति कविनैव महावीरचरिते प्रति-
पादितत्वाच्च । ज्ञाननिधिः ज्ञानान्यस्मिन्निधीयन्ते इत्यधिकरणे घोः किः । यथा
धनदेवता निरवधिरत्नादिनिधानान्निधय इति व्यपदिश्यन्ते तथेति नामपद-
कथनम् । गुरुरिति परमोपकारितया पित्रादिभ्यो मान्यत्वं ध्वन्यते ।

“स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति” ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥

“उत्पादकब्रह्मपित्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्” ॥

इति मनुवचनाच्च । अत्र गुरुविषयो भावः प्रतीयते । उदात्तमरुद्धारः । महापु-
रुषचरितस्याश्रित्वेन वर्णनात् ॥ ९ ॥

१ ‘गुणवन्त सन्त’, २. ‘गुणानामेव तु परा’ ख. ग घ पाठ. ३
‘नैसर्गिकी घो’ घ ग च पाठ ४ ‘सन्नपीति’ क णठः ५. ‘इत्युच्यन्ते’ ख,
‘इत्यपदिश्यन्ते’ ग घ च पाठः ६ ‘पित्र्यादिभ्यो’ ग घ. पाठः.

अपि च—

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां साङ्ख्यस्य योगस्य च

ज्ञानं, तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदर्ग्ययोः ॥ १० ॥

अपिचेति पूर्वोक्त्या समुच्चिनोति ।

यद्वेदाध्ययनमित्यादि — कर्मोपासनाज्ञानकाण्डलक्षणस्य सर्वस्यापि वेदस्यानुष्ठानसाधनार्थज्ञानपूर्वकं ग्रहणम् । वेदो नाम परमेश्वरान्निश्चितवदना-यासेनाविभूतत्वादपौरुषेयसन्दर्भो गमस्तिमालिवत् समस्तपुरुषार्थप्रकाशकोऽना-दिनन्त उदात्तादिस्वरोच्चार्यः परमप्रमाणभूतः शब्दराशिः । तथेति । तेन प्रकारेण । स्वरूपग्रहणपूर्वकमित्यर्थः । उपनिषदां जीवेश्वरैक्यविषयसम्यक्ज्ञा-नप्रतिपादनैकपराणां वेदान्तानाम् ।

‘यस्माच्च निर्गता वेदा वेदान्तान्यखिलानि च’ इति ।

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्”

इतिवत् । वेदशब्देनैवोपसंगृहीतत्वेऽपि पृथगुपादानमन्तःकरणशोधनसाधनतया ज्ञानाङ्गभूतकर्मप्रतिपादकात् पूर्वभागात् परमानन्दरूपविदेहकैबल्यसाधनज्ञानप्र-तिपादकस्योत्तरभागाभ्यामर्हितत्वं द्योतयति ।

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” ।

इति भगवद्ब्रह्मनात्

“प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव” ॥

इति श्रीविश्वरूपाचार्यवचनाच्च । ज्ञानं शक्तितात्पर्यपर्यालोचनेन प्रमेय-निर्णयः । उपनिषदां ज्ञानमिति । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (२-३-६५) इति कर्मणि

१. ‘किञ्च’ छ पाठः. २. ‘पुनः कश्चिद्’ च पाठः. ३. ‘प्रौढत्वं’ ख. घ. ङ. पाठः. ४. ‘वैदर्ग्ययोः ॥ अतो यदस्माकमर्पितं प्रियसुहृदात्रभवता भव-भूतिनाम्नो प्रकरणं स्वकृतिर्मालतीमाधवं नाम तदेव तन्भवतः कालप्रियनाथस्य पुरतः प्रयोगेण प्रख्यापयितुमुद्यताः । तत्सर्वं कुशीलवा. सङ्गीतप्रयोगेण मत्समीहितसम्पादनाय प्रवर्तन्ताम् । नटः—(स्मृत्वा) एवं क्रियते युष्मदादेश, किं तु या यस्य युज्यते भूमिका ता खलु तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः ।’ झ. च. पाठः.

१. ‘वदनावेर्भूत’ ग. घ. पाठः. २. ‘प्रतिपादकोत्तर’ च. पाठः. ३. भागस्याभ्यार्चितत्वं ग. घ. पाठः.

पृष्ठी । पूर्वनिर्देशात् स्वाभिमतत्वं वेदान्तज्ञानस्य प्रकाशयति । सांख्यस्येति । मूलप्रकृतिरविकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा चिच्छक्तिशून्या पुरुषस्य भोगमोक्षार्थं स्वत एव प्रवर्तमाना परिणामपरिस्पन्दव्यापारा प्रसवधर्मिणी सकलपुरुषमाधारणभोग्यस्वरूपा च । पुरुषस्तु ज्ञानमात्रस्वरूपो निर्गुणो निष्क्रियो निष्परिणामो न च विकृतिः न च प्रकृतिः, तस्य चाज्ञानविज्ञान-निबन्धनौ बन्धमोक्षौ । पुरुषाश्च बहवः प्रतिदेह भिन्नाः सर्वे सर्वगताश्च । महानहंकारस्तन्मात्राणि च स्वकारणं प्रति विकृतयः स्वकार्यं प्रति प्रकृतयः इत्युभयरूपाः प्रकृतिविकृतयः, एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि चेति षोडश विकृतय एवेति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । ईश्वरो नाभ्युद्गम्यते । पुरुषार्थस्य हेतोः स्वयमेव क्षीरवत् प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः किमन्तर्गडुना प्रमाणशून्यप्रवर्तकान्तरपरिग्रहेणेत्याद्यर्थप्रतिपादकं दृष्टानुमानागमप्रमाणकं कपिलमुनिप्रणीतं शास्त्रं साङ्ख्यं नाम । योगस्येति । योगो नाम हैरण्यगर्भं शास्त्रम् । तत्रापि सांख्यवत्तत्त्वानि प्रमाणानि च । ईश्वरस्तु धर्म्याधर्म्यकर्मफलप्रदाता षड्विंशकोऽभ्युपगम्यते । विकारेषु च प्रकृतेर्महान् जायते महतः षड्विशेषाः अहंकारः पञ्च तन्मात्राणि च । तत्राहंकारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रताविशेषस्य विशेष आकाशः । एवं स्पर्शतन्मात्रादीनामविशेषाणां वाय्वादयो विशेषा इत्यादि प्रतिपाद्यते । सांख्यस्य योगस्य ज्ञानमिति सम्बध्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पाञ्चरात्रपाशुपतयोश्चेत्यर्थः । तयोरपि शिष्टैः प्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

“सांख्यो योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

एतान्यपि प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

इति महाभारतोक्तेः । ‘त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति भट्टाचार्योक्तेश्च । एषा च प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यपरतत्त्वैक्यादवश्यज्ञेयत्वम् । अन्येषां तु दर्शनानां केषाञ्चित् पूर्वपक्षत्वेन वाध्यत्वात् केषाञ्चिद्विमर्दासहत्वेन हेयत्वाच्चैतद्-

१. ‘व्यापारः’ क पाठः. २. ‘भोगरूपा’ घ पाठः. ३. ‘न विकृतिः’ ख. ग. च. पाठः. ४. ‘भिन्नास्त सर्वे’ ख च पाठः. ५. ‘षोडश विकाररूपाः प्रवर्तका’ क. पाठः. ६. ‘एवेति च’ ग. घ च पाठः. ७. ‘नाभ्युपगम्यते’ ख च पाठः. ८. ‘फलदाता’ ग. घ च पाठः. ९. ‘षड्विंशो’ ख. पाठः. १०. ‘तन्मात्राणि ।’ ग. ख. घ. च पाठः. ११. ‘दिशिष्टैः’ ग. घ. पाठः. १२. ‘साङ्ख्ययोगः’ ग. घ. च पाठः. १३. ‘पाञ्चरात्रं’ ख. ग. घ. च पाठः.

ग्रहणमिति वेदितव्यम् । तत्कथनेन, ममेति पूर्वश्लोकादायाति, एकवक्तृत्वात् । मम तदस्तीति वचनेन, किं फलमिति शेषः । ततस्तत्कथनाद् शानाद्वा । कश्चिदेकः । अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । गुण उपकारः । नाटक इति । नाटकस्य प्रकरणप्रकृतित्वात् कारणेन कार्यव्यपदेशः । न कश्चिदप्युपकार इत्यर्थः । अथवा कश्चिच्छब्दोऽपरिच्छेद्यमुखेन मुख्यवाचकः, 'यः कश्चिद्विक्रमोऽयं' 'कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिः' इत्यादिषु तथा दर्शनान्मुख्य उपकारो नास्ति, अस्योपस्कारकत्वमात्रम् । उपस्कार्यायाः शक्तेरेव कवित्वं प्रति प्राधान्यमिति भावः । व्युत्पत्तिः शक्तेरेव कवित्वं प्रति प्राधान्याद् अव्युत्पत्तिकृतस्य दोषस्य शक्त्यतिरस्क्रियमाणत्वात् । अशक्तिकृतस्य तु व्युत्पत्त्या निहोतुमशक्यत्वात् । बहुज्ञस्यापि लोके शक्तिवन्ध्यस्य त्रिचतुरपदगुंभनारम्भेऽपि स्तम्भकम्पादिसम्भ्रमशालिनः, समरधरणीमवतरत इव कातरस्य, वचःप्रसरानिष्पत्तेर्निष्पत्तौ वा हास्यायतनत्वात् । किञ्चिज्ज्ञस्यापि तु शक्तिमतः किमपि रचयितुमुन्मुखस्य सिद्धाञ्जनरञ्जितदृश इव महानिधीनां स्वरसत एवाहमहमिकयाहंपूर्विकया च विविधभञ्जितरञ्जितानां शब्दानां प्रादुर्भावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां कवित्वबीजरूपसंस्कारविशेषात्मिका शक्तिरेव प्रधानम् । व्युत्पत्तिस्तु तदुपस्कारिकेति निर्णयः । प्रपञ्चितश्चायमर्थो ध्वनिकारैः । अतः शक्तिकार्यमाह—यत् प्रौढित्वमित्यादि ॥

‘उक्तेः प्रौढः नरीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया’ ।

इति श्रीभोजः । पाकश्च लक्षितो वामनेन —

“यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते” ॥

इति । नालिकेरसहकारमृद्धीकापाकेषु नालिकेरपाकस्यायमिष्यते । क्रमोत्कर्षात् दृढमधुरत्वान्च ।

‘पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिन्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’

इति वामनेनार्थद्वारापि प्रौढिरुक्ता । तदुभयमप्यत्र स्वीक्रियते ।

१. ‘एकवक्तृत्वात् च पाठः. २. ‘प्रकृतिकत्वात्’ क पाठः. ३. ‘शक्तेरेव प्राधान्य’ ग घ च. पाठः. ४. ‘शक्तिवन्ध्यस्य’ ग. घ. पाठः. ५. ‘प्रसरानिष्पत्तौ’ च. पाठः. ६. ‘तैः’ शक्ति’ क ख. ग. घ. पाठः. ७. ‘दौर्बल्यमित्यादि’ क. घ. पाठः. ८. ‘प्रौढसंज्ञया च. पाठः

‘विकटाक्षरबन्धत्वमार्यैर्गैदार्यमुच्यते ।’

इति श्रीभोजः ।

‘उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तेर्यस्मिन् प्रतीयते ।

तदुद्गारात् तेन मनाथा काव्यपद्धतिः ॥’

इति पण्डितः । तदुभयं गृह्यते ‘गठदार्थगतत्वेन द्वयोरङ्गीकारात् । अथता गारव-
मभिधेयस्य लाघवप्रतियोगिन्नो गुणः । विमर्दमहत्वं व्यङ्ग्यप्राधान्येन चमत्कार-
कारित्वं च । लाघवे पुनस्ताकिदगोचरं गतस्यार्थस्य चण्डमारुतोल्लुण्ठितस्य
नूलपिण्डस्येव गतथा चण्डनप्रसृज्जात् । अर्थतः इति पष्ठयर्थे तसिः । प्रौ(ढ^१ ढि)-
न्वमुदागता चेति । यदिति द्वाभ्यां वचनां पित्रेप्यमाणत्वादेकस्य यदुपादानं
गौरवेण अर्थम्यैव पित्रेप्यमाणत्वात् पृथक् यच्छब्दोपादानमिति मन्तव्यम् ।
तदिति वाक्यार्थभूतां वस्तु परामृश्यते । ततः तस्मिन्नाटके । सप्तम्यर्थे तसिः ।
तदेव तद्वस्त्वेव । गमनं ज्ञापकम् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् । पाण्डित्यं
पण्डितस्य कर्म भावो वा गठदार्थज्ञानं बाहुश्रुत्यं च ।

‘पण्डा तु संस्कृता बुद्धिस्तद्वान् पण्डित उच्यते ।’

वैदग्ध्यं विदग्धस्य कर्म भावो वा । व्यङ्ग्यार्थसंवित् व्यङ्ग्यशब्दप्रयोगसामर्थ्यं
च ।

‘अग्राम्ये सरलोदारविदग्धच्छेकदक्षिणा ।’

इति वैजयन्ती । बोद्धृत्वविदग्धव्यपदेशयोः गठदार्थसाधनज्ञानमात्रव्यङ्ग्य-
ज्ञानकार्यत्वस्य काव्यप्रकाशे प्रतिपादनात् । ‘पण्डितो वाप्यनात्मवान्’ इति
महाभारते च पण्डितात्मवतोर्भेदप्रतिपादनात् । ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च’ (५-१-१२४) इति प्यञ् । चेदिति । अनेन परीक्षकान् प्रति यत्नतः परी-
क्षणप्रार्थना मूच्यते । अत्र पूर्वार्धे कृतस्य कथनस्याक्षेपादाक्षेपः । उत्तरार्धे
यद्यर्थोक्तौ कल्पनादतिगयोक्तिर्यापत्तिश्चालङ्कारः । अस्ति दक्षिणापथ इत्या-
दिना पाण्डित्यवैदग्ध्ययोरित्यन्तेन प्रकरणेन भरतविहितैतिकर्तव्यतारूप-
सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनज्ञापनार्थं कविना स्वगोत्रनामनी प्रतिपादिते ।

१. ‘दुक्ते यस्मिन्’, २. ‘तदप्युभयं’ ख. ग. घ. च. पाठः. ३. ‘तदेतद्व-
स्त्वेव’ ख. घ. च. पाठः. ४. ‘पण्डितः । वैदग्ध्यं’, ५. ‘प्रार्थना सूचयति ।’ ख.
ग. घ. च. पाठः. ६. ‘कथनाक्षेपादाक्षेप’ ख. पाठः.

नटः — ता भूमिकास्तदैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः ।
'सौगतजरत्नब्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमां भाव एवाधीते, तदन्ते-
वासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः ।

'यानुदाहरन्त्यार्यमिश्रा.' इत्यादिना परिषदः पूजा । 'भूम्ना रसानाम्'
इत्यादिना परमानन्दानुभव. परमप्रयोजनम् । व्युत्पत्त्यादयस्त्विवान्तरफलानि
सूचितानि । 'प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य' इति वक्ष्यमाणेन मालती-
माधवौ नायकौ, तावधिकृत्य कृतो ग्रन्थो मालतीमाधवमिति प्रकरणनाम च
सूचितं वेदितव्यम् । 'लुबाख्यायिकाभ्यः प्रत्ययस्य बहुलम्' (वा० ४-३-८७)
इति छप् । अण् वा । यथोक्त भरेतेन —

'गोत्रं नाम च गृहणीयात् पूजावाक्यं च पार्षदः ।

नाटकस्य च यन्नाम गर्भनिर्दिष्टलक्षणम् ॥'

इति । अथ —

'दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तुबीजं वा मुख पात्रमथापि वा ॥'

इति वचनात् ॥ १० ॥

भङ्ग्या पात्रसूचनमुखेन काव्यार्थं स्थापयति — नटः — ता इति ।
तच्छब्दोऽनुभूतं परामृशति । 'तत्तद्वैषस्तु भूमिका' इति वैजयन्ती । भूमिकाशब्दे-
नात्र तदनुगुणः कविव्यापारभूतः शब्देसन्दर्भ उच्यते । 'शृणुत मनोभिरवहितैः
क्रियामिमा कालिदासस्य' इत्यत्र शृणुतेति, न तु पश्यतेत्युक्तेः । तदैव—यदा
स्वकृतिमर्पितवान् तदनन्तरमेवेत्यर्थः । वर्ग्याः । अस्मद्भूतभावाः 'दिगादिभ्यो यत्'
(४-३-५५) । पाठिताः अध्यापिताः । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-

१. 'ता खलु भूमे' ख. घ. ङ. 'तावद्भूमिका' सर्वा खलु तेदैव छ. 'ता खलु
भूमिकाः सर्वास्तदैव घ. 'तावद्भूमिकास्तदैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पठिताः' ज. पाठः. २
'ब्राजिकायाः काम' क. ग. च. ज. पाठः. ३ 'प्रथमभूमिका' छ. ख. ग. घ. ङ. च. छ.
'प्रथमा भूमिका' ज. झ. ञ. पाठ. ४. 'भाव एक एव' जं. 'भाव एकोऽधीते' च पाठः.

५ 'भूम्नेत्यादिना' ख. ग. घ. च. पाठ. २. 'छप् । यथोक्त' क. पाठः.
३ 'भरते —', ४. 'वल्लीयात्' ख. ग. घ. च. पाठ. ५. 'पार्षदः' ग. घ. च.
'परिषदः' ख. पाठ. ६. 'तद्रूपौ' ख. ग. घ. च. पाठः. ७ 'न पश्यतेत्युक्तः'
क. पाठः. ८. 'गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण शब्दवर्मकत्वाद्' ग. घ. पाठः.

सूत्रधारः — ततः किम् ?

नटः — प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिका-
परिग्रहः कथम् ?

सूत्रधारः — कलहंसमकरन्दप्रवेशावसरे नत्सुविहितम् ।

नटः — तेन हि तत्प्रसिद्धप्रयोगादेवात्र भवतः सामाजिकानुपास्महे ।

सूत्रधारः — बाढं, एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः ।

काणामणि कर्ता स णौ' (१-४-५२) इति गठकर्मकत्वाद् द्विकर्मकता ।
सौगतजरत्प्रव्राजिकायाः, बौद्धसिद्धान्तवर्तिन्या वृद्धाया सन्न्यामिन्त्या-
कामन्दकीति संज्ञा । प्रथमां सर्वपात्रादिभूताम् । अधीते पठति । तदन्तेवासि-
न्यात्ताच्छिष्यायाः । 'शयवासवानिष्वकालात्' (६-३-१८) इति सप्तम्या
अनुक् । अवलोकितेति संज्ञा । अधीय इति सामर्थ्यात् पुरुषविपरिणामः ।
भूमिकामिति च तुशब्देनाकृत्यते ।

अनुवाद्यस्य विधेयमुखप्रैक्षित्वमाशङ्क्य सूत्रधार पृच्छति — ततः
किमिति । तस्माच्च किं विवक्षितमित्यर्थः ।

कथं केन प्रकारेणेत्यवतरप्रश्नः ।

तस्योत्तरमाह — कलहंसमकरन्दप्रवेशावसर इति । कलहंसो
माधवस्य चेतः । मकरन्दः सुहृत् । कलहंसमकरन्देत्युद्देशक्रमेण प्रवेशक्रमं सूच-
यति — तदिति । तद्वस्त्वित्यर्थः । सुविहितं कर्तव्यत्वेन सुष्ठु शिक्षितमित्यर्थः ।

तेन हीति । एवं सुविहितप्रयोगतयेत्यर्थः । अत्रभवतः पूजनीयान् ।
सामाजिकान् समाजे भवान् । 'तत्र भवः' (४-३-५३) इति ठञ् । उपास्महे
सेवानहे ।

बाढं दृढं, युक्तमित्यर्थः । भूमिकापरिग्रहादित्यात् क्रियादाक्ष्य प्रकाश-

१. 'ततः प्रवृत्तः' क. घ ट च. छ ज ञ पाठः, २. 'नायकस्य वर्णिका' च
३. 'मकरन्दयोः प्रवे' च. ४. 'प्रवेशानन्तरं तत्' ए. च पाठः.. ५. 'नत्प्रबन्ध-
प्रयोगादेव' इ च छ, ६. 'नत्प्रयोगादेव' ज ञ. 'प्रबन्धप्रयोगादेव' क. 'तत्प्रबन्ध-
प्रयोगादेव' घ पाठः.

१. 'कलहंसाद्' ग. घ ङ पाठः, २. 'प्रवेशानन्तरं' ग. घ पाठः, ३.
'सुविहितेत्यर्थः' घ पाठः.. ४. 'नत्प्रबन्धे' ग. घ. ङ. च पाठः..

नटः — (सस्मितं) अहमप्यवलोकितौ । (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना ।

(परिवृत्य रक्तपटिकानेपथ्यौ उभावुपविष्टौ प्रविशतः)

कामन्दकी — वत्से ! अवलोकिते !

यति — एषोऽस्मीति । विधेयस्य कामन्दकीत्वस्योद्देश्ये विश्रान्त्या संवृत्त इत्येतदो विशेषणात् पुल्लिङ्गता ।

नटः सस्मितमिति । स्पर्धया दाक्ष्यं प्रकाशयति — अहमपीति । संवृत्त इति सम्बध्यते पूर्ववत् ।

परिवृत्य नेपथ्यं गत्वेत्यर्थः । रक्तपटिकानेपथ्यौ तत्समयासिद्धचीवर-पर्यायकषायवस्त्रालङ्कारौ । उपलक्षणं चैतदन्येषां कमण्डलुवादीनां यतिलिङ्गानाम् । उपविष्टौ गुरुशिष्योचितासनासीनावित्यर्थः । अविज्ञान इति नटप्रवाहरूपेण वर्तमानत्वाद्वर्तमाननिर्देशः । एते च मध्यमाधमे विष्कम्भपात्रे इति मन्तव्यम् ।

‘आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं वा कार्ययुक्तितः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ॥

यदा सन्दर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ।’

इत्युक्तेः ।

‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

राक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ।’

इत्युक्तेः सङ्कीर्णश्चायम् । अत एव संस्कृतप्राकृतमिश्रत्वम् ।

‘पाठ्यन्तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः कचित् ॥’

१. ‘नट — अहमपि’ छ. झ. पाठ. २. ‘अहमवलोकितौ संवृत्तः । इति प्रस्तावना ।’ च. गठः. ३. ‘ता । परिक्रम्य रक्तपटिका’ ख. ड, ‘ता । इति प्रस्तावना ।’ ग. छ. पाठ. ४. ‘ततः परिवृत्य रक्त’ झ. च. पाठः. ५. ‘नेपथ्यावुपविष्टौ’ ख. घ. ड. च. छ. पाठ.

१. ‘विशेषणं’ ग. घ. पाठ. २. ‘अहमपि संवृत्त’ ग. घ. च. पाठः.

अचलोकिता — आणवेदु भववदी । (आज्ञापयतु भगवती) ।

कागन्दकी — अपि नाम (कार्यं) कल्याणिनोर्भूरिवसुदेवरातापत्यै-
योर्मालीमाधवयोरनयोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् ?

इत्युक्तेर्लिङ्गिनीत्यात् पूर्वस्थाः संस्कृतव्यवहारः । अन्यस्यास्तु लिङ्गिनीत्वेऽपि
शिष्यात्वात् प्राकृतव्यवहारः । प्रथमं प्रवाजिकाप्रवेशश्च कामसूत्रप्रयोजनस्यारम्भ
इति मन्तव्यम् ।

‘गान्धिकमालिकरजकस्त्री प्रवाजिकाथ विक्रेत्री ।

धात्री प्रतिवेशनिका स्थिरभावा दूत्य एताः स्युः ॥’

इति कामसूत्रोक्तेः । भगवतीत्यामन्त्रणं च ।

‘भगवन्तोऽधमैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

इत्युक्तेः । वत्स इति च ।

‘रथी सूतेन चायुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्स तातेति पूज्योऽपि सुगृहीताभिघश्च तैः ॥’

इत्युक्तेः । एवमन्यत्राप्यौचित्यानुसारः कर्तव्यः ।

आज्ञापयतु भगवती । अनेन तद्वचने वक्ष्यमाणे बहुमानातिशयं
सूचयति ।

अपि नामेत्यादि । अत्र हेतुः—कार्यं—धर्मार्थानुबन्धि कामात्मकम् ।

‘कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ।’

इति वचनात् । तथाहि—चरितब्रह्मचर्यस्यास्य सर्वोपकारक्षमं द्वितीयमाश्रममव-
लम्बितुं प्राप्तकालस्य सहधर्मचारिणीलाभो यज्ञपञ्चकसाधनत्वात् सुखहेतुत्वा-
द्राजामात्यरूपबन्धुलाभानुबन्धित्वाच्च त्रिवर्गमूलम् ।

१. ‘भववर्द्ध’ ख. घ पाठः. २. ‘नाम तयो’ कल्या’ झ. व, ‘नाम कल्या’ ख छ,
‘नामानयोः कल्या’ घ ङ च पाठ ३. ‘त्ययोरभिमतः’ च. पाठः. ४. ‘मतं पाणिग्रहणं’
छ, ‘मतं पाणिग्रहमद्वलं’ ज पाठः.

१. ‘योजनारम्भ’ ख. ग घ च पाठ २. ‘नाधिक’ ग. घ. पाठ. ३.
‘भगवन्तोऽधमैर्वाच्या’, ४. ‘वत्सेति तात पूज्यो’ क पाठः. ५. ‘एवमन्यत्रा-
प्यौचित्यादनु’ ग घ. पाठः. ६. ‘महायज्ञ’ ख. ग. घ. च. पाठः.

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा सहर्षम्)

विवृण्वतेव कल्याणमन्तरङ्गेन चक्षुषा ।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥ ९ ॥

‘यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गतिः ॥’

इति महाभारतोक्तेः । अतस्तत्कार्यबीजं सचिवस्थानीयकामन्दकीमुखेनोप-
क्षिपति । तदायत्तसिद्धित्वान्नेतुः ।

‘स्तोकोद्दिष्टस्तु तद्धेतुबीजं विस्तार्यनेकधा ।’

इति वचनात् । अपि नापेति सम्भावनाद्योतकमव्ययम् । कल्याणिनोः
कल्याणं पुण्यकर्म, तद्वती कल्याणिनी, तद्वान् कल्याणी । अत इनिः । तयोः
कल्याणिनोः । ‘पुमान् स्त्रिया’ (१-२-६७) इत्येकशेषः । अनेन दैवसम्पन्नत्वा-
दव्यभिचरितसिद्धित्वं तयोः, अतिस्नेहः पुनरस्मान् व्याकुलयतीति द्योत्यते ।
अनयोरिति सन्ततबुद्धिस्थत्वादपरोक्षनिर्देशः । भूरिवसुदेवरातापत्ययोरिति ।
यथासङ्ख्येन भूरिवसोरपत्यं मालती देवरातस्यापत्यं माधवः, तयोः । अनेन
समानसम्बन्धश्चाध्यत्वं व्यज्यते । अभिमतोऽस्माकमिष्टतमः । पाणिग्रहो
विवाहः । स्यादिति संप्रश्ने लिङ् ।

सहर्षम् अभिलषितार्थसिद्धिसूचकमुनिमित्तजनितश्चित्तप्रसादो हर्षः ।

‘प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।’ इत्युक्तेः ।

विवृण्वतेवेत्यादि । विवृण्वता इदं त्वत्समीप एव वर्तमानमभीष्टार्थरूपं
मङ्गलं दृश्यतामिति दर्शयते, न पुनः कथयतेति । अनेनाव्यभिचारित्वानु-
भावः प्रकाश्यते । ‘रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षे’ इतिवत् । अन्तरङ्गेन अवसरं
जानता । सन्देहसमये स्फुरणात् । ‘अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्ताम्’ इतिवत् ।

१. ‘(सहर्षं, वामाक्षिस्पन्दनमभिनीय)’ छ. २. ‘आन्तरङ्गेन’ छ. ज. झ.
च. पाठः.

१. ‘त्रयाणां तत्र स’ ख. ग. घ. च. पाठः. २. ‘सिद्धत्वान्नेतुः’ ग. घ. पाठः.
३. ‘तयोरिति’ क. च. पाठः. ४. ‘सतत’, ५. ‘भूरिवस्वित्यादि ।’ ख. ग. घ.
च. पाठः. ६. ‘यथासङ्ख्यं’ ख. पाठः. ७. ‘स्यात् संप्रश्ने’ ख. ग. घ. च. पाठः.
८. ‘चरितत्वाद्’ ख. पाठः. ९. ‘भवः’ ख. ग. घ. पाठः.

‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३-२-३) । स्फुरतः स्पन्दमानेन । वामकेन सव्येन ।
स्वार्थे कः । अनुकम्पायां वा ।

‘दाक्षिण्य नाम तत्प्राहुरनुकूलप्रवृत्तिषु ।

माणानप्याददानस्य स्थातुं शक्तिर्न यद् भवेत् ॥’

इति लक्षितम् । अत्र त्वानुकूल्यमात्रं वैक्ष्यते । वामशब्दः प्रतिकूलमप्याह —
‘कामस्वभाववाम’ इत्यादिप्रयोगात् । अत्र स्फुरणस्य विवरणत्वेनोत्प्रेक्षणम् ।
अन्तरज्ञत्वं हेतुः, अतः पूर्वार्धे उत्प्रेक्षालङ्कारः । उत्तरार्धे पुनर्विरोधः ।
सव्येन दक्षिणभागत्वमवलम्ब्यते । प्रतिकूलेनानुकूलत्वाभित्युभयथापि गुणयो-
र्विरोधस्फुरणात् । पुरुषकारफलसाधकं दैवानुकूल्यं चानेन व्यञ्जितम् । अत्र च
क्रमाद् आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफललग्नरूपपञ्चादस्थान्वितं ‘बीजबिन्दु-
पताकाप्रकरीकार्यलक्षणमर्थप्रकृतिपञ्च नुषप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणार्ह्याः पञ्च
सन्धयो भवन्ति ।

‘मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा’ ।

तत्रोपक्षेपादीनि मुखसन्धेर्द्वादशाङ्गानि ।

‘लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।’

तस्य विलासादीनि त्रयोदशाङ्गानि ।

‘गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ।’

तस्य चामृताहरणादीनि द्वादशाङ्गानि ।

‘क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्मिन्नबीजार्थं सोऽवमर्ग इति स्मृतः ॥’

तस्य चापवादाद्यानि त्रयोदशाङ्गानि ।

‘बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥’

१. ‘इगुपधज्ञाप्रोक्तर. कः’, २. ‘तत्प्राहु स्वानुकूल’ ख. ग. घ. च. पाठः.
३. ‘लक्ष्यते’ ग. घ. च. पाठः ४. ‘प्रातिकूल्यमप्याह’ ख. ग. घ. च. पाठः.
५. ‘प्रयोगदर्शनात्’ ख. पाठः. ६. ‘दैवं चानुकूल्ये’ क. पाठः. ७. ‘चाप-
वादादीनि’ झ. पाठः.

अवलोकिता—महन्तो क्वं भवदीए एसो चित्तावक्खेवो ।
अच्चरीयं च । जं दाणिं चीरचीवरपरिग्रहां पिण्डपाअमेत्तपाणअत्तं पि भ-
अवदी ईरिसेसु आआसेसु अमच्चभूरिवसू णिओएदि । तस्सि अ उवुडिअ
संसारवग्गहो तुम्मेहिं पिअप्पा णिक्खिअदि ।

- (महान् खल्वेष भगवत्याश्चित्तावक्षेपः । आश्चर्यं च । यदिदानीं चीरची-
वरपरिग्रहां पिण्डपातमात्रप्राणयात्रामपि भगवतीमीदृशेष्वयासेष्वमात्यभूरिव-
सुर्नियोजयति । तस्मिंश्चोत्पुटितसंसारवग्रहो युष्माभिरात्मा निक्षिप्यते ।)

तस्य च सन्ध्यादीनि चतुर्दशाङ्गानि । इत्थं चतुःषष्ट्यङ्गाः पञ्च सन्धयः प्रति-
पादिताः । एषा च षट् प्रयोजनाङ्गानि विवक्षितार्थनिबन्धनं, गोप्यगोपनं, प्रका-
श्यप्रकाशनम्, अभिनवरागवृद्धिः, चमत्कारकारित्वं, कार्यस्येतिवृत्तविस्तर इति ।
सन्ध्यङ्गानि च तत्र तत्र योजयिष्यामः । अपि नामेत्यादिरुपक्षेपः । बीजन्यासा-
द्विवृण्वतेत्यादिः परिन्यासः । अनुकूलदैवस्य स्वव्यापारस्य निष्पत्तिर्निर्णयात् ।

महन्तो — महान् खल्वेष भगवत्याश्चित्तावक्षेपः । अवक्षेपो व्याकुलता
आश्चर्यं च । यदिदानीं चीरचीवरपरिग्रहां पिण्डपातमात्रप्राणयात्रामपि भग-
वतीमीदृशेष्वयासेष्वमात्यभूरिवसुर्नियोजयति । तस्मिंश्चोत्पुटितसंसारवग्रहो यु-
ष्माभिरप्यात्मा निक्षिप्यते । चीरचीवरं वस्त्रखण्डकृतं त्रतिनां काषायवस्त्रम् ।
चीवरं भिक्षुसङ्घाटी चेति वैजयन्ती । परिग्रहो धनसङ्ग्रहो यस्याः । पिण्डपातं
इति बौद्धादीनां नियतस्याहारस्य संज्ञा । 'पिण्डपाअवेळं वज्जिअ' इति

१ 'भवदीए' ख 'घ' पाठः. २. 'चित्तावक्खेवो' झ. व. पाठः. ३.
'अच्चरीयं' ख ग च. पाठः. ४ 'जं दाव चीर' ख. पाठः. ५. 'चीवरमेत्तपरिच्छदं
पिण्ड छ ज, 'चीवरपरिच्छदं पिण्ड' ख. घ. झ. न. पाठः. ६. 'दास्सि वि भ' ज,
'उत्ति भ अवदि' छ. पाठः. ७ 'ईरिसे आआसे' झ. व. पाठः. ८ 'अमच्चो
भूरिवसू' च छ. पाठः. ९. 'तहिं च उवुडिअ' ख. घ. ङ. च, 'तहिं अ' झ. व,
'तस्सि उवुडिअ' ज. 'तहिं छ उज्झिअ' ग. छ. पाठः. १०. 'गहो अप्पा तु'
ख. पाठः. ११. 'तुम्मेहिं वि अप्पा' च. ज. झ. अ. पाठः. १२. 'णिक्खिअदि'
झ. अ, 'णिक्खिअदि' च पाठः.

१ 'प्रयोजनानि' ख. ग. घ. च. पाठः. २. 'युष्माभिरात्मा' क. पाठः. ३.
'सङ्ग्रहः' । ४. 'बौद्धानां' ख. ग. घ. च. पाठः. ५. 'पीडपात्र' ख. च. पाठः.

कामन्दका — वत्से ! मा मैवम् ।

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते
स्नेहस्य तत्फलसौ प्रणयस्य सारः ।

स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । 'दिवाकरमित्रनामा पिण्डपाती' इति हर्षचरितोक्तेः ।
प्राणयात्रा शरीरस्थितिः । ईदृशेषु बन्धुवरसङ्घटनोपायप्रयोगरूपेषु । आयासेषु
वाद्मनःकायक्लेशजनकेषु कर्मसु । नियोजयति भृत्यादिवदाज्ञापयतीति
सौहार्दातिशयो ध्वन्यते ।

'पृथिव्यां सागरान्तायां द्वावेव पुरुषाधमौ ।

गृहस्थश्च निरारम्यः सारम्भश्चैव भिक्षुकः ॥'

इति निन्दितत्वात् । तस्मिन्निति नियुक्तं वस्तु परामृश्यते । अविद्याकामकर्मपर-
तन्त्रा सुखदुःखादिकल्पलपा लौकिकप्रवृत्तिः संसारः, स एवावग्रहो बन्धनम् ।
अथवा वर्षप्रतिबन्धः । परमानन्दानुभवरूपवृष्टिप्रतिघातकत्वात् । स उत्प्लुटितः
खण्डितो येन । युष्माभिरिते गुरुषु बहुवचनम् । आत्मा स्वरूपमेव । अथवा
मनः, तत्पूर्वकत्वात् सर्वप्रवृत्तानाम् । निश्चिप्यते पारतन्त्र्येणार्प्यते । न पुनर्यदा
कदाचित् प्रवेक्ष्यते । 'भवई णिओएदि' इत्यारम्भावस्था ।

मा मैवम्—एवं मा वदतिरित्यर्थः । त्वराद्योक्तिका वीप्सा । सौहृदसम्भ्रम-
द्योतकं न्यूनपदत्वम् ।

यन्मामित्यादि । विधेयविषये कर्तव्यस्थले । स भवान् पूज्यः सः, तत्र-
भवानितिवत् । नियुङ्क्त इति । नियोजयतीत्युक्तस्य किंकरीकरणस्यानुसन्धानम् ।

'वस्तुसिद्धं प्रति प्राहुरुद्भूतां कारणैः स्वकैः ।

सुखावहां च तद्वुद्धौ स्नेहाख्यामात्मचिक्रियाम् ॥'

इति दिवाकरः । तस्य फलं प्रयोजनं हृदयगतस्य स्नेहस्य कार्यानुमेयत्वात् ।
असौ सः अयमसाविति प्रयोगात् । प्रणयस्य चिरपरिचयस्य ।

१. 'मैवं ब्रूहि ।' ख. ज. पाठः. २. 'यन्मा विधेय' ख. ग. घ. ङ. च. पाठः.

१. 'नियोगरूपं वस्तु', २. 'परमानन्दानुभववृष्टि' ख. ग. घ. च. पाठः.
३. 'प्रतिघातत्वात्' ग. घ. पाठः. ४. 'प्रवर्त्यते' ख. ग. घ. च. पाठः. ५.
'णिओजेदि' ख. च. पाठः. ६. 'यन्मेत्यादि' ख. ग. घ. च. पाठः.

प्राणैस्तपोभिरथर्वाभिमतैर्मदीयैः

कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥ १० ॥

किं न वेत्ति यदैव नो विद्यापरिग्रहाय नानादिगन्तवासिनां
साहचर्यमासीत् । तदैव चास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयोभूरिवसुदेवरातयो-

‘प्रणयः स्यात् परिचये याच्यायां सौहृदेऽपि च ।’

इति वैजयन्ती । सारः स्थिरोऽशः । ‘सुस्थिरे’ (३-३-१७) इति घञ् । मज्जेत्यर्थः ।
प्राणैः—शरीरसन्धारको वायुः प्राणः, ऊर्ध्वाधोगमनादिवृत्तिभेदाद् बहुवचनम् ।
लोकानुसारेण पूर्वं प्राणैरित्युक्तिः । लौकिकानां तेभ्यः प्रेष्टाभावात् । अथवेति पक्ष-
व्यावृत्तौ । अभिमतैरिति तपोविशेषणम् । उपवासादिभिः प्राणानपि परिक्लेश्य
तेषामार्जितत्वात् प्राणेभ्योऽपि तपसां स्वलोभविषयत्वं प्रकाशयते । घटेतेति
सम्भावनायां लिङ् । उपायान्तरविरहेणैतैः सुहृदः कार्यं निर्वर्तयितुं शक्यं चेत्
तत् कृतं स्यात् । न पुनः क्रियमाणं करिष्यमाणं वा तन्निर्वर्तितमेव भवेदित्यव-
धारय । मा तेऽत्र संशयो भूदित्यर्थः । अनेन सुहृत्कार्यसिद्धिं प्रत्यौत्सुक्यं ध्वन्यते ।
अत्र पूर्वार्धेऽतिशयोक्तिरलङ्कारः । उत्तरार्धे प्राणेभ्यस्तपोभ्यश्च सुहृत्कार्यस्य
गौरवकथनाद्यतिरेकालङ्कारध्वनिः । अत्र ‘सौहार्दहृदानी’त्युक्तेः प्रयोगारम्भश्च ॥

किं न वेत्ति, इदमिति शेषः । पूर्वमप्यस्माभिः प्रसङ्गात् कथ्यमानं
त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः । यदैव यस्मिन्नेव काले । लोऽस्माकमिति स्वस्यां भूरिवसु-
देवरातयोश्च परामर्शः । विद्या वेदयन्ति धर्मादीनि विवेकादिशास्त्राणि । संज्ञायां
समजनिषदादिना क्यप् (३-३-२९) । परिग्रहः स्वीकरणम् । नानादिगन्तेत्यनेन
तच्चद्विद्यागुरुणां भिन्नदेशवर्तित्वादेकत्र दौर्लभ्यम् । श्रद्धया तदनुसरणेन परि-

१ ‘वाभिमतं मदीयैः ज झ व. पाठ. २ ‘आये किं न’, ३. ‘यदेकत्र
नो’ झ अ. पाठः ४. ‘दिगन्तसाहचर्य’ ख ग. च. पाठः. ५. ‘वासिसाहचर्य’ छ. ज.
पाठः. ६ ‘तदैवास्मत्’ च ज पाठः

१ ‘स्थिर. छ’ ख. ‘स्थिरांश’ ग घ. च पाठः २. ‘प्राणैरित्युक्तम्’
ख ग घ च पाठ ३. ‘विरहे तै’ ४. ‘सुहृत्कार्यं प्रत्यौत्सुक्यं’ ख पाठः.
५. ‘ध्वनिः । सौहार्द’, ६. ‘प्रयोगारम्भश्चायं’, ख ग. घ. च पाठः. ७. ‘निद-
देत्यादिना’ ख. च. पाठः.

वृत्तेयं प्रतिज्ञा, अवश्यमावाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्य इति । तदिदानीं विदर्भराजमन्त्रिणा सता देवरातेन, माधवं पुत्रमान्वीक्षिक्येध्ययनाय, कुण्डिनपुरादिमां पद्मावती प्रेषयता सुविहितम् ।

अमणं च द्योत्यते । साहचर्यमिति सतीर्ह्यतया धर्मतो भ्रातृत्वमभङ्गुरस्नेहयन्त्रितत्वं च । तदैवेत्येवकारेण चिरकालमनोरथत्वमस्यार्थस्य प्रकाश्यते । अस्मत्सौदामिनीसमक्षं शिष्यात्वेनास्मत्सम्बन्धिन्याः सौदामिनीसंज्ञायाः सन्निधौ । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' (५-४-१२३) इति टच् । अनुवादेन निर्वहणाङ्गस्य सौदामिनीपात्रस्य भङ्गा सूचनं क्रियते । इयं वक्ष्यमाणा । प्रतिपिपादयिषया साध्यार्थवचनं प्रतिज्ञा । अवश्यं नियतम् । आवाभ्यां त्वया मया च । अपत्यसंबन्धः अपत्यद्वारकः संश्लेषः । स्त्रीपुंससाधारणेनापत्यशब्देन दैववशात् पुत्रवतः पुत्राय दुहितृमान् दुहितरं ददात्विति द्योत्यते । इतिः प्रतिज्ञाप्रकारे । इय प्रतिज्ञा कार्यस्य मुख्यं बीजम्, कार्यस्य तत्कार्यत्वात् पाणिग्रहस्य । सोऽपि त्रिवर्गे हेतुत्वात् बीजमित्यवगन्तव्यम् । "यैन्मां विधेय" इत्यारभ्य "आवाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्यः" इत्यन्तः परिकरः । बीजस्य बाहुल्यकरणात् । तदिति हैतौ । सता भवता ।

‘आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्याद्वीक्षणात् सुखदुःखयोः ।

ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥’

इति कामन्दकः । तदध्ययनाय । कुण्डिनं विदर्भराजनगरी 'कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि' इत्यादिवचनात् । पद्मावतीति भूरिवसोर्निवासः पुरी, ताम् ; प्रतीत्यापतति, प्रेषयतेत्युक्तेः ।

‘तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं

सम्प्रेषयामास वशी वसिष्ठः ।

इतिवत् । सुविहितं शोभनं कृतम् ।

१ 'प्रवृत्तेयं प्रतिज्ञा' न ग च. छ. ज. पाठः २ 'कीध्रवगाय' ख ग च. छ. घ. ज. झ. ञ. पाठः ३ 'प्रहिण्वता' छ घ च. छ झ ज. पाठः ४ 'तस्सु विहितम्' च पाठः

१. 'प्रहणस्य' च. पाठः. २. 'ध्रिवर्गहेतु' ख. च पाठः ३ 'यन्मा' ख. ग. घ. च. पाठः .

अपत्यसम्बन्धविधिप्रतिज्ञा

प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिं च ।

अलोकसामान्यगुणस्तनूजः

प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १३ ॥

अवलोकित्वा — तदो, किं ति, मालदिं अमच्चो माहवस्स
अप्पणा ण पडिवादेइ, जेण चौरिआविवाहे भअवदिं तुवरावेदि ॥

(ततः किमिति मालतीममात्यो माधवायात्मना न प्रतिपादयति । येन
चौरिकाविवाहे भगवती त्वरयति ।)

सुविहितत्वमेवोपपादयति — अपत्येति । प्रियस्येत्यवश्यं स्मारयित-
व्यत्वम् । तत्सम्बन्धस्याभ्यर्हितत्वादिति भावः । स्मृतिं संस्कारोद्बोधनम् ।
लोक इतरजनः । 'गतानुगतिको लोकः' इतिवत् । अनितरजनसाधारणरूप-
विनयमाधुर्यादयो गुणा यस्य । समान एव सामान्यः स्वार्थिकस्तद्धितः ।
'ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म उच्यते' इतिवत् । तनूजस्तन्वा जातः ।
'अन्येष्वपि दृश्यते' (३-२-१०१) इति डः । प्ररोचनार्थं कन्यामात्रादीनां
प्रकट्टरुचिजननार्थम् । प्रकटीकृतः प्रत्यक्षीकृतः । पारोक्ष्ये रूपादिषु संशय-
प्रसङ्गात् । तदिदानीमित्यादियुक्तिः कार्यानुगुणार्थसम्प्रधारणात् ॥ १३ ॥

तदो । ततः किमिति मालतीममात्यो माधवायात्मना न प्रतिपादयति,
येन चौरिकाविवाहे भगवती त्वरयति । ततः यस्मात् स्वयं प्रतिज्ञां कृता अभि-
जनादयश्च परस्य विज्ञाताः तस्मात् । आत्मज्ञा स्वयम् । विभक्तिप्रतिरूपक-
मन्ययमिदम् ।

'अप्पणाजया शासितुरात्मना वा

प्रोप्तोऽसि' सम्भावयितुं वनान्मासु ।'

इतिवत् । प्रतिपादयति ददाति ।

१. 'किति', २. 'मालहं' ख. ग. घ. ङ. च. पाठ. ३. 'पडिवादेइ'
ख. ङ. छ. झ. ञ', 'पडिवाएइ' घ. पाठ. ४. 'चौरिअ' ज. पाठः. ५. 'विवाहेण'
ख. छ. पाठः. ६. 'भअवइ' ख. प. च. पाठः. ७. 'तवरावेइ' ख. ग. घ. पाठः.

१. 'जातः' । 'पञ्चम्यामजातौ इति डः' क, 'जातः अन्येष्वपि दृश्यते'
इतिवत् । ग. घ. पाठ. २. 'रूपादीना' छ. पाठ. ३. 'प्राप्तोऽसीदिवत्' ख.
ग. घ. च. पाठः.

फामन्दकी —

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।

तत्ताक्षान् प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥ १४ ॥

अवलोकिन् । — अच्यग्रियं णक्त्वा अमचो माहवस्स णामं
पि जानाति त्ति निरपेक्षदाण लक्ष्मीयदि ।

(आश्चर्यं न सख्यमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्षतया
लक्ष्यते ।)

फामन्दकी — संवरणं तत् ।

‘विश्वाणन दितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ।’

इत्यमरः । चोग्रस्य भावशौरिका । ‘द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च’ (५-२-१३३) इति
बुन् । नयानुष्ठितां दिवाहर्षोरिकान्दिवाहः नस्मिन् । लोकैरपरिज्ञात इत्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह — तां गच्छन् । इत्यादि । नमसुहृद् क्रीडासु मित्रम् ।
विनृपक इत्यर्थः । अत्र एव जगद्वैरूप्यजडत्वादिदोषविशिष्टत्वं सिध्यति । नर्म-
सुहृद्भिर्नि वाङ्मयानि शयं चोत्तयति । नृपमुखेन नत्वात्ममुखेनेति । राजमुखेन
पुनरप्रत्यागच्छन् । माहात् प्रतिषेधः न दास्यामीति मुखतः प्रत्याख्यानम् ।
कोपाय विनृपके । नपतेरित्यर्थात् । तुल्यो भिन्नक्रमः । अयमुपायस्तु शिवः ।
राजकोपाद्यनर्कपरिहारेण शुद्धः । अयमिति मुखतः प्रारब्धचौरिकाविवाहरूपः ॥

अच्यग्रियम् । आश्चर्यं न सख्यमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति
निरपेक्षतया लक्ष्यते । अपिर्विरोधे । अभिजनादि सर्वं जानन्नपि नामापि न
जानामीति निरोधः । निरपेक्षतया तत्प्रसन्नपरिहारेण । लक्ष्यते इति हृदय-
स्याप्रत्यक्षत्वात् ।

प्रवृत्त्यनुमेयत्वं प्रकाशयति—संवरणं तत् । भन्त्रगुप्तिः सा । गूढाकारे-
प्रित्यमित्यर्थः ।

१. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः । २. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ३. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ४. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ५. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ६. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ७. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ८. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ९. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. १०. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः.

१. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. २. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ३. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ४. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ५. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ६. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ७. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ८. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. ९. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः. १०. ‘अच्यग्रियं’ ज. पाठः.

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विवृतभावयोः ।

तेन माधवमालत्योः कार्यः स्वमतिनिहवः ॥ १५ ॥

अपिच —

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः ।

श्रेयो ह्यस्माकमेवं तु प्रतार्यौ राजनन्दनौ ॥ १६ ॥

‘संरक्षेन्मन्त्रबीजं तु तद्बीजं हि महीक्षिताम् ।

तस्मिन् भिन्ने ध्रुवो भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥’

इति कामन्दकोक्तेः ।

न केवलं लोकतो मन्त्रसंरक्षणं कार्यमपि त्वतो हेतोरित्याह — विशेष-
तस्त्विति । बालत्वान्मुग्धतयेति भाविगुणदोषापरिज्ञातृत्वं ध्वन्यते । विवृत-
भावयोः प्रकाशितपरस्परामिलाषरूपाभिप्राययोः । तेन भूरिवसुना । कार्यः कर्तुं
योग्यः । अर्हे ष्यन् । स्वमतिनिहवः स्वबुद्धिगूहनम् । अन्यथामात्यबुद्धयनु-
सारेणैवेदं वस्तु वर्तत इति प्रवादसम्भावनात् ॥ १५ ॥

तथापि तयोरनुरागमप्युद्दिश्य प्रवादो ‘सविष्यतीत्याशङ्क्याह — अनु-
राग इति । परस्परप्रेमविषयः । प्रवादो जनवादः । तुशब्दो विशेषे । न केवलं
दोषः प्रत्युतास्माकं गुण एवेत्यर्थः । वत्सयोर्मालतीमाधवयोः । सार्वलौकिकः
सर्वजनविदितः । तत्र विदित इत्यर्थे ‘लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्’ (५-१-४४),
‘अनुशक्तिकादीनां च’ (७-३-२०) इत्युभयपदवृद्धिः । प्रवादः स्याच्चेदिति शेषः ।
माधवेन मालत्या इतः पूर्वमदृष्टत्वात् । अस्माकं श्रेयः प्रशस्यतरम् । हि यस्मात् ।
एवं तु इत्थंभावे । पुनरमात्यमतिमुलङ्घ्य यौवनमन्दमोहितौ तौ स्वातन्त्र्येण
परस्परानुरागतः प्रवृत्ताविति किंवदन्त्यां भवन्त्यामित्यर्थः । प्रतार्यौ वञ्चयितुं
शक्यौ । निरपराधोऽमात्य इति तयोः प्रतीतिः ॥ १६ ॥

१ ‘निहवः ॥ ‘अनुराग’ ख ग छ. पाठ. २ ‘श्रेयोऽप्यस्माकं’ झ. च. पाठ.
३ ‘स्यात्’ ख च. ‘हि’ घ छ ज झ व पाठ.

१ ‘हि’, २. ‘बालत्वान्मुग्धतया भावि’, ३ ‘दोषापरिज्ञानं ध्व’ ख. ग
च. च. पाठ. ४ ‘वर्तत’ क. पाठ. ५ ‘मदनमोहितौ’ ख. ग च. पाठ.

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्माळती माधवं य-

गाढोत्कण्ठा लुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ १८ ॥

अवलोकित्ता — बाढं तेहअ ताए उव्वेअविणोदणं माहवपँडि-
छन्दअं चित्तफलअम्मि आलिहिअ लँवङ्गिआहत्थे किंदं, ताए मन्दारि-
आहँत्थे अज्ज विणिहिंदं दाव ।

(बाढं तथाच तयोद्वेगविनोदनं माधवप्रतिच्छन्दं चित्रफलके आलिरव्य
लवङ्गिकाहस्ते कृतं, तथा मन्दारिकाहस्तेऽद्य विनिहितं तावत् ।)

‘प्रासादाद् राजभार्गावलोकिनी’ इति । नवं विरिञ्चशापदुर्जातमतीत्य प्रादुर्भूतम् ।
साक्षादिति रूपमाधुर्यादिरमरगुणसर्वस्वनिधानभूतत्वं ध्वन्यते । उत्प्रेक्षया
निरतिशयमुद्दीपनविभावत्व द्योत्यते । रतिरिवेत्यनेन भाविनीमव्यभिचरितां प्रेम-
फलप्रवृत्तिं द्योतयति । गाढोत्कण्ठा अन्तः प्ररूढः उत्कण्ठाख्यो -भावो यस्याः ।

‘सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीति मनस्क्रिया ।

तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पांमुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥’

इति भावप्रकाशः । लुलितलुलितैः करतलमृदितमालतीमालिकावदतिम्लानैः ।
अङ्गकैरतिसौकुमार्यादनुकम्पनीयै करचरणादिभिः । अनुकम्पायाम् (५-३-७६)
इति कैन्प्रत्ययः । उपलक्षणे चेयं तृतीया । ताम्यति तमु ग्लानौ । ‘रत्यायासांदि-
तृक्षुङ्गिर्लानिर्निष्प्राणतेह च’ इति धनिकः । ताम्यतीति ‘यत्तत् कश्चितमे-
वेत्यन्वयः । उत्प्रेक्षान्तालङ्कारः, साक्षात्त्वरय नवत्वस्य चोत्प्रेक्ष्यमाणत्वात् ।
‘मए वि’ इत्यारभ्य ‘ताम्यति’ इत्यन्तं करणम्, प्रकृतारम्भात् ॥ १८ ॥

बाढं सत्यम् । तेहअ-तथाच तयोद्वेगविनोदनं माधवप्रतिच्छन्दं चित्र-

१ ‘बाहं’ ख घ पाठः. २ ‘ज त ए वि उव्वेअविणोदणं’ क, ‘तदो
एदाए उव्वेअ’ छ, ‘तदो ताए’ अ. ‘ताए वि अत्तणो विणोदणमिच्च माहव’ ज झ.
पाठः. ३ ‘विणोदणनिमित्तं माहव’ क पाठः. ४ ‘पँडिच्छन्दअं आलिहिअं तं
लवङ्गिआए’ क ज झ पाठः. ५ ‘अभिलिहिअं’ ज पाठः. ६ ‘लवङ्गिआए
मन्दारिआए हत्थे’ क झ अ पाठः. ७ ‘हत्थे णिहिअं’ क. ज झ, ‘हत्थे अज्ज
णिहिअं’ ख घ छ. च. छ. पाठः. ८. ‘णिक्खित्तं दाव’ ज. पाठः.

१. ‘निरतिशयालम्बन’ ख. ग. घ च पाठः. २ ‘प्रवृत्तिर्व्योत्यते गाढोत्कण्ठा’,
३. ‘रूढः’, ४ चोत्प्रेक्ष्यमाणत्वाद् बाढं, ५. ‘प्रतिच्छन्दमालिरव्य’ क. पाठः

काध्वन्दकी— (विचिन्त्य) सुविहितं लवङ्गिकया यतो माध-
वानुचरः कलहंसकृतां विहारदासीं मन्दारिकां कामयते, तदनेन
तीर्थेन तत्प्रतिच्छन्दकमुपोद्घाताय माधवान्तिकमुपेयादित्यभिप्रायः ।

अथलोकित्वा— माहवो वि कोदूहलमुत्पादिय मय पञ्चम-
अणमहूयवं मअणुज्जाणं पभादे अणुप्पेसिदो । तत्थ मालदी गमि-

फलके आलिरव्य लवङ्गिकाहस्ते कृतं, तथा मन्दारिकाहस्तेऽद्य विनिहितं तावत् ।
उद्वेगविनोदनं विरहदुःखकालक्षेपणम् ।

‘वियोगे चायोगे प्रियजनसदृशानुभवनं चिरं चित्रालोकस्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमिति प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि गदितः’
इति गुणपताकोक्तेः । ‘प्रतिरूपं प्रतिकृतिः प्रतिच्छन्दम्’ इति हलायुधः ।

विचिन्त्येति— मन्दारिकाहस्तनिक्षेपहेतुं विचार्येत्यर्थः । माधवानुचरो
माधवस्य दासः । विहारदासीं बौद्धायतनचेटीम् । ‘बौद्धादीनां विहारः स्या’दि-
त्यमरः । तथा दशकुमारचरिते ‘महतः क्षपणकविहारमण्डलस्ये’ति । कामयते
अभिलष्यति । अनेन कलहंसेन । तीर्थेनोपायभूतेन ।

‘तीर्थमन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने ।

पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुण्ये योनियज्ञयोः’ ॥

इति वैजयन्ती । उपोद्घाताय मालतीवृत्तान्तप्रसङ्गाय । ‘उपोद्घात
उदाहार उपन्यासः पुरोवचः । प्रस्तावः पुनरुद्घातोऽपि’ इति वैजयन्ती ।
उपेयादिति सम्भावनायां लिङ् । अभिप्रायो लवङ्गिकाया इत्यर्थात् ।

माहवोऽपि — माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं

१. ‘लवङ्गिकया माधवानु’ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. ‘कलहंसस्तां’
ग. घ. ङ. छ. पाठः. ३. ‘इत्यनेन’ क. पाठः. ४. ‘तीर्थेन घटेत तत्’ झ.
न. पाठः. ५. ‘तत्प्रतिच्छन्दकं माधवा’ क, तत्प्रतिच्छन्दमुपोद्घातप्रक्रियया
माधवा’ छ. पाठः. ६. ‘मअणुज्जाणं’ क. ख. च. छ. ज. पाठः. ७. ‘पभादे’
घ. ‘अज्ज पभादे’ झ. पाठः. ८. ‘तहि किल’ क. ‘तत्थ किल’ ज. झ. न. ‘तत्त
मालदी’ स. ग. पाठः.

१. ‘निहितं क. पाठः. २. ‘तत्तश्चित्रालोक’ ख. ग. घ. च. पाठः. ३.
‘स्पर्शनमपि’ ग. पाठः.

स्सदि, तदा अण्णोणदंसणं होदि ति ।

(माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मकरन्दोद्यानं प्रभातेऽनुप्रेषितः । तत्र मालती गमिष्यति, ततोऽन्योन्यदर्शनं भवतीति ।)

कामन्दकी— साधु वेत्से साधु, अनेन मत्प्रियाभियोगेन स्मारयसि मे पूर्वशिष्यां सौदामिनीम् ।

अवलोकिता— भअवेइ सा दाणिं सौदामिणी, समासादिदअच्छरीअ(रूव)मन्तसिद्धिप्पहावा, सिरिपव्वदे कावालिअं वदं धारेदि ।

(भगवति ! सेदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यरूपमन्त्रासिद्धिप्रभावा श्रीपर्वते कापालिकं व्रतं धारयति ।)

मकरन्दोद्यानं प्रभातेऽनुप्रेषितः । तत्र मालती गमिष्यति । ततो अन्योन्यदर्शनं भवतीति । मकरन्दोद्यानं नामोपवनम् । (प्रवृत्तमदनमहोत्सवं) प्रतिमा रूपेण स्थितस्य भगवतो मदनस्य प्रवृत्तः प्रारब्धो महोत्सवो यस्मिन्नित्यर्थः ।

साधु, इवमिति शेषः । मत्प्रियाभियोगेन मदिच्छानुवर्तननिर्वन्धेन । पूर्वशिष्यां प्रधानशिष्यां, पूर्वस्मिन् विद्यापरिग्रहकाले वा शिष्याम् । सौदामिनीम् अस्मत्सौदामिनीसमक्षमिति पूर्वप्रस्तुताम् । स्मारयसि स्मृतिगोचरीकरोषि । अनेन तस्या लब्धानुज्ञाया देशान्तरगमनं सूच्यते । समानशीलदर्शने तादृशजनस्मरणावश्यभावात् ।

निर्वहणोपयोगिनं तस्या वृत्तान्तमवलोकितानुसेन सूचयति कविः — भअवेइ — भगवति सेदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यरूपमन्त्रासिद्धिप्रभावा श्रीपर्वते कापालिकं व्रतं धारयति । समासादितः प्राप्तः

१. 'होडु' झ. झ. मोडु' ज. पाठः. २. 'वत्से अनेन' ख. घ. पाठः.
३. 'स्मारयसि' ख ग च पाठः ४. 'मम' ड. ज. पाठ ५. 'वदि सां
सौदामिनी अहुणा समासादिद' क. झ. ज. पाठ ६. 'मत्स' ख पाठः. ७
'प्यभावा' क ख. ग. पाठ . ८. 'सिरिपव्वदे' क पाठः. ९. 'कावालि
अव्वदं' क ख ड झ. ज. पाठ . १०. 'धारेसि' ख. ग. पाठ

१. 'मकरन्दोद्यानं मकरन्दोद्यानं', २. 'काले शिष्यां', ३. 'तादृशस्मरणावश्यं',
४. 'भगवति सौदामिनी', क पाठः.

कामन्दकी— कुतः पुनरियं वार्ता ।

अथलोकिता— अत्थि एत्थ णअरीए महामसाणप्पदेसे, कराला नाम चामुण्डा ।

(अस्त्यत्र नगर्या महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा ।)

कामन्दकी — अस्ति, या किल विविधजीवोपहारप्रियेति साहसिकानां प्रवादः ।

आश्चर्यभूतो विस्मयजनको महाभैरव्यादिमन्त्रसाधनजनितो महिमा यस्याः । आन्ध्रदेशे सकलविद्यासिद्धिक्षेत्रं श्रीपर्वतो नाम पर्वतश्रेष्ठः, अद्यापि यत्र भगवतः परमेश्वरस्य ज्योतिर्लिङ्गमनुवत्सरमाविर्भवति । कापालिकव्रतं सोमसिद्धान्तसिद्धं नियमम्, 'नरास्थिमालाकृतचारुभूषणः श्मशानवासी नृकपालभोजनः' इत्यादिक्रमेणेरितम् ।

कुतः पुनः । कस्माज्जनाच्छ्रुतेति शेषः । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः ।

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन प्रकरीपात्रं सूचयति कविः — अत्थि । अस्त्यत्र नगर्या महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा । चामुण्डा मदकाली । 'चण्डमुण्डा च चामुण्डा चर्चा मार्जारकर्णिका' इति वैजयन्ती ।

अस्तीत्यनुवादः । तत्सत्तां जानाम्येवेत्यर्थः । किलेत्यपरमार्थे । जीवन्तीति जीवाः प्राणिनः, तदुपहारस्तद्रूपो बलिः प्रियो यस्याः । साहसिकानां यथाप्रतिभातकारिणां रजस्तमःप्रकृतीनाम् । प्रवादः अयथार्थो व्यवहारः । किलेति प्रवाद इति चानेन सात्त्विकप्रेवृत्तेरेव वस्तुतो देवताप्रीणनत्वम्, अन्ययोस्तु मूढजनसंकल्पकल्पितत्वाच्चातिप्रातिजनकरत्वं च ध्वन्यते ।

१ 'णअरे' क पाठ, 'णअरीए' ज पाठः २ 'पसाण' ज पाठः ३. कामन्दकी—या किल' घ. पाठ ४. 'अस्ति किल', ५. 'जीवोपहारेति प्रायेण साहसिकानां' छ. पाठ

१ सकलसिद्धि' क. पाठः २ 'मालानृकपाल', ३ 'कस्माज्जनाच्छ्रुतसिद्धि', ४ 'चण्डा-मुण्डा', ५ 'प्रकृतेरेव' क पाठ.

अवलोकिता—तं क्व, सिरिष्वदादो औअदस्स ईदो णादि-
दूरासण्णवारिणो साहअस्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टणांमधेअस्स
अन्तेवासिणीं महप्पहावा कपालकुण्डला णाम अणुसंज्ञं आअच्छदि । तदो
इअं पउत्ती ।

(तां खलु श्रीपर्वतादागतस्येतो नातिदूरासन्नवासिनः साधकस्य मुण्ड-
धारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महाप्रभावा कपालकुण्डला नामानुसन्ध्य-
मागच्छति । तत इय प्रवृत्तिः ।)

कामन्दकी — सर्वं हि सौदामिन्याः सम्भाव्यते ।

तं क्व—तां खलु श्रीपर्वतादागतस्येतो नातिदूरासन्नवासिनः साधकस्य
मुण्डधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महाप्रभावा कपालकुण्डला ना-
मानुसन्ध्यमागच्छति । तत इयं प्रवृत्तिः । इतो नगरादतिदूरोऽत्यासन्नश्च न
भवतीति नातिदूरासन्नः, तस्मिन्देशे वस्तुं शीटमरयेति । साधको मन्त्रसाधनप्र-
वृत्तः । 'साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम्' इत्यागमात् । मुण्डधारिणो
नरशिरःकपालभूषणधारणव्रतस्य । 'व्रते' (३-२-८०) इति णिनिः । अनु-
सन्ध्यं सन्ध्यायां सन्ध्यायाम् । ततस्तस्याः सकाशात् ।

सर्वं हि समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभावत्वादि । सौदामिन्या इत्यर्था-
न्तरसंक्रमितवाच्येन ध्वनिना तस्याः सर्वगुणसम्पत्प्राप्तत्वं प्रकाशयते । सम्भाव्यते
संगच्छत इति त्वर्यते ।

१ 'तद्दि क्व' क. झ. ज. तस्ति क्व' घ पाठ. २ 'पव्वभादो'
घ पाठ. ३. 'आअदस्स रविवित्तिारिणो णादि' क. झ. य पाठ. ४ 'एत्य' घ
क. पाठ, 'एतो' ग. ग. उ. च. पाठः. ५. 'णादिदूरमसाणवासिणो' छ. ज. पाठः.
६. 'घोर' घ पाठ. ७ 'णामहेअस्स' झ. ट. च, 'णामहेअस्स' महाप्रैर-
यस्य अन्ते ग. छ पाठ. ८. 'महप्पभावा' क. ग. झ. य. पाठः. ९ 'सर्वं हि
सौदामिन्या' छ. 'नवे सौदामिन्या.' क. घ. ज. झ. य. पाठ.

१. 'स्मृतमित्याह मुण्डमालाधारिणो' क. पाठः

अवलोकिता — अलं दार्णि एदिणा । भवदि ! सो वि
सहचरो माहवस्स बालमित्रं मरन्दो गन्दणस्स भइणि मदअन्तिआं
जइ समुव्वहइ, तंस्सु माहवस्स अहिअं पिअं भोदि ।

(अलमिदानीमेतेन । भगवति । सोऽपि सहचरो माधवस्य बालमित्रं
मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्रहति तत्स्वल माधवस्याधिकं
प्रियं भवति ।)

कामन्दकी — नियुक्तैव तत्र मया सा प्रियसखी बुद्धरक्षिता ।

अवलोकिता — सुविहिदं भवदी ।

(सुविहितं भगवत्या ।)

अलं दार्णि — अलमिदानीमेतेन । भगवति सोऽपि सहचरो माधवस्य
बालमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्रहति तत् स्वल
माधवस्याधिकं प्रियं भवति । एतेन सौदामिनीवृत्तान्तेन । अलमिति प्रतिषेधे ।
अस्याप्रस्तुतत्वादित्यर्थः । सहचरः सततसमीपवर्ती । बालमित्रं शैशवं एव
सुहृत् । मित्रशब्दो नित्यनपुंसकलिङ्गः सुहृद्वाचकः । समुद्रहति परिणयति ।
तद् वस्तु । अधिकमिति मालतीलाभाश्वरितार्थस्य तत् उपरि सुहृत्समृद्ध्या
प्रियातिशयोपपत्तेः ।

तत्र तद्धटनरूपे कार्ये । सेत्यनुभूततदीयवैदग्ध्यपरामर्शः । प्रियसखीति
नियोगादरः प्रतीयते ।

सुविहितं भगवत्या ।

१. 'दाव' क. छ. झ. व पाठः. २. 'एसो वि' क. ग. पाठः. 'एसो पिअसह'
छ. पाठः. ३. 'मभरन्दो णाम गन्दणस्स' छ. पाठः. ४. 'याहिणि' क. ड. झ. अ.
पाठः. ५. 'मदअन्तिअं' ख ग. छ. छ. पाठः. ६. 'तं पि णाम माहवस्स' क,
'तं पि माहवस्स' अ ज. पाठः. ७. 'बुदीअं पिअं' क. छ. झ. घ, 'पिअं भोदि'
ब. पाठः. ८. 'पिअं किदं भोदि' क. झ. व. पाठः. ९. 'नियुक्तैव हि तत्र' ख. घ. ड.
ब, 'नियुक्तैव तत्र मया प्रिय' ज, 'नियुक्तैव हि सा तत्र मया प्रियसखी'
ग. छ, 'नियुक्तैव मया तत्प्रियसखी तत्र बुद्ध' क. पाठः. १०. 'भवदीए
किद' क. पाठः.

१. 'भगवत्याः' क. पाठः.

का. चन्द्रर्त्त — तृ. तिष्ठ, नाधद्वजद्विगुपलस्य गालतीमेव
पेड्यावः । (चन्द्रेण उचिष्ठतः)

का. चन्द्रर्त्त — (विचिन्त्य) अत्युदारप्रकृतिर्मालती, तन्निपुणं
निसृष्टार्थद्वीकल्पनन्वयितव्यः । अत्रेथा —

जरज्ज्योत्स्ना कान्तं कुण्डमिव त नन्दयतु सा

सुजातं कल्याणी भवतु त्वेनपुण्यः स च युवा ।

मालतीभवेत्यवधारणेन पूर्वप्रस्तुतप्रोत्साहनत्र द्योत्यते ।

अत्युदारप्रकृतिर्गतप्रश्रितस्वभावा 'औदार्यं प्रश्रयः सदा' इति ध्व-
निकः । अनेनाचापलन्वात्तृच्छमाध्यत्व ध्वन्यते । निपुणं वैदग्ध्यादपरिज्ञात-
प्रयोगमित्यर्थः ।

निसृष्टार्थद्वीकल्पः निसृष्टार्थाया दूत्या. प्रयोगप्रकारे वात्स्यायन-
प्रतिपादितः 'ना त्वेना जील्लोऽनुमधिशेद्' इत्यादिना प्रकरणेन । 'बुद्ध्वैतस्य
नभीहितमात्मनियन्तारमेन या कार्य सा हि निसृष्टार्थोक्ता' इति रतिरहस्योक्तेः ।
नन्वयितव्यः द्योत्यतव्यः ।

'तन्त्र स्तराष्ट्रव्यागरे तन्नुवाने परिच्छदे ।

शाण्डिल्यवमुग्वेषु प्रयोगेऽध्वरकर्मणाम् ॥

एकस्यैवोभयार्थत्वे'

इति ध्वजयस्ना । अत्र च पारदाग्निजोक्तप्रयोगयाजन कन्याविषये नन्दनाय
गालती प्रतिपादितेति दृष्टवापनादिति भन्तव्यम् । अथ वृत्तवर्तिष्यमाणकथा-
श्रमद्वयेनादत्तं चित्तमर्त्तात्तामेव पतिहेतुपरवशतया देवं प्रति प्रार्थयते —
सर्वधेति । अत्रेथा नैवानुकल्पेन चेत्यर्थः ।

जरज्ज्योत्स्नेति । दिगम्बिनेषावरणतया बहुलविमलत्वस्यापनाय

१. 'तन्नुवाने' क. ज. ज. पाठ २. 'पेड्यावः । (विचिन्त्य)'
न. छ. पाठ. ३. 'चन्द्रेण उचिष्ठतः' स. य. पाठः. ४.
'ना त्वेना जील्लोऽनुमधिशेद्' क. ज. पाठ. ५. 'नाम । निपुणं' ज. पाठः.
६. 'नन्दयतु' स. य. पाठ. ७. 'नन्दयतु' क. न. छ. ज. म. य. पाठः.
८. 'सुजातं कल्याणी भवतु त्वेनपुण्यः स च युवा' स. य. पाठः.
९. 'प्रयोगमित्यर्थः' स. य. पाठ. १०. 'प्रयोग-
प्रकारे' स. य. पाठ. ११. 'प्रयोग-प्रकारे' क. पाठः.

वरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो

विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥ १९ ॥

(उभे निष्क्रान्ते)

मिश्रविष्कम्भः ।

शरदग्रहणम् । ज्योत्स्ना चन्द्रातपः । कान्तं कमनीयम् । तं माधवम् । नन्द-
यतु समृद्धं करोतु । प्रार्थनायां लोट् । सा मालती । शरज्ज्योत्स्ना कुमुदमिवे-
त्यङ्गत्रिमपरस्पराणुरागप्रकाशने, तात्पर्यान्नासादृश्यदोषः । नायकस्योपमानत्वे-
(न) कुमुदस्योपादाने(न) लिङ्गभेददोषप्रसङ्गः । द्वयोर्द्वितीयान्तत्वेनालक्षितभेदयोरे-
वान्वयात् । चन्द्र इव मुखमित्यादिप्रयोगप्रसिद्धेः, 'इष्टः पुत्रपुंसकयोः प्रायेण' इति
लक्षणाच्च । सुजातं शोभनजन्मानं, अभिजनादिसर्वगुणसामग्र्यात् । कल्याणी
मङ्गलगुणवती, 'उपस्थितेयं कल्याणी' इति प्रयोगात्, 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' इति
सूत्राच्च । कृतपुण्यः पूर्वजन्मानुष्ठितसुकृत इत्यनुमेय इत्यर्थः । युवेत्यनेन सफल्-
यौवनत्वहेतुः प्रतिपाद्यते । वरीयान् उरुतरः । 'प्रियस्थिरे'त्यादिनोरुशब्दस्य
वैरादेशः, ईयसुन् । अन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणः । प्रगुणः ऋजुः ।
'प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि' इत्युक्तत्वात्, तेन च सादृश्यं लक्ष्यते । परस्पर-
सदृशरूपादिगुणसृष्टिविदग्धः । विधातुर्व्यापारो ब्रह्मणः प्रयत्नः । फलतु अन्यो-
न्यसदृशगुणयोः संगमात् प्रयोजनवान् भवतु । अन्यथा निरर्थकतया सहृदयो-
पालम्भगोचरत्वात् । मनोज्ञश्च अविच्छिन्नप्रेमबन्धतया सत्पुत्रलाभादिमिश्र
शुभानुबन्धो भूयात् । अत्र पूर्वार्धे उपमा, उत्तरार्धे समं चालङ्कारः ॥ १९ ॥

उभे निष्क्रान्ते रज्ञात् बहिर्गते इत्यर्थः ।

मिश्रविष्कम्भः संस्कृतप्राकृतमिश्रत्वात् ।

१. 'भवतु ॥ निष्क्रान्ते' ख. च, 'भवतु ॥ इति निष्क्रान्ते' ग. घ. ङ,
७. ज. झ. ञ. पाठः. २. 'विष्कम्भक' झ. ञ. पाठः.

१. 'नायकस्योपादानेन', ख. ग. घ. च. पाठः, २. 'जननं', ३. 'प्रकाश्यते'
४. 'वैरादेशः अन्योन्य' क. पाठः.

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रोपकरणः कलहंसः)

कलहंसः — कर्हिं दाणिं तुलिअमैअरद्धआवलेवरुअविब्भमा-
विस्वत्तमालदीहिअअमाहप्पं णोअं माहवं पैक्खे ।

(केदानीं तुलितमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षितमालतीहृदयमाहात्यं नाथं
माधवं प्रेक्षे)

(परिक्रम्य)

परिस्संतो ह्मि, जाव एत्थ उज्जाणे मुहुत्तं विस्समिअ मअरन्दर्सह-
अरं णोअमाहवं पैक्खिस्सं ।

(परिश्रान्तोऽस्मि, यावदत्रोद्याने मुहूर्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं नाथ-
माधवं प्रेक्षिष्ये)

(इति प्रविश्योपविशति ।)

अथाङ्गमारभमाणः कविः कलहंसमकरन्दप्रवेशावसर इति पूर्वसूचितं
नायकप्रवेशाङ्गं कलहंसमकरन्दप्रवेशं क्रमेणादौ निबध्नाति— ततः प्रविशतीति ।
गृहीतचित्रोपकरणः चित्रं मालतीलिखितं माधवप्रतिच्छन्दम् उपकरणं वर्ण-
तूलिकादिकमालेख्यसाधनं च स्वहस्तधृतं येन सः ।

कर्हिं दाणिं — केदानीं तुलितमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षित-
मालतीहृदयमाहात्यं नाथं माधवं प्रेक्षे । तुलितश्चलितो मकरध्वजस्याग्निरूप-
सामान्यत्वदर्पो येन तेन रूपेण आकारेण विलासैश्चापहृतं मालत्या ममो येन तन्मा-
हात्यं महानुभावत्वं यस्य तं, नाथमिति स्वामित्वादुपचारोक्तिः । परिश्रान्तोऽस्मि ।
यावदत्रोद्याने मुहूर्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये । यावच्छब्दो
वाक्यालङ्कारे ।

प्रविश्य उद्यानमिति प्रकरणादायाति ।

१. 'प्रविश्य चित्रोपकरणहस्तः कल' छ. पाठ २. 'चित्रफलकोपकरणः' ज. अ.
पाठः. ३. 'मअरद्धअरुआवलेवरुअविब्भमा' क. पाठः. ४. 'विब्भमावविस्वत्त' क. अ.
अ. घ. छ. च. छ. झ. न. पाठः. ५. 'णाहमा' ख. घ. झ. न. पाठः. ६. 'पैक्खामि'
अ. 'पैक्खिस्सं' घ. ज. झ. 'पैक्खिस्सं पटि' न. पाठः. ७. 'इमस्सि' झ. न.
'इह' ग. घ. च. छ. पाठः. ८. 'णन्तणं णाह' झ. न. पाठः. ९. 'णाहं' छ.
छ. ज. पाठः. १०. 'पैक्खिस्सं प्रविश्योप' ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः.

१. 'प्रवेशानन्तरमिति', २. 'प्रतिच्छन्दं वर्ण', ३. 'अवधारणे।' क. पाठः.

(ततः प्रविशति मकरन्दः ।)

मकरन्दः — कथितमवलोकितया मेन्मथोद्यानं गतो माधव इति । भवतु, तत्रैव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य) दिष्ट्या वयस्य इत एवाभिवर्तते । (निरूप्य) अस्य तु

गमनमलसं, शून्या दृष्टिः, शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किन्वेतद् स्यात् किमन्यदतोऽथवा ।-

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा, विकारि च यौवनं,

ललितमधुरास्ते ते भानाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ २० ॥

कथितमवलोकितयेति — 'पउत्तमअणमहूसवं मेअरन्दुज्जाणं अणुप्पेसिदो' इति पूर्वोक्तमनुसन्धत्ते । प्रतिमारूपेण मन्मथेनाधिष्ठितत्वान्मन्मथोद्यानं, नाम्ना पुनर्मकरन्दोद्यानम् । भ्रमति इति । ममापि तदनुमतमिति भावः । दिष्ट्या भाग्यवशादिति क्षणविरहदुःखिनस्तन्य इदिति दर्शनेन हर्षः प्रकाश्यते । वयस्यः सखा । इत एव अस्मिन्नेव देशे । निरूप्य अभिवर्तमानस्य दशां मनसानुसन्धाय ।

गमनमित्यादि । गमनं सञ्चरणम् । अलसम् अपटु । अगर्वोद्धतमित्यर्थः । शून्या अहृदयत्वादवच्छलंका, दृष्टिर्दर्शनम्, असौष्ठवं विलासरमणीयत्वरहितमित्यनेन गतिः सर्वदा दृष्टिश्च 'विलासे सस्मितं वचः' इति लक्षितविलासविरहः (च) सूच्यते । श्वसितं श्वासः । अधिकं पूर्वावस्थातः प्रमाणाधिकम् । एतत् किं नु स्यात् किन्निमित्तं भवेदिति वितर्कः । अथवेति पक्षव्यावृत्तौ मतिः । अतोऽन्यत् किमिति । अत इति वक्ष्यमाणपरामर्शः । तत्किमित्यत्राह — भ्रमतीति । अविश्रान्त्या प्रवर्तते । भुवन इति जातावेकवचनम् । लोकेष्वित्यर्थः । कन्दर्पाज्ञा

१. 'अथमवलोकितया' ख. पाठ. २. 'यथा मदनोद्यानं' घ. च, 'मदनोद्यानं' ख ग. पाठः. ३. 'भवतु गच्छामि' ख घ. पाठः. ४. 'गच्छामि दिष्ट्या' छ. पाठः. ५. '(परिक्रम्य इत्वा च)' क, '(परिक्रम्यागतो विलोक्य)' घ च पाठः. ६. 'दिष्ट्यायं वयस्य' क. ख. ड. झ. अं, 'दिष्ट्या अये अयं वयस्य' घ ड. च पाठः. ७. 'वयस्यो माधव इत' ख घ. पाठः. ८. 'निरूप्य गमन' ग पाठः. ९. 'किमन्यदतोऽथवा' क. ड छ ज झ. अ. पाठः.

१. 'म अणुज्जाणं' क. पाठ. २. 'लक्षणम्' क. च. पाठः. ३. 'रहितम्' । 'श्वसितं' क. पाठः.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः ।)

माधवः — (निश्चस्य)

तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य

चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

विषयरसमग्नैर्भवितव्यमित्येवंरूपं कामस्य शासनम् । अमतीति सार्वकालिकत्वं, भुवने इति सर्वपथीनत्वं, आक्षेपेति राजाज्ञावत् दुर्लब्ध्यत्वं च द्योत्यते । विकारि मनःक्षौमणशीलम् । ललितमधुराः सुकुमारसुन्दराः । ते त इत्यालम्बन-रूपा उद्दीपनरूपाश्च । वीप्सया किञ्चिदेव कस्यचित् विकारहेतुरिति द्योत्यते । भावाः पदार्थाः । क्षिपन्ति निरस्यन्ति । 'क्षिपु निरसन' इति धातुः । इति यदिति वाक्यार्थपरामर्शः, अतोऽन्यत् किमित्युक्तेः । इदं निमित्तमेवैतदित्यर्थः । गीतनृत्तकामोपभोगाद्यात्मकमृदुललितनायकव्यापाररूपायाः कैशिकीवृत्तेर्नर्म-स्फोटारूपमङ्गमिदं ज्ञेयम् । गमनादिभिर्भावलेखैर्मालत्यनुरागोज्ञयनाद् अत्रानुमानं काव्यलिङ्गं चालङ्कारः ॥ २० ॥

निश्चस्येति । अर्थादधिकं निश्चस्येति चिन्तानुभावः ।

तामित्यादि — तामिति मधुरसुकुमारत्वादिसकलगुणविशिष्टत्वानुभव-परामर्शित्वात्तच्छब्दस्य यच्छब्दानुपादानम् । इन्दुसुन्दरमुखीं

'मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते'

इति प्राधान्यान्मुखस्य वर्णनं शेषाङ्गसौन्दर्योपलक्षणम् । चन्द्र इव लावण्यादि-गुणविशिष्टं मुखं यस्या इति द्योतकलोपिनीयमुपमा । विभाव्य नयनद्वारेणा-नुमूयेति चित्तासङ्गरूपा कामस्य द्वितीयावस्था सूचिता ।

१. 'प्रविशति मा' रा. ग घ च छ पाठ २. 'निर्दिष्टरूपो मा' ज. पाठ.

३. 'माधव — तामिन्दु' ख जः पाठः. ४. '(स्वगतम्)' क. झ अ. पाठः.

१. 'विषयाः' ख. ग. घ. च पाठ २. 'किमिदं' क पाठः.

लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्य-

मुन्मथ्य मन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ २१ ॥

आश्चर्यम् ।

“नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रिपानाशः ॥

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता स्मरदशा दशैव स्युः ।”

इति कामशास्त्रोक्तः । कथं कथमपि अतिकृच्छ्रेण । ‘कथं कथमप्यनैषीत्’ इति, ‘कथं कथमपि सा क्षपा क्षयमगमत्’ इति च भट्टबाणप्रयोगात् । ‘दण्डाधिक्य-
भयात् कथं कथमपि स्कन्धोपनेयान्मणीन्’ इति मुरारिप्रयोगाच्च । व्यपवर्तते
इतोमुखं प्रतिनिवर्तते । नतु व्यपवृत्तमित्यनेनाशक्यनिवर्तनत्वं ध्वन्यते ।
म-इति लज्जादिगुणविशिष्टत्वादात्मनः स्वप्नेऽप्यसम्भावितविकारत्वं धीत्यते ।
तदेव प्रतिषेधमुखेन दर्शयति — लज्जामित्यादि । प्राप्तस्यैव प्रतिषेधोपपत्तेः ।
अकृत्याद् भयं लज्जा ताम् । विजित्य विशेषेणाभिभूय । विनयः शास्त्रा-
दान्वीक्षिक्यादेर्मनसो हर्षशोकव्युदासः, तम् । विनिवार्य दूरतो निरस्य । धैर्यं
विकारहेतावप्यविक्रियत्वम् । उन्मथ्यातिशयेन विलोड्य । विवेको युक्तायुक्त-
विचारसामर्थ्यं स मन्थरो मन्दो यस्य तत् । अकाण्डे अस्थाने । पूर्वसंस्तवा-
भावाद् दुर्लभत्वाच्चानुचिते स्थल इत्यर्थः । ल्यपो मन्थरविवेकशब्देन सम्बन्धः ।
जितेन्द्रियत्वान्मनोधैर्यस्य विनयं प्रति तस्य च गुणप्रकर्षरूपं लज्जादिकं प्रति
कारणत्वं ज्ञेयम् । जेतसो निरङ्कुशत्वे किं कर्तव्यमिति चिन्ताख्यो व्यभि-
चारिभावः प्रकाशयते । अकाण्ड एवेति चेतः प्रत्यसूया । अत्र च तामित्या-
लम्बनविभावेन निश्वासादिभिः अनुभावैश्चिन्तादिभिर्व्यभिचारिभिश्च संयुक्तैर्व्यक्तो
मालतीं प्रति माधवस्य रत्याख्यः स्थायिभावः शृङ्गाररसात्मना परिणतः प्रतीयते ।
‘तामिन्दुसुन्दरमुखी’ मित्यत्र चेतःक्षोभणसमर्थस्य सौन्दर्यातिशयस्य प्रतिपादनात्
महिलान्तरेभ्यो व्यतिरेकाद्व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ २१ ॥

आश्चर्यं विस्मयकरम् ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीय-

मङ्गारचुम्बितमिव वैवथमानमास्ते ॥ २२ ॥

यद्विस्मयेत्यादि ।

‘उपलब्धौ विरुद्धस्य पूर्वकल्पनया नृणाम् ।

अहोखल्वेतदिति यो भावो विस्मय एव सः’ ॥

इति दिवाकरः । तदीयरूपशोभातिशयदर्शनजनितेन विस्मयेन स्तिमितं निश्चलम् ।

‘स्वगोचरं न चाल्येत यत्तत् स्तिमितमुच्यते’ ॥

इति भावप्रकाशः । अस्तमितान्यभावम् अत्यन्ततिरोभूतपदार्थान्तरस्मरणादिव्यापारम् । सर्वेन्द्रियवृत्तिभिः सह तत्रैव लीनत्वात् । आनन्दमन्दं परमसुखानुभूत्या मधुपानमत्तमिवालसम् । अस्तमितान्यभावत्वे हेतुरानन्दमन्दत्वम् । अमृतप्लवनात् पीयूषहृदावगाहात् । निरतिशयसुखाद्युपलभतो यथा षड्भूमिनिर्मूलेन तथा तद्दर्शनानन्दमन्दमित्युत्प्रेक्षया लोकोत्तरत्वं तत्सन्निधेः प्रकाश्यते । अभूदिति भूतत्वेन स्मर्तव्यत्वात्तस्या दशाया दैन्यं ध्वन्यते । तस्याः सन्निधावित्यपारोक्ष्यम् । अधुना तदसन्निधावित्यर्थः । मदीयं मत्सम्बन्धि । त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञायां ‘वृद्धाच्छः’ इति छः । मदीयं तदित्यहमपि स एवेदमपि तदेवेत्याश्चर्यतामनुसन्धत्ते । अङ्गारचुम्बितम् । ‘अङ्गारोऽस्त्री प्रशान्तार्चिः’ इति वैजयन्ती । अङ्गारेण स्पृष्टम् । चुम्बि वक्त्रस्पर्श इति घातुः । अङ्गारग्रहणात् ज्वालास्पर्शे इदिति भस्मीभावाद्वेदनायाः क्षणिकत्वेन सद्यत्वमङ्गारस्पर्शस्य सेन्ततदुखजनकत्वं च दद्योत्यते । वैवथमानं पच्यमानम् । आस्ते वर्तते । वर्तमानत्वादावेगो ध्वन्यते । अमृतप्लवनाङ्गारचुम्बनयोरुपमानत्वात् पूर्वोत्तरावस्थयोर्विरोधस्फुरणात् सान्निध्यासान्निध्यपरिहाराच्च विरोधाभासरूपो विरोधोऽत्रालङ्कारः । यद्विस्मयस्तिमितमिति विधानमिदं, सुखदुःखयोः प्रतिपादनात् ॥ २२ ॥

१. ‘प्लवनादिवासीत्’ ज. पाठ. २. ‘व्यथमान’ क छ. ज. झ. भ. ‘कथमानमास्ते (विलोक्य) कथं वयस्यो मकरन्द । मक’ ख, ‘कथमानमास्ते’—(उपसृत्य) कथं वयस्यो मकरन्द । मक’ ग. च पाठ.

१ रसाद्युप’ अ ग घ. च पाठ २ ‘मन्दमित्युपमाने लोको’ क. पाठः. ३. ‘चुम्बनयोस्तद्रेदयमाणत्वात्’. ४. ‘पूर्वोत्तरावस्थयोरत्यन्तवैलक्षण्यं प्रकाश्यते । उत्प्रेक्षात्रालङ्कारः पर्यायो वा । यद्विस्मय’ ख. ग. घ. च. पाठः.

मकरन्दः — सखे ! माधव ! इत इतः ।

माधवः — (परिक्रम्य) कथं प्रियवयस्यो मम मकरन्दः ।

मकरन्दः — (उपसृत्य) सखे ! ललाटन्तपस्तपति धर्माशुस्तद-
स्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपविशावः ।

माधवः — यथा प्रियवयस्याय रोचते । (इत्युभावुपविशतः)

कलहंसः — (दृष्ट्वा) कंहं मकरन्दसहचरो इदं एव बालुज्जाणं
अलंकरेदि पाहमाहवो । तौ दंसेमि मअणवेअणारसन्तप्पमाणमालदीलो-
अणसुहावहं अत्तणो से पडिच्छन्दअम् । अहवा विस्सामसोक्खं दाव
अणुहोदु ।

(कथं मकरन्दसहचर इदमेव बकुलोद्यानमलङ्करोति नाथमाधवः तद्दर्श-
यामि मदनवेदनासन्तप्यमानमालतीलोचनसुखावहमात्मनोऽस्मै प्रतिच्छन्दम् ।
अथवा विश्रमसौख्यं तावदनुभवतु ।)

ललाटन्तपः अतिकठोरत्वात् ललाटं तापयतीति 'असूर्यललाटयोर्द्विशि-
तपोः' (३-२-३६) इति खश्च । तपति प्रकाशते ।

कहं—कथं मकरन्दसहचर इदमेव बालोद्यानमलङ्करोति नाथमाधवः ।
तद्दर्शयामि मदनवेदनासन्तप्यमानमालतीलोचनसुखावहमात्मनोऽस्मै प्रतिच्छ-
न्दम् । अथवा विश्रमसौख्यं तावदनुभवतु । अयमिति शेषः ।

१. 'मकरन्दः — (उपसृत्य) सखे माधव' ज. अ. 'मकरन्दः — (उपसृत्य)
सखे ललाटन्तप' छ पाठः २ 'इत' ललाटन्तप' ज. पाठः ३. मकरन्दः —
सखे' ग. घ. च. पाठः ४. 'तपन्तस्तदस्मिन्' अ. पाठः ५. 'विशावः ।
कलहंस' छ, 'विशाव. (उभौ परिक्रामत) कलहंस' ज. पाठः ६. 'माधवः
वाढम् । (उभौ प्रविशतः) ख. ग. घ. ङ. च. पाठः ७. 'यदभिरुचितं वयस्याय ।'
झ. अ. पाठः ८. 'उभौ परिक्रामतः' अ. पाठः ९. 'कलहंस — कहं' ख. ज.
पाठः १०. 'कथं' झ. अ. पाठः ११. 'इमं' ख. छ. ज. पाठः १२.
'जिह्व' क. झ. पाठः १३. 'मअणुज्जाणं' छ, 'बालवउलज्जाणं' क. झ. अ. पाठः १४.
'माहवो' घ. छ. ज. झ. पाठः १५. 'तं' छ. पाठः १६. 'से मअण'
झ. अ. पाठः १७. 'वेअणाखिहमाणं, क. वेअणाखिज्जमाणं' ज. झ. 'वेअणा-
'विहुरन्तमालदी' झ. पाठः १८. 'सन्तप्पखिज्जमाणं' छ. पाठः १९. 'अत्तणो
पडि' झ. अ. पाठः २०. 'मे' क. पाठः २१. 'अहवा मुहूर्तं विस्सामे' अ.
पाठः २२. 'विस्सामे' छ. पाठः २३. 'सोदु' झ. पाठः

मकरन्दः — तदस्यैव तावदुच्छ्वसितकुसुमकेसरकषायशीतला-
मोदवासितोद्यानस्य काञ्चनारपादपस्याधस्तादुपविशावः । (तथा कुरुतः)

मकरन्दः — वयस्य ! माधव ! अद्यैव तावत्सकलनगराङ्गनाजैन-
प्रवर्तितमहोत्सवाभिरामकामदेवोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशं भवन्त-
सवधारयामि । अपि नाम मनावतीर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरम् ।
(माधवः सलज्जमधोमुखास्तिष्ठति ।) (विहस्य) तत्किमवर्नम्रमुग्धमुखपुण्डरीकः
स्थितोऽसि ।

उच्छ्वसितं विकसितम् । केसरः किञ्जल्कः । कषायो रञ्जितः ।
'अमुनैव कषायितस्तनी' इतिवत् । शीतलोऽनुग्रहः । आमोदः शोभनगन्धः ।
'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । वासितः सुगन्धितः ।

'कोविदारे चमरिको रक्तपुष्पो युगच्छदः ।

काञ्चनारोऽपि '

इति वैजयन्ती ।

यात्रातः प्रतिनिवृत्तं प्रत्यागतम् । कामदेवोत्सवस्य स्त्रीप्रधानत्वाच्चगराङ्गना-
प्रवर्तितत्वोक्तिः । 'अन्यादृशं पूर्वावस्थातोऽन्यथाभूतम् । अवधारयामि निश्चिनो-
मीत्यलसगमनत्वादिलक्षणपौष्कल्यादव्यभिचरिततर्कत्वमात्मनः सूचयति । 'अपि
प्रश्ने सानुनये' इत्यमरः (?) । रतिरमणः कामः । बाणगोचरं शरपतनविषयम् ।
अवतीर्णः प्राप्तोऽसि । विहस्येति । लज्जया तस्याकारगोपनप्रयत्नमालोच्य स्मितं
कृत्वेत्यर्थः । तत् किमिति । तस्य मौनमनुवादं परिकल्प्याह — तत्तस्मादव-
तीर्णोऽसि चेदित्यर्थः । अन्यथा नावतीर्णोऽसि चेत् तत् किमन्तर्गतत्रपाप्रकाशने-
नावनम्रेण मुग्धेन सुन्दरेण मुखपुण्डरीकेण स्थितोऽसि । अनेन अवस्थानेनैव
करतलमलकवदाशयो ज्ञात इति सूचयति । मुखावनमनं च लज्जानुभावः । -

१. 'काञ्चनारपादपस्य' छ ज पाठः. २. 'विशावः । माधव. — वाढम् । तथा' ख,
'विशावः । माधवः — वाढम् । उपविशतः । मकरन्द.' घ च छ पाठः. ३. 'अद्य
सकल' ख ग घ च छ, 'सकलनागराङ्गना' ज, 'अद्य किल सकल' झ ञ. पाठः
४. 'प्रवर्तित' ख. ग घ च. छ ज. पाठः. ५. 'मदनोद्यान' क. पाठः. ६.
'निवृत्तमन्यादृशमेव भ' घ. झ, 'निवृत्तमन्यादृशं भवन्तं' क. झ. ञ. पाठः. ७.
'नन्ववतीर्णो' घ, 'अपि त्वमवतीर्णो' ख. च छ ज. पाठः. ८. '(माधवो
लज्जयाधोमुखास्तिष्ठति) मकरन्द. — (विहस्य)', ९. 'नत' क. झ. ञ पाठः. १०.
'तिष्ठसि' क पाठः

१. 'तत् किमित्यर्थः । तत्र त्रपा', २. 'अनेन चावस्था' क. पाठः.

पश्य —

अन्त्येषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि ।
सोऽयं असिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथञ्चिदपह्नुतिर्भूत् ॥ २३ ॥

अथ सामान्यतोऽज्ञातस्य विषयामिषङ्गस्य विशेषप्रकाशनाय तं विश्वास-
यन्तुपपत्त्या लज्जां निराकरोति — अन्त्येषु जन्तुष्वित्यादि । अन्त्येषु
सर्वयोनीनामवसाने भवेषु । अतिनीचयोनिजातेष्वित्यर्थः । जन्तुषु प्राणिषु ।
कृमिकीटादिष्वित्यर्थः । चकारोऽप्यर्थे विरोधे । तमसावृतेषु अज्ञानेन तिरो-
हितजानेषु ।

‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।’

इति भगवद्वचनात् । विश्वस्येति निरवग्रहेण सर्वनाम्ना स्थिरचरात्मकं जगत्
परामृश्यते । धातरि शुक्तिशकल इव रजतस्याधारभूते । अनेनोपादानकारणत्व-
मुक्तम् । अन्यत्वव्यतिरेकश्चायम् । परमेश्वरे ऐश्वर्यस्य ज्ञानशक्त्यादेः विश्रान्ति-
स्थलभूते शिवे । ‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ इति श्रुतेः । अनेन निमित्तकार-
णत्वमुक्तम् । ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्’ इति स्मृतेः । तमोर्वृतत्वव्यावृत्ति-
श्चेयम् । समस्तुल्यवृत्तिः । परमेश्वरस्यापि भक्तानुग्रहगृहीतलीलाविग्रहस्य पार्वती-
परिणयनार्धशरीरविभजनादिप्रसिद्धेः । अपिशब्दाभ्यामत्यन्तविरुद्धे कोटिद्वये
वृत्तिसाम्यस्य विचित्रत्वं प्रकाश्यते । स इति तथात्वेन पूर्वं श्रुतः । अयमिति ।
इदानीं त्वयानुभूयमानसामर्थ्यं इत्यर्थः । असिद्धविभवः प्रख्यातशक्तिः ।
खल्विति संवादं द्योतयति । चित्तजन्मा मनसो जननं यस्येत्याभ्यन्तरत्वेन
दुर्निवारत्वं ध्वन्यते । कथञ्चित् केनापि प्रकारेणेति तदर्थः । प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा
सर्वथा प्रकाशनमेव श्रेय इति भावः । अपह्नुतिः छादनम् । मा भूत् न भवतु ।

१. ‘अन्त्येषु’ छ. ज. झ. ज. पाठः २. ‘रजस्तमसा’ छ. ज. झ. ‘पुन-
स्तमसा’ क पाठः ३. ‘च’ क. झ. ज. पाठः ४. ‘खलु’ क. पाठः

१. ‘परमेश्वरे-ज्ञान’, २. ‘वृतव्यावृत्ति’, ३. ‘खलुः संवाद’, ४.
‘जन्मेत्याभ्यन्तर’ क पाठः ५. ‘दुर्निवारत्वं’ ख झ. ज. च. पाठः

माधवः — किं न कथयामि, श्रूयताम् । गतोऽहमवलोकित-
जनितकौतुकः कामदेवायतनमितस्ततः परिक्रम्य परिश्रमादुल्लसितमंदिरा-
मोदपरिमलाकृष्टसंकलकलमिलदलपटलसङ्कुलाकुलितमुकुलावलीमनो-
हराभरणरमणीयस्याङ्गणशुभो बालवकुलस्य बालबालपरिसरे स्थितः ।
तस्य च यदृच्छया निरन्तरविकसितानि कुसुमान्यादाय विदग्धविरचना-
मनोहरां सज्जमभिनिर्मातुमारब्धवान् । अनन्तः च सञ्चारिणीव

‘न माङ्ग्योरे’ (६-४-७४) इति लुब्धोऽडागमप्रतिषेधः । मद्धिपय इत्यर्थात् । अत्र
पूर्वार्धेऽतिवैषम्यादघटितयोगत्वाद् विषमम् । विगोधाभासत्वाद्विरोधो बालङ्कारः ।
उत्तरार्धे त्वप्रस्तुतप्रशंसा । अपह्नुतौ को दोष इति । कार्यप्रसङ्गे मन्मथगतस्य
महाप्रभावत्वस्य कारणत्वप्रतिपादनेनानिष्टापातशङ्काद्योतनात् । चित्तजन्मनो
वीरान्तरेभ्यो व्यावृत्तिकथनाद् व्यतिरेकोऽलङ्कारश्च व्यञ्जयः ॥ २३ ॥

तत्प्रतिपादनस्थिरीकृतहृदय आह — किञ्च कथयाभीति । किमर्थं न
कथयामि । वदाम्येवेत्यर्थः । कथननिषेधाक्षेपो लज्जया पूर्वमकथनस्याध्यवसि-
तत्वात् । श्रूयतामिति विस्तरेण कथनोपक्रमः । अवलोकिताजनितकौतुक
इति ‘माहवो वि कोदूहलं उप्पादिअ’ इत्याद्यवलोकित्वावचनं सङ्घटयति । आय-
तनमालयम् । इतस्ततः परिक्रम्येति आयतनविस्तारो द्रष्टव्यवस्तुबाहुल्यं च
द्योत्यते । परिक्रमणं सञ्चरणं परिश्रमान् अभ्रमणस्वेदात् । मदिरामोदो मधुगन्धः ।

१ ‘माधव वयस्य किं’ क च छ घ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘देवायतनं तत्र चेतस्ततः’ क ख घ च. ग. ग. ‘देवायतनं तत्रेतस्ततः’
झ. पाठ. ३ ‘परिश्रम्य’ ख घ, परिक्रम्यावलोक्य च परि’ क झ ञ.
पाठः. ४ ‘मधुग्मदिरा’ ख. ग. घ. ङ. छ. ढ. ‘मदिरामोदमधुरपरि’ क.
झ. ज. पाठ. ५ ‘सकलमिलदलि’ ज. झ. ज. पाठः. ६ ‘सकुलमुकुलि-
तवकुलमुकुला’ क. पाठ. ७. ‘मनोहराभरणस्य रमणीयाङ्गण’ छ. ज. पाठ. ८.
‘स्थितोऽहम् । तस्य यदृच्छया’ छ. पाठः. ९ ‘निरन्तरनिपतितविकसितानि कुसुमान्या-
दाय’ ख, ‘नि. . पतितानि विक. य’ ज. ञ. पाठ. १०. ‘कुसुमा
न्यादायादाय’ ख. घ. पाठ. ११ ‘निर्मातुमारब्धवानस्मि’ ख. ग. ङ. झ. ज.
पाठः. १२ ‘च देवस्य सञ्चारिणी मकर’ ज, ‘च देवस्य भकरकतनस्य
सञ्चारिणीव जगद्विजय’ ख. ग. घ. च. पाठः.

१ ‘कारणत्वस्य प्रति’ ख. घ. च. पाठ. २. ‘प्रतिपादनेनानिष्टापातशङ्का’ क.
पाठः. ३. ‘तदेवविस्तागे’ ख. ग. घ. च. पाठः.

देवस्य मकरकेतनस्य जगद्विजयवैजयन्तिका, निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलवि-
दग्धमुग्धबालनेपथ्यविरचनाविभावितकुमारीभावा महानुभावप्रकृतिर-
त्युदारपरिजना कापि तत्रैवागतवती ।

परिमलो बहुकुसुमगन्धसम्मेलनम् । आकृष्टं बलात् स्वसमीपं नीतम् । सकलकलं
कोलाहलसहितम् । मिलत् पुल्लीभवत् । सङ्कुलं सम्भ्रमः तेनाकुलितं क्षोभितम् ।
मुकुलशब्दोऽविकसदवस्थं कुसुमं लक्षयति । ततश्चोलसितमदिरामोदत्वादपर्युषित-
रसास्वादलोलपत्वमलीनां प्रकाश्यते । अङ्गणभुवो देवतायतनानिरजातस्य बाल-
बङ्गुलस्य तरुणकेसरवृक्षस्य । मूलाधारबन्धसमीपे यदृच्छयानभिसन्धिपूर्वकम् ।
निरन्तरविकसितानि निर्विवराणि विकसितानि चेत्यनेन कुसुमबाहुल्यं बालबकुल-
स्येत्यधःस्थितग्राह्यत्वं च प्रकाश्यते । विदग्धविरचना शिल्पविशेषकल्पनादग्राभ्यं
निर्माणम् । स्रजं मालाम् । सञ्चारिणी सञ्चरणशीला । जङ्गमा इत्यर्थः । पताकान्तरे-
भ्यो व्यतिरेकः । जगद्विजयवैजयन्तिका त्रिभुवनविजयेनोत्थापिता ध्वजपताका ।
जयलक्षणत्वाद् ध्वजस्य सञ्चारिणी वैजयन्तिकेवेत्युत्प्रेक्षा । ततश्चातिधीरप्रकृतेरपि
क्षोभोपपत्तिर्द्योत्यते । 'पताका वैजयन्तिका' इत्यमरः । गर्भभवनात् कामदेवायतन-
कुक्षेर्निर्गत्येत्युत्प्रेक्षाहेतुः । उज्ज्वलं भासुरं महार्धरत्नमयत्वात् । विदग्धमग्राभ्यम-
नुत्बणत्वात् । मुग्धं कोमलं, बालनेपथ्यं बाल्यावस्थाविशिष्टानां धारणोचितं
भूषणं, वर्णाश्रमौचित्येन तत्तदवस्थौचित्येन चाभरणविशेषधारणस्याभरणशास्त्रे
विधानात् । विभावितकुमारीभावा प्रकाशितकन्यात्वा । 'कुमारी कन्यका कन्या'
इति वैजयन्ती । चापलाद्यनुपहतः प्रभुत्वविशेषोऽनुभावः । 'अनुभावविशेषाच्च
सेनापरिगताविव' इत्युक्तवत् ।

'भावाः परोपकारार्था लक्ष्यन्ते यस्य सर्वथा ।

स चानुभाव इत्युक्तो येभ्यः स्पृहयते जनः ॥'

इति भावप्रकाशः । महानुभावप्रकृतिः स्वाभाविकमहाप्रभावा । अत्युदार-
परिजना अक्षुद्रपरिवारा । दर्शनसमये गोत्रनामापरिज्ञानात् कापीत्युक्तिः ।
तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे । अनन्तरं च देवस्येत्यादि भावना । अद्भुतरसावेशात् ।

१. 'केतोः जग' क ड छ. पाठः. २. 'मुग्धनेपथ्य' क. झ अ. पाठः.
३. 'तत एवागतवती' क ग ड छ ज झ अ. पाठः.

१. 'तत एव' क ग. घ च. पाठः. २. 'परिभावना' क. ग. पाठः.

या रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।

तस्याः सखे ! नियतमिन्दुकलामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ २४ ॥

सेत्यादि । रामणीयकं रमणीयस्य भावः । रमयति नयनं हृदयं चेति रमणीयम् । 'कृत्यल्युटो ऋलम्' (३-३-११३) इति कर्तरि कृत्यः । 'योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ्' (५-१-१३२) इति तस्य भावे वुञ् । तस्य निधिरविनाशी राशिः । यथा कनकादीनां राशिः शङ्खनिध्यादिशब्देरुच्यते । अधिदेवता अभिगानिर्ना देवता । अभिमन्त्रयानुगुणया ह्यधिदेवतया भवितव्यमिति भावः । यथा शङ्खनिध्यादीनां नवरत्नधारावर्षिण्योऽधिदेवतास्तत्र प्रतिपादिताः ।

'दिव्यमाल्याम् रधरा दिव्याभरणलेपनाः ।

दिन्याङ्गा निधयो ध्येयाः पूरयन्तो धनैर्वराम् ॥'

इति । वा विकल्पे । ईशितव्याधिदेवतयोर्भेदमाशङ्क्य पुनरन्यथा विकल्पयति -- सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा इति ।

'अन्यनानतिरिक्तं यदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।

सुश्लिष्टसन्धिवन्ध यत्तत्सौन्दर्यमुदाहृतम् ॥'

इति भावप्रकाशः । शिखिकलापकमलकुवल्यादिपदार्थनिर्मथनेन नवनीतमिव फान्तिसारमादाय तत्समुदायस्य कचभरवदननयनाद्यौचित्येन निवेशनस्थानम् । वा इत्यस्य सौन्दर्यसारसमुदायत्वोक्तेः पूर्वविकल्पादतिशयो ज्ञेयः । अतश्च निगतिशयसौन्दर्याश्रयत्वहेतुनानन्यमाधारणकारणजन्यत्वमनुमीयते । तस्या इति । या खल्वेवंविधा तस्या इत्यर्थः । सखे इति । न खलु मया प्रियवयस्यस्य पुरतोऽनृतवार्दिति शोच्यते । नियतमसन्दिग्धमित्युत्प्रेक्षाघोतकम् । इन्दुकलामृणालज्योत्स्नादीनि सुगवस्य चन्द्रकला पाणिषादस्य मृणालिकाः सर्वाङ्गीणस्य लावण्यस्य चन्द्रिका । आदिशब्दः प्रकारवचनः । नयनादीनां कुवल्यादि वस्तु ।

१ 'नियतमिन्दुकलामृणाल' क ड अ पाठः

१ 'ससार' ग घ न पाठ

अथ प्रणयिनीभिरनुचरीभिरभ्यर्थ्यमाना, तमेव वैकुलपादपो-
द्देशमलङ्कृतवती, तस्याश्च कस्मिन्नपि महाभागधेयजन्मनि बहुदिवसो-
पचीयमानमिव मन्मथव्यथाविकारमुपलक्षितवानस्मि ।

यतः —

परिमृदितमृणालीम्लानभङ्गं प्रवृत्तिः

कथमपि परिचारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

कारणमर्थादुपादानकारणम् । मदयतीति मदनः त्रैलोक्यमोहनं स्वरूपमास्थितः
क्रामः । चस्त्वर्थे । वेधाः ब्रह्मा । निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे संदेहः ।
उत्तरार्धे तु प्रसिद्धकारणव्यावृत्त्या लोकोत्तीर्णकारणवर्णने सम्बन्धेऽसम्बन्धाति-
शयोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

अथेति । प्रणयिनीभिः अतिस्निग्धजनैरित्यनुलङ्घ्यवचनत्वं ध्वन्यते ।
अनुचरीभिः सखीभिः । पञ्चादिषु चरडिति पाठाद् छीप् । अभ्यर्थ्यमाना रमणी-
योऽयं देशो दर्शनेन सम्भाव्यतामित्यनुनाध्यमाना । अलङ्कृतवती भूषितवती ।
तत्सन्निधानात्तस्य देशस्य सविशेषरमणीयतापत्तेः । कस्मिन्नपि पुरुषविषये । महा-
भागधेयमपरिमितभाग्यं जन्म यस्य तस्मिन् । तादृशीनां प्रेमास्पदत्वस्य सुकृताविशेष-
कार्यत्वाद् बहुभिर्दिवसैरभिवर्धमानम् । उद्धमानत्वादिवशब्दप्रयोगः । मन्मथव्य-
थाविकारं मदनसन्तापकार्यमवस्थाविशेषम् ॥

उपलक्षितं विकारप्रकारमाह — परिमृदितेत्यादि । करतलस्पर्शादि-
क्लेशितविसकाण्डवन्म्लानं तान्तम् । मृणालीग्रहणान्मृदुस्निग्धसुगन्धवत्त्वं च
प्रतीयते । ‘धर्मयोरेकतरनिर्देशेऽन्यसंबित् साहचर्याद्’ इति लक्षणात् । अङ्गं कर-

१. ‘अथ सा प्रणयिनी’ क झ अ. पाठः. २. ‘चरीभिरवि-
रलकुसुमसञ्चयावचयलीलादोहविनीभिरभ्यर्थ्यमाना’ ग घ ङ च झ. अ.,
‘चरीभिः कृत्स्नसञ्चयावचयलीलाभिलाषवतीभिरभ्यर्थ्यमाना’ ज पाठः. ३.
‘बालवकुल’ क ग पाठः. ४. ‘पादपोद्देशमिन्दुवर्णालङ्कृतवती’ घ. पाठः.
‘पादपोद्देशमागतवती’ क. च छ ज झ अ. पाठः. ५. ‘कस्मिन्निमित्तपि’ क. ज.
पाठः. ६. ‘लब्धवानस्मि’ क, ‘लब्धवानस्मि परि’ ग ङ पाठ ७. ‘यतो-
ऽस्याः — परि’ झ अ. पाठः. ।

१. ‘मित्यर्थः ॥ २४ ॥’ क. पाठ
इ च पाठः

२. ‘रमणीयोऽयं दर्शने’ ग

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकरिदन्तछेदकान्तिः कपोलः ॥ २५ ॥

सा मेम दर्शनात् प्रभृति अमृतवर्तिकेव चक्षुषोर्निरतिशयमानन्द-
मुपपादयन्ती, अयस्कान्तमणिशलाकेन लोहधातुमन्तःकरणमुपसंहृत-
वती, किं बहुना सर्वथा ।

चरणादिकम् । क्रियासु रमणीयवस्तुदर्शनादिषु । प्रवृत्तिरुद्योगः, परिजनयाच्चा-
भिर्नतु स्वतः । बहुवचनेन प्रतिष्ठित्य प्रार्थनाया पौनःपुन्यं प्रतीयते । तत्रापि
कथमपि कुन्नेणेति, वाक्यद्वये क्रमात् ग्लान्यालस्याख्यौ व्यभिचारिभावौ
प्रकाशिता । तनुनाविषयनिवृत्त्याख्ये मदनावस्थे च । कलयति वध्नाति । निष्क-
लङ्कस्य निरस्तज्जञ्जनस्य । अभिनवस्य करिदन्तछेदस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य ।
छेदशब्दं सामीप्याद् द्रव्यं लक्षयति । अभिनवशब्दो रजोधूसरत्वादिविरह
दर्शयति । निष्करलङ्करयेति । यदा निष्कलङ्को भावी तदा तस्येत्यतिशयोक्तिः ।
हिमांशोर्लक्ष्मीमित्यत्र लक्ष्मीमदृशीं लक्ष्मीमिति निदर्शनालङ्कारः । कपोल-
पाण्डुता च स्मरविकारः । 'पाण्डुक्षाम वदनम्' इति प्रयोगात् ।

‘सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां

लक्ष्यैः सारापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।

यस्यां कपोलैः कलधातधाम

स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥’

इति माधोक्तेश्च ॥ २५ ॥

अमृतवर्तिका मुधासारनिर्मिता नयनौषधशैलाका । 'वर्तिः सुनेत्री सकला-
क्षिरोगान्' इति बाहट्टोक्ते । निरतिशयं अतिशेते इत्यतिशयः, निरम्नं

१. 'अन्तः कपोल' ग. च छ ज, पाण्डु कपोल २. ग अ ज. पाठः.
२. 'अथ सा' न प. च., 'सा पुनर्मम' छ. ज. पाठ ३. 'मम प्रथमदर्श-
नात्प्राप्तं प्रभृति' न प. पाठ ४. 'प्रथमदर्शनात् प्रभृति' छ ज पाठः
५. 'वर्तिरिव' न प. च छ. ज छ ज पाठः ६. 'मुत्पादयन्ती'
छ. ज पाठः ७. 'माहृताती' न अ. व, 'मुपसंहृतवती' सन्ताप' प पाठः.
८. 'किं बहुना—ग्लान्या' न च छ, 'सर्वथा । किं बहुना' छ ज. पाठः.

१. 'प.पौनःपुन्यं प्राप्ताया प्रतिष्ठित्य प्रतीयते' ग, प च पठः. २. 'नवद',
३. 'पुलिह' ग घ. प पाठ

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-

मासक्तमेतदनेपेक्षितहेतु चेत् ।

प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः

सर्वङ्गेषा भगवती भवितव्यतैव ॥ २६ ॥

स्वस्मादधिकमानन्दान्तरं येन । उपपादयन्त्युपहरन्ती । अयस्कान्तमणिशलाकां
अयःसमाकर्षणशक्तियुक्तः शिलाविशेषोऽयस्कान्तमणिः शलाका तत्कीलकः ।
शलाकाग्रहणमुपमेयस्य स्त्रीत्वात् । लोहधातुं, 'धातुर्मनश्शिलाघट्टेः' इत्यभिधा-
नात् । धातूनां बहुविधत्वाल्लोहधातुमिति अयोरूपं धातुमित्यर्थः । अन्तःकरणं
मनः । उपसंहृतवती स्वसमीपं नीतवती । अत्र चक्षुषोरिति नयनप्रीतिरन्तः-
करणमिति चित्तासङ्गश्चावस्थे प्रतिपादिते । 'सा मम' इत्यादावुपमालङ्कारः ।
उत्प्रेक्षा वा. वर्तिकात्वशलाकात्वयोरध्यवसायविषयत्वात् । सर्वथा सर्वप्रकारे-
णेति दुर्निवारत्वं ध्वन्यते । अत्र च 'तामिन्दुमुन्दरमुखीम्' इत्यादिभिः 'सा मम
दर्शनात् प्रभृति' इत्यादेः पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम्, पूर्वं स्वानुभवमन(नत्वाःना)-
दिदानीं स्वानुभूतकथनाच्च ।

५

सन्तापेत्यादि — सन्तापसन्ततिः सरशरव्यथाप्रवाहः,
तद्रूपाय महाव्यसनाय महतीमापदमनुभवितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिनः' (२-३-१४) इति चतुर्थी । आसक्तं समन्ताद्
बद्धम् । अनेन प्रत्यवयवं सक्तिः प्रकाशयते । एतदिति ।
ईदृशमविवेकीत्युपालम्भः । अनपेक्षितहेतु सौलभ्यसामीप्यादिकं निमि-
त्तमनपेक्षमाणम् । अथ कारणमन्तरेण कार्योत्पत्त्यनुपपत्तेर्बाह्यकारणानिरूपणात्
कार्योत्पत्तेश्च दर्शनाददृष्टं किमपि कारणमनुमिमीते — प्राय इति ।
ग्रामो बाहुल्येनेति उत्प्रेक्षाद्योतकम् । शुभं चाशुभं च सुखं च दुःखं च ।
विदधाति करोति । सर्वं जगत् व्याप्नोतीति वा, स्वशक्त्या निराकरोतीति वा

१. 'दनवेक्षिते' ख घ. च. पाठः.

१. 'विनयादिभिर्दुर्निवार'. २. 'निरूपणाच्च का' ग. घ. ख पाठः.

मकरन्दः — वयस्य ! माधव ! स्नेहश्च निमित्तसंख्यपेक्षश्चेति
विप्रतिषिद्धमेतत् ।

पश्य—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

सर्वकषा । 'सर्वकूलाभ्रकरीरेषु कषः' (३-२-४२) इति खच् । भगवतीति
परमेश्वरशक्तित्वाद् दुर्लभ्यसामर्थ्यत्वाच्चोपचारः । भवितव्यता तस्य तस्य
पदार्थस्य तत्तद्धर्मासङ्गणकारणं नियतिशक्तिः ।

‘येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ।

स तत्र बद्ध्वा रज्ज्वेव बलाद्देवेन नीयते ॥’

इति महाभारतोक्तेः ।

‘अभिज्ञौरि रथोऽथ चोदिताश्चः

प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ।’

इति माघोक्तेश्च । अत्र पूर्वार्धे विभावनालङ्कारः । चेतः प्रति चाभ्यसूया
व्यज्यते । उत्तरार्धे त्वर्थान्तरन्यासः । वितर्को दैन्यं च भावौ व्यज्येते ॥ २६ ॥

अथ मकरन्दस्तदीयमेव वितर्कं दृष्टान्तमुखेन स्थापयति — वयस्ये-
ति । स्नेहश्च स्वयं भवति, निमित्तेऽर्थात् बाह्येऽव्यपेक्षः साकारुक्षश्च भवती-
त्येतद्वचो विप्रतिषिद्धं परस्परविरुद्धम् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ।

व्याप्तिग्रहणपूर्वकं दृष्टान्तं दर्शयति — पश्येति ।

व्यतिषजति नानाविधमतिज्ञेयेन बध्नाति । पञ्च संज्ञे । पदार्थानिति ।
न केवलं चेतनेष्वयं नियमः यावदचेतनेष्वपीति द्योत्यते । आन्तरोऽन्तर्भवः ।
आन्तरशब्देनाप्रत्यक्षत्वं लक्ष्यते । कोऽपि अचिन्त्यप्रभावः । हेतुः नियतिरि-
त्यर्थः । बहिरुपाधीन् प्रत्यक्षभूतान् हेतून् ।

१. ‘संख्यपेक्ष इति’ क. ख ‘छ., ‘सापेक्ष इति’ छ. पाठः,

१. ‘चारशब्दप्रयोगः भवि’ ग. घ च. पाठः. २. ‘निहृत’ ग. घ. पाठः.

३. ‘प्रकाशयति’, ४. ‘सक्त इति धातुः । पदा’ ग. घ च. पाठः.

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्ते ॥ २७ ॥

ततस्ततः ।

माधवः — ततश्च तत्र ।

सभ्रविलासमथ सोऽयमितीव नाम
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

‘एकसाध्याविनाभावे मिथः संबन्धशून्ययोः ।

सा*ध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः’ ॥

इति लक्षितोऽप्युपाधिरत्र कारणमात्रपर्यायः, ‘उपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिता’ इति सुरार्थ्युक्तवत् । प्रीतयः परस्परप्रेमानिवन्धनानि सुखानि । बहुवचनेन विषयबाहुल्यं सूच्यते । हि प्रसिद्धौ । पतङ्गस्य सूर्यस्य उदये पूर्वाद्वेराविर्भावे । अनेन दूरगतत्वं प्रकाश्यते । पतङ्गस्येति दुस्पर्शत्वदुर्निरीक्षतादिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्येन ध्वनिना प्रकाश्यते ‘रामोऽसि सर्वं सहे’ इत्यत्र रामवत् । पुण्डरीकमिति च सुस्पर्शत्वदर्शनीयत्वादिः । द्रवति आर्द्रीभवति । हिमरश्माविति शैत्यसौकुमार्यादि, चन्द्रकान्त इति च कठिनविरसत्वादिः, ततश्च परस्परपकारविरहिणोः विरुद्धगुणयोर्दूरदेशस्थितयोरपि परस्परानुरागोऽयं दृश्यते । स एव भवितव्यतायाः प्रभाव एवेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

ततस्ततः ततः परं कथ्यतामिति नाटकन्यायादायाति । वप्ससां श्रवणकौतुकं च्वन्यते ।

सभ्रविलासगित्यादि । पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः पुनर्दर्शने तदिदमिति पूर्वाभुवपरादर्शः प्रत्यभिज्ञा । सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यभिज्ञासहितम् । तथात्वनिर्णयाभावाद् वितर्कशोतक इवशब्दः । मामवलोक्य निरीक्ष्य । अथ अनन्तरम् । चतुरेण विदग्धेनेति पृथग्जनापरिज्ञेयैकितमज्ञिसामर्थ्यं प्रकाश्यते । सखीजनेन सहचरीसमूहेन । सभ्रविलासं भ्रूचलनसहितम् । सोऽयमितीव

१ ‘मितीरयिषा स’ झ. ग. पाठः.

१. ‘निमित्तं बन्ध’, २ ‘स्नेहनिब’, ३. ‘सूचयति’, ४ ‘द्योत्यते’, ५. ‘मिति-सुस्पर्श’, ६. ‘नीरव’, ७. ‘दापतति’ ग. ग. च. पाठ *‘ध्याभाव’ क. ब. घ. पाठः.

अन्योन्यमेव चतुरेण सखीजनेन

मुक्तामृता स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २८ ॥

मकरन्दः—(स्वगतं) कथं प्रत्यभिज्ञापिं नाम ?

माधवः—अथ ताः सलीलम् उत्तालकरकमलतालिकातरलवलय-
यावलीकम्, उच्चैस्तमत्तकलहंसविभ्रमाभिरामचरणसञ्चरणरणरणायमान-
मञ्जीरमञ्जुरसितानुविद्धमेखलाकंलापकिङ्किणीरंणत्कारमुखरं प्रतिनिवृत्य

नाम पूर्वं प्रस्तुतो यः स एवायमितीव । इवशब्दोऽत्रापि वितर्कद्योतकः ।
नाम प्रकाशये सम्भावनाया वा । अन्योन्यमेवेत्येवकारेणान्यतः संवरण-
चातुरी द्योत्यते । स्मितसुधामधुराः सिततरवशनकिरणवितरणेन स्मितममृत-
त्वेन रूप्यते । स्मितसुधया मनोहराः ! कटाक्षाः मुक्ताः प्रेरिताः । अत्र
चक्षुमलङ्कारः ॥ २८ ॥

अथ माधवस्य तर्भिर्दृष्टपूर्वत्वमजानानोद्भूतमकरन्दः पृच्छति — कथ-
माश्रये । प्रत्यभिज्ञापि कथं नामेति । नाम सम्भावनायाम् ।

सलीलं सविलासम् । उत्ताळा उद्धता करकमलतालिका तासां
संहत्य स्थितत्वात् परस्परकरतरलघट्टनम् । 'तरल प्रहार' इति धातोरुञ् । तथा
तरला चञ्चला वलयावली मणिकङ्कणपङ्क्तिर्यत्र तत् । उच्चस्तस्यातिशयेन
भीतस्य मत्तस्य कमलमधुपानक्षीवस्य कलहंसस्य धूसरच्छदस्य हंसविशे-
षस्य विभ्रमवादिलासवदभिरामेण चरणसञ्चरणेन पादन्यासेन । रणरणाय-
मानं रणरणेति शब्दानुकारः । मञ्जुकानुकरणे ङाच्, 'लोहितादिङाज्म्यः क्यप्'
(३-१-१३), वा क्यप्, (१-३ १.०) इति आत्मनेपदं, गानच् । मञ्जीरं नूपुरं

१. 'प्रत्यभिज्ञा नाम' ख पाठः २. 'कमलललितता' ख ग घ. छ च
झ ज झ. न. पाठः. ३. 'स्तक्लहंस' छ ख पाठः ४. 'शिञ्जितानुविद्ध' क
ग पाठः. ५. 'कलापकलाङ्किणी' ख य पाठः ६. 'रणरणत्कार' ज पाठः
७. 'परिवृत्य' घ. झ. च. पाठः.

१. 'वा परस्परमेव एवकारेण नान्यतः' ग घ च पाठः. २. 'विकिरेण'
ह. पाठः. ३. 'उद्धृता' ग घ पाठः ४. 'लिम्पि' घ घ च पाठः.
५. 'च क्यप् गानच्' क. पाठः.

भर्तृदारिके ! दिष्ट्या वर्धामहे, यदत्रैवं कोऽपि कस्या अपि वल्लभ-
स्तिष्ठतीति मामङ्गुलीविलासेनाख्यातवत्यः ।

सकरन्दः — (स्वगतं) हन्त! महतः प्रागनुरागस्योद्भेदः ।

कलहंसः — (आकर्ण्य) कैथं सरसरमणीआणुबन्धिणी इत्थि-
आंकहा । (कथं सरसरमणीयानुबन्धिनी स्त्रीकथा)

तस्य मञ्जुना मधुरेण रसितेन शब्देन अनुविद्धेन मिश्रितेन । मेखलाकला-
यस्य काञ्चीरूपस्य भूषणस्य किङ्किणीनां कनकमयक्षुद्रघण्टिकानां रणत्कारेण
शब्दविशेषेण मुखरं वाचालं च यथेति पदत्रयं प्रतिनिवर्तनक्रियाविशेषणम् ।
प्रतिनिवृत्य प्रतीपं गत्वा । भर्तृदारिके इति ।

‘राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका’

इत्यमरः । राजसमस्यामात्यस्य दुहितृत्वात् तथामन्त्रणम् । दिष्ट्या वर्धामहे
भाग्येन सम्पूर्णा भवामः । वर्धामहे न । तु वर्धस इत्युक्तिस्तस्यास्त्रप्रापरिहाराय,
त्वदभ्युदयः सर्वासामस्माकमभ्युदय इति श्रोतनाय च । कोऽपीति निरतिशय-
गुणत्वादशक्यवर्णनत्वं ध्वन्यते । कस्या अपीति । कस्या अपि तथाविधत्वम् ।
वल्लभः प्रियतमः । कोऽपि कस्या अपि वल्लभः इत्यर्थशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्येन
तव दयित इति वचनस्याचतुरत्वात् गूढत्वपरेण परिहासो ध्वन्यते । अङ्गु-
लीविलासेन तर्जनीनिर्देशाभिनयलीलया आख्यातवत्यः कथितवत्यः ।
अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं तिष्ठतीत्याख्यातवत्य इत्यन्वयः ।

* हन्तेति हर्षे । माधवमनीषितानुकूलत्वात्तद्वचनस्य । ‘हन्त हर्षविषादयोः’
इति वैजयन्ती । प्रागनुरागस्य पूर्वोत्पन्नस्य प्रेम्णः । उद्भेदः प्रकाशनम् ।

सरसरमणीयानुबन्धिनी स्त्रीकथा । रससहितमत एव रमणीयं
चार्थमनुवधाति, स्त्रीविषया कथा उक्तिः ।

१. ‘व कस्या’ छ. पाठः २. ‘कस्यापि’ छ. छ. झ अ,
‘कस्यापि तिष्ठति’ छ अ पाठः ३. ‘मामङ्गुलीदलविलासेन’ ज. झ. अ पाठः
४. ‘महान्’ छ पाठः ५. ‘प्रथमानु’ ज पाठः ६. ‘एदाणं सरस’,
७. ‘कहं’ ग. ड, ‘कथं’ छ, ‘कल — सरस’ ख. च छ. पाठः ८. ‘रम-
णिज्जाणु’ ज. अ पाठः ९. ‘इत्थि’ ग घ च. ज. पाठः १०. ‘अणकथा’ छ पाठः

मकरन्दः — ततस्ततः ।

माधवः —

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।

तद् भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि सान्मथमाविरासीत् ॥ २९ ॥

अथ तस्याः स्वदर्शनकाले

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।’

इति लक्षितं विलासाख्य गुणमाह — अत्रान्तर इत्यादि । अस्मिन्नवसरे । तदाख्यानानन्तरं मदवलोकने इत्यर्थः । ‘किमपि अनुभवैकगम्यम् । वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यं वागिन्द्रियशक्तिमतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य । उल्लसितविभ्रमम् उद्भूतम् । कटाक्षभुजाक्षेपादिचेष्टाविशेषो यस्मिन् । उत्पलाक्ष्या इति विकचकुवलयसदृशनयनत्वमपि तस्यास्तदानीं व्यक्तमासीदिति द्योत्यते । तदिति भरतवात्स्यायनादिप्रासिद्धिं परामृशति । भूरिसात्त्विकविकारं सत्त्वमन्तःकरणं तत्क्षोभजातः सात्त्विकः, अतः कम्पस्वेदादिः सात्त्विको विकारो यस्मिन् ।

‘कम्पः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥’

इति भरतः । अपास्तधैर्यं चापलानुपहतचित्तवृत्तिरूपम् अपास्तं दूरतः क्षिप्तं येन । आचार्यकं आचार्यस्य कर्म । ‘योपधात् गुरुपोत्तमाद् बुन्’ (५-१-१३२) । उपदेश इत्यर्थः ।

‘नीचान्नीचतरोपसर्पणमपामेतत् किमाचार्यकम् ।’

इति मुरार्युक्तवत् । विजयि विजयोऽभिभवपरवशीकरणं शीलं यस्येति

१ ‘वृत्ति’ २. ‘मुल्लसित’ छ. पाठः. ३ ‘विभ्रममायताक्ष्या’ ज. पाठः.

४. किमपि मा’ छ पाठ

१. ‘स्वसन्दर्भ’ ग घ च पाठ २ ‘नमित्यर्थ’ छ ग घ च पाठ.

३. ‘विरुच’, ४. ‘स्य भावः । यो’ ग घ च पाठः.

ततश्च —

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां

मसृण्णुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।

हठात्करणसामर्थ्यं प्रकाश्यते । मान्मथं मन्मथसम्बन्धि^१ । अनेन मुग्धानांमपि मन्मथगुरूपदेशात्तदात्वोन्मीलद्विविधविलासवैदग्धी प्रकाश्यते ।

‘उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ।’

इत्युक्तेः । आविरासीत् प्रादुर्भूतं नतूत्पलाक्ष्या कृतमिति प्रेमप्रकर्षात् स्वरसत एव प्रकाशनं व्यज्यते । आविरिति प्रकाशवाचकमव्ययम् । अत्र परिकरो-
ऽलङ्कारः, अतिशयोक्तिश्च, विशेषणसामिप्रायत्वाद्विलासचेष्टितस्याचार्यकत्वेनाध्य-
वसितत्वाच्च ॥ २९ ॥

अथ रत्याख्यस्थायिभावानुभवांस्तस्या दृष्टिविशेषानाह — ततश्चेति ।
चकारः उत्पलाक्ष्या इत्यनुकर्षणार्थः ।

स्तिमितेत्यादि । भरतोक्तानां नवरसोपयोगिनीनां चतुरधिकशतस्य
दृष्टीनां मध्ये चतुष्पष्टिदृष्टयः शृङ्गारोपयोगिन्यः, तासु काश्चित् प्रकाश्यन्ते ।
स्तिमितानां निश्चलानाम् ।

‘स्वगोचरान्न चाश्येत यत्तत् स्तिमितमुच्यते ।’

इति भावप्रकाशः । सर्वे च दृष्टिलक्षणसंवादग्रन्था भावप्रकाशतः (इति^२)
ज्ञेयाः । विस्मयानुभावश्चायम् । ‘यद्विस्मयस्तिमितम्’ इति स्वोक्तेः ।
विकसितानां मुखाद्यवयवसौभाग्यावगाहेन प्रफुल्लानां विकसिताद्यविषयविशेष-
मवगाहते । हर्षानुभावश्चायम् । उल्लसद्भ्रूलतानां अभिप्रायसूचकोच्चल-
चिल्लीलतानाम् ।

‘यत्रोल्लसत्यभिप्रायस्तदुल्लासीति कथ्यते ।’

इति । उद्धर्तिताख्यं चैतद्वीक्षणम् ।

१. ‘त्कारसा’, २. ‘मान्मथमित्यनेन’, ३. ‘भावायास्तस्या’, ४. ‘वविशेष
सौभाग्य’, ५. ‘तथद्वि’, ६. ‘द्विज्ञेयं’ ग घ. च. पाठ

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोक्तितानाम् ॥ ३० ॥

‘उद्धर्तितं तद्विशेषं भ्रुवोरूर्ध्वं प्रकम्पनम् ।’

इति । अद्भुतानुभावश्चायम् । अथवा प्राप्तिचिन्तानुभावः । ‘उन्नमितैक-
भ्रूलतमाननमस्याः’ इतिवत् । मसृणमुकुलितानां

‘मसृणं तदिति ख्यातमनुरागकषायितम् ।’

इति । मसृणानामनुरागवशादनुद्धतानामित्यर्थः । मुकुलितानामित्यौचित्यादर्ध-
मुकुलितत्वमुच्यते । सुखानुभवादर्थनिमीलितानाम् ।

‘अर्धव्याकोशतारा च हृदार्धमुकुलैः पुटैः ।

स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः’

इति । मोहानुभावश्चायम् ।

‘आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।’

इति माघोक्तवत् । ‘प्रान्तविस्तारभाजां प्रान्ते तदर्थनावसाने विस्तार-
भाजाम् ।’

‘आश्लिष्टो येन विषयस्तद्विस्तारीति कथ्यते ।’

इति पृथ्वग्रतया दृश्यं कवल्यतामित्यर्थः । अथवा प्रान्ते अपाङ्गे विस्तारवतां
विस्तीर्यमाणानाम् । मोहप्रतियोगिविवोधानुभावोऽयम् । प्रतिनयननिपाते प्रतीपं
मदीयनेत्रयोः प्रवृत्तौ । किञ्चिदाकुञ्चितानामीषन्निवर्तितानाम् । आकुञ्चितं,
यथागतं निवृत्तिः किञ्चिद्ग्रहणं निवृत्तौ मान्द्यं प्रकाशयति । लज्जानुभाव-
श्चायम् ।

‘तयोः समापत्तिषु कातराणि

किञ्चिद्यवस्थापितसहृत्तानि ।

हीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञा-

न्यन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥’

१ ‘विपाते’, ज पाठः.

१. ‘तद्ग्रा’ क. ग घ ङ पाठ २ ‘जि विस्तीर्यमाणानां’, ३. ‘भावश्चायं’,
४. ‘आश्लिष्ट’, ५. ‘नीत्युक्तवत् । यथा शाकुन्तले आभि’ ग. घ च. पाठः.

ततश्च —

अलसवलितं मुग्धास्निग्धानिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरुतारैः ।

इतिवत् । 'अभिमुखे मयि संहतमीर्क्षणम्' इति च शाकुन्तले । विविधमि-
त्यनुक्तानामपि प्रकारान्तराणामशक्यवर्णनतया सङ्ग्रहः । आलोकितविशेषणं
चेदम् । पात्रं भाजनम् ।

'पात्रन्तु भाजने योग्ये वित्ते कूलद्वयान्तरे ।'

इति वैजयन्ती । पात्रशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वादहमिति सामानाधिकरण्यम् ।
आलोकितानां दर्शनक्रियाणाम् । भावे क्तः । अहं पात्रमभूवमित्यनेनाहो मम
धन्यत्वम्, इतः पूर्वमेतावतः सुकृतराशेर्मय्यसम्भावितत्वमिति द्योत्यते । रक्ता-
विलोकनस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरत्रालङ्कारः । अत्र च 'भूम्ना रसानां गहनाः
प्रयोगाः' इति प्रतिज्ञातस्य योजनमनुसन्धेयम् ॥ ३० ॥

अथ तथाविधानामालोकितानां निरतिशयं मनःक्षोभकत्वसामर्थ्य-
माह — अलसेत्यादि । अलसेति किञ्चिदाकुञ्चितानामित्यस्यानुवादः ।

'आलस्यं तदभीष्टार्थाद् व्रीलादयस्त्रिवर्तनम् ।'

इत्युक्तत्वात् । वलितमित्यादि विविधमिति क्रियाविशेषणस्य विवरणम् ।

'वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्व्यश्रावलोकनम् ।'

इति । व्यश्रं तिर्यगुदञ्चितम् । मुग्धमकृत्रिमम् ।

'स्वभावालोकितां मुग्धं भावगर्भमपि छलात् ।'

इति । स्निग्धमरूक्षप्रभापटलबहलम् ।

'स्निग्धं तद्यस्य विषयस्तत्प्रभामिलितो भवेत् ।

निष्पन्दं तद्यदन्यत्र दृष्टान्न स्पन्दते क्वचित् ॥'

१. 'तैश्च', २. 'निष्पन्द' क झ. ज पाठ

१. 'क्षणाभिनि । विविध', २. 'निष्ठा', ३. 'योजनारम्भोऽनु', ४.
'अलममिति' ग. घ. च. पाठ..

हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-

रपहतमपविद्धं पीतमुन्मीलितं च ॥ ३१ ॥

इति । निष्पन्दत्वं नाम स्वयमेव स्वविषयादचलनम्, स्तिमितत्वं पुनः परप्रेरणया-
प्यचलनमिति विवेकः । मन्दः सन्निहितेऽपि विषयान्तरे ग्रहणापटुः । 'मूढाल्पा-
पटुनिर्भाग्यमन्दः' इति वैजयन्ती । अलसैर्वलितैर्मुग्धैः स्निग्धैर्निष्पन्दमन्दैश्च ।
अधिकविकसदन्तविस्मयस्मेरतारैः मृशमुञ्जृम्भमाणेनान्तर्गतेन विस्मयेन स्मेरा
स्मयशीला तारा अक्षिकनीनिका येषु । 'नमिकम्पिस्मयजसकमर्हिसदीपो रः'
(३-२-१६७) इति रः ।

'स्फुरदभ्रपक्षमतारं यत्तत् स्मेरमिति कथ्यते ।' (इति) ।

हृदयं मनः । अशरणं रक्षितुरहितम्, रक्षितृणां विनयादीनां दूरतो निरस्तत्वा-
दिति भावः । 'अशरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । पक्ष्मलाक्ष्याः प्रशस्तपक्ष्म-
विशिष्टलोचनायाः । मत्वर्थे लृच् । अथवा लातेः के ।

'अपाङ्गे तारविक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते ।'

इति । अपहतं स्वीकृतं 'प्रियतमा यत्प्रमानमपाहंरत्' इतिवत् । अपविद्धं
पातितम्, 'अपविद्धगंतो बाहुः' इतिवत् । स्वविषये निमज्जितमित्यर्थः । पीतं कबली-
कृतम्, स्वाकारेणान्तर्निर्गीर्णमित्यर्थः । उन्मीलितमत्यन्तं स्वसिन् विलापितम् ।
हृदयपुण्डरीके मनागप्यदर्शनौन्निरवशेषं विनाशितं चेत्यर्थः । अपहतमित्या-
दिभिः बाधनस्य क्रमादुत्तरोत्तरोत्कर्षः प्रकाश्यते । ततः परस्य प्रकारान्तरस्या-
भावादुन्मीलितत्वे विश्रान्तिः । मे हृदयमिति मदीयत्वात्तस्य दुर्बलत्वम् ।
पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैरिति तदीयत्वात्तेषामाश्रयबलेन-बलवत्त्वं चेति द्योत्यते ।
अशरणं हृदयं कटाक्षैरित्यनाथस्यैकस्य बहुभिर्वलोत्तरैर्वाध्यमानत्वे कः प्रतीकार इति
हृदयं प्रति दया, कटाक्षान् प्रत्यसूया, स्वस्य हृदयरक्षणाक्षमत्वाद्दैन्यं च प्रकाश्यते ।
अत्र कटाक्षैर्हृदयविवर्गीकरणप्रकारभेदस्यापहतत्वादिभिरध्यवसितत्वादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः । एकस्य कारकस्यापहरणादिवहुक्रियासम्बन्धादीपकं च ॥ ३१ ॥

१. 'विशेष', २ 'लृच्प्रत्यय', ३ 'स्वसात्कृतं', ४ 'हरन्तीति',
५ 'नतो निर', ६. 'सोत्क्रमः' क पाठः. ७. 'स्वस्य च', ८ 'कटाक्षाणां ह'
न च. च पाठः. ९. 'दिर' क पाठः. १० 'हृदयस्यैकस्य', ११. 'हतत्वादि'
ग घ. च पाठः.

अहन्तु तस्याः सर्वाकारहृदयङ्गमायाः सम्भाव्यमानस्नेहरसेन सन्निधिना विधेयीकृतोऽपि पारिप्लवत्वमात्मनोऽर्पहोतुकामः, प्राक्प्रस्तु-
तस्य वैकुलदाम्नो यथाकथञ्चिदवशेषं ग्रथितवानेवं, ततो वेत्रपाणि-
वर्षवरप्रायपुरुषपरिवारां गजवधूमारुह्य, नगरगामिनं मार्गमिन्दुवदना-
लङ्कृतवती ।

अथ स्ववृत्तमाह — अहन्तिवति । तुर्विशेषे, अपहोतुमशक्ये त्वस्मिन्-
वस्थान्तरे दुष्करं मया कृतमिति द्योतयति । सर्वाकारहृदयङ्गमायाः रूप-
शीलादिभिः सर्वैः प्रकारैरुदारतया हृदयं चित्तं प्रविशन्त्याः । ‘गमेस्सुप्युप-
सङ्ख्यानम्’ इति खच् । सम्भाव्यमानस्नेहरसेन मय्यस्याः कोऽपि प्रेम-
प्रकर्षोऽस्तीत्युपमानस्नेहरसेन । सन्निधिना पुरोवस्थानेन । विधेयीकृतोऽपि
स्ववशीकृतोऽपि । पारिप्लवत्वं चपलत्वम् । अपहोतुकामः छादयितुमिच्छन् ।
‘तुं काममनसोरपी’ति मकारलोपः । यथाकथञ्चित् अतिकृच्छ्रेणेति विदग्ध-
विरचनाप्रारम्भपरित्यागः प्रकाश्यते । एवेति । अहो मम धैर्यमिति भावः ।
तत इति । वेत्रपाणयः प्रतीहाराः, वेत्रं प्राणौ येषामिति ‘प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः इति वक्तव्यम्’ इति सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । वर्षवराः
पण्डाः तद्बहुलाः पुरुषाः परिवारयन्तीति परिवाराः परिकरा यस्यास्ताम् ।
गजवधूं करिणीमिति मङ्गल्यत्वादुक्तिः । नगरगामिनं पुरं प्रति गमनशीलम् ।
नगरगमनानुकूलमित्यर्थः ।

‘एष पन्था विदर्भाणामेषं यास्यति कोसलान्’

इतिवत् । इन्दुवदनेत्यनेन करिणीस्कन्धवर्तिन्यास्तस्या मुखस्योदयगिरिगत-
चन्द्रबिम्बसादृश्यसम्पत्तिर्द्योत्यते ।

१. ‘एवमहन्तु’ क पाठ. २. ‘रसेनाभिसन्धिना’ झ अ पाठ. ३. ‘त्वमपहो-
तुकामः’ च, ‘त्वमात्मनापनिहोतुकामः’ झ. अ पाठ.. ४. ‘पनिहोतुकामः’ ज. पाठ.
५. ‘वकुलपुष्पदा’ ट. ज पाठ. ६. ‘ग्रथितवान्’ छ पाठ. ७. ‘ततो मिलित-
वेत्रपाणि’ क. ज. झ. ज पाठ.. ८. ‘परिवारागज’ ज झ. अ. पाठ.

१. ‘अवस्थातुमप्यशक्ये तस्मिन्’, २. ‘इति समासः । वर्षं ग. घ. च पाठः.,
३. ‘परितो वारयन्तीति’ ज. पाठः.

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धामृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ३२ ॥

अथ गमनसमये तस्याः प्रवृत्तिमाह—यान्त्येत्यादि । मुहुर्बहुशः । वलित-
कन्धरं तिर्यग्गतं कण्ठनालं यस्य तत् । आननं मुसम् । तदिति स्वानुभूतसौन्द-
र्यत्वं द्योत्यते । आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं आवृत्तं वलितं वृन्तं प्रसववन्धनं शतपत्रं
पद्मम् (यथा) । यदा वलितकन्धरं तदा तदाननं आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं सदृश-
मित्युपमालङ्कारः । कन्धरावृन्तयोराननशतपत्रयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावेनावस्था-
निर्देशात् । वलितत्वावृत्तत्वयोस्तु सम्बन्धिभेदाद् भिन्नत्वं नार्थतः, पर्यायत्वात् ।
दिग्धः उपलिप्तः । 'दिह उपलेपने' इति धातुः । 'अमृतेनानुकूल्यद्योतकत्वात् ।
विषेण तु स्वस्य दुर्लभत्वाशङ्कया । अथवा अनुभवसमये सुखावहत्वाद्विरहसमये
दुःखावहत्वाच्च विरोधोऽत्रालङ्कारः । गाढं दृढम् । निखातः कीलवत् स्थापेतः ।
इवेत्युत्प्रेक्षाद्योतकम् । तस्य हृदयतोऽनपायात् । 'अत्रान्तरे किमपि' इत्यारभ्य
'हृदये कटाक्षः' इत्यन्तेन कैशिकी वृत्तिरनुसन्धेया । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ।

'तद्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्तविलासाद्यैर्मृदुशृङ्गारचेष्टितैः ॥'

इति वचनात् । वीरप्रस्तावे सात्वती । रौद्रवीभत्सप्रस्तावे चारभटी दर्शयिष्यामः ।

'शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे सवीभत्से' ॥

इति वचनात् ।

'भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ।

वृत्तिः सर्वत्र भारती'

इति वचनात् । भारती तु व्यापकत्वेन सर्वत्रानुसन्धेया ॥ ३२ ॥

१. 'तदाच—यान्त्या' झ. पाठः .

१. 'गमने तस्याः' ग. घ. च. पाठः. २. 'तिर्यग्गतकण्ठनालं' क. पाठः.

३. 'वलितप्रसववन्धनपद्मसदृशम् । यदा' ग. घ. च. पाठः. ४. 'तादृशमिति
दृष्टान्तोऽलङ्कारः' क. पाठः ५. 'भावेन निर्देशात्', ६. 'अमृतेन दिग्धः आद्यु'
ग. घ. च. ज. पाठः.

ततः प्रभृति,

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ३३ ॥

अथ स्वावस्थामाह—ततः प्रभृति तस्मात्कालादारभ्य । ‘प्रभृत्यादिभिरुपसङ्ख्यानम्’ इति प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । ‘स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि’ इतिवत् ।

परिच्छेदातीत इत्यादि — इयानयमिति परिमाणकल्पना परिच्छेदः । स च मनोव्यापारस्तमतिक्रान्तः । ‘द्वितीया श्रितातीतपतित’ इत्यादिना समासः । पूर्वरूपस्य मनसोऽप्यगोचरत्वे कः पुनरुत्तररूपाया वाचः प्रसङ्ग इत्याह—सकलवचनानां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकादिभेदभिन्नानां सर्वेषां शब्दानाम् । अथवा सकलानां बृहस्पत्यादीनां वक्षतृणां सम्बन्धिनाम् । बहुवचनेन बहुविधस्य वचसः, अविषयः-अगोचरः । तर्हि पूर्वानुभवगंगादीति चेत्तत्राह—[पुनरिति] । पुनश्शब्दो विशेषे । अस्मिन् जन्मनि पुनः । अनुभवपथं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानसरणिम् । जन्मान्तरानुभूतेष्विदानीमस्मृतिगोचरत्वादित्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्यगतोऽपि यच्छब्दः उत्तरवाक्ये तच्छब्दमाक्षिपति यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् । यथाह कविवल्लभः—

‘यदि प्रयुक्ते तदिव प्रत्यप्रियमवारितम् ।’

इति । उत्तरवाक्यगतस्य तु यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगततच्छब्दाक्षेपसामर्थ्यं प्रसिद्धमेव । ‘स किल वचनानामविषयः’ इति वा पाठः । विवेकप्रध्वंसादुपुक्तयुक्तविचारो विवेकः, तस्य प्रध्वंसो नाशः । प्रोपसर्गेणात्यन्तिकत्वं प्रकाश्यते । उपचितो वर्धितः, महामोहः महदज्ञानं तेन गहनः निबिडः । कोऽपीत्यनुभवैकगम्यत्वपरामर्शः । अन्तर्विकारो मानसो वृत्तिविशेषः । जडयति इन्द्रिय(म)पाटवयुक्तं करोति । ‘तत्करोति’ इति णिच् । तापं ज्वलनदाहसदृशी वेदनाम् । जडशब्देन शैत्यमप्युच्यते । अतो जाड्यतापयोर्गोपपद्ये विरोधप्रतीतिर्विरोधोऽलङ्कारः । प्रस्तुतान्यत्वरूपातिशयोक्तिश्च ॥ ३३ ॥

१. ‘करानां’ छ. पाठ २. ‘तनुते’ छ. ज. पाठः.

१. ‘सम्बन्धिनः’ - २. ‘मस्मरणगोचर’ ग. घ. च. पाठः. ३. ‘शैत्यते’,
४. ‘मोहादग्नौ बृहदज्ञाननिबिड’ क. पाठ. ५. ‘मनसो’, ६. ‘इन्द्रिय-
व्यापारावप्युक्तं करोति’ ग. घ. च. पाठः.

अपि च —

परिच्छेदव्यक्तिर्न भवति पुरस्थेऽपि विषयः

भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम् ।

न सन्तापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा

मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥ ३४ ॥

कलहंसः — आः दृढं कखु एसो कए पि अवहरिदो, अवि
णाम मौलदी जेव्व सा भवे ।

(दृढं खल्वेष कयाप्यपहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् ।)

अपि च — परिच्छेदव्यक्तिरित्यादि — अयं घटः पटो न भवतीति
व्यवच्छिद्य ज्ञानं परिच्छेदः तस्य व्यक्तिः स्फुटीभावः । मृन्मयो न तु हिरण्य-
इति । पुरस्थे अग्रतः सन्निहिते । अपीति तथात्वविरोधः । अभ्यस्ते पुनः
पुनः शीलिते शास्त्रादौ । अतथाभावः यथा शीलितं तथात्वस्याभावस्तेन
विरसमनुपजातनिर्णयसुखम् । सन्तापच्छेदो दाहशान्तिः । हिमसरसि तुहि-
नसलिलपूरिते जलाशये । चन्द्रमसि अमृतमयत्वेन प्रसिद्धे चन्द्रमण्डले वा ।
अवगाढं इति शेषः । एतत्सम्भावनामात्रम् । इत्थं सम्भावयामीत्यर्थः । निष्ठा-
शून्यं निष्कर्षरहितम् । भ्रमति इतस्ततः सञ्चरति । किमपीत्यनुपपद्यमान-
मनोरथत्वं ध्वन्यते । आलिखति समन्तादुद्बुध्यति । अनेन तृतीयदशाप्रवेश-
लक्षणानुरूपसङ्कल्पशिरूपत्वकल्पना मनसः प्रकाश्यते । अत्र भाविकमतिशयो-
क्तिश्चालङ्कारः ॥ ३४ ॥

दृढं खल्वेष कयाप्यपहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् । आः
पीडायाम् । स्वामिभक्तत्वात्तद्दुःखदुःखित्वं द्योतयति । सेति, कयापीति, या
सामान्यतोऽवगता स्त्री सा मालत्येव भवेत् । अपि नामेति प्रार्थनायाम् ।

१. 'व्यक्तिर्भवति' पुरस्थेऽपि क. झ. पाठः. २. आः दिढ खु ख, आः
दिढं खु ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'काए' ग. घ. ङ. च, 'का' ख. पाठः. ४.
'अवहओ' ख. छ. च. 'अवहिदो' ग. घ. छ, 'अज्ज अवहरिदो' ज. पाठः. ५.
'मालई' ख. पाठः. ६. 'एवाभवे' ख. च, 'एव्व सा भवे' च. छ. ज. अ, 'सा
भवे' ग. पाठः.

१. 'जातं' क. पाठः. २. 'जल', ३. 'निष्कर्ष' ग. घ. च. पाठः. ४.
'मालती भवेत्' ख. ग. च. पाठः.

सकारन्दः — (स्वगतं) अहो ! अभिषङ्गः । तत् किं निषेध-
यामि सुहृदम् ।

अथवा —

मा मृमुहत् खलु-भवन्तमनन्यज-

मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् ।

इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव येस्मिन्

कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनं च ॥ ३५ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । तत्तद्दशधैर्यराशेरस्य कथमीदृशोऽयमिति भावः ।
अभिषङ्गो विषयासक्तिः । ‘अभिषङ्गजलं विजज्ञिवान्’ इति रघुवंशे । तथा
कादम्बर्या—‘विषयामिषङ्गेष्वनिष्टानुवन्धेषु’ इति । निषेधयामि निवारयामि ।
किमिति चिन्ता । सुहृदमित्येवश्यममार्गान्निवारणीयत्वं ध्वन्यते ।

‘आ क्षेपग्रहणान्मित्रमकार्यात्सन्निवर्तयेत्’

इति वचनात् ।

दशान्तरावगाहनेन तस्य दुर्निवारत्वं निश्चित्य पूर्वोक्तमाक्षिपति —
अथवेति ।

मा मृमुहदित्यादि । मा मोहयतु । ‘मुह वैचित्ये’ इत्यस्मात्
प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । खलु निश्चये । अनन्यजन्मा कामः ।
मतिः शालजलक्षालननिर्मला बुद्धिः । मलीमसविकारघना रजस्तमौमूल-
तया मलिनैर्विकारपांसुभिर्निविष्टा मा भूत् । ईतिशब्दः समासौ प्रकरणे वा ।
आदिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारं वचनमिति शेषः । ननु प्रसिद्धौ ।
इह अस्मिन् सुहृदि । निरर्थकं निष्फलमेव । जृम्भितगुणः लोकोत्तरालम्बनो-
द्दीपनविभावजनितश्चिन्तादिव्यभिचार्युपाचितः कटाक्षभुजाक्षेपादिभिरनुभावैः प्रक-
टीभूत इत्यर्थः । कामः रत्याख्यस्थायिभावः । नवयौवनं शरीरे समारो-
हत्, न पुनः समालुढं तारुण्यम् । चकाराभ्यां ज्वलनपवनयोरिव तुल्ययोगे
परस्परपचायकत्वाद् दुर्निवारत्वं द्योत्यते । नन्विति ‘दूरापेतः खलुपदेश-

१ ‘प्रियमुहृद्’ ज पाठः.. २. ‘यस्मात्’ क. झ. ञ. पाठः..

१ ‘अतिवारस्य’, २. ‘किं निवार’, ३. ‘मृमुहत् मा’, ४. ‘इति
स’, ५ ‘रतिः स्थायी ना’ क पाठ.

(प्रकाशं) वयस्य! अपि विदिते तदन्ववायनामनीः।

माधवः— सखे! श्रूयतां, अथ तस्याः करेणुकारोहणसमय एव महतः सखीकदम्बकादन्यतमा वारयोषिद्विलम्ब्यै बालबकुलकुसुमार्पचायक्रमेण नेदीयसी भूत्वा, प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मांभिवमुक्तवती— महाभाग ! सुश्लिष्टगुणतया रमणीयं एष वः सन्निवेशः, कुतू-

कालः' इति क्वादम्बर्यादिप्रसिद्धिं प्रकाशयति । मत्याख्योऽत्र भावः प्रकाशयते । आक्षेपश्चालङ्कारः । विशेषाभिधित्तया विवक्षितस्य निषेधात् । विशेषश्च— स्मरतापवशतयायमस्मद्वधीरणेनापि प्रवर्तत इति वा, त्रपावशादप्रवृत्तौ प्राण- सन्देहोऽपि स्यादिति वा व्यज्यते ॥ ३५ ॥

प्रकाशमिति । तदनुमोदनमेव श्रेय इति निश्चित्याह— अपीति । अपिः सानुनये प्रश्ने । तदन्ववायनामनी तस्याः गोत्रमभिधानं च ।

करेणुका गजवधूः । कदम्बकात् समूहात् । अन्यतमा—एका । बहूनामेकस्य निर्धारणे डतमच् । 'अन्यारादि'त्यादिना पञ्चमी । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । अपचायो हस्तादानम् । 'हस्तादाने चेरस्तेये' (३-३-४०) इति घञ् । अपचायक्रमेण पूर्वं दूरतः ततः किञ्चिदासन्नमित्यनभिसन्धिपूर्व- क्त्यख्यापनार्थं क्रमग्रहणम् । नेदीयसी अन्तिकतमा । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५-३-६३) इतीयसुनि नेदादेशः । ब्राह्मणत्वात् प्रभुत्वाच्च प्रणम्येत्युक्तिः । कुसुमापीडव्याजेन पुष्पमालावर्णनच्छलेन । एवमुक्तवतीति तया प्राकृतभाष- योक्तमर्थवशात् संस्कृतभाषया विवृणोति । अथवा तथैवं संस्कृतमाश्रित्योक्तम् । महाभागेत्यादि । 'भागो भार्यांश्चतुर्याशा' इति वैजयन्ती । सुश्लिष्टगुणतया

१. 'अपि वयस्यने' वि' क. छ. ज. झ. बु. पाठः. २. 'ते वा तदन्व' छ. पाठः. ३. 'दन्वयनामनी' छ. ज. झ. व. पाठः. ४. 'माधव,— श्रूयतां' ज. पाठः. ५. 'कारोहसम' घ, 'काधरोहण' ज. पाठ ६. 'एव तत्' स' घ छ, 'एव तस्मात् स' ग. छ. पाठ ७. 'म्ब्य बकुल' ख. ग. छ. च. छ, 'म्ब्य कुसुमा' ज. पाठः. ८. 'वचायक्रमेण' ख. च छ. ज. झ. य. पाठः ९. 'पीडयाचनाव्याजेन' छ. पाठ १०. 'मामुक्तवती' छ. पाठः. ११. 'य व सुमनसां स' क. झ. न. 'य एष सन्निवेशः' छ. ज. पाठः.

१. 'विशेषतश्च' ज. पाठः. २. 'अन्यारादितरतै' दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति प' ग. घ. च. ज. पाठः.

हलिनी च नो भर्तृदारिकां वर्तते । तस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमेषु
व्यापारः तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य, फलतु निर्माणं रमणीयतायाः

गुणो ग्रथनसूत्रं पुष्पैर्निर्विवरं सुघटितो गुणो यस्मिन् तद्भावेन । रमणीयो मनोहरः
वः सन्निवेशः युष्मत्कर्तृकं कुसुमसन्निवेशनम् । कर्तरि षष्ठी । ब्राह्मणत्वात्
प्रभुत्वाच्च व इति बहुवचनप्रयोगः । कुतूहलिनी एतत्प्राप्तिकौतुकिनी । ग्रथ-
नानदशायामस्या मालायास्तया दृष्टत्वात् वर्तते इत्युक्तिः । अभिनवोऽन्यत्रादृष्ट-
पूर्वः । विचित्रो विविधभङ्गितरङ्गितः । कुसुमेषु पुष्पेषु । व्यापारः ग्रथन-
शक्तिः । तद्विदुषामेव तद्विशेषदर्शने कुतूहलमिति भावः । तत् तस्मात् । वैद-
ग्ध्यस्य कर्तृगतस्य मालाग्रथनकौशलस्य । कृतार्थता प्रयोजनसम्पत्तिः । रमणीय-
तायाः मालागतस्य सन्निवेशविशेषसौन्दर्यस्य । फलतु उपकरोतु । सरस एवाम्लान
एव । सन्निवेशस्य विशेष्यत्वात् पुल्लिङ्गता, कुसुमापीडस्य वा । कण्ठावलम्बन-
महार्घतां कण्ठदेशाश्रयेण त्रिभुवनमूल्यक्रेयताम् इति । अयमत्र वाच्योऽर्थः ।

‘द्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु’

इति कामसूत्रोक्ते. वैदग्ध्यादन्योऽप्यर्थो भङ्ग्या प्रकाश्यते । यथा— सुश्लिष्टगुण-
तया माधुर्यादिभिर्गुणैः सुसम्बद्धतया । सन्निवेशः शरीरसंस्थानम् । रमणीयो हृद-
यहारी । कुतूहलिनी तस्य तादृशस्य दर्शनादुत्कण्ठिता । अभिनवोऽचिरदृष्टत्वेन भव
तस्ततः प्रभृति जातत्वान्नूतनः । अथवा अन्यस्य तादृशस्याभिलाषदुःखस्यादृष्टत्वाद्वा ।
विचित्रो विविध. क्षणे क्षणेऽवस्थान्तरकरणात् । कुसुमेषु व्यापारः कुसुमानि पुष्पा-
णीषवः शरा यस्य तस्य कुसुमेषोर्व्यापारः शरवर्षणरूपा प्रवृत्तिः । वैदग्ध्यस्य उभय-
गतस्य कलाकौशलस्य । रमणीयतायाः उभयाश्रितस्याकारसौन्दर्यादेः । निर्माणं
ब्रह्मकर्तृका सृष्टिः । सरस एव लक्षणयानवक्षिप्तकाल एवेति तस्याः कालान्तराक्षमत्वं
घोष्यते । सरसः महद्दयो वा महामाग इति शेषः । एवकारो भिन्नक्रमः समासाद-

१. ‘का आस्मिन् वर्तते’ ज. व. पाठः. २. ‘निर्माणरमणीयतावि’ झ. व.
‘निर्माणस्य रमणीयतावि’ छ. पाठः.

१. ‘वचनम्.’ क. पाठः. २. ‘तद्विदुषामेव’ ३. ‘दृष्टत्वेन नवः ।
ततः’ ज. पाठः. ४. ‘अन्यत्र’ ग. २. च. पाठः. ५. ‘दृग्गतकला’ क. पाठः.
६. ‘लक्षणयोपक्षिप्त’ ज. पाठः. ७. ‘अथवा सरसः’ ८. ‘यो महामाग’ श. घ. च. पाठः.

विधातुः, रामासादयतुं सरस एव भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनमहार्घता-
मिति ।

काफरन्दः—अहो वैदग्ध्यम् ।

साधयैः—तया च मदनुयुक्तया समाख्यातम्—इयममात्यभूरि-
वमोः प्रसूतिर्मालतीनामा । अहं च प्रसादभूमिर्भर्तृदारिकाया धात्रेयिका
लवङ्गिकानामेति ।

कलहंसः—(सिंहर्ष) किं नाम मालादि चि । दिङ्मिआ विलासिदं भवददा
यत्वेवेति । भर्तृदारिकायाः स्वामिदुहितुः । कण्ठावलम्बनेन आलिङ्गनेन (महार्घ-
तां) भुयनस्वाधनीयतामिति । सदृशसमागमस्य सद्व्ययचमत्कारकारित्वादिति भावः ।
शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिगम्यम्, न पुनः श्लेषालङ्कारः । उभयोरप्यर्थयोस्तत्र वाच्य-
त्वात् । अत्र त्वेकस्यैव वाच्यत्वात् परस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च ।

अहो वैदग्ध्यम् । आश्चर्यं निस्पृष्टार्थदूतीत्वमित्यर्थः ।

मदनुयुक्तया मया पृष्ट्या । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । प्रसूतिः
पुत्री । प्रसादभूमिरनुग्रहपात्रम् । मालतीनामा लवङ्गिकानामेति च समासः ।
'हावुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४-१-१३) इति ङाप् । प्रसादभूमिः धात्रेयिकेति च
स्नेहविश्वासभूमित्वात् स्वस्या विस्रब्धप्रश्ने योग्यतां सूचयति । उत्तरेणोभयोरपि
जिज्ञासितार्थोन्नयनादुत्तरमत्रालङ्कारः ।

सदृशमिति स्वाशासितस्यैव संपत्तेः । किं नाम मालतीति । मालतीति किं
संज्ञेत्यर्थः । दिष्ट्या विलासितं भगवता दैवेन कुसुमायुधेन च । विलासितमिति

१ 'विधानुरामादयतु' छ. पाठ २ 'तु नो भर्तृ' रा पाठ ३.
'एष नो भ' छ पाठः ४ 'गम्यं, ततस्तत. माध-' रा. ग घ पाठ ५ 'व.-ततमन्या च'
घ. छ पाठ । ६ 'नुकया' च. पाठ । ७. 'आख्यात' न घ छ. च. छ ज पाठ ।
८ 'तु' रा घ. च. पाठ. ९ 'यौ ल' छ पाठ १० (महर्षे आत्मगतं) ग. ज.
पाठः.

१. 'अनुग्रहेणाति' ग. घ. च. पाठः

दैव्येण कुसुमायुधेण अ । जिदं अहोहिं ।

(किं नाम नालतीति । दिष्ट्या विलसितं भगवता दैव्येन कुसुमायुधेन च । जितमस्माभिः)

मैकरन्दः—अनात्यधूरिवसोरात्मजेत्यपर्याप्तिर्बहुभानस्य । अपि च मालती माळतीति मोदते भगवती कामन्दकी, तां च किञ्च राजा नन्दनायं प्रार्थयत इति किञ्चिदन्तो श्रूयते ।

भावे निष्ठा । दैव्येन कुसुमायुधेन च सदृशसमागमनेन परस्परानुरागेण च स्व-
महिमा प्रकाशित इत्यर्थः । उपरि च तत्र तत्र कवेर्देवमदनयोरानुकूल्यकथनसंरम्भो-
ऽनुसन्धेयः । 'यस्मिन् विविधश्च मदनश्च कृताभियोगः', 'विविधः स्वास्थ्यं धत्तां भवतु
कृतकृत्यश्च मदनः' इत्याद्युक्तेः । जितमस्माभिः जि जये इत्यकर्मकत्वं भावे
निष्ठायां रूपं जितमिति । सर्वोत्कर्षेण स्थितमित्यर्थः । अस्माभिरिति बहुवचनेन
माधवपक्ष्याणां सङ्ग्रहः ।

अपर्याप्तिः अपरिमित्यर्थः । बहुषु नस्य चमत्कारस्य ।

'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्' ।

इत्यादिवत् । अनेनाभिज्ञनादीनां लोकोत्तरत्वं प्रकाशयति । अपि चेति । ततोऽपि
परं गुणान्तरमाह । मालती मालतीति मोदते भगवती कामन्दकीति । बीप्स-
या तत्प्रसङ्गस्य क्रियात्ममहिहारो द्योत्यते ।

'रामो रानो राम इति प्रजानामभवन् कथाः'

इति रामायणोक्तञ्च । इतिगद्गो मोदनप्रकारे । मोदते परमानन्दमनुभव-
तीति निगनिगयत्नेहात्मदत्तं प्रतीयते । भगवतीति तपःप्रभावोत्पन्न-

१. 'दैव्येण' ख घ च पाठ. २ मञ्—'(आत्मगतं) अमा' ग ह ज. ख
पाठ ३ वगो प्रभूतिरित्य ख ग च. पाठ ४ 'मालतीति मोदते' घ. पाठ.
५. 'नन्दा' (स्व. तं) ता इ गठ. ६. 'च राजा' ज घ पाठ. ७ य दातुं याचत
'रति' ग घ च पाठः 'य याचत इति' ख च छ. ज पाठ ८ 'ते। तत' । ज.
पाठ.

१ 'तत्र दैव' क पाठ २ 'योग इति विधिः', ३. 'नि । जितमिति भावे निष्ठा
जि जय इत्यकर्मकत्वं स्पष्टम् । सर्वो' च, 'भि जि जय इत्यकर्मकत्वं स्पष्टम् । सर्वो ग.
घ. पाठ ४. 'इतिवत्' ग. घ च पाठः.

माधवः— तथा चाहर्मनुवध्यमानस्तां वक्रलमालामात्मनः कण्ठा-
देवतार्यं दत्तवान् । अग्रे पुनरभिनिविष्टया दृशा मालतीमुखावलोकन-
विहन्तनया विषमविगर्चितैकभागामपि तां वै बहुगन्यमाना महानयं प्रसादः
इति व्याहृत्य (प्र)गृहीतवती । अनन्तरं च यात्राभङ्गप्रचलितस्य महतः पौर-
नैगमजनस्य मङ्गलेन विघटितार्यां तस्यामागतोऽस्मि ।

दिव्यज्ञानमप्यन्वधातनात् तादृशजनानुग्रहपात्रत्वस्य महाभाग्यमन्तरेणानुप-
पत्तिं व्यज्जयति । भगवती कामन्दकीत्यनेन तस्या न्यायतत्त्वात् प्राप्त्युपा-
यश्चोपदिष्यते । ताश्चेति । अनेन 'ता याचते नरपते' इति सूचितमनुस-
न्धते । उक्तारो वाक्यार्थसमुच्चये । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति वेजयन्ती ।

अनुवध्यमानः पुन. पुनर्याच्यमान इत्यनेन देयस्य क्षुद्रतया दाने लज्जा-
वशान्नान्य प्रकाश्यते । अस्मां लवत्रिका । पुन.शब्दो विशेषवाची ।
अभिनिविष्टया पक्षपानिन्या । (दृशा) दृष्ट्या । विहस्ततया स्वस्य परवशतया ।
विषमविगर्चितैकभागामपीति । मालतीदर्शनानन्तरं यथाकथाश्चिदवगेषस्य
ग्रन्थात् पूर्वप्रथिताद् भागाद्वैरूप्यगन्धस्य भागस्य प्रकाश्यते । 'विहस्तो व्याकुलः
प्रेक्तः' इति हलायुधः । बहुगन्यमानेति । 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि'
इति न्यायाद्वैरूप्यस्यापि तदवलोकनविहम्बनाहेतुकत्वात् प्रेमसूचनेन तदाश्वासो-
पयुक्तमात्रं चमत्कुर्वणेति भावः । यात्राभङ्गादेवोत्सवावसानात् । प्रचलितस्य
स्थानगमनोद्यतस्य । पौरनैगमजनस्य पुं भवाः पौराः राजधानीनिवासिनः

१. 'सम्यग्मान' क, 'सुखमान' ख य पाठः २. 'द्वमुच्च'
छ गठ. ३. 'दानेन' । ग घ. च पाठ. ४. 'मनोविषम' ख ग.
'मनो' । य घ. छ पाठ. ५. 'रुदेजभागा' छ. राठ ६. 'गा ता' ग.
'ग ता' ७. 'प्रसूत' ज. पाठ ८. 'इति प्रणिगृहीतवती' ख ग. घ ड. च.
छ ९. 'इति गृहीतवती' झ. य पाठ. १०. 'नैगमिकजनस्य' ख. ग.
११. 'पौरजनस्य' घ न छ. पाठ १२. 'यामागतोऽस्मि तस्याम्' ।
छ पाठ

मकरन्दः— वयस्य! मालत्या अपि स्नेहदर्शनात्सुश्लिष्टमेतत् ।
योऽपि हि कपोलपाण्डुतादिस्त्राचितः प्राक्प्रवद्धस्तस्याः कामाग्निपङ्कः,
सोऽपि त्वन्निवन्धन इति व्यक्तमेवैतत् । एतत्तु न ज्ञायते क्व दृष्टपूर्व-

निगमे भवाः नैगमाः पत्तनवर्तिनो वणिजः ।

“पूः स्त्री पुरीनगयौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमः”

इत्यमरः ॥

“निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिकपन्थे”

इति वैजयन्ती ॥

“धाराहारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः”

इति विक्रमोर्वशीये । सङ्कुलेन सम्मर्देन । विघटितायां अन्तरितायाम्,
न पुनः स्वयंगतायामित्यनेन द्वयोर्विवक्षितार्थानुक्तावेव विश्लेषः प्रतीयते ।

मालत्या अपि स्नेहदर्शनादिति । ‘अत्रान्तरे किमपि’ इति ‘स्तिमितविक-
सितानाम्’ इत्यादिभिस्तद्भावप्रकाशनादित्यर्थः । एतद् वस्तु सुश्लिष्टं सुष्ठु धटि-
प्यते । ‘आशंसायां भूतवच्च’ (३-३-१३२) इति भूतनिर्देशः सौकर्यप्रतिपादनपरः ।
कस्मिन्नपि महाभागधेयजन्मनीत्यस्य शङ्कातङ्कं परिहरति— योऽपीति । कपोल-
पाण्डुता ‘कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य’ इत्युक्ता । आदिशब्देन ‘परिमृदित-
मृणाली’त्यादि प्रतिपादितं गृह्यते । प्राक्प्रवद्धः पूर्वानुवद्धः । कामाग्निपङ्कः
कन्दर्पेणाभिभूतत्वं, तस्मिन् सङ्गो वा ।

‘अभिपङ्क्तस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च’ ।

इति वैजयन्ती । त्वन्निवन्धनः त्वां निमित्तीकृत्य प्रवृत्तः । व्यक्तं स्फुटम् ।
क्व कस्मिन् देशे इति देशविशेषस्यैव जिज्ञासा वर्तते । दर्शनं तु भवतः
प्राङ्निवृत्तमेव । तत्र न सन्देह इति भावः । तत्रोपपत्तिर्माह—न खल्विति

१. ‘मक-वयस्य माधव मा’ ख घ च, ‘मक-मालत्या’ ग, ङ. पाठः. २. ‘योऽपि कपोल
ग, ङ, ‘यो हि कपोल’ च, ज, मोघाभिहितः कपोल’ छ. पाठः. ३. ‘प्राक्प्रवद्ध’ ख, ग, ङ.
च, छ ‘प्रागनुरागस्तस्या’ ज पाठ । ४ ‘स त्वन्नि’ छ. पाठः. ५. ‘एव व्य’ज,
पाठ. ६. ‘मेतत्’ ख ग, ङ च, छ ज, झ, पाठः.

७. ‘धाट्यन्ते । भूत’ २. ‘प्रतिपादितमाह प्राक्’, ३. ‘माह खलु प्रसिद्धौ’ ग. घ.
च. ज. पाठः.

कलहंसः—(उपसृत्य) एदं च । (एतच्च) ।

(इति चित्रफलकं दर्शयति । उभौ पश्यतः)

मकरन्दः—कलहंसक ! केनैतन्माधवस्य प्रतिविम्बमभिलि-
खितम् ।

कलहंसः—जेणं से हिअअं अवहरिदम् ।
(येनास्य हृदयमपहृतम् ।)

मकरन्दः—अपि मालत्या ।

कलहंसः—अधइम् । (अथ किम् ।)

माधवः—वयस्य मकरन्द ! प्रसन्नप्रायस्ते तर्कः ।

समीचि समये चित्रप्रदर्शनेन मालत्यनुरागं माधवसंशयोद्घाटनं कवीधरः
संविधत्ते । एदं च एतच्च । चकारः पूर्वोक्तेन समुच्चिनोति चिह्नमिति । ‘अन्यो-
न्यसंभिन्नद्वयम्’ इत्यादिः ‘एदं च’ इत्यन्त उद्भेदः । गूढार्थोद्भेदनात् । अत्रानु-
मानमलङ्कारः । प्रयत्नाख्यावस्थाविशिष्टविन्दुन्यासात्मकं प्रतिमुखं चैतत् कलहंस-
मुखेनालेख्यस्य प्रकाशनात् ।

केन । जनेनेति शेषः ।

येनास्य हृदयमपहृतं तेन जनेन लिखितमित्यर्थः ।

अपिः सानुनये प्रश्ने ।

अथ किम् । अथशब्दः पक्षान्तरघोतकः । किंशब्दः श्लेषवाची । भवन्म-
तादन्यः कः, अयं स एवेत्यर्थः ।

प्रसन्नप्रायः बाहुल्येन संशयकालुष्यरहितः । तर्क ऊहः । “ऊहस्तर्कोऽनु-
मानोक्तिः” इत्यमरः । प्रायग्रहणम् इयताप्यसन्तोषात्तदधिगमप्रकारापरिज्ञाना-
द्येति मन्तव्यम् ।

१. ‘(चित्रं दर्शयति)’ ख ग. छ. च. ज. ‘(इति चित्रं दर्शयति)’ क.
पाठः. २. ‘मक—केन’ छ. पाठः. ३. ‘केनदम्माध’ ज. पाठः. ४. ‘रूपमभिलिखितं’
ख. ग. क. च. छ. ज. ‘प्रतिछन्दकमभिलिखितं’ झ. न. पाठः. ५. ‘जेण एव से’
च. छ. ज. ‘ण जेव्व’ झ. न. पाठः. ६. ‘अवहरिदं’ ख. क. ‘अवहरिदं’
ग. छ. पाठः. ७. ‘अपि नाम माल’ ज. पाठः. ८. ‘स्ते वितर्कः’ घ. झ.
न. पाठः.

१. ‘चित्रपटदर्शनेन’ क. पाठः. २. ‘बाहुयोद्घाटनम्’ ग. च. पाठः. ३.
‘भवन्मतान्योऽर्थो न अयं स’ क. पाठः. ४. ‘अख्याहारस्तर्क ऊहः’ इति सूत्रिता-
मरपाठः ।

मकरन्दः—कलहंसक ! कुतोऽस्याधिगमः ।

कलहंसः—सह दाव मन्दारिआहत्यादो, ताए वि लवङ्गि-
आसआसादो ।

(मम तावन्मन्दारिकाहस्तात्, तस्या अपि लवङ्गिकासकाशात् ।)

मकरन्दः—अथ किमाह मन्दारिका माधवालेख्यप्रयोजनं
मालत्याः ।

कलहंसः—उत्कण्ठाविणोदं चि । (उत्कण्ठाविनोदनमिति ।)

मकरन्दः—वयस्य माधव ! सर्वथा समाश्वसिहि ।

कुतः कस्माज्जनात् । अस्य चित्रफलकस्य । अधिगमः प्राप्तिः ।

मम तावन्मन्दारिकाहस्तात्, तस्या अपि लवङ्गिकासकाशात् । अधिगम
हति संबध्यते ।

अथशब्दो व्यावृत्तौ । लिखितमिदं भवतु नाम । किंपुनर्माधवालेख्येन
मालत्याः प्रयोजनं, मन्दारिका कथयतीत्यर्थः ।

उत्कण्ठाविनोदनमिति । उत्कण्ठायाः किमपि प्रशमनं प्रयोजन-
माहेति संबन्धः ।

उपपत्त्या निर्णीतकार्यसिद्धिर्मकरन्द आह—सर्वथा सर्वप्रकारेण । पर-
स्परानुरागेण श्लाघ्यसंबन्धत्वादिभिर्देवानुकूल्याच्चेत्यर्थः । समाश्वसिहि प्रसन्न-
हृदयो भव ।

१ 'न्दः—कुतोऽस्या' ख ग उ. छ पाठ २. 'मस्ते ।' ग ज. पाठः. ३
'मए दाव' क. पाठ. ४ 'आए हत्यादो' क च. पाठ. ५. 'न्दः—कलहंसक ! अथ'
ख 'न्दः—कथय किमाह' ज पाठ. ६ 'रयेन प्रयोजनं' ग, छ च. छ, पाठः. ७.
'दोति' क, 'अशन्ति' च. ज. पाठः. ८. 'न्दः—माधव' छ, 'न्दः—
वयस्य सर्व' ज पाठ. ९. 'माधव समा' छ ज. पाठः.

१ 'लवङ्गिकाया स' २. 'लिखितोऽयं भवतु' ज. पाठः. ३. 'देवानुकूल्याने
चेत्यर्थ' न, 'देवानुकूल्यारित्यर्थः ।' ज पाठ.

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा

तस्या भवानपि मनोरथलब्धबन्धुः ।

तत् सङ्गमं प्रति सखे ! न हि संशयोऽस्ति

यस्मिन् विधिश्च सदनश्च कृताभियोगः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्यरूपा च भवतो विकारहेतुस्तदत्रैवाभिलिख्यतां सालती ।

सर्वथेत्युक्तमुपपादयति—येत्यादि । कौमुदी चन्द्रिका निरतिशयाद्वा-
जनकत्वात् । सुजन्मा शोभनजननयुक्तेति त्वादृशप्रेमपात्रतां हि स्त्रीणां जन्म-
फलमिति द्योतयति । मनोरथलब्धबन्धुः संकल्पेनायं मम प्राणेश्वर इत्यात्मके-
नोपनीतः परमसुहृत् । स्त्रीणां भर्तृव हि परमो बन्धुरिति बन्धुग्रहणम् । तत् तस्मात् ।
सङ्गमं उभयोः समागमम् । प्रति लक्ष्यकृत्य । संशयः सन्देहः । अस्मा-
कमिति शेषः । नास्ति हि नास्त्येव । 'हिर्हेतावधधारणे' इति वैजयन्ती ।
यस्मिन् सङ्गमे विषये । विधिर्देवम् । कृताभियोगः कृतनिर्वन्धः । 'अम-
न्दश्चाभियोगोऽस्य' इतिवत् अत्र पूर्वार्धे रूपकम् उत्तरार्धेऽनुमानं चाल-
ङ्कारः । अन्योन्यं च व्यङ्ग्यम्, परस्परसावहत्वात् । या कौमुदी नयनयोरि-
त्याकस्मिकी सहायावाप्तिः समाधिः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्यरूपा, ममेति शेषः । मम तद्रूपदर्शने कुतूहलमस्तीत्यर्थः ।
तत्र हेतुः भवतो विकारहेतुरिति । भवत इत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्येन
ध्वनिना तत्तादृशैर्यज्ञानराशित्वमस्य द्योत्यते । मनःक्षोभणानिमित्तं द्रष्टव्य-
रूपेत्युक्तिः । कन्याकानां निर्दोषदर्शनत्वाद्विस्मयाच्चेति मन्तव्यम् । अत्रैव
स्वप्नप्रतिच्छन्दसुन्दरे चित्रफलक एवेत्यनेन वैदग्ध्यान्मालस्यै माधवानुरागं प्रका-
शयितुमुद्बुध्यति । आभिलिख्यतामित्युक्तिः कलहंसकेनैव चित्रोपकर-
णानामप्यानयनात् ।

१. 'कस्या' ग. पाठः. २. 'वद्ध' ख, 'वन्न' का. ब. छ. झ. अ.
पाठः. ३. 'द्रष्टव्यस्वरूपा' झ. ब. पाठः. ४. 'च तत्र भवतो' छ, 'भवतो' च. पाठः.
५. 'वाल्लिख्यता' ग. ज. अ. ब. लिख्यता' न. छ. झ. 'वाभिलिख्यताम्' । स. द. ड. जु.
झ. पाठः.

१. 'या कौमुदीत्यादि' ग. च. ज. पाठः. २. 'ता चेति' हि, ३. 'द्योत्यते'
क. पाठः. ४. 'स्या' ज. पाठः. ५. 'स्त्री बुद्धिपूर्वा च दैवकृता सहा' ख. न. च. पाठः.
६. 'कन्यानिर्दोष' ग. घ. 'कन्याया निर्दोष' च. पाठः.

माधवः— यदभिरुचितं वयस्यायं । तदुपनय चित्रफलपत्रं,
चित्रवर्तिकाश्च । (मकरन्द उपनयति)।

माधवः—(दिलैन् मत्तेदम्) मखे मकरन्द!

वारं वारं तिरयति दृशाबुद्धतो वाप्पपूर-

स्तत्सङ्कल्पोपहितजडिम स्तम्भमस्येति गात्रम् ।

सद्यः स्निग्धनयमविरतोत्कम्पलोलालुलीकः

पाणिलेखाविधिषु नंतरां वर्तते किं करोमि ॥ ३८ ॥

यदभिरुचितं वयस्याय यत् मुह्यदः प्रियं तत्करिष्यामीति शेषः ।
'रुच्यमानां प्रीयमाणः' (१-४-३३) इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ।

लिखन्निति । शैत्रा प्रारम्भं सूचयति । खेदः निस्तहता ।

वारं वारमित्यादि । पर्यायतः । 'वारस्त्ववसरः क्षणः' इति वैजयन्ती । तिर-
यति छादयति । वाप्पपूरोऽश्रुप्रवाहः । तत्सङ्कल्पः मनसा समालोक्य मालत्येदं-
रूपेति निर्माणं तेन उपहितजडिम जनिता स्वप्रवृत्त्यप्रतिपत्तिर्यस्य ।
'अप्रतिपत्तिर्बद्धता' इति धनिकः । स्तम्भं दारुवन्निश्चेष्टत्वम् । सद्यः लेख-
नोपक्रम एव । स्निग्धन् धर्मजनकं क्षरन् । जिप्सिदा गात्रप्रक्षरण इति घातुः ।
अविरतोत्कम्पलोलालुलीकः अविच्छिन्नेन शरीरचलनेन चलाः करशाखा यस्य ।
'नष्टतन्त्र' (५-४-१५३) इति कप् । लेखाविधिषु तदाकारानुगुणरेखानिर्मा-
णेषु । नतरां नातिशयेन । वर्तते प्रवर्तते । 'न तथा ज्वालाजटिलोऽपि
बहनो नतरां च कारीरे' इत्युदयनप्रयोगात् । 'किमेत्तिष्ठन्न्ययधादाम्बुद्वय-
प्रकर्षे' (५-४-११) इत्यामुप्रत्ययः । किं करोमि कर्तव्यं न पश्यामि । सूक्ष्मे-
क्षिकाया निश्चलाग्निकहस्तत्तादेश्च चित्रलेखनं प्रत्यङ्गत्वात् तेषां च वाप्पादिभि-
र्विधातादुपायान्तरं न प्रकाशत इति दैन्यं घोट्यते । वाप्पादीनामनुभौवानां
प्रकाशनान्निरतिशयो रत्याख्यो भावः प्रतायत । कारणमुखेन कार्यस्य लेखना-
क्षमत्वेत्यस्य प्रत्यायनादप्रस्तुतप्रशंसात्रालङ्कारः ॥ ३८ ॥

१. 'च । माधव.—' छ ग. छ च ज. पाठः. २. 'चित्रवर्तिका कलकं च' छ.
पाठः. ३. 'चित्रवर्तिकाश्च' य. पाठ ४. 'कलहंस. उप' छ. पाठ. ५. '(दिलैन्) मखं'
छ. च. ज. स. ज. '(खेदं) मक' क. पाठः ६. 'दशोद्धमं क. स. य. पाठः ७.
नितरा' छ. ज. छ म. पाठः.

१ 'शब्दोऽत्र' क. पाठः. २. 'मनसा माल' ग. च. ज. पाठः. ३. 'इत्युदयनः'
क. पाठः. ४. 'दैन्यं च' ज. पाठः. ५. 'माधवीनां' क. ग. च. पाठः.

तथापि व्यवसितोऽस्मि । (चिरादैर्भिलिख्य प्रदर्शयति) ।

मकरन्दः — (विलोक्य) उपपन्नस्तावदत्र भवतोऽभिषङ्गः ।
(सकौमुकं) कथमचिरेणैव निर्माय लिखितः श्लोकः । (वाचयति) ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिसधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ ३९ ॥

वारं वारमित्यादिसात्त्विकामिनयवद् व्यवसितोऽस्मि उपक्रान्तवानस्मीति
मध्ये विच्छेदस्यानैचित्यं सूचयति । व्यवसित इति कर्तरि निष्ठा ।

उपपन्नः संवादी स्थाने यौगात् । अत्रारणां विषये, कथमिति विस्मये ।
तत्र हेतुः अचिरेणैव निर्मायाशु सन्दभ्येति । श्लोकः पद्यम् । वाचयति पठति ।

जगतीत्यादि । जगति न पुनः क्षितिमात्रे । त्रैलोक्य इत्यर्थः ।
जयिनः वस्त्वन्तरितरस्कारशीलाः, तत्र हेतुः प्रकृतिसधुराः स्वभावतः सुन्दराः ।
ते त इति जगतो विस्तारित्वात्तेषामप्यगप्यत्वं प्रकाश्यते । भावाः पदार्थाः ।

‘भावो लीलाक्रियाचेष्टामूल्यमिप्रायजन्तुषु ।

पदार्थमात्रे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः ॥’

इति वैजयन्ती । नवेन्दुकलादयः अपरिणतमुग्धचन्द्रलेखादयः । आदि-
शब्दः प्रकारवाची । कमलकुवलयकिसलयादयः । सन्त्येव सत्तामनुभव-
न्येव, न पुनरत्यन्तमुच्छिन्ना इत्यनेनैतत्सन्निधानादेव तेषां स्पर्शप्रायत्वम् ।
पुनरस्यास्तदर्भावतः श्लाघ्यत्वमिति द्योत्यते । अन्य इति बुद्धिसन्निहिताया
नायिकाया इतरत्वमुच्यते । मन इति प्रतिसंबन्धिविरहेण निर्देशात्सर्वेषामवि-
शेषेण सम्बन्धीति श्लाघ्यते । मदयन्ति दर्शनादिभिः परवशीकुर्वन्ति । मम

१. ‘तथाप्यवाहितोऽस्मि’ छ. ज. पाठः. २. ‘दालिख्य दर्शयति’ ख. छ.
च. झ. ज. ‘दभिलिख्य दर्शयति’ ग. ज. पाठः. ३. ‘मक—(निर्वर्ण्य) उप’ ख. ड. च. छ.
मक—‘उपपन्न’ ग. ‘मक—(....)’ (‘चित्रं निर्वर्ण्य’) उप’ ज. ब. पाठः. ४. ‘भिषङ्गः’
झ. झ. पाठः. ५. ‘म निर्मा’ ख. पाठः. ६. ‘श्लोकोऽपि’ ड. पाठः.

१. ‘व्यवच्छेदस्य’ क. पाठः. २. ‘व्यवसित कर्तरि’ ग. च. पाठः.
३. ‘संभावसुन्दरा’ क. पाठः. ४. ‘विस्तारत्वात् तेषां’ ग. ज. पाठः. ५. ‘वचनः ।’ क.
पाठः. ६. ‘अवस्थामनु’ ज. पाठः. ७. ‘परस्परस्पर्श’ क. पाठः. ८. ‘भावस्य
इक्षान्यमिति’ क. पाठः. ९. ‘इति सम्बन्धि’ ज. पाठः.

(प्रविश्य सत्वरम्)

मन्दारिका — कलहंसः पदानुसारेण लब्धोऽसि । (माधवमकरन्दै

त्विति । तुशब्दो व्यावृत्तौ । 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इति न्यायेन । मम पुनरेकस्य गुण-
विशेषं जानतो वा । इयमिति चित्रगताया अभिनयेन निर्दिश्यमानत्वात् निर्देशः ।
यातां प्राप्ता । लोके मनुष्यलोके । विलोचनचन्द्रिका नेत्राणां कौमुदीति लोका-
न्तरवर्तिनामकृतार्थता व्यज्यते । आलोक इति वा पदच्छेदः । आलोके
दर्शनमात्र एव नयनाह्लादिकेत्यर्थः । जगति लोक इति चैकत्र प्रयोगस्या-
चातुर्यम् । नयनविषयं चक्षुर्गोचरम् । जन्मनि अस्मिन्निति शेषः ।
तस्याप्यनेनैव साफल्यजन्मत्वमिति भावः । स एक एव । न पुनरिन्दु-
कलादिदर्शनादित्येवकारेण व्यावर्त्यते । महोत्सवः महान् कल्याणागमः । नयन-
विषयं याता यदित्यनेन स्पर्शादिप्राप्तौ पुनरैन्द्रपदादीनामप्यर्वाचीनत्वमसत्पदा-
दिति व्यज्यते । अत्र च चन्द्रिकाशब्दस्य वितते चन्द्रतेजसि प्रसिद्धेः कलाशब्द-
स्य 'कला तु षोडशो भागः' इत्यंगमात्रवाचित्वाद् अथवा ज्योत्स्नातपादिशब्दानां
'एकदेशरिथतस्याग्नेज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा' इति, 'प्रत्यासन्ननिदाघदीधितिमह-
स्तन्द्रालुचन्द्रातपा' इति, 'नमन्तृपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिना' इत्यादिषु प्रभा-
मात्रवाचकत्वदर्शनाच्चक्षुरिन्द्रियस्य चालोकानुग्राह्यतया तद्व्यवहारोपे कलादिनिन्दने
'च व्याहृतार्थत्वमिति नाशङ्क्यम् । कलाचन्द्रिकयोरत्यर्थभेदाद् कलात्वरोपणे हि
व्याहृतिः । अत्रातिशयोक्त्या ह्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपया नायिकायाः सर्वोत्तरत्ववर्णनाद्
व्यतिरेकोऽलङ्कारः । तत्प्राप्तावौत्सुक्यं च भावः, त्वदर्शनैकोत्सवो जनोऽयमनन्य-
शरणः करुणया कटाक्षयतामिति वस्तु च ध्वन्यते ॥ ३९ ॥

कलहंसः पदानुसारेण लब्धोऽसि । चरणन्यासप्रतिविम्बान्यनुसृत्य
प्राप्तोऽसि ।

१. '(प्रविश्य) मन्दा'—ख. ग. ड. च. छ. ज. पाठः. २. 'कलहंस कलहंस चोद-
नेन पदा' ज. पाठ. ३. 'पदानु' ख. ड. च. झ. ञ. 'पदण्णासानुसारेण' छ.
पाठ. ४. 'उक्लृप्तेन' झ. ज. पाठ. ५. ('विलोक्य सलज्ज') ख. च. ('सलज्ज')
ग. ज. ('दृष्ट्वा सलज्ज') छ. ('माधवमकरन्दौ विलोक्य सलज्ज') झ. च. पाठः.

१. 'निर्देशः' क. पाठः. २. 'कृतार्थत्वं' ज. पाठः. ३. 'शेषः जन्मनीनि
तस्या' ख. ग. च. पाठः. ४. 'तत्प्रभावरोपे' ज. पाठः. ५. 'सम्बन्धरूपाया' ज. पाठः.
६. 'शरणया' ज. पाठ. ७. 'विचानुसृत्या' ग. घ. च. पाठः.

दृष्ट्वा सलज्जं) कंहं ते वि महाणुभावा एत्थ एवेव । (कलहंसक पदानुसारेण लब्धोऽसि । कथं तावपि महानुभाववत्रैव ।)

(उपसृत्य) प्रणमामि । (प्रणमामि ।)

उभौ — मन्दारिके! इह आगम्यताम् ।

मन्दारिका — (उपसृत्य) कलहंसअ! उवणेहि चित्तफलअं (कलहंसक! उपनय चित्रफलकम् ।)

कलहंसः — गेह्ण इदं (गृहाणेदम्)

मन्दारिका — (विलोक्य) केणं किं निमित्तं वा एत्थ मालदी
• आलिहिदा । (केन किं निमित्तं वात्र मालत्यालिखिता ।)

कलहंसः — जो जेब्ब जंणिमित्तं मालदीए । एतं उक्कण्ठा
विणोदणं ति । (य एव यन्निमित्तं मालत्या । एतदुत्कण्ठाविनोदनमिति ।)

सलज्जं पूर्वं तस्यैव दृष्टत्वात् स्वैरालापप्रस्तावः, पश्चात्तयोरपि दर्शना-
लज्जा । कथं तावपि महानुभाववत्रैव । प्रणमामि ।

कलहंसक उपनय चित्रफलकम् ।

गृहाणेदम् ।

केन किं निमित्तं वात्र मालत्यालिखिता ।

य एव यन्निमित्तं मालत्या । आलिखित इति लिङ्गविपरिणामः ।
तेनैवेत्यायाति । एतदुत्कण्ठाविनोदनमेव कारणीकृत्येत्यर्थः ।

१. 'कथं' झ ज. पाठ. २. 'दे' ग. ज. 'एदे' झ. ज. पाठ. ३. 'इह' ख.
ग. ड. च. ज. 'इध' झ. पाठः. ४. 'जेब्ब' झ. 'जेव्व' ख. पाठ.
५. 'इहास्यता' क. 'इत आस्यतां' छ. झ. ज. पाठः. ६. 'मन्दा—
(उपविश्य)' क. झ. ज. 'मन्दा— कलहंसअ' ज. पाठः. ७. 'प' ग. पाठः. ८. 'हि
मे चित्त' ख. ग. ड. पाठः. ९. 'कल— (गृहीत्वा) ने' झ. पाठः. 'कल— गहण इदं' ख. ग. ड.
च. छ. 'कल— गिहण इदं' ज. पाठः. १०. 'इमं' ग. ड. च. छ. ज. पाठः.
११. 'कलहंसअ केण' क. पाठः. १२. 'णिमित्तं एत्थ' ख. च. पाठः.
१३. 'लिहिदा' छ. 'अलिहिदिदा' ज. पाठः. १४. 'तं च माल' ग. ड. पाठः.

मन्दारिका — (सहर्षं) दिट्टिआ उइंसिदफलं विण्णाणं पआप-
दिणो । (दिट्ठा उद्दिशितफलं विज्ञानं प्रजापतेः ।)

मकरन्दः—मन्दारिके ! यदत्र वस्तुनि एष ते वल्लभः कथयति ।
अपि तत्तथा

मन्दारिका—महाभाअ! तँहा (महाभाग! तथा ।)

मकरन्दः—कँव पुनर्यालती माधवं प्राग्दृष्टवती ।

मन्दारिका—लवङ्गिआ भणादि, वादाअणगदे त्ति (लवङ्गिका
भणति वातायनगतेति ।)

दिट्ठा उद्दिशितफलं विज्ञानं प्रजापतेः अनयोर्द्वयोरप्यतियत्नतो
निर्माणरूपं ब्रह्मणः शिल्पं प्रयोजनवज्जातम् । सदृशसङ्घटनादित्यर्थः । 'विज्ञानं
शिल्पशास्त्रयोः' इति वैजयन्ती ।

अत्र वस्तुनि अस्मिन् वृत्तान्ते । मालतीविषय इत्यर्थात् । ते वल्लभः
कलहंसकः । यत् कथयति 'एदं च उक्कण्ठाविणोदणं त्ति' इत्यादि । तत्तथा
सत्यमेव । अपिः प्रश्ने ।

महाभाग तथा ।

'एतत्तु न ज्ञायते, क दृष्टपूर्वस्तया वयस्य' इति सन्देहनिराकरणाय
पृच्छति—क पुनरिति । पुनःशब्दो विशेषे । एतद्दर्शनमस्मिन्ननुरागश्च तस्या
उपपद्यतां नाम । कस्मिंस्तु देशे स्थिता माधवं दृष्टवतीत्येतावत्येव नः संशय
इत्यर्थः ।

लवङ्गिका भणति वातायनगतेति । भणतीति वर्तमानसामीप्यान्निर्देशः ।
प्राकृतन्यायाद्वा । 'भणइ णलो' 'आमासइ, सुमीचो' इत्यादिवत् भूते प्रयोगः ।
अभाणीदित्यर्थः ।

१. 'दंसिदफलं' छ, 'उवदंसिदफलं' ज. पाठः. २. 'फलं दार्णि-विण्णा'
ख. पाठः. ३. 'सखि मन्दारिके' ख च छ-ज, 'यदत्र' ग. छ पाठः.
४. 'तत्तहा' ज, 'अधइ' झ व. पाठः. ५. 'मन्दारिके क' ख,
'सखि मन्दारिके क' च. पाठ

१. 'सामीप्यनिर्देशः' ज पाठः. २. 'अथवा प्राकृतन्यायाद् भण', ३. 'आसइ'
ग. घ. च. पाठः.

तत्त्वज्ञानं—१५२ ! तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्च-
रावहे । तत्त्वज्ञानं यत्नः ।

तत्त्वज्ञानं—१५३ ! तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्च-
रावहे । तत्त्वज्ञानं यत्नः ।

(तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे । तत्त्वज्ञानं यत्नः ।
प्रियसख्यैः अदिकारैः निवेदयामे ।)

१५४ ! तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

(तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे । तत्त्वज्ञानं यत्नः ।)

तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

इति वैजयन्ती । अथ तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।
वहे विक्रमावहे । जावामेति तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।
(१-३-५८) इति तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

अनुमन्यतां महाभारतं तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।
प्रियसख्यैः अदिकारैः निवेदयामे । तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।
मनुमानम् ।

तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।

१. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः. २. ‘मेव ।’ ग. ड. पाठः.
३. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः. ४. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः.
५. ‘महाभारतं’ क. ‘महाभारतं’ ज. पाठः.
६. ‘एवं देवस्तु’ ग. पाठः. ७. ‘देवस्तु’ ख. पाठः. ८. ‘देवस्तु’ ग. पाठः.
९. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः.
१०. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः.
११. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः.
१२. ‘तत्त्वज्ञानं यत्नः सन्तर्पययैव बहुशः सञ्चरावहे ।’ ग. ड. अ. पाठः.

अपि च—

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-

प्रश्नप्रोतदधनकरन्दगन्धवन्धो ! ।

तामीषत्प्रचलविलोचनां नताङ्गी-

मालिङ्गन् पवन ! भग स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥ ४१ ॥

मकरन्दः—(स्वगतम्)

अथ तथाविधायास्तस्याः शिश्निरमृदुलेन तदात्स्वस्पर्शमृतेनोत्सुकस्तदुपायं गवेषयति—उन्मीलदित्यादि । विदलत्सङ्कोचतया विशालात् कुन्दकुसुमकोशात् । कोशशब्दो घनरामृद्धिवाचकोऽत्र स्पर्शस्य सन्निधिवाची । कुङ्कुमलार्थत्वे मुकुलशब्देन पौनरुक्त्यात् । अथ्योतन् प्रश्नरन् यो धनो नहलो मकरन्दः पुष्परसस्तत्सम्बन्धिनः परिमलस्य मित्रभूतत्वेनातिश्लिष्टतया ।

‘करालो दन्तुः सुखे पिङ्गले वेङ्कतेऽपि च’

इति वैजयन्ती । ‘श्रुतिरक्षरण’ इति धातुः । कुन्दग्रहणं शिश्निरसंबन्धिनोऽपि कुन्दस्य वसन्तेऽनुवृत्तेः

‘निषिञ्चन् माधवी वृद्धिं कुन्दशेषं च वर्तयन्’

इतिवत् । अत एव तादृशस्य भवतः स्पर्शनसुरतेन ईषत्प्रचलविलोचनाम् अर्धमुकुलीभवन्नयनाम् । तां या मनः हृदयसिन्धुचन्द्रिका । आलिङ्गन् आश्लिष्यन् । कुलपालिका कथमालिङ्गयत इत्यत्राह—पवनेति । पुनातीति पवनः । सर्वपापहरस्य भगवतः पितुरेवित्यङ्गनं न दुष्प्रतिभावदोषराहित्यात् ।

‘अन्यथालिङ्गयते कान्ता भावेन दुहितान्यथा ।’

इत्युक्तेरिति द्योत्यते । अङ्गमङ्गं प्रत्येकमङ्गानि । स्पृशेति । तदङ्गस्पर्शनेनानीतेन ममाङ्गानि निर्वापयेत्यर्थः । अत्र प्रियतमास्पर्शलोभस्य कारणस्य कार्यमुखेन प्रकाशनादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४१ ॥

प्रियसुहृदोऽवस्थादौस्थ्यमनुसन्दधानो मकरन्दस्तद्रक्षणोपायं तर्कयति । स्वगतं स्वहृदयगतमिति । माधवेनाश्रुतं तदस्यैव श्रुतं यथेति सर्वत्रैवाविधे विषये द्रष्टव्यम् ।

१. ‘हृन्दवैयर्थ्यात्’ क. पाठः २. ‘नातिश्लिष्टतया’, ३. ‘नुप्रवृत्तेः’ ज. पाठः ४. ‘भवतः’ क. च. पाठः ५. ‘पितुरेव न दुष्प्रतीति, भावः, दोष’ क. पाठः ६. ‘स्थाद्वयदौस्थ्यमनु’ ज. पाठः

अभिहितं तु मे भवति

सुख, विद्या, तपः, ... ।

अन्तिम विचारविनिर्देशः

संज्ञा संकेत : ६६१-११४३॥

तदत्र भैषज्यं चकारन्दः ॥ १० ॥

साधकः — (सिंहतः १७५०)

[illegible]

सत्यमेव जयते

'सर्वशाल प्रकाश एम. १२१-२२-१२१' ,

इति वचनात् ।

[illegible]

अद्यावन् कार्यविषये । अतः नान्यत् । वः
अस्याकस्मिन् सवेदार्थे । अतः नान्यत् । शरणं
रक्षित्री । ‘न ण गृह्णामहे’ इति ।

[illegible]

१ शक्ति'स्य अन्तिम रूपं यत्तु तत्र नानाविधं च दृ. पाठः
∴ इत्येव 'विद्यते' इति च उक्तं ।

१ 'हृदय' व 'नाम' रा ग-
ज, 'समय' व 'नाम' रा ग-

रणरणिकविबुद्धिं विभ्रदावर्तमानं

ज्वलति हृदयमुन्तस्तनयत्वं ॥ ४४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति वकुलवीथी नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

तिरस्फुरोति । करणानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनाम् । प्रोक्तत्वं रूपादिविषय-
ज्ञानशक्तिम् । प्रमोहः प्रकृष्टा विचिन्तता । इति । अङ्कविबुद्धिम् उत्कण्ठाति-
शयम् । विभ्रत् धारयत् । आवर्तमानं ववधनेन विरज्यमानम् । आवर्तनं ववधनेन
विलापनम् ।

“सन्ध्यानलेन भृशमम्बरमृषिकाशमावर्तितरुहमिरेव कृतोऽयमिन्दुः ।”

इति मुरार्युक्तवत् । ज्वलति दीप्यते । अन्तरिति वह्निर्ज्वलने हि ज्वलनवत्
केनाप्युपायेन निर्वापयितुं शक्यते । अन्तर्ज्वलत् तन् निर्वापणीयमिति दैन्यं
ध्वन्यते । तन्मयत्वं नायिकात्मकत्वम् । अनेन ‘परिच्छेदव्यक्तिर्न भवति’ इत्युक्त-
स्यार्थस्यानुसन्धानं कृतमिति वेदितव्यम् । अन्तश्चाप्युक्तस्त्वाननुसन्धाने रस-
दोषार्पणसम्भवात् । अतो न पौनरुक्त्यम् । स्वार्थोद्दिष्टस्य च स्वानुभवकथन-
पौनरुक्त्यं प्रत्युत गुण एवेति सर्वं समीचीनम् । अत्रातेरायोक्तिरुद्धारः ॥ ४४ ॥

इति निष्क्रान्ताः । रङ्गात् वह्निर्निर्गता इत्यर्थः ।

“एकाहप्रयोज्यस्य नाटकांशस्याङ्कः” इति भूते कृता संज्ञा । स सम्पूर्ण
इत्यर्थः ।

मालतीमाधवस्येत्यं प्रथमाद्वार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चम्पे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

१. ‘ण’ ग. छ. छ. ज. अ. व. पाठः. २. ‘शक्ति, गात्रं’ घ. च. पाठः. ३.
‘इति प्रथमोऽङ्कः ।’ ख. ग. छ. पाठः.

१. ‘विलापनं’ ज. पाठः. २. ‘दहनवत्’, ३. ‘ज्वलनं कथं निर्वापणीय इति’
ज. पाठः. ४. ‘पातात्.’ ख. ग. घ. ज. पाठः. ५. ‘गिता च ग घ च पाठः.

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेत्यौ)

प्रथमा — सहि ! सङ्गीतशालापरिसरे अबलोइदादुदीअं तुमं किं पि मन्तअन्ती आसी ।

(सखि ! सङ्गीतशालापरिसरे अबलोकिताद्वितीया त्वं किमपि मन्त्रयन्त्यासीः ।)

द्वितीया — पाहिअघरसमीपे तेण किल माहवाप्पिअवअस्सेण मअरन्देण सअलां सअणुइत्ताणवुचन्तो भअवदीए णिवेदिदो । तदो भड्डि-

अथ वृत्तवर्तिष्णमाल तथांशप्रदर्शनेन द्वितीयाङ्कावताराय कवीश्वरः प्रवेशमारभते — ततः प्रविशतश्चेत्यौ । चेत्यौ मालत्या दास्याविति नीचपात्रत्वम् !

“तद्वदेवानुदात्तोऽवत्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रवेशोऽङ्कद्वयत्वान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ॥”

इत्युक्तेः प्रथमद्वितीयाद्वयोरप्ये च प्रयुक्तः १ प्रथमाङ्के निषेधात् ।

प्रथमेति — प्रवेशक्रमेण प्रथमात्वं द्वितीयात्वं च । सखि ! सङ्गीतशालापरिसरे अबलोकिताद्वितीया त्वं किमपि मन्त्रयन्त्यासीः ।

नाट्यगृहसमीपे तेन किल माधवप्रिययस्येन मअरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । मालतीमाधवयोरन्योन्यदर्शनोत्कण्ठादिकौ

१. ‘एका’ क ख. ज, ‘एका — चन्दसालापरि’ छ. पाठ. २. ‘हला’ ज झ व. पाठ ३. ‘आ भगवती कामन्दकी किं पि’ छ. ज. पाठः. ४. ‘अन्त्या—तेण’ ख, ‘द्वितीया — सहि तेण’ क ज झ. व. पाठः. ५. ‘णिवेदिदो । प्रथमा—तदो किम् । द्वितीया — तदो’ क झ. व. पाठः.

१. ‘वर्तनेन’ क पाठः. २. ‘प्रवेशमारभते’ ख पाठः ३. ‘प्रविशतश्चेत्यौ मालत्या’ ग घ. पाठ ४. ‘शालायाः परिसरे’ घ. पाठः ५. ‘का प्रवृत्तिः’ ख. ग. च. पाठः.

द्वितीया — अथ इं । तं द्रष्टुं आपन्नं जेव्यं हत्ये गेल्लिअ
अपरिजना भट्टिदारिका उवरि अलिन्दं समारुढा ।

(अथ किम् । तां सत्पातन्तीमेव हस्ते गृहीत्वा अपरिजना भट्टिदारिका
उपर्यलिन्दं समारुढा ।)

प्रथमा — शृणु तस्स महाप्रुहावस्स संकथाए अत्ताणं विनो-
देदि ।

(नूनं तस्य महानुभावस्य सहृदया आत्मानं विनोदयति ।)

द्वितीया — (निश्चये) कुदो से आत्तासो । एदिणा अज्जं
सविस्सेसदंसणेण अदिभूसि द्रष्टुं ताए अहिणिवेसो गमिरसदि । अण्णं

एवविनोमीति । न पुनरवचेतुम् । इतिशब्दप्रयोगस्तदुक्तेर्व्याजत्वं सूचयति ।
सात्प्रतस्त्वं ददामीच्छ । दिन्दुं सत्प्राप्तेत्यनेन 'सखीन्द्रम्वकादन्यतमा
दिलम्ब्य' इत्युक्तमनुस्मारयति ।

अथ किम् । तां सत्पातन्तीमेव हस्ते गृहीत्वा अपरिजना भट्टि-
दारिका उपर्यलिन्दं समारुढा । आपतन्तीं आगच्छन्तीमेव । न पुनरागता-
मिति तद्वार्ताश्रवणादरत्नरा व्यज्यते । अपरिजना परिवाररहिता । भूत्वेति
शेषः । उपर्यलिन्दं प्रासादगतं प्रकोष्ठम् ।

‘प्रघाणप्रघणालिन्दा अहिद्वारप्रकोष्ठे ।’

इत्यलिन्दशब्दो लक्षणव्याजः प्रकोष्ठमात्रमाह ।

अपरिजनेत्यनेनानुमिनोति — नूनं तस्य महानुभावस्य सहृदया
आत्मानं विनोदयति । इत्येव नाधस्तम् । सहृदया सख्या सह समेत्य-
वार्ताया ।

निश्चयेति स्वामिस्तेहांदनिष्टमाशङ्क्याविग्रहदर्शत्वं सूचयति । कुतोऽस्याः

१. 'परावटन्ती' क. झ. ज. 'आपन्नं' छ. पाठः. २. 'मेषूण' ख. छ. ज.
पाठः. ३. 'पडिदिअपरिजणा', ४. 'अलिन्दं' क. झ. ज. पाठः. ५. 'स्य'
सहि कुओ से ख. 'स्य' कुदो द्रष्टुं से व. पाठः. ६. 'दे' ख. पाठः.

१. 'इति तदुक्तेर्व्याजत्वं', २. 'प्रकोष्ठमाह', ३. 'नानुमिनोति' क. पाठः.

ए पञ्चमस्य राजाणां महाराजो भद्रिदान्त्रि पञ्चमन्तो असन्देशे
दिप्यन्तो ।

‘कुतोऽस्या. आश्वासः । एतेनाथ सविशेषदर्शनेनातिमृमि खलु तस्या
अभिनिवेशो गमिष्यति । अन्यच्च, नन्दनस्य-कारणान्महाराजो भर्तृदारिकां
प्रार्थयमानोऽनात्येन विद्वत् ।)

प्रथमा — हि विज । (किमिव ।)

द्वितीया — पश्यदि णिअस्स कण्णजाजणस्स महाराजो
हि । अंठो आगण्णं इत्थं हिअअसल्लं मालदीए माहयापुराजो णि
उत्तमि ।

वापार । एतेनाथ सविशेषदर्शनेनातिमृमि खलु तस्या अभिनिवेशो गमि-
ष्यति । अश्वासः हृदयदुःखशान्तिः । सविशेषदर्शनेन द्रुततदातायनान्त-
रितश्रितदर्शनव्यतिरेकेण, मदनोपाने समीपवशिरमैयुक्तेन दर्शनेन । अतिमृमि
पञ्च, वापार । अतिनिवेशो हृदयस्याग्रहः ।

‘नितान्तद्व्याभिनिवेशभीमाश्’

इतिवत् । अन्य- अस्तीति शेषः । नन्दनस्य कारणान्महाराजो भर्तृदारिकां
प्रार्थयमानोऽनात्येन विद्वत् ।

दिगमिर । इवमन्त्रो वाक्यालङ्कारे । विद्वत् इत्यनुदात्त्यते ।

प्रभवति निजस्य पञ्चमजनस्य महाराज इति । अथदन्ति प्रभुर्भवति,
तान्माविनि शेषः । निजश्चेत्येनासत्पण्डिताराय महाराजसम्बन्धिन इति मुञ्ज-
द्वयया प्रतिपाद्य छन्देन भवपुत्र्या मालत्या राज्ञोऽपि धर्मत पुत्रीत्तमासूच्य राजानं
वापारितो ‘गजकन्याना गजा प्रभुः, गत्पुत्र्या अतमेव प्रभुः’ इति प्रार्थनां

१. ‘जो पञ्च मन्त्रजन्म’ न म पाठ = ‘हि नि ।’ २. ज न क
पाठः ३. ‘म न दे वाप’ न म अ पाठ.

४. ‘मन्त्रस्य’ न क पाठ = ‘वसीपनतीचप्रभु’ क क पाठ.
५. ‘भुवनेतिमृमि’ न पाठ = ‘हृदये निवेशः’ न क पाठ ६. ‘प्रभुर्भवति’
७. पाठ ८. ‘इति’ न क पाठ. ९. ‘नन्दनाना’ न अ पाठ

(प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज इति । अतः आमरणं खलु मालत्या हृदयशल्यं माधवानुराग इति तर्कयामि ।)

प्रशस्ता—रात्रिं गन्तुं भवद्दीप्तं एतत् किं पि रक्षयदीर्घं दत्त-
स्सति ।

(अपि नाम भगवती अत्र किमपि भगवतीत्वं दर्शयिष्यति ।)

द्वितीया—अहं असंख्यमनोरथे ! सखि एहि ।

(अयि ! असंख्यमनोरथे ! सखि ! एहि ।)

(इति निष्क्रान्ते ।)

। प्रदेशकः ।

मत्वाचक्षाणस्य भूरिवसोर्वचनं यथाश्रुतमेव परिकल्प्य आर्जवेन नीचपात्रं वेदीं
स्वयमनुशोचति । अतः आमरणं खलु मालत्या हृदयशल्यं माधवानुराग
इति तर्कयामि । अतः वाग्दत्तत्वात् । आभरणं । आहू मर्यादायाम् । प्राणत्यागं
मावदित्यर्थः । हृदयशल्यं मनोगतं शस्त्रमुत्सृज्य । शैत्यग्रहणेन दुस्सहृतया
प्राणापायोऽप्यचिरेण भविष्यतीति स्नेहादाशङ्क्यते ।

अपि नाम भगवती अत्र किमपि भगवतीत्वं दर्शयिष्यति । ज्ञानतपः-
प्रभावसम्पन्नतया ननु कामन्दकी सर्वैरस्माभिर्भगवतीति पूज्यते । अतः प्रति-
भावेन तपसा च स्वसामर्थ्यं प्रकाशयति । अपि नामेति सम्भावनायाम् ।

अयि असंख्यमनोरथे ! सखि एहि । पितरि प्रतिकूले भगवत्या अप्यक्रि-
ष्टित्परत्वाद् अघटित एवायं मनोरथ इत्यर्थः । एहि आमच्छ, स्वाधिकारा-
नुष्ठानायेति भावः ।

निष्क्रान्ते इति । अमात्यविज्ञापनस्य वृत्तस्य मदनुष्ठानप्रतिनिवृत्तत्वं
तिष्ठाद्वितीयमालतीदर्शनार्थं कामन्दक्योगमनस्य च दीर्घप्राणस्य चांशस्य
सूचितत्वात् प्रवेशफलसिद्धेस्ते निर्गते इत्यर्थः ।

(प्रदेशकः ।)

१ 'अमवन्ध' ए ए छ. पाठः २. 'मनोरथे एहि' । स. छ. ज. झ. ञ.
पाठः ३ 'इति परिकल्प्य निष्क्रान्ते' क. झ. छ. पाठः

१ 'मन्यग्रहणे इत्युक्त्वा' स. ए. छ. पाठः २ 'दुस्सहृतया प्राणापायो'
न पाठः

(ननः विजृम्भिता सान्द्रा मालती, मर्दिता च ।)

मालती — लहि तदो तदो । (सहि । तनरततः ।)

लज्जिता — तदो तेण महाशुभाएण उपपीडा मे इयं बहुल-
जाला ।

(ततस्तेन भानुभावेनोपनीता मे इयं बहुलमाला ।)

(तेनि मालामर्पयति ।)

अत्र नीरसे वरुणि सूचिते सरसवस्तुप्रयोगाय द्वितीयमन्तमारभते—
ततः प्रदिशतीत्यादि । उपविष्टेति । तथात्वेनैव प्रवेशकः । लज्जिता चेति ।
कदाचिद्वा द्वितीयेत्युक्तं संभवति ।

सहि ततस्ततः जनन्तरं क्रिमित्यर्थः । दौंसया प्रवणादरो ध्वन्यते ।
ततस्तत इत्यनेन पूर्वप्रवृत्तत्वं सन्तथायाः सूच्यते ।

ततस्तेन महानुभावेनोपनीता मे इयं बहुलमाला ।

इति—अनया उक्तिभट्टाया ‘अथ तस्याः करेणुकारोहणसमय एवेत्या-
हभ्य’ ‘महान्तं प्रसाद इति प्रगृहीतवती’ इत्यन्तस्य कथाशस्य माधवोक्त्वा
प्रकाशितस्य लज्जिता मालतौ पूर्व निवेदितत्वं सूचयंस्ततः परं विच्छिन्नस्यैव
प्रकाशनमधिकरोति रसमुधासंदिधानसावधानः कवीश्वरः, पुनः कथनस्य रसवि-
धातत्वात् । अर्पयति ददाति ।

१ ‘नी — इ सहि’ क घ अ पाठ. २ का — गहि तेण’ उ छ पाठ
३ ‘ल इय’ ग. ज. पाठ ४ ‘(बहुलमालामर्पयति)’ उ व छ, ‘(उत्प्रेषयति)’
ग. पाठ

१. ‘विजृम्भिता’ घ. पाठ. २. ‘मर्दिता’ क पाठ. ३. ‘वीर्याया भ’
ग. पाठ. ४. ‘पूर्वप्रवृत्तत्वं’ ग. घ. न. पाठ ५. ‘माधवो’ ज पाठ. ६. ‘प्रका-
शिते’ ग. ७. ‘प्रकाशस्य’ ग. पाठ. ८. ‘विगतत्वान्’ ग घ न पाठ.

मालती — (सहर्षं गृहीत्वा निर्वर्ण्य) सहि ! एकाग्रचित्तं
परिदृष्ट्वा ह्यं त्रिरक्षणा ।

(सखि ! एकपार्श्वविषमप्रतिपक्षेय विरचना ।)

लवङ्गिका — एतत् अरण्यजन्तुषु तु यं जेवन् अकरुणासि ।
(अन्नारम्णीयत्वे त्वमेवापराद्धासि ।)

मालती — कथं विअ । (कथमिदं ।)

लवङ्गिका — जेण सो इत्यासलङ्को तथा विह्वलीकृतो ।
(येन स दूर्वाश्यामलङ्कृत्या विह्वलीकृतः ।)

मालती — सहि लवङ्गिय सखधा आसाराणसीलासि ।
(सखि लवङ्गिके ! सर्वथा आश्वत्थानशीलासि ।)

निर्वर्ण्य निरूप्य । मालामिति प्रकरणात् । सखि ! एकपार्श्वविषमप्रतिप-
क्षेय विरचना एकरिम्बन् भागे भागान्तरप्रक्रमप्रकारविसङ्गं यथा तथा इति-
रा गुण्किता । इयं विरचना विरच्यत इति विरचना माला कथ्यते ।

अन्नारम्णीयत्वे त्वमेवापराद्धासि ।

कथमिदं — इदं शब्दो वाक्यालङ्कारः ।

येन स दूर्वाश्यामलङ्कृत्या विह्वलीकृतः । येनेति यस्मादर्थेऽव्ययम् ।
दूर्वाकाण्डमिव व्यामलमन्तं येत्येति सौन्दर्योपलक्षणम् । तथेति मालाग्रथनप्रक-
रमनिर्वाहेऽपि यथा न गङ्गाऽभूदित्यर्थः । विह्वलीकृतः परवशीकृतः ।

तद्वचनं मृषोद्यमाश्रयमाना मालत्याह — सखि लवङ्गिके सर्वथा आश्व-
त्थानशीलासि । ननोदस्थापनं स्वभावो यस्याः ।

१. '(माला गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य)' ड. ज. - '(गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य)' छ. झ.
घ. पाठः. २. 'एकपार्श्वविषम' ल. पाठः. ३. 'पदिबद्धा तु' इति क.
न न पाठः. ४. 'एतत् दाव अ' क झ. ज. पाठः. ५. 'सो मुदुदुन्ता' छ. झ. पाठः.
६. 'पिअमहि' ज. झ. पाठः

१. 'विरचितामाला कथ्यते इति विरचना', २. 'यस्य सौन्दर्योपलक्षणम्' ।
ल. पाठः. ३. 'मृषोदितमगङ्गायाम्' च. पाठः.

न्तप्रतिवर्त्तनाद्विलसोल्लसितधूमिमानितान्नमार्त्तदिग्रभविदग्धमवलोकयन् गत्यक्षी-
कृत एव ।)

सात्त्वती — (त्वद्विक्रं परिष्वज्य) आम् , प्रियसखि ! किं दाव तस्स
प्राप्तविआ जेव्य ते मुहुत्तसणिहाणो जणस्स विण्णत्तं भइत्तया विला-
स । अहआ जधा पिअसही संभवेदि ।

(आम् , प्रियसखि ! किं तावत् तस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्त्तसन्नि-
धायिनो जनस्य विप्रलम्भयितारो विलासाः । अथवा यथाप्रियसखी संभावयति ।)

“तत्सुखं भवेत् सञ्भूविलासं सस्मितं च यत् ।

विदग्धं तद्यदालोके विवशाः सर्वजन्तवः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

परिष्वज्येति । तदुक्ते. स्वाभिलषितसंवादात् प्रहर्षविवशत्वादात्परि-
पूर्णप्राप्तीकृत्येत्यर्थः ।

आम् इत्यनुवाक्यार्थमन्यथम् । प्रत्यक्षीकृत एवेत्यर्थः । तच्च चोद्यं विच्यत
इत्याह—प्रियसखि किं तावत् तस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्त्तसन्निधायिनो
जनस्य विप्रलम्भयितारो विलासाः । अथवा यथा प्रियसखी संभावयति । ताद-
च्छब्दो वादयालङ्कारे । स्वाभाविकाः प्रकृतिसिद्धाः । क्षणमात्रदर्शनक्षिप्यस्येत्य-
परिनिवृत्तत्वात् संशयौचित्यं व्युत्पत्तेः । विप्रलम्भयितारः वृद्धकाः । अस्मा-
द्वृद्धियेति शेषः । जडानां भ्रमकारिण इत्यर्थः । विलासाः श्रुतारचेष्टाविशेषाः ।

‘गतिः संगर्वा दृष्टिश्च विलासे सस्मितं बचः ।’

इति लक्षिताः । प्रियसखी यथा संभावयति त्वद्वेषया एवेति । भवन्तीत्यु-
क्त्यति तथैवेत्यर्थः ॥

१. ‘किं तस्स दाव गहाणुत्ता’ अस्स साहादिआ एवमुहत्तं स. व. पाठः.
२. ‘विपलम्भयितारो’ ज. पाठः

१. ‘इति लक्षिताः’ ग. व. पाठ. २. ‘परिनिवृत्तत्वात्’ क. पाठः. ३. ‘ति । जडानां
भ्रम’ ग. व. च. पाठः

(समर्पण स्वरूपेण नमिष्यते, अथ, नमो नमिष्यामि ।)

अत्रापि न -- ततोऽपि विदितं । अत्रापि न विदितं । अत्रापि न विदितं ।

(नमः प्रतिनिधित्वमन्तर, यन्मन्तरं नान्तरिते नस्तिन् वन्दारिणाया
मृदुः प्रजापतिः । तन्मन्तरं निम्नान्तरं प्रजापते ह्येव ह्यनन्तरितम् ।)

विहस्येति । एवम् नृप विडिततत्त्वापि तदुदन्तदणकौतुकेन पुनः
पुनर्नानि ज्ञातं स्यात् । आर्य— ननुचितमर्थमानेन त्वमपि स्वभावेन
नैतत्तन्मिदमर्थं प्रकृतं न सितं । नरिन्द्राद्यन्ते भाववत्तन्मये । तौ-
निति ज्ञातं नृपि ह्यतिवद्वाङ्मयं परिशेष्यात् गीतवाद्यमाद्यत्ति । त्वमपीति ।
न नैवार्थं । नृपयने, तर्हि त्वमपि स्वभावेनैव नर्तकेन गीतं वाद्यं च विना नृत्य-
मभित्ति । न पुनर्नृपियेण नैवेति प्रतिबन्धिप्रतिषेधे स्थानुमृत्या तौ
नृपयति । नान्तरागीनि धेयतज्जाप्यमेव नृपयति नृपयति नृपयति विज्ञ-
गीतं नृपयति ।

परिच्छेदः । तदा तदा नान्यथा यतोऽनुग्रहः । यतो यत्पक्षी भिद्यते ।
नयं नति नञ्जितेत्यर्थः । विहस्येति । नष्टत्वात् प्राणिनत्वादिना स्मितं
संभार्यः । निर्मितानुग्रहे । भगवन्नामं भर्त्तुं तु इति श्रेयस्यार्थः । ततस्ततः ।

४. अन्तर्निहितं । तदा निष्पन्नक प्रसंगे एते कृतगर्भाव । यदेति शेषः ।

१. गंगा नदी का जल सदा बहता रहता है।
 २. गंगा नदी का जल सदा बहता रहता है।
 ३. गंगा नदी का जल सदा बहता रहता है।
 ४. गंगा नदी का जल सदा बहता रहता है।
 ५. गंगा नदी का जल सदा बहता रहता है।

$$x_1, x_2, \dots, x_n \text{ are the } n \text{ roots of the equation } x^n + a_1 x^{n-1} + a_2 x^{n-2} + \dots + a_n = 0$$

बालती — किंनिमित्तं । (किंनिमित्तम् ।)

लब्धाङ्गिका — तं क्व माहवाणुअरो कलहंसओ णाम कामेदि ।
तस्स दंसइस्सदि त्ति । तदो पिअणिवेदिआ मे मन्दारिआ संवृत्ता ।

(तां खलु माधवानुचरः कलहंसको नाम कामयते तस्मै दर्शयिष्यतीति ।
ततः प्रियनिवेदिका मे मन्दारिका संवृत्ता ।)

बालती — (स्वगतं) णूणं तेण वि 'कलहंसएण तं पडिच्छन्दं'
अत्तणो पहुणो दंसिदं भविस्सदि (प्रकाशं) । सहि किं दाणिं दे पिअं ।
(नूनं तेनापि कलहंसकेन तत्प्रतिच्छन्दमात्मनः प्रभवे दर्शितं भविष्यति ।
(प्रकाशं) सखि किमिदानीं ते प्रियम् ।)

लब्धाङ्गिका — एदं क्वु तस्स सन्दावआरिणो दुल्लभमणोरहावेस-
दुसहाआसदञ्जत्तणचित्तक्खणसेत्तणिन्वावअं तुह पडिच्छन्दं ।

(एतत् खलु तस्य सन्तापकारिणो दुर्लभमनोरथावेशदुःसहायासद-
मानचित्तक्षणमात्रनिर्वापकं तव प्रतिच्छन्दम् ।) (इति चित्रं दर्शयति ।)

किंनिमित्तम् ।

तां खलु माधवानुचरः कलहंसको नाम कामयते तस्मै दर्शयिष्यतीति ।
ततः प्रियनिवेदिका मे मन्दारिका संवृत्ता । प्रियनिवेदिका दिष्टया वर्षस
इति प्रियवचनाख्यायिका ।

नूनं तेनापि कलहंसकेन तत्प्रतिच्छन्दमात्मनः प्रभवे दर्शितं भवि-
ष्यति । सखि ! किमिदानीं ते प्रियम् ।

एतत् खलु तस्य सन्तापकारिणो दुर्लभमनोरथावेशदुःसहायासद-
मानचित्तक्षणमात्रनिर्वापकं तव प्रतिच्छन्दम् । मम प्रियमिति संबध्यते ।

१. 'माहवाणुअरो' क पाठ २. 'ओ कामेदि' ख पाठः.
३. 'दि सा तस्स' क. ज. झ. ञ पाठः. ४. 'आ मन्दारिआ' ज. पाठः.
५. 'एदं पडिच्छन्दं' ज. पाठः. ६. 'पहुणो' ख ङ, 'पहुवस्स' घ, 'पहुअस्स' च.
पाठः. ७. 'हविस्सदि' ज. पाठः. ८. 'शं' किं दाणिं क. पाठः. ९. 'क्खु सन्दाविदस्स
सन्दाव' क. च. छ झ ञ, 'क्खु सन्दाविदस्स तुह सन्दाव' ज. पाठः. १०. 'दुल्लभ-
मणो' क पाठः. ११. 'आसदञ्जन्तचित्तस्स क्खण' क. ज. छ. झ. ञ पाठः.
१२. 'णिन्वावइत्तअं' ज. पाठः.

- १ 'दर्शयतीति', २. 'कलहंसेन' ग घ. च पाठः. ३. 'दुस्सहायाससन्दह्यमान'
क, 'दुस्सहायाससन्दह्यमान', ४. 'निर्वापयितुं' ज. पाठः.

मालती — (सहर्षोच्छ्वासं निर्वर्ण्य) अहो दाणिं पि हिअअस्स मे अण्णासासो जेण एदं पि आसासणविप्पलम्भो त्ति सम्भावीअदि । अथ अक्खराई पि ।

(अहो इदानीमपि हृदयस्य मेऽनाश्वासो येनैतदप्याश्वासनविप्रलम्भ इति सम्भाव्यते । अथ अक्षराण्यपि ।)

(जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः (१. ३८) इत्यादि पूर्वोक्तं पठित्वा सानन्दम्)

महाभाअ सरिसं क्खु दे णिम्माणस्स वँअणं महुरदाए दंसणं उण तत्कालमणोहरं परिणामदीहसन्तावदारुणं अ । धण्णा क्खु ताओ इत्थिआओ जाओ तुमं ण पेक्खन्ति अत्तणो वा हिअअस्स

सहर्षोच्छ्वासं । हृदयदुःखभारलघूभावसूचकः उच्छ्वासः । निर्वर्ण्य निरूप्य । अहो इदानीमपि हृदयस्य मेऽनाश्वासो येनैतदप्याश्वासनविप्रलम्भ इति सम्भाव्यते । इदानीमपि रेखाविन्यासविशेषेण प्रियतमकृतत्वनिर्णयेऽपीत्यर्थः । अनाश्वासः अश्रद्धा । एतद् मद्रूपलेखनमपि । आश्वासनार्थं सखी स्वहस्तालिखितेन वञ्चनमित्युत्प्रेक्ष्यते । अथशब्दो व्यावृत्तौ । चित्रव्यतिरेकेण तेन अक्षराण्यपि लिखितान्यत्रेत्यर्थः । अक्षरग्रहणं समुदायनिरीक्षणात् । पूर्वमेव कतिपयाक्षरमात्रदर्शनहर्षाकुलितत्वं द्योतयति । सानन्दं सुखानुभवसाहितम् ।

आकाशे नायकमभिमुखीकृत्याह हृदयसन्निहितं वा । महाभाग सदृशं खलु ते निर्माणस्य वचनं मधुरतया दर्शनं पुनस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसन्तापदारुणं च । निर्माणस्य देहसृष्टेः । मधुरतया हृदयाद्वादकत्वेन । सदृशं अनुरूपम् । परिणामे कालान्तरे सन्ततदुःखदुस्सहं च । धन्याः

१. '(सहर्षं सोच्छ्वासं)' क, '(सहर्षोच्छ्वासं चिरं निर्वर्ण्य)' ब. छ ज, '(सहर्षं निर्वर्ण्य)' झ. जु. पाठः. २. 'अहो' झ. न. पाठः. ३. 'अणासज्जो' क, 'अणासक्खो' च, 'अणासज्जो' ख. घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'आसासणं वि' क. छ ज. झ, 'आसासणावि' घ. ङ. पाठः. ५. 'अह अ अक्खराई' घ. ङ. पाठः. ६. 'इं विअ । (सानन्दं) जगति' छ पाठः. ७. 'विराजणं' क पाठः. ८. 'मणोहारि' ज पाठः. ९. 'कण्णआओ' क पाठः. १०. 'न्ति पेक्ख वा अत्तणो' छ. पाठः.

१. 'भारसू' ग पाठः. २. 'लिखिते वञ्चनमित्युत्प्रेक्ष्यते', ३. 'विचित्र' क. घ पाठः. ४. 'दर्शन एव हर्षाकुलितत्वं' क, 'दर्शने हर्षाकुलत्वं' घ. पाठः. ५. 'दर्शनं न पुन' ग. ज पाठः. ६. 'द्वादकत्वेन' क. पाठः.

पहवन्ति ।

(महामाग सहस्रं खलु ते निर्माणस्य वचनं मधुरतया दर्शनं पुनस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसन्तापदारुणं च । धन्याः खलु ताः स्त्रियः यास्त्वां न पश्यन्ति आत्मनो वा हृदयस्य प्रभवन्ति ।)

लवङ्गिका — किं सहि जेव्वं पि दे णत्थि आसासो ।

(किं सखि एवमपि ते नास्त्याश्वासः ।)

आलम्बी — कैधं ? (कथम् ?)

लवङ्गिका — जस्स कारणादो तुमं उत्तुडिअबन्धणं कङ्के-
ळिपल्लवं विअ किळन्तणोभालिआकुसुमणीसहा परिहीअसि सो वि
जाणाविदो भअवदा मम्महेण सन्दावस्स दुस्सहत्तणं ति ।

(यस्य कारणात् त्वम् उत्तुडितबन्धनं कङ्केलीपल्लवमिव क्लान्तनवमा-
लिकाकुसुमनिस्सहा परिहीयसे सोऽपि ज्ञापितो भगवता मन्मथेन सन्तापस्य
दुस्सहत्वमिति ।)

खलु ताः स्त्रियः, यास्त्वां न पश्यन्ति आत्मनो वा हृदयस्य प्रभवन्ति ।
त्वां न पश्यन्ति निमित्ताभावाभैमिचित्तिकस्य रणरणकदुःखस्याप्रसङ्गात् । अति-
धीरतया नीरसतया वा स्वहृदयस्य निवारणं वा शक्नुवन्ति ।

किं सखि एवमपि ते नास्त्याश्वासः । एवमपि अनेन प्रकारेणापि ।

कथमिति एवमित्युक्तप्रकारजिज्ञासा ।

यस्य कारणात् त्वमुत्तुडितबन्धनं कङ्केलीपल्लवमिव क्लान्तनवमालिका-
कुसुमनिस्सहा परिहीयसे । खण्डितवृन्तमैशोककिसलयमिव शुष्यसि । क्लान-
नवमालिकाकुसुममिव प्रकृत्या दुर्बलेत्यर्थः । सोऽपि ज्ञापितो भगवता मन्मथेन
सन्तापस्य दुस्सहत्वमिति । अनेन प्रकारेणापि किं नाश्वासः 'अकृतार्थेऽपि
मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते' इति न्यायादित्यर्थः ।

१. 'पहवन्ति (इति रोदिति) । 'लव—' झ. वृ. पाठः २. 'का—सहि एव्वं'
च. छ. पाठः. ३. 'कहं विअ ?' ख. घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'किळिस्सन्त'
क. पाठः. ५. 'परिहिज्जसि' झ, 'परिखिज्जसि' व. पाठः.

१. धीरतया वा' क. पाठः. २. 'जे शक्नुवन्ति' च पाठः ३. 'कङ्केलिपल्ल'
घ. च. पाठः. ४ 'कुसुममिव निस्सहा' ग. घ. पाठ ५. 'अशोकपल्लवमिव'
झ. पाठः. ६. 'क्लानं नव' क ख. घ. पाठः

मालती — सहि कुशलं दाव तस्स महानुभावस्स भोदु । मम उण सुदुल्लहो आसासो ।

(सखि कुशलं तावत्तस्य महानुभावस्य भवतु । मम पुनः सुदुर्लभ आश्वासः ।)

(सौख्यं संस्कृतमाश्रित्य)

मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पन्नविरतं

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।

अतिस्नेहात् पापमाशङ्कमाना मालत्याशास्ते — सखि ! कुशलं तावत्तस्य महानुभावस्य भवतु । पुरुषरत्नत्वात्तस्य लोकानुग्रहायापि कुशलं चिरजीवनमाशास्यमेवेति भावः । मम पुनः सुदुर्लभ आश्वासः । पुनःशब्दो व्यावृत्तौ ।

सास्रं अप्रतीकारदारुणत्वं स्वसन्तापस्यानुचिन्त्याविमहदयतया सबाष्पम् । संस्कृतमाश्रित्येति ।

‘कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ।’

इति वचनान्निर्यन्त्रणनिजदुःखनिवेदनाय संस्कृतभाषामवलम्ब्याहेत्यर्थः ।

मनोरोग इत्यादि — रुजति मैनकीति रोगः । मनसो व्याधिरित्यनेनावाह्यत्वाद् दुर्लच्छेदत्वं व्यज्यते । तीव्रमिति विषविशेषणम् । दुस्सह-तया प्रसिद्धं कालकूटमिवेत्यर्थः । विधुतः पावक इवेति गरीयान् ज्वर इवेति सविशेषणोपमानप्रक्रमात् । विसर्पन् उपर्युपरि विजृम्भमाणः । कम्पस्वेदादिस्वकार्यकरणेन शरीरं व्याप्नुवन् वा । विसर्पणस्य विधीयमानयोर्ज्वलनहिंसनयोर्द्वयोरपि साधारण्याद् विसर्पन्नित्यनुवादः । ‘विसर्पत्य-विरतं’ इति वा पाठः । प्रमाथी मर्मव्यथनशीलः । निर्धूमं निरस्तधूममिति निर्विच्छेदत्वं ज्वलनस्योक्तम् । अन्यथा धूमप्रसङ्गात् । मनोरोगस्य निर्धूमत्वं नाम मान्द्यं विहाय निर्गलः प्रसरः । विधुतः चलितेन्धनः । तदानीं

१. ‘मालती — कुशल’ घ च. ज पाठः. २. ‘दाणि तस्स’ छ घ च छ ज झ व पाठः. ३. ‘दुल्लहो’ छ छ झ व. पाठ ४. ‘(सास्र) विससदो अज्ज पिअसहि (संस्कृतं), ५. ‘मनोरागस्तीव्रं’, ६. ‘विसर्पत्यविरतं’ क. झ. च पाठः. ७. ‘निर्धूमो’ झ. व पाठः.

१. ‘पुरुषत्वात्’ घ. पाठः. २. लोकानुग्राहकतयापि च पाठः. ३. ‘भिन-सोति’ क. ज पाठः. ४. ‘विषं दुस्सहतया’ क. ग. घ पाठः. ५. ‘सविशेषोपमान’ ग. घ. च. पाठः. ६. ‘निरगलं’, ७. ‘विधूतः’ ग घ. पाठः. ८. ‘प्रचलितेन्धनः’ ज. पाठः.

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयान्त इतो ।

न मां त्रातुं तातः प्रभवति नचाम्बा न भवती ॥ १ ॥

लवङ्गिका— एवं एदं । पञ्चकखसोक्खदाइणो परोक्खदुःक्ख-
दूसहा सज्जणसमाअमा होन्ति । अवि अ, पिअसहि जस्स वादाअणन्त-
रिदमुहुत्तदंसणेणं समिद्धहुदवहाअन्तपुण्णचन्दोदआ णिक्करुणकामवा-
ज्वालाप्रसरयावसरलाभात् ।

‘ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निः’

इति शाकुन्तलोक्तेः । हिनस्ति अन्तः प्रविश्य तुदति । प्रत्यङ्गं पृथक्
पृथगङ्गानि । गरीयान् गुरुतरः । सान्निपातिकादिरसाध्यो ज्वर इव । उपमानैः
क्रमान्मूर्च्छादिजनकत्वं वेदनासन्तानो महोष्मप्रसरश्च प्रकाशयते । अतः यत्
एवमतिभूमिं गतस्तस्माद् । इतो मनोरोगाद्धेतोः । त्रातुं रक्षितुम् । ‘भीत्रार्थानां
अयहेतुः’ (२-४-२५) इति पञ्चमी । तातः पिता । न प्रभवति न शक्नोति ।
अम्बा माता । भवती त्वं च । युष्मदतिशायिनो बन्धोरभावाद् युष्माभिरप्य-
यमचिकित्स्यो व्याधिरित्यर्थः । अतो मम तु नास्त्येव जीवितप्रत्याशा ।
सोऽपि तावत् कुशली भवत्विति सम्बन्धः । उपमात्रालङ्कारः ॥ १ ॥

अथ वृत्तवस्तुपरिज्ञानादनावेगा लवङ्गिका भङ्ग्या तद्गुणसङ्कीर्तनेन
स्वयंप्रहाय प्रोत्साहयति

‘प्रथममिति शीलयोगादाख्यानाद्यैर्विशेष्येदेनाम्’

इति कामशास्त्रे दूतीकर्मोक्तेः । एवमेतत् । प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परो-
क्षदुःखदुस्सहा सज्जनसमागमा भवन्ति । सन्निधौ सुखकरा असन्निधौ
दुःस्वकारिणश्च । अपि च प्रियसखि यस्य वातायनान्तरितमुहूर्त-
दर्शनेन समिद्धहुतवहायमानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापारसंशयि-
तजीविता ते शरीरावस्था, तस्यैव सम्प्राप्तविशेषदर्शनादद्य सन्तप्यस
इति किमत्र भणितव्यम् । समिद्धहुतवहायमानः प्रदीप्तवह्निवदाचरन्

१ ‘गरीयानित इतो’ क छ ज. झ. व. पाठ. २ ‘एवं एव पञ्चक’ च,
‘एवं जेव’ झ. व. पाठ. ३. ‘परोक्खदूसहा’ झ. घ. पाठः ४. ‘अवि अ सहि’ घ,
‘अवि अ जस्स’ क. च. झ. अ. पाठ. ५ ‘वादानन्तरमुहुत्त’ क. छ. ज. झ.
अ. पाठः. ६ ‘ण सविसेससमिद्ध’ क. झ. अ, ‘ण विसुससमिद्ध’ ज. पाठः.
७ ‘पुण्णिमाचन्दोदआ’ क. झ. अ. पाठः.

१. ‘गुरुतरः’ क ग. ज. पाठ. २. ‘प्रभवति शक्नोति’ च पाठः
३. ‘दुस्सहाश्च सज्जन’ क. पाठः.

वारसंसद्दजीविदा दे सरीरावत्था, तस्स जेव्व सैम्पत्तसविसेसदंसणादो
अज्ज सन्तप्पसि त्ति किं एत्थ भणिदव्वं । ता पिअसहि सिलाहणिज्जो
दुल्लहमणोरधफळं जीअलोअस्सं गरुआणुराअसरैसर्महाभावल्लहसमा-
अमो त्ति एत्तिअं जानीमो ।

(एवमेतत् । प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परोक्षदुःखदुस्सहाः सज्जनसमागमा
भवन्ति । अपि च प्रियसखि यस्य वातायनान्तरिमुहूर्तदर्शनेन समिद्धहुतवह्नाय-
मानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापारसंशयितजीविता ते शरीरावस्था, तस्यैव
सम्प्राप्तसविशेषदर्शनादद्य सन्तप्यस इति किमत्र भणितव्यम् । तन् प्रियसखि,

देहदाहात्, पूर्णचन्द्रोदयो यस्याः । अत्र किं भणितव्यम् अयमर्थो न वा-
गोत्तर इत्यर्थः । प्रियसखि श्लाघनीयो दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य गुर्वनु-
रागसरसमहाभागवल्लभसमागम इति एतावज्जानीम इति । श्लाघनीयः
पित्रादीनामप्यभिनन्दनीय इति तच्छङ्कां निवर्तयति । दुर्लभमनोरथफलं
दुष्प्रापं सङ्कल्पप्रयोजनम् । श्लाघ्यत्वादेहेतुमाह — गुर्वनुरागसरसमहा-
भागवल्लभसमागम इति । स्वस्यामनुरागशालिनः कलाकौशलादिभिर्विदग्धस्य
महाकुलीनत्वादिभिर्निरतिशयमहाभाग्यस्य स्वप्रेमास्पदतया वल्लभस्य जनस्य
समागमः संयोग इत्यर्थः । ता पिअसहि इत्यादिभेदः प्रोत्साहनात् । ननु —

‘गान्धर्वराक्षसौ राज्ञः’

इति स्मृतेः, ब्राह्मणयोः कथं गान्धर्वो विवाहः प्रतिपाद्यते । उच्यते । नात्र
गान्धर्वो विवाहो विधीयते । ‘मया च तुभ्यं दीयत’ इति, ‘प्रेयो मित्रं बन्धुता
वा समप्रा’ इति, पितृबुद्धयनुसारेण गुरुभूतकामन्दकीमुखतः प्राजापत्यस्यैवोपरि
वक्ष्यमाणत्वादत्र तु प्राजापत्याभिमुख्येन परस्परानुकूल्यस्यैव विधीयमानत्वात्तस्य

१ ‘चेअ’ ख, ‘जे अ’ ग. घ. छ, ‘एव्व च’ स. छ. ज. पाठः. २.
‘सम्पत्तविसेस’ झ. पाठः. ३. ‘दंसणेण अज्ज’ छ, ‘दंसणा भविअ अज्ज’ झ.
ज. पाठ. ४. ‘स्स जं गुरु’ ज. पाठ. ५. ‘सरिहो महाभाअ’ छ. पाठ.
६. ‘महाणुभाअ’ क. झ. ज. पाठ.

१. ‘निवारयति’ ग. पाठः. २. ‘अयमाग्यस्य’ ग. ज. पाठः. ३.
‘इत्यादिभेदप्रोत्साहना’ ज. पाठ. ४. इति श्रुते’ ज. पाठ. ५. ‘नीयत’ ग.
घ. पाठः. ६. ‘प्राजापत्यभिमुखेन’ ज. पाठः.

स्लाघनीयो दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य गुर्वनुरागसरसमहाभागवल्लभसमागम
इति एतावज्जानीमः ।)

मालती— सहि दइदमालदीजीविदे ! साहसोवण्णासिणि !
अवेहि । (सासम्) अथवा अहं जेव्व वारं वारं पलाअन्तर्वैवट्ठाविदधीर-
त्तणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण दूरीकिदलज्जा दुव्विणअलहुई एत्थ
अवरद्धाहि । तथा वि पिअसहि—

(सखि दयितमालतीजीविते ! साहसोपन्यासिनि ! अपेहि । (सासं) अथवा
अहमेव वारं वारं पलायमानव्यवस्थापितधीरत्वावष्टम्भेन आत्मनो हृदयेन दूरी-
कृतलज्जा दुर्विनयलघ्वी अत्र अपराध्यामि । तत्रापि प्रियसखि —)

च सर्वविवाहेषु प्रशस्ततया साधारण्यात् । वक्ष्यते च 'इतरेतरानुरागो हि दार-
कर्मणि परार्थ्य मङ्गलम्' इति । ततो न कश्चिद्विरोधः ।

अथ सखीहृदयं विज्ञाय अतिप्रश्रिततया कुलेपालिकामौलिमालिका
मालती साहसं प्रेत्याचष्टे — सखि दयितमालतीजीविते ! साहसोपन्यासिन्य-
पेहि । दयितमालतीजीवित इति कारणविचारणासहम् । अथवा 'स्वं
वीक्ष्य भन्मथोन्माथितम्' इति वचनाद् 'येन केनाप्युपायेन रक्षणीयाः सुहृदा
सुहृदसवः' इति न्यायेन..मदशाविशेषदर्शनात् प्रेमादशङ्किन्यास्ते मत्प्राणा
एव निया न पुनर्धर्म इत्यर्थः । मालतीशब्देनार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन सहजसौ-
हृदार्द्रहृदयत्वं तस्याः प्रकाशयति । साहसोपन्यासिनि साहसं पित्रादि-
लङ्घनेन स्वाभिमतानुष्ठानं, तच्छंसिनि । कर्तव्यत्वेन तद्विदधासीति तदधृदय-
प्रकाशनम् । अतोऽपेहि पुरतोऽपसरेत्यसूयया वचनम् । अथवा अहमेव वारं

१ 'साहसोवण्णासिणि' ख पाठः २ 'वारं विलोअअन्ती पला',
३. 'पडिट्ठाविद' ज. पाठः. ४. 'दूरं विलीअन्तलज्जलेणदुव्विअललुअ'
ज., 'दूरविज्जम्भमाणदुव्विणअलहुएण' झ, 'दूरविअलिटलज्जेण दुव्विणअलहुआ'
ञ. पाठः.

१ 'प्रश्रितया' क. पाठः. २. 'प्रेत्याचख्यौ', ३. 'सुहृदसवः' ज. पाठः.
४. 'शङ्किन्यास्ते' क, 'प्रेमादशङ्किन्यास्ते' ग. पाठः ५ 'तच्छंसिनि' क. पाठः.

(भूयः संस्कृतमाश्रित्य)

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः, किं वा मृत्योः परेण विधास्यतः ।

वारं पलायमानव्यवस्थापितधीरत्वावष्टम्भेनात्मनो हृदयेन दूरीकृतलज्जा दुर्विनय-
लघ्वी अत्रापराध्यामीति । अथवेति — तव न कश्चिद्दोषो मत्स्नेहानुगुणं प्रव-
र्तनादिति तदुपालम्भं निवर्तयति । तर्हि कस्य दोष इत्यत्राह — वारं वारं
क्षणे क्षणे । पलायमानमपसरद् व्यवस्थापितं हठात् प्रतिनिवर्तितं च धैर्यमेव
अवष्टम्भ आश्रयो यस्य । अन्यथा स्फुटनादिप्रसङ्गात् । तेन स्वस्या हृदयेन
निरस्तकार्यभया । दुर्विनयलघ्वी अविनयेन अविजितेन्द्रियत्वात्मना प्राकृतप्रमदेव
सज्जनबहुमानवाद्यभूता । अत्र अस्मिन् वस्तुनि । अपराध्यामि सदोषा
भवामि । एतन्मूलत्वादीदृशानां भवादृशवचनानामवकाशस्येत्यर्थः ।

यदि साहसं न क्रियते कथं तर्हि जीवितं रक्षयत इत्याशङ्क्याह —
ज्वलतु गगन इत्यादि । 'समिद्धहुदवहाअन्तपुष्पाचन्दोदधा णिक्करुणकामवा-
वारसंसहदजीविदा' इति तद्वचनमनूय परिहरति— ज्वलतु तपतु इति गूढव्य-
ञ्जयलाक्षणिकशब्दप्रयोगेन दहनवद् दुस्सहत्वं शशिनः प्रकाशयते । गगन इति
पूर्वसागरादाविर्भावसमय एव तापजनकत्वं व्यज्यते । समीपगतत्वे हि सुसह्यस्य
चूर्णीकरणत्वादि शक्यते । दूरस्थितस्य तु का प्रतिक्रियेत्यसूयापि । रात्रौ र.त्रा-
वखण्डकल इति प्रतिरजनि पूर्ण एवायम्, न पुनः पर्वण्येवेति नित्यदुर्विष-
हत्तयातिशयः प्रतिपाद्यते । शशीति पूर्वमेव कलङ्किनः स्त्रीवधादिषु का शङ्केति
निष्करुणता व्यज्यते । मदनः मदयति परवशीकरोति जनमिति प्रसिद्धस्य
तदुचितमेवेति भावः । मदन इत्यनेन तस्य मनसिजत्वस्वाभाव्यादान्तरत्वं च
द्योत्यते । गगने शशी ज्वलतु मदनो दहत्विति बहिरन्तश्च विपदि विततायां

१. 'विधास्यति' क. झ. ज. पाठः

१. 'तदुपालम्भं' ज. पाठः. २. 'सरस्यवस्थापितं' ग. पाठः. ३.
'निरस्ताकार्यभयाद्' ड., 'निरस्तलज्जाभयकार्यं' ज. पाठः. ४. 'नाजितेन्द्रिय'
ग. ज., 'नाजितेन्द्रियत्वात्प्राकृतप्रमदे' ज. पाठः. ५. 'करणादि' ग. घ. पाठः.

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया ।

कुलममखिनं नत्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ २ ॥

प्राणितव्यप्रत्याशेति व्यज्यते । कामचारकरणे लोटौ । तत्संरम्भप्रयो-
जनस्य फल्गुतां तस्य च स्वेष्टतया सिद्धसाधनत्वादनिष्टप्रसज्जनाभावं चाह ॥
परेणेति विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययम् । मृत्योः मरणात् परमविक्रमम् । किं वा
विधास्यतः करिष्यतः । एताविति द्विवचनसामर्थ्यादाक्षिप्यते ।

‘तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ।’

इति ,

‘आर्येणास्मिन् विरम विरमातःपरं न क्षमोऽस्मि ।’

इति चास्यैव कवेः प्रयोगात् । “पञ्चमी विभक्ते” (२-३-४२) इति पञ्चमी ।
सर्वोऽप्ययमनर्थः किञ्चित् स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य प्रतिकर्तुमीषत्कर एवेति चे-
त्तत्राह — मम त्विति । तुविशेषे । तव भवतु नोमैवं बुद्धिर्मम पुनस्तथा
नेत्यर्थः । दयितः इष्टतमत्वेन रक्षणीय इत्यर्थः । श्लाघ्यः श्रुतशीलादिभिः पूज्यः ।
अमलान्वया इतः पूर्वं मलान्वयेन दोषसम्बन्धेन रहिता । जननी माता ।
दयितेति विपरिणामः । तयोर्गुणवत्त्वेऽपि वंशेषु कश्चिन्मेलिनिमा भविष्यती-
त्याह — कुलं वंशम् । आविशेषेण मातुः पितुश्चेत्यायाति । अमखिनं वृत्त-
दोषरहितत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ।

‘न कुलं वृत्तहानस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।’

इति महाभारतोक्तेः । दयितमिति विपरिणामः । श्लाघ्यत्वादयो दयितत्वे
हेतवः ॥

‘मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।

कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यकाऽसती ॥’

इति व्यासोपलम्भस्य नाहं भूमिरिति भावः । तर्हि त्वन्मूलं तस्य तन्निमित्तं च
सर्व निस्संशयः प्राणापाय इति चेत्तत्राह — नत्वेवेति । अयं जनो माधवः ।
हृदयसन्निधानात् प्रस्तुतत्वाच्च इदमः परामर्शः । अयं जनस्तु न दयित एव ।

१. ‘नत्वेवायं’ छ पाठः. २. ‘वृ’ च पाठः

१. ‘ममलान्वये दोष’ क. पाठा. २. ‘मलिमा’ ख. ग. घ. पाठाः.
३. ‘न्यासः । उपलम्भस्य’ ग. घ. पाठाः.

लवङ्गिका— (स्वगतं) एत्थ दाणिं को उवाओ ।

(अत्रेदानीं क उपायः ।)

अथ नैपथ्यार्धप्रविष्टा भ्रतीहारी— एसा भगवती कामन्दकी ।

(एसा भगवती कामन्दकी ।)

उभे — (सकौतुकं) किं भगवती । (किं भगवती ।)

न तत्र संशय इत्यर्थः । तर्हि कथमयं तद्विषयो लोकोत्तरानुराग इति चे-
त्तत्राह — न च जीवितं दयितं रक्षणीयम् । प्राणपरित्यागेनैव चरितार्थत्वा-
त्तदनुरागायापि न किञ्चिद्वृण धारयाभीत्यभिप्रायः । अतः स्वातन्त्र्यं नाबल-
भ्यते; जीवितं च परित्यज्यते इत्यनेन ।

‘सता केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतन् ।

तत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥’

इत्युक्तक्रमेण ‘कुलपालनोद्यतानां जीवितादपि कुलमेव रक्षणीयम् । अनुरागश्च
कचिद्रूढः ‘प्राणपरित्यागेऽपि न चाल्यते’ इत्युत्तमनायिकात्वं मालत्याः सह-
दयचमत्कारकारिकविपरमेश्वरेण प्रकाशितं वेदितव्यम् । धैर्यं चात्र भावः
प्रकाश्यते । अत्र च ज्वलत्वित्यादिभिरतिशयस्य प्रतिपादनात् साहसकरणस्य
च कार्यस्य कारणमुखेन प्रकाशनादातिशयोक्तिरप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः । नत्वे-
वायं जनो न च जीवितमितीष्टनिषेधात्, किं वा मृत्योः, परेणेत्यनिष्टविधेयश्च
साहसेतरोपायगवेपणे नियोगरूपविशेषप्रतिपादनपर्यवसानेनाभासमानादाक्षेपाढ-
कारभेदद्वयमप्यंशे द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

अत्रेदानीं क उपायः । एवंविधे व्यसने कः प्रतीकारोपाय इत्यर्थः ।

नैपथ्यार्धप्रविष्टा नैपथ्यात् किञ्चित् प्रविष्टेति । समयापरिज्ञानात् सा-
शङ्कत्वं प्रकाश्यते । भ्रतीहारी दौवारिका । एसा भगवती कामन्दकी । उपाय
इति देवात् सम्बध्यते ।

उभे मालतीलवङ्गिके । सकौतुकं भ्रवणकुतूहलसहितम् । किं भगवती ।
किं करोतीति सामान्यतः प्रश्नः ।

१ नैपथ्यात् छ. ज. ज. च. पाठ २. (सकुतूहलं) च., (सकुतूहलं) छ. पाठः.

३. ‘तदनुरागायापि, १ ‘कारणेन प्रका’ ख पाठः. ३. ‘दयमप्यंशे’ इष्ट-
व्याप्तम् । ज. पाठः. ४. ‘नैपथ्यार्धात् प्र’ ग. पाठः.

प्रतीहारी— भट्टीदारिअं ददुक्कामा आअदा । - (भट्टीदारिकां
द्रष्टुकामा आगता ।)

बभ्रे— किं ति विलंबीअदि । (किमिति विलम्ब्यते ।)

(प्रतीहारी निष्क्रान्ता)

(मालती चित्रं छादयति) -

लवङ्गिका— (स्वगतं) सुसमाहितं खलु जादम् ।
(सुसमाहितं खलु जातम् ।)

(ततः प्रविशति कामन्दक्यवल्लोकिता च ।)

कामन्दकी— साधु सखे ! भूरिवसो ! साधु, 'प्रभवति'
निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज' इत्युभयलोकाविरुद्धमुत्तरमुपन्यस्तम् ।

भगवतीतिशब्देनागतेति शिष्यां प्रेषितवतीत्येवमाहेत्यादिक्रियासामा-
न्यान्वयस्य सम्भाव्यमानत्वाद् भट्टीदारिकां द्रष्टुकामा आगतेति विवक्षितोऽ-
न्वयः । गन्धारस्य चेदं प्रस्तावनाङ्गम् ।

'गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धमिद्वार्थं सहसोदितम् ।'

इति लक्षितं कविना वैदग्ध्यात् सङ्घटितं वेदितव्यम् । किमिति विलम्ब्यते ।
तयेति शेषः । न खलु भगवत्यागमने अस्याकमपि समयः कदाचिदित्यर्थः ।

चित्रं छादयतीति चापलापरिज्ञानार्थम् ।

सुसमाहितं खलु जातं इत्युपायान्वेषणसमये तदागमनादिति
लवङ्गिकामुखेन कविः स्वसंविधानचातुरीमनुस्मारयति ।

'प्रभवति णिअस्स कण्णआजणस्से'ति प्रवेशकप्रस्तुतमर्थं सङ्घटयति—
साधु सखे ! इति । आकाशे तदामिसुख्येनाह — सखे इति । सत्रक्षचारि-
त्वादुक्तिः । साधु शोभनम् । वीप्सया चमत्कारातिशयः प्रकाश्यते । उभयलोका-

१. 'चित्रफलकनाच्छादयति' क., - 'चित्रं प्रच्छादयति' म. अ., 'चित्र-
माच्छादयति' छ. पाठः. २. 'समाहितं' क. झ. अ. पाठः. ३. 'रुद्धवचनमुप-
न्यस्तं' क. झ. अ. पाठः.

१. 'सम्बन्धमि' क., 'सम्बन्धाद् मि' छ. पाठः. २. 'प्रवेशप्रस्तुतमर्थं'
अ. पाठः.

अपि चोद्य मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरप्यनुकूलतामवगच्छामि । वकुलावलीचित्रफलकव्यतिकरसंविधानकन्तु किमप्यद्भुतं प्रमोदमुल्लासयति । इतरेतरानुरागो हि दारकर्मणि परार्ध्यं मङ्गलं, गीत-धायमर्थोऽङ्गिरसा 'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धः तस्यामृद्धिः' इति ।

अथलोकिता— एसा मालदी । (एषा मालती ।)

विरुद्धं अस्यानुप्य चोभयोल्लोकयोरप्रतिकूल, वाच्यव्यङ्ग्याभ्यां प्रियसंलयोः प्रतिपादनात् । उत्तरं प्रतिवचनम् । राजवचनस्येत्यर्थात् । पृत्तान्तेन परस्परदर्शनादिना । किमप्यद्भुतं अनिर्देश्यमाश्चर्यम् । वकुलावलीचित्रफलकव्यतिकरसंविधानकं माधवप्रथिताया मालाया मालतीहस्तगमनं, मालती-विलिखितस्य तत्प्रतिच्छन्दस्य माधवदृष्टिगोचरत्वं, तेन च तस्या लेखनं, तथा च तद्दर्शनमिति सौमिश्रणरूपं कथासङ्घटनम् । प्रमोदं प्रकृष्टं हर्षं [उल्लासयति] उन्मील्यति । इतरेतरानुरागः परस्परप्रेमा दारकर्मणि विवाहे । परार्ध्यं प्रशस्तम् । मङ्गलम् अम्युदयसाधनम् । परार्ध्यं मङ्गलमिति दिनगणमाहेन्द्रादीनां मङ्गलानां मध्ये मुख्यमिदमेवेति द्योतयति । अस्मिन्नर्थे भगवत आपस्तम्बस्यां वचनं प्रमाणयति— गीतः उक्तः । यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धः तस्यामृद्धिः इति । यस्यां कन्यायां वरस्य चक्षुषस्तद्वारेण मनसश्च सक्तिः तस्यां धनादिसंवर्धनेन सर्वं प्रतिष्ठितमिति वत् । तस्यामृद्धिरिति हेतावौपचारिकः प्रयोगः ।

एषा मालती ।

१. 'विधेरनुकूल' क. पाठः. २. 'नकन्तु कमप्यद्भुत' ख. ज, 'नन्तु किमप्यद्भुतं' घ. पाठः. ३. 'ततर प्रमोद' छ 'ततमं प्रमोद' ज. पाठः. ४. 'परपरानुरागो' छ. पाठः. ५. 'विवाहकर्मणि' ज. पाठः. ६. 'वाङ्मन' क. पाठः. ७. 'पोरनुबन्धः' क., 'पोरनुरागस्तस्या' घ, 'पोरनिबन्ध' ज. पाठः. ८. 'एसा कंठ मालदी' छ. पाठः.

१. 'सह्ययोः' ख. पाठः. २. 'मालतीहस्तविलिखितस्य' ख. पाठः. ३. 'सौमिश्ररूपं' क. ग. ज. पाठः. ४. 'परस्परप्रेमोदो दार' ग. घ. पाठः. ५. 'धनादिवर्धने सर्वं' ख. ग. घ., 'धनादिसम्बन्धेन सर्वं' ज. पाठः.

क्षामन्दकी — निर्वर्ण्य—

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।

अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा-

गियं नः कल्याणी रमयति मैनः कम्पयति च ॥ ३ ॥

अपि च—

परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं

दधती मनोहरतरत्वमागता ।

निर्वर्ण्य तदाकारं निरूप्य ।

निकाममित्यादि — निकामं मृशम् । क्षामाङ्गी कृशशरीरेति पञ्चमदशाप्रवेशोक्तिः । सरसकदलीगर्भसुभगा अम्लानरम्भास्तम्भवत् पाण्डरेण लावण्येन रमणीया । विशेषणत्रयं साधारणो धर्मः । कलाशेषो कलैव शेषः सुरपरिपीत्युपयुक्ताभ्यो अन्या यस्याः । मूर्तिः शरीरं कलामात्रं स्यैव तदानीं मूर्तित्वात् । शशिनो मूर्तिरिति 'राहोः शिर' इतिवदौपचारिकः प्रयोगः । अथवा क्षयोदयशीलानां कलानां कूटस्थमधिष्ठानं चैतन्योपाधि-मूर्तिरित्युच्यते । नेत्रोत्सवकरी उत्सवशब्देन प्रमोदो लक्ष्यते, नयनानां प्रमोदहेतुः । कृजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु (३-२-२) इति हेतौ टः । नेत्रो-त्सवकरीति प्रतिपद्भवत्वं प्रकाश्यते । 'विशेषः कालिकोवस्था' इत्यमरः । मदनदहनोद्दाहविधुरा अभिवत्सुदुस्सहस्य कामस्यातिशयितेन तापेन पर-वशामवस्थां प्राप्ता । कल्याणी प्रशस्तगुणा । रमयति सुखयति । नेत्रोत्सव-करणात् स्वाभिमतानुकूल्याञ्च । कम्पयति स्नेहपरवशात् पापशङ्कयोद्वेजयति च । मदनदाहविधुरत्वात् सौकुमार्यातिरेकाच्च । अत्र पूर्वस्मिन्नुपमालङ्कारः, उच-रस्मिन्नर्थे विरोधः । हर्षावेगयोश्च भावयोः सन्धिः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

मदनवेदनापरिहारस्य स्वयं सुष्ठु संविधास्यमानत्वादवेगमपास्य पुनस्तस्या-शोभातिशयं चमत्करोति । परिपाण्डुवत्यादि । पांसुलकपोलं ललाटं

१. 'कदलीगर्भमृदुला' क छ पाठ २. 'क्षामविधुरा' क च छ पाठः.
१. 'मतिं कम्प' ख ग. घ. ङ. च पाठः.

१. 'इति टः' क. ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'तिष्ठत्येन तापेन' ख. पाठः.

रमणीयजन्मनि जने परिभ्रमन्

ललितो विधिविजयते हि मान्मथः ॥ ४ ॥

नियतमनया सङ्कल्पनिमित्तः प्रियसमागमाऽनुभूयते । तथास्यस्याः—

काचन्दनभूलिषुसरगण्डमण्डलम् । दुर्वलकपोलमित्यपि पाठः । क्षामतया मृदु-
तरकपोलमित्यर्थः । सन्नोद्वृत्तगन्धं पूर्वावस्थातोऽपि रमणीयतत्त्वम् ।
'द्विवचनविमल्योपपदे तरङ्गसुनौ' (५-३-५७) इति विभज्योपपदे तरप् ।
'बौद्धेऽपि प्रतियोगिन्यातिशायिनिका' इति वचनाद् बुद्धिस्थः पूर्वा-
वस्थाप्रतियोगिकोऽत्रातिशायनकप्रयोगः । रमणीयजन्मनि शोभनैस्वाभा-
विकरूपे । परिभ्रमन् सर्गदोषरफुरन् । ललितः सुन्दरः । विधिः
विधीयते क्रियते इति सङ्ख्यारः । मान्मथः मन्मथकृत्वेन तस्यायमिति वा
नत आगत इति वा अण् प्रत्ययः । विजयते सर्वस्मादुपरि वर्तते । द्विशब्दः
प्रसिद्धो ।

'श्रियां हि वस्नपहिता प्रसोदति'

इति न्यायान्मणेरिव नाणोत्तेजितस्य प्रकृतिरमणीयस्य रमणीयजनकस्य कन्दपे-
कल्पितशिल्पविशेषो विकल्पपथमवतरतीति प्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यर्थः । तथा
कादम्बर्याम् — 'यथा यथा चेय मदनहुतमुना ढोप्यते तथा तथाग्निशौचमंशुक-
मिव नितरां निर्मलं भवति नावण्यम्' इति । कान्त्याख्यश्चालङ्कारोऽयम् ।

"मन्मथाप्यायितच्छाया शोभा कान्तिरिति स्मृता"

इति वचनात् । अत्र अर्थान्तरन्यासोऽन्तरः ॥ ४ ॥

अत्र तदीयमाकारमालोक्य

"अन्तः सम्भोगसङ्कल्पेनान्यथाशावलोकनम्"

इति वचनात् सम्भोगमकल्पमुत्पण्ठाभावमनुमिमीते — नियतं निश्चितम् ।

१. 'तः प्रियसमागमो' २. 'तः समागमो' छ पाठः

३. 'दुर्वलकपोलमित्यपि' छ पाठः ४. 'गोदनेन प्रति' ज 'पाठः ५. 'ने म्मा'
६. 'पाठः' ७. 'मन्मथ' छ. ८. 'पाठः' ९. 'पाठः' १०. 'पाठः'

नीवीबन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोर्निषादः
स्वेदश्चक्षुर्मसृणनधुराकेकरस्निग्धमुग्धम् ।
गात्रस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो
गण्ढाभोगे पुलकपेटलं मूर्च्छना चेतना च ॥ ५ ॥

सङ्कल्पनिर्मितः चिन्ताविरचितः । प्रियसमागमः बलभसम्भोगः । तथाहीत्यु-
पपादनारम्भः ।

नीवीबन्धोच्छ्वसनमित्यादि ।

“नीवी स्याद् ग्रथनं-नार्या जघनस्थस्य वाससः”

इत्यमरः । नीवीबन्धस्य उच्छ्वसनं शैथिल्यम्

‘नीवी यत् स्तलति स्थितापि मुहृदं कामेक्षितं योषिताम्’

इति रतिरहस्योक्तेः । ‘अधरस्पन्दनं ओष्ठस्फुरणम् । अनेन चुम्बनोपक्रमः
प्रतीयते । दोर्निषादः भुजयोर्नितरां सादः श्रमनिस्सहतर्या । स्वेदः स्निग्ध-
शरीरता । मसृणनधुराकेकरस्निग्धमुग्धम्

‘मसृणं तदिति क्लृप्तमनुरागकषायितम्’

इति । मधुरमचपलम् । ‘अनुल्बणत्वं माधुर्यम्’ इति धनिष्कः ।

“आकुञ्चितपुटापाङ्गा सौनन्दार्धनिमेषिणी ।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः । स्निग्धमरुक्षम् ।

‘स्निग्धं तद्यस्य विषयस्तत्प्रभामिलितं भवेत्’

इत्युक्तं वा । ‘स्वभावालोकितं मुग्धम्’ इत्युक्तम् । गात्रस्तम्भः शरीरस्य निर्व्या-

१. ‘दोर्विषादः’ क. ज. झ. ज. पाठः. २. ‘मुकुलके’ ज. पाठः. ३. ‘तारम्’
क. पाठः. ४. ‘पटली’ ख. च. छ. पाठः.

१. ‘प्रियतमसमागमः’ ख. पाठः. २. ‘नीवीरामग्रथनं नार्याः’, ३. ‘ओष्ठ-
स्पन्दनं’ ज. पाठः. ४. ‘संगतार्धनिमेषिणी’ क. ज. पाठः.

(इत्युपमर्पति)

(लवङ्गिका मालतीं चालयति । उभे उत्तिष्ठतः)

मालती—भयवदि ! वन्दामि । (भगवति वन्दे ।)

कामन्दकी—महाभागे ! अभियन्तफलभाजनं भूयात् ।

लवङ्गिका—पवित्रं आसणं (पवित्रमासनम्)

(सर्वा उपविशन्ति)

मालती—कुशल भयवदीए । (कुशलं भगवत्याः ।)

कामन्दकी—(निश्चय) कुशलमिव ।

लवङ्गिका—(स्वगत) पत्थावणा वरु एसा कवटनाडअस्स ।
(प्रकाशम्) गैरुवाहत्थम्भमैन्धरहिअविलग्गणिग्गमं अण्णारिसं जेष्ण्वपारत्वम् । उत्प्रबन्धः उद्भूतसन्तानः । गण्डाभोगे कपोलविस्तारे । पुळकपटलं
रोमाञ्चसञ्चयः । मूर्च्छना रसोत्कर्षान्मोहः । चेतना मोहविच्छेदे प्रबुद्धता च
अस्या भवतीति शेषः । अत्र सूक्ष्ममलङ्कारः ॥ ५ ॥

मालतीं चालयति पाणिस्पर्शेन प्रेरयतीत्यन्यचित्तां द्योतयति ।

भगवति वन्दे ।

गुणवद्भर्तृलाभस्य फलत्वमभिप्रेत्याशीः प्रयुज्यते—भूयादिति ।

आशिपि लिङ् ।

पवित्रमासनं । इदमिति शेषः ।

कुशलं भगवत्याः ।

निश्चयेत्यद्भुतपूर्वकत्वशङ्कापरिहाराय । इवत्यपरमार्थे । स्वस्थ-
बद्धहिर्व्यवहिते; न पुनर्मनसः स्वास्थ्यमित्यर्थः ।स्वगतमिति वस्तुवृत्तपरिज्ञानात्तस्याः । प्रस्तावना खल्वेषा कपट-
नाटकस्य वञ्चनरूपस्य नाट्यस्य पूर्वसङ्गः । इतः प्रमृति तस्य प्रयोक्ष्यमाणत्वात्

१ 'महाभागजन्मतायाः फलस्य भाजनं' रा. ग. घ. छ. ज, 'महाभागधेयजन्मतायाः
भा. न्यग्न भाजनं' छ, 'महाभागधेयजन्मतायाः फलस्य भाजनं' ज. पाठः. २ 'समोहि-
त-रजभाजनं' छ. अ. पाठ. ३ 'एदं आसणं' क, 'विधित्तमासणं' ख. च. छ, 'सुविहितमासणं'
झ. ज. पाठ. ४ 'जं एण्य उवविमदु भयवदा' क. झ. ज. पाठः. ५ 'गरुअवा' र. ग.
घ. छ. च. 'गुरुअवा' न. ज. झ. ख. पाठ. ६ 'श्वेवम' ख. पाठ. ७ 'मन्यरिअकण्ठ-
विलग्ग' छ, 'मन्यगविलग्ग' घ, 'मन्यरिअकण्ठपडिलग्गणिग्गमं' च. छ. ज, 'मन्यरिअकण्ठ-
पडिलग्गणिसागं' झ. क. झ. ज. पाठः. ८ 'व्य अज्ज भयव' छ. ज. घ. पाठ.

भञ्जनीए वञ्चनं । ता किं दूणिं उन्वेअकारणं भविस्सदि ।

(प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकस्य । (प्रकाशम्) गुरुबाप्पस्तम्भमन्थरहृदय-
स्मनिर्गममन्यादृशमेव भगवत्या वचनम् । तत् किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति ।)

कामन्दकी—नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः ।

लवङ्गिका—कहं विअ । (कथमिव ।)

कामन्दकी—अयि ! त्वमपि किं न जानासि ।

इदमिह मदनस्य जैत्रमैत्रं

सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् ।

प्रकाशमिति वैदग्ध्यात्तद्विवक्षितस्य द्वारं ददाति । गुरुबाप्पस्तम्भमन्थरहृदय-
विलम्बनिर्गममन्यादृशमेव भगवत्या वचनम् । घनतराशुनिरोधमन्दहृदय-
स्खलितप्रसरमपूर्वप्रकारम् । तत् किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति । अनिष्ट-
भ्रवणादेर्मनसो विकारविशेष उद्वेगः ।

ननु—संवादे । अयमिति मालत्युद्देशाभिनयेनोक्तिः । चीरं चेलखण्डः
तत्कृतं चीवरं, बुद्धसन्यासिनां वस्त्रम् । “कार्दमिकचेलचीरिकानियमितोच्चचण्डा-
तकम्” इति हर्षचरिते । तस्य विरुद्धः प्रतिकूलः ।

“यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्”

इति श्रुतेः, विरक्तिमूलत्वान्मोक्षाश्रमस्य । तथा महाभारते—

‘समयो यः स एवास्तु परतत्त्वं यथा तथा ।

विरक्तिर्विद्यते यस्य मोक्षस्तस्येति मे मतिः ॥’

इति । परिचयः अभ्यासः । स च लक्षणया ।

अत्र तत्कार्यं स्नेहमाह — कथमिव । केन प्रकारेणोद्वेगकारणत्वमेत्यर्थः ।

अयीत्यव्ययं संबोधने । त्वमपीति । अमात्यभवनसततसन्निहितत्वात्
तद्वृत्तान्तसाकश्यवेदिनी त्वमपीत्यर्थः । इदं वस्त्विति शेषः ।

इदमिहेत्यादि । इदमित्यभिनयः पुरोवर्तिनः । इह लोके । सर्वस्मिन्
लोके, नान्यज्जयसाधनमित्यर्थः । जैत्रं जयसाधनम् । सहजविलासनिबन्धनं

१. ‘दाव उन्वेअ’ ख. पाठः. २. ‘पि न वेत्ति ।’ क, ‘पि किं न जानीषे ।’
ज. पाठः. ३. ‘शस्त्रं’ छ. पाठः. ४. ‘निवास’ ख. पाठः.

१. ‘श्रुतिमग्नहृदय’ ज. पाठः. २. ‘विदधे यस्य’, ३. ‘द्वेगकर-
त्वमस्य’ ज. पाठः. ४. ‘न्तवेदिनी त्व’ ग. घ. पाठः. ५. ‘विलासिनिबन्धनं’ ग. पाठः.

अनुचितवरमप्रयोगशोच्यं

विफलगुणातिशयं भविष्यतीति ॥ ६ ॥

(मालती वैचित्र्यं नाटयति)

लघुश्लोका— अतिथि एदं णरिन्द्वअणाणुरेधिणा णन्दणस्स
पडिवण्णा मालतीति सअलो जणो अमच्चं जुगुच्छइ ।

(अमृत्येतन्नेन्द्वचनानुगेधेन नन्दनाय प्रतिपन्ना मालतीति सकलो-
जनोऽमात्य जुगुप्सते ।)

शरीरम् अकुत्रिमा शृङ्गारचेष्टा एव यस्य निमित्तं ता उपादायैव निर्मितमि-
त्यर्थः । अनुचितवरमप्रयोगशोच्यं वैरूप्यार्धकादिभिरत्यन्तयोग्यस्य वरस्य
भर्तुः सप्रयोगेन समागमेन शोच्यम्, गसिक्कानां देयाविषयः । 'ऋहलो-
र्प्यन्' (३. १. १२४) । [विफलगुणातिशयं] विफलो, रूपशीलादीना
गुणानां लोकोत्तरत्वम् अनिश्चयः स, निष्प्रयोजनो यस्येति । सद्यश्चरसमागम-
फलत्वाच्चम्य । भविष्यति न पुनरभूदित्यद्यापि न किञ्चिदतिक्रामति ।
प्रयुक्तां तत्परिहारः शक्य एवेति मालत्या आशाच्छेदस्वेदं परिहरति । इति-
शब्दः प्रकारे । अनेन गल्लाप्रकारेण परिचय उद्वेगकारणमित्येतत् त्वमपि किल
जानासीति सवन्धः ॥ ६ ॥

'दासोऽपि तेन मुक्तः पतिरयमाः कष्टमित्याद्यैः ।

पतिदृष्टगणवचनैर्वैराग्यं लम्भयेदेनाम् ॥'

इति रतिगृहस्योक्तस्य द्वितीकृत्यस्यानुचितवरेत्युपक्षिप्तस्य फलं दर्शयति— वैचित्र्यं
नाटयतीति । विपण्णचित्ततामगिनयतीत्यर्थः ।

तदुक्तिं पश्यत्यति— अमृत्येतन्नेन्द्वचनानुगेधेन नन्दनाय प्रतिपन्ना माल-
तीति सकलो जनोऽमात्य जुगुप्सते । एतद् भगवत्या कथितं वस्तिवति राज्ञः प्रार्थ-
नावचनानुश्लेषेन । नन्दनाय नन्दनार्थम् । प्रतिपन्ना अभ्युपगता । अथवा प्रतिपा-
दिता दत्ता, धान्यसत्त्वात् । अन्तर्भावितो ण्यर्थः । प्रतिपादनस्य दानार्थत्वात्

१. 'रसमन्वयैते' ज ज पाठ. २. 'वैचित्र्य' ज. पाठ. ३. 'एदं णं'
परिन्दे' ड. न पाठ. ४. 'जुगुच्छइ' ड घ छ पाठ.

५. 'अमृत्येतन्ने' दणिनाविदत्त ज ग. 'रसिमानन्दविद' घ पाठ. ६
'समागमेन'. ७. 'गसिक्कानां' स्व. पाठ. ८. 'उपादायै' क ख पाठ. ९
'तदीहृतस्य' ज पाठ. १०. 'निष्प्रयोज' ज पाठ.

मालती — (स्वगतं) कथं उवहारीकिंदाहि राहणो तादेण ।

(कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञे तातेन ।)

कामन्दकी — आश्चर्यम् ।

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा

कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयानिष्णातमनसाय ।

तेनेत्यर्थात् । सकल इति सर्वलोकप्रासिद्धोऽयमर्थः । इयं मालत्यैकेव न जाना-
तीति बोधयति ।

अथ शुल्काशानिपातेनैव तद्वचसा सोद्वेगायाः पितरि विरक्तिं प्रका-
शयति — कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञे तातेन । कथमित्याश्चर्ये । स्वप्नेऽप्यय-
मर्थो मया तोषेक्षित इत्यर्थः । उपहारः प्राप्तम् । फलकुसुमपल्लावादिबहु-
पहारीकृतास्मीति चिबना पूर्वमभूतत्वात्तद्भावस्येदं प्रथमतः स्नेहनिवृत्तेः प्रकाशयते ।
राज्ञे इति अत्यन्तानौचित्यं व्यज्यते । क्वचित् कदाचित् राजाज्ञया दुहितृदानं
न श्रुतपूर्वमित्यर्थः । तातेनेति तथाविधस्नेहद्रवादत्वं ध्वनता कथमित्याश्च-
र्ये (त्वत्त्वं) मुपपाद्यते ।

तद्भावं ज्ञात्वा तमेव पितरि द्वेषमुपोद्बलयति — गुणापेक्षाशून्य-
मित्यादि । रूपयौवनशीलमाधुर्यवैदग्ध्यादिषु वरगुणेष्वकाङ्क्षया रक्षितमित्युप-
क्रमक्रियाविशेषणम् । इदम् अयोग्ये दुहितृदानरूपं वस्तु । कथमुपक्रान्तं
केन प्रकारेणारब्धम् । चेतनस्य कस्यचिदप्ययमर्थो दुष्कर इति भावः ।
अथवेति — स्वचिन्तितमर्थमाक्षिपति । कुतः कस्माद्वेतोः । अपत्यस्नेहः
पुत्रेषु पुत्रीषु वा वात्सल्यम् । कुटिलनयानिष्णातमनसां बन्धुजनेऽप्यतिस-
न्धानोपदेशादनाजैवयुक्ते नये कौटिल्यदिशास्त्रे शिक्षितचेतसाम् । 'निनदीभ्यां
स्नातेः कौशले' (८. ३. ८९) इति षत्वम् । तथा कादम्बर्या 'किं
या तेषामसाम्प्रतं येषामतिनृशं प्रयोपदेशमिति निर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्'

१. 'कदाहि' ग. ड; 'कदाहि' घ. च. पाठः..

१. 'मर्थ इति इयं' ज. पाठः. २. 'जल्काशनि' क, 'शुल्काशनि'; ग. घ. ज.
पाठः. ३. 'पूर्वभूतत्वात्' ख. पाठः. ४. 'व निजे पितरि' क. पाठः. ५.
'स्नेहेतनस्य' इ. ६. 'पुत्रीषु च वा' ७. 'युक्तेन नये' ज. पाठः. ८. 'कौटिल्य',
९. 'कौटिल्य' क. ग. घ. ज. पाठः.

इदं त्वैदम्पर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः

सुतादानान्निष्ठं भवतु स भवान् नन्दन इति ॥ ७ ॥

मालती — (स्वगत) राजाराधनं खलु तातस्य गुरु न पुनर्नालती ।

लवङ्गिका — जेधा भवदीए आगर्त्तं, अण्णहा तस्सि वरे दुहस्सणे अदिक्कन्तजोव्वणे किं ति ण विआरिद अमच्चेण ।

(यथा भगवत्या आज्ञप्तम्. अन्यथा तस्मिन् वरे दुर्दर्शनेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन ।)

इति । अपत्यस्नेहे सति ह्ययमस्माकं वितर्कं गोभते । स एवात्र नास्तीति भावः । कुटिलनयनिष्णातमनसामित्युक्तम्. अत्र पुनः कोऽयं नय इत्याशङ्क्याह— इदं त्विति । तुविंशेपे । ऐदम्पर्यम् इदमिति कार्यं सामान्येन परामृश्यते । कार्यमेव परं प्रधानं यस्य स इदं परं तस्य भावः ऐदम्पर्यम् । यदुत यत् खलु । नृपतेर्नर्मसचिव इति राजद्वारा स्वयं चोपकर्तुं शक्त इति मित्रौकरणे हेतुः । मित्रं भवत्विति । यदुत इदं त्वैदम्पर्यं न पुनः स्नेह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

उपोद्बलनफलमाह — राजाराधनं खलु तातस्य गुरु न पुनर्नालतीति । राजाराधनं राज्ञः प्रियानुष्ठानम् । गुरु महत् । बहुमानपात्रं वस्त्विति शेषः । मालती पुनर्न गुरुं तृणवल्लेधित्यर्थः । 'यस्मिन्नुद्विजते सा दोषे भूयस्तमेव पल्लवयेत् ।' इत्युक्ते ।

प्रतिनायकदोषमुद्धोषयति— यथा भगवत्या आज्ञप्तम्, तथा तदिति शेषः । व्यतिरेकमुखेन तत्रात्वमेवोपपादयति — अन्यथा तस्मिन् वरे दुर्दर्शनेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन । अन्यथा नयपरत्वमात्रमन्तरेण स्नेहविशिष्टत्व इत्यर्थः । तस्मिन्नित्यनुभवं प्रसिद्धिं वा निर्गुणत्वेन तच्छब्दः

१. 'स हि मे नन्दन इति' क. 'स हि नो नन्दन इति' झ. ज. पाठः. २. 'णं तु वत्तु न' 'णं वत्तु गत्तं' णं छ पाठः ३. 'गत्तं' ख. ग घ ङ च, छ. पाठः. ४. 'जह दाणि भञ्जं' छ. एवं जधा ज व पाठः ५. 'आणवेदितं' ज पाठः. ६. 'तंतह एणं अण्णहा' ज पाठः. ७. 'जोव्वणेति निति' च. पाठः.

१. 'स्नेहस्य हितिरयमस्माकं' क पाठः. २. 'दे इदमिति कार्यं' ख. 'वे ऐदम्पर्यमिति कार्यं' क. ५ पाठः. ३. 'मैत्रीकरणे' ज. पाठः. ४. 'मालती न पुनर्न गुरु' क. ग. पाठः. ५. 'लव्वीलथं' ग घ. पाठः.

मालती — (स्वगतं) हा ! हृदयं समुत्थिताणत्थवज्रपट्टणा
मन्दभाङ्गी ।

(हा ! हतास्मि समुपस्थितानर्थवज्रपतना मन्दभागिनी ।)

लवङ्गिका — ता प्रसीद भगवति, परिच्छाएहि इमादो जीव-
न्तमरणादो पिअसहीम् । एसा तुह वि दुहिदो एव्व ।

(तत् प्रसीद भगवति, परित्रायस्वैतस्माज्जीवन्मरणात् प्रियसखीम् ।
एषा तवापि दुहितैव ।)

परामृशति । वरे जामातरि । अमात्यस्य वैरत्वसंक्कल्पारोपाद् वर इत्युक्तिः ।
दुर्दर्शने वैरूप्यातिशयाद् दुःखभूतं दर्शनं यस्य । विरूपतापि सद्यते
यद्युपभोगानुगुणं तारुण्यमित्यत्राह — अतिक्रान्तयौवने जरतीति विषयेषु
विरक्तिरशक्तिश्च द्योत्यते । तस्मिन् विषये । अमात्येनेति मन्त्रितया विचारण-
सामर्थ्यं ध्वन्यते । किमिति किमर्थम् । न विचारितम् ईदृशोऽसाविति
न निरूपितमित्यर्थः । तस्मान्न केहस्य कापि कलापीति भावः ।

मन्दने तस्यास्तदुक्तिमूलां विरक्तिमाह — हा ! हतास्मीति । समुप-
स्थितानर्थवज्रपतना मन्दभागिनी । हेति विषादसूचकमव्ययम् । हतास्मि
नाशितास्मि । दैवेन तातेने इति वा । अर्थात् समीपगतोऽनुचितवरसम्प्रयोग-
रूपोऽनर्थो विपत् तदेव वज्रपतनं यस्याः । मन्दोऽल्पो भागो भाग्यमस्या इति
मन्दभागिनी । अहमित्यप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमप्रयोगः ।

मालतीहृदयं विज्ञाय लवङ्गिका प्रार्थयते — तत्प्रसीद भगवति परित्राय-
स्वैतस्माज्जीवन्मरणात् प्रियसखीम् । एषा तवापि दुहितैव । जीवतः प्राणविशि-
ष्टस्यैव मरणं प्राणत्यागो जीवन्मरणम् । जीवन्मुक्तिवत् । जीवनफलस्य सुखानु-
भवस्याभावात् कुणपसादश्यादुपचारः । तवापीति । यथा मूरिवसौस्तथा
धर्मतस्तत्त्वमुः तवापि पुत्र्येव इत्यर्थः । अयं च ज्ञातव्यत्वे हेतुः ।

१. 'संवहोणत्थ' छ, 'उवट्टिआणत्थ' छ, 'समुत्थिताणत्थ' झ. पाठः २.
'परिच्छाएहि एतो जीव' ख, 'परिस्ताअसु एतो जीव' घ, 'पारस्ताहि एदत्त जीव' च,
'परि क्काएहि अतो जीव' छ, 'परिच्छाहि एतो जीव' ज. पाठः ३ 'जीवनमरणादो'
झ, 'जीविद-मरणादो' छ. न ४ 'द एव्व' ख. घ, 'दव्व' ग. छ. पाठः.

१. 'वरत्वं संक्कल्पा' ग. घ. पाठः. २. 'मूलत्वाद् विरक्ति' ३. 'सं-
प्रस्थितानर्थ' ज. पाठः. ४. 'दैवतेन' क. पाठः. ५. 'न वा' ज. पाठः.

रामन्दर्शी — अयि सरले ! किमत्र भगवत्यादृशक्यम् । प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता दैवं च । यत् किञ्च कौशिकी गकुन्तला दुष्यन्त, अस्मराः पुरुरवसं चक्रमे इत्याख्यानाविद आचक्षते, वासवदत्ता

अयि सरले ! कञ्जुदुन्दे ! । यथादृष्टग्राहिर्ण्यनेन अभाव्यन्य बहिरस्मात् नगौरव व्यवहारमेव पर्यायि । न तु तस्य स्वकार्यपत्नानस्मदतिरुद्धनेनोपि वर्तमाना जानानीति शोच्यते । भगवत्या उति — नै नमेत्युक्तिः भगवतीति तेषा वन्दनमात्रमैव पात्रमस्मादृशः, न पुनरदृशेषु कर्मणु प्रभवन्तीति व्यजयति । प्राय उति — 'पिता पितामहो भार्ता' इत्यादिस्मृते . पितामहादीनामपि पितुर्गन्धिभावेव कन्यादानादिष्वधिकारान् प्रायश्चक्षणम् । जनयिता पिता । दैव चेति तस्याः स्वातन्त्र्यादप्रतिवार्यत्वं द्योतयति । अथ —

'प्रथममंनिगीलयोगादाख्यानां विविधेष्वेदेनाम् ।'

इत्युक्तप्रपाय निषेधमुखेन प्रयुज्जते । यत्किञ्चेति । शिलेभ्येति । कौशिकी विश्वामित्रः तस्य भनकाया गजानन्वात् तदपत्य कौशिकी । अपत्यार्थेऽणि ङीष्-मन्त्ययः । दुष्यन्तं पौरवं गजानम् । अस्मराः' उर्वरी । 'त्रिया बहुष्वप्स्रग्मः इति लिङ्गानुगासने ममाघ्नानोऽप्यप्सरशब्द गृह्यन्ननान्तप्रयुक्तो महाकाव्य-प्रयोगात् आधु । तथा गकुन्तले 'नानुमनी नामास्मरा' इति लक्षणात् । प्रयोगस्य प्रावल्यात् । पुरुरवस बुधनुर्गैश्च गजानम् । चक्रमे कामितवती इति प्रभवशात् स्वयनुपगमं सूचयति । आख्याय महाभारतादि विदन्तीति आख्यानाविद ऐतिहासिका उच्यन्ते । वासवदत्ता उज्जयिनीपतेः प्रद्योतस्य

१. रामः. २. न यः. ३. अस्मराः. ४. अस्मराः. ५. अस्मराः. ६. अस्मराः. ७. अस्मराः. ८. अस्मराः. ९. अस्मराः. १०. अस्मराः. ११. अस्मराः. १२. अस्मराः. १३. अस्मराः. १४. अस्मराः. १५. अस्मराः. १६. अस्मराः. १७. अस्मराः. १८. अस्मराः. १९. अस्मराः. २०. अस्मराः. २१. अस्मराः. २२. अस्मराः. २३. अस्मराः. २४. अस्मराः. २५. अस्मराः. २६. अस्मराः. २७. अस्मराः. २८. अस्मराः. २९. अस्मराः. ३०. अस्मराः. ३१. अस्मराः. ३२. अस्मराः. ३३. अस्मराः. ३४. अस्मराः. ३५. अस्मराः. ३६. अस्मराः. ३७. अस्मराः. ३८. अस्मराः. ३९. अस्मराः. ४०. अस्मराः. ४१. अस्मराः. ४२. अस्मराः. ४३. अस्मराः. ४४. अस्मराः. ४५. अस्मराः. ४६. अस्मराः. ४७. अस्मराः. ४८. अस्मराः. ४९. अस्मराः. ५०. अस्मराः. ५१. अस्मराः. ५२. अस्मराः. ५३. अस्मराः. ५४. अस्मराः. ५५. अस्मराः. ५६. अस्मराः. ५७. अस्मराः. ५८. अस्मराः. ५९. अस्मराः. ६०. अस्मराः. ६१. अस्मराः. ६२. अस्मराः. ६३. अस्मराः. ६४. अस्मराः. ६५. अस्मराः. ६६. अस्मराः. ६७. अस्मराः. ६८. अस्मराः. ६९. अस्मराः. ७०. अस्मराः. ७१. अस्मराः. ७२. अस्मराः. ७३. अस्मराः. ७४. अस्मराः. ७५. अस्मराः. ७६. अस्मराः. ७७. अस्मराः. ७८. अस्मराः. ७९. अस्मराः. ८०. अस्मराः. ८१. अस्मराः. ८२. अस्मराः. ८३. अस्मराः. ८४. अस्मराः. ८५. अस्मराः. ८६. अस्मराः. ८७. अस्मराः. ८८. अस्मराः. ८९. अस्मराः. ९०. अस्मराः. ९१. अस्मराः. ९२. अस्मराः. ९३. अस्मराः. ९४. अस्मराः. ९५. अस्मराः. ९६. अस्मराः. ९७. अस्मराः. ९८. अस्मराः. ९९. अस्मराः. १००. अस्मराः.

१. अस्मराः. २. अस्मराः. ३. अस्मराः. ४. अस्मराः. ५. अस्मराः. ६. अस्मराः. ७. अस्मराः. ८. अस्मराः. ९. अस्मराः. १०. अस्मराः. ११. अस्मराः. १२. अस्मराः. १३. अस्मराः. १४. अस्मराः. १५. अस्मराः. १६. अस्मराः. १७. अस्मराः. १८. अस्मराः. १९. अस्मराः. २०. अस्मराः. २१. अस्मराः. २२. अस्मराः. २३. अस्मराः. २४. अस्मराः. २५. अस्मराः. २६. अस्मराः. २७. अस्मराः. २८. अस्मराः. २९. अस्मराः. ३०. अस्मराः. ३१. अस्मराः. ३२. अस्मराः. ३३. अस्मराः. ३४. अस्मराः. ३५. अस्मराः. ३६. अस्मराः. ३७. अस्मराः. ३८. अस्मराः. ३९. अस्मराः. ४०. अस्मराः. ४१. अस्मराः. ४२. अस्मराः. ४३. अस्मराः. ४४. अस्मराः. ४५. अस्मराः. ४६. अस्मराः. ४७. अस्मराः. ४८. अस्मराः. ४९. अस्मराः. ५०. अस्मराः. ५१. अस्मराः. ५२. अस्मराः. ५३. अस्मराः. ५४. अस्मराः. ५५. अस्मराः. ५६. अस्मराः. ५७. अस्मराः. ५८. अस्मराः. ५९. अस्मराः. ६०. अस्मराः. ६१. अस्मराः. ६२. अस्मराः. ६३. अस्मराः. ६४. अस्मराः. ६५. अस्मराः. ६६. अस्मराः. ६७. अस्मराः. ६८. अस्मराः. ६९. अस्मराः. ७०. अस्मराः. ७१. अस्मराः. ७२. अस्मराः. ७३. अस्मराः. ७४. अस्मराः. ७५. अस्मराः. ७६. अस्मराः. ७७. अस्मराः. ७८. अस्मराः. ७९. अस्मराः. ८०. अस्मराः. ८१. अस्मराः. ८२. अस्मराः. ८३. अस्मराः. ८४. अस्मराः. ८५. अस्मराः. ८६. अस्मराः. ८७. अस्मराः. ८८. अस्मराः. ८९. अस्मराः. ९०. अस्मराः. ९१. अस्मराः. ९२. अस्मराः. ९३. अस्मराः. ९४. अस्मराः. ९५. अस्मराः. ९६. अस्मराः. ९७. अस्मराः. ९८. अस्मराः. ९९. अस्मराः. १००. अस्मराः.

चत्सराज्ञे सञ्जयाय पित्रा प्रत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि,
तदपि साहसकल्पमित्यनुपदेष्टव्यमेव । सर्वथा —

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्याद्

दत्त्वात्मजां भवतु निर्वृतिमान्मात्यः ।

दुर्दर्शनेन घटतामियमप्यनेन

धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥ ८ ॥

पुत्री । प्रत्तं वागदत्ततया दातुमुपक्रान्तम् । 'अच उपसर्गात्तः' (७. ४. ४७) ।
पित्रा प्रत्तमात्मानं प्रायच्छदिति पूर्वाभ्यां स्वातन्त्र्यातिशयं दर्शयति । उदयनो
वत्सराजः तस्मै । प्रायच्छत् दत्तवती । 'दाण् दान' इत्यस्य पाप्मादिना
यच्छादेशे लङ् । आदिशब्देन अहल्यादीनां वृत्तमासूच्यते । इति यत् किल
तदपि वस्तु । साहसकल्पं मूर्खजनव्यापारः । ईषदसमा(सं ? से) कल्पग्रहणं
साहसान्तरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रकाशयति । उचितस्थलेपातेन पित्राद्यभ्युपगमादिति
हेतोः । अनुपदेष्टव्यम् अस्माभिः साहसनिवारणस्यैव कार्यत्वादिति भावः ।
अथ तां सर्वोपायविरहप्रदर्शनेन भीषयते — सर्वथेति । गत्यन्तराभावात्
सर्वेणापि प्रकारेणेत्यर्थः ।

राज्ञः प्रियायेत्यादि — कार्याद् धनलाभादिरूपान्निमिषात् । आत्म-
जामिति स्वाधीने वस्तुनि तस्य कामचारं को निवारयिष्यतीति व्यज्यते ।

“यद्विविक्ततया स्थानं क्लेशैर्नष्टैः शरीरिणाम् ।

व्यवसायस्य बुद्धेश्च दीपनी सा तु निर्वृतिः ॥”

इति दिवाकरः । निर्वृतिमान् कृतकृत्यतया सुखित इत्यर्थः । भवत्स्विति
'कामचारकरणे लोट्' । अनेन सचिवेन । घटतां युज्यताम् । विधौ
लोट् । इयमिति सर्वगुणरमणीयत्वाभिनयः । अनेनेत्यन्यथात्वाभिनयः ।

१. 'सञ्जयाय' ख घ ङ च पाठ २. 'दत्त' क. छ. ज. श. ङ.
'प्रदत्त' ख. ग. च. पाठः. ३. 'साहसिक्यामित्यनु' कु. 'साहसकल्पमनुपदेष्टव्यमेव'
ग. 'साहसमास इत्यनुपदेष्टव्य एवायमर्थः.' झ. न. पाठः.

१. 'वागदत्ततया', २. 'स्वातन्त्र्यं दर्श' ज. पाठ. ३. 'मूर्खव्यापारः'
ख. मूर्खव्यापारं ज. पाठः. ४. 'कल्पग्रहणं' ग. घ. पाठः. ५. 'स्थलेन पित्रा',
६. 'भ्युप- गमादिति हेतौ' ज. पाठः. ७. 'धनलाभायेति रूपा' ख. पाठः.

मालती — (सखं स्वगतं) हा ताद! तुमं पि णाम मम एव्वं
ति सव्वहा जिदं भोअतिक्काए ।

(हा! तात! त्वमपि नाम ममैवमिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया ।)

अवलोकित्ता — चिराइदं भवदीए । णं भणामि अस्सत्थ-
सरीरो महाभाओ माहवो त्ति ।

(चिरायितं भगवत्या । ननु भणामि अस्वस्थशरीरो महाभागो माधव इति ।)

धूमग्रहेण धूमाकारेण ग्रहेण देवताविशेषेण । धूमकेतुरिति प्रसिद्धेने-
त्यर्थः । विमला बालत्वादनङ्कुरितकुरङ्गतया कलङ्करहितेति प्रतिपदि स्फुरिता
प्रतिपाद्यते । ततश्चोपमालङ्कारः । अथवा प्रसिद्धकलङ्ककलाव्यतिरेकेण विमलत्वो-
त्प्रेक्षया उत्प्रेक्षा ॥ अत्र चानिष्टविध्याभासेन साहसानुष्ठानादप्यभिमतसाधनोप-
देशपरेण जन्मसाफल्यरूपविशेषप्रतिपादनादाक्षेपालङ्कारः प्रतीयते ॥ ८ ॥ --

अथ तदुक्तेः फलं दर्शयति — हा तात! त्वमपि नाम ममैवमिति
सर्वथा जितं भोगतृष्णया । अपिर्विरोधे । तादृशस्नेहविवशतयानुभूतस्त्वमपीत्यर्थः ।
ममेति । सैवाहं मालतीत्यर्थः । नाम कुत्सने । धिग्धिगिदमित्यर्थः ।
एवमिति स्वकार्याभिनिवेशेन नृशंसत्वस्यानुष्ठितस्याभिनयः । ईदृशो जातोऽसी-
त्यर्थः । भोगतृष्णया — विषयोपभोगलिप्सया । जितं सर्वं जगदभि-
भूय स्थितमित्यर्थः । राज्ञो राजवृत्तस्य च प्रीत्या पूर्वसादभ्यधिकमैश्वर्यमेव
भोगसाधनं प्राप्यते, न पुनर्धर्मो मोक्षो वेति भावः ।

अथ —

‘नायकगुणगणभणितिं कुर्यादेवं प्रसङ्गेन ।’

इत्युक्तेर्नायकगुणप्रस्तावाय निसृष्टार्थत्वाद् विदग्धशिष्याभङ्ग्या द्वारमापादयति—
चिरायितं भगवत्या । ननु भणामि अस्वस्थशरीरो महाभागो माधव इति ।
चिरायितं बहुकालं विलम्बितम् । ननु भणामीति विलम्बस्यानौचित्यं
व्यज्यते । अस्वस्थशरीरः अप्रकृतिस्थितदेहः । ज्वराद्यार्त इत्यर्थः । अयं
विलम्बानौचित्ये हेतुः ।

१. ‘तुमं वि’ छ ज ख. पाठ २. ‘सव्वं जिदं’ ज. पाठ ३. ‘तक्काए’ छ.
ग घ ङ पाठ ४. ‘निच्छो’ ज पाठः

१. ‘बाल्यादनङ्कुरित’ क. पाठ. २. ‘प्रतिपद्यते’ ख पाठ. ३. ‘नुष्ठानस्या-
भिमत’ क. पाठ. ४. ‘साफल्ये रूप’ ख पाठः. ५. ‘भोगार्णधनं’, ६. ‘महुलं
फलं’ ल. पाठः.

काञ्चनद्वयी— इदं गम्यते । वत्से ! अनुजानीहि माम् ।

लघुङ्गिका — (जनान्तिकम्) सखि ! माळति ! संपदं भवदीयं
सयासादो तस्य महाशुहायस्य जगत्सं जौणीसो ।

(सखि ! माळति ! साम्प्रतं भगवत्याः सकाशात् तस्य महानुभावस्योद्गमं
जानीमः ।)

मालती — सखि ! अस्मि मे कौतूहलम् ।

(सखि ! अस्मि मे कौतूहलम् ।)

लघुङ्गिका — (प्रकाशम्) भवदी ! को एसो माहवो नाम,
वत्स भवदी सिणेहगरुअं अपाणं धारिदि ।

(भगवति ! क एष माहवो नाम, यस्य भगवती स्नेहगुरुमात्मानं धारयति ।)

तद्वचनानुमोदनम् इदं गम्यत इति । त्वरया सावशेषं वचनं “प्रविश
पिण्डीम्” इत्यादिवत् । इदमस्ति तुन्मयापि स्मृतम्, अद्य गम्यत इति शेषः ।
अनुजानीहि अनुमन्यस्व, गमनायेति शेषः ।

अवलोकिताकृतप्रभासकाशा लघुङ्गिका हृदयज्ञतया मालती संवादयति—
जनान्तिकमिति ।

‘त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कैशाश्च ।

अन्वोन्यामन्त्रं यत् स्वाङ्गजनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥’

इति धनिकः । सखि ! माळति ! साम्प्रतं भगवत्याः सकाशात् तस्य महानु-
भावस्योद्गमं जानीमः । सकाशात् समीपात्, मुखादित्यर्थः । उद्गमं
जन्म, रूपादीनां दृष्टत्वात् ।

सखि अस्मि मे कौतूहलमिति । अपथा न तु प्रष्टुं शक्नोसीत्यर्थः ।

भगवति ! क एष माहवो नाम, यस्य भगवती स्नेहगुरुमात्मानं
धारयति । स्नेहभैराकान्तं हृदयं वहति ।

१. ‘ते, अनु’ छ. पाठः. २. ‘जाणावो’ ख. ग. छ. पाठः. ३. ‘मालती—
अस्मि’ ख. छ. ज. ‘माळती— (अपवार्य) अस्मि’ ज. पाठः. ४. ‘एसो महाशुभाधो
माहवो’ ख. ग. छ. पाठः. ५. ‘अस्मि अ’ ख. छ. ज. ‘अस्मि किदे-भ’ च. पाठः.
६. ‘दी एव्वं अस्मि’ ख. च. ‘दी एव्वं सिणेहगरुअं’ छ. ज. ‘दी सिणेहगरुअं’ क.
क. ग. पाठः. ७. ‘धारिदि’ छ. पाठः.

१. ‘कृतकत्वावकाशा’ ज. पाठः. २. ‘कथाः’ ग. ज. पाठः. ३. ‘भारा-
क्रान्ति’ ख. ग. छ. पाठः.

कासन्दकी — अग्रस्ताविकी मरुत्येषा कथा ।

लपयिका — तदे वि आचकखडु, भगवदी प्रसादं करेदु ।

(तथाप्याचष्टां, भगवती प्रसादं करोतु ।)

कासन्दकी — श्रूयताम्, अस्ति विदर्भाधिपतेरस्याल्यः, सैमग्र-
पुरुषप्रकाण्डचूडामणिदेवरातो नाम, यस्यैश्वर्यभुवनमहनीयपुण्यमहिमान-
सात्मनः सामर्थ्यात् पितैव ते जानाति योऽस्तं यादृशश्चेति ।

आदरातिशयजननाय स्वाभिमतमप्यर्थं भङ्ग्या निषेधयति — [अग्र-
स्ताविकीति ।] प्रस्तूयतेऽस्त्रिचिति प्रस्तावः कथनकालः, स न दिद्यतेऽस्य
व्यग्रस्ताविकी । अधुना तत्प्रसङ्गाय कालो न पर्याप्त इत्यर्थः । तत्र हेतुः—
महती अनल्पप्रमेया । एषा कथा गाधवन्निपयोक्तिः ।

उपजानादरातिशयात् प्रार्थयते — तथाप्याचष्टां, भगवती प्रसादं
करोतु । तथापीत्यनेन संक्षिप्त्वापि वक्तव्यत्वमाह । प्रसादं अनुग्रहम् ।

श्रूयतामिति वक्ष्यमाणस्य पीठिकाबन्धः । अस्तीति वर्तमानत्वं
तस्याह । विदर्भाधिपतेरस्याल्यं इति ज्ञास्यतामान्येऽपि द्रोणादिवत्
निरतिशयैश्वर्यत्वं प्रकाश्यते । सैमग्रपुरुषप्रकाण्डचूडामणिः सर्वपुरुषश्रेष्ठानां
शिलारत्नमिति लक्षणया पूज्यत्वातिशयः प्रकाश्यते ।

‘मतस्त्रिंश नचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतलजौ ।

प्रस्तवाचकान्यैर्मूनि ।’

इत्यगरः । नाम प्रसिद्धौ । [अशेषभुवनमहनीयपुण्यमहिमानं] अशेषेण
भुवनेन महनीयः पूज्यः, पुण्यः पाण्डुरस्य वस्य महिमा दृष्टाध्ययनसम्पत्त्या
जनितं तेजः । आत्मनः सामर्थ्यात् स्वस्य तत्सदृशगुणविशिष्टत्वात् । पितैव
नान्यः कश्चित्तादृशसामर्थ्याभावादित्यवधारयति । ‘नागुणी गुणिनं वेत्ति’ इति
न्यायात् ।

१. ‘अग्रस्ताविकां’ छ, ‘अग्रस्ताविकां’ ज पाठ २. ‘आधविशय’
च, ‘आधविशय’ छ पाठ ३. ‘वेत्ति’ स. पाठ. ४. ‘भाधिपस्य नरपते’
च. ज. झ, ‘भाधिपतेर्नरपतेर्नरां प्रनमते’ छ, ‘भैराजस्यमाह’ ज. पाठ. ५
‘सैमग्रपुरुषप्रकाण्ड’ स. ज. पाठ. ६ ‘उद्धतलजौ’ स च ज ग. य. पाठ. ७.
‘महानीय’ च. पाठ. ८. ‘सर्वाध्या पितैव’ क. ज. न, ‘सर्वाध्या पितैव’ ज. पाठ.:

१. ‘रातिशय प्रार्थ’ ज. पाठ. २. ‘काण्डस्य नामधेयस्य’ स. ग. घ. ज
पाठ. ३. ‘न्यमून्यवदभारहो विधि’ र. ल. ग. स. पाठ.

अपि च —

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः

सुकृतविलसितानां स्थानभूर्ज्वस्वलानां ।

अकलितमहिमानः केतनं भङ्गलानां

केशमिव ध्रुवनेऽस्मिन् तादृशाः सम्भवन्ति ॥ ९ ॥

‘माहाणो ब्राह्मणं वेद मर्ता वेद स्त्रियं तथा ।’

इति महाभारतोक्तेः,

‘विवाहश्च विवादश्च समैरेवेभ्यते बुधैः ।’

इत्युक्तत्वात् समानसम्बन्धत्वं च द्योत्यते । ते इति लवज्जिकाकृतस्यापि प्रश्नस्थं फलतो मारुतीप्रयुक्तत्वात् तदाभिहित्वेनोक्तिः । योऽसाविति यद्वंशजातः, जातेः प्रमाणप्रदत्वात् । यादृश इति यद् गुणविशिष्टः । लब्धसत्ताकं हि वस्तु गुणैर्विशेष्यते । स इति तादृशमेति जानासीत्यर्थः । यच्छब्दस्योत्तरवाक्योपादानात् पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्दस्य सामर्थ्यादाक्षेपः ।

पुनरपि तदीयं माहाभाग्यं तत्प्ररोचनाय स्तौति — अपिचेति ।

व्यतिकरितदिगन्ताः व्यतिकरः मिश्रता, सञ्जातव्यतिकरा दिगन्ता येषाम् । श्वेतमानैः धवलीभवद्भिः । स्फटिकविशदसत्त्वकार्यत्वात् कविसमयाद्वा यशसः श्वेत्यम् । ‘श्वित श्वेत्ये’ इति धातुरात्मनेपदी । वर्तमाननिर्देशादपि वर्तमानत्वं प्रकाश्यते । यशोभिः स्वापदानजनिताभिः ख्यातिभिः ।

‘कुलकमागता सा चेत् कीर्तिनाम्ना प्रकाशते ।’

स्वापदानप्रसूता जेयश इत्यभिधीयते ॥

इति भावप्रकाशः । सुकृतविलसितानां पुण्यपरिणामानां आत्यायुर्भोगरूपाणाम् । स्थानं अधिकरणम् । उर्ज्वस्वलानां उत्कर्षशालिनाम् । ‘ज्योत्स्नातमिसाशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः’ (५-२-११४) इति निपातनात् साधुः । [अकलितमहिमानः] अकलित असङ्ख्यातः इयत्तया महिमा प्रतिमानलादिसामर्थ्यं येषाम् । ‘कल सङ्ख्यात’ इति धातुः । पूर्वं महिम्नः

१. ‘अगणितमहिमान’ ज. पाठः. २. ‘कथमपि ध्रु’ छ. झ. अ. पाठः.

१. ‘मुह्यत्वेनोक्तिः’ क. ग. घ. णठ. २. ‘जातेः प्राणप्रदत्वात्’ क. ग. घ. ज. पाठः. ३. ‘मिश्रिता’ ज. पाठः. ४. ‘धातुरनुदात्तश्च ज्ञानाद्यापि वर्तमानार्थं प्रक’ क. पाठः. ५. ‘कीर्तिनाम्ना’ ज. पाठः.

मालती — तं खलु भगवदीद गहिदणामधेयं सध्वदा
सादो सुमरदि ।

(तं खलु भगवत्या गृहीतनामधेयं सर्वदा तातः स्मरति ।)

लघुजिह्वा — सहि ! समं कखु भगवदीद गुरुसशासादो
विज्जाहिगमो किदो पि तत्कालवेदिणो मन्तअन्ति ।

पुण्यत्वम् । हृदानीमपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपाद्यते इति भेदः । केतनं ध्वजः । कुरुस्य
द्रष्टृणां च तत्प्राप्तेर्मङ्गलागमनसूचकत्वात् । अथवा निकेतनमेव केतनं गृहम् ।
अथवा, केतनं निमन्त्रणं,

‘तथा देवलकथैव आद्ये नार्हति केतनम् ।

इति स्मृतेः । यूयमस्माकं पात्रभूता इति । मङ्गलैर्वृता इत्यर्थः । मङ्गलानां
अभ्युदयानाम् । अस्मिन् भुवने मनुष्यसङ्घारयोग्ये भूलोके । स्वर्लोकादिषु तु
सम्भाव्यते इति भावः । तादृशाः तत्तुल्याः । बहुवचनेनैतदाह — यत्
स तावदेकः सुकृतैरस्माकं सम्भूतस्तत्सदृशश्च भूरिवसुः कश्चित् कदाचिदन्योऽपि
कश्चित् प्रयत्नतोऽन्वेषणे लभ्यतां नाम । अतो ह्येतादृशौ सम्भवतः, न पुन-
स्तृतीयस्तयोरिति द्योत्यते । कथं सम्भवन्ति बहूनामुपपत्तिरेव नास्तीत्यर्थः ।
अत्रोपमानानुपादाने वाक्यगोड्यमुपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

पितैव ते जानातीत्युक्तस्यार्थस्य मालतीहृदयसंवादं दर्शयति — तं
खलु भगवत्या गृहीतनामधेयं सर्वदा तातः स्मरति । पितृसखत्वात् अश्रुत्व-
सङ्कल्पाच्च गृहीतनामधेयमिति स्वयं नामानुक्तिः । सर्वदेति प्रसङ्गे, प्रसङ्गे ।
‘एवं देवरातेनोक्तं, एवं कृतं, एवं हसितं, एवं शयितम्’ इति प्रसज्जतीत्यर्थः ।

सखि समं खलु भगवत्या गुरुसकाशाद् विद्याधिगमः कृत इति तत्काल-
वेदिनो मन्त्रयन्ते । [विद्याधिगमः] विद्वानां वेदादीर्नामधिगमः प्राप्तिः कृतः ।

१. ‘ती—सहि-तं कखु’ घ. च. छ. ग, ‘ती—(जनान्तिकं) सहि तं कखु’ झ.
झ. ‘ती—(सदृशं) सहि तं कखु’ ग. पाठः. २. ‘का—सहि समं किल विज्जाहिगमो’
ख. घ. छ. ज. झ. य, ‘का—समं किल विज्जाहिगमो’ च. पाठः. ३. ‘विज्जागमो’
ग. घ. छ. पाठः. ४. ‘कजो ति’ छ. झ, ‘कदति’ घ. पाठः

१. ‘कालस्य दंष्ट्राणा च’, २. ‘प्रयत्नान्वेषणे लभ्यं नाम’ ज. पाठः. ३.
‘रिति । कथं सम्भवन्ति’ ख. ग. घ. ज. पाठः. ४. ‘मुत्पत्तिरेव’ ख. पाठः. ५.
‘नुपादानवाक्येन उपमालङ्कारः’ ख. पाठः. ६. ‘सङ्कल्पत्वाच्च’ क. ख. ग. घ. पाठः.
७. ‘ज’ ग. घ. ज. पाठः. ८. ‘समं किल अग’ ज. पाठः. ९. ‘विद्यागमः’
ख. ग. घ. ज. पाठः. १०. ‘नासागमः’ ग. पाठः.

(सखि ! समं खलु भगवत्या गुरुसंकाशाद् विद्याधिगमः कृत इति
सत्कालवेदिनो मन्त्रयन्ते ।)

काव्यन्दपती —

तत उदयगिरेरिवैक एव

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतु-

नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥ १० ॥

ताभ्यामिति शेषः । भगवत्यमात्यौ च सतीर्थ्यतया निरतिशयसौहेदौ इति
वर्णितम् । [तत्कालवेदिनः] तं कालं जानाना जरन्तो जनाः । [मन्त्रयन्ते]
कथयन्तीत्यर्थः ।

तत इत्यादि — ततः तस्माद्देवरात्तात् । उदयगिरेरिव पूर्वपर्वतादि-
वैत्यनेन तुल्यत्वस्थिरत्वमहत्त्वमहीमारधारणक्षमत्वादयो गुणाः प्रदर्श्यन्ते । एक
एव भ्रातुरहित इति पितृस्नेहसर्वस्वभूमित्वं समग्रैश्वर्यस्वामित्वं च द्योतयति ।
स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः वास्य एव प्रादुर्भूतरूपशीलादिगुणा एव द्युतयः
प्रभाः ताभिः, यद्वा स्फुरितगुणया द्युत्या सुन्दरः हृदयप्रमः । कलावान् तद-
वस्थायामेव पूर्वसंस्कारप्रादुर्भूतचतुष्पष्टिकलाकलाप्रः द्वित्राभिः कलाभिः
स्वभावाः विशिष्टश्च । महोत्सवस्य लक्षणयोत्सवकार्यस्य महतो हृदयेह्लादस्य ।
नयनवतां न पुनर्विशेषविदामेवेति चक्षुष्मतां सर्वेषामत्र वस्तुन्यैकमत्यं
व्यञ्जयति । उदियाय उदितः । भूतत्वमात्रविवक्षया किट्प्रयोगः,

‘मन्दारशून्यानलकांश्चकार’ ।

इतिवत् । बालचन्द्रः बालश्चासौ चन्द्रश्चेति । बालचन्द्र इत्यत्र स्थाने माधवे-
न्दुरिति प्रयोक्तुं शक्येऽपि रसातिशयापादनार्थं नामानुक्तिः । अत्र चोपमा रूप-
कमर्थश्लेषः शब्दश्लेषातिशयोक्तिश्च परस्परसापेक्षत्वेन वर्तन्ते इति संस्कार-
लङ्कारः ॥ १० ॥

१. ‘एष’ छं. ज. पाठः.

१. ‘वैत्यनेन’ ख. पाठः. २. ‘प्रकाशयन्ते’ ख. ज. पाठः. ३. ‘इत्यनेन
पितृ’ क. पाठः. ४. ‘स्फुरितगुणद्युतीति इन्दुसुन्दरः’ ग. घ. पाठः. ५. ‘सुहृदय-
प्रमः’, ६. ‘यापादनत्वं नामा’ ज. पाठः. ७. ‘श्लेष. श्लेषातिशयो’ ग, घ ‘श्लेषः
अतिशयो’ ख. पाठः.

लवङ्गिणी — (जनान्तिकम्) अवि नाम माहते यवे ।

(अपि नाम माधवो भवेत् ।)

कामन्दकी —

असौ विद्याग्राभिः शिशुरपि निनिर्गत्य यन्मा-

-दिहायातः संग्रस्यविकलशस्त्रमधुरः ।

यदालोकस्थाने भवति पुरं पुन्मादतरलैः

पदाक्षैर्नारीणां कुबलयितवतायनमिव ॥ ११ ॥

अपि नाम माधवो भवेदित्याशङ्कया तदुक्तेः फलं दर्शयति ।

अथ तस्य विनयातिरेकं श्लाघ्ययौवनत्वं च प्रकाशय विलोमयति—
सादित्यादि । प्रकृतो बालचन्द्रः । विद्याग्राभिः विद्यासु वेदादिष्वष्टादशसु
विद्यास्थानेषु जिहृषया । आशाभिरिति बहुवचनं श्रोतव्यनाहुल्यात् । शिशुः बाल-
लोऽपीति सहजसत्त्वासम्पन्नत्वं व्यज्यते । भयनाद्विनिर्गत्य स्वगृहात् निष्क्र-
म्येति स्वगृहादस्थाने बन्धुजनोपलालनस्य विचारजगविपक्षत्वमाशङ्कयेति ध्वन्यते ।

‘सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥’

इति व्यासोक्तेः । इह पद्मावत्याम् । आयात आगत इति प्रस्थापनं पितुरन-
तिप्रयत्नो व्यज्यते । संग्रति अस्मिन् काले । अविकलशस्त्रमधुरः आरु-
ढयौवनतया संपूणशरत्कालोत्तोजितचन्द्र इव मधुरः दर्शनीयः । मधुरत्वस्य फलं
दर्शयति — यदालोकस्थाने यस्य दर्शनगोचरे स्थाने । पुरं पद्मावती ।
उन्मादतरलैः सरशरप्रहारजनितहृदयवैदव्यचञ्चलैः । उन्मादग्रहणात् झटित्येवा-

१. ‘का — (अपनार्य) अवि नाम क ‘का — (जनान्तिकं) अवि अपि
नाम’ क. भ. म. पाठ २. ‘शाली’ छ. ज, ‘भार’ क. झ. छ. पाठः. ३.
‘मदन.’ छ. ज. पाठ .

१. ‘प्रकाशयति ।’ क. ग. पाठः २. ‘प्रकृतो’ छ. पाठः. ३. ‘यान्येऽपीति’ म.
घ. पाठः. ४. ‘के. । असौ पद्मावत्यां’ क. पाठः. ५. ‘पितुरतिप्रयत्नो’ ६.
जितचन्द्र इव’ क. म. ग. ‘तजित्या चन्द्रा’ ज. पाठः. ७. ‘मधुरस्य फलं’
ग. पाठ . ८. ‘यस्य गोचरे’ घ. पाठः. ९. ‘स्पृष्टे’ ज. पाठः.

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वाक्षिकीर्णधीति स एष साधवो नामेति ।

मालती — (सानन्दं जनान्तिकं) सखि लवङ्गिने! सुदं तुए कथं महाकुलपुत्रमवो नि सो महाभाओ ।

(सखि ! लवङ्गिके ! श्रुते त्वया कथं महाकुलपुत्रमवोऽपि स महाभागः ।)

धूमदशाप्रवेशहेतुत्वमालोकस्य द्योत्यते । लुब्धयितृतायनं सज्जाता नीलेन्दीवरमाला अस्थेति । वातायनं गदाक्षम् । असितबहलैशीतलप्रभापटलसञ्छन्त्वात् । 'स्त्रियः कामितकामिन्यः' इति न्यायात् तदीयसौभाग्यातिशयश्च प्ररोचनाय प्रकाशित इति मन्तव्यम् । अत्रोपसौत्प्रेक्षा चालङ्कारः ॥ ११ ॥

उपारूढयौवनत्वेऽपि शैशवं इव विद्याग्रहणताच्छील्यमाह — अत्र अस्मिन् पुरे । बालसुहृदा बालभाव एव सुहृदा सहपांसुकीडाददसौहृदेनेति परमविलम्बभूमित्वं प्रकाशयते । आन्वीक्षिकीं आत्मस्वरूपनिरूपणपराम् । विद्याम् वेदान्तशास्त्रमित्यर्थः । अधीति अभ्यस्यति । आन्वीक्षिकीग्रहणं धीरप्रशान्तस्य तत्प्राप्तान्यज्ञापनार्थम् । अभिजनादिगुणगणवर्णनया पूर्णकौतुकत्वमापाद्य तदाज्ञानान्तान्ते नायकस्य नाम प्रकाशयति — स एष साधवो नामेति । स एवं मया वर्णितः । एष इदानीं अवलोकितया प्रस्तुत इत्यर्थः । नाय प्रसिद्धौ । कृतं जगति न जानातीत्यर्थः । 'अस्ति विदुर्भाषिपतेरमात्यः' इत्यादि 'स एष साधवो नाम' इत्यन्तं विलोभनम् । मालत्या विलोभनात् ।

तन्नामभ्रवणे सानन्दं पुलकाधनुभ्रवादुर्भावात् प्रकाशितपरमसुखानुभवमित्यर्थः । सखि ! लवङ्गिके ! श्रुतं त्वया । इदमिति रोषः । त्वया श्रुतमिति मदनुरागस्य स्नानपातित्वं तवैव प्रियमिति व्यञ्जयति । कथं

१. 'तदत्र' छ, 'तदत्र च दत्त' ज पाठः. २. 'अधिगच्छति स' क झ ज. पाठः. ३. 'त्रिण कि मुञ्ज' छ. ब. पाठ. ४. 'महापुत्रमवो' घ. द. पाठः.

१. 'हेतुतामालो' क. छ पाठ. २. 'सज्जातनीले' ग. 'सज्जातेन्दीवर' छ पाठ. ३. 'बहुल' क पाठ. ४. 'त्रोपसा चोत्प्रेक्षा चालङ्कारः' छ. पाठ. ५. 'शैशवविद्याग्रहण' ब. पाठः. ६. 'अभिजनादिगुणवर्णनया' ब. 'अभिज्ञानादिगुणगण' ज. पाठः. ७. 'तत्रा' आहादनाशान्त नारु. ८. 'स्नानपातित्वं' ग. घ पाठः.

उभयत्रिका— (जनान्निष्कम्भं) सहि कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः । (ससि! कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः ।)

(नेपथ्ये शङ्खध्वनिः ।)

काञ्चनदत्ता — अहो! कालातिपातः । सम्प्रति हि —

क्षिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छेदसुलभा-

मुपात्तोत्कम्पानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।

महोदधौ प्रभवोऽपि स महाभागः । [महाकुलप्रभवः] महत्कुलं वंशः प्रभवः उत्पत्ति-
स्यानं यस्य । अपिर्गुणान्नरैरसुं गुणं समुचिनोति ।

भगवतीवचनात् पूर्वमेव तद्गुणदर्शनादेयमनुमितो मयायमर्थ इत्याह—
राज्ञि! कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्य उद्गमः । कुतः कस्मादपादा-
नान् । महोदधिं अमृताद्युत्पात्ते स्थानतया समुद्रान्तरेभ्यो विशिष्टमुदधिम्, क्षीरा-
न्धिमित्यर्थः । पारिजातस्येत्यर्थान्तरसङ्गमितवाच्येन सकलभुवनप्रसिद्धप्रभावत्वं
प्रतीयते । न खलु कलशजलधिमन्तरेण पारिजातं तरुणमितरे तरव इव
यतः कुतश्चित् सम्भवतीति जलानामप्ययमनुमेय एवार्थ इति भावः । अत्र
च कथं महाकुलप्रभवोऽपि स महाभागः, कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पा-
रिजातस्योद्गम इति वाक्यद्वये सामान्यधर्मस्यैकस्य शब्दभेदेनावस्थानाद् वैष-
म्येणैवं प्रतिवस्तूपमा अलङ्कारः । 'खुदं पिअसर्हापि' इत्यादि प्राप्तिः । मालत्याः
सुगमगमात् ।

अहो इति कथाप्रसङ्गव्याख्येपादित्यर्थः । कालातिपातः कालस्यातिश्रमः ।

क्षिपन्निद्रादि— क्षिपन् निरस्यन् । 'क्षिप निरसन' इति धातुः ।

निद्रामुद्रां निद्रया जनितं स्तमित्यम् । मदनकलहच्छेदसुलभां सम्भोगा-
द्वैसानप्राप्त्याम् ।

१ 'सो सि' छ प्र पाठ २. 'पातः संवृत्तः । सं' ग. छ. पाठ. ३. 'सुभ-
गान्' छ. ज. पाठ. ४. 'मवातोत्कम्पानां' क. छ. अ, 'मवातोत्कम्पानां' च, 'मवा-
तोत्कम्पानां' छ पाठः.

१ 'न उत्पत्ति'. २. 'स्य शब्दस्य शब्दभेदेन' ख. पाठः ३ 'क्षिप
निरसने' छ पाठ. 'क्षिप निरसने' इति मुद्रितकौमुदीपाठः ४. 'जनितस्तौधिल्यं',
५. 'वैसानश्रमप्राप्त्या' क ग क. 'वैसानश्रमप्राप्ता' ज, पाठ.

दधानः सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु घनता-

मसौ सन्ध्याशङ्खध्वनिरनिभृतः खे विचरति ॥ १२ ॥

वत्से ! सुखं स्वीयताम् ।

(इत्युत्तिष्ठन्ति ।)

मालती — (अपवार्य) कंहं उवहारीकिदह्नि राहणो तादेण ।
राआराहणं कखु तादस्स गैरु, ण उण मालदी । (सासम्) हा ! ताद !

‘प्रथममदनयुद्धे योषितः स्वरूपभावाः ।’

इति,

‘निपीय स्वेदाम्बु स्मरसमरसम्भुक्तविभवम् ।’

इति सुरतस्य मदनयुद्धशब्देनोक्तेः । प्रथमतः आदितः । अशङ्कितमेव महतो
बोधस्य श्रवणाद् उपात्तोत्कम्पानां भयवशेन झटिति कम्पः स्वीकृतो यैः ।
विहगमिथुनानां पक्षिद्वन्द्वानाम् । सौधानां प्रासादानाम् । अलघुषु विपुला-
यतेषु । निकुञ्जेषु चन्द्रशालागह्वरेषु ।

‘निकुञ्जकुञ्जौ वा झीवे कृतादिपिहितोदरे ।’

इत्यमरसिंहोक्तावादिशब्देन भित्त्याद्यन्तरितप्रदेशानामपि ग्रहणात् । घनतां
सान्द्रताम् । सन्ध्याशङ्खध्वनिः सौर्यसन्ध्याकालपूरितस्य मङ्गलशङ्खस्य
बोधः । अनिभृतः अपर्याप्तावकाशत्वादमानित्यर्थः । चिरकालमनुवृत्त-
संस्कारतया खे आकाशे विचरति वैभ्रम्यते । अत्र स्वभावोक्तिर-
बिम्बं चालङ्कारः । सूक्ष्मतरविहगस्वभाववर्णनादाश्रयतो गगनादाश्रितस्य ध्वने-
वैपुल्यकथनाच्च ॥ १२ ॥

सुखं स्वीयतामिति गमनसमये गुरुत्वादाशिषं प्रयुङ्क्ते ।

अपवार्येति । चिन्ताक्रान्ततया तदुक्तेरश्रवणमभिनीय स्वगतमाहेत्यर्थः ।

१. ‘वत्से स्वीयतां’ छ. पाठः. २. ‘ताम् । तदुत्तिष्ठामः’ म. पाठः. ३. ‘गुरुत्वं
ण’ क. म. ज. पाठः.

१. ‘भाव’ ग. घ. पाठः. २. ‘भयवेगेन’ ख. पाठः. ३. ‘इत्यमरः ।
आदिशब्देन’ ४. ‘मङ्गलशब्दस्य’ ज. पाठः. ५. ‘वैभ्रम्यते’ छ. ‘वभ्रम्यते’
क. म. पाठः. ६. ‘वैपुल्याच्च’ क. पाठः. ७. ‘रश्रवणेऽननसिनीय’ ज. पाठः.

तुमं पि णाम मम एव्वं ति सव्वहा जिदं भोजतिह्माए । (सानन्दम्) कहं
महाकुलपद्महवो वि गो महाभागो । सुद्ध भणिदं पिअसहीए कुदो महोदधिं
वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो । अवि णाय तं पुणो वि पे क्खे ।

(कथं उपहारीकृताऽस्मि राज्ञे तातेन । राजाराधनं खलु तातस्य
गुरु न पुनर्मालती । (सासम्) हा ! तात ! त्वमपि नाम ममैवमिति सर्वथा
जितं भोगतृष्णया । (सानन्दम्) कथं महाकुलप्रभवोऽपि स महाभागः ।
सुद्ध भणित प्रियसख्या, कुतो महोदधि वर्जयित्वा पारिजातस्य उद्गमः । अपि
नाम तं पुनरपि पश्येयम् ।)

अवलोकिता—इदो एदिणा सञ्जवणेण औदरम् ।

(इत एतेन सञ्जवनेन अवतरामः ।)

कामन्दकी—(अपवार्य) साधु सम्प्रति यया तटस्थयैव मालतीं
प्रति निसृष्टार्थदौत्यस्य लघूकृतो भारः ।

‘कहं’ इत्यादिना ‘पारिजादस्स उग्गमो’ इत्यन्तेन नन्दने विरक्तिः, पितरि विगर्हणा,
नायके च बहुमानः पुनर्भान्यत इति दूतीकृत्यस्य दत्तफलत्वं प्रकाशयति । अपि
नाम तं पुनरपि पश्येयमित्यौत्सुक्योद्भावेनाङ्गं परिसमापयन्नमिलापशृङ्गारमङ्गिन-
मनुसन्दधान उत्तराङ्गार्थस्यावतरणिकामुपक्षिपति कविकुलपतिरिति वेदितव्यम् ।

इत एतेन सञ्जवनेनावतरामः । ‘सञ्जवने त्विदं चतुःगालं’ इत्यमरः ।

अथानुष्ठितं कामसूत्रार्थमनुक्रम्यानुष्ठेयैशकमनुसन्धत्ते । साध्विति—लघू-
करणक्रियाविशेषणम् । तटस्थयैवेति । अविस्मयपरिहाराय कमपि
पक्षमनाश्रयन्त्यैवेत्यर्थः । माधवपक्षपातिनी इयं भूरिवसुना वा प्रेरितेति
परिज्ञाने शङ्कनीयतया तदीयहृदयाप्रकाशनात् । मालतीं प्रति मालतीं

१. ‘पद्मवो धि’ क. झ. म, ‘पद्मदां पि’ छ. ज. पाठः. २. ‘सुभणिअ’
ख. ग. च. पाठः. ३. ‘पेक्षिस्सं क, ‘पेक्खितस्सं’ ज. झ. म. पाठः. ४. ‘लव्वं—
अवलोकिते इदो’ क. ज. झ. म, ‘अव्वं—मअव्वं इदो’ च. पाठः. ५. ‘सोवाणेण’ क.
म. च. पाठः. ६. ‘औदरामो’ ख. च. पाठः. ७. ‘साधु अवलोकिते साधु, सम्प्रति’
छ. ज. पाठः. ८. ‘मालतीं निसृ’ ख. पाठः. ९. ‘दूतीकृत्यस्य’ क. ज, ‘दूत्यस्य’ ख.
छ. ज, ‘दूतीकृत्यस्य’ झ. पाठः. १०. ‘भारः । तथा हि—वरेऽन्यस्मिन्’ क. झ. म.
‘भारः । वरेऽन्यस्मिन्’ च. पाठः.

१. ‘गर्हणा क. पाठः. २. ‘यागमनु’ क. ज, ‘यागमनु’ ख. पाठः. ३.
‘माधवपक्षपातिना भूरिवसुना’ ज. पाठः.

कुतः—

वरेऽन्यस्मिन् द्वेषः पितरि विचिकित्सा च जनिता
पुरावृत्तोद्घातैरपि च कथिता कार्यपदवी ।

लक्ष्यकृत्य । 'प्रतियोगेषु च दृश्यते' इति द्वितीया । निसृष्टार्थद्वैतस्य निसृष्टार्थ-
द्वैतीकरूपस्तन्त्रयितव्य इत्यङ्गीकृतस्य । भारः कर्तव्यगौरवम् । भार
इत्युक्तिर्यथाशासं प्रवृत्तेर्दुर्वहत्वं स्थापयितुम् । लघूकृतः सुभरः कृतः ।
अल्पावशिष्टत्वादनुष्ठेयस्येति भावः ।

कुत इति चोद्यरूपेणोत्तरमवेतारयितुम् । कस्माद्धेतोर्लघूकरणमिति चेदस्मा-
दित्यायाति ।

तमेव हेतुमाह—वरेऽन्यस्मिन्नित्यादि । [वरेऽन्यस्मिन्] प्रतिनायकभूते
नन्दने । द्वेषः अभीतिः । पितरि मूरिवसौ । विचिकित्सा अकार्यकरणात्
स्वविषये स्निग्धो न वेति संशयः । 'विचिकित्सा तु सन्देहः' इति वैजयन्ती ।

'नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्नेहेन विचिकित्सते ।'

इतिवत् । जनिता उत्पादिता । द्वेषो जनित इति लिङ्गविपरिणामः । पुरा-
वृत्तोद्घातैः शाकुन्तलादितिहासप्रस्तावैः । 'उद्घातः प्रणवो यासाम्' इतिवत् ।
कार्यपदवी कर्तव्यस्य प्रकारः शकुन्तलादिर्वत् त्वयापि क्रियमाणे न कश्चिद्दोष
इति सूचितवतीत्यर्थः । स्तुतं प्रशंसितम् । माहाभाग्यं महाभागत्वम् ।
लोकोत्तरसुकृतशालित्वं तदित्यायाति । अभिजनतो जन्मतो यद् । गुणतः
सौभाग्यादेः यच्च । जात्यायुर्भोगरूपत्वात् सुकृतफलस्य । प्रसङ्गाद् यदृच्छया ।
तत्कृतात् प्रस्तावादेव, न पुनरस्मिन् निर्वन्धनेत्यशङ्काहेतुत्वं प्रकाशयते । इति
हेतौ । अस्माद्धेतोरिति कुत इति प्रश्नस्योत्तरम् । अथेति अनन्तरम् ।

१ 'दोषः' ख. ज. पाठः २. 'वृत्तीद्गारैः' क. ज. झ ज पाठः

१. 'यद्वत्तस्य' ख. पाठः २. 'त्वं प्रख्यापयितुं' ख. पाठः ३. 'दित्यादिकमेव
हेतुमाह' घ पाठः ४. 'यन्ती । विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । 'नि' ग, 'यन्ती । विचि-
कित्सा तु सन्देहः' इत्यमरः । 'नि' घ. पाठः ५. 'प्रमाणाया' ज. पाठः ६. 'ता । जनित'
ख. पाठः ७. 'लिङ्गविपरिणामः' ग. घ. पाठः ८. 'वत् क्रियमाणे' ख. पाठः ९. 'न
कश्चिद्दोषित इति' ख. पाठः १०. 'सूचितमित्यर्थः' ११. 'रूपफलस्य' ज. पाठः १२.
'सुकृतस्य फलस्य' क. ग. पाठः १३. 'प्रस्तावादेः' १४. 'निर्वन्धनेत्यशङ्का' ख. पाठः

स्तुतं माहाभाग्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गाद्वत्सस्येत्यर्थे खलु विधेयः परिचयः ॥ १३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे धवलगृहो नाम
॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

स्त्ववधारणे । विधेयः अनुष्ठेयः । परिचयः पुनः पुनर्दर्शनेनैकान्तसङ्घटनेन
सल्लापादिना चोभयानुरागस्य वासनैव परिपोषणीयेत्यर्थः ।

“उत्पाद्य सौमनस्यं ब्रूयात् सुमगे शृणुष्व यत्किञ्चित् ।

चित्रं किमपि व्यतिकरमसौ युवा कुसुमसुकुमारः ॥

दृष्टिभुजङ्गीदष्टस्तव सखि सन्देहमापतितः ।

इत्युक्ते यदि सहते पुनरपरेद्युः समेत्य संघटयेत् ॥

इति सुघटितसम्भावां व्यसनविवाहोत्सवप्राये ।

उद्यानपानयान्नाजलावतारेषु हुतवहोत्पाते ॥

चिन्तितनिरत्यये वा वेश्मनि निज एव संयुज्यात् ॥”

इत्युक्तक्रमानुष्ठानमतः परं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयमभियोक्ष्यमाणस्त्वादावेव ।

परिचयं कुर्यात् । ‘परिचयकारणानि बाह्याभ्यन्तराण्युच्यन्त’ इत्यारभ्य, १

‘आदौ परिचयं कुर्यात्ततश्च परिभाषणम् ।

परिभाषणसम्मिश्रं पश्चादाकारवेदनम् ॥’

इत्यन्तेन वात्स्यायनवचनेन परिचयकारणस्योक्तत्वादित्यशेषमतिमङ्गलम् ।

मालतीमाधवस्येत्यर्थं द्वितीयाङ्गार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

१. ‘तं तन्माहात्म्यं’ क. छ. ज. पाठः. २. ‘अ विधिविधेयः’ क. छ. पाठः.

१. ‘यः कर्तव्यः अत्र’ ज. पाठः. २. ‘बाह्यान्तराण्यु’ क. छ. ग. घ. पाठः.

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(प्रविश्य)

बुद्धरक्षिता — अवलोइदे ! अवलोइदे ! अवि जाणासि कहिं मअवदी ति ।

(अवलोकिते ! अवलोकिते ! अपि जानासि क भगवतीति ।)

(प्रविश्य)

अवलोकिता—बुद्धरक्षिते ! किं सि पसुमारिआ को वि आलो मअवदीए पिण्डपादवेलां विसज्जिअ मालदीं अणुवडुमाणाए ।

(बुद्धरक्षिते ! किमसि प्रस्मृता कोऽपि कालो भगवत्याः पिण्डपादवेलां विसृज्य मालतीमनुवर्तमानायाः ।)

अथ प्रवेशकमारभते—प्रविश्य बुद्धरक्षितेति । 'नियुक्तैव तत्र सखी बुद्धरक्षिता' इति पूर्व सूचिता । अवलोकिते इत्युक्तिमङ्ग्या पात्रान्तरं प्रवेक्षयति । नीप्समाह्वानत्वं सूचयति । अपि जानासि क भगवतीति । अपिः प्रश्ने । बुद्धरक्षिते किमसि प्रस्मृता कोऽपि कालो भगवत्याः पिण्डपादवेलां विसृज्य मालतीमनुवर्तमानायाः । प्रस्मृता विस्मृतवतीति कर्तरि निष्ठा । प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः । हैममर्थमिति शेषः । [पिण्डपादवेलां] पिण्डपात इति सौगतानां भोजनस्य संज्ञा, तत्कालम् । विसृज्य अन्तिवाह्य । भोजनानन्तरमेवेत्यर्थः । अनुवर्तमानायाः सेवमानायाः । कोऽपि कालः महान्कालः । अतिक्रान्तः इति शेषः ।

१. 'बुद्ध—(परिक्रम्याकाले) अव' क. ज. न. पाठः. २. 'इदे अवि' क. घ. च. छ. ज. झ. म. पाठ. ३. 'किं पसुद्धासि' क. न. झ. न. 'किं सि विहारिआ' घ. 'किं सि प्सुद्धा' घ. घ. च. 'किं सि विसुमारिआ' छ. पाठः. ४. 'जो को वि' घ. पाठः. ५. 'पिण्डपादवेलां' ज. पाठ. ६. 'वज्जिअ' क. ख. च. झ. न. पाठः.

१. 'इत्युक्तिमङ्ग्या' ख. पाठः. २. 'किमपि' घ. पाठः. ३. 'हैममिति शेषः' न. पाठः.

बुद्धरक्षिता—हुं, तुमं उग कहिं पतिधदासि ।

(हुं, त्वं पुनः क प्रस्थितासि ।)

अवलोकित्वा—अहं क्व भवदीय माधवसआसं अणु-
प्पेसिदा । सन्दिहं अ तस्स सङ्करपुरसम्बद्धं कुसुमाअरुज्जाणं गदुअ
कुज्जणिउज्जपेस्तरं चासोअगहणे चिठ्ठेहि ति । गदो अ तत्थ माहवो ।

(अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषिता । सन्दिष्ट च तस्मै
शङ्करपुरसम्बद्धं कुसुमाकरोद्यानं गत्वा कुञ्जनिकुञ्जपर्यन्तरक्ताशोकगहने तिष्ठेति ।
गतश्च तत्र माधवः ।)

बुद्धरक्षिता—अवलोइदे ! किंणिमिचाम् ।

(अवलोकिते ! किंनिमित्तम् ।)

हुं इति अनुवादेऽव्ययम् । त्वं पुनः क्व प्रस्थितासि । पुनः शब्दो
विशेषे । भगवतीसहचर्यामनुज्झितपूर्वामुज्झित्वा क्व गतवतीत्यर्थः ।

अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषितेति तदाज्ञापरिपालनमेव
मया क्रियत इत्यर्थः । सन्दिष्ट च तस्मै शङ्करपुरसम्बद्धं कुसुमाकरोद्यानं गत्वा
कुञ्जनिकुञ्जपर्यन्तरक्ताशोकगहने तिष्ठेति । गतश्च तत्र माधवः । 'तस्स' इति
'चतुर्थ्या षष्ठी' इति प्राकृते षष्ठ्यादेशः । शङ्करपुरं नाम शिवायतनविशेषः । [कुसु-
माकरोद्यानं] कुसुमाकरसंज्ञितमाक्रीडम् । [कुञ्जनिकुञ्जपर्यन्तरक्तशोकगहने]
कुञ्जो लतामण्डपः, निकुञ्जो लक्षणया, तदभ्यन्तरमाह ।

'भक्तिप्रहाय दातुं मुकुलपुटकटीकोटरकोडलीनाम् ।'

इतिवत् । पर्यन्तः परिसरः । तद्गते रक्ताशोकस्य अरुणकुसुमस्याशोकवि-
शेषस्य, गहने विटपपरिपाटीसंकटे । तिष्ठेति, सन्दिष्टं च भगवत्येति शेषः ।
गतश्चेति स्वमनीषितैस्तैवोक्तत्वादाशु प्रवृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

अवलोकिते ! किंनिमित्तमिति सन्देशस्य गमनस्य च को हेतुरित्यर्थः ।

१. 'सम्बन्धि हुं' ज. पाठ २. 'कुसुमाअरु' नाम उज्जाणं' क. घ. च.
स. न, 'कुसुमाअरुज्जाणं' छ. पाठः ३. 'चिठ्ठेहि ति' क. 'चिठ्ठे ति' ज. झ. ञ. पाठः
४. बुद्ध — किं ति तर्हि माहवो अणुप्पेसिदो !' क. झ, 'बुद्ध — अवलोइदे किं ति
माहवो तत्थ अणुप्पेसिदो ।' छ. ज. पाठ

१. 'पर्यन्ते रक्ता' ग. घ. पाठ २. 'माह मुकुल' ग. घ. ज. पाठः ३.
'विटपपरि' छ. घ. पाठः ४. 'तस्योक्तत्वात्' न. पाठः.

अवलोकिता — अञ्जं कसणचउदसि ति जणणिणु समं मा-
लदी संकरउं गमिस्सदि । तदो एव्वं किल सोहगं वड्ढि ति सहत्थं कु-
सुमावचां उदिसिअ लवङ्गिआदुदीआ मालदी तं एव्वं कुसुमा-
वरुज्जाणं आणइस्सदि, तदो अण्णोण्णदंसणं होदि ति । तुमं उण कहिं
पत्थिदासि ?

(अथ कृष्णचतुर्दशीति जनन्या समं मालती शङ्करपुरं गमिष्यति । तत
एवं किल सौभाग्यं वर्धत इति स्वहस्तकुसुमापचायनुद्दिश्य लवङ्गिकाद्वितीया
मालती तदेव कुसुमाकरोद्यानमानेप्यते, ततोऽन्योन्यदर्शनं भवतीति । त्वं पुनः
क्व प्रस्थितासि ?)

तन्निमित्तमवलोकिता प्रकाशयति—अथ कृष्णचतुर्दशीति जनन्या समं
मालती शङ्करपुरं गमिष्यति । तत एवं किल सौभाग्यं वर्धत इति स्वहस्तकुसुमा-
पचायनुद्दिश्य लवङ्गिकाद्वितीया मालती तदेव कुसुमाकरोद्यानमानेप्यते,
ततोऽन्योन्यदर्शनं भवतीति । कृष्णचतुर्दशीति अपरपक्षचतुर्दश्या भूतदिनत्वेन
परमेश्वराराधनसाधनत्वमुच्यते । तत्तद्गमनान्तरम् । एवं किल इत्थं कृते ।
किलेत्येतिहे । आगमपुराणादिप्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यर्थः । 'स्वयम्भयर्चनं भक्त्या'
इति पुराणवचनात् । सौभाग्यं वर्धते दयितवाङ्गभ्यं तत्फलत्वात्सौन्दर्यस्य ।

“प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता”

इत्युक्तेः । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य' (७-३-१९) इति उभयपदवृद्धिः । वर्धते
न तु भवतीति रूपशीलादिभिरेव निष्पादितस्य तस्य परमेश्वरप्रसादेनोदितो-
दितत्वं भवतीत्यर्थः । इति अनेन हेतुनेति स्वप्रतिपादनप्रकारकथनम् । स्वहस्तकु-
सुमापचायं प्रभुत्वातिशयेन भृत्यजनबाहुल्येऽपि स्वहस्तेन पुष्पादानस्य भक्तिवि-
शेषसूचकत्वादेवमुक्तिः । 'हस्तादाने चैरस्तेयै' (३-३-४०) इति धञ् । उद्दिश्य

१. 'ति भववदीए समं' २. 'संकरचरं' कं. झ. अ. पाठः. ३.
'ति देवदाराहणमिदं सहत्थं' क. ख. घ. छ. च. छ. ज. झ. अ. पाठः. ४.
'उदीअं मालदिं भववदी जेव्व कसु', ५. 'होदु ति' क. झ. अ. पाठः.

१. 'चतुर्दश्यां भूत', २. 'नन्तर एवं किल' ग. घ. ३. 'नन्तर इत्थं किल एवं
कृते', ४. 'दयितावाङ्गभ्यम्', ५. 'नोदितत्वं' ज. पाठः.

बुद्धरक्षिता—अहं क्व खलु संकरपुरं जेव्व पत्थिदाए पिअस-
हीए मदअन्तिआए आमन्तिदा । तदो भअवदीए पादवन्दणं कदुअ
सँहि गच्छामि ।

(अहं खलु शंकरपुरमेव प्रस्थितया प्रियसरूपा मदयन्तिकया आमन्त्रि-
ता । ततो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्र गच्छामि ।)

अवलोकिता—तुमं क्व भअवदीए जस्सि पओअणे पि-
उत्ता तत्थ को वुत्तन्तो ?

(त्वं खलु भगवत्या यस्मिन् प्रयोजने नियुक्ता तत्र को वृत्तान्तः ?

लक्ष्मीकृत्य । तदेवेति प्रागेव माधवेन यदधिष्ठितमित्यर्थः । आनेष्यते प्रापयि-
ष्यते । भगवत्येति प्रकरणात् । अन्योन्यदर्शनं मालतीमाधवयोः परस्परदर्शनम् ।
भवतीति एतन्निमित्तमित्यर्थः । त्वं पुनः क्व प्रस्थितासि मत्प्रस्थानहेतुस्तावा-
प्तुम्यं निवेदितः, त्वत्प्रस्थानहेतुरपि कथ्यतामिति भावः ।

अहं खलु शंकरपुरमेव प्रस्थितया प्रियसरूपा मदयन्तिकया आमन्त्रिता ।
ततो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्र गच्छामि । शंकरपुरमेवेति तस्या अपि
मालत्या इव कृष्णचतुर्दश्यां ईश्वरदर्शनौत्सुक्यं प्रकाशयते । [मदयन्तिकया]
मदयन्तिका नन्दनस्य भगिनीति पूर्वं सूचिता । आमन्त्रिता सहगमनायाहता
पादवन्दनं कृत्वेति पूज्यपूजाव्यतिक्रमस्य श्रेयःप्रतिबन्धकत्वात् ।

त्वं खलु भगवत्या यस्मिन् प्रयोजने नियुक्ता तत्र को वृत्तान्त इति
'नियुक्तैव हि मया तत्र प्रियसखी बुद्धरक्षिते'ति सूचितम् । मकरन्दार्थे मदयन्ति-
कानुकूलनमुच्यते । को वृत्तान्तः का प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

१. 'संकरपुरं' क. झ. म. पाठः. २. 'अवो' म. अ. पाठः. ३. 'तहिं
जेव्व ग' क. म. पाठः.

१. 'कानुकूलमुच्यते' क. 'कानुकूल्यमुच्यते' ग पाठः.

बुद्धराक्षिता—मए वि भअवदीए समादेसेण तासु तासु वीसि-
म्भकहासु ईरिसो तारिसो त्ति मअरन्दस्स उअरि पिअसहीए मदअन्ति-
आए परोक्खाणुराओ तह दूरं आरोविदो, जह असे मणोरहो अवि णाम
तं पेक्खेअं ति ।

(मयापि भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विसम्भक्त्यासु ईदृशस्तादृश इति
मकरन्दस्योपरि प्रियसख्याः मदयन्तिकायाः परोक्षानुरागस्तथा दूरमारोपितः,
यथा अस्या मनोरथः अपि नाम तं पश्येयमिति ।)

अवलोकिता—साहु बुद्धराखिदे! साहु । (साधु बुद्धराक्षिते! साधु ।)

बुद्धराक्षिता—एहि गच्छह । (एहि गच्छामः ।)

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

॥ प्रवेशकः ॥

मयापि भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विसम्भक्त्यासु ईदृशस्तादृश
इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्याः मदयन्तिकायाः परोक्षानुरागस्तथा दूरमारो-
पितः, यथा अस्या मनोरथः अपि नाम तं पश्येयमिति । तासु तास्विति
पौनःपुन्यं प्रकाश्यते । विसम्भक्त्यास्वित्यनुवादेन तस्याः स्वस्यां विश्वासश्च
दृढमुत्पन्न इति व्यञ्जयति । विसम्भक्त्यासु विश्वासादशङ्कितं प्रयुक्तेषु सङ्गा-
पेषु । ईदृशस्तादृश इति स्वकृतस्य तद्वर्णनस्य प्रपञ्चरूपस्य सङ्ग्रहः । मकर-
न्दस्य उपरि विषय इत्यर्थः, 'सुरतसुखस्योपरि द्वेष हवासीत्' इति कादम्बर्य-
क्तवत् । [परोक्षानुरागः] परोक्षे अदर्शनेऽपि श्रवणमात्रे, जनितो अनुरागः
प्रेमबन्धः । तथा तेन प्रकारेण । दूरं [आरोपितः] परां काष्ठां प्रापितः । यथा
येन प्रकारेण । मनोरथः मनसस्तृष्णा । अत्रौत्सुक्याख्यस्य भावस्योदयः
प्रतीयत इति भावोदयोऽलङ्कारः ।

साधु बुद्धराक्षिते साध्विति तद्वैदग्ध्यचमत्कारे वीप्सा -- । कृतमिति
हर्षवशादनुक्तिः ॥

एहि गच्छामः । आत्मनि बहुवचनम् । द्वयोर्वा ।

॥ इति प्रवेशकः ॥

१. 'मए क्खु भ' क. छ. घ. च. ज. न. पाठः.

१. 'सुपन्न इति' ज. पाठः. २. कादम्बर्युक्तिवत् क. पाठः. ३. 'दनुक्तिः
त. पाठः.

(ततः प्रविशति कामन्दकी ।)

कामन्दकी—

तथा विनयनमपि मया मालत्युपायतः ।

नीता कतिपयाहोभिः सखीविसम्भसेव्यताम् ॥ १ ॥

संप्रति हि—

व्रजति विरहे वैचित्र्यं नः प्रसीदति सन्निधौ

रहसि रमते प्रीत्या दायं ददात्यनुवर्तते ।

अथ 'मालतीमनुवर्तमानायाः' इति सूचितायाः यथानिर्दिष्टायाः कामन्दक्याः प्रवेशं नायिकाप्रवेशपूर्वरङ्गमाह— ततः प्रविशतीति । स्वानुष्ठितस्य कामशास्त्रार्थस्याव्यभिचारेण स्वाभिमतार्थप्रावण्यं चमत्करोति— तथेति । तथेत्यनुभवपरामर्शः । विनयनमपि गुरुप्रतिपत्त्या प्रावण्यशीलापि । मयेति स्वस्याः शास्त्राभियोगं, मालतीति तस्या अत्युदारप्रकृतित्वात् कृच्छ्रसाध्यत्वं च द्योतयति । उपायतः पारदारिकोक्तदूतीकृत्यानुष्ठानेन । कतिपयाहोभिः परिमितैर्दिवसैः । सखीविसम्भसेव्यतां सखीषु लग्निकादिषु यो विसम्भः तेन भजनीयताम् ।

‘यद्यत्त्वचित्ते स्फुरति तत्तत् परिचितान् प्रति ।

निश्चेष्टं बोधयन् भावो विसम्भ इति कीर्तितः ॥’

इति दिवाकरः । अत्र विरोधो निदर्शना चारुङ्कारः ॥ १ ॥

अथ तस्या आकारेद्विताभ्यां स्वस्यां विसम्भमेवोपपादयति— संप्रति हीति ।

व्रजतीत्यादि — विरहे असन्निधौ । वैचित्र्यं विपण्णहृदयत्वम् । नः अस्माकमित्यात्मनि बहुवचनम् । प्रसीदति हृष्यति । सन्निधौ प्रत्यक्षभावे । रहसि अन्यजनैरहिते देशे । मद्वितीयं इत्यर्थः । रमते प्रीयते । स्वहृदयप्रकाशनावकाशलाभादित्यर्थः । दायं दीयत इति पारितोषिकमुच्यते । वसनकुसु-

१. 'कतिपयहेन' च. छ. ख. पाठः. २. 'वैचित्र्यं' च ज. पाठः.
३. 'प्रीत्या वाचं ददा' छ. ज. न पाठः.

१. 'हृदयताम्' ख. ज. पाठः. २. 'जनविरहिते', ३. 'यत्वं च इत्यर्थः'
जि. पाठः.

गमनसमये कण्ठे लग्ना निषिध्य निषिध्य मां

सपदि शपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥ २ ॥

माङ्गरागकर्पूरादिकम् । अनुवर्तते अङ्गसंवाहनादिभिः प्रियं करोति । गमन-
समये कार्यवशादन्यतः प्रयाणकाले । कण्ठे लग्ना कण्ठमाश्लिष्यामुञ्चन्तीति ।
निषिध्य निषिध्य 'इदानीमेवागतं युष्मासिः, किमर्थमद्यैव गम्यतः' इति
निवार्य । वीप्सया निवारणोपायनाहुस्यप्रयोगद्वौशब्दं व्यज्यते । अवश्यं
गन्तव्ये शपथैः 'भम प्राणैः शापितासि तावस्याम्बायाश्च' इत्यादिभिर्बहुभिः
प्रत्ययकरणैः । सपदि प्रत्यावृत्तिं अविलम्बेन प्रत्यागमनम् । प्रणम्य चेति
शपथैरपर्याप्तिमाशङ्क्य पादग्रहणादालिङ्गनादिभिश्चेत्यर्थः । मां प्रत्यावृत्तिं
याचत इति दुष्टादिपाठाद् द्विफर्मकता । सत्र नायिकागतस्याभिप्रायविशे-
स्य कार्यमुखेन प्रकाशनादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र च —

“एवं प्रयुज्यमाने लक्षयितव्यस्तदीय आक्षारः ।

दृष्ट्वा त्रवीति सस्मितमन्तिकमेवोपपेशयति ॥

पृच्छति भोजनशयने स्त्राख्यातं दिशति रहसि वा मिलति ।

निश्वासति जृम्भते वा स्वचित्तमस्यै ददाति किञ्चिद्वा ॥

यान्तीमेष्मसि पुनरिति वदति, कथं साधुवादिनी भवति ।

वक्ति किमप्यसमञ्जसमित्युक्त्वा तत्कथां भजते ।

इत्याकारप्रकटनमालोच्य प्रामृतं युज्यात् ॥”

इति कामतन्त्रार्थयोजनं कृतमिति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

१. 'कण्ठालग्नानि' ८. छ. च. पाठः. २. 'निरुध्य निरुध्य' क. ख. ग. घ.
उ. च. छ. ञ. झ. ण. पाठः. ३. 'ध्य सा' ख. च. पाठः.

१. 'कण्ठालग्नानि', २. 'त्यादिबहुभिः' क. ग. घ., 'आदिभिः
प्रत्ययकरणै' ज. पाठः. ३. 'बन्धादिभिः' ख. पाठः. ४. 'स्त्राख्यातं' ग. घ.
पाठः. ५. 'भवन्ति' ग, 'भवती' ज. पाठः. ६. 'इति कामतन्त्रार्थं कृतमिति'
छ. 'इति मन्त्रार्थयो' ज. पाठः.

इदं च तत्र साधीयः प्रत्याशानिवन्धनम् ।

शाकुन्तलादीनितिहासवादान्

प्रस्तावितानन्यपरैर्वचोभिः ।

श्रुत्वा मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी

चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥ ३ ॥

अन्यच्च स्वाभिमतार्थानुकूल्यव्यञ्जकं तस्याश्चेष्टितमाह— इदं चेति । इदं वक्ष्यमाणम् । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चये । तत्रेति सदा स्वहृदयसंनिहित-
तया प्रस्तुतं वस्तु परामृश्यते, तस्मिन् विषये । साधीयः बाढतरम् । प्रत्या-
शानिवन्धनं कालेनाप्यनुकूला भविष्यतीति वाञ्छानुवृत्तेर्निमित्तम् ।

‘विरोधेऽपि स्फुटे मह्यं कालेनैतद् भवेदिति ।

अनुपेक्षाक्षमत्वं यत् पुंसामाशां वेदन्ति ताम् ॥’

इति दिवाकरः ।

शाकुन्तलादीनिति — शाकुन्तलं शकुन्तलमधिकृत्य प्रवृत्तमित्यण्,
तदादीन् । इतिहासवादान् महाभारतोक्तीः । अन्यपरैः अर्थान्तरतात्पर्ययुक्तैः
कालक्षेपोपयुक्तकण्वादिपुण्यङ्गसाक्षैः । वचोभिः वचनैः । प्रस्तावितान्
भगवति कथं कण्वस्य शाश्वतब्रह्मचर्यस्य शकुन्तला दुहितासीदिति प्रसक्तानु-
प्रसक्तिकया प्रापितान् । स्वयेत्यर्थसामर्थ्यादायाति, अन्यथा शङ्कावहत्वात् ।
श्रुत्वेति मत्सङ्काशादित्यर्थः । मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी मदङ्गे स्वैरं मुक्तं
शरीरं यस्याः । अनेन मदनजनिता ग्लान्याख्यो भावः प्रकाश्यते । चिराय
बहुकालम् । चिन्तास्तिमितत्वं अस्यामवस्थायां भयापि हि शकुन्तलादिवद्
प्रतिपत्तव्यमथवा नेति ध्यानेन निश्चलत्वम् । अनेन ‘मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातः’
इत्युक्त्या व्यञ्जितस्य धैर्यस्य शिथिलीकारः प्रकाश्यते । त्रपाविगलनाख्य-
सप्तमदशाप्रवेशश्च । अत्र च सूक्ष्ममलङ्कारः । इङ्गिताकाराभ्यां संलक्षित-
सूक्ष्मार्थप्रकाशनात् ॥ ३ ॥

१. ‘तत्रासाधीयः’ घ. पाठः.

१. ‘कूलस्य व्यञ्जितं त’ ज. पाठः. २. ‘सन्निहितया’ ग घ. पाठः.
३. ‘वाञ्छानिमित्तं’ ज. पाठः. ४. ‘धेष्स्फुटं मह्यं’ ख. पाठः. ५. ‘वेदन्ति’
क. पाठः. ६. ‘अस्यामप्यवस्थायां’ द. पाठः. ७. ‘इत्यादि व्यञ्जि’ ज. पाठः.

तदद्य माधवसमक्षमुत्तरमुपक्रमिष्ये । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) वत्से !
इत इत ।

(ततः प्रविशति मालती लवङ्गिका च ।)

मालती—(स्वगतम् :—‘कथं उवहारीकृतासि’ (पृ० १४५-६)
इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।)

तदद्य माधवससङ्घं माधवस्य सन्निधौ समीप एव । तिरोभूतेन श्रूय-
माणत्वात् । उत्तरं ‘अथ खलु विधेयः परिचयः’ इति पूर्वसूचितमनन्तरकरणीयम् ।
उपक्रमिष्ये इति पाठः, आरप्स्ये । “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१-३-४२)
इत्यात्मनेपदविधानात् । वत्से ! इत इत इत्यनेन प्राक्सूचितं शहरपुराय प्रस्थानं
प्रकाशयति ।

अथाङ्गिनोऽमिलाषविप्रलम्भात्मनः शृङ्गारस्यानुसन्धानं रसदोषपरिहाराय
क्रियते, ‘अङ्गिनोऽननुसन्धानम्’ इत्यादिरसदोषोक्तेः । ‘कहं उवहारीकदक्षि’
इत्यादिप्रकारान्तरपरिहारेण पूर्वोक्तस्यैव वचनप्रकारस्य कथनं प्रतिनौयंक-
द्वेषस्य पितृविचिकित्सायाः नायकानुरागस्य च तथात्वेन हृदयं व्यञ्जयितु-
मिति मन्तव्यम् । विषादेर्ष्याहर्षादिविशिष्टस्य वक्तुः कथितपदं न दोषः,
प्रत्युत गुण एव ।

‘अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि गृह्यते ।

तदेकार्थं रसाक्षिसचेतसां तन्न दुष्यति ॥’

इति भोजोक्तेः ।

१. ‘ज्यामि’ छ, ‘ध्यामः’ ज. पाठः. २. ‘नेपथ्या’ क. छ. ज.
स. झ. पाठः. ३. ‘मुखं वत्से’ क. झ. पाठः.

१. ‘भूतत्वेन’ रा. पाठ २. ‘नायकदोषस्य’ घ. छ. पाठः. ३.
‘विचिकित्सा नायका’ ज. पाठः. ४. ‘तथात्वे हृद’ रा. छ. पाठः. ५. ‘हृदत्वाद्
व्यञ्जयितुं’ क. पाठः. ६. ‘भूयोऽपि कथ्यते’ क. पाठः.

कथं हि ज्ञा—सोऽहं! एते मधुरमधुरसाद्रिद्रिगरीकन्दनकेलिक्रोडितकल-
 लितकल-
 कल-
 विगल-
 मन्द-
 ता पविस्मय ।

। सप्तमः । एते मधुरमधुरसाद्रिद्रिगरीकन्दनकेलिक्रोडितकल-
 लितकल-
 कल-
 विगल-
 मन्द-
 ता पविस्मय ।

(एते पविस्मय प्रविशतः ।)

एते । एते मधुरमधुरसाद्रिद्रिगरीकन्दनकेलिक्रोडितकल-
 लितकल-
 कल-
 विगल-
 मन्द-
 ता पविस्मय ।

(ततः प्रविशति माधवः ।)

आधवः—(सहर्षे) हन्त ! परागता भगवती । इयं हि मम—

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः

सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।

किञ्चित्पीतरक्तवर्णम् । 'मरालोऽल्पं पीतरक्तं' इति वैजयन्ती । समवृत्तस्थ पीतरक्तस्य वा कटिपुरोभागस्य परिणाहो विशालता, तदुद्वहनेन मेन्थरयोः अपट्वोः ऊर्वोर्भावेण स्खलितोच्चलितयोः पादयोर्विन्यासश्रमेण सम्भृताः स्वेदजल-
कणिका एव अमृतशीकराः, तैरलङ्क्यमाणस्य कोमलस्य मुखचन्द्रस्य शीतल-
तया चन्दनद्रववदाचरन्स्पर्शो यस्य । अत्र ललिताख्यो भावः प्रकाश्यते ।

‘सुकुमारोऽङ्गविक्षेपो मैसृणो ललितं भवेत् ।’

इति वचनात् । मुखस्य चन्द्रत्वेन रूपणात् स्वेदशीकराणां सुधाबिन्दुत्वेन रूपणोपपत्तिः । परिष्वर्जतिना आलिङ्गतीति बन्धुसमाधिः । अत्रोदात्तं स्वभावोक्तिश्चालङ्कारः ।

ततः प्रविशति माधव इति — रक्षाशोकगहनवस्थानस्य सूचितत्वा-
च्छाभावेन प्रविष्ट इत्यर्थः । हन्तेति हर्षे । परागता प्राप्ता । तदागमनस्य
हर्षहेतुत्वमेवोपपादयति — इयं हि ममेति । हिशब्दः संवादे ।

आविर्भवन्तीत्यादि । आविर्भवन्ती चक्षुर्गोचरं गच्छन्ती । प्रथमं अग्रे ।
सोच्छ्वासमिति सन्ततदुःखानुभवजनितमोहनिरुद्धासं मनः सम्प्रति संजीवितं
करोतीत्यर्थः । भगवत्याविर्भावस्य प्रियासमागमनसूचकत्वमात्रेण प्रियादर्शनेत्यैव
समग्रप्रसादहेतुत्वात् सोच्छ्वासत्वोक्तिः ।

‘पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ।’

इति,

२. 'हि एव मम' छ पाठः.

१. 'पीतरक्ते' ज. पाठः २. 'मन्दर्या' छ. ज. पाठः ३. 'यधुरो'
क. पाठः ४. 'जति आलिङ्गति' क. ख. घ. छ. ज. पाठः ५. 'नोवस्थस्य',
६. 'संजीवितं', ७. 'सोच्छ्वासापत्तिः' ज. पाठः.

सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो-

वृष्टेः पुरस्तादचिरमेव ॥ ४ ।

दिष्ट्या लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि —

आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-

सान्निध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य ।

‘शगाणिअदहमुहदप्पणिन्वूढभरं व तक्खणं ऊससिअम् ।’

इति च प्रयोगात् । सन्तापदग्धस्य सरशरज्वरमर्दितस्य । धर्मदुर्मदतरणि-
किरणपरितप्तस्य चेति स्वस्य शिखण्डियूनश्च साधारणो धर्मः । शिखण्डियूनः
तरुणमयूरस्येत्यदुःखार्हत्वं द्योत्यते । अचिरप्रभा विद्युत् । तत्स्फुरणस्य
समनन्तरजलधारापातपिशुनकत्वाद् उपमानेन सन्तापस्यानन्योपायसाध्यत्वं,
तत्प्राप्तौ निरतिशयसुखप्राप्तिरकृत्रिमप्रेमबन्धनत्वं च प्रकाश्यते । उपमात्रा-
लङ्कारः ॥ ४ ॥

दिष्ट्या देवानुकूल्यात् । अपिः परागतेत्यनुकर्षणार्थः ।

अथ प्रियादर्शनात् पूर्वोत्तरक्षणयोरतिविलक्षणमवस्थाविशेषमनुसन्दधान
आह — आश्चर्यमुत्पलदृश इत्यादि । वदनामलेन्दुसान्निध्यतः मुखमेव
निष्कलद्वन्द्वः, तस्य सान्निधिरिव सान्निध्यं प्रत्यक्षत्वम् । चातुर्वर्ण्यादिवत् स्वार्थे
तद्धितप्रत्ययः । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ (५-३-७) । मुहुः क्षणात् । ‘मुहुः क्षणेऽनुक्षणे
च’ इति वैजयन्ती । जडिमानं सन्तापविरहाच्चैत्यम् । ‘अप्रतिपत्तिर्जडते’त्यर्थः
तत्र न घटते । सन्तापदग्धस्येति पूर्वप्रस्तुतसन्तापस्यैव शमनप्रतिपादनौचि-
त्यात्, अनन्तरं द्रवत्वोक्तेश्च । जात्येन विशुद्धस्वजातिर्भवेन कलङ्कादि-
रहितेनेत्यर्थः । तस्यैव झटिति स्वकार्योत्पादनात् । चन्द्रमणिना चन्द्र-

१. ‘(दृष्ट्या) अये लवङ्गि’ क. य. पाठः.

१. ‘सरमर्दितस्य’ छ. पाठः. २. ‘स्येत्यदुःखार्हत्वं द्योत्यते’ छ, ‘स्येत्य-
दुःखार्हत्वं द्योत्यते’ ज. पाठः. ३. ‘समन्तजलधारापिशुनत्वाद् उपमा यूनः
सन्तापस्यानन्योपाय’ ज. पाठः. ४. ‘पिशुनत्वात्’ क. ख. पाठ. ५. ‘त्यनुकरणार्थः’
ज. पाठः. ६. ‘सन्तापविरहैर्द्वन्द्वम् । अप्र’ ज. पाठः. ७. ‘भावौ कलङ्कादि’ क. द.
पाठः. ८. ‘स्वकार्योत्पादनात्’ ख. पाठः.

जात्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य

सन्धार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥ ५ ॥

सम्प्रति रमणीयतरा भालती —

ज्वलयति मनोभवाग्निं

मदयति हृदयं कृतार्थयति चक्षुः ।

कान्ताख्यरत्नेन । स्फटिकविशेषत्वेन चन्द्रकान्तस्य । रत्नशास्त्रे तस्यापि रत्ने-
ष्वन्यतमत्वोक्तेः । महीधरस्य कैलासादेः पर्वतस्य । महीधरोपमानेन अतिस्थिर-
प्रकृतेरपि दृश्यमानवस्तुस्वभावमहिम्नैव जडत्वद्रवत्वोपपत्तिः प्रकाश्यते । सन्धा-
र्यते सम्यगूच्यते । द्रवमयः आर्द्रतास्वरूपः । किमस्याः प्रियं करवाणीति
बुद्धिजनकानुकूल्यविशेषरूपो विकारः क्षोभः ।

‘यद्यदस्य प्रियं वेत्ति तस्य तस्याशुकारिकाम् ।

योग्यतामार्द्रतां प्राहुर्मनःकालुष्यनाशिनीम् ॥’

इति दिवाकरः । अथवा रसपरवशतामात्रम् ,

‘यत्र सन्ति द्रवयितं प्रेमाश्रुपुलकोद्गमाः ।’

इतिवत् । मम मनसा इत्यनेनापीयं परमानन्दावस्थानुभूयत इति दिष्ट्या
वर्धामह इत्यर्थः । चन्द्रमणिपक्षे तु जडिमा दिवातानोष्मसम्पत्तिशमनात् सहज-
शैत्याविर्भावः । द्रवत्वं सलिलविन्दुनिष्पन्दः । उषमया सान्निध्ये जाड्यद्रवत्वानु-
भूतिः, असान्निध्ये यथापूर्वं सन्तापानुवृत्तिश्च द्योत्यते । अत्रावेगहर्षयोश्च
भावयोः प्रशमोदयौ द्वेयौ । सङ्करोऽत्रालङ्कारः, रूपकोपमाश्लेषाणामन्योन्यानु-
प्राणानुप्राहकभावेनावस्थितेः ॥ ५ ॥

सम्प्रतीति—पूर्वावस्थातोऽपि । रमणीयतरा सौन्दर्यशालिनी । पोदश-
वर्णं सुवर्णमिव हिरण्यरेतसा कन्दर्पेण निर्भरमुपताप्यमानत्वादिति भावः ।

‘न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराङ्मुखायुवतिषु !’

इति शाकुन्तलोक्तेः ।

ज्वलयतीत्यादि । दर्शनाहादेन क्षणमुपशमात् अङ्गारावस्थं मदना-
नलं विभ्रितद्वेदोपगूहतर्येण विप्रकर्षेण पुनः सन्धुक्षयतीत्यर्थः । मदयति धैर्य-

१ ‘मनसो विकारः’ क ख छ ज पाठः.

१ ‘तस्याशुकारिता’ ख पाठ २ ‘पुलकोत्सवा’ ख. ग. घ. छ पाठः ३.
‘उपमाया’ ग घ. ज पाठ. ४ ‘गूढतर्येण’ ज. पाठः. ५. ‘मदयति’ छ. पाठः

परिमृदितचम्पकावलि-

विलासलुलितालसैरङ्गैः ॥ ६ ॥

मालती — सहि ! इमस्मिन् कुञ्जणिकुञ्जे कुसुमाङ्गं अवचिणुह्य ।
(सखि अस्मिन् कुञ्जणिकुञ्जे कुसुमान्यपचिनुवः ।)

माधवः —

प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुरत्-

पुलकेन सम्प्रति मया विडम्ब्यते ।

घनराजिनूतनपयःसमुक्षण-

क्षणवद्बहुकुङ्कुमलकदम्बडम्बरः ॥ ७ ॥

धृतमपि मनः परवशीकरोति । अथवा तद्वशाविशेषस्य स्वामिलषितानुलोम्यात्
सगर्वं करोतीत्यर्थः । कृतार्थयति द्रष्टव्यविषयमाधुर्यातिभूमेर्दृष्टत्वादृश-
मात्रसाधनत्वाच्च चक्षुः पूर्णमनोरथं करोतीत्यर्थः । परिमृदितायाः करतल-
स्पर्शादिस्वेदितायाः-चम्पकावल्याः चम्पककुसुममालाया इव विलासः शोभा
येषां-तैः । चम्पकावलिग्रहणं तत्सान्पर्याह्लावण्यस्य मार्दवातिशयाच्चेति
मन्तव्यम् ।

‘कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी !’

इति मदनतन्त्रे प्राशस्त्योक्तेश्च । तत्र हेतुः-लुलितालसैः सरग्लान्तया क्रिया-
स्वपटुभिः [अङ्गैः] करचरणादिभिः । अत्र दीपकमलङ्कारः । मालतीरूपस्यैकस्य
कारकस्य ज्वलयतीत्यादिवहुक्रियाभिः सम्बन्धात् ॥ ६ ॥

सहि । सखि अस्मिन् कुञ्जणिकुञ्जे कुसुमान्यपचिनुवः ।

प्रथमेत्यादि । [प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुरत्पुलकेन] प्रथमेन
तत्पूर्वेण, स्वस्य प्रियावचनसंश्रवणेन दयिताभापणाकर्णनेन, स्फुरन्तः प्ररोहन्तः
पुलका रोमोद्भेदा यस्य तेन । घनराजेर्भेषमालायाः । नूतनेन
प्रावृट्कारमे तत्प्रथमेन । पयःसमुक्षणेन जलधारावैसेकेन । क्षणवद्ब-
हुकुङ्कुमलकदम्बडम्बरः क्षणात् बहुकुङ्कुमलस्य सर्वाङ्गीणप्ररूढकोरकस्य
नीपवृक्षस्य, डम्बरः सरम्भः, लक्षणया तस्य विभ्रम इत्यर्थः ।

१ ‘मार्दं ओद्भेदा’ ख. पाठ. २. ‘प्रथमं प्रिया’ छ. पाठः. ३. ‘मया-
वल्ब्यते’ ख. ट. च. ज. पाठ. ४. ‘क्षणवद्बहुकुङ्कुमल’ छ. पाठ.

१. ‘दृशनस्वाच’ क. पाठ २. ‘श्रवणे दयिता’ क. छ. पाठ. ३.
वैसेकेन तत्क्षणादृष्टं ग. घ. पाठः.

लवङ्गिका—सहि ! एवं करेह । (सखि ! एवं कुर्वः ।)

(पुष्पापचायं नाटयतः ।)

आधवः—अपरिमेयाश्चर्यमाचार्यकं भगवत्याः ।

मालती—सहि ! इदो वि अवराइं अवचिणुह । इदो इदो ।

(सखि ! इतोऽप्यपराण्यपचिनुवः । इत इतः ।)

कासन्दकी—(मालती परिष्वज्यं) विरम निःसहासि जांता ।

‘आडम्बरस्तु संरम्भे पटहे गजगर्जिते ।’

इति वैजयन्ती । अत्रोपमा यथासंख्यं निदर्शना चालङ्कारः । प्रियादीनां धनराज्यादिभिः उपमितत्वात्, क्रमसम्बन्धाद्, डम्बरसदृशो डम्बर इत्युपमापरि-
कल्पनाच्च ॥ ७ ॥

सखि ! एवं कुर्वः । पुष्पापचायमिति पाठः ।

मालत्यानयनस्वहस्तपुष्पापचयादिरूपं स्वमनोरथानुरूपं कामन्दक्या नय-
प्रयोगं चमत्करोति माधवः—अपरिमेयाश्चर्य अपरिच्छेद्याद्भुतप्रयोगम् ।
आचार्यकम् उपायोपदेशवैदग्ध्यम् ।

इतोऽप्यपराण्यपचिनुवः । इत इत इति प्रदेशान्तराभिनयः । अपि-
शब्देनाशक्तावप्यादरातिशयः प्रकाश्यते ।

सौकुमार्यातिशयजनितं पुष्पापचायसेदं ज्ञात्वा सानुनयमाह—परिष्व-
ज्येति । देवताराधनादादरातिशयचमत्कारेणाल्लिङ्गनसत्कारमनुष्ठायेत्यर्थः ।
विरम निवर्तस्व । अस्माद्यापारादिति शेषः । ‘न्याहपरिभ्यो रमः’ (१-३-८३)
इति परस्मैपदम् । निस्सहा सोढुमशक्ता । ‘सरपरिभवनिस्सहातिदीर्घः’
इति घृणार्थकः ।

१. ‘करहां ख. ग. छ च पाठः २. ‘माल—इदो’ ग. छ, ‘माल—सहि
‘वण इदो’ ज पाठ . ३. ‘अण्णास्मि अव’ क ख. ज, ‘एउस्मि अव’ छ, ‘अवराहस
अव’ ज पाठ . ४. ‘इं ओइअद्य’ ख पाठ.. ५. ‘ज्य) अयि विरम’
क. ग. ट. झ, ज्य) अयि विरम विरम’ ख. ज. ब. पाठ . ६. ‘जाता
तथाहि—स्वल्’ क अ ब. पाठ.

१. ‘पुष्पापचयमिति’, २ ‘न्दक्यानयनप्रयोगं ज. पाठः;

स्खलयति वचनं ते संसयत्यङ्गमङ्गं
 जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
 मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रुः खेद-
 स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकेन ॥ ८ ॥
 (मालती लज्जां नाटयति ।)

निस्सहात्वमेवोर्पपादयन्ती तुल्यविशेषणेन पताकास्थानकेन प्रत्यासन्नं
 प्रियतमसन्दर्शनं सूचयति स्खलयति वचनमित्यादिना ।

“प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचनम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥”

इति धनिकोक्तेः । वचनं स्खलयति वचःप्रसरं प्रतिहतं करोति ।
 अङ्गमङ्गं प्रत्येकं हस्तपादादिकम् । संसयति सस्तं स्वव्यापाराक्षमं करोति ।
 संश्रयतीति तु पाठे परस्परसंश्रितं करोतीति णिजर्थो ज्ञेयः । मुख-
 चन्द्रोद्भासिनः मुखरूपे चन्द्रे उद्भासनशीलान् । तस्यामृतविन्दुनिष्यन्दोचि-
 त्यात् स्वेदविन्दूनां मुखसम्बन्धोक्तिः । प्रथमं ललाटतल्लगण्डमण्डलेषु तेषा-
 माविर्भावात् । मुकुलयति कुङ्कुमलं करोति । सादृश्यलक्षणया सम्मीलव-
 तीत्यर्थः । सर्वथा सर्वेण प्रकारेण । सुभ्रु इति भ्रूलतयोरपि तदानीं सस्ततया सवि-
 शेषरमणीयत्वं सूचयति । खेदः श्रमः । विलसति उत्कटतया प्रतीयते । तुल्यं
 सदृशं यथेति क्रियाविशेषणम् । वल्लभालोकेन प्रियतमस्य दर्शनेन । कर्मणि
 षष्ठ्याः कृदन्तेन समासः, न पुनः कर्तरि षष्ठ्याः । तथा व्याख्याते नायिकया तु
 अदृश्यमानेत नायकेन दृश्यमानायास्तस्या वचनस्खलनादीनामनुपपत्तेः । ‘तुल्यार्थै-
 रतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यां’ (२-३-७२) इति तृतीया । अत्रार्थश्लेषोऽलङ्कारः,
 अर्थद्वारेणौपम्यप्रतीतिः । खेदजानितानां वचनस्खलनादीनां वस्तुतो भेदेऽपि वल्लभा-
 लोकनजनितैस्तैरभेदो अतिशयोक्त्याध्यवसीयते । कैशिकीवृत्त्यङ्गभूतं वचोहास्य-
 नर्मं चेदमनुसन्धेयम् ।

१. ‘स्खलयसि वचनं’ ल. पाठः. २. ‘ते संश्रयत्यङ्गं’ क. ज. पाठः ।
 ३. ‘खेदं त्वयि’ ल. पाठः. ४. ‘लज्जते’ क. झ. पाठः.

१. ‘पपादयति तुल्यं’ ज. पाठः. २. ‘स्थानप्रत्यासन्नं’ ग. पाठः. ३. ‘सूचकं’
 ख. पाठः. ४. ‘संसयति स्वव्यापाराक्षमत्वं करोति’ ल. ज. पाठः. ५. ‘शीलान् तस्यां’ क.
 ग. घ. पाठः. ६. ‘प्रियस्य दर्शनेन’ ज. पाठः. ७. ‘रभेदातिशयोक्त्या’ छ. पाठः.

लवङ्गिका—सौहृणं मअघदीए धाणसं । (शोभनं भगवत्या आज्ञप्तम् ।)

साधवः—हृदयङ्गमः परिहासः ।

काम—तदास्यतां । किञ्चिदाख्येयमाख्यातुकामास्मि ।
(सर्वा उपविशन्ति ।)

‘वैदग्ध्यर्काडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ।’
इत्युक्तेः । सुखाङ्गं नर्म चेदं परिहासवैचःप्रयोगात् ॥ -८ ॥

लज्जां नाटयतीति ।

‘दुराचारादिभिर्व्रीडावाष्ट्याभिवस्तमुन्नयेत् ।
साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥’
इति वचनात् साचीकृताङ्गत्वादिकं अभिनयतीत्यर्थः ।

शोभनं भगवत्या आज्ञप्तम् । सुष्ठु सखिन्नैवेयमित्यर्थः ।

हृदयङ्गमः मनोहरः । परिहासः क्रीडाभाविनः स्वसन्दर्शनस्य भङ्गा
प्रकाशनादिति भावः ।

तदिति—यस्मात् खेदस्त्वयि प्रकाशते तस्मात् । आस्यतां उपविश्यताम् ।
किञ्चिदिति ‘प्रमृत्तसद्भावाया न कार्यशेषमित्थं वदेत्’ इति कायस्थत्रोक्तेः । ‘व्रज-
ति विरहे वैचित्यम्’ इत्यादिभिः प्रकटीकृतसद्भावां नायिकां प्रति कार्यशेषकथनोप-
क्रमः । किञ्चिदिति सामान्यकथनम् । ‘हृदयशतवेदमियं विवक्षतीति सा
विमं वदति न वेति परीक्षार्थमिति मन्तव्यम् ।

सवाटं नर्गयति — उपविशन्तीति । ‘देवताराधनमिदानीं कर्तव्यम् ।
अम्बा विलम्बं न महते’ इत्यादिप्रत्याख्यानप्रकारपरिहारेण तत्सम्पत्तिं चोत्तयति ।
सर्वाः कामन्दकी मालती लवङ्गिका चेत्यर्थः ।

१. ‘सौहृणं प्लु भव’ छ. पाठ .

१. ‘आमुत्ताङ्ग’ क. पाठः. २. वचनप्रयोगात् क. पाठः. ३. ‘भार्व तमुन्नयेत्’
छ. छ. पाठः ४. ‘हृदयमभिनयती’ क. पाठः. ५. ‘सुष्ठु सखिन्नेयमित्यर्थः’ क, ‘सुष्ठु सखिन्नै-
वेयमित्यर्थः’ ज. पाठः ६. ‘प्रकाशयते स्व. पाठः ७. ‘प्रकटित’ क. ख. ग, ‘प्रकटी-
कृतसद्भावा’ पाठः ८. ‘प्रत्याख्यानपरिहारेण’ ज. पाठः. ९. ‘य तत्त्वार्ति-
क, ‘य न्यम्पति’ छ. पाठः ।

कामन्दकी—(मालत्याश्चिबुकमुन्नमय्य) शृणु विचित्रमिदं सुभगे !

मालती—अवहिदक्षि । (अवहितासि ।)

कामन्दकी—अस्ति तावदेकदा प्रसङ्गतः कथित एव मया माध-
वामिधानः कुमारः, यस्त्वमिव मामकीयस्य मनसो द्वितीयं बन्धनम् ।

लवङ्गिका—सुमरामो । (स्मरामः ।)

चिबुकं मुक्तादधोभागम् । उन्नमय्य त्रपावनतिं प्रतिहन्तुं करेणो-
त्तम्भ्योपलब्धेत्यर्थः । शृण्वित्यादि कामसूत्रमेव स्मारयति । तदविसंवादं
निश्चित्य कार्यकथनप्रकारः — सुभगे ! इति । दिष्ट्या वर्धसे । स्वानुरूप-
वरप्रार्थनीयत्वादिति प्रोत्साहनम् । विचित्रमाश्चर्यम् । असम्भाव्यमिदं
वस्तु दैवेनापतितमित्यर्थः ।

प्रोत्साहनफलं दर्शयति — अवहितासि श्रोतुमेकाग्रतया स्थितास्मी-
त्यादरातिशयः प्रकाशयते ।

प्रसङ्गतः 'अस्सत्थसरीरो माहवो त्ति' अवलोकितावचनप्रस्तावात्
'भअवादि को एसो माहवो त्ति' लवङ्गिकाप्रश्नेनेत्यनुरमारयति । कथित
एवेति अभिजनतो गुणतश्च निवेदित एव । तत्तु तत्सत्तादिकमद्य कथ-
नीयमित्यर्थः । अश्रुतरयैव बुभुत्सिततया व्याख्येयत्वात् । मामकीयस्य मत्सम्ब-
न्धनः । (द्वितीयत्वं तावद्?) बन्धनं निगलो विषयान्तरपरिभ्रमणनिवारणेन
हृदं धारितत्वात् । द्वितीयं त्वत्तोऽन्यदित्यर्थः । द्वितीयगव्दप्रयोगेऽपि त्वमि-
वेत्युक्तिः किञ्चिदप्यन्यूनत्व प्रकाशयितुम् । कुमारस्तावदस्तीत्यन्वयः ।

स्मरामः न त्विदानीं स्मृतमिति तस्य सदानुसन्धीयमानत्वं द्योत-
यति । अवहिदक्षीति मालत्या अवधानदाने सुमरामो इति लवङ्गिकायाः प्रति-
वचनं तस्या व्रीडामुद्रितत्वात् तद्रूपेणावस्थिता सखी प्रतिवक्षीति सूत्रयति ।

१ 'इचुबुकमुन्नमय्य' ज. झ न पाठ. २ 'चित्रमिदं' ज पाठः. ३. 'एव
माधवा' ग. उ. पाठः. ४ 'मामकीयस्य' य छ म. ज 'मामकस्य' छ पाठः. ५. 'स्य
हृदयस्य द्वि' य. झ. पाठः. ६. 'निबन्धनं' क झ. न पाठः.

१. 'दैवेनापतितम्' घ 'दैवेनापपादितं' छ पाठः. २ 'तत्सत्ताकमद्य',
३. 'तावन्निबन्धनं निगल विषया' ज पाठः. ४ 'परिभ्रमनिवारणेन' ग. पाठः.
५. 'स्तावदित्यन्वयः' ग. घ. पाठः.

कामन्दकी — स खलु मन्मथोद्यानयात्रादिवसात् प्रभृति दुर्म-
नायमानः परवानिव शरीरोपतापेन ।

यदिन्दावानन्दं प्रणयिनि जने वा न भजते

व्यनक्त्यन्तस्तापं तदयमतिधीरोऽपि विषमम् ।

खलु प्रसिद्धौ । मया कथितो भवतीभ्यां विदितश्चेत्यर्थः । दुर्मनाय-
मानः दुःखितहृदयो भवन् । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३-६-११) इति क्यङ् ।
परवानिव परवश इव । शरीरोपतापेन शारीरेण ज्वरेण हेतुना । अत्र च
दुर्मनायमान इति मानसस्य, शरीरोपतापेन इति शरीरस्य दुःखस्य च सङ्काव
उक्तः ।

तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति — यदिन्दावित्यादि [इन्दौ]
'चन्द्रे । दृष्ट इति शेषः ।

'अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा मक्तस्य च क्षुधा ।

क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतारैः ॥'

इति न्यायान् । देशकालदशाविशेषवशाद् अनैकान्तिकं चन्द्रस्य सुखादहत्त्व-
माशङ्क्याह — वेति पूर्वोक्ताव्यावृत्तौ । प्रणयिनि जने प्रकृष्टप्रेमास्पदे मक्त-
रन्दादावित्यैकान्तिकं आनन्दहेतुत्वं द्योतयति । न भजते न प्राप्नोति ।
भजते न पुनरभजिष्टेति पूर्वावस्थातो व्यतिरेकं दर्शयति । यत् यस्मात् । तत्
तस्मात् । व्यनक्ति प्रकाशयति । अन्तस्तापं मानसं दुःखम् । अतिधीरः
अत्यन्त गम्भीरः ।

'वेदना इस्तु शक्नोति नियन्तु बहुला अपि ।

उद्युक्तश्चेत् स्वबुद्धयैव नरोऽसौ धैर्यवान् मतः ॥'

इति दिवाकरः । अपिर्विरागे । निहोतुं शक्यत्वे निहृत एव । तदशक्त्या-
भिव्यनक्तीति दशया अतिभूमिगदत्वं द्योतयति । विषम क्षणे क्षणे मोहादि-

१. 'मदनोद्यान' छ. ज. ङ. पाठ २. 'पेन । तथाहि—यदिन्दे' ज. ङ. पाठः.
३. 'विषम' ट. पाठ

१. 'शरीरस्य' ख छ. 'शरीरस्य च दुःखसङ्काव' ज. पाठ. २. 'पुनर-
'भजिष्टेति' ज. ग. घ. छ. पाठ. ३. 'मनोदुःखं क. 'मानसदुःखं' ग. घ. छ. पाठः.
४. 'विषम' ज. पाठ

प्रियङ्गुश्यामाङ्गप्रकृतिरपि चापाण्डुमधुरं

वपुः क्षामक्षामं वहति रमणीयश्च भवति ॥ ९ ॥

कार्यभेदजननाद् बहुविधः । प्रियङ्गुश्यामाङ्गप्रकृतिः फलिनीकृतावत् स्निग्ध-
श्यामला धङ्गप्रकृतिः शरीरस्वभावो यस्य सः । अपिरत्रापि विरोधे ।
तस्मिन्नापाण्डुत्वविरोधात् । चकारो भिन्नक्रमः । वपुश्च वहति इत्यन्वयः ।
[आपाण्डुमधुरं] आपाण्डु ईषत्सितवर्णीभूतम् । मधुरं अनुस्वणं औद्धत्यविरहात् ।
क्षामक्षामं अतिदृशीभूतम् । वहतीति वर्तमाननिर्देशादत्रापि व्यतिरेकः ।
क्रमोक्त्या मनस्तापहेतुकत्वमितरस्य प्रकाशयते ।

‘मनःशरीरयोस्तापः परस्परमभिब्रजेत् ।

आधाराधेयभावेन तस्माज्यघटयोरिव ॥’

इति वैद्यकोक्तेर्ज्वरादिहेतुकत्वमपि मनस्तापस्य किं न स्यादित्याशङ्कां निवार-
यितुम् । भवतु नाम मनस्तापहेतुकत्वमपरस्य । स पुनः पित्रादिदर्शनोत्कण्ठामूलः
किं न स्यादित्याशङ्कां निवारयति— रमणीयश्च भवतीति । कारणान्तर-
जन्यत्वे अन्तस्तापस्य विच्छाद्यत्वादिकमवश्यं भवत्येव । असौ तु निर्मल-
कावण्यः क्षणे क्षणे भवतीत्यतः पारिशेष्यान्मन्मथोन्मादहेतुकत्वमेवेत्युपपत्त्या
स्थापयति ।

‘चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ।’

इति शार्ङ्गन्तलादिप्रसिद्धेः । शोकात्मनः कारणस्य पित्रादिविरहजातस्य पुनः

‘अश्रुपातो मुखे शोषः स्वरभेदो विवर्णता ।’

इत्यादिभिरनुभावं रमणीयत्वदर्शनात् । अत्रातिशयोक्तिरनुमानं तुल्ययोगिता
चालुङ्कारः ॥ ९ ॥

१. ‘क्षामं क्षामं’ क ज. झ. ञ पाठ

२. ‘रमणीयं च’ क पाठः

१ वर्णभूतं क. छ. पाठ.. २ ‘क्रमोक्त्याश्च मनस्ताप’ ज. पाठः. ३

‘नाम हेतुकत्वमपि परस्य’ छ पाठ. ४. ‘स्यं । पुन पुत्रादर्शनोत्कण्ठामूलः’ ज पाठः

५ ‘शङ्का निवर्तयति’ क ग घ छ पाठ ६ ‘पारिशेष्यान्मन्म’ क, ‘पारि-

शेष्यान्मन्म’ घ. पाठ ७ ‘न्माधहेतुकत्व’ ज. पाठ ८ ‘पुत्रादिविरहतापस्य’ ज.

पाठः. ९. ‘भावैररमणीयत्ववचनात्’ ग, ‘भावैररमणीयत्वदर्शनात्’ छ, ‘भावै रमणी-

यत्ववचनात्’ ज. पाठः

ललङ्घिका — एदं पि तस्मिन् अवसरे भवद्वितीया तुवरोअन्तीए अवलोइदाए उदीरिदं आसि जधा अस्सत्थसरीरो माहवो चि ।

(एतदपि तस्मिन्नवसरे भगवती त्वरयन्त्यावलोकितया उदीरितमासीत् यथा अस्वस्थशरीरो माधव इति ।)

कालेन्दकी — यावदंशृणवं, मालत्येवास्य मन्मथोन्मादहेतुरिति । ममापि स एव निश्चयः ।

एतदपि तस्मिन्नवसरे भगवती त्वरयन्त्यावलोकितया उदीरितमासीत् । एतद् माधवस्यास्वास्थ्यरूपं वस्तु । तस्मिन्नवसरे प्रसङ्गतः कथनारम्भकाले । त्वरयन्त्या शीघ्रगमनाय प्रेरयन्त्या । उदीरितं कथितम् । 'चिराद्दं भवद्वितीया । अस्तत्थसरीरो माहवो चि' इत्युक्तिमनुसन्धत्ते ।

अथ सामान्यतोऽवगतं मन्मथोन्मादं कारणविशेषे नियच्छति—यावदिति । यावच्छब्दोऽवधारणे ।

‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ।’

इति वैजयन्ती । मन्मथोन्मादः कामजनितं मनसः उन्मार्गगमनम् । ‘उन्माथः’ इति वा पाठः । उद्भूतः शोभः इत्यर्थः । मालत्येवास्य मन्मथोन्मादहेतुरित्यशृणवं श्रुतवत्येवेत्यवधारणेन बहूनां वक्तृणामेकवाक्यत्वं द्योत्यते ।

‘गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।’

इति न्यायात् । वक्तृणामनासत्त्वे ललनान्तरहेतुकत्वस्यापि सम्भावनादवधारणे वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—ममापीति । न केवलं वक्तृजनप्रेत्ययादेव निश्चयः । किं तर्हि ? ममापि । अपिः समुच्चये । स एव यस्तेषां वक्तृणां निर्णयः स एव निर्णयो ममापीत्यर्थः ।

१. 'तोरवधन्ति' छ ग. छ. पाठः. २. 'दहमशृणवं' छ. ज. पाठः.
३. 'त्येव स मन्मथो' छ पाठः.

१. 'प्रसङ्गत्वकथनारम्भकाले' ग. घ. छ. पाठ. २. 'न्मादकं कारण' घ पाठ.
३. 'हेतुकस्यापि' ज पाठ, ४. 'नावधारणे' ग. घ. पाठ. ५. 'धारणवैयर्थ्य' ख पाठः.

अनुभवं वदनेन्दुरपाधस-

नियतमेव यदस्य महात्मनः ।

क्षुभितकुत्कलिकातरलं मनः

पय इव स्तिमितस्य महोदधेः ॥ १० ॥

कुत ह्यमवधारणेत्यत्र प्रतिज्ञापूर्वकं हेतुमुपन्यस्यति — अनुभवसि-
त्यादि । अनुभवशब्देनात्रानुभूतिर्वावान्तरजातिः साक्षात्त्वापरपर्यायम् अपरो-
क्षत्वं विवक्ष्यते । वदनेन्दुः इन्दुरिव वदनम् । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामा-
न्याप्रयोगे’ (२-१-५६) इत्युपमासमासः । पय इवेत्युपमानुगुण्यात् । नियतं
निश्चितमिति क्रियाविशेषणम् । एव इति पुरोवर्तिनो मालतीवदनेन्दोरनुभव-
द्योतकेन अभिनयेनाशक्यवर्णनत्वनिर्देशः । अनुभवं नियतमुपागमत् प्राप्तं इति
प्रतिज्ञा । अस्य माधवस्य । महात्मनः महान् ईदृशैस्तादृशैर्विषयैरक्षोभ्यः आत्मा
मनो यस्य । क्षुभितं उद्वेलविकारम् । उत्कलिकातरलम् उत्कण्ठया निज-
धैर्यं त्याजितं महद्भिस्तरङ्गैश्चञ्चलं च ।

‘.... उत्कण्ठोत्कलिके समे ।’

‘ऊर्मिः कलोल उल्लोलहर्षुत्कलिकेति च ॥’

इति वैजयन्ती । स्तिमितस्य निवाततया पूर्वं निश्चलस्य । अत्र सङ्करो-
ऽलङ्कारः । महात्मनोऽस्य मनः स्तिमितस्य महोदधेः पय इवेति बिम्बभावेन
निर्देशाद्, दृष्टान्तस्य वदनेन्दुरित्युपमयानुगृहीतत्वाद्, उत्कलिकातरलमिति
श्लिष्टं साधारणं विशेषणम् । अनुमानं चालङ्कारः, साध्यसाधनभावप्रति-
पादनात् । यथाहीन्दुदर्शनादेव सिन्धुराजो विकुरुते, न पुनस्तारलादिदर्शनात् ।
एवमसावपि त्वन्मुखदर्शनादेव क्षुभितहृदयोऽभूत्, न पुनरन्यस्याः यस्याः
कस्याश्चित् तत्क्षोभणसामर्थ्यमिति निरतिशयमुद्दीपनविभावत्वं नायिकामुखेन्दोः,
लोकातिक्रान्तधीरत्वं च नायकस्यात्र प्रकाश्यते । १० ॥

१. ‘त्वान्तरजातिः’ छ. पाठः. २. ‘पमानगुण्यात्’ ख. ग. घ छ. पाठः. ३.
‘उद्वेलविरागं’ ज. पाठः. ४. ‘महद्भिरङ्गैश्चञ्चलं’ ख. छ. ज, ‘महद्भिरङ्गैश्चञ्चलं’
ग, घ. पाठः.

वाच्यः — अहो उपन्यासविशुद्धिः । अहो महत्वारोपणे यत्नः ।
अथवा—

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः

प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

अहो इत्याश्चर्ये । ईदृशी वैदग्ध्यं नान्यस्याः कस्याश्चिदिति भावः ।
'उपन्यासस्तु बाह्यमुखम्' इत्यमरः । उपन्यासस्य विवक्षिताया नायक-
समागमानुकूल्यप्रार्थनारूपाया वाचो द्वारस्य विशुद्धिः असिद्धत्वादोषपरिहारा-
द्भेतोः उत्तरानिराकार्यत्वम् । महत्वारोपणे—

'अवाप्तव्यानवाप्तानि यस्य सर्वाणि देहिनः ।

परोपकारव्यसनी ए महानभिधीयते ॥'

इति लक्षितस्य महत्त्वस्य मालतीहृदयावर्जकस्य अस्मासु सम्पादने प्रवृत्तिरित्य-
नेन स्वस्मिन् स्वाभाविकानपि गुणास्तयारोप्यन्त इति सम्भावयत । उत्तम-
नायकत्वादविकत्थनत्वमनहङ्कारत्वं च प्रकाश्यते ।

अथवेति अहो इति पूर्वोत्पन्नमाश्चर्यबुद्धिं निवर्तयति । शास्त्रे-
ष्विति — एकप्रयोजनप्रतिबद्धानेकार्थप्रतिपादको ग्रन्थः शास्त्रम् । बहु-
वचनेन बाहुविध्यं प्रकाश्यते । भरतवात्स्यायननीतिशास्त्रादिष्वित्यर्थः ।
निष्ठा निरातिशया स्थितिः । निष्कर्ष इत्यर्थः । सहजो बोधः प्राग्भवीयपुण्य-
चंस्कारजनितो विवेकः, शास्त्रवासना यस्योपस्तुरुते । निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ।
अभ्यस्तगुणा —

'माधुर्यमक्षरव्यक्तिर्हेतुवादः प्रगल्भता ।

प्रकृतर्पशिखी चेति पञ्चार्थं ब्रुवतो गुणाः ॥'

इत्युक्ता गुणाः शिक्षिता तस्याः सा । वाणी वाक् । प्रशस्तवक्त्रसंसर्गजन्यत्वा-
द्वक्तृत्वविशेषस्य ।

१ 'उपन्यासशुद्धिः' उ ज. झ ज. पाठ २. 'अहो मम च महत्वा'
ज. पाठ. ३ 'शास्त्रे निष्ठा' ज. 'शास्त्रेषु चिन्ता' ए पाठ.

४ 'विवक्षितनायकसमागमानुकूल्यप्रार्थनारूपाया वाचो' ज. पाठ., २. 'वाचो'
क. घ पाठ. ३ 'असिद्धत्वादोषपरिहारा' क ग छ. ज. 'असिद्धत्वपरिहारा' घ.
पाठ. ४. सम्पादनेन स्वस्मिन् ग. घ पाठ. ५ 'मनहङ्कारित्वं' ज. पाठ. ६.
'नामनया यस्येव' ज. पाठ. ७. 'विवेकस्य' ज. पाठ.:

धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते

सार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः ।

दावप्रेम्णा तरसविसिनीपत्रमात्रान्तराय-

स्ताम्यन्यूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादौ ॥ १२ ॥

न न क्रियते सर्वं क्रियत एवेत्यर्थः । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इत्युक्ते-
र्नञोर्द्वयोर्विधायकत्वात् । न न क्रियत इति यतस्ततः कार्यतो मनःक्षोभोऽनुमित
इति शेषः ।

किं तत् कार्यमित्याह—तथाहीति । धत्त इत्यादि—धत्ते न तु प्रेषयती-
त्येव चिन्मवस्थापयतीत्यर्थः । चक्षुरिति इन्द्रियत्वाभिप्रायेणैकवचनम् । मुकु-
लिनि कुड्मलबहुले न पुनः कुसुमितमात्रे । अनेनोपर्युपरि विकसत्पुष्पतयो-
द्दीपनविभावस्वातिशयः स्याप्यते । रणत्कोकिले शब्दायमानपरभृते । अत्रापि
वर्तमाननिर्देशादङ्कुरास्वादकषायकण्ठानां कलकण्ठानामकुण्ठकूजितसन्तानो
व्यज्यते । विशेषणाभ्यां वसन्तसमयसन्निधानसम्पदासौन्दर्यत्वं प्रकाश्यते ।
बालचूते इति तरुणतया स्निग्धमुग्धबहलपल्लवोल्लसितस्य सहकारस्यान्यदापि
दुःसहस्यं किं पुनस्तदानीमिति द्योत्यते । बालचूते औपक्षेपिकेऽधिकरणे
इत्यर्थः । सार्गे अयमनेन पथा गमिष्यतीत्युत्प्रेक्ष्य तस्मिन् पथि । न पुनस्तस्या-
गमनसमय एवेत्यनेन पूर्वमेव तन्मार्गनिरोधे संरम्भोभामहत्वा पदात् पदमपि
न चित्तुगेनमनुमन्य इति सूच्यते । गात्रं शरीरम् । क्षिपति दुर्वहं
भारगिव निर्दय निरस्यति । बकुलामोदगर्भस्य केसरकुसुमपरिमलगलमा-
पीयागतस्य न पुनः किञ्चित्स्पृष्ट्वेति गर्भशब्देन द्योत्यते । विशेषणेन मन्द-
मन्दपरिस्पन्दिनध्वन्द्वनगिरिनन्दनस्य वसन्तबन्धोर्गन्धवाहनस्येति व्यज्यते ।
दावप्रेम्णा—'दवढावौ वनारण्यवह्नी' इति वैजयन्ती । दावे वनवह्नौ
यन् प्रेन केहः सुमूर्षाणां तत्सदृशस्य बन्धोरभावात्, तेन प्रेम्णा तेषु बन्धे-
नेत्यर्थः । तरसविसिनीपत्रमात्रान्तरायः शिशिरोपचारतया सुहृद्भिरुपरि-

१. 'दत्ते' म्मा' न छ झ ज पाठ २. 'मात्रोत्तरीय' छ ज. पाठः. ३.
यन् ॥ १२ ॥ माध—अन्य एवाक्षुण्णः कथाप्रकारो भगवत्या. । सार—'क झ, ज,
यन् ॥ १२ ॥ माध—अन्य एवाय अक्षुण्ण कथाप्रकारो भगवत्या । माल—'छ. पाठः.

१. 'सावयन' न. छ. पाठः. २. 'परिमलमभ्यागलमापीय' ज पाठ ३. 'प्रेम्णा
सुहृद्वन्द्वेनेत्यर्थात्' क, 'प्रेम्णा तेषु बन्धेनेत्यर्थात्' ब, 'प्रेम्णा तेषु तेषु बन्धेन' ज. पाठः,

कालती — (स्वगतं) अदिदुष्करं करोति ।

(अतिदुष्करं करोति ।)

कालन्दकी — तदेवं प्रकृत्या सुकुमारः कुमारः कदाचिदप्य-
न्यत्रापरिहृष्टपूर्वस्तपस्वी, यतोऽधुना शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुम् ।

निहितानि कर्पूरचन्दनद्रवार्गाणि नवाहनानि पद्मिनीपत्राण्येवान्तरायो विघ्नः
सद्यो मृत्युनिवारकाणि यस्येत्यर्थः । ताम्यन्मूर्त्तेः ज्वरानुरतयापसीदच्छरीर
इति श्रयणाय गच्छतः स्खलनप्लवनादि सूच्यते । श्रयति उपसर्पते । बहुशः
बहुवारमिति । अनेन मरणादीनां बलात्कारेण निवर्तनं, पुनर्गमनं, पुनर्निवर्तनं
च द्योत्यते । मृत्युश्चे मृत्युगच्छेन मरणं लक्ष्यते । प्राणत्यागायेत्यर्थः । चन्द्र-
पादान् चन्द्ररश्मीन् । मृत्युश्चे इति वाक्यत्रयेऽपि सम्बध्यते । अत्रातिशयो-
क्तिरलङ्कारः । धत्ते चक्षुरित्यादि पुष्पं, वाक्यत्रियेऽप्ययोगात् ॥ १२ ॥

अतिदुष्करं करोतीति स्वानुभूतिसंवादं दर्शयति ।

तत् तस्मात् । एवमित्युक्तप्रकारंपरामर्शः । प्रकृत्या सुकुमारः स्व-
भावतो मृदुः । कुमार इत्यनेनवयवतत्त्वोक्तिः । कदाचिदेकवारम् । अप्य-
र्थोऽनुसन्धेयः । अन्यत्रान्यस्मिन् विषये निमित्तभूते । अपरेहृष्टपूर्वः पूर्व-
मननुभूतदुःखः । पूर्वानुभूतत्वे हि दुःखस्य वासनावशात् सद्यस्त्वमिति भावः ।
तपस्वी व्याविषयः । एवं यत इत्यन्वयः । इत्थंभूतो यस्मादित्यर्थः । तत्
तस्मादिति दृच्छब्दस्य प्रतियोगी तच्छब्दः । अधुना अस्मिन् काले ।
अनेन माधवेन । मरणमपीति साधनसंनय्यात् साध्यसम्पत्त्यवश्यभावात्
सुहृदाद्यसन्निधौ चन्द्रिकावैशाखादिसोहसानुष्ठाने मरणमपि अनुभूयितुं प्राप्नुम् ।
शक्यं सुकरम् । दंतस्तेनेत्यादि तदेव प्रकृत्येत्यादि च ज्ञात्वा कामसूत्रमेव
वेदमध्यात् कर्माश्वरेण स्थाने योजितं वेदितव्यम् ।

१ माल—(स्वगतं सदिषादं) अदि' ख, 'माल—(सदिषादं स्वगतं) अदि'
ट. 'माल—(स्वगतं) एव अदि ट. पाठ. 'करोति सो ।' छ ज. पाठः ३.
'सुकुमारकाय. कुमार.' ग. ख, 'सुकुमार. दानि छ. पाठ ४ 'कदाचिदन्यत्र'
ग घ. ट पाठ ५ 'स्तान्तादि यो छ पाठ ६ यदधुना छ, 'यत्तदशक्यं ज. पाठ

१ भूतसंवादं घ पाठ २, 'नामान्वात् सा' छ पाठ. ३ 'वर्गाहे
साधनानुष्ठानेन मरणं' ज. पाठ

मालती — (जनान्तिकं) सखि अरुणो कारणदो गन्धलोआर-
कारभृदस्त किं पि आसङ्गन्तीए भौदावि ण जानामि किं पडिबज्जि-
रसं ति ।

(सखि आत्मनः कारणाद् मर्त्यलोकालङ्कारभूतस्य किमन्याशङ्कमाना
भीतापि न जानामि किं प्रतिपत्स्य इति ।)

बोधकः—दिष्ट्या अनुकम्पितोऽस्मि ।

जनान्तिकमिति — कामन्दक्या श्रवणस्यैव परिहारान्माघवेन तिरो-
हितेन यथावत् श्रूयमाणत्वमजानती मालत्याह — सखि आत्मनः कारणा-
न्मर्त्यलोकालङ्कारभूतस्य किमन्याशङ्कमाना भीतापि न जानामि किं प्रतिपत्स्ये
इति । आत्मनः कारणात् सम हेतोः । मर्त्यलोकालङ्कारभूतस्य पुरुषरत्नतया
गनुष्यलोकस्य भूमण्डलस्यैव भूषणभूतः शोभातिशयजननाद् यस्तस्य ।
किमपीत्यनङ्गलतयानुक्तिः शरीरापायमित्यर्थः । भीतापि कम्पितहृदयापि ।
किं प्रतिपत्स्य इति धैर्यमवलम्ब्य साहसेनापि तं रक्षामि वा पितृस्नेहादंधीरा
तेन सह नश्यामि वेति द्वयोः पक्षयोः किमङ्गीकरोमि इति न जानामीत्यर्थः ।
अनया चोक्त्या दूतीकर्मणः फलं तद्विषयामनुकम्पां दर्शयति ।

तदेवाह तद्वचनं श्रुत्वा नाश्रवः — दिष्ट्या दैवानुकूल्येन कारण-
विषयत्वेन गतीदृताऽस्मीति । दिष्ट्येति दूतीप्रयत्नसाफल्यमालोच्य हर्षो
न्यज्यते ।

१. 'माठ—सखि' ज. पाठः. २. 'दो तस्स सव्वलोपो' क. झ. ण पाठः.
३. 'किं पि किं पि आ' ग. पाठः. ४. 'आसङ्गन्तीए भगवदीए भूदाविट्ठा विअ ण' छ,
'आसङ्गन्तीए भगवदीए भूदाविट्ठा विअ ण' ज, 'आसङ्गन्तीए भगवदीए भौदाविद्विहि ।
ता चि दाणि एत्थ पडिबज्जिरसं' क. झ, 'आसङ्गन्तीए भगवदीए भौदाविद्विहि । ता दाणि
एत्थ पडिबज्जिरसं' । ज. पाठः. ५. 'रिण भगवज्ज' क. न. झ. ज. पाठः.

१. 'साङ्गन्ती', २. 'प्रतिपत्स्येत इति', ३. 'साहसादपि तं', ४.
'भौदाविद्विहि' न. पाठः.

लवङ्गिका — भवदी जेव्वं वादिणी णि औअक्खीअदि ।
अह्वाणं पि भट्टिदारिआ भवणासण्णरच्छासुहमुहुत्तमण्डगस्स तस्स
जेव्वं बहुसो अणुभूददंसणा भविअ, रविअरपुट्टमुद्धकमलिणीकन्दसुन्द-
रादअवसोहाविभाविआणङ्कवेअणावेअरमणीज्जा वि परिअणं दूणेदि ।

अतः परं 'अथ खलु विधेयः परिचयः' इति विधेयत्वेन चिन्तितस्य
'माधवसमक्षमुत्तरमुपक्रमिष्ये' इत्युपक्रान्तस्य परस्परानुरागप्रकटनादिरूपस्योभय-
भागनिष्ठस्य दूतीकर्मणः कामन्दकीमुखेन एकमंशं मालतीहृदयरसायनं प्रतिपाद्य
लवङ्गिकामुखेन द्वितीयमंशं माधवश्रवणपीयूषं प्रकाशयितुमुपक्रमते कवीश्वरः—
भगवतीत्यादि । भगवती एवंवादिनीत्यख्यायते । एवमिति 'शृणु
विचित्रं' इत्यादि तदुक्तप्रकारपराभर्शः, इत्थम् । भगवतीत्यनेन हेतुना पूर्वं
माधवहृदयापरिज्ञानात् भगवती प्रति लज्जया च अस्माभिरयमर्थो न प्रकाशितः ।
इदानीं भगवत्यैव तदवस्थाया निवेदितत्वात् अस्माभिरपि विसृज्यं कथ्यते
इत्यर्थः । अस्माकमपि भर्तृदारिका भवनासन्नरश्म्यामुखमुहूर्तमण्डनस्य
तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना भूत्वा रविकरस्पृष्टमुग्धकमलिनीकन्दसुन्दरावयवशोभा-
विभावितानङ्गवेदनावेगरमणीयापि परिजनं दुनोति । अस्माकमपीति ।
युष्माभिस्तावद्युष्मदीयस्य कुमारस्य दशानुभूता निवेदिता च । अस्माकं
स्वामिदुहितुरपि तथैव किञ्चिदप्यन्यूनास्माभिरनुभूता निवेद्यत इत्यपिना सूच्यते ।
तस्यैवेति—यः खल्वस्या हेतोरित्थंभूतः तस्यैवेत्येवकारेण दिष्ट्या वर्धसे स्वाभि-
मतसम्पत्तेरित्यर्थः । भवनासन्नेत्यादिना "भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया"
(१.१८, पृ० ४५) इत्यादि संघटयति । तस्य अनुभूतदर्शनेति गमकत्वात्
समासः ।

१. 'लव—(प्रकाशं) भव' छ. पाठः. २. 'अक्खीअइ' ख पाठः. ३.
'आ वसणासण्ण' ख. पाठः. ४. 'तस्स बहुसो' छ. पाठः. ५. 'रविअरपुट्टमुद्ध'
ख. ग घ ङ, (व्याख्यानरीत्या च), 'रविअरासिलिट्टमुद्ध' ज, 'रविकिरणासिलिट्टमुद्ध'
क झ न. पाठः. ६. 'वेअणाविअदररमणीआ' क. झ. न, 'वेअणावइअररमणिज्जा'
छ ज. पाठः.

१. 'माधवे हृदयापरिज्ञानात्' क. ग. छ. पाठः. २. 'भगवत्यैतदवस्थाया'
छ. पाठः. ३. 'सूच्यते' ज. पाठः.

(गमयती, गन्वादिनीत्याख्यायते — अस्माकमपि भर्तृदारिका
पवनागनर-प्राणखुहतेष्वङ्गनाय तथैव बहुनोऽनुभूतदर्शना भूत्वा रविकर-
स्पृष्टशब्दमलिनीकन्दगन्धराद्यवशो गविभादिना ज्ञानवेदनायैरमणीयापि परिजनं
दुर्नाति ।)

णाभिगन्द्दि दल्लोकीकाये । केवलं मिलाअन्तकमलाअन्तहैत्थ-
रुपपन्नगण्डगण्डला दिअस्सा ननेदि ।

(नाभिनन्दति कलाक्रीडा । केवलं म्लायत्कमलायमानहस्तपल्लवपर्यस्त-
गण्डमण्डला दिवसान् गमयति ।)

वैमानिकानां मरुतामपश्य-

दाहृष्टलालाक्षलौकपालान् ।

इतिवत् सूर्याशुस्पृष्टतया किञ्चित् स्थानं आळिङ्गं स्पृष्टम् ।

‘घणरोहविगुदखदिणअकरालिङ्गम् ।’

इति तैत्तिरीयम् । [दृग्भं] अपग्नितं कर्मदिनीकन्दं मृणालमिव सुन्दरा येऽवयवाः
करचरणायतानि, तेषां शोभया कान्त्या प्रकाशिता, अनङ्गवेदना कामसन्तापस्तस्य
वेग उर्ज्ज्वलमण, तज्जनित आदेगो हृदयक्षोभो वा, तेन रमणीयापि । मन्दन-
सन्तापस्य गमणीयकजनकत्वं पूर्वं प्रतिपादितम् । परिजनं सख्यादिफलं
गर्भापवर्तितं जनम् । [दुर्नाति] परितापयति, अपायशङ्कयेति भावः ।

नाभिनन्दति दल्लोकीकाः कलादिभिर्द्यूतादिभिर्विहारान् नाद्रियते ।
पुन्यनेन सर्वोत्तविशेषेण दिरक्तिः प्रतिपाद्यते । तर्हि कथं कालः क्षिप्यत
इत्याह—केवलं म्लायत्कमलायमानहस्तपल्लवपर्यस्तगण्डमण्डला दिवसान् गमयति ।
तान्यत्यज इवात्तम्, गिरस्त इत्यर्थः, यो हस्तपल्लवस्तस्मिन् पर्यस्तं परवश-
तया निदिष्टः गण्डमण्डलं यथा सा । तथा भूत्वेति तत्कालविशेषणम् ।
चिन्तानुभावध्यायम् । शृण्वन्ति कथां विद्वापयन्ति । न पुनः निर्विनोदतया
नीरवृत्तान्ते न्यये गच्छन्तीत्यर्थः ।

१. ‘दिवसान् गमयति’ न पाठः २. ‘लं वमलाशन्नकन्तहैत्थ’ क. पा. व, ‘लं
मिलाअन्तकमलाअन्तहैत्थ’ क. पा. ३. ‘दृग्भं’ न पाठः ४. ‘विजानाई’
न पाठः ५. ‘गमयती’ न पाठः ६. ‘दुर्नाति’ न पाठः ७. ‘गमयती’ न पाठः ८. ‘गमयती’ न पाठः

१. ‘गमयती’ न पाठः २. ‘गमयती’ न पाठः ३. ‘गमयती’ न पाठः ४. ‘गमयती’ न पाठः

अविअ, विअमिआरविन्दमअरन्णीसन्दसुन्दरेण दंलिअकुन्द-
माअन्दमहुसिन्दुसन्दोहवाहिना भवणुज्जाणपेरन्तगारुदेण उरस्मीअदि ।

(अपि च विकसितारविन्दमकरन्दनिप्यन्दसुन्दरेण दलितकुन्दमाकरन्द-
मधुविन्दुसन्दोहवाहिना भवनोद्यानपर्यन्तमारुतेनोत्ताम्यति ।)

अंणं च जं तस्स दिअहे णिअसहृववाठुदंअपसिदण्णरुवरस
भअवढो सअण्णस्त विअ कापणाणणालं, णिणो तंस्स से अ विदिदिविंभ-

अपि चेति प्रियतमचिन्ताव्याक्षिप्तचिज्जया दिवसान् गमयितुमिच्छन्त्या
मध्ये मध्ये महाननर्थो व्याक्षेपमपि न सहत इत्याह—विकसितारविन्दमक-
रन्दनिप्यन्दसुन्दरेण दलितकुन्दमाकरन्दमधुविन्दुसन्दोहवाहिना भवनोद्यान-
पर्यन्तमारुतेनोत्ताम्यति । साकरन्दः चूतः । सन्दोहः समूहः । गृहोपवन-
समीपवायुनेति दुर्निवारत्वं द्योत्यते । 'विवसिआरविन्दमअरन्णीसन्दसुन्द-
रेण' इत्यादिभिः अरतिकथनाद् विधृत् । द्वादशैतानि मुखान्नानि वीजारम्भ-
द्योतकानि योवितानि । एतेषामुद्देशनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याविदक्षि-
तत्वात् ।

अन्यथा यत्तस्मिन् दिवसे निजमहोत्सवाभ्युदयप्रतिपद्यरूपस्य भगवतो
मदनन्येव कामकाननालङ्कारिणस्तस्यास्याश्च विविधविभ्रमानुरागागृहवन्महाधी-
कृतयौवनारम्भमन्योन्यदृष्टिविनिपातवध्नावसरसन्तसचिचोद्भ्रियमाणकौतूहलोद्य-
सितसाध्वसं तन्मन्मन्धरावयवप्रतिलम्बस्वेदपुलकोत्कम्पानन्दितसखीजनं परस्परा-
वरोकनमुखं गमासादितम् । तस्मिन्नित्यनुभवः प्रसिद्धिर्वा परामृश्यते । निज-
महोत्सवः निजशब्देन मदनः परामृश्यते । यः स्वसम्यन्धियात्रोरमदः तस्या-
भ्युदयाय शोभनत्वाय अनन्तत्वमप्रशस्तमपराय स्वीकृतदेहस्य कामस्येवेत्युत्प्रेक्षा ।
तत्र रेतुः—कामकाननालङ्कारिणो मदनोद्यानं भूषयत इति । 'तस्स सेअ' इति

१ 'दरवन्निअ' क, ङ ज झ ज पाठ २ 'रन्ड' ख पाठः ३ 'गन्दारगु' घ
पाठ ४ 'महुज्जाण' क पाठः ५ 'जं च तस्मि' क घ, ज, 'धण्ण' अ
जग प, 'ति तरि' छ ज पाठ ६ 'तस्मि' जगदिअहे' क ज घ पाठ
७ 'अणं' नापठि' छ छ झ, ङ ज पाठ ८ 'कामस' ९. लङ्कार
आरिणो' १ ज घ पाठ १०. 'तस्म विविध' क छ, घ य 'तस्य मादवस्स
विदि' ख पाठ ११ 'विन्दमादिरामं अणुराजणुवन्ध' क, ङ घ पाठः

मायुहाअणुः दृग्द्वयोर्विदलोहकारं अणौष्णादिद्विदिशिवात्त्वक्षणा
- तन्मन्तप्यचिरान्तर्गद्बहुक्लरिस्रस्रसं त्यंसमन्त्रावभवपडिलगा
मेअपुल्लज्जनराणन्दिरारहीविना गरप्फरावलाअणुसुह ससासादिदम् ।

(अन्यच्च यत्तस्मिन् दिक्से निजमहोत्सवाभ्युदयप्रतिपन्नरूपस्य भगवतो
गन्तव्येव ज्ञानकान्ताद्वारिण तस्य अस्थाश्च विनिधिविभ्रसानुरागानुबन्ध-
महार्घाद्युक्तैर्वाचनाम्भनन्योन्यद्विदिनिपातवञ्चनादसरगन्तस्तच्चित्तोद्भ्रियमाण -
नानूहृष्टोत्थितराध्वजस्तम्भमन्थरादयधप्रतिलम्बस्वेदपुलकोत्कम्पानन्दितसखी-
जन परस्परालोकनसुखं समासादितम् ।)

पाठः । तस्य मावक्ष्य उरया मालत्याश्च यत् परस्परालोकेन सुखं समासादितं इतरेतरस्य दर्शनेन यत् सुखं प्राप्तं ततः प्रभृतीत्यन्वयः । कीदृशं सुखमित्याह—द्विविधविलासेनानुरागबन्धेन परस्परप्रेमासहेन राहार्घ्याकृतः महता द्रव्योत्पादिनो मूल्येन न केतुं योग्यः, अथवा समस्तजनपूज्यः कृतः, यौवना-
रम्भः उगरोराकारप्राप्त्यनारो यस्मिन् । 'अर्धो पूजाप्रतिष्ठायावि'ति वैजयन्ती । अन्येन्यद्विधिनिपातवच्चनावरणः परस्परस्य हृदीना समापत्तेः परिहार-
भयः लज्जया इति व्यावर्तनं जातं, तन्मात्रदर्शनाभावात् सह तथा सन्तसे
मेनसि पुर्यमाणेन दर्शनकालेन उल्लसित उद्भूतः साध्वसो हृदयोत्कम्प-
नज्जनितया स्तब्धतया निन्देष्टनया मन्थरेषु मन्देषु अवयवेष्वपि प्रति-
स्थाः प्रत्येकं प्रवृत्ते, देवदुल्लेखकम्पः उत्कम्पः उत्कटशरीरवेपथुः । आनन्दितः
अरः सहजयोः परस्परानुरागेण कृतार्धास्तीति प्रमोदितः सखीसमूहो
नग्निन्, तच्छादयमित्यर्थः ।

१. 'विहसि' दिव जेन्वगं रा । . पाठ । २. 'वसरज्जुरविदचित्त-
पुग्गल' ग. घ. ङ. म. 'पुत्तुरविअचिंत' रा. वसरज्जुरविअचिंतु' ग. घ. ङ.
पाठ । ३. 'विहसि' पुग्गल द. कं. नं. म. पाठ । ४. 'पुळ्लज्ज्वक्कम्पसुन्दरं आणन्दि-
नं' अ. 'पुळ्लज्जम्मान्दिध' ज. पाठ. ५. 'पिससहीअण' ख. ग.
दे. नं. पाठ । ६. 'पिससहीअण' प. म. न. अ. पाठ ।

१. 'प्रमानुवन्धेन' ग. पाठ २. 'प्रमानुवन्धेन' क. पाठ. ३.
'प्रमानुवन्धेन' ग. पाठ ४. 'प्रमानुवन्धेन' क. पाठ. ५. 'प्रमानुवन्धेन'
६. 'प्रमानुवन्धेन' ग. पाठ ७. 'प्रमानुवन्धेन' क. पाठ.

[illegible]

(तत्प्रवृत्तिं गच्छिरेषु नृणां ददन्ति नृणां लोकांस्तथा ॥ अत्रापि विष्णुः प्रवृत्तिः ॥
भवन्ती नृणां प्रवृत्तिः ॥ अत्रापि विष्णुः प्रवृत्तिः ॥ अत्रापि विष्णुः प्रवृत्तिः ॥ अत्रापि विष्णुः प्रवृत्तिः ॥

तह ७ मनु-वेन हिअअनिणिहिचिणिनाअन्तत्तल्लहमसाअसा
मिअरसाअिअनाअसिअत्तपेव्व वेणी नीदलाअदि चि जाणासि,

ततः प्रवृत्तिः सर्वविधेन्द्रियैः सह तन्मयं भवति । तन्मयं भवति । तन्मयं भवति ।
भवति । तन्मयं भवति । तन्मयं भवति । तन्मयं भवति । तन्मयं भवति ।

‘यत्वा७३ नमगद्वयं वृहस्पुम् ।’

हीनवत् । ततः प्रभृति तत्पुत्रानुत्पत्त्यादिरस्य । नदिपद्मसहस्रं वातायन-
दर्शनद्वयानोऽतिशययुक्तत्वात् प्रभृत्य मदनस्य विजृम्भणेन स्वकार्यसर्व-
त्वनवाचनेन, उद्दामदारुण विशृल्लसता शूरं, प्राणानपि शिवत्सन्तमि-
त्यर्थः । दशापरिणतं अवस्थायाः परिपाक, परा काष्ठानित्यर्थः । अनुभव-
नीति स्वयमेवोपभुक्ते शम्भुविजनीयत्वात् । अस्माभिः पुनः साक्षित्वमेवाव-
लम्ब्यते । हा कथमिति करणरमो ध्वन्यते । सन्प्राप्तपूर्णचन्द्रोदयेव बालक-
गालिनीत्युपमया यथा पूर्णचन्द्रे इवः तद्वत्जनहाडकोऽपि क्रमलिनी कथयति
तथा माधवस्य दर्शनमेवाभिति चेत्यते । बालेति सुलभशोपत्व प्रकाशयते ।
अहं न शक्यतां त्युक्तिः सुहृन्निरे दशान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

[illegible]

१. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः २. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ३. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ४. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ५. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ६. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ७. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ८. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः ९. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः १०. 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' - पाठः

अथ पापुस्तदमणच्छदुच्छलिजदन्तुचिआपन्तिकित्तिसविसेससोहेद-
गिन्नलहसिदपुकाजपल्लददोलवालन्तसन्ददाणन्ददाहत्थेअ, ईरिविस-
ताणफन्ददाम्दत्तात्ताणमंसिणमंसकममलाअन्तणेत्तणीलुप्पलं अविस्स-
दिमणमसेअजअन्तिदुमुन्दरणिडाकणवचन्दलेहादणोहं धुद्धुहपुण्ढरी-
अन्वहन्ती दिअइहसहअरीचिचसंसइदधुपारीभावा होदि ।

(तथा च सुहृन्मात्रं हृदयविनिहितनिर्मयमाणवल्लभसमागमा निर्भरसाले-
गसारनिच्यमानेव मेदिनी शीतलायत इति जानामि, येन प्रसुरहृशनच्छदोच्चर-

नथा च मुहूर्त्तमान् हृदयनिनिहितनिर्मायमाणद्वल्लभसमागमा निर्भरस-
त्तिलासारसिच्यमानेव मेदिनी शीतलायत इति जानामि । तथाचेति तद्वदन्यच्च
श्रूयतामिति शेषः । यद्यथा यथा शुष्यतीति तथा शीतलायत इति, विरहद्वयो-
र्द्वयोर्वत्यगोर्द्वयितीति व्यतिहर दर्शयति । हृदयनिनिहितत्वेन सङ्कल्पोपस्था-
नितत्वेनानुष्ठीयपानं प्रियतमसम्भोगो यस्याः । निर्भरेण पूर्णेन, सलिलासा-
रेण जलमय ग्रीध्रवर्षणेन, सिच्यमाना मेदिनीवैत्युपमया निदाघदैर्घ्यशोषणोच्या
यथा क्षणितेनापारेण शिथिलीभवति तथेयमपि विरहतता सङ्कल्पसमागमे-
नेति गोनयति । इति जानामीति नेष्टानिशैपैरनुमिनोमीत्यर्थः । तदेव लिङ्गप्रपाद-
यति - यन् पफुरदजनच्छदोच्चन्दन्तमुक्तापङ्क्तिरान्तिसविशेषज्ञोभितनिरन्तरो-
न्तसितशुक्लपद्मबल्लपोलान्गूर्णमानसन्ततानन्दबाष्पधारम्, ईषद्विषमनिध्पन्दमन्द-
नारोचानमृणभासलल्लकुलरागमानेनवनीलोत्पलम्, अधिरलोद्विजस्वेदजलविन्दु-

[illegible]

१. 'नमोऽस्मि' ज. पाठ. २. 'सर्व' ज. पाठ. ३. 'व्यतिरेकं दर्श' ज. पाठ. ४. 'उत्तमावस्थापिता' ज. पाठ. ५. 'येन हृदयगत' ज. पाठ.

दन्तमुक्ताणिरित्कान्तिसविजोभितनिस्तरोहसितपुलकपद्मलपोलवूर्णमानरा-
न्तलानन्दवाप्पधारा, ईषद्विषमनिप्पन्दमन्दतारोत्तानगद्वणगतलमुकुलायमाननेत्र-
नीलारूपलम् अविरलोद्दिशत्येदजलविन्दुमुन्दरललाटनदचन्द्रलेखामनोहर गुग्ध-
मुखपुण्डरीकमुद्गहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकुमारीभावा भवति ।)

मुन्दरललाटनगचन्द्रलेखामनोहरं मुग्धमुखपुण्डरीकमुद्गहन्ती विदग्धसहचरीचित्त-
संशयितकुमारीभावा भवति । दशनच्छदोऽपरः तस्य प्रफुल्लं चुम्बनसंकरपात्,
तरमादुष्यलन्त्यो दन्ता एव मुक्ता रत्नानि, तेषा पद्मयोः श्रेण्योः, कान्त्या प्रमथा ।
पुलकपद्मले रोमाञ्जसान्द्रे कपोले वूर्णमाना प्रसरन्ती, सन्तता अविच्छिन्ना
आनन्दनाप्पधारा तसिन् ।

‘वाहत्येव वाप्पधारा वाहन्नेव दह ओसिबत गडहो’

इति स्तुत्ययोगात् । ईषद्विषमा किञ्चित् तिरङ्गीना, निप्पन्दा
स्वविषयाक्षिप्ता, मन्दा ‘पर्यायेण चलत्तारं मन्द’ इत्युक्तक्रमेण चलन्ती
विषगग्रहणापट्वी वा, तारा कनीनिकुल यस्य तद् उत्तारं ऊर्ध्वीभूतम्
मसृणम् अनुरागकपायितम्, मानलं बहलप्रभापटलं, मुकुलायमानं निमील्य
नेत्रद्वयं यत्र तत् । एतैर्विशेषणैर्लज्जाविस्मयैस्तुल्यानुरागक्षेहोपचिता रंता-
वसानिकी हर्षादग्धा प्रकाश्यते । अविरलोद्दिशैः निरन्तरप्रादुर्भूतैः, स्वेदजल-
विन्दुभिरभिरामया ललाटरूपया नदचन्द्रलेखया मनोहरमिति रतिश्रमोक्तिः ।
मुखस्य पुण्डरीकत्वेन रूपेण सरापाण्डुतयेति, मन्तव्यम् । ‘पुण्डरीकं सिता-
म्भोज’ इत्यभिधानात् । विदग्धाना दयितसमागममुखानुभवविचारवेदिनीनां
सहचरीणामिति सन्ततशविधसन्निधानादलाण्डितचारित्र्यं ध्रुव जानतीनामपीति
पोतयति । चित्तैर्मनोभिः संशयितः लाण्डितत्वेन शरितः, कुमारीभावः
कन्यात्वं यस्याः ।

१ ‘स्य स्फुरच्चुम्बनसंकरपात्’, २ ‘लन्त्या दन्ता’ ज पाठ ३. ‘पद्म्या श्रेण्या’
ज, ज, ‘पद्म्य. श्रेण्या’ ग. पाठः. ४. ‘पट्वी तारा’ ख. पाठ ५. ‘नेत्रे लज्जलये
यत्र’ ग प उ पाठ ६. ‘एभिर्विशेष’ उ पाठ ७. ‘रसावसानिकी’ ज.
पाठः. ८. ‘मुखजानतीनां’ ग च पाठः

निः- तावससिमुल्लङ्घनितरुननुसिद्धपैतृचणीसन्दचन्द्राणिहार'
 भार्गवा पैतृचन्द्राप्सूरसिद्धिमाहिसिचिन्तणरसचन्द्राहारुंसीधरणिअरद-तु-
 निद्धतावससिमुल्लङ्घनितरुननुसिद्धपैतृचणीसन्दचन्द्राणिहार'
 निद्धतावससिमुल्लङ्घनितरुननुसिद्धपैतृचणीसन्दचन्द्राणिहार'

(११) उत्तमगमिसमयूखनिष्ठस्त्वञ्जुम्बितप्रदुत्तनिज्जन्दचन्द्रमणितारधारिणी
प्रचुरम्बुपूरसदितोषदितितारचन्दनुरतच्छयासारशीकरनिज्जन्दतुरितवालकपर्णादलश-
वना दंतारत्नान्वित्यापारत्नरमाणसहचरं शार्थगिरचितोपनीतं, गरिनीदलजगद्वा-
रणिद्वेय रजनीर्गमगति ।)

किञ्चिदिति दिवसपृष्ठान्तरावत् पथितः, रात्रिपृष्ठान्तोऽपि श्रृङ्गाता-
मित्यर्थः । उद्धामजगतिनयूनिनिरुद्धचुग्नितप्रपृष्ठनिप्यन्द चन्द्रमणिहारधारिणी
प्रचुरकर्पूरसदिनेपगिशिरः चन्दनरच्छटासारदीवरनिपदन्तुरितबालकदलीदल-
धयना सदाहनादिब्यापारत्तरमाणसहचर्यसार्थदिरचितोपनीतकमालिनीदलजलाद्री
चकिङ्कन रजनीर्गनयति । मेघापावरणीविरहादुद्धामानाशुच्यूलानां चन्द्र-
तिरिणानां, निकुरुन्नेन समूहेन, चुम्बितं सत्पृष्ठम्, शत एव प्रपृष्ठनिप्यन्दं
प्रागुत्पन्नविन्दुभरणमित्यनेन चन्द्रदर्शनासहत्वात्स्याः सखीभिरेव चन्द्रातपे-
ऽहं पृष्ठनिप्यन्दत्वे तस्य समानयनं धोत्यते । चन्द्रमणिहारं चन्द्र-
पान्नरत्नगुम्फिवागलिं, धारायितुं गील यस्याः । प्रचुरेण निर्भरेण कर्पूरेण
मिनिक्त्वात् सचिदेषं स्वभावशेत्यादधिकं शीतलस्य चन्दनरसस्य चन्दन-
परादत्र समृद्धश्लाघागेऽक्संचनं तज्जनितैः ग्रीकैरैः विन्दुभिर्दन्तुरित-
शुभ्रतन्म द्रुतं, विर्यायितमित्यर्थः । बालैरकटोरैः कदलीपत्रैः, कृत-
शूलं नव्यजलजमित्यर्थः । सदाहनां हस्तपादादिमर्दनम् । आदिशब्देन

[illegible]

कं हि उवलद्वणिदो अवक्षरिपादपल्लवुवसन्तपिण्डालरा-
रसा धरधराअन्तपीवरोरुमूलपासविसंवादिदणीदीबन्धना उवखुवसन्त-
हिअअन्तरुत्तरङ्गणीसालादिसमूससन्तपुळअपहलपओहरोवरि णिहितदेवन्त-
शुअलदावेष्टवन्धनं झत्ति पटिबुद्धदि । पडिपोहवेलाविसज्जिआव-
दिद्विदिण्णादसुण्णसअणिज्जसंजादसोहसीलन्तलोअणा ससंभयसही-
पउत्तिपडिवण्णमुच्छाविच्छेअससअसंगालेददीहणिसासंसंजाणिदजीविदासा

मृणालवल्याद्युपहार । तल्लकारेषु व्यापारेषु कर्मसु त्वरमाणेन केन कृते-
नास्याः अत्युपशमो निद्रागमश्च भवेदिति सादरं प्रयतमानेन सखीसमूहेन
विरचिता तथात्वेन निर्मिता, उपनीता समीपे प्रयुक्ता च, कमलिनीदला-
त्मिका जलार्द्रा यस्याः, हिमजलावसिक्तमम्बरखण्डं बीजनार्थं जलार्द्रा ।

‘सचन्दनांभ.वण्णलोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रा पवनैर्न निर्ववौ १’

इति माधे । अचिद्रा निद्रामुद्रस्य वर्तमाना । एवेति क्षणमप्यतन्मनिद्रात्वं
पतीयते ।

‘हिअअविणिहित्तिणिम्माअन्तवळ्ळहसमापमेचि’ । सरूपसमागमस्य
प्रतिपादितत्वादिदानीं स्वप्नसमागमं वर्णयति — कथसपीत्यादि । ‘कथमप्यु-
पलब्धनिद्रा अवक्षरितपादपल्लवोद्धमत्पिण्डालक्तकरसा धरधरायमाणपीवरोरुमूल-
पार्धविसंवादितनीवीबन्धना उत्क्षुब्धदृष्टयान्तरोत्तरङ्गानिःश्वासविषमोच्छ्वसत्पुलक-
पक्ष्मरूपयोधरोपरिनिहितवेषमानसुजलतावेष्टवन्धनं झटिति प्रतिबुध्यते ।
कथमपीति कालस्वभावात् सखीप्रयत्नाच्चेत्यर्थः । अपक्षरितात् स्वित्वात् ।

१ ‘रुजवअ’ ऊ पाठ २ ‘णिदासुहा रोअ’ फुरिट्पाद’ क, ‘णिदा ओ-
च्छुरिअपाअपादपल्लवुवसन्तापण्डा’ ख ‘णिदासुहा अय’ छ, ज ‘णिदासुहा सेअप-
ज्जादिपादपल्लवुवसन्त’ वु पाठ ३ ‘विसंवादिद’ ग, घ झ ज पाठ ४
‘रंगदीठणीसास’ ख, ग घ छ पाठ. ५. ‘विसमसमूससन्तपल्लळ’ क पाठ.
‘विसमुच्छ्वसन्तपल्लळ’ झ, ज पाठ. ६ ‘वन्धना झत्ति’ क, छ, ज झ, ञ पाठ.
७ ‘विसज्जिदुव्विण्णादिद्विणिवादिविण्णाद’ ऊ झ ज पाठ. ८ ‘मीलन्तणअणा
१, ‘मिळ्ळिलोअणा’ छ पाठ ९ ‘महीअणपउत्तापडि’ क, ‘सहीअणपअणपडि’ छ
‘सहीअणपउत्तापडि’ ज झ ज पाठ १० ‘असदसमअ’ घ. पाठ. ११
‘मसंसजीविदा किं’ क झ ज पाठ

१. ‘वेन हेतुनास्या’ ख ग. पाठ २. ‘अल्लरापक्षरित’ ज पाठ ३.
‘दृष्टतयोत्तर’ क, ‘दृष्टयन्तउत्तर’ ज. पाठ.

विज्ञादव्यमृदं पटस्यपातिदं णिअर्जाविदावसाणं दुव्वारदेव्वदुव्विलं-
विओवाळंमयेत्तवावारं महीअणं करेदि ।

(नृथमप्युपलब्धनिद्रा अपक्षरितपादपल्लवोद्धमत्तिपण्डालक्तकरसा धराधरा-
रणाण्यवरोरुमलपार्श्वदिसंवादितीर्थावन्वना उत्क्षुभ्यद्दृढयान्तरोत्तरङ्गनिःश्वासा-

पादपट्टाद्भ्रमराद्यैश्चित्तया ज्वत्, पिण्डालक्तकरसो लाक्षारसविशेषो
भवति । वमिरक्तकोऽपि प्रयुज्यते । तथा झादस्वर्या — 'उद्धमदमलगङ्गा-
'भारमिदं जंभु' इति, विज्ञातार्जुनीये च — 'उद्धमन्नभिरराज समन्तात्'
इति । धराधरायाग्राणेति सारजनितस्य स्फुरणस्याव्यक्तस्यानुकारः । डाचि
दाप्ताधान्त्यै । धराधरायमाणरय पीवरस्य पीनस्योरुमूलरय जघनमण्ड-
लस्य पार्श्वं मन्ददेशे, न पुनः स्वस्थानभूत नाभिदेशे इत्यर्थः, विसंवादितं
त्रिगुणित्वाद् अयथापूर्वं नीधीवन्धनं वासस आग्रथनं यस्याः । उत्क्षुभ्यता
पुनरनेन नन्वागवेगश्रुतेन वा हृदयेन, उत्तरङ्गैरुत्थपरि प्रवृत्तैरुच्छ्वासै-
र्निपतद्भ्रमराद्यैः नृथोच्छ्वसत उत्कम्पमानस्य, पुलकैः पक्ष्मलस्य सान्द्रस्य
पयोधररयोपरिहितं देपमानयोः प्रथममाहसमयात् प्रियपरिष्वङ्गसुख-
विमान्तात्कम्पमानयोरुज्जलतयोर्वेष्टेन वलर्याकरणेन वन्धनं यथा तथेति क्रिया-
विशेषेण नृथगालितननुते वर्तमान एवासमाप्ततृष्णायाः प्रबोधः प्रतीयते ।

१. नृतराष्ट्रं नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।

नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।
नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।

नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।
नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।

नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।
नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना । नृथगत्यन्त्यदागसत्यदृष्टार्पितवाहुदन्धना ।

विषमोच्छ्वसत्पुलकपक्षमल्पयोधरोपरिनिहितवेपमानभुजलतावेष्टवन्धनं श्रुतिरिति
प्रतिबुध्यते । प्रतिबोधवेलाविसर्जितापाङ्गद्वष्टिविज्ञातशून्यशयनीयसञ्जातमोह-
मीललोचना ससंभ्रमसखीप्रवृत्तिप्रतिपन्नमूर्च्छाविच्छेदसमयसङ्कलितदीर्घनिःश्वास-
संजनितजीविताशा किंकर्तव्यमूढं प्रथमप्रार्थितं निजजीवितावसानं दुर्वारदैव-
दुर्विलसितोपालम्भमात्रव्यापारं सखीजनं करोति ।)

मोहमीललोचना ससंभ्रमसखीप्रवृत्तिप्रतिपन्नमूर्च्छाविच्छेदसमयसङ्कलितदीर्घ-
निःश्वाससंज्ञातजीविताशा किंकर्तव्यमूढं प्रथमप्रार्थितं निजजीवितावसानं
दुर्वारदैवदुर्विलसितोपालम्भमात्रव्यापारं सखीजनं करोति । प्रतिबोधकाले
विसर्जितया प्रेषितया, प्रियदर्शनायेत्यर्थात्, अपाङ्गद्वष्टया कटाक्षदर्शनेन
विज्ञातात् शून्यशयनीयात् सञ्जातेन, 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषण-
मुपसंक्रामतः' इति न्यायाच्छयनीयस्य प्रियतमशून्यत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । मोहेन
मूर्च्छया, सेन्द्रियस्य मनसो दुःखाभिघातात् प्रलीनतयेत्यर्थः । मीललोचना
मुकुलीभवन्नेत्रा । अत एव ससंभ्रमाणां सखीस्नेहव्याकुलानां सखीनां
प्रवृत्त्या हिमजलावसेकबीजनसंवाहनादिना प्रयत्नेन, प्रतिपन्नः प्राप्तो यो
मूर्च्छाया विच्छेदः प्रशमः तत्काले सङ्कलितेन प्रवृत्तेन दीर्घनिःश्वासेन
सञ्जनित उत्पादिता जीविते स्वस्याः प्राणसन्धारणे आशा श्रद्धा यया ।
सखीनामित्यर्थात् । निश्चेष्टतया पूर्वमुत्पन्नस्य मृतत्वग्रभस्य जीवनचिह्नेन श्वास-
निर्गमेण निरस्तत्वात् । [किंकर्तव्यमूढं] किं कर्तव्यमस्माभिरिति
अप्रतिपत्तिविवशम् । प्रथमं मालतीप्राणावसादात् पूर्वं निजप्राणवियोगः प्रार्थि-
तोऽभिलषितो येन । दुस्सहदुःखदर्शनपरिहारायेत्यर्थः । तत्र हेतुः — दुर्वारस्य
प्रतिकर्तुमशक्यस्य दैवदुर्विलसितरय विधिकर्तृकस्य दुष्टचेष्टितस्य, उपात्तलो-
विगर्हणं, तन्मात्रं तदेव व्यापारः प्रयत्नो यस्येति अपरिहार्यतया अनश्व-
भावनिर्णये साक्षिमात्रमपि मा भूदस्माकमिति भावः ।

- १ 'सञ्जनित' क. पाठ. २. 'कर्तव्यमूढा', ३. 'ज्ञानदुर्वार'
४. 'विज्ञातशून्यशयनीया' ज पाठ. ५. 'सखीनामित्यर्थ. निश्चेष्ट' क. अ. पाठ.
६ 'पूर्वमुत्पन्नमृतत्व' ज पाठ. ७. 'जीविताचिह्नेन', ८. 'किं किं कर्तव्य' छ
पाठः ९. 'अपरिवार्यतया' घ पाठ १० 'साक्षित्वमपि' छ पाठः,

(पश्य भगवति ! एषु नावल्लावण्यभूयिष्ठनिर्माणपरिपेलेष्वङ्गेषु दारुणं विजृम्भितस्य कियच्चिरं कुशलादसानता मन्मथस्य । कथं च इमानि रमण-
कैलिकलहकोपोपरागपल्लवितकेरळीकपोलकोमलोद्वेलविमलचन्द्रचन्द्रिकोद्दामदलित-
तिमिरावरणानि विभावरीमुखानि ।)

इमे अ उल्लसितदुग्धराशिपूरधवलोज्ज्वलज्योत्स्नाप्रक्षालिताण्यपेरि-
मिलितपाटलकुलनिर्गच्छहलपरिमळोत्पीडसंकलसङ्कलनमांसळायमानमसृणमलयमारु-

इमानि इमे इति च वसन्तस्य वर्तमानत्वात् प्रश्रितत्वाभिनयः । रमणैः
प्रियतमै सह य केलिकलह कीडाकृतो गोत्रम्बलनादिमूलः समरः, तेन यः
कोपोपरागः क्रोधोपलेपः, ततः पल्लवित सञ्जातपल्लव इत्यस्यत्वं लक्ष्यते ।
केरळवरवर्णिनीनां सुवर्णवर्णानां कोपोपरागमण्डितैः सरापाण्डुभिर्गण्डमण्डलै-
रखण्डसाम्यलाभादुदयरागरूपितायाश्चन्द्रिकायाः केरळीग्रहण । दक्ष्यते च—

‘गाढोत्कण्ठकठोरकेरळवधूगण्डावपाण्डुच्छदैः’ (VI 19)

इति । केरळीकपोलवत् कोमला सुकुमारसुभगा, उद्वेला मर्यादामुल्लङ्घ्य
वर्तमाना, सर्वपथीनेत्यर्थः । विगलस्य हिमव्यपायात् प्रसन्नस्य चन्द्रस्य
चन्द्रिकया उद्दामदलितं विशृङ्खलं नाशितं, तिमिररूपमावरणं तिरोधानं
येषां तानि । विभावरीमुखानि रात्रीणामारम्भाः । कथं नानर्थकारिणो भवन्ति
प्रियसख्या इति उत्तरवाक्यगतेन विपरिणतलिङ्गेनान्वयः । अत्र नायकस्य
सख्या इदित्यपनीतावकुण्ठननीलाशुकाया नायिकायाः समाधिरनुसन्धेयः ।

इमे चोल्लसितदुग्धराशिपूरधवलोज्ज्वलज्योत्स्नाप्रक्षालितनभोऽङ्गपरिमिलित-
पाटलकुलनिर्गच्छहलपरिमळोत्पीडसंकलसङ्कलनमांसळायमानमसृणमलयमारु-
तोद्धूसरितदशादिशामुग्धाः । रजनीपरिणामा नानर्थकारिणो भवन्ति प्रिय-
सख्याः । उल्लसितस्य चन्द्रोदयक्षुभितस्य, दुग्धराशेः क्षीरसागरस्य, पूरः
प्रवाहः, तद्द्रव्यलयोज्ज्वलया च ज्योत्स्नया प्रक्षालिते स्तूपिते । निजस्य

१ ‘दुग्धमिन्धुपूर’ क. झ ज ‘दुग्धधारापूर’ छ. ज. पाठ २. ‘जोहाजल-
पपन्नल्लिअगधणंगणा’ क. झ. ज. पाठ. ३ ‘परिमळिअपाटल’ ग. र. श. ग. पाठ.
४ ‘णिम्महणवहळ’ क. छ. झ. य. ‘णिम्महन्तवहळ’ छ. ग. घ. ङ. ‘णिप्पमन्दवहळ’
छ. पाठ. ५. ‘परिमळुगारसंवलयमणिण’ क. ज. झ. पाठ..

१ ‘क्रोधोपलेपः’ क. ज. पाठ २. ‘नीनां कोपोप’ ज. पाठः.

तामिन्दकी—वन्ते लवङ्गिके !

यदि तद्विषयोऽनुरागबन्धः

स्फुटमेतद्दि फलं गुणज्ञतायाः ।

इति नन्दितमप्यवस्थयास्या

हृदयं दारुणया विदार्यते मे ॥ १३ ॥

अथ कामन्दकी श्रुततद्वृत्तान्ता भङ्ग्या तदनुरागबन्धं स्तिरीङ्गरोति यदी-
त्यादि । यदीति पूर्वमपरेशातत्वनमिनोयोक्तिः । तद्विषयः नाध्वमालम्ब्य प्रवृत्तः ।
अनुरागबन्धः अनुरागात्करो बन्धः बन्धनं. अनुरागस्य वा बन्धः दृढीभावः ।

‘सुखदुःखात्मकं भोग्यं सुखत्वेनाभिनन्द्यते ।

येन रागः स इत्युक्तो रज्ज्वात्तद्विषयात्मनोः ॥’

‘रागोऽनुवृत्तोऽविच्छिन्नमनुराग उदाहृतः ।’

इति भावप्रकाशः । स्फुटं निश्चितम् । फलं प्रयोजनम् । गुणज्ञतायाः कुलरूप-
शीलमाधुर्यकलाकौशलादिगुणविशिष्टपुरुषविशेषज्ञानस्य । एतत्तद्विषयानुरागबन्ध-
रूपम् । हि प्रसिद्धौ, सर्वलोकसन्मतोऽयमर्थ इत्यर्थः । अन्यथा गुणविशिष्ट-
च जानाति अन्यस्मिन्श्चानुरज्यत इति । केन सज्जनित्युन्मत्तपत्ने विचक्षणै-
र्निमित्तप्यत इति भावः । इति अनेन हेतुना । नन्दितं प्रहृष्टम् । अपीत्युक्त्या
पितृदेशीयाया स्वस्या अभिनन्दनेन पित्रादीनामप्यनभिनन्दनीयत्वात् न तद्वि-
षयाशङ्का अर्तव्येति व्यञ्जयति. गुणपक्षपातस्य सर्वजनस्वास्थ्यत्वात् । विदार्यते
विभियते । दारुणयेत्यत्र हेतुः. कालान्तराक्षमत्वाद् अपायघाताजननेनेत्यर्थः ।
मे हृदयमिति निर्व्याजलेहनिगलितत्वं प्रकाशयते । अत्र पूर्वार्थेऽतिशयोक्ति-
रुत्तरार्धे भावसन्निध्यालङ्कारः । यद्यर्थोक्तौ कल्पनाद्धर्षावेत्यायोर्भावयोः स्पर्धोभावेन
‘अवस्थानप्रतिपादनाच्च ॥ १३ ॥

१ काम—लवङ्गिके ! क ल ड ज झ ङ. पाठ २. दा स्वाद्धृष्टं ख
पाठ ३ विभाव्यते ख, विदार्यते, ज झ ङ. पाठ

१ श्रुतवृत्तान्ता ए पाठ. २ बन्धनं ए पाठ ३ ‘यदिति पूर्व ग ए,
उदीत पूर्व ह पाठ. ४ ध्वमवलम्ब्य’ ज पाठ ५ इति हि हेतुं क पाठ
६ ‘नन्यभिनन्दनयत्वात् ज पाठ ७ भिद्यते ख ग घ. ह ज पाठ ८
‘भावसिद्धिश्चालङ्कार क. पाठ ९ ‘भावेन प्रति’ क. भावेन अवस्था प्रति ग पाठ

‘माधवः— स्थाने हृल्लासो भगवत्योः । अहो प्रमादः ।

प्रकृतिललितमेतत्सौकुमार्यैकसारं

वपुरयमपि सत्यं दारुणः पञ्चबाणः ।

स्थाने योग्येऽवसरे । स्वजिज्ञासितस्य तदभिप्रायस्य सर्वात्मना ज्ञातत्वादिति
शब्दः । हिरवधारणे । स्थाने एवेत्यर्थः । उल्लासः हर्षः । उल्लासस्यैवोक्तिः हर्षस्यैव
सात्विकत्वादावेगस्य नाटितत्वाच्चेति मन्तव्यम् । हृल्लास इति तु पाठे हृल्लासो नाम
हृद्भोगविशेषः ।

‘सप्रसेको हृदयोक्लेशो हृल्लासः ।’

इति वैद्यक्ये लक्षितत्वात् । अत्र तु लक्षणया हृदयदुःखमुच्यते हृदयं विदार्यत
इत्युक्तेः । अथ तदवस्थाश्रवणादाविजमानोऽपायशङ्की कथयति—अहो इति
अचिन्तितत्वाद्विस्मयः । स्वावस्थया एवानुभवगोचरस्य पूर्वभूतिदारुणत्वसम्भा-
वनादिदानीं ततोऽपि तदवस्थाया दारुणत्वमनुसन्धाय अचिन्तितोऽयमर्थः किं देवे-
नोपनिपातित इत्याश्चर्यबुद्धिं द्योतयति । प्रमादः अवधाय परिहर्त्तव्योऽनर्थः ।

प्रमादत्वमेवोपपादयति—प्रकृतिललितमित्यादि । प्रकृत्या स्वभावतो,
न पुनर्वेषविरचनया ललितं सुन्दरम् । एतदिति पुरोवर्तिनोऽनुभवामिनयः ।
सौकुमार्यैकसारं मर्दवमेकमेव सारं बलं स्थिरांशो वा यस्य । बेणूनामिव
त्वक् चन्दनानामिव गन्धः, यतस्ते त्वक्सारा गन्धसारा इति च कथ्यन्ते ।
अयमिति पुंस्वितशरस्य त्वसमीपे सन्ततसन्निहितस्य तस्थानुभूयमानत्वा-

१. ‘माध—स्थान एव हृल्लासो’ क घ अ, ‘माध—स्थान एव अभ्युल्लासो’
घ, माध—अहो स्थान एव अभ्युल्लासो’ ज, ‘माध—स्थान एव हृदयोक्लेशो भग’ झ-
पाठः. २. ‘त्या । वाम—अहो’ क. ट ज. झ. ञ, ‘त्या प्रकृतिललित’ ख पाठः.

१. ‘नाटितत्वाच्चेति’ ख. ग पाठ २. ‘स्वावस्थाया छ ज पाठ ३.
‘नुभावगोचरस्य पूर्वभूतभावत्वमिति दारुणत्वसम्भावना इदानीं’ ४. ‘किं देवेन च
निपातित’ ५. सारं वपु मर्द ६ गन्धा ज पाठ.

चलितसलयत्रातोद्भूतचूतप्रसूनः

उद्यमयसपि कालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥ १४ ॥

लब्धिं काला — अर्णं च जाणिदं होदु भवदीय । एदस्मा-
हवपडिच्छन्दसणाहं चित्तफलअं । (मालत्याः स्तनांशुकमपनीय) एसा वि
तंररा जेव्व सहस्रविस्इदं चि कण्ठावलम्बिता वउलमाला मञ्जीवणं
पिअसदीय । (वकुलमालां दर्शयति ।)

(अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्या । एतन्माधवप्रतिच्छन्दसनाथं चित्र-
फलकम् । (मालत्याः स्तनांशुकमपनीय) एषापि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति
कण्ठावलम्बिता वकुलमाला सञ्जीवनं प्रियसख्याः ।)

मिनयः । सत्यमित्यनुभवसिद्धत्वादसन्दिग्धत्वम् । चारुचन्द्रावतंसः चारुः
प्रसन्नश्चन्द्र एवावतंस कुन्तवकादिमयः कर्णपूरं यम् । अयमिति वर्त-
मानत्वादसन्तस्य परामर्गः । अपिभ्या दारुणत्वं समुद्ध्यते । अय पद्मा-
णोऽपि दारुणः, अय कालोऽपि दारुणः इति स्वहृदयसंवादात् प्रकृतिललि-
तमेतद्वपुः सौकुमार्यकसास्मः ; एतौ च दारुणौ; अतः सुकुमारदारुणयोः
श्लेषरयतिर्वैद्ययात्, इत्थं कः प्रकारो भविष्यतीति शेषः । अत्र चिन्तारव्यो
भावो व्यज्यते । विषम चालङ्कारः ॥ १४ ॥

अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्या । उक्तादन्यच्च किञ्चिद्वस्तु भगवत्या
ज्ञातं भवतु । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३-२-१८८) इति निष्ठायां
“क्तस्य च वर्तमाने” (२-३-६७-) इति कर्तरि षष्ठी । एतन्माधवप्रति-
च्छन्दसनाथं चित्रफलकम् । एतदित्युक्तेः सदा स्वहस्तभूतत्वं नस्य प्रका-
शयते । स्तनांशुकमपनीयेति त्रैपाच्छादितायाः वकुलमालायाः प्रकाश-
नाय तिरोहितस्य माधवस्य स्तनमुकुलप्रदर्शनं नयनाहादसाम्राज्यं च सम्पा-
दयितुमिति भावः । एषापि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता
वकुलमाला सञ्जीवनं प्रियसख्याः । सञ्जीवनं प्राणसन्धारणसाधनम् ।

१. 'एदं च माहव' घ. छ ज. पाठ. २. 'तस्स चेअ ख. पाठः ३.
'माला जावण' ४. छ. ज. पाठ.

१. 'इदं नन्वात्' ज. पाठ २. 'विषम्यम्' क. ख. पाठ. ३. 'अपचा
श्चादिताया' ग. घ. छ पाठ

(बकुलमालां दर्शयति ।)

आधवा — (सस्पृहम्)

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः

सखि ! बकुलावलि! बल्लभासि जाता ।

परिणतविसकाण्डपाण्डुगुग्ध-

स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती ॥ १५ ॥

स्तनांशुकापनयनस्य फलमाह — सस्पृहमेति । अहो इयं धन्या-
नामस्माकमीदृशः सुकृतपरिणाम इति तस्य जन्मनि स्वयं सापेक्षमि-
त्यर्थः ।

जितमित्यादि । इह भुवने न पुनरस्मिन् प्रदेशे । जितं सर्वमभि-
भूय स्थितमिति भावे निष्ठा । अस्याः मालत्याः । सखीति, न पुनर्वत्सोति
सखीत्वस्य पुत्रीत्वादपि विसम्भ्रममिदं त्वादवसरे स्मारयितव्यस्त्वयायं जन
इति प्रार्थना द्योत्यते । बल्लभा इष्टतमा । अत एव जातासि सफल-
जन्मासि यदित्यर्थः । अन्यथा 'असि'पदप्रयोगात् 'जाता'शब्दस्यापुष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गात् । बल्लभात्वमेवोपपादयति — परिणतं किञ्चिज्जरठम्, विस-
काण्डं मृणालदण्डः, तद्वत् पाण्डुरगौरवर्णयोर्गुग्धयोर्निवप्ररूढत्वादप्रौढयोः
स्तनयोः । परिणतविसप्रहणं चम्पकदलवर्णयोः स्तनयोः प्रसक्तस्य सरपाण्डिमोऽ-
स्फुटत्वात् कपिलशोभित्वं प्रकाशयितुम्

'बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-

विण्णोः पदं प्रथममग्रकैरव्यनक्ति ।'

इत्युक्तत्वात् । परिणाहो विस्तारस्तस्य विलासः शोभा तदर्थं वैजयन्ती
त्रिभुवनविजयेनोत्थापितध्वजपताका, भूत्वेति शेषः । अत्राचेतने वस्तुनि चेतन-
वदभिसुखीकृत्य सम्भाषणानुपपत्तेः वाच्यस्यासम्भवेऽपि प्रकृते तात्पर्येणारोप-
प्रतीतिर्वैधर्म्येणायमप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अस्माभिस्तु न जितमिति वैधर्म्येण

१. 'जितमिव भुवने' क पाठः.

१. 'सामेलापमित्यर्थः', २. 'सखीत्वस्यापुत्रीत्वादविसम्भ्रमः', ३. 'विज-
योत्थापित', ४. 'रोपात् प्रतीतिः', ५. 'वैधर्म्यप्रतीति' अ. पाठः.

(नैपथ्ये कलकल । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

पुनर्नैपथ्ये — अरे अरे शङ्करपुरवासिनो जनपदा ! एसो वसु जोव्वणा-
प्रस्तुतगतीतेरनुमानं ॥ साध्यतां धननिर्देशाद्वैजयन्तीत्यत्र रूपकं च । 'तदास्यतां
किञ्चिदाल्लयेय'मित्यारभ्य विलासवैजयन्तीत्यन्तेन उत्तरोत्तरकथनात् प्रगमः ।

अथैवं द्वीमुत्तेन प्रकटितपरस्परानुरागयोर्नायकयोरन्योन्यस्य दर्शनाय
स्ताकानायकस्य नकरन्दस्य मदयन्तिकादर्शनाय चोपायभूत शार्दूलवस्कु-
दरूपं व्यसनमुपक्षिपति । गुणानुरक्ताया एव प्राणसंशये नायकेन परित्रातायाः
दृतज्ञतायापि तस्मिन्ननुरागदाढ्येस्यावश्यंभावात् मदयन्तिकामकरन्दयोरनुराग-
गर्वाय शार्दूलवृत्तान्तोऽवुना कथ्यते । मालतीमाधवयोस्तु कौपालिकवृत्तान्तो
वक्ष्यते । एवं कृतपरस्परपरिग्रहयोश्च द्वीप्रत्ययात् समागमः । स तु
'देवताभिगमने यात्रायामुद्यानगमने क्रीडायां जलावतरणे विवाहे यज्ञे व्यसनो-
त्सवेष्वन्युत्पाते चौरविश्रमे जनपदस्य चक्रारोपणे प्रेक्षाव्यापारे तेषु तेषु कार्ये-
ष्विति बाञ्चीया' इति द्वात्स्यायनवचनात् ।

कलकलः कोलाहलः । अविज्ञायमानभेदो बहूना महीयान् ध्वनिरि-
त्यर्थः । आकर्णयन्ति समन्तात् तदाभिमुख्येन कर्णान् कुर्वन्ति, अवधानेन
शृण्वन्तीत्यर्थः । 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे' (ग.) इति णिच् ॥ १५ ॥

अरे अरे इत्यादि । अरे अरे शङ्करपुरवासिनो जनपदाः ! एष खलु
यौवनारम्भभरितदुर्विषहामर्षरोषव्यतिकरवत्प्रकारविधटितोद्भुटितलोहपञ्जरप्रति -
नङ्गसज्जलितो लीलाविलासोद्वेष्टद्वल्लभतुल्लाङ्गूलविकटवैजयन्तिकविषमडामर-
शरीरसन्निवेशो मठावकम्प्य तत्क्षणसतृप्णकमृत्तितानेकदेहिदेहावयवगध्यस्थितं
निष्ठुरास्थित्वाण्डनट्टहारकटकटायमानकरपत्रकठिनदंष्ट्राफरालमुखकन्दरः प्रैकट-
विजृम्भणोद्दामदारुणचपेटबलात्कारप्रमथितानेक्षुत्तुङ्गजालावगारभरितगङ्गुहा -
गर्भगम्भीरगलादोल्लसितरल्लिगच्छरणशब्दसन्दर्भपूरितनभोभागो भीषितनष्टविद्रा-
विताशेषजननिद्रह' । कठोरनखरर्षपरवजनिर्दयकृष्टकटक्त्वरितजन्तुगात्रापरो-

१. नैपथ्ये, २. अरे अरे शङ्करपुरवासिनो जनपदाः ! ३. 'मकरप्रणाधि-
वासिनो क. अ. ज. पाठ .

१. 'साधनभावनिकेना ज. पाठ . २. 'प्रगम' क. ज. पाठ . ३. 'कौपालि-
कावृत्तान्तो क. ज. पाठ . ४. 'त्रैज्यव्यापारे ज. पाठ . ५. 'प्रकटितविजृ' ख.
पाठ . ६. 'नखकोर्पर' ख. 'नखकर्पर' ज. पाठ .

रंभभरिदुर्विसहामरिसरोऽवद अरु लामोडि विहडि दुर्गुडि अलोहपञ्जर-
पडि भङ्गसङ्गळिदो लीलाविलासुव्वेल्लवल्लहतुत्तळङ्गूलविअडवेजअन्ति
अविसमडानरसरीरसणिवेसो मठादो अवक्कमिअ तत्तुत्तुणसतिह-

पर्युत्तरद्रक्तकर्मितगतिपथो दुष्टशार्दूलः कृतान्तलीलायितं करोति । तत्
परिरक्षत यथाशक्त्यात्मनां जीवितमिति । अरे अरे इति आभिमुख्यकरण-
द्योतकमव्ययम् । वीप्सया सम्भ्रमो द्योत्यते । जनपदाः जनाः । 'देशे जने
जनपद' इति वैजयन्ती । बाल्य एव पूर्वं पञ्जरे निरुद्धत्वादिदानीं यौव-
नस्यारम्भेण पूर्णो दुर्विषहो मनस्यमानसर्षो बन्धनयन्त्रणाक्षमा, तेन यो रोषो
रोद्धृजनरयोपरि जिघांसया क्रोधः, तत्सम्बन्धेन बलात्कारो हठप्रवृत्तिः । स्वतो
बलिनः क्रोधे सति द्विगुणबलत्वमिति भावः ।

‘प्रायः स्वं महिमानं कोपात् प्रतिपद्यते हि जनः ।’

इति शाकुन्तलोक्तेः । तेन विधटितस्य विश्लेषितसन्धिबन्धस्यात एवोद्भूटि-
तस्य स्वयं खण्डितावयवस्य लोहपञ्जरस्यायोमयबन्धनयन्त्रस्य, प्रतिभङ्गेन
प्रत्यङ्गसम्मर्दनेन सङ्कलितः निर्वाधं निष्क्रान्तः । लीलाविलासेन क्रीडाप्रयुक्तेन
सञ्चरणेनोद्वेल्लत् ऊर्ध्वं चलत् वल्लभमिष्टतमं तुङ्गं स्वत उन्नतं लाङ्गूलं
बालधरेव विकटा विस्तृता वैजयन्तिका ध्वजपटी । दूरत एव तरलोन्नतत्वेन
दृश्यमानत्वात् तया विषमः निम्नोन्नतः छामरः भीषणश्च शरीरसन्निवेशो देह-
संस्थानं यस्य । मठाद्देवालयसमीपगतच्छात्रादिनिवासस्थानात् पञ्जरावस्थानस्थ-
लात् । 'मठःच्छात्रादिनिलयः' इत्यमरः । अवक्कम्य उत्प्लुत्य, तत्क्षण-
एवापक्रमसमनन्तरमेव सतृष्णं चिरकालप्रार्थितत्वात् साम्रहं यथा तथा कवलि-

१. 'रंभगव्वसंभरिद' क. झ. च. पाठ २. 'डिदुद्धाटिद' क. छ. झ. ज.
पाठ ३. 'पञ्जपटिअड्डमिदुलाणिरोहपडिमङ्ग' क, 'पञ्जरगडिलगसत्त' ज, 'पञ्जे-
गिदुद्धुलणिरोहणडिमङ्ग' झ. छ. पाठ ४. 'दो गिलाली' क. झ. पाठ ५.
'विलासपेरन्ते' न. य. ह. लु. त. त. ल. ड. ग. क, 'विलासुव्वेडन्तवहलुत्तुत्तळङ्गूल' झ. अ. पाठः.
६. 'आम्भरल्लभनरीर', क. झ. ज. 'आविसमडानरसरीर' य. पाठ.

१. 'दुर्विषहो मनस्यमानोऽस्य' ज. पाठः.

कचलिदाणे अदेहिदेहाव अवमंज्जत्थिदणिट्ठुरत्थिखण्डणटङ्कारकडकडाअ-
न्तकरपत्तकठिणदाढाकराल्लुहअन्दरो पैअडविअम्भणुदामदारुणचवेडव-
ळामोडिपमहिदाणे अतुरङ्गज्जळोवगारगरिदगळगुहागम्भगम्भरिगंगरु -

तानां भक्षितानां अनेकेषां देहिनां देहावयवा मूर्धाद्यङ्गानि, तन्मध्यस्थितानां
निष्ठुराणां कठिनानामस्थनां कपालादीनां खण्डने चर्वणे यष्टङ्कारः कठिन्-
द्रव्यखण्डनशब्दानुकारः ।

‘दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभंगोद्यत-

ष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।’

इति महावीरचरितोक्तेः । तेन कटकटायमानाभिः परस्पराभिघट्टनात् कट-
कटेतिशब्दान् कुर्वाणामभिः ।

‘निपीड्य पाणिना पाणिं दन्तान् कटकटाप्य च ।’

इति रामायणोक्तेः । करपत्रं ककचस्तद्वत् कर्कशाभिः दंष्ट्राभिः महद्भिः
दशनैः कराळा विकृता मुखरूपा कन्दरा गिरिवरी यस्य । प्रकटेन स्पष्टेन विजृ-
म्भणेन विततीकरणेन उद्दामदारुणेन अत्यर्थं क्रूरेण, अन्यदा कोशनिक्षि-
प्तनखरस्य पाणिपादस्य सङ्कोचात्, चपेटस्य हस्ततलताडनस्य बलात्कारेण ।

‘पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ’

इत्यमरः । प्रमथितानामनेकेषां तुरङ्गमाणामश्वानां जाङ्गलस्य मांसस्य अव-
गारेण भक्षणेन । अवपूर्वाद् गिरतेर्घञि रूपम् । ‘ओदवापयोः’ (प्रा.प्र.४.११०)
इत्योकारः । भरिते पूरिते । गलगुहागर्भे कण्ठविलकुहरे गम्भीरेण

१. ‘मज्झणिट्ठुर’ क. झ. ज. पाठ २. ‘खण्डटङ्कार’ क. छ झ. ज. पाठ

३. ‘पण्डवज्जणिग्धाअदारुण’ क. झ. ज. ‘विअडविअम्भ’ छ. ज. पाठ ४.

‘चवेडामोडणपाडिदाणेअ’ क. झ. ज. ‘चपेटामोडिअसळामोडिअपमडि’ छ. ज. पाठः

५. ‘णेअणरतुरङ्ग’ क. छ. ज. झ. ज. पाठ ६. ‘जङ्गळुगार’ क. झ. ज. ‘जङ्गळोवगार’

ग. छ. ‘जङ्गळोवगार’ क. पाठ. ७. ‘घघरोरलि’ क. झ. ज. ‘घघरुलसिअ’ ख.

‘गेगरोरलि’ ज. पाठ

१. ‘दोस्तम्भाञ्चित’ ज. पाठ २. ‘विजृम्भितेन’ ज. पाठः. ३. ‘तुरङ्गमाणा’

ख. ग. पाठः

हसिअरल्लिगल्लरणसदसन्दभपूरिअणहोभाओ भेसविअणहविदाविदा-
सेसजणणिवहो कठोरणहरकप्परोरप्फणिहअकडिअकडअतुरिअजन्तुगत्ता-
उवरोपरि उत्तरन्तरत्तकदमिअगइवहो दुइसद्दुल्लो कदन्तल्लोलाइदं करोदि ।
तां परिरक्खध जवासैत्ती अत्ताणं जीविदं ।

(अरे अरे शङ्करपुरवासिनो जनपदाः ! एष सुलु यौवनारम्भ-
भरितदुर्बिषहामर्षरोपव्यतिकरबलात्कारविषटितोत्त्रुटितलोहपञ्जरप्रतिभङ्गसङ्कलितो
लीलाविलासोद्वेल्लद्वल्लभतुङ्गलाङ्गूलविकटवैजयन्तिकाविषमडामरशरीरसन्निवेशो
मठादवक्रम्य तत्क्षणसतृष्णकबलितानेकदेहिदेहावयवमध्यस्थितनिष्ठुरास्थि-
खण्डनटङ्कारकटकशयमानकरपत्रकठिनदंष्ट्राकरालमुखकन्दरः प्रकटविजृम्भणोद्दाम-

गरीयसा गद्गदेन उल्लसितेन रल्लिगल्लरणशब्दसन्दर्भेण व्याघ्रादीनां हर्षो-
त्कर्षहेतुकं गर्जितं रल्लिगल्लरणम् । देशीशब्दश्चायम् । सन्दर्भः ग्रथनं
उपर्युपरि प्रवृत्तिरित्यर्थः । पूरितो नभोभागो येन । भीषिताः त्रासिता
अत एव नष्टा अदर्शनं गमिता लताकुञ्जादिषु तिरोहिता इत्यर्थः । विद्रा-
विता दिगन्तेषु विधाविताश्च जननिब्रहा येन । कठोरैर्नखकर्पररूपैर्नखकपा-
लात्मकैर्वज्रैर्निर्दयकृष्टानां पृष्ठतोऽनुसृत्येत्यर्थात् । 'गहकडम्बे'ति वा पाठः ।
नखसमूहेनेत्यर्थः । 'उरपफ इति वज्रस्य देशीसंज्ञा । कटकत्वरितानां
पुरं प्रवेष्टुं धावतां जन्तूनां, गात्रापरोपरि गात्रस्य शरीरस्यापरः पृष्ठभागः
आकर्षणेनाधोमुखापातित्वात् तस्योपरि ऊर्ध्वभागे, उत्तरता उत्प्लवमानेन
रक्तेन रुधिरेण कर्दमितः पङ्क्तिलो गतिपथो यस्येति । गतिपथ इत्यनेन
यतो यतो गम्यते स स पन्थास्तथेति व्यज्यते । शार्दूलशब्देनैव गतार्थत्वेऽपि

१ 'पडिरवाभोअभीसिअणट्ठ' क, 'पूरिअगअणअल्लो जीविअणट्ठ' ख, 'पूरि-
अणहअल्लो णिहदभेसिअविदाविथ' छ, 'पूरिअणहअल्लो णिप्पेसिदणट्ठणिदाविदासेस' ज.
'पडिरवाभोअभीसिअविदणट्ठ' झ ज पाठ २ 'णहरकप्परकमणणिहअ' क झ ज
'गहकप्परो' घ, 'णहरकप्परदळिआकडजन्तु' ज पाठ ३. 'णिदुअदारिदजन्तुगत्ता-
प्पउत्तरत्त' क, 'णिदुअदारिदजन्तुगत्तावअवप्पउत्तरत्त' झ. ज पाठ ४ 'लो-
कुविअकदन्त' क झ ज पाठ ५ 'कालायिअं' ख पाठ ६ 'ता रक्खध'
क झ. य पाठ ७ 'सत्तीए अणजोवदं ति' क, 'सत्ति अत्तणो जी' ख घ छ. ज,
'सत्तीए अप्पणो जी' ग. ङ पाठ

१. 'हर्षहेतुक' ग. घ. ङ. पाठ २ 'नखकर्पर'. ३. 'गह कर्परेति वा' ज. पाठः
४ 'उरपफ वज्रस्य' झ, 'उरपफ इति' ज पाठ ५ 'शरीरस्परः' छ. पाठः
६ 'शब्देन गतार्थ' ख पाठः

द्राहणचपेटवलात्कारप्रमाथितानेकतुरङ्गजाङ्गलावगारभरितगलगुहागर्भगम्भीरगद्गदो-
ल्लसितरल्लिगल्लूर्णशब्दसन्धेयूरितनभोभागो भीषितनष्टविद्रावितारोवजननिबहः
कठोरनखरकर्परवज्रनिर्दयकृष्टकटकत्वरितजन्तुगात्रापरोप्युत्तरदक्तकर्द्धमितगतिपथो
दुष्टशार्दूलः कृतान्तलीलायित करोति । तत् परिरक्षत यथाशक्त्यात्मनां
जीवितम् ।)

(प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धराजिता)

परित्ताअध! परित्ताअध! एसा णो पिससही अनच्चणन्दणस्स भैङ्गी
मदअन्तिआ एदिणा दुट्ठसद्धूलेण हँदविद्वाविअपरिअणा अभिहवीअदि ।

(परित्रायध्वं! परित्रायध्वं! एषा नः प्रियसखी अमात्यनन्दनस्य
भगिनी नम्रयन्तिहा एतेन दुष्टशार्दूलेन हतविद्रावितपीरजना अभिद्राव्यते ।)

दुष्टशब्दस्य प्रयोगो भीतजनवचनत्वादुष्टः । कृतान्तस्य यमस्य लीलैव लीला-
यितं, तत्करोति । सर्वजन्तुसंहारसंस्मृमादित्यर्थः ।

अत्र च कवलितानेकेति प्रमाथितानेकतुरङ्गेति भीषितनष्टविद्रावितेति
निर्दयकृष्टकटकत्वरितजन्तुगात्रेति च पौनर्ल्वत्यं नौशङ्कनीयम् । तत्र तत्र
फलक्येऽपि विध्वंसनप्रकारभेदप्रतिपादनस्य चमत्कारकारित्वादत्र रौद्ररसो
धन्यते । आरभटी च वृत्तिरनुसन्धेया । एवमन्यत्रापीदृशे स्थले ।

“ आरभटी पुनः

रसे रौद्रे सवीभत्से”

इति वचनात् । [तत्] तस्मात् परिरक्षत । यथाशक्ति स्वं स्वं सामर्थ्यमनतिक्रम्य ।
गर्भगृहप्रवेशवृक्षारोहणदूरधावनादिभिरित्यर्थः । आत्मनां स्वेपां जीवितं
प्राणानित्यवश्यरक्षणीयत्वमाह ।

सम्भ्रान्ता फेणसंसनोत्तरीयस्खलनादिभिर्मनःक्षोभं प्रकाशयन्तीत्यर्थः ।
परित्रायध्वं परित्रायध्वं रक्षत रक्षतेति वीप्सया त्वरां द्योतयति । अविशेष-
णोक्तिः यः कश्चित् समर्थस्तं प्रति प्रार्थना व्यञ्जयति । कुत इत्याह—एषा

१. ‘(विद्वा बुद्धराजिता सत्रायं)’ क ज पाठ २. ‘ता—एसा’ छ. पाठ ३. ‘बाह-
गिआ’ क घ. छ. ज झ. ‘भङ्गिआ ग पाठ ४. ‘विणिहद’ क झ. अ. ‘णिहद’ छ
पाठ ५. ‘विआसेसपरिअगा’ ज ज. ब. पाठ ६. ‘अभिहवीअदि’ क ज. झ. ब. पाठ

१. ‘न जन्नीयं’ क पाठ. २. ‘मनोमयी’ न. पाठ ३. ‘प्रार्थन’ ज. पाठः

मालती—अहो प्रमादो । (अहो प्रमादः ।)

माधवः—(उत्थाय) बुद्धरक्षिते! क्वासौ कासौ ?

मालती—(दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसं सौत्कर्षं च आत्मगतम्) अम्महे एसो वि एत्थ ज्जेव्व । (अम्महे एषोऽप्यत्रैव ।)

माधवः—(स्वगतं) हन्त पुण्यवानस्मि, यदहमर्त्तिकितोपनतदर्शनो-
ल्लसितयानया ।

नः प्रियसखी अमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिका एतेन दुष्टशार्दूलेन हत-
विद्रावितपरिजना अभिद्राव्यते । एषेति समीप्यात् सुरक्षत्वं, नः प्रियसखीति
बहीनां स्त्रीणाननुग्रहः । अमात्यनन्दनस्य स्वभेति महते प्रत्युपकाराय
पर्याप्तेति ध्वन्यते । केचिद्धृता केचिद्विद्राविताध्वानुचरा यस्याः सा । हत-
विद्रावितपरिजनेति रक्षकान्तराभावादापदि वर्तमानाया रक्षणं प्रति समीचीनोऽ-
यमवसर इति ख्याप्यते । अभिद्राव्यते स्वोद्देशेनानुगम्यते ।

अहो प्रमादः अचिन्तितोऽनर्थः ।

उत्थाय रक्ताशोकगहनान्निष्क्रम्य प्रकाशीभूयेत्यर्थः । विरत्वाद्यौल्लं-
त्वाच्च रहस्यभेदमपि कृतवानिति द्योतयति । कासौ कासौ कस्मिन् देशे
मदयन्तिका । वीप्सया रक्षणत्वरं सूचयति ।

सहर्षं प्रियतमस्य विरमनोरथभूतादर्शनात् सप्रमोदम् । ससाध्वसमर्त्तिकि-
तोपनतत्वात् स्त्रीस्यभावाच्च । सार्वकविकाराच्च सौत्कर्षम् । अम्महे इत्याश्चर्य-
द्योतकमव्ययम् । एषोऽप्यत्रैवेति स्वसल्लापश्रवणशक्त्या लज्जां द्योतयति ।
वयमिवायमप्यस्मिन्नेव किं स्थित इत्यर्थः ।

गङ्गापुरोद्यानकुञ्जतिरोहितस्य मालतीवचनश्रवणात् झटित्यन्योन्यदर्श-
नाच्च समाधानं वीजस्य प्रकाशनात् । हन्तेति हर्षे । अतर्त्तिकितोपनतेन
अचिन्तितप्राप्तेन मदर्शनेन । उल्लसितया प्रहृष्टया अनया मालत्या ।

१ 'माल—लवङ्गिण अहो' क. घ छ झ व 'माल—सहि लवङ्गिण अहो' ग. ड ज
पाठ. २ 'अहो महन्तो प्रमादो' ज न पाठ. ३ 'माध—(ससंभ्रममुत्थाय)' क. झ. व.
'माध—इदं' ज पाठ. ४ 'ससाध्वसं च' ग छ. ज. पाठ. ५. दर्शनोल्लसितलोचनया-
नया' क. झ न पाठ.

१. 'रक्षकान्तराभावात्' ग घ. 'रक्षकाभावात्' ज. पाठ. २. 'वेति सल्लाप',
३. 'वानरभक्त' ज. पाठ. ४. 'न दर्शनेन' क. छ. पाठ.

कवलित इव छत्वाधक्षुपा स्फारितेन

प्रसमममृतमेघेनैव सान्द्रेण सिक्तः ।

अत्रिलमिव दास्रा पौण्डरीकेण नद्धः

स्त्रापित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ॥ १६ ॥

कवलित इवेत्यादि । स्फारितेन प्रहर्षविस्तरितेन अत एव सित-
भागप्रभावाहल्यत्रिमग्नकनीनि गर्नालिमत्त चक्षुष प्रकाश्यते । छत्तः कव-
लित इव नाकव्येन निर्गणं रज्यनेन तस्या दर्शनाग्रहः, प्रभापटला-
वच्छादितत्वं चात्मनः प्रतीयते । स्निग्धाख्यं चेतद् धीक्षितम् ।

‘स्निग्ध तद्यस्य विषयस्तन्मभामिलितो भवेत् ।’

इति वचनान् । ‘अस्नपयादिव घंगलितमग्निदिशा दृश’ इति हर्षचरितोक्तवत् ।
ततश्चोत्प्रेक्षेते । प्रसम मटित्येवाचिन्तितमित्यर्थः । सान्द्रेण नारन्द्रेण
अमृतमेघेन अमृतवर्षागर्शालो मेघो अमृतमेघः, तेन । गाढभार्थिवादित्वात्
समात् । ‘कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भः’ इति न्यायात् तस्य धवल-
वर्णोचित्यात् तदग्रहणम् ।

गुभैरधैरदधैरुपरिपरिचितैर्दृक्तपीयूषवर्षैः ।

इति तेषामागमप्रसिद्धेः । सिक्तः अभिष्टुष्टः । धर्मादमृतेनिति सिध्यति ।
अत्रिल भर्वादीणम् । पौण्डरीकेण दास्रा धवलज्जमलमंघ्रिन्या मालया । नद्धः
बद्ध इव । दुग्धस्रोतसा श्रीगण्डिप्रवाहेण निर्भरेण उद्वेगेन स्त्रापितः धारित
इवेति । अत्र सकलमन्नापहरत्वं बहुलरभावत्वं म्दच्छमधुरप्रमगण च दर्श-
नस्योन्नेक्षात्रयेण क्रमार्थमर्थ्यते । यस्यादेवं तन्नात्पुण्यवानस्मि । अन्यैवेवंविधस्य
प्रियाद्रीनस्य पास्यस्मन्वादिति भावः । अन्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्थयोः पाठ-
ज्यात्मनः प्रागादिकः । ‘यदहननकिने’त्यादि वाक्येणपस्यानन्वन्धादुत्प्रेक्षा-

१. ‘स्निग्ध तद्यस्य विषयस्तन्मभामिलितो भवेत्’ इति च उ उ १ ज पाठः २. ‘अस्नपयादिव घंगलितमग्निदिशा दृश’ इति च उ उ १ ज पाठः ३. ‘अमृतमेघेन अमृतवर्षागर्शालो मेघो अमृतमेघः’ इति च उ उ १ ज पाठः ४. ‘कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भः’ इति च उ उ १ ज पाठः ५. ‘यदहननकिने’त्यादि वाक्येणपस्यानन्वन्धादुत्प्रेक्षा-

१. ‘स्निग्ध तद्यस्य विषयस्तन्मभामिलितो भवेत्’ इति च उ उ १ ज पाठः २. ‘अस्नपयादिव घंगलितमग्निदिशा दृश’ इति च उ उ १ ज पाठः ३. ‘अमृतमेघेन अमृतवर्षागर्शालो मेघो अमृतमेघः’ इति च उ उ १ ज पाठः ४. ‘कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भः’ इति च उ उ १ ज पाठः ५. ‘यदहननकिने’त्यादि वाक्येणपस्यानन्वन्धादुत्प्रेक्षा-

कुतः—गहाभाजः । उज्ज्वलान्गहिररुज्ज्वलहे । (महाभाग उपासना-
स्थाने ।)

जाह्नवः—(अग्रे दृष्टं नैसर्गिकं) अहह !

संसक्तदुदितविनवितान्द्रजाल-

व्याधीर्णस्फुरदपट्टाण्डसम्प्लवः ।

निमित्तः सन्धुत्सवोन्मेषाण्यौचित्यात् । अन्यथा तस्याकस्मिकत्वमसामान्य-
वर्तिनो हेतोः एतेनोऽनुवर्षणस्यासमञ्जसात् । उचित इव चेति नकारस्य सर्व-
वाक्यार्थमुद्योगिन्स्वरमवाक्य एव कविना तत्र गाठचित्त्वेन प्रयुक्तत्वाद्
वाक्यान्तरे स्वगणगाढ ॥ १६ ॥

‘हन्त पुण्डवानि तान्’ इत्यनेन मनसात् प्रत्यागतेन ‘काक्षी’ इति
प्रोक्तानुद्विग्नचित्तोक्त्या—‘महाभाग उपासनास्थाने’ कुसुमान्तो-
द्यानाद् बहिर्वर्तिन्या रज्ज्याः प्रान्वयहे ।

अहहेति रौद्रस्य तस्यानुसन्धानेन न तु वीर्यस्य, ज्ञान्द्वयमिति
पर्योणेन रौद्रस्यैव प्रतिपादनम् ।

संसक्तदुदितः—निररौः मध्यमं चण्डनैरुपार्जितं दुदितैः रुण्डितैः
विर्णितैः हन्तनो विरितैः प्रान्वयहे, पुरोत्पलसमूहैः व्याधीर्णाः
सद्वित्तैः सङ्गन्तोऽन्धनिम्नप्रणतं लुटन्तः, अपट्टा ज्योभूतत्रयासो
रुण्डाः निररुहिता वागसेवा रुण्डाः निश्चादिरुक्ता यस्मिन् । ‘रुण्डोऽ-

‘अ एव पट्ट उज्जवा’ ज पाठ २ ‘मुहे । (मानवः साटोपं परि-
-तमि ।) वाग-द्वयं अन्ततो भूया विन्मरव । नाल—(जन्तान्ति) लवमि ए हदि हदि
नमथो पट्ट जादो । (म निररुहिता परिज्ञान्ति ।) मान—‘उ ल. व पाठ’ ‘मुहे ।
मान—(साटोप) अग्रमनोऽस्मि. नाल—नद्वि ए रसाधो जादो. नाव—’ ज पाठ.
३ ‘नित्येन्द्र’ क र. क = र ज. र. क. पाठः.

दोहोऽप्युक्तं चित्रात् २ पाठ २. ‘मय्यर्चयित्वा’ ग. क. पाठः ३.
‘सोऽमुञ्चते’ ज पाठः ४. ‘वाग-द्वय’ एव क. पाठ. ५. ‘स्याभिज्ञानाभि-
-न’ ग. पाठः ६. ‘निररुहिता’ ज. पाठ.

1. Find the value of x in the following:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३७ ॥

३७. अति लघुः स्यात् अथवा लघुः न स्यात्

शिराः कृन्तनोऽर्था नि वेदाः कर्माणि । तैत्तिरीयः अयत्तिर्येण
 यस्मिन्नेन गुह्यसूक्तं गुह्यतमं । तेषां गोपितं । अथाने द्वयसज्जद्वयमात्रचः
 (५-२-३७) । 'तिलानि' 'वि' 'वो' इति दत्तं । गुल्फः पादजङ्घास्थि-
 तन्वयिनि । 'वि' 'वो' इति दत्तं । 'वि' 'वो' इति दत्तं । 'वि' 'वो' इति दत्तं ।
 गृह्णानि यस्मिन्नेन द्वयसज्जद्वयमात्रचः । तैत्तिरीयः अयत्तिर्येण
 चमत्करोति । 'वि' 'वो' इति दत्तं । 'वि' 'वो' इति दत्तं । 'वि' 'वो' इति दत्तं ।
 संरणे चोत्थिते । अथ तैत्तिरीयः अयत्तिर्येण । तैत्तिरीयः अयत्तिर्येण ॥ १७ ॥

अथ गुणवत्त्वोदय नाट्यस्याह—अत्रित्येति । दयमित्यात्मनि
नहुवेकस्य । अत्रता नाया धर्मात्तत्र उपपन्नगणार्थम् । दत्तेति सेवे । रक्षणा-
दानत्वात्तात्वा देयं व्यज्यते । नत्र हेतुनाह — विद्वत्तः विप्रहृष्टतः
दृढेण दत्ताग्रे इति चेत् । तानर्थं तत्पि दूतोऽनुपकारवत्त्वमिति भावः ।
ज्ञानात्तत्र क्वचन पदविशेषः त गता गाता पूर्वोक्तलवनर्गाप्येत्यर्थः ।
उक्तोः 'पुनरो धे हि पातात्पुणान्दृष्ट' इति वचनाच्च चतुष्पात्त्वाद्याग्रः पशुरि-
व्युच्यते, न । ननु कति रान्यात् मौल्यत्वाच्च नद्या अतिभीस्त्य दयाविणयत्वं
चाह । पशोः कथं केस्तेनाभ्युत्त गिरः ननु उदयाद्वशीया इति हि किं कणि-
प्यतीति कर्णरमो व्यज्यते ।

१) 'साध' । 'ते' मसाह । 'न' न त. उ. १ त १, पाठ .

[illegible]

उच्यते—हा गदयन्तिह ! (हा मकरान्तेके ।)

प्रासक्त्यै वादयौ—(राहर्षादौ)

कः तदवपातितोऽधिगतस्तौ लोकेतः ।

दुतोऽपि गदयन् एता सहैव गच्छे रिरतः

उच्यते—साधु गदयन्तः । साधु । (साधु महाभाग साधु ।)

गदयन्तः—हृदयं एव गदयन्तः गदयन्तः ॥ १८ ॥

सर्पः यावत्पादयः । हा गदयन्तिह । हेति विषादव्यञ्जकमव्ययम् ।
विक्रममित्यर्थः । गदयन्तिह इति नामगर्हं क्रन्दनं प्रकाशयते । 'हा तातेति
कन्वित'मिति वत् । विषादोऽन्तः पायः गतीयन्तः ।

राहर्षादौ हर्षेणादृष्टेन च सहितम् । तद्वक्षणोपायलाभेन हर्षः, तन्मे-
प्रारपद्वय मकरन्दरस्यैव देवेनोपनोतत्वादशिप्रायः ।

अधमिदमिदमिति ततोऽग्रमधः गेहः । कारणे संग्रहित इत्याश्वर्थं चोत्तरयति ।
तदवपातितोऽन्ते व्याघ्रेण मारितात् । जैवस्तौ जनात् । अधिगतादुधः
प्रासक्त्यै गदयन्तः इत्यन्तासंज्ञा साधनमपि सम्प्रदायमिति व्य-यते । दुतोऽपि
कस्तादपि देवात् कारणात् । दुतोऽपीत्युक्तेर्वैश्वानरायोः पूर्वमनिर्दण्डता ।

तेनापि कामेन तपःत्यागः

इतिवत् । एता गदयन्तिह । गदयन्तः पादयः जमते तावदेव । गच्छे रिरतः इत्याश्वर्थं
हेतुः ।

साधु गदयन्तः साधु इति राहर्षोपनिषत्पात् परमापकारिणो मकरन्दस्य
चमत्कारः । अत्र हर्षो ध्वन्यते ।

उक्तं गदयन् । अत्राप्येतेन वञ्चसि ताडितः । उच्यते विगतप्राणः ।
उच्यते पशुः । अत्राप्येतेन । उच्यते पशुनाहत इति सौहार्दात् जीविष्यति न
येति चिन्ता गेहते । व्याघ्रः द्युत इति हर्षः । उच्यते गदयन्तः तदवपातितवमाह-

१ 'तदवपातितो' पाठ २ 'युव प्रकाश-क स-ज, 'युव'
मकरन्दस्य' पाठ ३ 'गदयन्तिह' (अत्राप्येतेन) दुतोऽपि' ख पाठः ४
'गदयन्तः' पाठ ५ 'गदयन्तः' पाठ ६ 'कामेन तपःत्यागः—हृदयं'
७ 'गदयन्तः' पाठ ८ 'गदयन्तः' पाठ ९ 'गदयन्तः' पाठ १० 'गदयन्तः' पाठ
११ 'गदयन्तः' पाठ १२ 'गदयन्तः' पाठ १३ 'गदयन्तः' पाठ १४ 'गदयन्तः' पाठ
१५ 'गदयन्तः' पाठ १६ 'गदयन्तः' पाठ १७ 'गदयन्तः' पाठ १८ 'गदयन्तः' पाठ

१ 'गदयन्तः' पाठ २ 'गदयन्तः' पाठ ३ 'गदयन्तः' पाठ ४ 'गदयन्तः' पाठ ५ 'गदयन्तः' पाठ
६ 'गदयन्तः' पाठ ७ 'गदयन्तः' पाठ ८ 'गदयन्तः' पाठ ९ 'गदयन्तः' पाठ १० 'गदयन्तः' पाठ
११ 'गदयन्तः' पाठ १२ 'गदयन्तः' पाठ १३ 'गदयन्तः' पाठ १४ 'गदयन्तः' पाठ १५ 'गदयन्तः' पाठ
१६ 'गदयन्तः' पाठ १७ 'गदयन्तः' पाठ १८ 'गदयन्तः' पाठ

२०५- अ महि १ (अत्यादिभूः)

तान्त्रिकी — (साकत्) कथं व्याख्यानद्वारा निरस्तं तत्
 विवाहः क्षितितलविपक्षसङ्गलतादृष्टभातिः । अत्रान्तमद्यन्ति
 कलात्रेतास्तस्यतीव मे यत्नो भवन्तः ।

॥ इति ननु ! आहम्पहाद्वयं विलसति महाभाओ ।

(ना धिक् न धिक् । गाढपक्षस्तथा ज्ञायति महाभाग ।)

नित्यसंस्काराः व्याप्यते । पारसधोसयोः प्रकाशने । अत्र श्लोकस्य खण्डशः
पाठो मध्ये मध्ये यैवन्तरवान्यानुवेक्ष्य अभिनेयार्थत्वात् प्रबन्धस्य, रस-
भावेवविधानिगन्धनत्वाच्चाक्षितयस्येति भगव्यम् । अत्र मत्थान्तिकानुरागरक्षणयोः
प्रत्ययः कारणभूतमद्वैतवृत्तान्तेनापरतत्वेन सवनादप्रस्तुतपञ्जसा चाल-
नार ॥ १८ ॥

अतः प्रतिज्ञां पदव्यापत् । अस्यादेवार्पणितमिति शेषः । शब्दात्र व्यज्यते ।

अतस्त्वांभित् जीनेतराज्ञायाः कृत्वा त्वेति प्रपित्यर्थः । अथालनस्य प्रहारः
 दुःप्रसन्नस्य प्रहारस्यानयः । ततोऽतिभ्रंशितरुचिराद्वातः । क्षितितलदिपक्ता अधोऽग्रं
 भित्तिना हृत्पद्मैर्दादृष्टम्, आधारः तेन चिक्षुः सुवि अपतत । राश्यान्तया
 त्रिपादेत्याकुलता गृहसंज्ञितव्या, धारितः । तद्वयति पोहेन ग्राहयति ।

मन्त्रप्रहारतया क्षीयति नृहा राजः ।

१. 'कलगा' - अश्वे वाज्यादि । पाठ २. गावय (- गावती) कथं दृ.
 ३. 'गाव' - गाठ । 'मुपि विपक्ष' । पाठ ४. 'विपक्ष' क. भ.
 ५. पाठ ६. 'तीन पत्नी' क. 'त न मत्ता' इति गत्मा' च । 'पाठ
 ७. 'गत्मा' - गात्' इ. भ. पाठ

१. 'दंष्ट्रा चान्द्रायते' ज. पाठ. २. 'पात्रान्तर' वा, 'यवदान्तर' वा न. अ.
पाठ. ३. 'गतिशक्तिनेत्याश्रय प्रवन्धनात् प्रवन्धस्य' ज. पाठः. ४. 'विविक्तान्तर'
ज. पाठ. ५. 'वाप्रवृत्तेनामृचना', ज. पाठ. ६. 'पतितगति निपादो व्यज्यते'.
७. 'पतितगति निपादो व्यज्यते' इति शेष. ८. 'सोमत्र' ज. पाठ. ९. 'प्रहृष्ट'
ज. पाठः. १०. 'आश्रय' ज. पाठ. ११. 'अतोऽप्रवृत्ति' ज. पाठः.
१२. 'नाम्यति' ज. पाठ.

(पयोऽ गमयति ! परिश्रमस्य परिश्रमस्य मदयन्तिकानिमित्तं संशयि-
तजीवितं विपचानुकम्पितं महाभागम् ।)

इतराः — हृदि हृदि किं दाणि एतत् पन्तिद्वयं अतोहि ।

(हा धिक् हा धिक् किमिदानीमत्र प्रेक्षितव्यमस्माभिः ।)

क्षामन्दरी — उभौ कमण्डलूदकेन सिक्त्वा) ननु राश्रत्यः पेटाश्च-
लैर्याजयध्वम् ।

(मालत्यादयस्तथा कुर्वन्ति ।)

पन् समभाव्यत इति तस्याजीवने न जीवितमपि निष्प्रयोजनमिति राज्ञा निर्वेदश्च
प्रकाशयते । अनेन च व्यसनसमानमरुणगोलागानुष्ठानयोजनेन कृतज्ञतयाप्यनु-
रागदाटी संजातमिति ज्ञात्वा । सशयितजीवितमिति न त्रैणितत्वमात्रम् अपि
तु प्राणा पद मत्ते । जिहारिता इति दुष्परमोपकारकरणं व्यज्यते । विप-
चाद्यनुकम्पितं विपचान् निरुद्धं प्राप्ताननुकम्पितुं दयितुं शीलमत्येति प्राक्तन
परिचयमुपकारं वा जगद्यनपेक्ष्य ते य दृष्टेः प्रकाशयते । तत्र हेतुः — महा-
भागीति । पुण्यजातेनामिषयेव शैली । जीमूतवाहनादिषु तथा दर्शनादिति
भावः ।

इतराः उद्विक्ता दुष्टराक्षिता नावृत्ता च । हा धिक् हा धिक् । हेति
विपचानुदयस्यम् । द्विजिति निन्दाभेदकम् । अचिन्तितं कष्टमिदं
कृत्यपत्तिमित्यर्थः । किमिदानीं यत्र प्रेक्षितव्यमस्माभिः । अत्र व्यसने । अस्या-
ग्निर्गोमयीनामि । रुद्रार्जुनसिन्धुक्षणे । प्रेक्षितव्यं किं कि-चक्षु इक्षयते ।
महाभागा नावृत्ता अनुष्ठाना निरुद्धागोमरीरगेऽपि रात्रित्वसमुपविन्यत इत्यर्थः ।
तत्रा नावृत्ता ।

मण्डलूदकेन दुष्पिण्णजलेनेत्यनेन मन्त्रदूतस्यादनेकलीङ्गोपहतत्वा-
त्तत्रा पेटाश्चलन्त्येत्यर्थः । ननु गेहो । दृष्टा विषादं मा दृष्टव्यम्, किमनेन
प्रयोजनमित्यर्थः । हे अन्तरा ! पेटाश्चलन्त्येत्यदशाभिरिति तेषां साक्षि-
भेदं गौतम्योऽदृष्टव्यम् ।

१. 'पेटाश्चलन्त्येत्यर्थः' इति पाठः. २. 'पेटाश्चलेन वत्सो
पेटाश्चलन्त्येत्यर्थः' इति पाठः. ३. 'पेटाश्चलेन वत्सो' इति पाठः.

४. 'पेटाश्चलन्त्येत्यर्थः' इति पाठः. ५. 'पेटाश्चलन्त्येत्यर्थः' इति पाठः.

सकलान्द्रः --- (यन्मोक्षमात्रलोचनं) वयस्ये ' अतिव्यापकः । किमेतत्, ननु मयश्च एवास्मि ।

रुद्रमन्त्रिकाः — अहं हे पण्डिते त्वं दातुं स अरुद्रपुष्पचन्द्रेण ।

(अहो प्रतिबुद्ध तावत् मकरन्दपूर्णचन्द्रेण ।)

मन्त्रलोचने — (माधवरय ललाटे हस्त उन्वा) दिदृश आ चक्षुरिति । यं भणामि पण्डित्यचक्षणो महाभागो त्वि ।

(दिष्टया वर्षसे । ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति)

नालत्वादयः आदिगच्छेन मयन्तिकालधार्मिकाबुद्धरक्षिता गृह्यन्ते । तथा यथादिष्टम् । तथा लुप्यन्ति वीजयन्तीत्यर्थः ।

समाश्रयस्य चेतनो लब्ध्वा । अदन्तेत्यर्थः पूर्वं मोहमाहिते नयन उन्मादस्य निरीक्ष्येत्यर्थः । अतिव्यापकं अहंनानिमृदुल्लस्य । दिदृशतु अद्याप्यप्रतिबोध-
रूपमेतद्वस्तु किमयुक्तमित्यर्थः । किञ्चिद्वदः लोपे । ननु संवादे । स्वस्थः स्वभावे स्थितः । एवंति एते विनाया दासनापि न विद्यत इति भगवतीप्रभादचयत्कार ।

इत्यहं इति हर्षाश्रयद्योतकमव्ययम् । प्रतिबुद्ध तावत् मकरन्दपूर्णच-
न्द्रेण । नयनचक्षुःशब्दादप्युक्तत्वात् पूर्णचन्द्रेणैव मकरन्देन प्रतिबुद्धम् । भावे निष्ठा । प्रतिबोधः ज्ञात इत्यर्थः । दादच्छब्दः आश्रये । अयं तावत् प्रबुद्धः । नो अदित्यस्यनोप्रणिपत्तः । एतन्मोहमूल्यत्वात् साधवमोहस्य, निमित्ताभावात् नैमित्तिकस्याप्यभाव इति भावः ।

रुद्राट इति — रुद्राभिघाते इति विरोधेदनामभवात् तदपनोदाय शिरो निर्माध्येत्यर्थः ; दिष्टया वर्षसे । ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति । [प्रतिपन्नचेतनः] प्रतिपन्ना ज्ञाता चेतना इतिर्येन ।

१ 'लोक्यते' क. च. छ. ग. घ. ङ. पाठः । २. 'स्व पातरोऽसि किमे-
तत् । क. छ. ग. घ. ङ. पाठः । ३. 'भित्त' स्वस्थ. क. च. 'मेतत् । दाधन —
ननु क. पाठः. ४. 'मद — (उर्ध्व) अहं क. ग. घ. पाठः । ५. 'दाणि
मअ' क. ग. च. ङ. ज. — पाठः. ६. 'दत्त्वा) सहि लवंगिण दिदृशा' क. 'दत्त्वा)
महाभा. दिदृशा' य. पाठः. ७. 'मि पाण्डित्यो जेवदे पिअवधारसो पडि' क. घ. ङ. पाठः.

१. 'समाश्रयस्य' क. च. ज. पाठः. २. 'किञ्चिद् आदिधे' घ. पाठः.
३. 'पाणवेनाय' 'पणो' — पाठः. ४. 'मोहमूल्यत्वात्' ग. घ. छ. पाठः.
५. 'रुद्राट रुद्रा' उ. ग. घ. ङ. पाठः.

तत्त्वः - (आश्रयः) वृजस्य साहसिको एहं हि ।

(इत्याल्लिङ्गति ।)

तानन्दस्य - (उभौ निरस्याव्राज्य) दिष्ट्या जीवद्वत्सासि ।

तन्मः - पित्रं नो संवृत्तम् । (गिरं नः सवृत्तम् ।)

(सगृहं नाटयन्ति ।)

प्रेषोपनयिष्येत्संविद्यतिपत्त्रसिचैतनाः”

एतन्मः । तन्मः नो मण्डलम् । इति ननु नानि तथापि न भृणोणीत्यर्थः ।

तद्वत्सल्यर्षचक्रामृतयोः पदपाह-- आश्रयेति । साहसिक अभि-
चारितकलितिति । मन्त्राने अरौ न । गीवे यति ततः शास्त्रादीयो जनः सर्वोऽपि
विनश्यतीति ननु नाना दिग्गणीयमिति हेतव्यति ।

अतिशृङ्गीति । अतस्तेन पुनरागमान्मोहान्तरमा क्षणपट्टवाच सन्तसस
चरीत्य निरीपयत् दृष्टारणान्मिप्पनीत्यर्थः ।

उभौ माग्म मरुतो । निरस्याव्राज्य

“अपि वर्णयतायुस्त्वं नाट्यं न भतोऽसि मे”

एति न्यायान् पुद्गलेहपस्वगतयां शिशुवत् मूर्ध्नि चुम्बित्वेत्यर्थः । जीवद्वत्सासि
जीवन्तं प्रोणवन्तौ वत्सौ पुत्रौ यस्याः सासि ।

पित्रं नः संवृत्तम् ।

सर्वं जगन्मन्त्राडय समृय । हर्षं नाटयन्ति रोमाञ्चानन्दवाष्पा-
दान् प्रोणुनादानयिन्यन्तीत्यर्थः ।

(निम्न-३२) १. न ५. ६ २. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य)

३. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य) ४. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य) ५. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य)

६. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य) ७. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य)

८. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य) ९. 'न्या' नयद्य साहस । ए, ख, 'स्य)

दुःखं गन्तेता — (जनान्तिक) यहि मदअन्तिके! एसो ज्जेन्न सो ।
(सखि मदयन्तिके एष एव सः ।)

मदयन्तिकेता — सहि जाणिदं एव्व मए जधा एसो नाहवो,
अजपि गो जणो छि ।

(सखि ज्ञातमेव मया यथा एष माधवः, अयमपि स जन इति ।)

दुःखरक्षिता — अदि सत्यवादिणी अहम्
(अपि सत्यवादिनी अहम् ?)

मदअन्तिकेता — यहि अण्णारिसेसु तुह्मारिणीओ पदखवा-
दिणीओ होन्ति । (यपवमवलोक्य) सहि मात्तदीए दि इमस्सि रमणिज्जो
कल्लुअणुराअप्पवादो ।

जनान्तिकम् अन्यैरश्रुतम् । सखि मदयन्तिके! एष एव सः, मदच-
नाद् यस्ते निरतिशयपरोक्षानुरागमूमिः । अनेन 'तासु तासु वीसंभकहासु' इत्या-
शुक्तिमनुस्मारयति । स एषः । एवकारेण यः प्राणदानमपि कृतवानिति श्रोत-
याति । (कन्दकन्दर्पादिसदृशावित्यादित्वन्निर्दिष्टलक्षणविशिष्टतया हृदयेन
सदानुसन्धीयमानयोर्दर्शनमात्रेणोपमानप्रमाणात् प्रत्याभिज्ञा ।

नम त्वद्वचनात्पूर्वमेव ज्ञातव्याह — सखि ! ज्ञातमेव मया यथा एष
माधवः, अयमपि स जन इति । लज्जया स्वप्रेमदिषयस्य नामानुक्तिः । इति यथा
तथा ज्ञातमेवेत्यन्वयः ।

स्वस्य प्रामाण्यं तन्मुखेन स्थापयितुं सपरिहारं पृच्छति — अपि सत्य-
वादिनी अहम् ? अपिः प्रश्ने । एतद्रूपगौर्यादिवर्णनमुग्ररत्न मय किं मृषोद्यन्त-
वेत्यर्थः ।

१ 'हला' द्र. ज पाठ २ 'मद — तदैव जाणिदं' च 'मद — (जना-
न्तिक) जाणिदं' च, 'मद — जाणिदं' द्र. च ए श पाठ ३ 'ण क्लृप् अ'
व च च पाठ ४ 'अण्णारिसेसु' द्र. च, 'अण्णारिसेसु' छ पाठ ५ 'वि र-
मणिओ रमस्सि महाणुरावे अणु' क ग घ ङ च छ ज झ ञ वि रमणीओ
क्लृप् रमस्सि महाणुरावे अणु' द्र पाठ

१ 'जनैरश्रुत' छ. पाठ २ 'विलम्बकहासु' ज पाठ ३ 'कन्द-
कन्दर्पादि' - घ पाठ ४ 'मात्रोपमानेप्रमाणो' ज पाठ

(नगन्यादृशेषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति । (माधवमवलोक्य)
माल्या अप्यस्मिन् रमणीयः खल्वनुरागप्रवादः ।)

(इति मकरन्दमेव सैमोह पश्यति ।)

कामन्दकी — (स्वगत) रमणीयोजितं हि मदनन्तिकामक-

न्यतिरेकमस्या तस्मा आसत्वाभ्युपगम प्रकाशयति—नहन्त्यादृशेषु
युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति । युष्मादृश्यः युष्मतुल्या इति लिङि-
नीत्वान् निस्पृहता गुणैकपक्षपातिनीत्वं प्रकाशयते ।

‘नीतस्पृहाणामपि सूक्तिभाजां भवन्ति भावेषु हि पक्षपातः ।’ -

इत्युक्ते । अन्यादृशेषु एवंगुणविशिष्टादस्मादन्यथाभूतेषु गुणशून्येष्वित्यर्थः ।
पक्षपातः मन्वबुद्ध्या तदधीनत्व, तच्छीलाः पक्षपातिन्यः । सखि !
माल्या अप्यस्मिन् रमणीयः खल्वनुरागप्रवादः । अस्मिन्निति पुरोवर्तिनो
गुणसामग्र्याभिनयः । अनुरागप्रवादः अनुरागो महानिति लोकवार्ता । गुण-
विषयो दोषविषयोऽपि लोकप्रवादो भवति । अयं तु गुणविषय एव अभि-
नययौवनानिविशिष्टे पुरुषरक्ते दिष्ट्या माल्या अनुरागमन्त्र इत्येव रूपत्वाद्
इत्यर्थः । अपिशब्देन न केवलं नम मकरन्द इति समुपनीयते । माल्या
अप्यस्मिन्ननुरागप्रवाद इत्यनेन ‘अनुरागप्रवादस्तु वैतस्यो सार्वलौकिक’ इति
स्वाभिप्रेततराजनन्दनप्रतारणोपायस्य कामन्दकीचिन्तितस्य नन्दनभगिन्यापि
ज्ञातत्वात् सम्यक्तत्वं प्रकाशयते ।

इति एवमुक्त्वा । मकरन्दमेवेति स्वप्रेमास्पदत्वात् तमेव । सैमोह
पश्यति नर्तनैवान्तर्गतं सैमोह प्रकाशयतीत्यर्थः ।

कामन्दकीमुखेन मयसविहितं शास्त्रार्थं नगन्कुर्वन्नुत्सारयति कविः—
रमणीयोजितं रमणीयगन्धेनानुरागजनकत्वाच्छेगनम्, अर्जितम् उत्सार-

१. (मकरन्दमेव सैमोह पश्यति) २. ‘नगन्कुर्वन्नुत्सारयति’ क. ज.
३. २. २४

४. ‘मकरन्दमेव सैमोह पश्यति’ क. ज.
५. ‘रमणीयगन्धेनानुरागजनकत्वाच्छेगनम्’ क. ज.
६. ‘अर्जितम् उत्सारयति’ क. ज.
७. ‘नगन्कुर्वन्नुत्सारयति’ क. ज.

रन्द्योर्देवादद्यै रन्द्यर्शनम् । (प्रकाश) वत्स रन्द्यरन्द, कथं पुनरायुष्मानास्-
न्नवसरे यदयन्तिकजीतित्राणैर्हेतोर्नवता दैवेन इह तं सन्निधापितः ।

मकरन्दः — अद्याहमन्तर्गरे एव काश्चिद्द्वार्ताशुपश्रुत्य साध-
वस्य चित्तोद्वेगसधिक्रमाद्युत्थानस्त्वरितस्मयलोकितानिवेदितकुसुमा-
करोद्यानवृत्तान्तः परापतन्नेव शार्दूलावस्कन्दगोचरमिदमाभिजातकन्य-
कार्मभ्यवपन्नवान् ।

सारेण वीरेण परिवृंहितरसत्वादुज्ज्वलं च । नेतरजनवत् क्षोद्रिष्टकुसुमोपहारा-
द्युपाजितत्वाद् प्राग्यमित्यर्थः । 'ऊर्जवुत्साहकार्तिकौ' इति वैजयन्ती ।
'उत्साहवर्धनो वीरः' इति भरतः,

“यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।”

इति भगवद्वचनाच्च । दैवादचिन्तितयेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति— पुनःशब्दो
न्यावृत्तौ । इदमन्यदवश्यं श्रोतव्यमित्यर्थः । अस्मिन्नवसर इति गृत्यमुख-
प्रवेराले । भगवता दैवेनेति अचिन्त्यमहिमत्वादीश्वरस्य किन्नाम दुर्घटमिति
द्योत्यते । इह अस्मिन् देवे । त्वम् । सन्निधापितः सन्निहितः कृतः ।

अन्तर्गरे नगरस्यान्तः, मध्ये इत्यर्थः । अन्तर्गृह इतिवत् । एवे-
त्यत्रागमनस्याचिन्तितत्वं प्रकाशयति । काश्चिदिति तस्य चित्तखेदप्र-
हाराय विशेषानारूप्यानं लोकतः शनैः श्रोप्यतीति । अधिकमिति आधिलास-
मूलस्य तस्य पूर्वमेवानुवृत्तेरिदानीं चित्तोद्वेगस्याधिक्यभागह्वयान इत्यर्थः ।
इतोऽप्यमागमनस्य हेतुमाह — अदलोकितानिवेदितकुसुमाकरोद्यानवृत्तान्तः

१ 'दर्शनं क ख ग ज न ङ पाठ २. 'पुनरस्मिन्नवसरे' ग ङ
पाठ ३ 'हेतुर्भगवता ज म ण पाठ. ४ 'न सन्निधापित क, च च
ङ ज म ण 'न सन्निधापित. ५ पाठः. ५. 'नगरमेव' ग ज पाठः
६ 'स्वरितमयलो' क य. ज त. ङ पाठ. ७ 'गोचरगतामितामभि' क,
ज न, 'गोचरमिमा' ल ग. घ. ङ ङ. ज, 'गोचरगतामियामभि' न. पाठ.
८. मभ्युपपन्न' क न ज ङ न पाठ ९. 'वानस्मि' क. ह
न ग ज पाठ

१ 'नगरमित्यर्थे २ 'दैवादचिन्तित' ज पाठ ३ 'दुर्घटमिति'
क. पाठ ४. 'अप्य' ग पाठ ५. 'मूलस्य एवे' च पाठ.

(मालतीमाधवौ विभ्रजत ।)

मालतीमाधवौ - - (स्वगतः) ब्रूतेन गुरु दालतीमाधवेन भवि-
तव्यम् । (प्रवृत्तम्) नमः ! गच्छ ! दिष्टिदृष्ट्या विधितोऽसि । मालत्याः
सोऽयमाधवः प्रीतिदायस्य ।

अव्योक्तितया ज्ञापितं कुसुमाकरोद्याने यो वृत्तान्तः 'अज्ज कसणचउद्दसि त्ति'
इत्यादिनिर्दिष्टं मालतीमानवगमनरूपेण यस्य सत् । त्वरिततरुमिति स्पष्टं
सविदग्धतन्त्रे समाध्यासन्नस्य ज्ञत्यत्वादतिशोघापित्यर्थः । एतादृशं आगच्छन् ।
एवमेव यथादृष्टित्वान् देवसङ्घटितत्वं द्योत्यते । शार्दूलावरकन्दशोभं
व्याघ्रावपातस्य विषयभूतामिति महाव्यसनमसन्नं, अभिजातकन्यकामिति
रूपेण विनयादिभिर्महति ब्रूते जाना कुमारी चेत्यनुमितामिति दैयनीयत्वं अनभि-
तन्त्रिपूर्वकत्वं च तत्पूर्वदृष्टत्वात् स्वप्रयत्नस्य व्यक्तयति । गोचर- कन्यका-
मिति नियतान्तरत्वात् नामानाधिकरण्यम् । अयमवपुस्त्वान् एतुगृहीत-
वान् ।

विभ्रजतः र्जीर्णार्जितं दालिता कसौ वातति निष्प्रायत इत्यर्थः ।

तां दानां वेत्तेत्यात् कामन्दकीयमेव प्रकाशयति कवि । स्वगतम् ।
वृत्तं निरूपेण ।

'वृत्तस्य नो गतस्योर्ध्वान्ने'

तत्तद्वत् । अत्रितद्वयमिति मन्त्रगन्तव्यं स्वगततनुर्वायवत्स्य व्यक्तयति ।
प्रतीकात्म्यं महत्त्वमिति स्वयंकृतवद्वेत्तत्वात् तयोर्विगर्जनं ज्ञात्वा
कामन्दकीयपरिहासः - प्रकाशम् । दिष्टिदृष्ट्या देवगणपदा । विधितोऽसि

मालतीमाधवौ - - (स्वगतः) ब्रूतेन गुरु दालतीमाधवेन भवि-
तव्यम् । (प्रवृत्तम्) नमः ! गच्छ ! दिष्टिदृष्ट्या विधितोऽसि । मालत्याः
सोऽयमाधवः प्रीतिदायस्य ।

साधयः — प्रभवति !

यद्व्यालव्रणितमुहप्रसोहमुग्धं

सौजन्याद्विहितवती गतव्यथं सासू ।

तत्कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या

स्वीकृतुं सम हृदयं च जीवितं ॥ १ ॥

आनन्दिनोऽपि 'दिट्टिजा बहुनि णं भणाणि' इत्यादिना । सोऽयमिति मकरन्दस्य
चेतनोपलम्भेन योऽस्माकं हर्षहेतुः सोऽयं कालः । प्रीतिटायस्य पारितोषिक-
दानस्य । यदा दिष्ट्या वर्धते नदानीमेव तस्यौचित्यादिति भावः ।

तथाविधेन भगवतीवचसा निरस्ताशङ्क आह—यद्व्यालेत्यादि । यद्व्या-
लव्रणितमुहप्रसोहमुग्धं दुष्टमृगेण व्रणितस्य जनितधनस्य मुहद्व प्रसोहेन
मृच्छया मुग्धं मोहितम् । सौजन्यात् शोभनहृदयो जनः पुजनः, तस्यैव पर-
दुःखेषु दुःखितत्वमिति भावः । तस्य भावः सौजन्यं, तस्माद्धेतोरिति हेत्वन्तग-
भावं सूचयन् मदयन्निकादिभ्यः त्रपया परस्परानुरागमूलत्वं छादयति ।
विहितवती कृतवती । 'विपूर्वो धाञ् करोत्यर्थः' इति वचनात् विपूर्वस्य
नागो निष्ठा । गतव्यथं गमितहृदयदुःखं विहितवती । यत् यस्मान्
नत् तस्मान् । काममित्यवधारणे,

'काम कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।'

निरवत । पूर्णपात्रवृत्त्या पारितोषिकप्रकारेण ।

उत्सवेषु मुहद्विर्यद्व बलादाहृत्य भृगते ।

बलमाख्यादि तत्पूर्णपात्र पूर्णात्तकं च तत् ॥'

नान वैजयन्ती ! स्वीकृतुं स्वमनन्याधीनं कर्तुम् । हृदयं मनः । जीवितं
प्राणाश्च । यतो मोहेन गत हृदयं प्रस्थितजीवितं चानयैव प्रकृतौ स्थापितं,

१ 'साधयः — यद्व्याल' न उ पाठ. २, 'नि' । उच्य हि—यद्व्याल क 'न, अ,
'नि' । इय मालती—यद्व्याल च पाठ. ३ 'नारण्याद्विहितं च न. पाठ

४ 'प्रीतिं गतव्यथं' २ 'प्रभवति' ३ 'मनन्यमहं ज पाठ ४
'मुहद्व' दुःखित न पाठ. ५ 'न. भाषणे' न पाठ. ६ 'स्वमनन्यधीनं' न पाठ

उत्पत्तेः - 'स्वगत) किं नाम अशरन्देश उर्व्वज्जातं सुतं
मेव ।

'किं नाम अशरन्देशोद्वेगकारण श्रुत भवेत् ।)

(प्रविश्य)

पुरुषः वत्से मदयन्तिने । आता मे ज्यायाजस्रान्यतन्दनः
न गदिशति, अद्य परमेश्वरेणासहयन तमन्य भृग्विसोरपरि पं वि-
श्वासभस्मासु च अनुग्रहमादिप्सुर्वता स्वयमेव मालती प्रतिपादिता । तदेहि
गोमाधवासः प्रगादयति ।

पूर्यदिसर्जनपेवानुवर्तमान पाठ्याः श्रीममाधकातस्तथा पितृविचिकि-
त्सया च गदितहृदयायाः प्रकाशयति-- स्वगतम् । किं नाम अशरन्देशोद्वेगका-
रण श्रुत भवेत् । उद्वेगकारणस्य साधवस्येत्यर्थात् । भवेदिति संभावनायां लिङ् ।

तद्विमर्शं सद्गच्छिनस्ति कविः-- प्रविश्य पुरुष इति । सामान्यो-
क्तिविशेषे तात्पर्याभावात् । तद्वार्तामात्र एव तात्पर्यात् । मध्यमपात्रमिति च प्रती-
यते । प्रभुपुत्र्यां ब्राह्मण्यां च दूर्येनागस्यगन्तुमयुक्तत्वाद् उत्तमस्य च प्रेप्य-
त्वानुपपत्ते । अतश्च संस्कृतव्यवहारः । ज्यायान् अप्रजो, आता । परने-
श्वरेण राजा । पं विश्वासम् अधिकं दिसम्भस । अस्माभिः कृतं तस्यानुसमगे-
वेति निश्चयान् । आविप्सुर्वता लोके प्रकाशयता । स्वयमेव भृग्विसोरमग्नि-
धावित्यर्थः । प्रतिपादिता दत्ता ।

--'विश्राणन् वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' ।

इत्यमरः । सञ्ज्ञावयामः महत्सव्व । णेन पूजयाम । प्रसादं राज इति ।
अर्थात् काञ्चिदिति छादिता प्रकाशयति ।

१ गदित्सदि । माव- वयस्य का पनममादिषोद्वेगहेतुवार्ता । (प्रविश्य)
क झ. ज. 'मदिस्त्वदि । (प्रविश्य) च ७ ज पाठ . २ 'जास्मदगृहपागल्य'-
उ पाठ . ३ च प्रमादसाभि' क. जं ह. घ. ङ व पाठ . ४ 'मम्मा-
व्याव' र' ह ज पाठ . ५ 'प्रमादयति' क. झ. ङ पाठ .

१ 'विचिकित्सन्त्या' २ पाठ . ३ 'तद्विमर्शमदृष्टा' ह. पाठ . ४
तात्पर्यार्थः । मध्य ज पाठ . ५ प्रभुपुत्र्या' र ग ह ज पाठ . ६
'ब्राह्मण्या' र ज पाठ . ७ नागस्य' ज. पाठः .

सकरन्दः — वयस्य ! इयं सा वार्ता ।

(मालतीमाधवौ वैवर्ण्यं नाटयतः ।)

सदृशान्तिना—(सहर्षं मालती परित्वज्य) सैहि ! तुमं क्वु एक-
णंअगाहिवासणं पंमुक्रोडणादो पहुँदि पिअसहो वहिणी अ । सम्पदं
उणं अत्ताणं घरस्स मण्डणं जादासि ।

(सखि ! त्वं खल्वेकनगराधिवासेन पांसुक्रोडनात् प्रभृति प्रियसखी भगिनी
च । साम्प्रत पुनरस्माकं गृहस्य मण्डनं जातामि ।)

इयं सा या मयान्तर्नगरे श्रुतेति सूचिता, सा । इयमनेन पुरुषेण प्रका-
शितेत्यर्थः ।

वैवर्ण्यं भिन्नमुखवर्णताम् । 'प्रावश्यं पुरुषः' इत्यादि 'वैवर्ण्यं नाटयतः'
इत्यन्तं निरोधन, पुरुषवचसा समागमाज्ञानिरोधनात् ।

सखि ! त्वं खल्वेकनगराधिवासेन पांसुक्रोडनात् प्रभृति प्रियसखी भगिनी
च । साम्प्रत पुनरस्माकं गृहस्य मण्डनं जातासि । [एकनगराधिवासेन]
ममानदेशवासाद् विमग्नेहभ्रममिताया, प्रियसखी भगिनी च । ममासीदिति
शेषः । गल्लु प्रसिद्धा । पांसुक्रोडनात् प्रभृति सिकताभिर्वेदिकादिकं कृत्वा
यत् क्रोडनं विहारः, तत् आरभ्येति शशवोपलक्षणम् । 'एकदेशनिवासो वा
नेहस्य हेतवः' इति, 'सहपांसुक्रोडापरिचयेपेशल' सखीजन' इति हर्ष-
चरितोक्तेः । नारप्रतमद्य पुनर्विशेषोऽप्यस्मीत्यर्थः । ज्येष्ठभार्यात्वेन
सन्ततसन्निधानादस्मद्गृहस्य भूषणमपि जातासीत्यर्थः ।

१ 'वेचिन्' क पाठः. २ '(मालती सहर्षमा लङ्घय)' क अ. व. पाठः.
३. 'आहिण्य' ग घ. उ. ज पाठः ४. 'हि मालादि तुमं' क. ग घ.
५. व. छ. ज. झ. जु पाठः ५. 'णथराणिवासण'. ६ 'ण सहपंसु', ७. 'हुदि
मे पिअ', ८ 'सहो अ नि, वहि' क झ व. पाठ ९. 'वहिणिआ अ' क. झ.
अ. 'भदलिभा उ ग. घ छ पाठ १० 'उग जो घरस्स' क पाठः.

१ 'ना मया', २ 'भगिन्या' ख पाठः ३ 'भगिनीव मम' ख. पाठः.
४ 'प्रोदन्त.' ग. पाठ ५. 'दिवाधिवानो' ज पाठः. ६. 'क्रोडनपरिचय'
घ. पाठः ७ 'त्वेन तन्निधा' ख, 'त्वेन सततसन्निधा' ग. घ. छ. पाठः

कामन्दकी— वत्से! मदयन्तिके! वर्धमे आतुर्मालतीलाभेन ।
 मदयन्तिका — तुह्येण आसितो पसादेण । सहि लवङ्गिण !
 धेरिदा णो मणोरहा तुह्येण लाहेण ।

(युष्माकमाशिषः प्रसादेन । सखि लवङ्गिके! भरिता नो मनोरथाः युष्माकं लाभेन ।)

लवङ्गिका — सहि! अह्माणं ति मन्तिदव्वम् ।

(सखि ! अस्माकमिति मन्त्रयितव्यम् ।)

मदयन्तिका— सहि! बुद्धरक्खिदं! एहि महुसवं सभावेह ।

आतुरिति । मकरन्दस्य प्रियत्वादस्या माधवो धर्मतो आतैवेति तत्त्वकथनम् , नन्दनस्येति प्रतिभासाच्छलप्रयोगः ।

मौग्ध्यात् तदजानाना प्रतिवक्ति— युष्माकमाशिषः प्रसादेन । [युष्माकं] गुरुत्वाद् बहुवचनम् । [आशिषः] युष्माभिरस्मासु या स्वस्तिगीः प्रयुक्ता तस्याः, प्रसादेन अनुग्रहेण । वर्धानह इति विपरिणामेन योजना । सखि लवङ्गिके! भरिता नो मनोरथाः युष्माकं लाभेन । भरिताः पूर्णाः । मनोरथाः कदा नन्दनस्य मालतीविवाहार्थं प्रयत्न आरब्धः तदाप्रभृति कदा मालती लवङ्गिकादिभिः सहास्माकं गृहमलङ्कारिष्यतीत्यादयः सङ्कल्पाः कृताः ।

पूर्ववच्छलेनाह— सखि अस्माकमिति मन्त्रयितव्यम् । अस्माकं मनोरथाः युष्माकं नन्दनादीनां लाभात् पूर्णा इति वक्तव्यमिति वासोऽर्थः । माध-

- १ 'काम— मदय' छ. पाठः २ 'के दिहया वर्धसे' क झ. न. पाठः.
 ३ 'मद— भवदि तुह्येणं' व. पाठ ४ 'आसिसापपहावेण' क, 'आसिसं पसादेण' छ, 'आसिसाणं पसादेण' ज, 'असिसं पहावेण' झ, 'आसिसाणं पहावेण' न पाठः ५ 'फलिदा' क झ. न. पाठ. ६. 'लव — अह्माण' छ. पाठः.
 ७ 'सहि कि अह्माणं' क. न. पाठ. ८ 'णं पि अत्थि मन्तिद' क. झ, 'णं पि एदं मन्तिद' ज. न. पाठः. ९ 'मद— एहि बुद्ध' क, 'बुद्ध—सहि मदअन्ति ए एहि' च पाठ १०. 'दि दाणिं विवाहमहू' क. झ. न. पाठः. ११. 'एहि भाव महु' ख. ग. छ. ज., 'एहि दाणिं महु' ग. ड. पाठः. १२. 'सम्भवेदं' छ. पाठ. १३. 'झ । बुद्ध— महि गच्छह । (इत्यु) क, 'झ । बुद्ध— सहि एहि गच्छ । (इत्यु) झ. न. पाठ.

- १ 'प्रियात्वादस्य माध' ख. ग. घ. छ. पाठः. २. 'यथा नन्द' घ. पाठः. ३ 'पूर्वच्छलेनाह' ग. घ. छ. पाठः.

(सखि बुद्धराक्षिते ! एहि महोत्सव सम्भावयामः ।)

(इत्युत्तिष्ठतः ।)

लघुङ्गिका—(जनान्तिकम्) भवति । जथा हिअभोरिद्व्यहन्त-
विमआणन्दमुन्दराँयोळाइदँरिपेत्तत्तणोहरा एळ्ळत्थन्ति यदअन्तिआ-
मअरन्दाणं देळिंदकन्दोद्वंसलळविओ दिळ्ळिसंभेआं, तँधा मण्णे मणोरह-
णिवृत्तसमाअमा एद ति ।

(भगवति ! यथा हृदयनरिताद्वहविस्मयानन्दसुन्दराधूर्णितधीरपर्यन्तमनो-
हृगः पर्यस्यन्ते मदयन्तिवामदगन्दयोर्दलितेन्दीवरमांसलच्छवयो दृष्टिस्मैदास्तथा
मन्ये मनोरथानिर्वृत्तमागमावेताविति ।)

वाय मालतीप्रदाननिश्चयादस्माकं मनोरथाः पूर्णोः, न तु युष्माकमित्यान्तरः ।

तसि बुद्धरक्षिते ! एहि महोत्सव सम्भावयामः ।

‘रमणीयोजितं दैवादय दर्शनम्’ इत्युक्तस्य दर्शनस्य फलभङ्ग्या प्रकाशयति— भगवति यथा हृदयभरितोद्वहविस्मयानन्दसुन्दराधूर्णितैधीरपर्यन्तमनोहराः पर्यस्यन्ते मदयन्तिकामवरन्दयोर्दलितेन्द्रीवरमासलच्छवयो दृष्टिसंभेदात्तथा मन्ये ननोरथर्निर्गृष्टरमागमोत्तामिनि । [हृदयभरितोद्वहविस्मयानन्दगुन्दराधूर्णितैधीरपर्यन्तमनोहराः] ननसि पूर्णः, तत्रामान् बहिः कार्यरूपेण स्फुटस्मिन् आनन्दश्च, ताभ्यां सुन्दरराधूर्णितैर्लेख्यैरेः स्तिमितैश्च पर्यन्तैः कटाक्षैर्नोहराः । पर्यस्यन्ते परस्परं निक्षिप्यन्ते । यथा(?) ‘मदंतिआमअरन्दाणं’ इति ‘द्विचनस्य बहुवचनम्’ इति प्राकृतन्यायाद् द्विवचनस्य बहुवचनदेशः । ‘नीलत्वत्तु कन्दाहम्’ इति वञ्जयन्ती । [दलितेन्द्रीवरमासलच्छवयः] विकसितेन्द्रीवदत्त किञ्चनीलवहुलप्रभाः । दृष्टिसंभेदाः दृष्टिनां

[illegible]

१. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल', २. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल' ३. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल'
४. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल' ५. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल' ६. 'विष्णु-विमल-विमल-विमल'

कामन्दकी— (विहस्य) नन्विमौ मानसं मोहनं अनुभवतः ।
तथादि—

ईषत्तिर्यग्वलनाविषमं कूणितप्रान्तमेतत्
प्रेमोद्भेदस्तिमितलुलितं किञ्चिदाकुञ्चितम् ।

सम्मिश्रणानि । [मनोरथानिर्वृत्तसमागमौ] सङ्कल्पनिर्भितसम्भोगौ, एताविति मन्ये ।

नन्विति सम्मतौ, तथैवेत्यर्थः । मानसं मनसा निर्मितम्, मोहनं सुरतम् ।
'सुरतं मोहनं प्रोक्तम्' इति हलायुधः ।

तथात्वमुपपादयात्— तथाहीति ।

ईषत्तिर्यगित्यादि— [तिर्यग्वलनाविषमम्] 'वल तिर्यगातौ' इति धातोस्तिर्यगातिवाचकमपि । वलनमत्र चटनमात्रपरम् । तिर्यग्वलनेन तिरश्ची-
नेन वलनेन किञ्चिद्वक्रम् । कूणितप्रान्तं पुरस्तृतीयाशसम्मीलनविशिष्टापाङ्गम् ।

'पुरस्त्रिभागसङ्कोचे प्रेम्णा तत् कूणितं भवेत् ।'

इति वचनात् । [प्रेमोद्भेदस्तिमितलुलितम्] प्रेमोद्भेदेन स्नेहस्यौत्कण्ठ्येन स्ति-
मितं परस्परस्मिन्निश्चलं, लुलितं त्रपया किञ्चिद् ग्लानम् ।

'परिक्लिष्टपुटं म्लायत्तारं विलुलितं भवेत् ।'

इत्युक्तेः । किञ्चिदाकुञ्चितम् ईषत् कुटिलितचिल्लिकम् । अन्तर्मोदानुभव-
मसृणम् अन्तर्गतसुखानुभूत्या विषयान्तरग्रहणाशक्तम् । स्रस्तनिष्कम्पपक्ष्म
गलितमत एव निभेषरहितं च पक्ष्म नेत्रपाली रोमावली यत्र । आकेकराक्षम्

'आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।

मुहुर्न्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥'

इति वचनात् तथाविधमाक्षि यास्मिन् । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्

१. 'मौ विलोकनेन मानसं' क. झ. ज, 'मौ परस्परं मानसं' ग. ङ. छ.
झ. पाठः. २. 'सं मुहुर्मुहुः प्रमोदमनुभवत' क., 'सं मुहुर्मुहुर्मोहनमनुभवत.'
झ. अ. पाठ. ३. 'गवलितविषमं' क. च. पाठः. ४. 'कुञ्चितप्रान्त' क. पाठः. ५.
'ललितं' छ. ज. पाठः. ६. 'दारेचितम्' क. पाठ.

१. 'भोगावेगावेताविति' ग, 'भोगाविति' ज. पाठः. २. 'त्यादि तिर्यगता'
ज. पाठः. ३. 'वलनमात्रचलन' ४ 'प्रेम्णोद्भेदेन' ज. पाठः. ५.
'परस्परस्मिन्निश्चल' ग, 'परस्परान्निश्चल' घ. छ.; 'परमस्मिन्निश्चलं' ज. पाठः.
६. 'कुटिलचिल्लिकं' ज. पाठः. ७. 'सानन्दार्ध' ग, घ. पाठः.

अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्वस्तनिष्कम्पपक्षम्

व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥ २ ॥

पुरुषः— वत्से इत इतः ।

मदयन्तिका— सहि बुद्धरक्खिदे अवि उणो दीसइ एस जीविदपिदाई पुण्डरीअलोअणो ।

(सखि बुद्धराक्षिते । अपि पुनर्दृश्यत एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचनः ।)

पृ० (५. ४. ११३) अत्र विशेषणैर्लज्जाशङ्काविसयग्लानिचिन्ताश्रमर्षैर्य-
मोहानां भावानां हर्षजनिता शयलता सुखपर्यवसायिनी द्योत्यते । किलिकिञ्चि-
तारुयश्च भावः ।

‘स्मितरुदितहसितभयरोपहर्षदुःखश्रमाभिलाषाणाम् ।

यत् सङ्करणं हर्षादसकृत् किलिकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥’

इति दिवाकरः । अचिरं मुहुर्मुहुश्चलनेनारिचरं, अथवा अचिरं व्याघ्रावपात-
समय एव दर्शनात्मातिदीर्घकालमदन्तवऽपि स्नेहस्यातिभूमिगमनं व्यज्यते दृष्टं
दर्शनम् । भावे निष्ठा । व्यक्तं शंसति स्फुटं कथयति । मोहनमनुभवत इति
व्यक्तं शंसतीति दृष्टस्याचेतनस्य शंसनानुपपत्तेः लिङ्गतया स्फुटमनुमापन्नती-
त्यर्थसिद्धेः गूढव्यङ्ग्यलाक्षणिकशब्दप्रयोगः । अत्र सूक्ष्ममलङ्कारः, सलक्षित-
सूक्ष्मार्थप्रकाशनात् ॥ २ ॥

इत इत इति प्रभुत्वान्मार्गकथनं गमनत्वरणं च ।

सखि बुद्धराक्षिते ! अपि पुनर्दृश्यत एष जीवितदायी पुण्डरीकलोचनः ।
अपिः प्रश्ने । जीवितप्रदायीत्युपकारस्मरणम् । अपि पुनर्दृश्यत इत्यौत्सुक्यं
च उपरि तत्क्षममानुरूपं रसननुसन्धानेन कविमुकुन्देन सन्दर्शितं बोधितव्यम् ।
पुण्डरीकलोचन इति दर्शनीयत्वोपलक्षणम् ।

१. ‘स्मितरुदितहसितभयरोपहर्षदुःखश्रमाभिलाषाणाम्’ च. पाठः. २. ‘दर्शनन्योन्यभावे’ च. पाठः. ३.
‘बुद्ध— बसे इदं इदो’ छ. पाठः. ४. ‘मद— (अपवार्थ) सहि’ छ. ज. पाठः. ५.
‘अवि नाम पुणो वि दाव दीसइ’ ज. पाठः. ६. ‘पुणो वि दीसइ’ झ. य. पाठः. ७.
‘अणो पुण्ण’ ज. पाठः.

१. ‘रुदितहसित’ ज. पाठः. २. ‘भयरोपहर्षदुःख’ छ. छ, ‘भयतोपहर्ष’ ग,
‘भयरोपहर्षदुःख’ ज. पाठः. ३. ‘नावलित’ ज. पाठः. ४. ‘सङ्गमाजुक्लं रच’
घ, ‘सङ्गमनाजुक्लं रच’ छ, ‘सङ्गमनाजुक्लरज’ ज. पाठः.

बुद्धरक्षिता— यदि दैवमणुजैस्सदि ।

(यदि दैवमनुकूलयिष्यति ।)

(निष्क्रामति ।)

माधवः— (अपवार्य)

चिरादाशातन्तुस्त्रुटतु विसिनीतन्तुभिदुरो

महानाधिव्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।

यदि दैवमनुकूलयिष्यति अनुकूलवदाचरिष्यतीति दैवानुकूल्यमन्तरेण कथमीदृशां दर्शनं भविष्यतीत्यौत्सुक्यमेव द्रढयति ।

अथ तदुदन्तश्रवणे विवर्णो निराशो माधवः स्वजीवितत्यागमभिसन्धायाह— अपवार्य स्वगतम् ।

• चिरादित्यादि । चिराद् बहोः कालात् । एतावन्तं कालम् कथमपि मनोरथैस्तस्य रक्षितत्वात्,

‘त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा

सत्यं जनोऽयमियतो दिवसाननैपीत् ।’ (Vi. 14)

इति वक्ष्यमाणत्वात् । आशातन्तुः

‘विरोधेऽपि स्फुटं मधं कालेनैतद् भवेदिति ।

अनुपेक्षाक्षमत्वं यत् पुंसामाशां वदन्ति ताम् ॥’

इति लक्षिताशैव तन्तुः सूत्रम्, परस्परबन्धहेतुत्वात् । त्रुटतु छिद्यताम् ।

‘वा आशम्लाशप्रमुक्तमुल्लुमुत्रसिद्धिलंघः’ (३-१-७०) इति विकल्पेन श्रयनो विधानाच्छब्दः । विसिनीतन्तुभिदुरः प्रागेव मृणालसूत्रवत् झटिति खण्डनशीलः, अन्तरान्तरापायचक्रेत्यर्थः । ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ (३-२-१६२) ।

१. ‘ऊढं भविस्सदि । (पुरुषेण सह निष्क्रान्ते ।) क. झ. ज. पाठः. २. ‘निष्क्रान्ता’ घ. ‘निष्क्रामता’ छ. पाठः. ३. ‘स्फुटतु’ क. पाठः. ४. ‘नलिनी तन्तु’ ग. पाठः. ५. ‘सूत्रभिदुरो’ क. छ. ज. झ. ज. ‘पद्मभिदुरो’ द. पाठः.

१. ‘अनुकूलमाचरिष्यतीति’ छ., ‘अनुकूलवदाचरतीति’ ज. पाठः. २. ‘मीदृशां’ क., ‘मीदृशानां’ ख. पाठ. ३. ‘भवतीत्यौत्सुक्य’ ज. पाठ. ४. ‘कालं मनो’ ज. पाठः. ५. ‘स्फुटं’ ख. पाठः. ६. ‘लक्षिता शैव तन्तुः’ क. छ. पाठः. ७. ‘विधानात् । विसिनी’, ८. ‘विसिनीसूत्राभिदुरः’, ९. ‘तन्तुष्वक्’ घ. पाठः.

प्रतिष्ठामेव्याजं व्रजतु मयि पारिप्लवधुरा

विधिः स्वास्थ्यं धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥ ३ ॥

अथवा—

कर्मकर्तरि चात्र प्रयोगः । महान् पूर्वस्मादतिगणितः । आश्विन्याधिः
निरवाधिरिदानीमद्य शरीरपान यावदनुवृत्त इति कल्पितः , पूर्व समागमाव-
सानच्चेन सावधिरिति चिन्तितत्वात् । अस्मरतु प्रवर्तताम् । प्रतिष्ठां दृढाव-
स्थितिम् । अंश्याजं साक्षादेव पूर्वमुक्तगठान्याजेन लब्धास्पदत्वात् तदपाये
निमित्ताभावात् स्वयमियं न भविष्यतीति मुहूर्तिश्चिन्तितत्वाद्, इदानीमुन्माद-
त्वेन साक्षात् स्वयं साम्राज्यमनुभवत्वित्यर्थः । पारिप्लवधुरा चंपलानां भारः
पारिप्लवः चञ्चलः ।

‘पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः’

इत्यादिदर्शनात् । धर्मारः । ‘ऋक्पूरुषःपथामानक्षे’ (५-४-७४) इति
समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोटत्रयं कामचारकरणे । विधिर्देवम् , स्वास्थ्यम-
व्याकुलत्वम् , धत्तां धारयतु । कृतकृत्यः साधितसाध्यः , उभयोरपि महता
प्रयत्नमेतावत् एव कार्यस्य सिसाधयिपितत्वात् तस्य च सिद्धत्वादिति भावः ।
अमुलभसगागमयोगावयोस्तत्र तत्र दर्शनं विधिना यदृच्छया सम्पादितं, मदनेन तु
परस्परानुगमः समुत्तेजितः । द्वयस्यापि निरसावसानत्वं द्वाभ्यामेव कृतमिदानीमि-
त्यर्थः । एतां लोटौ विधिपरौ । अनिष्टविध्याभासरूप आक्षेपोऽत्रालङ्कारः । प्राण-
त्यागमन्तरेण विरहदुःखस्य दुःमहत्वरूपविशेषविवक्षयानिष्टविधानात् ॥ ३ ॥

विधिः स्वास्थ्यं धत्ताम् , मदनश्च कृतकृत्यो भवत्वित्युक्त्या तयोः स्वविषये
‘अनुचितप्रवृत्तिः’ प्रकाशिता । तदविचारिताभिधानमित्युपपत्त्या पूर्वोक्तमाक्षि-
पति — [अथवेति] । अथवेति पक्षव्यावृत्तिः ।

१. ‘मच्छाजा’ २. ‘हुरा’ छ पाठ ३. ‘स्येये’ ज पाठः

१. ‘पूर्वमतिशयित’ २. ‘दनुवर्तत इति’ ३. ‘अव्याजा’ ज पाठः
४. ‘मिश्र न ग घ पाठ’ ५. ‘चंपलानां’ ज. पाठ ६. ‘चपल’ ज
पाठः ७. ‘जन्मकारणे’ घ. ज. पाठ ८. ‘प्रयासेन नैता’ छ, ‘प्रयासेन नैतावत्
इत्ये’ ९. ‘अपक्षत्व’ १०. ‘मन्तरा विरह’ ११. ‘अनुचितवृत्ति’ ज. पाठः,

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो

विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः ।

समानप्रेमाणमित्यादि—तुल्यानुरागमिति निरूप्येत्यर्थः । एतावदेव निरूपितम्, न तु मौलभ्यादीत्यात्मनः प्रेक्षावत्त्वं प्रतिक्षिपति । जनमित्येक-नगराधिवाससहपांसुक्रीडनादिप्रचियरूपस्नेहहेत्वभावात् तटस्थ स्त्रीजातिमात्र-मिति द्योत्यते । तदा त्वदृष्टेऽपि घटत एव प्रार्थना । यदि सुलभत्वबुद्धिः मापि नास्तीत्याह—असुलभं अकृच्छ्रेण लभ्यं न भवतीति पूर्वमेव निर्णीत-मित्यर्थः ।

“आसक्तमेतदनवेक्षितहेतु चेत्ः”

इति पूर्वमेवालोचितत्वात् ।

“आनीय जटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ।”

इति न्यायादसुलभमपि विध्यानुकूल्ये कदाचित् सुलभं भवतीत्याशङ्क्याह—वामारम्भे प्रतिकूलप्रवृत्तौ । ममेत्यर्थान्तर्गसंक्रमितवाच्येन ध्वनिना विवेकशून्य-स्य प्रतिलोमैवम्येति च द्योत्यते । एषेति प्रार्थितस्य जनस्य स्वपुरत एवा-न्यहस्तगमनम् मनोदुःखानुभूति सहृदयं हास्यत्वम् इत्येवंरूपेण वर्तमानेत्यर्थः । परिणतिः फलं समुचिता सम्यग्गुणपन्नैव ।

‘केषां न स्युः परियवफला निष्फलारम्भयत्नाः ।’

इति वचनादित्यर्थः । अतो विविमदनयोरुपात्मभो मोहारम्भ एवेत्यर्थः । तत् किमिदानीं विच्छिन्नाशापाशेन विलम्ब्यते । तूष्णीमेव गत्वा

‘सहतां हतजीवितं मम प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ।’

१. ‘एतावदेवं निरूप्ये’ ख. पाठः. २. ‘मात्रहेतुमिति’ ख. पाठः. ३. ‘व कृच्छ्रेण’ ग. घ. पाठः. ४. ‘मेवावलोकितत्वात्’ ग. पाठः. ५. ‘यथावत्त्वम्’ ज. पाठः. ६. ‘गुणपन्नैव’ ख. ग. पाठः. ७. ‘मोघारम्भ’ ग. घ. पाठः.

तथाप्यस्मिन् दानश्रवणसमयेऽस्याः अविगल-

त्प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युतिं ददनयन्तर्दहति ॥ ४ ॥

आसन्दकी — (जनान्तिकम्) एवं दुर्मनायमानः पीडयति मां
वत्सः, वत्सा च दुष्करं निराशा प्राणिति । पृच्छामि तावदाद्युष्मन्तम् ।
(प्रकाशः) अपि भवानमंस्त यथा भूरिवभुव गालतीत्यस्य द्वास्वतीति ।
इत्युक्तमेव स्वरेव दुष्प्रेष्टितैरुपादेत दुःखननुभूयतामित्याशङ्क्य गत्यन्तराभा-
वान् तथैव क्रियते । तदापि गदवस्थादौस्थ्यतोऽप्यस्या अवस्थां मां विवशयती-
त्याह — तथापीति । मम नैराश्ये प्राप्तेऽपीत्यर्थः । अस्मिन्निति वर्तमानत्वात् ।
दानश्रवणसमये स्वयमेव गालतीं प्रतिपादितेति पुरुषवैकनार्कणैककाले । अविग-
लत्प्रभं प्रकर्षणं अश्रयच्छाय । शत्रा गलनस्योपर्युपरि वर्तमानत्वं प्रकाशयते । तत
एव प्रातश्चन्द्रद्युतिं दिनमुखवर्तनः सूर्यकिरणविसरणधूसरितेतजश्चन्द्रस्य द्युति-
रिव द्युतिर्वीतिर्यस्येति उक्तिमज्ज्ञा द्युतिहीनमिति कथ्यते । वदन् सुखम् ।
अन्तर्भनसि । मां दहति । अतो नैराश्यमपि दृढभवलाभितुं न शक्यते । यतस्त्व-
दग्नं दास्यो गमिष्यति कृतान्तहस्तं वा न पुनरन्यस्य हस्ते पतिष्यतीति एतद्वदन्नं
स्पष्टमाचष्ट इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे गत्याख्यो व्यभिचारी व्यज्यते । उत्तरार्धे
देन्याख्यः । उपमा चालङ्कारः ॥ ४ ॥

जनान्तिकं लवङ्गिकया तुल्यमित्यर्थः । एवमिति वैवश्याद्यभिप्रायः ।
दुर्मनायमानः दुःखितमना भवन्, वयम् । पीडयति दुःखिता करोति । वत्सा
माधवः । वत्सा चेति चकारः पीडयतीत्यनुकर्षणार्थः । तत्रापि सौकुमार्यातिशयात्
गालतीं प्रत्याह — दुष्करं कर्तुमशक्यं यत्नः तथा । प्राणिति जीवति । अति-

१. '(ह-गतम्)' क ज झ ञ पाठः. २. 'एवमिति दुर्ग' क न घ ङ,
३. 'ग. घ. पाठः. ४. 'दास्यो माधवो' 'त्मा गालती न' क ज झ ञ, 'दास्यो-
माधव' न गालती दुःख' न घ ङ. च. ५. पाठः. ६. 'नि । (यमावां) पृच्छामि'
१. न, 'नि । (यमावां) व स माधवः । पृच्छामि' ज पाठः. ७. 'युष्मन्त । अपि' क.
न घ. 'दधन्त वत्स' न घ पाठः. ८. 'अज कि गवान्' छ ज झ ञ. ९
'वत्सस्य भूरिवभुव गालती' न. १०. पाठः.

१. 'यथा' न. पाठः. २. 'विश्वनाम्निक' न घ ङ. ३. 'यत्नः' न. पाठः. ४. 'यत्नः' न. पाठः. ५. 'यत्नः' न. पाठः. ६. 'यत्नः' न. पाठः. ७. 'यत्नः' न. पाठः. ८. 'यत्नः' न. पाठः. ९. 'यत्नः' न. पाठः. १०. 'यत्नः' न. पाठः.

आघवः — (सलज्जं) नहि नहि ।

आध्वन्द्वी — न तर्हि प्रागवरथायाः परिहीयसे ।

कृच्छ्रेणेदानीं जीवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः—निराशा निम्ना आशा यस्या । एता-
वन्तं कालमाशयैव धागतिर्जायितव्यादिति गानः आश्वासनं भग्या कर्तुमाह—
पृच्छामीति । आयुष्मन्तं माप्नुय । तदा ज्ञात्तरेणैव मालत्या अप्याश्वास-
सिद्धेयं प्रति प्रश्नः । अपिः प्रश्ने । अमन्तं गतिं कृतवान्, मन्ततेर्गुडि रूपम् ।
अनुवाचेत्त्वादान्मनेष्वम् । तदप्रतिषेधश्च “एकाच उपदेशेऽनुदात्तान्” (७.२-१०)
इत्यनेन । ‘तदादिप्रहणं स्याद्विनामर्थम्’ इति विजन्तस्यान्त्यज्ञायां सत्या ‘अनिदि-
ताम्’ ङी अनुनासिकलोपाभावात् । तथेत्यायानि । भूरिवसुरेवेति पितृत्वाद्वा-
नेऽधिकृतत्वमाह । अस्मभ्ययिति चतुर्थ्या सम्प्रदानत्वेन सत्कृत्य दास्यतीति
चोत्थते । इति यथा तथा भवानभ्यगतेत्यर्थः ।

तत्प्रश्नस्य सोपालम्भत्वं ज्ञात्वाह — नलज्जमिति । नहि अमसि-
पीति विपरिणामेन अर्थादायाति । वीप्सया तथात्मस्य स्वप्नेऽप्यनदितत्वं प्र-
काशयति ।

तत्संवादेनैव तं समाश्वासयति — न तर्हीति । तर्हि तस्माद् यतो
भूरिवसुद्वयमत्राद्यन्तरेण परस्परानुरागादस्मत्प्रयत्नेन च युवां साहमिक्येनैव
प्रवृत्तावत इत्यर्थः । प्रागवरथायाः दानश्रवणात् पूर्व या अवस्था मनसः
प्राप्स्यान्नादिशिष्टत्वेन सुखादस्थानं जतः परमपि तस्या अवस्थायाः । न परिही-
यरो न न्यूना अवतिः । परिहीयत इति पाठे एतत्कार्यमित्यर्थः । अद्यापि
न निश्चिदतिशयान्, सेवावरथा वर्तत इत्यर्थः । ‘चिरादाशातन्तुर्गुच्छु’ इति
विच्छिन्नस्याच्छेदकारणम् । ‘न तर्हि प्रागवरथायाः परिहीयसे’, ‘कथं न वत्स ।
भामनववाना मन्यसे’ इत्यादि बिन्दुः ।

१. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् २. ‘अनिदिताम्’ इ. न. पाठः

३. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् ४. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् ५. ‘प्रागवरथा’

६. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् ७. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् ८. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम्

९. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् १०. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् ११. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम्

१२. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम् १३. ‘अ. अति. पूर्व’ इ. शम्

नाम. न - ज्ञानायि तं खलु वार्ताम् । ईदन्तु तावद्
मुपनिवृत्तेन, यथा तद्विनाश आलर्ता चार्थशानं सुखिसुख्यपतिमुक्तवान्
'प्रमथति निजस्य कन्यकाजिनस्य महाराज !' इति ।

द्रवानुदितस्य तस्य आशयं मन्तव्यः प्रकाशयति- दत्तपूर्वा अन्यस्मै पूर्वं
दत्ता, इत्याशङ्क्यते राज्ञोत्कर्षपूर्वं दत्तत्वाद्, नृरिवसुनापि 'प्रभवति निजस्य कन्य-
काजनय गह्वराजः' इति वाचानुमोदितत्वात् । अतश्चागच्छेत् इत्यभिप्रायः ।

'सशृङ्गो निपतति सकृन् कन्या प्रतीयते ।

‘‘तद्वाह उदानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥’ इति,

'न भूत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

उत्ता एनं प्रच्छन्न हि प्राप्नोति पुरुषोऽदृक् ॥' इति,

'नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चान्यस्य पद्मिग्रहे ।

न निर्णयश्च नाध्वीनां क्वचिद् भजोपदिन्यते ॥' इति,

'यति' हिन्नापकृतं चतुष्टयं याऽवमेवते ।

निवेद्यन्ते भानि परप्रवेति चेज्यते ।'

इति मनुवचनाद् धर्मलोपनमेत्यर्थः ।

अथ 'यनधिजगिणा हस्तकृतम्' इति न्यायाद्व्राजो दानस्य नैरर्थक्यं भूरि-
 दानेऽप्यनुभवेन व्यस्यतेनेषण्य नान्यथा निर्वकात्स्वराह — जानामि
 न्यायादपि जगिणा हस्तकृतम् इति भावः । तत्र यः यन्तानाराधामैद्भुरितवती
 न्यायस्य । वाता 'यन्तानाराधामैद्भुरितवती' इति त्वया गृहितां न्योकोक्तिम् । स्वल्पेति नि-
 मन्नेरितम् । यत् निम्नेरितं नावत् इत्यत्राह—तुर्व्यवृत्ता । यथाश्रुतग्राही

१. 'जाति' शब्द का अर्थ है - पृष्ठ २ पाठः. २. 'जाति' शब्द का अर्थ है - पृष्ठ ३ पाठः. ३. 'जाति' शब्द का अर्थ है - पृष्ठ ४ पाठः. ४. 'जाति' शब्द का अर्थ है - पृष्ठ ५ पाठः.

'मन्दनवती नामि'
 'मन्दनवती नामि'
 'मन्दनवती नामि'
 'मन्दनवती नामि'
 'मन्दनवती नामि'

अन्त्येति । — अन्त्येति ।

अन्त्येति । — अन्त्येति । गौडालती दधेति सम्प्रत्येव
पुण्येति । । अन्त्येति वाच्यप्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि । वाचि
पुण्यापुण्यहेतवो वैवर्थाः सर्वथा ज्ञानार्नामायतन्ते । सा च

लोकः, अनिष्टेषु पुनः तत्तद जानन्तीत्यर्थः । इदं वस्तु तावत् प्रथमम् । सुप्रसिद्धं
सर्वलोकाविदितम् । लन्दनाय नन्दनम्यार्थे । तादृशे चतुर्थी ।

अन्त्येति । अन्त्येति ज्ञेयः ।

अन्त्येति । अन्त्येति परमेश्वरेणेत्युक्तस्यानुवादः । स्वयमिति पित्रनेपक्षत्वम् ।
सम्प्रत्येति युष्माभिरपि तच्छ्रुतमित्यर्थः । पुरुषेण मदयन्तिकाहायकेन । तदपि
धनम्, अस्मिन्ऽस्मात् प्राप्तामित्यत्राह—तत् तस्मात् । भूरिवसोर्वागैर्गुणात्मि-
कैस्तत्त्वैः । वन्तेति चालत्वाद् । वतां बोद्धव्यत्वमस्मिन्नर्थे इति व्यञ्जयति ।
वाच्यप्रतिष्ठानि वाचि वाच्ये प्रतिष्ठा निर्णयो येषाम् । देहिनामित्यविशेषेण श्रे-
च्छादीनामपि, तथा हि तुष्येति ज्ञानमिति द्योतयति । व्यवहारतन्त्राणि प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिप्रणव्यनहारप्रयोगाः ।

‘अन्त्येति अन्त्येति लोके यः शब्दानुगच्छते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं त्वं शब्देन भासते ॥”

इत्यानवचनात् ।

‘पदसभ्यधिकमावात् रमारकान्न विशिष्यते ।’

इति शब्दान्तरं गान्धर्वस्य शब्दानामिति चेत्, तत्राह—वाचि शब्दे
पुण्यपुण्यहेतवः नृपदुःखप्रसिद्धयोः सुखतदुपकृतयोः कारणभूताः । व्यव-

‘अन्त्येति’ त पाठः २ ‘व्ययमेव ग’ त छ न पाठः ३ ‘राज्ञेय’
‘अन्त्येति’ त पाठः ४ ‘ति प्रसङ्गे क’ श न पाठः ५ ‘तु इति प्रतिष्ठा-
निर्णयः’ त पाठः ६ ‘व्य-निवृत्ता’ त छ न पाठः ७ ‘सर्वं च’
‘अन्त्येति’ त पाठः ८ ‘सर्वे’ त पाठः ९ ‘नामा’ त पाठः १० ‘ना अनन्ते’ त पाठः
११ ‘अन्त्येति’ त पाठः

‘अन्त्येति’ त पाठः २ ‘अन्त्येति’ त पाठः ३ ‘अन्त्येति’ त पाठः ४
‘अन्त्येति’ त पाठः ५ ‘अन्त्येति’ त पाठः ६ ‘अन्त्येति’ त पाठः ७
‘अन्त्येति’ त पाठः

भूरिवसोर्वाग्ननृणात्मिकैव । न खलु महाराजस्य निजा कन्यका मालती ।
कन्याप्रदाने च नृपतयः प्रसाणमिति नैवंविधो धर्माचार्यसमयः ।
तस्मादवास्थितमेतत् । कथं च वत्स ! मामनवधानां मन्यसे ।

स्या नियमाः । सर्वथा सर्वप्रकारेण श्रुतिस्मृतिभ्यां सदाचाराच्चेत्यर्थः । वाच्या-
यतन्ते तदधीनतया वर्तन्ते,

‘धनुर्वेदसंस्कारस्तावदस्मात्स्वायतने ।’

इति धुरार्युक्तवत् । ‘एकः’ शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके
कामधुग् भवति’ इति वाक्यात्,

‘नास्ति सत्यात् परो, धर्मो वानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिश्च लोकधर्मश्च तस्मात् सत्यं विशिष्यते ॥

वाच्यार्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिस्तृताः ।
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृत्वरः ॥’

इति मनुवचनात्, दशरथप्रदादादीनां पुत्रेभ्यः प्राणेभ्यश्च सत्यस्वाधी-
कारेण स्वर्गप्राप्तिश्रवणाद्, युधिष्ठिरस्य छलेनाप्यसत्यं प्रयुक्तवतो निर्यदर्शनाकर्-
णनाच्चेत्यर्थः । सा चेति या एवंविधानुभावा सा । भूरिवसोरिति विदितवेदित-
व्यत्वमधीताशेषशरूत्वं, च व्यञ्जयन्ती कदाचिदपि सन्मार्गादस्वकनमाह ।
अनृणात्मिकैव कदाचिदप्यननुमोदनाद् दानस्य नन्दनं प्रति अनृणं ऋणसंब-
न्धरहितं आत्मा तत्त्वं यस्याः । आत्मग्रहणेन बहिरन्यथा प्रतिभातु नाम
शुद्धधियाम्, तथापि कुशाग्रधियां निरूपणे अनृणैवेत्यवधारयति । तथात्वमेव
व्याचष्टे—खलु प्रसिद्धौ—‘प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य’ इति भूरिवसुवचने

१ ‘नृणात्मिकैव’ क झ ज. पाठ. २ ‘कन्यकाश्च’ छ. ज., ‘कन्यादाने’
झ पाठ. ३. ‘चारसमयः’ क ज झ. म. पाठ. ४. ‘तरमाद्विमाशितव्य-
मेतत्’ क. ‘तस्मादविमार्गितव्यमेतत्’ झ. पाठ. ५. ‘भवेतत्’ छ. ज. पाठः. ६.
‘च माननव’ ग. ज. पाठ. ७. ‘से । पदय — मा. वा.’ क. झ. न. पाठः.

१. ‘समाचाराच्चे’ ज. पाठ. २. ‘सम्यग् विधि’ ग. घ. पाठः. ३.
एवं पीडाशुभावा’ ख पाठः. ४. ‘अनृण ऋणसंबन्धरहित आत्मा’ क. ख.
पाठः. ५. ‘कुशाग्रधियां’ घ. छ. पाठः. ६. ‘वाचष्टे’ ज. पाठः.

मिजयन्तः सायात् नृपतिर्नन्वेव वक्ति । अतस्तत्प्रसूतिर्यः कन्याजनन-
 र्त्तं नृपतिः न पुनर्मान्ता नृपदेणापि वीक्षितुं क्षमत इति भृग्विभुवादान-
 धर्मा निर्गतिना । ६.३ राज्ञा नृत्तत्वाज्ज्ञां निवारयति—प्रमाणं निर्णयहेतुः ।
 इत्येवमेव, इतिस्मयमाप्तौ, न्युक्तं यद्, एवंप्रकारः, [धर्माचार्यसमयः]
 धर्माचार्यणां स्मृत्या मन्वादीना समयः संज्ञितः सिद्धान्तो वा ।

“समयस्तु क्रियाकारे सप्ते चरिते मताम् ।

सिद्धान्ते शपथे काले”

इति वैजयन्ती ।

“यस्मै दयात् पिता त्वेतां आता यानुमतः पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लक्ष्येत् ॥” इति,

“तां तु कन्यां पिता माता आता मातुल एव वा ।

पितृव्यश्चेति पश्येत् दैतुं प्रभवतां गताः ॥”

इति देवीवचनात् पितुरेव दाने साक्षादधिकृतत्वोक्तेः,

“कालेऽदाता पिता याप्यो याप्यध्यानुपयन् पतिः ।

मृते भर्तारि याप्यस्तु पुत्रो मातुररक्षिता ॥”

इति पितुरेव फालाप्रदाने निन्दास्मरणात्,

“बलात्तं बलादुमुक्तं बलाद्यैश्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥”

इति बलकृतस्याकृतत्वस्मरणाच्च मन्वादीनामियमनुमतिर्न भवतीत्यर्थः ।

तस्मादवस्थितमेतत् अनृणात्मिकैवेत्यवधारणेन यदुक्तं तदनुवादमेवेत्यर्थः ।

‘मा च भृग्विमोवागेनृणात्मिकैव’ इत्यादिफामन्दकीवचनात् लक्ष्यस्यैव मालती-

विवर्हात्सवाग्भाटलक्ष्यस्येव मन्त्रिप्रतिज्ञारूपस्य वीजन्य प्रतिपादनात् प्रतिशु-

खमिदम् । एवमदृष्टशक्त्या नैराशयं न कर्तव्यमित्याश्वस्यं दृष्टे प्रवलसहायसम्पत्त्या-

पि भवदभीष्टनिष्ठेन अभिचारः गङ्गनीय इत्यार्ह—एकारः उपपत्त्यन्तरसमुच्च-

यार्थः । अनवधानामभिमतार्थं प्रगाधन्मीम । मामिति तन्मयजीवितत्वं भृग्वि-

१. चान् २. ‘शुश्रूषेत जीवन्तं’ ३. ४. पाठ ५
 ‘प्रदातुं श्रुतां गताः’ ६. पाठ ७. ‘यापि लक्षितं’ ८. ‘नृणावलेखितं’ ९.
 पाठ ५. ‘स्तु प्रदातु’ ६. ‘ह-विशेषि चकार’ ७. ‘तन्मय’ ८. पाठ ५

(विहस्य)

मा वां सपत्नेष्वपि नाम तद्भू-
त्पापं यदस्यां त्वयि वा विशङ्क्यम् ।
तत्सर्वथा रंगमनाय यत्नः
प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

रङ्गरन्दः — सुष्ठु युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः ।

सुहृदयनिर्विशेषत्वमुपायप्रयोगकौशलमित्याद्यपरिमितं गुणजातं स्वस्या ध्वयते ।
कथं मन्यस इति केन प्रकारेण त्वेयं बुद्धिरूपन्नेत्युपालम्भः ।

विहस्य अङ्घ्रे भवतो मौढ्यं यन्मध्यपि धुरंधरायां एवं चिन्त्यत इति
स्मितं कृत्वेत्यर्थः ।

मा वामित्यादि — वां युवयोः, सपत्नेषु शत्रुषु, अपि नाम
सम्भाव्ये । तत् पापं मा भूत् तादृशं पापफलमनिष्टं मा भवतु । अस्यां
मालत्यां, त्वयि वा यद्विशङ्क्यं एतच्छारीरं मानसं वा दुःखमनयोरापतिष्य-
तीति यच्छंकास्पदं तत्पापं वां सपत्नेष्वपि मा भूदित्येतदुक्तं भवति । लोके
हि स्वबन्धूनां ये शत्रवस्तोषामनिष्टमाशंसन्ते जनाः । मम तु मतिस्तथा न वर्तते ।
यतो युवयोः शत्रवः इति विरोधरूपोऽपि कोऽपि सम्बन्धो युवाभ्यां सह
सपत्नानां विद्यते, अतस्तत्सम्बन्धवशात् तेषामप्यनिष्टं मा भूदिति भवति धीः ।
किं पुनर्युवयोर्माभूदित्यत्रापिना द्योत्यते । लोकोक्त्यनुसारश्चायम् ; तदितीदानीं
शङ्कितस्यानिष्टस्य परिहर्तव्यत्वादित्यर्थः । सङ्गमनाय संश्लेषणार्थम्, सर्वथा
पितृबुद्धयनुसारेण वा तद्व्यतिरेकेण वा सर्वप्रकारेण यत्सङ्गमनं तदर्थम् । 'तुमर्थाच्च
भाववचनात्' (२-३-१५) इति चतुर्थी । प्राणव्ययेन प्राणानां परित्यागेन ।
अपिशब्देन किं पुनरसिन्नर्थे बुद्धिव्यापारमात्रसाध्य इति सौकर्यप्रतिपादनात्
मनसः स्थिरीकरणं क्रियते । विधेयः कर्तव्यः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

अथ तदुक्तिमनूद्य पुरुषकारस्तावदविकलो युष्माकं, दैवगतिः कथमिति न
ज्ञायते इत्याह—सुष्ठु सम्यक् । युज्यमानं उपपद्यमानम् ; आदिश्यते उपदि-
श्यते, युष्माभिरिति तथादेशे हेतुः 'शास्त्रेषु निष्ठा' (III ii) इत्यादिगुण-
विशिष्टाभिरित्यर्थः ।

१. 'मा वा सप' क. झ. अ. पाठः. २. 'भिः । दया वा' ग. ङ. पाठः.

१. 'तवैवं बुद्धि' ज. पाठः. २. 'मौढ्यं' क. पाठः. ३. 'स्यत्रेत्यपिना'
अ. ज, 'त्यपिना' ग. घ, 'त्यत्रेत्यापिना' छ. पाठः.

(नैपथ्ये) भर्जवदि भट्टिणी विष्णवेदि मालदिं धेत्तूष तुरिहमित्त
आजच्छेत्ति ।

(भगवति ! भट्टिनी विज्ञापयति मालतीं गृहीत्वा त्वरितमिहागच्छेति ।)

कामन्दकी — वतौ उत्तिष्ठ ।

(सर्वा उत्थाय परिक्रामन्ति ।)

(मालतीमाधवौ सकरुणानुरागमवलोकयतः ।)

“अनुकूले तटस्थे वा दैवे न तु विरोधिनि ।

पौरुषं साधयेदर्थं दैवं तु स्ववशं सदा ॥”

इति वचनात् । अतस्तद्विषयाशङ्केवास्माकं वर्तते नान्येत्यर्थः । अत्र शङ्काख्यो
भावः प्रकाश्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, दैववैलोभ्याद् भगवत्या अप्य-
साध्योऽयमर्थः प्रसङ्गस्यातिक्रमादिति कार्यस्य कारणमुखेन प्रकाशनात् ॥ ६ ॥

भगवति ! भट्टिनी विज्ञापयति मालतीं गृहीत्वा त्वरितमिहागच्छेति ।

‘देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।’

इति नाट्यव्यवहाराद्राजतुल्यस्य भार्या मालतीमाता भट्टिनीत्युच्यते । विज्ञा-
पयतीति गुरुविषये विनयोक्तिः ।

सर्वाः कामन्दको मालती लवङ्गिका च ।

सकरुणानुरागं शोकस्थायिभावो रसः करुणः, अनुरागः रागस्या-
नुपृत्तिः, ताभ्यां सहितं यथेति । शोकानुभायैरश्रुपातादिभिः अनुरागानुभावैः
स्तिमितविकसितत्वादिभिः शबलमन्योन्यमवलोकयत इत्यर्थः ।

१. ‘नैपथ्ये’ क. ग. छ. ज. झ. अ. पाठः. २. ‘वदि कामन्दकी’ एसा भट्टिणी
क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. अ. पाठः. ३. ‘दि जघा माल’ क. छ. ज. झ.
अ. पाठः. ४. ‘तुरिहमाअच्छ’ क. ख. ग. छ. ज. झ. अ. पाठः. ५. ‘च्छदु’
ति ‘क. छ. झ. अ. व. पाठः. ६. ‘उत्तिष्ठोतिष्ठ’ ज. पाठः. ७. ‘सर्वे उत्तिष्ठन्ति’
८. ‘रागमन्योन्यमवलोकयत’ क. झ. अ. पाठः.

१. ‘यदा’, २. ‘नान्येत्यर्थः’ ख. पाठः. ३. ‘दैववैलोभ्यात्’,
४. ‘कार्यकारणमुखेन’, ५. ‘त्वरिततरमिहा’ ज. पाठः. ६. ‘स्यामात्यस्य
भार्या’ क. ज. पाठः.

लोभः — अष्टमैतावती माधवस्य भालत्या समं लोकयात्रा ।
अहो नु खलु भोः—

सुहृदिव प्रेक्ष्य सुप्रसन्नं

मगमयेवत्सलमुत्कलताम् ।

कष्टं इदमिति शेषः, २. तद्व्यसनम् । 'त्वात् कष्टं दुच्छद्गमाभीलम्' इत्यमरः । एतावती एतारिमाता । एता न. कालिक्रमवलोकनं परामृश्यते । माधवस्य भालत्या सममिति न धनिना अहो धन्यौ गालनीमाधवौ, ययो-
रनुरूपः प्रणय इति लोके प्रसिद्धः, तत्र प्रेम ईदृशी दशा गतमिति द्योत्यते । लोकयात्रा लौकिको व्यवहारः । अपुनर्दर्शनाय वियुज्यमानयोः पराधी-
नयोर्द्वयो लोके परम्परानुकूल्ययोनक तदन्वदर्शनमात्रमेवोपचारो वर्तते तदेवेदमित्यर्थः । अहो इत्यव्यवस्थितिगच्छिनितामालोच्याश्चर्यवुद्धिद्योतकम् ।
नुः प्रश्ने ।

“प्रश्ने विकल्पे नु चिच्च”

इति वञ्जयन्ती । खल्वित्यवधारणे । भो इत्याकाशं लोकमभिमुखीकरोति ।
हे लोकाः ! इदमाश्चर्यमेव । किमर्थं भावेन नया तु न ज्ञातमित्यर्थः ।

तत किमित्याह—सुहृदिवेत्यादि । गोभनहृदयो मंकरन्दादिरिव ।
इवगव्देन नैर्गार्गिकं दुर्दृश्यम् । सुहृत्त्वं तु नादितमिति व्यज्यते । प्रकटय्य
प्रकाशयति । वामुखे तटित इव स्फुरणमाश्रमनिर्वाहाद् द्योत्यते । सुप्रसन्नं
निर्वृतिं ददातीति । “प्रे दाज्ञः” (३-२-६) इति क । प्रथममादौ । एकरसां
एकप्रकारामिति लक्षणाप्रयोगः । उपर्युपरि तत्फलानुभवात् । एको मुख्यो रसो
रागो यस्यामिति वा । ‘मुख्यान्वयेदन्ते चेकः’ इति, ‘रसो रागे विषे वीर्ये’ इति च

१. ‘माध — (स्वगत) दस’ द द न ज. पाठ. २. ‘नी हि माध’
ख प ज. पाठ. ३. ‘अहो नु नु न प न. पाठ. ४. ‘प्रकटोऽप्यसुगं क.
पाठ. ५. ‘पठः’ व इ. न पठ.

१. ‘तं तत्संन’ ह, ‘तं तत्संन’ न पाठ. २. ‘भेदोपचारे
पठेते’ द ग, ‘भेदोपचारे’ न. पाठ. ३. ‘संज्ञेता’ न पाठ. ४. ‘माधवादि’
रिव’ ज पाठ

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः ।

परिशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥ ७ ॥

मालती — (अपवार्य) महाभाग ! लोअणानन्द ! एत्तिअं दिहोसि ।

(महाभाग ! लोचनानन्द ! एतावद् दृष्टोऽसि ।)

वैजयन्ती । अनुकूलतां अभिमतसम्पादनाभिमुखताम् । पुनः पश्चाद् अकाण्डविवर्तनदारुणः अस्थान एव विरुद्धेन वर्तनेन क्रूरः । परिशिनष्टि परिशेषं करोति । 'नेति नेति व्युदस्तेभ्योऽन्योऽवस्थास्तुर्यः' परिशेषः । मनसो रुजं हृदयस्य रोगं, दुःखमित्यर्थः । सुहृदिवानुकूलतां प्रकटय्य पश्चाद्दारुणः शत्रुत्वेन रुजं परिशिनष्टीत्यनेन बुद्धिपूर्वमेव प्रतारणे प्रवृत्तिर्ज्ञो-
त्यते । यथा मात्स्यको बलिशगर्भेण पिशितखण्डेनाण्डजशिशुमादौ विलोभ्य पश्चात् प्राणानेव त्याजयति तथायमपीति । ल्यप् लटा च 'स्नात्वा मुङ्क्ते' इतिवत् पूर्वकालक्रियाया उत्तरकालक्रियाङ्गत्वात्तत्र विश्रान्तिः प्रकाश्यते । अत्र विधिं प्रत्यसूया ध्वन्यते । विरोधोऽलङ्कारः ॥ ७ ॥

अपवार्य स्वगतम् । महाभाग लोचनानन्द एतावद् दृष्टोऽसि । [लोच-
नानन्द !] मम लोचनयोरानन्द आह्लादरूप, अन्यत्र चन्द्रादावप्यनिर्वापणात् ।
एतावद् एतदेव दर्शनस्य परिमाणमवसानं यथा तथा । दृष्टोऽस्मीत्यनेनातः परं
जीवन्त एव त्वां द्रक्ष्यन्ति, न पुनरहमिदानीं त्यक्ष्यमाणजीवितेति द्योत्यते ।
अन्यथा एतदन्तो नस्तमागमः इति वक्तव्यम्, दर्शनस्य पूर्ववद् वातायनादि-
गतत्वेनापि सम्भवात् ।

१. 'निधिरहो विशिनष्टि मनसो रुजं' क., 'प्रविशनाष्टि' झ. अ. पाठः. २.
माल — (स्वगतं) महा' क. झ., 'माल — (जनान्तिकं) महा' छ. पाठः.
३. 'णन्दमुन्दर एत्तिअं' घ. घ., 'णन्दअर एत्तिअं' ज. पाठः.

१. 'संपादनादभिमुख' क ज पाठः. २. 'मुख्यं' छ पाठः. ३.
'पूर्वधातायनसम्भावगतत्वेनापि' ज. पाठः. ४. 'सम्भावनात्' ग. घ. पाठः.

लक्ष्मिक — हृदि ! हृदि ! शरीरसंशयं नः प्रियसखी आरोपिता अमात्येन ।

(हा धिक् ! हा धिक् ! शरीरसंशयं नः प्रियसखी आरोपिता अमात्येन ।)

मालती — परिणतं दानि मे जीवितवृष्णायाः फलं । निर्वृद्धं च निष्करणदाय कापालिकत्वं तदस्मै । परिणिहितो दैवस्य दारुणसमारम्भसरिसो परिणामो । नाहं उवाचरमापि मन्दमाङ्गी । तं वा असरणा सरणपठिष्यजामि ।

तदाशयज्ञा सखी तस्याः पितृद्वेषवर्धनाय जाह—हा धिक् ! हा धिक् ! शरीरसंशयमेयं नः प्रियसखी आरोपिता अमात्येन । शरीरसंशयं शरीरं कञ्चित्कालं स्थास्यति वा न देति सन्देहम् । आरोपिता प्रापिता । नः प्रियसखी इत्यनेन सर्वा एव वयमारोपिता इति ध्वन्यते ।

पूर्वोक्तस्याशयं विवृणोति । परिणतमिदानीं मे जीवितवृष्णायाः फलम् । [जीवितवृष्णायाः] एतावतो दिवसानागावगेन या जीविते वृष्णा काङ्क्षा मम जाता तस्याः । फलसनिष्टस्थले दानप्रसङ्गरूपं प्रयोजनम् । [परिणतं] पक्वम् । एतदर्थं हि मया जीवितं धारितम् । यदि पूर्वमेव मया जीवितममोक्षयत तदा जुगुप्सितमेतन्न निरवतिष्येति जीवितं प्रत्यगूया व्यज्यते । अत एदानीमपि जीवितत्याग एव श्रेयानित्यभिप्रायः । निर्वृद्धं च निष्करणतया कापालिकत्वं तातस्य । [कापालिकत्वं] विविधजीवोपहारनिर्दया. पाषण्डविशेषः कापालिकाः तद्भावः कापालिकत्वम् । तातस्य कापालिकत्वं निर्वृद्धं यथोपक्रममुपसंहृतम् ।

१ 'फलं (याह) जि छ पाठ. २ 'तं दानि निदृक्कण' घ पाठ. ३ 'तादस्य वि'। क घ पाठ. ४ 'परिणिहितो क न. पाठ. ५. 'दो दुष्टद्वेषस्त्रं छ घ च पाठः. ६ 'दिवसदशम्य दानम्' न. पाठ. ७. 'मो. कं' छ पाठः. ८ 'सि एव उवा' क, 'स एव उवा' द घ. पाठ. ९. 'मन्दमाङ्गा' छ. पाठ. १०. 'हि वा' ग. छ च पाठ.

१ 'नेत प्रियसखी' छ. 'नेत नः सखी' ग. छ च पाठ. २ 'निवित स्था' ज. पाठः.

(परिणतमिदानीं मे जीविततृष्णायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्कृण्वतया
कापालिकत्वं तातस्य । परिनिष्ठितो दैवस्य दारुणसमारम्भसदृशः परिणामः ।
तत् कमुपालभे मन्दभाग्या, कं वा अशरणा शरणं प्रतिपद्ये ।)

लवङ्गिका — सहि ! हदो हदो ।

(सखि ! इत इतः) ।

(परिक्लामन्ति ।)

माधवः — (स्वगतं) नूनमाश्वासनमाश्रमेतत् सङ्गर्हस्नेहार्द्र-
हृदया माधवस्य करोति यशवती । (सोद्वेगं) हन्त सर्वथा संशयितजन्म-

कुतः ? निष्कृण्वतया इयं मम दुहिता वराकी यावज्जीवं दुःखमनुभोक्ष्यत
इत्यनालोच्य स्वकार्यकरणात्तातः साक्षात्कापालिक एव जात इत्यर्थः । परिनि-
ष्ठितो दैवस्य दारुणसमारम्भसदृशः परिणामः । परिनिष्ठितः सम्पूर्णः परि-
णामः प्रयोजनम् । तत् कमुपालभे मन्दभाग्या, कं वा अशरणा शरणं प्रतिपद्ये ।
तदिति पितरि दैवे चैवंभूतयोरित्यर्थः । [कं उपालभे] किमेवमनुचितं त्वया
क्रियत इति कमधिकृष्यामि । उपालम्भयोग्ये पितरि क्रौर्यदर्शनात् । कं वा [अ-
शरणा] अरक्षितृष्णा अहं, [शरणं प्रतिपद्ये] रक्षकत्वेनाश्रये । आश्रयणीयस्य
दैवस्यात्यन्तवैलौक्यादित्यर्थः । अत्र 'निर्व्यूढं' इत्यादिभिरुत्तराङ्के प्रेक्ष्यमाणस्य
कापालिकवृत्तान्तस्य सूचनं कृतमिति मन्तव्यम् ।

सखि ! इत इतः ।

'परिशिनाष्टि विधिर्मनसोरुजं' इति किमिति शङ्क्यते ? — 'जानामि तां
खलु वार्ताम्' इत्यारभ्य 'प्राणव्ययेनापि मया विधेयः' इत्यन्तस्य भगवती-
वचनस्य प्रत्येयत्वादित्याशङ्क्यापायशङ्क्या प्रतिक्षिपति—आश्वासनमात्रं मनःपर्य-
वस्थापनमात्रम् । मात्रशब्दोऽवधारणे । तेन तावदेव, न परमार्थतस्तदित्यर्थः । तत्र

१ 'सहि माळह हदो' घ. पाठः. २. '(इति निष्क्रामन्ति)' छ. '(निष्क्रान्ता) घ,
'(परिक्लामन्ति)' छ. ज, '(इति कामन्त्या सह निष्क्रान्ते ।)' झ. घ पाठः. ३.
'मेवैतत्' क पाठः. ४. 'स्नेहार्द्रहृदयकोतरा करोति' छ, 'स्नेहकातरा करोति'
क. घ. छ. ज. झ. व. पाठः.

१. 'मुपालम्भे' क. पाठः. २. 'किं वा' घ. छ. पाठः. ३. 'क्रोधदर्श-
नात्' छ. पाठः. ४. 'इति पोक्यते' क. ख. पाठः.

साफल्यः सर्वतोऽस्मि । तत् किं कर्तव्यं (विचिन्त्य) न खलु महामांस-
विक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि । (प्रकाशं) वयस्य सकरन्द अपि भवा-
नुत्कण्ठते मदयन्तिकायाः ।

हेतुः सहजस्नेहार्द्रहृदया अकृत्रिमयात्सस्यद्रवीभूतमना इति । माधवस्येति
आतृपुत्रत्वसंबन्धितत्वशिक्षितत्वादिहेतुभिर्गोदरनेहास्पदत्वं प्रतीयते । अन्यथा
वैलक्ष्यादनिष्टं किमप्याचरिष्यतीति तत्परिहारायेति भावः । तद्वचनस्यापि स्वयं
मेवाश्वासनमात्रमिति प्रीतिक्षिप्तत्वान्नत्वलम्बनत्वमालोच्याह—सोद्वेगं उद्वेगः
दुःखातिशयजनितो गनःक्षोभः तत्साहितम् । हन्तेति विषादे । संशयितजन्मसा-
फल्यः जन्मन्येकः स एव महोत्सव इति मालतीप्राप्तेरेव जन्मफलत्वेन स्वयम-
ध्यवसितत्वात् तद्रूपजन्मसफलत्वं संशयितं सन्दिग्धं यस्य । संशयितेत्यनेन कामि
स्वर्मावादाशयाः किञ्चिदुच्छेदः प्रकाशयते । प्रवर्तः प्रणष्टः । निष्फलजन्मनः
प्रणष्टफलपत्वादिति भावः । 'संबन्धः प्रलयः फलः' इत्यमरः । तत् किं कर्तव्य-
मिति चिन्ताप्रारम्भः । विचिन्त्येति चिन्तासमाप्तिः । चिन्तया निर्णीतमर्थ-
माह— न खल्विति । खलुरवधारणे । महामांसविक्रयात् महामांसमिति
नरमांसस्य भैरवतन्त्रसिद्धा संज्ञा । तथा प्रबोधचन्द्रोदये—

‘मस्तिष्काक्षवसाभिधारितमहामांसाहुतिर्जुहताम् ।’

इत्यादि । तस्य विक्रयो नाम । “कल्पोक्तक्रमेण दीक्षितस्य वश्यकर्षणादि-
प्वन्यतमफलापेक्षिणः पुरुषस्य कृष्णचतुर्दशीरजन्तां महाश्मशानं गत्वा त्वशस्त्र-
रुचेन निर्होषेण नरमांसेन भूतदेताळादिभ्यो निष्कयतया दत्तेन स्वाभिमत-

१ ‘संज्ञोद्देशे’ क. रा ग. घ ङ च छ. ज झ. ज. पाठः २. ‘स्मिदानीर्कर्तुः’
क. ट. झ. पाठः ३. ‘दन्यमुपागं पश्यामि’ म. पाठः ४. ‘अपि भवान्’
क. पाठः.

५. ‘प्रक्षिप्त’, २. ‘क्षीरितसाफल्यं’, ३. ‘देव तज्जन्म’ घ. पाठः. ४.
‘भाव’इत्याद्या’ क. पाठः ५. ‘किञ्चिदुच्छेद’ घ. पाठः ६. ‘प्रणष्टः’ ग. घ.
पाठः. ७. ‘निर्मितमर्थः’ घ. पाठः.

मकरन्दः — अथ किम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत्तरसप्रहार-

मालोक्य आभगणितस्खलदुत्तरीया ।

अस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-

स्साक्षिष्टवत्यमृतसंवालिताैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

स्वीकरणम् । ततश्च झटिति फलसिद्धिः” इत्यागमात्, साहसिकानां तथानुभव-
श्रवणाच्च तत्र संजातप्रत्यय आह— महामांसविक्रियात् । अन्यदुपायान्तरं विशि-
ष्टमुपायं सुखसाधनहेतुम् । प्रियासमागमरूपस्य स्वकार्यस्येत्यर्थात् । ‘न खलु
महामांसविक्रयादन्यद्’ इत्यादि नियताप्यवस्था । प्रकाशयितुं महामांसविक्रयं
कर्त्तव्यत्वेन निर्णीय स्वमाकूतमपह्नुवानो मदयन्तिकामकरन्दयोराकारेज्जिताभ्यां
दृष्टमनुरागं प्रश्नव्याजेन प्रकाशयति मकरन्दं चञ्चयित्वैकाकिनः स्वस्य निशि
श्मशानप्रवेशाय तमन्यतो व्याक्षेप्तुम् । अपि मदयन्तिकाया उत्कण्ठते तां
सहायं सरति किम् । “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” (२-३५२) इति षष्ठी ॥

‘उत्कण्ठमानो भरतो गुरूणाम् ।’

इति अर्तुकाव्यप्रयोगात् ।

व्याक्षिप्तत्वमाह—अथ किं तथैव । उत्कण्ठे एव ।

तत्र हेतुमाह—तन्मे इत्यादि । तदिति वाक्यार्थपरामर्शः । मे मनः क्षि-
पतीति मदपेक्षमेव हृदयं प्रेरयति चपलं करोतीत्यर्थः । तरसप्रहारं नवतया
क्षरद्विधो व्याघ्रनखप्रहारदेशो यस्य । अगणितस्खलदुत्तरीया स्खलत् स्तन-
तयाद् विगलद् उपरिवासो न गणितं ना निरूपितं ययेति स्नेहसंभ्रमानुभावः ।
अस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिः यतः कुतश्चिद् भीतस्य एकवर्षजातस्य
सारङ्गस्येव विलोला चञ्चला दृष्टिर्यस्याः । उपमानेन स्निग्धासितविपुलायतत्वं
दृष्टेः प्रकाशयते ।

‘धर्मयौरेकतरनिर्देशे अन्यसंवित् साहचर्यात् ।’

२. ‘दृष्टिराविलुष्ट’ छ ए. च. छ. ज. झ. ञ. पाठः.

१. ‘तवारम्भप्रया’ ख. पाठः. २. ‘ताप्यवस्था’ ख ग छ. ‘ताव्यवस्था’
क पाठः. ३. ‘उत्कण्ठत एव’ छ पाठः. ४. ‘निर्देशेत्यस्यापि साह’ क. ‘निर्देशस्य
संवित् साह’ क. पाठः.

माधवः — न दुर्लभा बुद्धरक्षिताप्रियसखी । अपि च—

प्रमथ्य ऋव्यादं सरणसमये रक्षितवतः

परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।

इति वामनोक्तेः । “हृष्य भीहिकालयोः” (३-१-१४८) इति ल्युट् ।

‘एकहायनसारङ्गगती रघुकुलोपमौ’ ।

इति मर्तृकावधे प्रयोगात् । एतेन पूर्वं व्याघ्रदर्शनात् पश्चादस्या अपायचिन्तया च मयानुभावः प्रकाश्यते । अमृतसंवलितैरिव अमृतपद्मे निमज्जितैरिवेति तत्स्पर्शमात्रेण व्रणवेदनायाः शान्तत्वं द्योत्यते । सा आश्लिष्टवती यत् आलिङ्गितवती यत् तन्मे मनः क्षिपतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

उपपत्त्या समाश्वासयति—बुद्धरक्षिताप्रियसखीति । बुद्धरक्षितेति स्व-
विस्रम्भभूमित्वं तस्याः, प्रियसखीति तस्यां मदयन्तिकाया विस्रम्भश्च प्रतीयते ।
अतो न दुर्लभा । उपपत्त्यन्तरमप्यस्तीत्याह—अपि चेति ।

प्रमथ्य ऋव्यादमिति — प्रमथ्य हत्वा । ऋव्यादमिति निर्दय-
त्वोक्तिः । सरणसमये प्राणत्यागकाले इत्युपकारस्य गरयिस्त्वम् । परिष्वङ्गं
आलिङ्गनम् । तवेति सर्वोत्कृष्टत्वं प्रकाश्यते । अन्यत्र अपरस्मिन् पुरुषे ।
कथमिव रमतां केन प्रकारेण सा क्रीडतु । बुद्धरक्षिताप्रियसखीति पूर्व-
वाक्यार्त्तं सम्बध्यते । यतो बुद्धरक्षिताप्रियसखीत्येव सौलभ्यहेतुः, ततोऽपि
त्वया दत्तजीवितेति, ततोऽप्यधिकं तवामृतायमानं स्पर्शं लब्धवतीति हेतुत्रय-
मनुमापकम् । सौलभ्यस्य न केऽलमनुमानं प्रत्यक्षमपि प्रमाणेषु ज्येष्ठं प्रमाण-

१. ‘माध— सुलभमेव बुद्ध’ क. माध— ‘सुलभैव बुद्ध’ छ. घ. पाठः. २.
‘रक्षितायाः प्रिय’ ज. पाठः.

१. ‘त्या तमाश्वासयति’ क. पाठः. २. ‘सीति मद’ छ. ज. पाठः. ३.
‘ततोऽभ्याधिकं’ ज. पाठः.

तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-

स्त्वयि व्यक्तस्नेहः स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥ ९ ॥

तदुत्तिष्ठ । पारासिन्धुसम्भेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

अकरन्दः — अयमसौ महानद्योर्व्यतिकरः ।

य एषः —

जलनिबिडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः

परिगततटभूमिः स्नानमात्रोत्थिताभिः ।

मित्याह । तथा यथानुमानं तथा । नयनयोर्व्यापारः निरीक्षणप्रकारः । व्यक्तस्नेहः स्पष्टस्नेहः । स्तिमितरमणीयः स्तिमिततया त्वयि निश्चलनिबद्धतया शोभनः, अलसवलितत्वादिभङ्गितरङ्गितः । चिरं न क्षणमात्रम् । अभूदिति अस्माभिर्निस्संशयं दृष्टमित्याह । अत्र सुहृद्विषयो भावः प्रकाशयते । अनुमान-मलङ्कारः ॥ ९ ॥

पारासिन्धुसम्भेदः पारासंज्ञायाः सिन्धुसंज्ञायाश्च महानद्योः सङ्गमः । अवगाह्येति तव व्याघ्रप्रहारखेदितत्वादाश्वासनायै आवयोः सूर्योपस्थानाय चेत्यर्थः । नगरीमेवेत्यन्यतो गमनाशङ्कां परिहरति ।

परिक्रामतः तदभिमुखं गमनमभिनयतः ।

अयमसौ असावित्यत्र तच्छब्दार्थमाह, इदमा साहचर्याद् यः पूर्वं प्रस्तुतः सोऽयमित्यर्थः । महानद्योः पावनत्वाद् यावत्समुद्रं प्रवृत्तेश्च महत्योर्नद्योः पारासिन्धवोः । व्यतिकरः सङ्गमः ।

मध्यन्दिनसन्तापशान्तये जलक्रीडारागिणीभिस्तरुणीभिरसार्वभूषमुज्यते इत्याह — य एषः जलनिबिडितेत्यादि । जलेन निबिडितैः गाढं गात्रे

१. 'मरु — तदुत्तिष्ठ' क झ. ज. पाठः २. 'वरदासिन्धु' छ. ज. पाठः.
३. 'माध — अय' क. ख झ. ज. पाठः. ४. 'नद्योस्सम्भेदः' क झ. पाठः.
५. 'स्नानमात्रो' क. छ. झ. ज. पाठः.

१. 'अस्माकं निस्सं', २. 'समागम. ।' ज. पाठः. ३. 'य द्वयोः सूर्यो' ख. ग.
घ. छ. ज. पाठः. ४. 'बुपयुज्यते' ज. पाठः.

रुचिरकनककुम्भश्रीमदायोगतुङ्ग-

स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥ १० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविभ्रमो नाम
चतुर्थोऽङ्कः ॥

सन्दष्टैः, वस्त्रैरर्थतः स्वच्छैर्व्यक्तानि स्पष्टदृष्टानि निम्नानि गम्भीराणि नाभि-
रन्ध्रादीनि, उन्नतानि उत्तुङ्गानि नितम्बादीनि स्थानानि यासाम् । परिगत-
तटभूमिः सर्वतः प्राप्ततीरप्रदेशः । स्नातमात्रोत्थिताभिः स्नातमात्रे कृत-
मज्जनत्वं एव जलादुत्थिताभिरित्यनिष्पीडितवस्त्रतया जलमिविडितवस्त्रत्वोपपत्तेः ।
स्नानफलं सन्तापश्चमनमाह—रुचिराश्चतुरशिलिपिनिर्मितत्वेन निरवद्या ये कनक-
कुम्भाः सुदर्णकलशास्तं इव श्रीमदाभोगाः शोभनविस्तारस्तुङ्गा उन्नताश्च ये
स्तनाः तेषु विनिहितानि हस्तस्वस्तिकानि स्वस्तिकाकारेण व्यत्यस्तवद्वा
हस्ता याभिः । आर्द्रशरीरतया शिशिरतरतरङ्गमास्तरस्पर्शशैत्यातिशयवारणार्थं हस्त-
विहितस्वस्तिकवद्वाभिरित्यर्थः । वधूभिः स्त्रीभिः । ‘योपा सीमन्तिनी वधू’
इत्यमरः । य एष परिगततटभूमिरयमसौ महानद्योः व्यतिकर इत्यन्वयः ।
अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ १० ॥

मालतीमाधवस्येत्यं चतुर्थाङ्गार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

१. ‘शार्दूलविभ्रमो नाम’ झ ज. पाठ.

१ ‘रित्यनुत्पीडित’ छ पाठ. २ ‘स्तत एव’ ज. पाठः. ३. ‘श्चलास्तना’
ख. पाठः.

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोज्ज्वलवेषा कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला —

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अथ वृत्तवर्तिष्यमाणकथांशप्रदर्शनेनोत्तराङ्कमवतारयितुं विष्कम्भमारभते । आकाशयानेन आकाशगमनाभिनयेन, भीषणोज्ज्वलवेषा [भीषणः] भयङ्करः शूलकपालादिविशिष्टतया, उज्ज्वलः दीप्तः कपिलजटाजूटकनककिङ्किण्यादि-सङ्कलनाद्, वेष आकल्पकल्पना यस्याः । कपालकुण्डलेति प्रथमाङ्के 'तं क्व सिरिपव्वदादो आअदस्स' इत्यादि 'अणुसंज्ञं समाजच्छदि' इत्यन्तेन सूचिता प्रकरीपात्रं अघोरघण्टशिष्या कपालिकी इत्यर्थः ।

स्वाभ्युपगतसोमसिद्धान्तानुरोधेन स्वानुभवगोचरं परमेश्वरमात्मना परा-मृशति—षडधिकेत्यादि । [षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा] षट्सङ्ख्या-चरदशसङ्ख्याविशिष्टानां नाडीचक्राणां मध्ये स्थितः कर्णिकासु सदा सन्निहितः आत्मा स्फुरत्स्वरूपं तत्त्वं यस्य । अत्र नाडीशब्देन देहमध्यवर्तिनी सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी विवक्ष्यते ।

“तस्याः पर्वविशेषाश्चक्राण्याधाराः ।”

इति च आगमेषु कथ्यन्ते । तानि चक्राणि षोडशेत्यागमेषु पठितानि । तद्यथा — महाबिन्दुपीठस्थानमतीतस्थानमागतस्थानं शान्तातीतं सूर्यचक्रं

१ 'त्यम्बरयानेन' ग. घ. ङ. च. पाठः. २ 'ज्ज्वला कपा' क पाठः.

१. 'भीषणा उज्ज्वल' ज पाठः. २. 'ङ्करशूल' ख. छ ज. पाठः. ३. 'उज्ज्वलदीप्त' ग. घ. छ. पाठः. ४ 'स्थितकर्णिकासु' ज. पाठः. ५ 'आत्मना स्फुर' क. ग. घ. छ. पाठः. ६ 'चाररूपं' ग पाठः. ७. 'पीठमतीतस्थानं' ख. घ. पाठः.

त्योमाम्भोजं प्रेतभूमिरेर्धचन्द्रमारम्भं सेतुबन्धमाज्ञा विशुद्धिरनाहतं मणिपूरकं
स्वाधिष्ठानं मूलाधार इति । तेष्वाद्यं व्योमरूपावस्थात्मकनिष्कलाकाशः, द्वितीयं
व्यापिन्यवस्था, तृतीयमुन्मनावस्था, चतुर्थं समावस्था, पञ्चमं विसर्गाख्यपरा-
शक्तिस्थानं, षष्ठं विसर्गावस्थितशान्ताख्यं ब्रह्मरन्ध्रं, सप्तमं ब्रह्मरन्ध्रावस्थित-
कर्णिकास्थानगतशक्त्याख्यसदाशिवस्थानं, अष्टमं सहस्रारपद्मस्य षोडश-
फलात्मककेसरस्थानं, नवमं नादोत्पत्तिकसहस्रदलस्थानं, दशमं बिन्द्वात्मक-
ललाटमध्यव्योम, एकादशं भ्रुवोर्मध्यं, द्वादशमीश्वरस्थानं कण्ठस्थानं, त्रयोदशं
रुद्रालयं हृदयस्थानं, चतुर्दशं विष्णुस्थानं नाभिरन्ध्रं, पञ्चदशं ब्रह्मणः स्थानं
लिङ्गमूलं, षोडशं कुण्डलिनी देहमध्यमिति विभागः । एतेषामाधारपद्मानां
मध्यस्थितात्मेत्यर्थः । अथवा —

“इडा पिङ्गला सुषुम्ना च गान्धारी हस्तिजिह्विका ।

सुयशालम्बुसा पूषा कुहूश्चैव च शङ्खिनी ॥

विमला घोषिणी पृथ्वी ततश्चाप्यायनी मता ।

तेजोवती वायवी च नाड्यः षोडश कीर्तिताः ॥”

इति योगशास्त्रोक्तानां नाडीनां समूहस्य मध्यचक्रे हृदयकमल इत्यर्थः ।
हृदि विनिहितरूपः हृदये विशेषेण निहितं, न तु निर्धायमानमित्यनेन
सौक्षात्कृतत्वं ध्वन्यते, विनिष्पन्नसमाधित्वं चोच्यते । सिद्धिदः मुक्तिप्रदः ।
अथवा अणिमाद्यष्टसिद्धिप्रदः । यद्वा पातालगुलिकाञ्जनखड्गमुद्राख्या अधि-
फारमन्त्रयोगात्मज्ञानाख्या वा पञ्चसिद्धिं ददातीति । तद्विदां तत् षडधिकदश-
नाडीचक्रमध्यस्थितात्मत्वं गुरुमुखेन ज्ञातवतां लब्धवतां वा, विदेशानार्था-
ल्लभार्थाद्वा किञ्चन्तव्युत्पत्त्या । अविचालितमनोभिः

“आलस्यं व्याधयस्तीव्राः प्रमादोऽस्थानसंशयः ।

अनवस्थिताचित्तत्वमथद्वा भ्रान्तिदर्शनम् ॥

दुःखानि दौर्भनस्यं च विषयेषु च लोलता ।

दशैते युञ्जतां पुंसामन्तरायाः प्रकीर्तिताः ॥” इति,

१. ‘रर्धमारम्भं’ क. ग. घ. ङ. पाठः. २. ‘दात्मकं सहस्रं’ क. पाठः. ३.
‘जिह्विका’ क. ग. ङ. पाठः. ४. ‘घोषिणी’ ख. ङ. पाठः. ५. ‘साक्षात्कृतं ध्वन्यते’
ख. ग. पाठः.

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

“उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दिव्याः षट् सिद्धिसूचकाः ।

प्रतिभा श्रवणं वार्त्ता दर्शनास्वादवेदनाः ॥”

इति च योगशास्त्रोक्तैरन्तरायैरुपसर्गैश्चाविनिमित्ताग्र्यं मनो येषाम् । साधकैः मन्त्रयोगसाधनप्रवृत्तैः, न तु सिद्धैरिति युक्तं प्रकाश्यते । मृग्यमाणः अन्विष्यमाणः । तत्त्वजिज्ञासुभिर्दार्ढ्यकालनैरन्तर्यसत्कारैरनुसन्धीयमान इत्यर्थः । शक्तिभिः परिणद्धः सर्गस्थितिसंहारादिविशेषैर्मूलशक्तिव्यापारभेदैर्यत्र यत्र मिलिता मरीचैः तत्र तत्र विभुरेव जृम्भत इति अभियुक्तोक्तैस्तराणिरिव किरणजालैर्जगद्व्याप्तः । ‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः ।

‘तत्त्वं वस्तुत एकं शिवसंज्ञं चित्रशक्तिशतसंज्ञितम् ।

शक्तिव्यापृतिभेदात्तस्यैते कल्पिता भेदाः ॥’

इति भोजोक्तेः । अथवा —

‘वामा ज्येष्ठा शिवा रौद्री चित्तोन्मादकरी सुखा ।

काली कलेवरा शूतदर्दमनी चेशशक्तयः ॥’

इति श्रुत्यागमसिद्धाभिर्नवभिः शक्तिभिः समन्ताद् बद्धः सेवितः । शक्तिनाथः

‘चिदचिदनुग्रहहेतोस्तस्य सिसृक्षोर्य आद्य उन्मेषः ।

तच्छक्तितत्त्वमभिहितमविभागापन्नमस्यैव ॥’

इति लक्षितायाः स्वाव्यतिरिक्तार्याः सर्वकर्त्र्याः पृथिव्यादिसदाशिवान्तानां चतुर्ल्लिङ्गशतत्त्वानामुदयविलयस्थानभूतायाः पञ्चल्लिङ्ग्याः शक्तेः स्वामी षड्त्रिंशकः शिव इति ।

१. ‘शास्त्रोक्तेः अन्तः’ ख पाठः. २. ‘आविनिमित्तै’ क. ग घ. छ. पाठः. ३. ‘रिति लोकयुक्तं’, ४. ‘रादिसामर्थ्यविशे’ ज. पाठः. ५. ‘चयः, ते तत्र’ क. पाठः. ६. ‘इति युक्तोक्तैः’ ग घ. पाठः. ७. ‘भेदास्तस्यैते’ क. ग. घ. छ. पाठः. ८. ‘दमनी भवशक्तयः’, ९. ‘याः सर्वज्ञायाः सर्व’ ज. पाठः. १०. ‘स्त्रिंशतस्तत्त्वानां’ छ. ज. पाठः. ११. ‘त्रिंशतिकः शिव’ ज. पाठः.

पद्मेषु मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याशासंशेषु नित्यन्यस्तेषु क्रमा-
द्यनुष्णद्दशद्वादशषोडशद्विदलेषु वादिसान्तैर्बादिलान्तैर्बादिफान्तैः कादि-
ठान्तैरादिविसर्गान्तैर्हक्षाभ्यां च नित्यं कृतन्यासेषु सन्निहितमित्यर्थः ।
पञ्चा ? त्र्या)नामुपदेशगम्यत्वाद्वृद्धयक्रमलक्षणस्य तु सर्वलोकानुभवगोचर-
तया हृत्पद्ममध्ये उदितं विशेषतः प्रकाशमानमित्यर्थः । नहि कश्चित्
मम शिरसि हस्ते पादे वा ज्ञानमिति मन्यते, सर्वोऽपि मम हृद्येवं प्रतिभा-
तीति हृदयदर्पणप्रतिबिम्बितत्वेन चैतन्यं प्रतिपाद्यते । आत्मानं अङ्गुष्ठ-
मात्रं ज्योतिर्मयं जीवात्मानम् । लयवशाच्छिवरूपिणं सुषुम्नारन्ध्रोद्धतया
नीवारशूकवत् तनीयस्या स्वभासा द्वादशान्तस्थपरमशिवेनैक्यभावनया लीनद्रुत-
त्वात् फटफमिव कनकपिण्डेन, तद्रूपं शिवरूपिणं शिवत्वमापन्नम् ।
पश्यन्ती न तु चिन्तयन्तीति साक्षात्कारं द्योतयति । इदं च साकार-
निराकारयोर्निराकारं ध्यानम् । यथाह गुरुदेवः—

“साकारं ध्यानमुद्दिष्टं निराकारमथोच्यते ।

हृत्पद्मे वा भ्रुवोर्मध्ये बिन्दौ वा द्वादशान्तके ॥

लैङ्गिकं परमं ज्योतिर्ध्यायेदङ्गुष्ठमात्रफलम् ।

तस्मान्नीवारशूकाभं ज्योतिरूर्ध्वं सुषुम्नया ॥

निर्गतं द्वादशान्तस्थशिवेनाप्येकतां गतम् ।

विश्वमावृत्य तद् व्याप्तं ध्यायेन्निश्चलमानसः ॥”

ध्यानानामुत्तमस्त्वेतद्योगश्चायं परो मतः ।

एवं सततयुक्तात्मा योगी निर्धूतबन्धनः ॥

अणिमादिगुणैश्चर्यं प्राप्य निर्वाणमृच्छति ॥”

इति । लयो नामान्यानुप्रवेशात् स्वरूपमेदानुपलभ्यः । ‘लीये परब्रह्मणि’,
‘लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः’ इति, ‘स्थितमेतत् । यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य

१. ‘मूलाधिष्ठानस्वाधि’ क. छ. पाठः. २. ‘तैर्लक्षाभ्यां’ क. ख. छ. पाठः.

३. ‘जीवं आत्मानं’ ख. पाठः. ४. ‘शूकवर्तनीयस्या’ क. ख. पाठः. ५.

‘नैक्यभावनया’ क. पाठः. ६. ‘साक्षात्करणं’ ख. पाठः. ७. ‘साक्षात्कार’ क.

पाठः. ८. ‘साक्षात्कारमुद्दिष्टं’ ज. पाठः.

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-

दप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रेनभोऽम्भोमुचः ॥ २ ॥

तस्मिन् वृत्तिः प्रलयो, न स्वरूपलयः' इत्याद्याचार्यप्रयोगात् । नाडीना
हृदादीनामित्याश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारो बहुवचनं च । नाडीद्वयद्वारभूतयो-
र्नासापुटयोरप्याभिव्यज्यमानानां महाभूतानामित्यर्थः । उदयः प्रादुर्भावः ।

“पुटयोरुभयोश्च दण्डसंस्था

पृथिवी तोयमवः कृशानुरुध्वम् ।

पवनस्तिर्यङ् नसोऽथ मध्ये

गगनं भूतगतिमनूद्भवेयम् ॥”

इत्याद्याचार्योपदिष्टेनाभिव्यक्तिप्रकारेण तत्तद्भूतोदयः, तत्तत्स्वाकरणस्य सौकर्य-
मित्यर्थः । जगतः प्राणिना, प्राणिभ्यो वा । पञ्चामृताकर्षणात् पञ्चविधस्य
अमृतस्य स्वीकरणात्, शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सारो यः सञ्जीवनत्वा-
दमृताख्यस्तस्यामृताकर्षण्याख्यया विद्यया समाकृष्यासादनेनाप्यायितत्वात् ।
अथवा कौलिकतन्त्रपरिभाषितस्य —

‘विद् च मूत्रमसृज मज्जा शुक्लं पञ्चामृतं स्मृतम् ।’

इत्यमृतपञ्चकस्य, तस्यापि शरीरावस्थात्मकत्वादमृतत्वोक्तिः । असिन्नर्थे
तत्तद्वाहिनीनां नाडीनाम् उत्पत्तिक्रमेणेत्यर्थः ।

‘अमृताकर्षिणी चैव शब्दाकर्षणरूपिणी ।’

इत्याद्यागमप्रतिपादितत्वाद् अमृताकर्षण्यादिविद्यानाम् । अप्राप्तात्प-
तनश्रमा गगनशिखरोद्भूयनस्वेदमनुपगतवती । विघटयन्ती सम्मिलिता-
वेगपवनेन तूलजालवद् दिक्षु विक्षिपन्ती । अग्रेनभः नमसोऽग्रे, आकाश-
स्योपरिभागे ।

१. ‘मुलः ॥ उदयः’ ग. घ. च. ज. पाठः .

१. ‘वः । तत्त्वकरणस्य’ —, ‘य नन्व’ इ. ज. पाठः . २. ‘णान् शब्दः पञ्च’
क. ख. ग. घ. छ. पाठः . ३. ‘कृष्यादयः’ क. ग. घ. छ. पाठः . ४. ‘उदमवगत’
क. पाठः .

अपि च—

उत्तस्खलितकपालकण्ठमाला-

सङ्घट्टस्वणितकरालकिङ्किणीकः ।

पर्याप्तं सयि रमणीयडामरत्वं

सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेगः ॥ ३ ॥

‘सर्वे योगविभागेन समासाः स्युरलक्षिताः ।’

इति अलुक् । अस्मोद्युचः मेघान् । अथवा अग्रे पुरोभागे, नभोऽभो-
द्युचः गगनतलान्मेघानित्यर्थः । इदानीमहमभ्यागता ‘सिरिपव्वदादो
अगुसंझं आजच्छइ’ इति पूर्वप्रस्तावादिदानीमेव श्रीपर्वतावर्णिगता । इदानीमेवा-
भ्यागतेत्याश्चर्यत्वं वेगस्याह । अमिलषितदेशरज इति प्राप्या हर्षो व्यज्यते ।
अतिशयोक्तिः स्वभानौक्तिभालङ्कारः ॥ २ ॥

‘तैथ गमनवेगमुपकारत्वेन चमत्करति — उद्बृत्तैत्यादि । उद्बृत्ता
उत्पतनवेगेन स्थानादुच्चलिता, स्खलिता पुनर्निवृत्ता च या कपालकण्ठमाला
शिखः कर्पूरगयी कण्ठगुणार्था माला, तस्या सङ्घट्टनेनास्फालनेन क्यणित्वाः
शब्दिताः करालाः विह्वताः, नानाप्रकारत्वात्, किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकास्ताः
अपि अर्थात् कण्ठमालात्वेन स्थिता यत्र । पर्याप्तं सम्पूर्णम् । रमणीयडामरत्वं
उज्ज्वलत्वं भयङ्करत्वं च ।

‘प्रसुमरसमरोड्डामरौजा दिडौजाः ।’

इति सुरार्युक्तम् । गयि सन्धत्ते संश्लेषयति । [गगनतलप्रयाणवेगः]
गगनतले यत् प्रयाणं तस्य वेगः रयः ॥ ३ ॥

१. ‘उत्तोलस्खलित’ क झ अ. पाठ . २. ‘गगनतले प्रयाण’ छ. पाठ.

१. ‘सर्वयोगविभा’ ल. ग. घ. ‘सर्वयोगे विभा’ छ. पाठः. २. ‘इदानीमि-
हान्युपगता’ क. पाठः. ३. ‘अभ्यागमेन’ ग. घ. पाठ. ४. ‘उत्पतनादुच्चलि’ क.
ग. घ. छ. पाठ. ५. ‘कृतानना प्र’ ल. ग. घ. झ. ज. पाठ. ६. ‘स्वेन अर्पिना
सप्त’ ख. पाठः.

(विलोक्य) इदं च तद् पुराणनिम्बतैलाभ्यक्तपरिभर्ज्यमानरसोन-
रसगन्धिभिश्चिताधूमैः अधस्ताद् विभावितस्य महतः श्मशानवाटस्य

अनवरतस्य अविश्रान्तस्य रणत्कारस्य हेतुः । पताकां ध्वजांशुकम्, खट्वाङ्गस्येति
प्रकरणात् । अधोलम्बनस्वभावादूर्ध्वं धूनीति । खट्वाङ्गे स्वप्रान्ते च यथा समं
वर्तते तथा चल्यतीत्यर्थः,

‘यद्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ।’

इत्युक्तवत् । अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रमणीयवामरत्वसन्धानस्य हेतोः
वार्त्तिकार्थतयोपादानात् स्वभावोक्तिश्च ॥ ४ ॥

विलोक्य अध इत्यर्थात् । पुराणेन चिरकालातिक्रान्तेनेति कटुतर-
गन्धत्वमाह । निम्बतैलेन पिचुमन्दसेहेन ।

‘अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमन्दश्च निम्बः’

इत्यमरः । अभ्यक्तस्य सिक्तस्य, परिभर्ज्यमानस्य परितः पच्यमानस्य,
रसोनस्य लशुनस्य रसो द्रवः, तस्य गन्धो येषाम् ।

‘लशुने गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।’

इत्यमरः । ‘निम्बे तिक्तकः’ इति दुर्गन्धप्रकरणे वैजयन्ती । अतो निम्बतैलस्य
तिक्तगन्धतया, तत्सदृशगन्धस्य रसोनस्य तदवसेकेन भर्ज्यमानस्य तिक्तकटु-
गन्धविरसत्वाच्चतुर्थ्यगन्धत्वं चिताधूमानामपि दृश्यमानशवशतलोभकैशादिगन्ध-
गर्भतयेत्यवगन्तव्यम् । चिता शवदाहार्थं काष्ठसञ्चयः । ‘चिता क्षित्या चितिः
स्त्रिया’ इति वैजयन्ती । तत्सम्बन्धिभिर्धूमैः विवति प्रसरद्विलिङ्गत्वेनाधस्ताद्वर्ति-
तया विभावितस्य प्रकाशितस्य, महतः महानगरसम्बन्धाद्विस्तीर्णस्येत्यनेन

१. ‘(परिक्रम्यावलोक्य च गन्धमाग्राय)’ क. ख. ङ. ‘(अधो विलोक्य)’ उ,
‘(परिभर्ज्यमानस्य रसोनस्य तदवसेकेन भर्ज्यमानस्य तिक्तकटु-
गन्धविरसत्वाच्चतुर्थ्यगन्धत्वं चिताधूमानामपि दृश्यमानशवशतलोभकैशादिगन्ध-
गर्भतयेत्यवगन्तव्यम्)’ क. ख. ङ. पाठः २. ‘इदं नादन् पुराण’ क. ख. ङ. ‘इदं च पुराण’
ज. पाठः ३. ‘तैलाक्तपरिभर्ज्यमानस्य रसगन्धिभिः’ क. ख. ङ. पाठः ४. ‘धूम-
पुरस्ताद्विभावितस्य’ क. ख. ङ. ‘धूमैः विभावितस्य ख. उ. पाठः.

१. ‘धूनीति’ क. ख. ङ. पाठः २. ‘खट्वाङ्गस्येति’ ग. ‘खट्वाङ्गस्येति’
ख. ग. पाठः ३. ‘चल्यतीत्यर्थः’ ज. पाठः ४. ‘स्य तदवसेके’ क. ख. ग. ङ.
पाठः ५. ‘वृक्षस्थाः’ ज. पाठः

नेदीयः करालायतनं, यत्र पर्ववसितमन्त्रसाधनस्यास्पदुरोरघोर-
घण्टस्याज्ञया सविशेषमध्य पूजासम्भारो मया सन्निधापनीयः । कथितं
हि मे गुरुणा, 'वत्से ! करालकुण्डले ! करालायाः यत्तन्मया प्रागुप-
याचितं स्त्रीरत्नमुपहर्तव्यम् । तदत्रैव नगरे विदितमास्ते' इति ।

जनबाहुल्याज्जायमानानामिव त्रियमाणानामप्यसंख्यत्वाच्छवबाहुल्य प्रकाशयते ।
वक्ष्यति च 'भूयसीभ्यश्चिताभ्यः' (४ १७) इति । इमंज्ञानवाटस्य पितृवन-
प्रदेशस्य, नेदीयः अन्तिकतमम्, करालायतनं करालारोहितायाश्चासुण्डाया
आलयः । 'अत्थि एत्थ णअरीए' इत्यादि पूर्वप्रस्तुतं सघटयति । पर्ववसितम-
न्त्रसाधनस्य समाप्तमन्त्रस्य, महाभैरवविवादेः । साधनं कल्पोक्तं पुरश्चरणं यस्य
समवसितेत्यनेनामङ्गलं च भावि सूच्यते । एतावत्येव तस्य मन्त्रसाधनं सम्पूर्ण-
मतः परं परेष्यत्वादिति सूचनात् । आज्ञया नयोगात् । अद्य सविशेषमिति
पुरश्चरणारम्भदिवसादारभ्य तद्दिनपर्यन्तं सामान्यपूजाया निवृत्तत्वात् 'अणुसंज्ञं
आलच्छेद्' इत्यनेनार्थस्य प्रागेव सूचितत्वात् । पूजासम्भारः अर्चनार्थस्य
मधुमासादेर्द्रव्यस्य सामग्री, सन्निधापनीयः सन्निहितः कर्तव्यः । यत्र
तदिदमित्यन्वयः । सविशेषमिति सूचितं विशेषं भङ्ग्या प्रकाशयति—कथितं
हीति उक्तं यस्मात् । मे गुरुणेति तस्य स्वस्यां विस्मयः, स्वस्याश्च तदुक्त्या
सन्तोषः प्रकाशयते । प्राङ् मन्त्रसाधनारम्भदिवसे । उपयाचितं दास्यामीति
प्रतिश्रुतम् ।

‘त्वया मुरस्तादुपयाचितो यः ।’

इति रघुवंशोक्तेः । स्त्रीरत्नमिति उपयाचनप्रकारं सूचयति, उभयकुल-
शुद्धत्वाद्वूपलक्षणादिसम्पन्नत्वाच्च सीजातेः श्रेष्ठां कन्यां मन्त्रसाधनावसाने

१ 'त च मे', २ 'ले अत्र भगवत्सा करा' क झ, ज, 'ले भगवत्याः'
करा झ ज पाठः. ३ 'या प्रागुप' क झ ज, 'या यत्तत् प्रागुप' छ, 'याः यन्मया
प्रागुप' छ ज पाठः. ४ 'विदित इति' । छ पाठः. ५ 'इति । तद्विधि-
नोमि । (सकौ) क झ ज पाठः.

१ 'नाना त्रिय' क. पाठ २ 'संज्ञाय' र. ज पाठ ३ 'समाप्तं मन्त्रस्य'
क. श च. पाठ ४ 'दाम्य' क. पाठ ५. 'बाह्याया ज. पाठ ६. 'पूजया छ.
ग घ पाठ.. ७. 'यान्त्रिक' च पाठ.

(सकौतुकमवलोक्य)

तत्र कौऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिः उत्तमिभतकुटिलकुन्तलः
कृपाणपाणिः श्मशानमवतरति । य एषः—

पूर्णाहुतित्वेनोपहरिष्यामीति प्रतिश्रुतमित्यर्थः । रतशब्दः स्वजातिश्रेष्ठमाह ।
अश्वरत्नं गन्धर्वं मणिरत्नमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । उपहर्तव्यमित्यावश्यकं
कृत्यप्रत्ययः । अत्रैवेति फरालाधिष्ठितायां पञ्चावत्यामेवेत्यास(क्तेःते)शङ्कर्षणसौकर्यं
द्योतयति । विदितं 'अस्मिन् गृहे वर्तते' इति पूर्वमेवान्विष्य ज्ञातमित्यर्थः ।
आस्ते वर्तते इति अस्मात् कथितम् । अतः सविशेषमिति तदाकर्षणमपि
कर्तव्यमित्यर्थः ।

'न खलु महामांसविक्रयादन्यमुपायान्तरम्' इत्युपक्षिप्ताय महामांसविक्र-
याय मकरन्दं वैष्ययित्वा आत्मनैव श्मशानं प्रविशतो नायकस्य प्रवेशनं
सूचयति — तदिति । यन्ममापि कौतुकं जनयति तस्मान्निरूपणीय- एवाय-
मित्यर्थः । अतिगम्भीरमधुराकृतिः अत्यन्तमपरिच्छेद्या मनोहरानुल्लवणा वा
आकृतिः शरीरसंस्थानं यस्य । अनेनैतन्निमित्तेयमस्य प्रवृत्तिरित्यादारेक्षिताभ्या-
मशक्यज्ञानत्वं प्रकाश्यते ।

'यस्य प्रेङ्गारादाकारे क्रोधहर्षभयादयः ।

सन्तोऽपि नोपलक्ष्यन्ते गाम्भीर्यं तत् प्रचक्षते ॥'

इति दिवाकरः । उत्तमिभतकुटिलकुन्तलः ऊर्ध्वबद्धा वक्रा अलुका यस्य ।
अनेन निर्मयत्वेन वेतालादिभिरपि पक्षे समराय सज्जत्वं द्योत्यते । कृपाण-
पाणिः हस्ते अर्थादक्षिणे खड्गो यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासंक्षम्यौ' (वा०
२-२-६७) भवत इति वक्तव्यमिति समासः । अनेन प्रियाविरहमहापत्न्य-
तीकारधिया महामांसविक्रयोद्युक्तस्य शस्त्रधारणं द्रोणादीनामिव न दोष इति

१. 'ममेऽवलोक्य' क. म. 'मात्रलोक्य' ग. पाठ. २. 'श्मशानवाटमवतरति' क.
छ. म. ज. 'श्मशानवाटीमवतरति' द. पाठः.

१. 'कथितस्वविशेष', २. 'वैष्ययित्वा' ज. पाठ. — ३. 'प्रभावादाकारे'
ज. पाठ. ४. 'दग्धा' ख. पाठः.

कुचलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधन् परिधृत्यं

ललितविकटन्यामः श्रीमान् मृगाङ्गनिभाननः ।

हरति विनयं यामो यस्य प्रकाशितसाहसः

प्रविगलदसुरूपङ्कः पाणिललभरजाङ्गलः ॥ ५ ॥

नृचयति कविः । आपदि ब्राह्मणस्य अत्रियधर्मस्य शस्त्रधारणादीनामनिषि-
द्धत्वात् ।

‘अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् क्षत्रियधर्मेण न ह्यस्य प्रत्यगन्तर ॥’

इति मनुवचनात् ।

कुचलयदलेत्यादि । नीलोत्पलपत्रवत् स्निग्धश्यामलः । प्रकृत्या परि-
धृत्यं सर्वतोऽस्निग्धवर्णः असंस्कारात् । ललितविकटन्यासः प्रकृत्या सगर्वत्वाद-
रमणीयः त्वरया विकटः पूर्वत्वाद् विरूपः, ‘विकटं तु विरूपं स्याद्’ इति
वैजयन्ती, न्यासो अर्थात् पदयोः निक्षेपो यस्य । श्रीमान् एकाग्र्यपि
बहुजनपरिवृत इव तेजोविशेषानुमितरक्ष्माद्य इत्यर्थः । मृगाङ्गनिभाननः
चन्द्रवत् प्रसन्नमुखः । मृगाङ्गेत्यनेन विषादमलिनिमापि भिच्चिद्विद्यत इति
द्योत्यते । उमाभ्या भाविनं विजयमासूत्रयति । अन्यथा —

‘उद्यताना हि युद्धार्थं येषा भवति लक्षणम् ।

निष्प्रभं वदनं तेषा भवत्यायुःपरिक्षये ॥’

इति रामायणोक्तेः । क्रोऽयमिति सन्वध्यते । हरति निरस्करोति । विनयं
ज्ञाननिश्चयजनितं मनःपरिपाकम् । हरतीत्यनेन तस्य वस्तुतो विद्यमानत्वमाह ;
अविद्यमानस्य हरणानुपपत्तेः । तत्र हेतुः—प्रकाशितसाहसः साहसमविर्वेकित्वं
प्रकाशितं येन । प्रविगलदसुरूपङ्कः तत्क्षणच्छेदात् मांसस्य प्रकर्षेण क्षर-
द्भृशिरकर्मो यस्मिन् । ललभरजाङ्गलः विलसन्नरमासः । ‘लभ विलास’ इति
घातुः ।

१. ‘परिधान्तर’ ज. पाठ २. ‘ललितचरणन्यास’ क. छ. न. पाठः.

३. ‘नम्बावन्ता’ ज. पाठ. ४. ‘विभाविन’ ५. सूचयति न. पाठः

४. ‘नियुता’ घ. पाठ ५. ‘परिहृग्या’ ज. पाठः

(निरूप्य) — स एष कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पैणिता माधवः । तत् किम्नेन । भवतु यथासमीहितं सम्पादयामि । विगलितप्रायश्च पश्चिमसन्ध्यासमयः ।

‘पयसा मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ।’

इति बाहटोक्तेः । अत्र नरग्रहणेनोपर्यपि नृमांसपेचनायेति नृग्रहणात् स्वमांस-
विक्रयबुद्धिर्न कार्या, महामांसविक्रय इति प्रकारभेदेन पुरुषोपहारस्यैव
कथनात् पुरुषाङ्गोपकल्पितमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अन्यथा ‘ललन्निजजाङ्गलः’
इति भाष्यन् स्वमांसपेचनायेति च वक्तव्यम् । जाङ्गलग्रहणेन कृपाणस्वण्डितात्
पुरुषदेहादुपहारयोग्यत्वेन कल्पकथित मांस वपादियद् गृहीतमिति दर्शयति ।
अयमेव चास्य पुरुषोपहादान् भेदः । अत्र रौद्ररसो व्यज्यते । भाविकमलङ्कारः,
तद्भावस्य स्फुटप्रतीतिः । अप्रस्तुतप्रशंसा च, कार्यमुखेन कारणस्योद्वेगस्य
प्रतिपादनात् ॥ ५ ॥

निरूप्य निपुणं विचार्य । दक्षिणैः प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । कामन्दकी-
सुहृदः देवरातस्य पुत्रः । अनेन तस्या. स्नेहभूमित्वं द्योत्यते । अस्याश्च
तत्सम्बन्धपरिज्ञानकथनं वक्ष्यमाणस्य तौदामिनिमुखेन मालतीरक्षणस्य
घटनार्थम् । महामांसस्य पैणिता विक्रेता । ‘व्यवहपणोः समर्थयोः’ (३-३-
५७) इति विक्रयार्थस्य णेः प्रयोगे कर्मणी षष्ठी । पैणितैष स माधवः
इत्यन्वयः । तत् किम्नेन तस्मात् पूर्वदृष्टत्वात् किमिदानीमस्मिन्नपूर्ववत्
क्षौतुकं कियत इत्यर्थः । यथासमीहितम् उपक्रान्तमनतिक्रम्य कार्यं निर्वर्तयामि ।
अथवा यथा यथावदिति पृथक्पदम् । समीहितं इष्टार्थञ्च इत्यर्थः । विगलित-
प्रायः बाहुल्यनापक्रान्त । किञ्चिच्छेष इत्यर्थः ।

१. ‘प्य) अदे स’ छ. झ ञ पाठः. २. ‘पणयिता’ क. ग. छ. छ, ‘पणायिता’
झ ञ पाठः. ३. ‘प्रायश्चायं पश्चिम’ ख, ‘प्रायः पश्चिम’ झ ञ. पाठः.

तथा हि —

व्योम्रस्तागिच्छगुच्छावन्निभिरिव तमोवल्लरीभिर्व्रियन्ते
पर्यन्ताः प्रान्तद्वया पयसि वसुमती नूतने गज्जतीव
वात्सल्येवैगविष्वग्भित्तवलयितस्फीतधूम्या प्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निज नीलिमानं वनेषु ॥ ६ ॥

(निष्क्रान्ताः ।)

॥ इति त्रिष्कम्भकः ॥

तदुपगहनं तथाहीति ।

व्योम्र हत्यादि — व्योम्रः आकाशस्य । तःपिच्छगुच्छावलिभिः
काकतुण्डिकास्तवकानां श्रेणिभिः । 'तःपिच्छः काकतुण्डिका' इति हलायुधः ।
'गुच्छो गुलुच्छस्तवकः' इति वैजयन्ती । अथवा तमालः । 'चालस्फन्धस्त-
मालः स्यात्तःपिच्छोऽपि' इत्यमरः । तमोवल्लरीभिः तत इतः सभिभूयो-
द्गमात् तिमिरनद्वारीभिरित्युक्तिः । 'वल्लरो मञ्जरी त्रियाम्' इत्यमरः । अथवा
'दीर्घजटावल्लरी' इति, 'गजसमे पतनाय वल्लरी ।'

हत्यादिप्रयोगैः प्रततायतत्वात्तमोलताभिरित्यर्थः । व्रियन्ते च्छाद्यन्ते ।
पर्यन्ताः समीपदेशाः, दिङ्मुखानीत्यर्थः । उपनेवम् । अथस्तातु प्रान्तद्वया
प्रान्तानां जलविबेलाप्रदेशानां वृत्तिर्वरणं छादनं तथा तमोनिमित्तया हेतुभूतया ।
अथवा वृत्तिः क्रमः, प्रान्तक्रमेणेत्यर्थः । पयसि जले । नूतने नवे । कर्दम-
कलुषतया नीलपाटले दर्षवारिपूर इत्यर्थः ।

'पर्यादितानीव नवोदकानि ।'

इत्युक्तवत् । अनेन सन्ध्यानुबन्धशब्दत्वं तमसः प्रकाश्यते । 'सन्ध्यानुबन्ध-
तामे परिणततालफलत्विधि मेदिनी निमील्यति नदपयसि तमसि' इति हर्ष-
चरितोक्तेः । वसुजती भूमिः । मज्जति अवगाढा भवति । वर्तमाननिर्देशात्

१. 'हि सम्प्रति—व्योम्र' स ए ए, इ इ, पाठः. २. 'व्रियन्ते' स उ
पाठः. ३. 'नम्भेदविष्वग्नि' स पाठः ४. '(परिभ्रमन् निष्क्रान्ताः)' क. न.
म पाठः ५. 'इति शुद्धविष्कम्भः' उ पाठः

१. 'रित्यर्थः' स पाठः. २. 'दीर्घ जटा' स ग घ पाठः. ३.
'प्रान्तान्तक्रमेण' स, पाठः. ४. 'दह' इ पाठः.

क्रमो यज्जनस्य प्रकाश्यते । मध्ये पुनः वात्यायाः संवेगेन महता ज्वरेण विष्वग्भित-
तायाः सर्वतो विस्तारिताया बल्यितायास्तेनैव गर्तुलीकृताया स्फीतायाः सान्द्रायाः
धूम्यायाः धूमसंहतेः प्रकाशः शोभैव शोभा यस्य । 'वात्या वातस्तु मण्डली',
'धूम्या वात्या वन्या' इति, 'तत्तद्दृन्दे सर्वम्' इति च वैजयन्ती । गगनमण्डलस्य
तमसा सङ्कुचितवर्तुलाकृतित्वेन प्रतीतेर्वलयितोपमानग्रहणम् । प्रारम्भे स्वावि-
र्भावमात्रे । अपिर्विरोधे । त्रियामा रात्रिः । तरुणयति तरुणं युवानं करोति ।
'तत् करोति' इति णिच् । निजं - स्वतःसिद्ध नीलिमानं श्यामवर्णत्वम् ।
'पृश्वादिभ्य इमनिज्वा' (५-१-१२२) इति इमनिच् । वनेष्विति पत्रपल्लवादि-
बहलतया दिवाप्यप्रविष्टसूर्यकिरणत्वात् तदानीं पल्लवलोत्तीर्णवराहयूथत्वादिभिश्च
विशेषतः श्यामायमानत्वं प्रकाश्यते । अत्र तमोबल्लीभिर्हेतुनोत्प्रेक्ष्यते—व्योम्नः
पर्यन्तास्तापिच्छगुच्छवल्लीभिः प्रालम्बमृताशित्रियन्त इवेति, प्रान्तवृत्त्या वसुमती
नूतने पयसि मज्जतीवेति च । तत एव हेतोस्त्रियामा वनेषु निजं नीलिमानं
प्रारम्भेऽपि तरुणयतीति । शैशवे सम्पूर्णस्वरूपाभिव्यक्त्यभावाद्यौवन एव तदुपपत्तेः
शैशवेऽपि युवानं करोतीवेति द्योतकशून्योत्प्रेक्षा । बुद्धिपूर्वस्य तरुणत्वस्या-
सम्भवाद् अतिशयोक्तिर्वा, असंबन्धे सम्बन्धकथनात् । वाक्यत्रये क्रमेण प्राल-
म्बावलम्बनैरिवाम्बरविमानस्य सविशेषरमणीयत्वम्, उपान्त्यान्त्यक्रमेण सर्वस्या
भूमेरव्यक्तीभवनम्, स्थूलान्तरेभ्योऽपि वनान्तरस्य निविडनीलिमत्वं च प्रकाश्यते ।
अप्रस्तुतप्रशंसा चात्र व्यज्यते ॥ ६ ॥

उपर्यधोऽन्तराले च जगतः तिमिरकवलितत्वादस्मदभिमतसाधनसंमुचित-
समयसम्पत्त्या तदर्थं निर्यन्त्रणमिदानीं प्रवर्तामहे इत्यस्यार्थस्य कारणमुखेन
प्रकाशनाद् दृत्तस्य माधवश्मशानावर्तारणस्य वर्तिष्यमाणस्य मालत्युपहारस्य च
दर्शितत्वाद् विष्कम्भं समापयति — निष्क्रान्तेति ।

॥ विष्कम्भकः ॥

१. 'शोभैव', २. 'श्यामलवर्ग' ख. पाठ. ३. 'यूथादिभि.' ज. पाठ.
४. 'वलिभिः' ख. पाठः. ५. 'व्यक्त्यभावात्' ग. घ. पाठ. ६. 'शून्य एव'
ज. पाठः. ७. 'प्रालम्बनैरिव' ग. घ. पाठ. ८. 'उपान्त्यक्रमेण' छ. पाठः.
९. 'रभिव्यक्तीभ' ख. पाठः. १०. 'ऽगान्न' ज. पाठ. ११. 'दस्मादभिमत'
ग. पाठः. १२. 'तदर्थनिर्यन्त्रण' ख. ग. पाठ. १३. 'तरुणयति' ग. घ. पाठः.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो सायवः ।)

सायवः — (सागंसं)

प्रेमाद्र्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो नित मिथुराश्वेष्टा श्वेद्युर्मयि ।

अथ सूचितस्य नायकस्य प्रवेशमुखेन सरसवस्तुप्रयोगायाङ्गमारभते—
ततः प्रविशतीति । यथानिर्दिष्टः कपालकुण्डलया येन प्रकारेणोक्तस्तल-
कारविशिष्टः । दक्षिणपाणिकलितकुण्डपाणकः सव्यकम्कमलललललपललो
कतावलयनिविडनिवद्धकुटिलकुन्तलकक्ष्यावद्धसुदृढचण्डातकसिमुवनलोभनीयेन
रौद्रमधुरेणाकारेण ललितविकटं परिक्रामन्नित्यर्थः । ‘न खलु महामांस-
विक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि’ इति पूर्वाङ्गावसानोपक्षिप्तात्मनिरपेक्षप्रवृत्ति-
प्रोत्साहकस्याभिलाषविप्रलम्भात्मनः शृङ्गारस्याङ्गिनः कविसहृदयकुलशिखामणि-
रनुसन्धानं करोति — साशंसमिति । आशंसा प्रार्थना तथा सहितं इत्य-
भिलाषस्वरूपं द्योतयति ।

‘सङ्कल्पेच्छासमुद्भूतव्यवसायपुरस्सरः ।

यस्तत्समागमोपायः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥’ इति लक्षितत्वात् ।

प्रेमाद्र्द्रा इत्यादि । प्रेम्णा आद्र्द्राः ।

‘परस्परश्रयत्वेन निरुद्धं भावबन्धनम् ।

यदेकापायतो न स्यात् तत् प्रेमेति निगद्यते ॥

मनसो यद् द्रवार्द्रत्वं विषयेषु ममत्वतः ।

भयगङ्गावसानात्मा स एव ज्ञेह उच्यते ॥’ इति च,

‘आद्र्द्रता शिञ्जिरत्वं यत् सर्वावस्थासु मानसम् ।’

इति च भावप्रकाशः ।

‘ज्ञेहस्तु प्रचयाद्वस्तुप्रयुक्तो विवेशं नरम् ।
सततं तत्सनीपे तु क्षिपन् प्रेमतयोदितः ॥’

इति,

‘यद्यदरय प्रियं वेत्ति तस्य तस्याशुकारिताम् ।
श्रोग्यतामार्द्रतां प्राहुर्मवःकालुष्यनाशेनीम् ॥’

इति दिवाकरः । स्नेहोत्कर्षरूपेण प्रेम्णा शिशिराः सर्वात्मनानुकूलश्चेत्यर्थः ।

‘इथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं

बभूव यत् प्रेम परस्पराश्रयम् ।’

इति रघुवंशोक्तवत् । प्रेम्णाः प्रथमकथनं तस्यैव रत्याधिष्ठानत्वात् ।

‘इशब्दवाच्यो मदनो माति यत्र प्रकर्षतः ।

तत् प्रेम तदधिष्ठानं रते यूनोः परस्परम् ॥’

इति वचनात् । ‘सति हि क्लृब्धे चित्रकर्म’ इति न्यायादधिष्ठाने हि सत्य-
विष्टेयस्य प्रतिष्ठानं भवति । प्रणयस्पृशः प्रणयं स्पृशन्तीति ।

‘उपचारैर्मिथो यूनोर्यद् बाह्याभ्यन्तराभिधैः ।

प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत् स एष प्रणयः स्मृतः ॥’ (इति॥)

बाह्याः आलिङ्गनचुम्बनादयः, आभ्यन्तराः रैतिविशेषाः । परिचया-
हुद्राढरागोदयाः निर्विघ्नाच्चिरकालाभ्यासावतिष्ठदरागत्य उदय उद्भवो यासाम् ।

‘स एष चेद् गुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हिदि ।

रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ॥’ (इति॥)

स एवेति स्नेह उच्यते ।

‘कालेनावगणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितम् ।’

इति उत्तररामचरितोक्तवत् । तास्ता इति तच्छब्दवीप्सया ईर्ष्यामान-
प्रणयमानादिशब्दत्वाद्दशवयववर्णनत्वं नुभवैकगोचरत्वं च प्रकाशयते ।

१ ‘नामाहुः’ ग घ - पाठ. २ ‘न्तीति । स्पृशोऽनुदके क्तिन् । उप’ क
पाठ ३ ‘रतविशेषाः’ ग घ ज णठ. ४ ‘तच्छब्दो वी’ ज. पाठः. ५,
‘दीप्ताया र. ज पाठः.

याख्यन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररौधी क्षणा-

दाशंरापरिकल्पितास्वपि अवल्यनन्दसान्द्रो लयः ॥ ७ ॥

‘रतिरङ्कुरिता प्रेम्णा मानात् पल्लविता भवेत् ।

सुकोरका प्रणयतः स्नेहात् कुसुमिता भवेत् ॥

‘रागात् फलवती चेयमनुरागेण भुज्यते ॥’

इति वचनात् । सुगन्धदृश इत्यकृत्रिमालोकनसुभगतत्वं दृशोः प्रकाश्यते, निसर्गमधुराः स्वभावतो हृद्याः चेष्टाः वागङ्गसत्त्वनिर्वृत्ताः प्रवृत्तिविशेषाः । निसर्गमधुरा इत्यनुवादः । निसर्गमधुराश्चेष्टाः प्रेमाद्र्त्वादिविशिष्टा मयि भवेयुरिति प्रार्थना । प्रार्थने लिङ् । मयि मद्विषये, अन्तःकरणस्य युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गोन्नेयता देहाभ्यन्तरवर्तित्वाद् ज्ञानसाधनत्वाच्च । अन्तःकरणं मनः तस्य । बाह्यकरणव्यापाररौधी स्थूलदेहापेक्षया, चक्षुरादीनामप्यान्तरत्वेऽपि मनोपेक्षया बहिर्वर्तनाद् बाह्यानि, ज्ञानकर्तृसाधनत्वाच्च करणानीति ज्ञाने बाह्यकरणान्युच्यन्ते ।

‘इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।’

इति भगवद्वचनात् ,

‘साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ।’

इति च साङ्ख्योक्तेः । तेषां व्यापाराः द्रष्टव्यादिग्रहणं वक्तव्यादिव्याप्तिश्च, तान् रोद्धुं निवारयितुं शीलं यस्य । अनेन मनसः सर्वेन्द्रियसाश्रितत्वात् तल्लये सर्वेन्द्रियलय इति प्रकाश्यते । क्षणादिति चेष्टानामाहुञ्जारित्वं तामर्थ्यमाह । आशंरापरिकल्पितासु मनोरथैः सोमशर्मपितृवत् परितः कल्पितासु अनुभूयमानत्वेन चिन्तितत्वास्वित्यर्थः । अपिशब्दात् त्रिषु तत्वाश्चात् प्राप्तास्विति व्यज्यते । आनन्दसान्द्रः सुप्तेन बहल इत्यनेन तीव्रदुःखजानितान्मोहाद्व्यावृत्तिः ।

१ ‘मान्द्रोदय’ क. पाठ .

१. ‘रसमर्थतामाह’ ज. पाठ. २. ‘परिकल्पितासु’ ख. पाठ. ३. ‘नेन प्राप्तिदुःखं’ क., ‘नेन प्राप्तिप्राप्तिदुःखं’ ग. पाठ.

अपि च—

अविमुक्तमद्रुधितकेसरावली-

सतताधिवाससुभगार्पितसैनः ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः

प्रियया तदङ्गपरिवृत्तिमाप्नुयात् ॥ ८ ॥

तीर्थाभिषङ्गप्रभवेण दृष्टि

मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इत्युक्तेः । लभ्यः स्वव्यापारोपरमात् स्वरूपशून्यस्यैव विश्रान्तिः । अत्रौत्सुक्यं भावो व्यज्यते । अतिशयोक्तिश्चालङ्कारः, अपिक्षणशब्दाभ्यामतिशयस्य प्रकाशितत्वात् ॥ ७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रार्थनामाह— अपि चेति ।

अविमुक्तेत्यादि — अविमुक्ता कदाचिदप्यनुज्झिता । तत्र हेतुः मद्रुधिता मया गुम्फिता इति न पुनर्द्रव्यगौरवात्^१ । अत आह—केसरावली न पुनर्मोक्तिकावलीति । तथा सततमनवरतम् । अधिवासः सुरभीकरणं यस्य स चासौ प्रकृत्या सुभगश्च अर्पितः चुम्बनपरिरम्भादिषु निर्यन्त्रणं ततः स्तनो यस्य । कर्णजाहविनिवेशिताननः कर्णमूले स्वस्य कर्णपार्श्वे विनि-
शेषितं विभेजेण निक्षिप्तं मुखं यस्य । अनेन स्वस्य तत्कपोलचुम्बनसंरम्भो व्यज्यते । 'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ' (५. २. २४) इति जाहच् । प्रिययेति कर्तृपदं विनिवेशनक्रियया साक्षात् सम्ब-
ध्यते, अर्पणक्रियया त्वर्थात् । अपिशब्दश्चार्थे विशेषणद्वयं समुच्चिनोति । एवमेवमपि भवन्निति तत्कालविशेषणं चैतत् । तदङ्गपरिवृत्तिं तस्याः अज्ञाना भुजलतयोरूर्वाश्च मर्दयैरङ्गैर्विनिमयं तदङ्गस्थाने मदज्ञानां मदङ्गस्थाने

१. 'किं च' २. 'अतिमुक्त' क. झ. व, 'आवेमुक्तमुद्रुधित' द, 'अति-
मुक्तमद्रुधित' छ ज. पाठः. ३. 'रतन' क. छ ज. झ. व. पाठः. ४. 'कण्ठ-
जाह' ज. पाठः, ५. ताननं छ छ झ. व. पाठः.

१. 'लुप्त्यभावो न घ. पाठः २. 'तिगयितस्य' ख. पाठः.

अथवा दूरं तावदेतत् । इदमेव तावत् प्रार्थये—

सम्भूयैव सुखानि चेतसि परं भूमागमातन्वते

यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रैस्नोति नेत्रोत्सवः ।

च तदज्ञानामवस्थितिः । सम्प्रयोगकाले प्रयोज्यं तिलतण्डुलकारव्यरुपगूहन-
विशेषमित्यर्थः । 'शयनगतादूरव्यत्यासं भुज्यत्यासं च कृत्वा संसङ्घर्षमिव
यद् घनं स्वजेते तत्तिलतण्डुलम्' इति वात्स्यायनः । एकवचनेन सङ्घर्षप्रवृत्ति-
मात्रं प्रकाशयते । आप्नुयां लभेय इति प्रार्थने लिङ्, अत्रापि वक्ष्यमाणे
'तत् पश्येयम्' इत्यत्राप्यौत्प्रेष्यमेव विषयभेदाद्व्यज्यते । अत्रापस्तुतपदसालङ्कारः,
कार्यमुखेन परस्परानुरागस्य प्रकाशनात् । अत्र 'प्रेमाद्राः' इत्यादिना चिरकाल-
मविच्छिन्नरसमुदितोदितं प्रियासमागमसुखमाशंसितम् । 'अविमुक्ते'त्यादि तु
तदलभेऽपि जातुचिद्यथाभिलषितमुपगूहनमनुभूय तदनन्तरमेव मरणमपि वरमिति
द्योतितम् ॥ ८ ॥

इदानीं तदुभयमप्याक्षिप्य ततोऽर्वाचिं पर्वण्याशंसामवस्थापयति—
अथवेति पूर्वोक्तव्याघ्रचौ । दूरं तावत् मनोरथानामप्यभूमावेव तादृशसुखतराशे-
रभावादिति यावः ।

'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ।'

इति वैजयन्ती । एतद् अनन्तराशंसितं द्वयम् । इदं वक्ष्यमाणमेव ।
तावत् प्रथमम् ।

प्रार्थनाप्रकारमाह—सम्भूयैवेत्यादि । सम्भूय समवेतानि भूत्वा ।
'भू प्राप्तौ' इति धातोः सम्पूर्वाल्लवपि रूपम् । 'सम्भूय कान्तैः पिवन्ति' इति
वक्ष्यति च । एव—न तत्र संशय इत्यर्थः । इवेति वा पाठः । सुखं 'यदर्थं सर्वं
यच्च नान्यार्थं तत्सुखम्' इति लक्षितम् । सुखातीति यतः कुतश्चित् जातानि
यानि आवन्ति चेति बहुवचनेन व्यज्यते । परं भूमानं निरतिशयं विकासम् ।
सद्गोचस्य दुःखरूपत्वात् । अनेन 'श्रोत्रे भूमा तत्सुखम्' इति श्रुत्यन्तरवादयम-
प्यनुत्तारयति ऋषिः । यत्र यस्मिन्मुखे । आलोकपथावतारिणि दर्शनस्य मार्गं

१. 'इदमेव' १. क. ख. य. पाठ २. 'प्रैस्नोति' क. छ. ज. झ. य. पाठः.

१. 'संघर्ष' २. 'प्यभूयैवेव तादृ' ए पाठः ३. 'चितानि' ४
'श्रुत्यन्तरवादय' ज पाठः.

यद्वालेन्दुकलोच्चयादपचितैः सारैर्निदोत्पादितं

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥ ९ ॥

गाहमाने, न तु समीपतः स्फुट दृश्यमान इति । अनेन लक्ष्यालक्ष्य इव दूरतो दृश्यमान इति द्योत्यते । आलोकेत्याघ्राणास्तादादिपथावतारित्वमनेनैव व्याख्यात-
मित्यपि स्फुरति । रतिं रमणं क्रीडाम् । ज्ञेतसीत्येव । प्रस्तौति प्रवर्षति,

‘श्रेयः परित्खौति तनोति कीर्तिम् ।’

इतिवत् । प्रस्तौतीति वा, प्रारभते । नेत्रोत्सवः । चक्षुषोरुत्सवः । समीपतः स्फुटमवलोकनं दूरदर्शननिवृत्तस्य मनसो दर्पजप्तितां नटनोदिरूपां क्रीडा- करोती-
त्यर्थः । ‘स्म क्रीडायाम्’ इति धात्वर्थश्रयणात्, न पुनत्र स्थायीभावो रति-
रुच्यते ।

‘व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।’

इति रसदोषत्वेनाचार्यैरुक्तत्वात् । तत्त्वे हेतुभूतं लोकोत्तरं सौन्दर्यमाह—
वालेन्दुकलोच्चयाद् बालानामपरिणतत्वेन सुगन्धलावण्यानां चन्द्रबालानामुच्चया-
देकत्र सङ्गहादपादानात् । अपचितैः स्वीकृतैः । अपचितशब्दस्त्वविवक्षित-
वाच्येन ध्वनिना लताभ्यः परिगृहीतैः पुष्पैरिवेत्यर्थं व्यङ्गयति,

‘सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्तयः ।’

इतिवत् । सारैः कान्तिनवनीतैरूपादानैः । उत्पादितं रूढमिव, न पुनः कर्पूर-
द्रवैरिव विलिप्तम् । अनङ्गमङ्गलगृहं मदनस्याभ्युदयसाधनं भवनम् । देवता-
गारादिके मङ्गलस्थाने स्वसमृद्धयर्थमादरेण जनः सततं यथा सन्निधत्ते तथास्मि-
न्नङ्ग इत्यर्थः । अनेन तदाश्रयवशादनङ्गस्य दुर्वारवीर्यत्व- प्रकाशयते ।
भूयोऽपि पुनरपीति पूर्वदर्शनेन तृष्णाया अज्ञान्तिः प्रतिपाद्यते । पश्येयमिति
प्रार्थने लिङ् । तस्या इति या तथाविधानुगमविवशतयानुभूता तस्या इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वार्थे एवेति पाठे अतिशयोक्तिः, इवेति पाठे तूत्प्रेक्षालङ्कारः । उत्तरार्धे

१ ‘मुखम् ॥ ९ ॥ यत् सत्यं’ क छ. घ. झ ञ. पाठः.

१ ‘वतारित्वं’ ग पाठः २ ‘प्रस्तौति’ क ण ३ ‘धात्वर्थश्रयणात्’—
ग. पाठ ४ ‘सादपुष्पके मङ्गल’ ज पाठः ५. ‘पि पुनः पुनरपि’ क. पाठः

अथवा यत् सत्यमधुना सन्दर्शनं नेति स्वल्पो विशेषः । मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात् प्रतापमानस्तद्विसृष्टैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमारमृतिप्रत्ययोत्पत्तिरन्तानस्तन्मयमिव करोति । वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् ।

पुनस्तप्रेक्षारूपके । सम्भूयेत्यादिरुदाहृतिः उत्कर्षाभिधानात् । अतः प्रार्थनात्रयं महामांसविक्रयनिष्क्रयत्वेन देवता प्रति युक्तमिति च वेदितव्यम् ॥ ९ ॥

अथ पश्येयमिति कृतां दर्शनाशंसामाक्षिपन्निव भङ्ग्या चेतसस्तदेकाग्रयत्वमाह—अथवेति । यत् सत्यं सत्यमेव । सन्दर्शनं सम्यक् चक्षुषा विषयीकरणम् । नेति तदभावः कथ्यते,

‘वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न वा ।’

इति बाहटोक्तवत् । इति अनयोः प्रकारयोः स्वल्पो विशेषः लवोयान् भेदः । स्वल्पग्रहणं मनसोऽनवस्थाने दर्शनाभावस्य दुःखावहत्वं ध्वनति । तदेवोपपादयति—मम हि सम्प्रतीतिः । हिर्हेतौ । सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः । सातिशयेन व्यावृत्तेन प्राक्तनेन पूर्वं जातेनोपलम्भेनार्थात् प्रियतमाविषयेण ज्ञानेन सम्भावितात्मनः सम्यगुत्पादितस्वरूपस्य । संस्कारस्य त्वोत्पादकसजातीयोत्पादकस्तद्विजातीयौ गुणः संस्कारः तस्य अर्थाद् भावनारूपस्य । अनवरतप्रबोधात् प्रत्युहाभावेन सदा विकासात् । प्रतापमानः विस्तीर्यमाणः । तद्विसृष्टैः तच्छब्देन सन्तानः परामृश्यते तस्य स्वभावान्यत्वेन विरुद्धैः । प्रत्ययान्तरैरहमिदमादिभिर्ज्ञानविशेषैर्घटज्ञानसन्तान इव घटपटादिप्रत्ययैः । अतिरस्कृतप्रवाहः अनन्तरित-

१. ‘ना तत्सन्दर्शनेनातिस्वल्पोऽपि न विशेषः’ क. झ. छ. पाठः. २. ‘नोपलम्भज्ञानसम्भावितात्मनो वागनासंस्कारस्य’ छ. पाठः. ३. ‘तात्मजन्मन’ ४. ‘करोत्यन्तर्वृत्ति’ क. झ. व. पाठः.

१. ‘क्रयत्वेन दे’ ग. पाठः. २. ‘स्तदाश्रय’ ज. पाठः. ३. ‘णान्सनसो’ क. पाठः. ४. ‘दुःखासहत्वं’, ५. ‘यो वा अनुत्पादको वा गुण’, ६. ‘प्रबोधनात्’ ज. पाठः. ७. ‘कटपटादि’ ग. घ. छ. ज. पाठः.

प्रसरः । पूर्वोत्तरप्रवाहयोर्मध्ये तेषामननुप्रविष्टत्वात् । प्रियतमारमृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानः प्राणसमाविषयस्य स्मृतिरूपस्य ज्ञानस्य भावनासंस्कार-
जन्यज्ञानत्वात् स्मृतेः उत्पत्तिसन्तानः उदयस्याविच्छेदः सा सां सेत्येवरूपः ।
तन्मयं प्रियतमास्वरूपम् । हृवेति वस्तुतस्तस्य तथात्वाभावात् । वृत्तिसारू-
प्यतः वृत्त्या बुद्धिवृत्तिरूपेण ज्ञानेन समानरूपतया एकाकारतयेत्यर्थः ।
चैतन्यं आत्मस्वरूपभूतं ज्ञानम् । अयमर्थः — बुद्धिवृत्त्यात्मकस्य प्रियास्मृति-
प्रत्ययसन्तानस्य चैतन्यैकाकारतयोदयसौनर्याध्यानपर्यायस्य आत्मचैतन्यैवय-
मप्यत्र विलयादिभेदस्वरूपशून्यमिवानन्दानुभवमात्रमदस्थानं समाधिसंज्ञितं
सम्पद्यत इति । तथा चाहुरभिमुक्ताः—

‘विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान् यं स्थायां लवणाकरः ॥’

इति । अत्र च योगवेदान्तज्ञातसर्वपर्यायेन कविना तदर्थो विच्छिद्यत्या प्रकाश्यते
इति मन्तव्यम् । तथा हि—निरतिशयेत्यादिना यमादिपञ्चाङ्गीनिष्पन्नत्वमुच्यते ,
संस्कारस्य इति धारणा, प्रतीयमान इति धारणान्तपञ्चाङ्गीसम्भूतत्वम्, तद्विसदृशै-
रित्यादिना ध्यानं ‘विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययगवाहकरणं निदिध्या-
सनम्’ इति, योगशास्त्रे लक्षितत्वात् ,

‘तद्रूपप्रत्ययैकान्तसन्ततिश्चान्यनि स्पृहा ।

तद् ध्यानं प्रथमैरुपाङ्गभिर्निष्पाद्यते नृप । ॥’

इति श्रीविष्णुपुराणवचनाच्च । तन्मयमिव करोतीत्यादिना समाधिः ।

‘तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सांख्यिधीयते ॥’ इति,

‘आत्मभावं नयत्येनं तद्रूपध्यायिनं मुने ।

विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥’

इति च श्रीविष्णुपुराणोक्तेः ।

१. ‘स्कारस्य जन्य’ ज. पाठ २. ‘वृत्त्या सार’ क, ‘वृत्त्या बुद्धिसारूप्येण’ छ.
ग घ. छ. पाठ. ३. ‘मानयानपर्यायस्य’, ४. ‘मापाद्य’ ज. पाठ ५.
‘स्वस्थानी’ छ, ‘स्वार्थान् लव’ छ, ‘स्वस्थानी लव’ ज. पाठ ६. ‘थो विविच्य प्रका’
ज. पाठ. ७. ‘गांति निष्पन्न’ क. पाठ. ८. ‘तद्विसदृशै.’ क. छ. पाठ. ९. ‘ध्यानकं’
पाठः. १०. ‘विहारमात्मनः’ ख. ज. पाठ

तथा हि—

लीनेव प्रतिविम्बितेव लिङ्गितेनोत्प्रेक्षिते च

प्रत्युपेक्ष च दत्तलेषधर्दिनेनान्तर्निर्हानेन च ।

‘सर्वव्यापिनि चिन्मात्रे निवे स्वदयेन भावना ।

अविच्छेदेन सततं सनाधिः परमो मतः ॥’

इति गुरुदेवः । वृत्तिमान्नायत इति इदमनिर्द्वेषादङ्कारान्मुञ्जादिपीका-
मिवानिर्दमंजं केनन्यरूप निष्पुण्य श्रुत्या आचार्यप्रमादादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन
विद्यासंयम वृत्तिवृत्तिरूपेणाभ्यसनेनदाकारनया समस्तभेदबाधनाद् ब्रह्मात्मत्वानु-
भूतिः प्रबोधाख्या जायते इत्यङ्गितमिदं ज्ञानं प्रतिपादयन्नात्मनस्तदभिरुचिमा-
सूत्रयति । अत्र विशेषणमाम्नादप्रस्तुतस्य गम्यत्वेन समासोक्तिरलङ्कारः ।
प्रियतमानपप्रस्तुतवस्तवच्छेदकत्वेनाप्रस्तुतस्य परमात्मनः प्रतीतिः ।

सापि लौकिके वस्तुनि जालीयवस्तुव्यवहारसमारोपरूपतन्मयीकरणमे-
वोपपादयति— तथा हि — लीनेव यतः कुतश्चिद् भिया द्विया
वापदकस्यालीये केतम्यनुप्रविष्टय मशिश्टेवेत्येव ।

‘सितारदिन्द्रप्रचयेतु रीताः’ ;

‘निवाधराद्रमति यो गुहाय लीनः’ ;

‘निश्चलार जमगनिलीनयो’

इत्यादिषु लीनशब्दस्य सयोगमनाधमात्रवाचकत्वावगमात् । अथवा
व्यापकस्य आत्मन्य करतुनः कथमणुगतेऽन्तः प्रवेश इत्याशङ्क्याह—प्रति-
विम्बितेव मुहुर्वायवागे तन्निष्ठायात्मनानुप्रविष्टेवेति । प्रतिविम्बप्रवेशस्या-
वान्तवत्तेऽपि ;

‘आयान्निवादर्तनले प्रविष्टात्’ ;

‘मुत्समित्पुनःज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमाच्छलेन मुहुर्वायवविशत्’ ।

१. मुहुर्वायवविशत् २. ग. ३. छ. पाठ ३. ‘भेदावधानात्’ क. ग. पाठ
४. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’ ५. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’ ६. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’ ७. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’
८. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’ ९. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’ १०. ‘निश्चलार जमगनिलीनयो’

‘बोद्धन्ति अपेक्षन्तपट्टिमागकन्तधवलधनसङ्घाद् ।’

इत्यादिषु तत्प्रवेगप्रसिद्धेरेवमुक्तिः । विभ्रमुकुर्योन्यतरापाये प्रति-
विभ्रापायमाजह्याह—लिखितेन फलभायिते नस्मिन् वर्णेत्तूलिनाया निर्मिते
वेति । गलिलाडिप्रिद्धोपनिपातद्विनाशमाह—लक्ष्मीर्णरूपेव सम्भ-
करूपे तस्मिन्निशितदहनक्षणेनाकारितेति ।

“यः क्षत्रदेहं परिन्दन दैर्घ्यतापोमयैर्ब्राह्मणपुञ्चकार ।”

इति मुरार्युक्तवत् ।

‘लभ्येपु पोषितप्रानेयाननानाभुक्तान्तवर्गक’ १ मुरारिणां ।’

इत्युक्तन्यायेन कालवजात्तत्राऽपि वचनं लिखितमाजह्याह—प्रत्युसेव
कनकरुच्यमदृशे नस्मिन् नाणिकयादिवत् तत्राऽपि वक्ष्येणेत्यथापितेव ।

‘अनर्धस्त्वनप्रत्युक्तान्नो पुनितो वनीत् ।’

‘तत्पुल्लनत्कान्तनुण्डत्तानप्रत्युक्तगाल्गतत्तत्तभासा ।’

‘प्रत्युक्तः पद्मरागेण प्रभासण्डलवन्धिना ।’

इत्यादिप्रयोगेषु प्रतिवापरय रत्ननिक्षेपविषयत्वेन दर्शनात् । तत्रापि क्षेपण-
वशादसमग्रवर्गेनत्वमाजह्याह—वज्रलेप्यदितेन पीठदेशीये तस्मिन् देवता-
प्रतिमादिवद् वज्रलेपाभ्येनौप्येन दृढ क्षेपितेवेति ।

‘लाक्षासर्जरसः शङ्खः सिक्ता त्रिकलारसः ।

कुन्दुराकं च सपिष्टं वज्रलेपोऽयमीरितः ॥’

इति सिद्धान्तसारोक्तेः । तत्रापि कालवजाद् वन्वशैथिल्येन चलनमाज-
ह्याह—अन्तर्निर्वातेन क्षितितरुल्लिखिते तस्मिन् निधानादिवदवदार्थाभ्यन्तरे
निहितेवेति । अन्तःशब्दो लीनेदेत्यादिभिः पत्येकमभिसम्बन्धनीयः । अनया

१. ‘नट्यत ग म’ ‘बोद्धन्ति’ ज. पाठ. २. ‘गलिलाभि’ ग. घ. पाठः.
३. ‘वत् माशादेव वज्र’ क. पाठः.

मा नश्चेतसि क्रीलितं विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-

चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ १० ॥

पूर्वपूर्वावांक्षानि वारितयोत्प्रेक्षाशृङ्खलया वन्तःप्रविष्टैव निरवगमैव निर्नाशैवा-
ग्लानलावण्यैव समग्रदर्शनैव क्षणमध्यचलितैव प्रिया चेतसि लग्नेत्यतिशयितोऽ-
र्थः सहृदयहृदयहारी समर्प्यते ।

परस्परनिरपेक्षतया व्याख्याने कश्चमत्कारः । उत्प्रेक्षाबाहुल्यं च निर-
र्थकमायचेत् । अन्यतमैव लग्नतामानप्रतीनिसिद्धेः । क्रियोत्प्रेक्षा चेयम्, लग्नकि-
याया लयनादिक्रियान्तेन सम्भावनात् । उत्कीर्णरूपेत्यत्र समासस्य सम्बन्धि-
सन्धायित्वात् सम्बन्धस्य सिद्धधर्मन्तेन गुणत्वेऽपि उत्किरणक्रियाया अत्र
प्राधान्येन विवक्षितत्वात् क्रियोत्प्रेक्षेवेति मन्तव्यम् । अथात्र हेतुरुत्प्रेक्ष्यते ।
सा या सातिशयप्राक्तनोपलभ्यनिगमीभूता । नः प्राणैर्योऽपि तामभिलाषुका-
णामिस्माकमित्त्वर्थः । क्रीलिता गीतः अणिः कवाटतुल्ये तस्मिन् कनकपट्टिकावत्
सज्जातक्रीलं कृतेव । 'तत् करोति' इति णिङ् । 'भुवः क्रीलोऽप्यणिर्नपणि' इति
वैजयन्ती । विशिखैः खैः चेतोभुवः चित्तजन्मनः, सङ्कल्पयोनित्वात् कामस्य ।
पञ्चभिरिति प्रसिद्धाया अपि संख्याया ग्रहणं पञ्चाङ्ग्यामाहूतैराणिभूतैः क्रीलनं
प्रकाशयति । तेषामविच्छिन्नपातात्तथोत्प्रेक्षणम् । चिन्तासन्ततितन्तुजालनि-
विडस्यूतेव चिन्ताया अनुध्यानस्य प्रवाहश्चिन्तासन्ततिः सैव तन्तुजालं सूत्रस-
मूहः सूक्ष्मायतत्वात् तेन निविड सुशुद्ध यथा तथा स्यूता जुना सूचीमुखनिवेशि-
तेन तन्तुजालेन पटे पटान्तरवचिन्तासन्तत्या स्यूतेव । 'सूत्राणि तरितन्तवः' इति

१. 'दर्शनैरित्यादिभिः क्षण' ग. व पाठः २. 'त्यतिशयोऽर्थः' क ग.
घ. छ. पाठः. ३. 'अन्यतम एव' ख. 'अन्यथैव' ज पाठः. ४. 'सम्बन्धाधित्वाद्यं'
क. पाठः. ५. 'पेक्षते' क ग. घ. क पाठः. ६. 'यस्याभिरित्यर्थः', ज, पाठः.

(नेपथ्ये फलकलः)

माधवः — (आकर्ष्य) अहो सस्प्रति अवर्त्तमानकौणपनिर्घरस्य
महतः श्मशानवाटस्य रौद्रता । अस्मिन् हि—

पर्यन्तप्रतिरोधि मेदुरघनरत्यानं चित्तज्योतिषा-

मौज्ज्वल्यं परमाणतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः ।

धैजयन्ती । स्यूतेति वन्धनार्थस्य सीव्यते^१ निष्ठान्तस्य रूपम् । इवशब्दोऽत्र
सर्वत्रोत्प्रेक्षाद्योक्तः । चकारा. पादपूरणार्थाः । 'तु हि च स ह वै पादपूरणे' इति
वचनात् । असदर्थपदाद्वर हि निरर्थकत्वं दोषः । यत एव लज्जा, अतरतन्मय-
मिव करोति । ततश्च सन्दर्शनतद्गवावयोः त्वल्पो विशेष इति पूर्वपूर्वस्योत्त-
रोत्तरो हेतुत्वेनोपात्तः । ततश्च सन्दर्शनप्रायेण सङ्कल्पतमागमेन, किञ्चिदावेग-
शान्तिः प्रकाश्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १० ॥

अहो संप्रतीति अहो इत्याभ्यर्थयोनिकम् । कालविशेषाद् गलोपलम्भ
तामसानां भूतविशेषाणां प्रकाशयति । तत्रैवाह—सस्प्रतीति । कृष्णचतुर्दशीप्र-
दोषस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः । 'अज्ज कलणचउद्दसिं चि' रत्तुत्तत्वात्, 'कसण-
चउद्दसिए महामसाणे' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तामशाना च निशा बलकरी ।
किं पुनर्भूतदिनस्य कृष्णचतुर्दश्याः सम्बन्धिनी ।

'ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ।'

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । प्रवर्धमानबलेनोर्वर्धमाणः प्रवर्तमानः, सञ्च-
रितुमारभमाणः कौणपानां श्वाशनानां रक्षःपिशाचानामित्यर्थः । निरुहः
समूहो यस्मिन् । रौद्रता भीषणत्वम् । अस्मिन् श्मशाने ।

पर्यन्तेत्यादि । पर्यन्तप्रतिरोधि समीपदेशावारकं मेदुरघन-
रत्यानं सलिलभरिततया सान्द्रस्निग्धश्यामलो मेघ इव संहतम् । 'सान्द्र-

१ 'नेपथ्ये' क. घ. पाठः २. 'भाव- अहो' क. घ. पाठः ३. 'अहो इतस्ततः
प्रवर्धमान' छ. पाठः ४. 'प्रवर्धमान' क. घ. ज. 'इतस्ततः प्रवर्तमान' ख. घ. ज.
वर्धमान' ग. छ. पाठः ५. 'निकायस्य' क. घ. ज. पाठः, ६. 'महती
श्मशान' क. ज. घ. ज. पाठः ७. 'अत्र हि' छ. ज. पाठः ८. 'मेदुरचयस्त्वानं'
क. घ. ज., 'मेदुरचयस्तस्यां चिता' छ. पाठः.

१. 'निष्ठान्तस्य' छ. पाठः. २. 'सर्वस्योत्प्रेक्षा' ग. पाठः. ३. 'तत्रहेतु'
ख. पाठः. ४. 'नाचार्यमाणः' छ. ग. घ. छ. ज. पाठः. ५. 'द्वैजपवारकं' ज. पाठः.

संस्कृता १३ तैल्यः किलिकिलाकोलाहलैः सस्सदा-

दुच्छालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं जुर्वते ॥ १६ ॥

स्निग्धं तु मेदुरम्' इत्यन्तरः । [रत्नाम्] 'स्यै द्व्य सधातगब्दयोः' इत्यस्मान्निष्ठा ।
चित्तज्योतिषां सवदहनमष्टसङ्घसङ्घनासनीनाम् । औज्ज्वल्यं प्रभोन्मेषम् ।
[पर्यायः] गुणोत्कर्ष 'गुणोत्कर्षः' इति नैडरन्ती । तेन, प्रकटयति
स्फुट करोति । अतितत्त्वपेलङ्गणं रत्नमया परस्परान्मेषकरणात् । 'सम्प्रादेश्च
कटच्' (५-२-२९) । आलोचयतेषां च- 'णितया भयानहम् । तस्यः तिमिरं कर्तु-
भूतम् । तदा गच्छोपादायाः कृताह्वयं न चोच्यते । अत आह— संसृता-
कुलतैलयः संसृताः संसृता आकुराः संप्रमविशिष्टाः एकोऽन्यमभिधावति,
अन्योऽपरमाकर्षति । अपर, परस्मिन् पततीत्येवमादिप्रकारसंकुला' इत्यर्थः;
कलयः क्रीडाः यैः । किलिकिलाकोलाहलैः किलिकिलेति नीचजन्मना हर्षश-
ब्दानुकारः, 'ततः किलिकिलयन्ते' इति श्रुतिश्रुत्याणो वानरविषयत्वेनोक्तेः
तद्वैपः [कोलाहलैः] तद्वैपः [कोलाहलैः] प्रमदप्रमदौ हर्षे' (३.१.६८) इति
निपातनात् सम्मदो हर्षः ततो रैनीः । उच्छाला विस्त्रवणाः । कटपूतनाप्रभृतयः
जरठकटप्रावृताः पिशाच्यविशेषाः कटपूतनाः । अथवा पिशाचजातिविशेषाः ।

'कटपूतस्य सौरभ्यजवघ्राय नजौकसः ।'

इति श्री शम्भुदे । कटशब्देनैव पिशाच्या अपिधानात् ।

'वान्ताभ्युत्कागुखः प्रेतो विशेषो भवति विच्युतः ।

अधोद्व्यकुणपार्श्वी तु क्षत्रियः कटपूतनः" ॥

इति धनुवचनाच्च । अन्तप्रयोगश्च पिशाचसौवाचकः । पूतनचक्रमिति
पुंवाचनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव जात्यन्तरसंग्रहणाय प्रभृतिगणनम् ।

'डाकिन्यो यातुघान्श्च कूर्याण्डा येऽर्भकग्रहाः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः" ॥

मौ शौ इत्यशान्तिकेतनाः पूतनाः ।

स्वशरीरपूतनिर्व्याजपूरुषाणोऽप्यलक्षितम् ।

विनीयते यहापांश्च नैव पूततां विदुः ॥ १२ ॥

इत्यादयः पुराणपठिताः । शंखादिपञ्चमिव्यासं संराजम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (१३-४४), 'अणिन्तुणः' (५-१-१) . . . शंखादिष्वपि प्रकारान्तरेणापि भावाच्चद्वयवच्छेदार्थं किलिफिलजोऽहं गच्छाम् । अन्यथा शंखादिष्वलक्षणेन गतार्थत्वात् । अत्र रौद्ररसो व्यज्यत । पूर्वीं प्रतिपत्तिरजगदिपरिहृतत्वेऽपि प्रराजमु-
खरागाणां वीराणां समाधिः । विचित्रमन्त्रारः । अपरार्थे एवभावोक्तिः ॥ ११ ॥

अथ तदभिसुखाकारेण करपोत्तभापोपणं करोति । शौ शौ ! हे भवन्तः
इत्यशान्तिकेतनाः पितृवनमावासो गेहाम् ।

स्वशरीरपूतन्यादि । स्वहस्तधृतेन शरीरेण चङ्क्रेण खण्डितत्वात् पूतेन
शुद्धेन ।

"गोत्रात्मणार्थे सत्यपूतान्तरात्मा हतः सगर्भे स्वात्रेयः वर्गमेति ।" इति

'तदप्रयातो यम्यत्वं शरपूतो नवोभि ते' ।

इत्यादिगृह्यभारतविवर्त्तनेषु कुरुषुतस्य पूतत्वात्तदगमात् पूतत्वाक्तिः ।
तदर्थमेव = कृपापपाणिमिति सत्यभारतयोगे । तत् पूर्व पश्चाच्च शरपूतनास्य
प्रसन्नाभावात् । अगस्त्येति तु पाठे पूतत्वनिषेधान्पूतत्वं विधेयिरुद्धत्वं स्फुटमेव ।
निर्व्याजेन पण्डरोरादिदग्धवर्णेतत्वादेतोपरहितस्य पुरुषस्याङ्गेन मनुष्यस्य
मेध्यादयदेतोऽप्यलक्षितं दृग्दग्धं संनृणम् । विनीयते अस्मदभिः पितृतेन
गृह्येन विनीयते । नृणां र्गमिन्नितान् । अतस्तथा सादरत्वं ध्वन्यते
॥ १२ ॥

१ 'अभिविधौ भाव इनुण्' तात्पर्यं भा . . . 'तदप्रयातो यम्यत्वं शरपूतो नवोभि ते' . . . 'भवत्वाणे-
यानि नावन् । (उदे) शौ' य य पाठ . . . २ 'ना नृपूतना' क छ ज झ
न, पाठः . . . ३ 'अगस्त्येति' क छ ज झ पाठ . . . ४ 'मिति'
क पाठ .

५ 'पण्डरोरादि' क पाठ . . . 'रानिदृश' क छ ज झ पाठः . . . ३
'अभिः पितृतेन' य य पाठ .

(पुनर्नेपथ्यं कल्पितं ।)

निराधृतः — कल्पनाधोपणानन्तरमेव सर्वतः समुच्चरदुच्चालतुमुला-
व्यस्तदलकलाकुलः प्रचलित इवादिर्भवद्भूतमद्भुतः ब्रह्मानवाटः ।
आश्चर्यम् —

वर्णाभ्यर्णविर्दिर्णितुं विपुलव्यापनदीप्ताग्निभि-
र्दृष्टान्तोदितिशब्दैर्देवत इतो धावद्गिराकीर्णैः ।

आधोपणा उपैर्दुष्टं नदनन्तरमेव समुच्चरता समन्तादुद्रच्छता
तुमुलेन सदकुलेनां पवाव्यक्तनाम्फुटाधरेण कलकलेनाकुलः संक्षोभितः ।
प्रचलितः शब्दानादुद्घातिन इव । तत्र हेतुः आविर्भवद्भूतसद्भुतः प्रत्यक्षी-
भवद्भूतसद्भुतः प्रत्यक्षैर्नदिड र्णो तन्मूलेन मृकम्पेन । अथवा —

‘ओमुग्गन्नजलद्विअकद्वलवळन्नालोअं ।

तीयह भमन्तविहद पाणप्फिडिआडिदिल पडन्तं व णहं ॥’

(IV 54)

इति नेतृकन्मायेन भूतसम्भ्रमलक्ष्यालक्ष्यन्वरूपतया कलकलेश्च प्रचलित इवे-
त्युपेक्षा । आश्चर्यमित्यदृष्टपूर्वकरीनाद् निमायं प्रकाशयति ।

कर्णाभ्यर्णेत्यादि — कर्णयोः श्रवणपात्रयोरभ्यर्णाभ्यामारुन्नाभ्याम् ।

‘मनीपनिदटाभ्यर्णाभ्यमाभ्याशान्निमा भुवः ।

एते शब्दाः यर्मापाह्य धर्मे क्ली तद्वति त्रिषु ॥’

१ ‘माध — (सामर्थ्यं) — य ए च पाठ २ ‘समुच्चरदुच्चाल’ क छ.
३ ‘निराधेतामुच्चरदुमुला’ क ज य पाठ ४. ‘आश्चर्य-
माध — अर्थात् छ. पाठ ५ ‘सम्विचिद्व’ न. ज श ज, ‘सम्विचिद्व’ ग.
पाठ ६ ‘सिम्पट’ ज य ज पाठ ७. ‘देवत इतो’ क छ ज. श यई
‘देवत इतो’ पाठ

८ ‘निवट इति’ १ पाठ.

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो

लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥ १३ ॥

इति वैजयन्ती । 'अभेश्राविदूर्ये' (७-२ २५) इत्यभेरिडभावः । विदीर्णाभ्यां
अत एव विशेषतो भिन्नाभ्याम् । 'दृ विदारणे' इत्यस्मान्निष्ठा । सृक्त्वभ्याम् ।
'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्वणी' इत्यमरः । विकटेन विरूपेण, व्यादानेन आस्यविव-
रणेन । 'विहटं च विरूपं स्यात्' इति वैजयन्ती । दीप्ताग्निभिः प्रज्वलितदहनैः,
तज्जातिस्वाभाव्यादत एव चोल्कामुखसंज्ञा । दंष्ट्राकोटिविशङ्कटैः महा-
दन्तानामग्रेषु विशालैः, विशङ्कटदंष्ट्रैरित्यर्थः । विसङ्कटैरिति वा पाठः । विशेष-
पतो निबिडैरित्यर्थः ।

'मध्यदन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयोः ।'

इति वैजयन्ती । तत इत इत्यामिषगवेषणाकुलत्वं द्योत्यते । धावद्भिरिति
मुक्तविशेषणत्वेनोक्तिः शरीराणां कचिदवस्थानेऽपि कन्धराणां तु दैर्घ्यात्तेषां
दिगन्तभ्रान्तिं प्रकाशयितुम् । अन्यथा धावतामिति वक्तव्यम् । आक्रीयते
सन्तन्यते । विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैः [विद्युत्पुञ्जनिकाशानि]
तदिरसमूहवत् कपिलवर्णानि, केशानां शिरस्यबालानां [नयनानाम्] नेत्राणां
[भ्रूणाम्] तदुपरिलोमपाच्छीनां श्मश्रूणां चिबुकरोम्भां च जालानि येषाम् ।

'निकाशाद्यान्तु साम्यार्थाः समे स्युः शब्दतः पराः ।'

इति वैजयन्ती । लक्ष्याणि दीर्घाकारत्वाद् अलक्ष्याणि विशुष्कतया सूक्ष्मत्वाच्च
वर्ष्पि शरीराणि येषाम् । लक्ष्यालक्ष्येत्यत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य वलीयस्त्वादर्थक्रमो-
ऽनुसन्धेयः । अलक्ष्यालक्ष्येति वा पदच्छेदः । अलक्ष्याभ्यालक्ष्याणि चेत्यर्थः ।
उल्कामुखानाम् उ(न्मु ? ल्मु)कलक्षणा ज्वाला येषां मुखे ते उल्कामुखा इति
पिप्साचविशेषाः;

१ 'दिहरणेन' ख ग घ छ पाठ २ 'स्वभावाद्ग' क पाठ ३
'गालाकुलम्' क ग घ छ ज पाठ ४ 'कन्धरातन्तुदैर्घ्यात्' ख, ग छ-ज पाठः
५ 'पा गगनभ्रान्ति' क. पाठ ६ 'क्ष्येति पाठ क, 'क्ष्येऽत्र पाठ' घ, ङ.
छ. पाठ.

अपि च—

एतत्पूतनचक्रमक्रमकृतग्रासार्धमुक्तैर्वृका-

नुत्पुष्णत्परितो नृमांसविधसैराददरं क्रन्दतः ।

खर्जूरद्रुमदध्नजङ्घमसितवङ्गनद्वविध्वक्त-

स्नायुग्रन्थिवनारिथपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥ १४ ॥

“ज्वलन्मुखोल्काविचितामिषाभिः संवाहते राजपथः शिवाभिः ।”

इति यथा क्रोष्टुविशेषाः । अत्र रौद्ररसो व्यज्यते । प्रकरणेऽस्मिन् भाविक-
मलङ्कारः, स्वभावोक्तिर्वा ॥ १३ ॥

अथ विचितलब्धनरपिशितानां तेषां चेष्टानिशेषान् शरीरसंस्थानं
चाह, मुखानां वर्णितत्वात्—अपि च ।

एतत्पूतनचक्रमित्यादि । पूतनशब्देन पुं पिशाचाः कथ्यन्ते, तेषां
चक्रं समूहम् । पूतनचक्रमिति वा पाठः, पूतनासम्बन्धि चक्रम् । अक्रम-
कृतग्रासार्धमुक्तैः आग्रहादक्रमकृतेन ग्रासेन सरभसप्रयुक्तेन चर्वणेन, अर्धमुक्तैः
अर्धेन समभागेन त्यक्तैः । वृकान् वनशुनः । ‘कोकस्त्वीहामृगो वृकः’
इत्यसरः । उत्पुष्णत् अतिशयेनाप्यौष्यत् । परितः समन्तात् । नृमांस-
विधसैः नरमांसशेषैः ।

‘अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ।’

इत्यसरः । आददरं क्रन्दतः पिशितपूरितमुखविवरतया किञ्चित् परुषं भेषतः,
परस्परकलहादित्यर्थः । ददरघर्घरगद्गदादयः शब्दविकारवाचकाः । ‘युद्धध्वाने
क्रन्दनयोवने’ इति वैजयन्ती । खर्जूरद्रुमदध्नजङ्घं खर्जूरो नाम तालतरु-
प्रमाणस्तृणद्रुमविशेषः ।

‘...अथ मधुक्षीरो महारसः ।

परुषः पाण्डुखर्जूरौ....’

इति वैजयन्तीः

“खर्जूरं केतकीं तालीं खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।”

१ ‘मुग्धवृका’, २ ‘त्पुष्णत् परितो’ क. पाठ. ३ ‘राघर्घरं’ क. अ.
य. पाठ. ४. ‘दध्नजङ्घं’ न. पाठ.

१ ‘शेष शरीरं’ ख. ज. पाठ. २. ‘उत्पुष्णत्’, ३. ‘प्याययन्’ क. ग. घ.
पाठ. ४. ‘म. र. न.’ च. क. पाठ. ५. ‘विशेषवाचका’ ग. ज. पाठ..

(समन्ताद्विलोक्य विहस्य च)

अहो प्रकारः पिशानानाम् —

इत्यमरः । तत्प्रमाणे जङ्घे, जानुगुल्फयोन्तरालप्रदेशो, यस्य । 'प्रमाणे द्वयमज्दमज्मान्नचः' (५-२-३७) इत्यत्र, यद्यपि

'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ।'

इति ग्रहर्षिवचनाद्भ्रूचप्रत्ययेनोर्ध्वमानं प्रकाशयते. तथापि उपमानविशेषग्रहणे-
नाधोऽर्ध्वस्थस्त्वमुपर्युपरि तनीयस्त्वं त्वं धर्मसाहचर्याज्जङ्घयोः प्रत्याख्यते । अत
एव शेषाङ्गना दैर्घ्यवैरूप्ये व्याख्याते । तत्र वर्णविशेषं धातुत्रयविरहं चाह —
असितत्वङ्मनद्विष्वक्ततस्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालं असितया
कृष्णवर्णया त्वचा चर्मणा नद्धं वद्धम्, आच्छादितमिति यावत्, विष्वक्त-
ताभिः सर्वतो व्याप्ताभिः स्नायुभिः सन्धिवन्धिनीभिः नाडीभिः यो ग्रन्थि-
ग्रन्थन. तेन घनं संहतम्, अग्निधिलसंस्थानमित्यर्थः, अस्थिपञ्जरं दारुकृतशकुनिः
कुलायवदृक्षावचत्वेन स्थितान्यस्थीनि क्षीणसानि यस्मिन् तच्च, जरच्च चिर-
कालजीवि, अथवा जरच्छब्देन जराकार्यमवसादनं लक्ष्यते, अवसीदच्च कङ्कालं
कायास्थि यस्य. अन्यथा पलितत्वादिविशिष्टस्य जरणस्य देवयोनित्वात्
तेष्वनुपपत्तेः ।

'नग्वारुस्तु रुसा स्त्राव सायवना सन्धिवन्धनम् ।'

इति.

'कङ्कालोऽग्रा तनोरस्थि करङ्कोऽप्यस्थिपञ्जरम् ।'

इति वैजयन्ती ।

'सायुन्यासनिबन्धकीकृततनुर्नृत्यन्तमालोक्य माम् ।'

इति बालरामायणेऽप्युक्तम् । अत्र वीरस्य रौद्राद्भुतयोर्वा व्यक्तिः
॥ १४ ॥

समन्ताद्विलोक्येति — बहुत्वात् बहुप्रकारत्वाच्च क्वचित् स्थिताना-

१. 'नग्वारुस्तु' क ठ ड ज य पाठ २. 'चानाम् । एते हि —'
क म न 'चानाम् । एत — ट 'चानाम् । नन. —' ज पाठः

३. 'नग्वारुस्तु' म पाठ ४. 'कार्यवसादनं स्त्रा, 'कार्यमवसानं'
न न पाठः ५. 'नग्वारुस्तु' म ज पाठ ६. 'सायुन्यासनिबन्धकी' क. ग.
५. न पाठ ७. 'रौद्राद्भुतयोर्वा' ज पाठ.

ततपृथुरसनोग्रमास्यगर्तं

दधति विदार्य विशुष्कदीर्घदेहाः ।

गलदजगरघोरकोटराणां

द्युतिमिह दग्धपुराणरोहणानाम् ॥ १५ ॥

मेकप्रकारः अन्यत्र स्थितानामन्यः प्रकार इति प्रकाशयितुम् । विहस्येति अद्भुतव्यञ्जकत्वादुक्तिः । अहो आश्चर्यभूतः, प्रकारः स्वभावविशेषः ।

ततपृथिवत्यादि । ततया भक्षलोभप्रसारितया पृथ्व्या स्वतो विपु-
लायतया रसनया जिह्वया उग्रं भीमम् । 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इति वैजयन्ती ।
आस्यगर्तं आस्यं मुखं तस्य गर्तं, लक्षणया विवरम् । 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे'
इत्यमरः । विदार्य व्यादाय । विशुष्कदीर्घदेहा इति पूर्वोक्तानुवादः ।
गलदजगरघोरकोटराणां गलद्भिः अवशं निस्सरद्भिरजगरैर्महोरगविशेषै-
र्घोराः कोटराः कन्दररन्ध्राणि, येषाम् । 'वाहसोऽजगरः शयुः', 'निष्कुटः
कोटरो न स्त्री' इति च वैजयन्ती । इह च श्मशाने । दग्धपुराणरोहणानां
दवदग्धानामत एव कृष्णवर्णानां चिरकालजातत्वादीर्घाणां चन्दनानां असित-
त्वङ्मन्दानां विशुष्कदीर्घाणां चोपमेयत्वाद्देग्धत्वपुराणत्वोक्तिः । दग्धत्वाद्
गलनौचित्यम् ।

'चन्दनोऽस्त्री मलयजो भद्रश्री रोहणद्रुमः ।'

इति वैजयन्ती । शैत्यहेतोर्भुजङ्गमसङ्गमौचित्याच्चन्दनग्रहणम्,

'पटीरतरुकोटरमध्यमध्यासीना भुजगयुवतयः ।'

इति मुरारिप्रयोगात्, 'व्यालीव मलयद्रुमस्' इति रघुवंशोक्तेश्च । न्यग्रो-
धानां वा,

१. 'पृथुतररसनो' छ, 'पृथुचलरसनो' ज पाठ. २. 'विवर्णदीर्घ' क झ. अ.
- 'विशीर्णशुष्कदेहाः' ज पाठः. ३. 'ललदजगर' क झ. अ, 'चलदजगर' ज पाठ.
४. 'रोहिणाना' क. ख छ छ ज. झ न पाठ.

१. 'अवशानिस्तर' ग घ छ पाठः. २. 'राः स्कन्धरन्ध्राणि' क ज पाठ.
३. 'रोहिणाना' ख पाठः. ४. 'दीप्तिना' ग पाठ.

(परिक्रम्यावलोक्य)

हेन्त ! अतिवीभत्समग्रतो वर्तते

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छायभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डायवयवमुल्लान्गुग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

‘रोहणसमिधामयुत जुहुयान्मन्त्री तैतस्त शृङ्गानाम् ।
सर्वापदा विमुक्त्यै सर्वसमृद्धये ग्रहादिशान्त्यै च ॥’

इति प्रपञ्चसारोक्तेः । अत्राद्रुतो वा रौद्रो वा रसो व्यङ्ग्यः । दृष्टान्तो-
ऽलङ्कारः, पिशाचस्य गर्तरसनानां रोहणफोटराजगराणां च विम्बप्रतिविम्बभावेन
निर्देशात् । निदर्शना च, तिं दधतीत्यत्र द्युतिसदृशी द्युतिमित्युपमापरिकल्प-
नात् ॥ १५ ॥

अतिवीभत्सम् अत्यन्तघृणावहम् । कर्मेति शेषः ।

उत्कृत्योन्मृत्त्येति — छित्त्वा छित्त्वा । ‘हृत्ती छेदने’ इति धातुः ।
कृत्तिं त्वचम् । नृमांसविषसंरिति नृशरीरभ्य प्रस्तुतत्वात् नृशरीरस्येत्यायाति ।
तच्च कृत्यादिभिः सर्वैः सम्बध्यते ।

‘त्वक् स्त्री छदिस्तनुः द्युतिः सञ्छादन्यप्यसुगंधरा ।’

इति वैजयन्ती । प्रथममादौ । जग्ध्वेत्यत्रापि सम्बध्यते । अथ तदनन्तरं
पृथूच्छायभूयांसि विपुलेषु उन्नतेषु च स्थलेषु बहुतराणि ।

‘दिशालमुरु विस्तीर्णं विपुलं पृथुलं पृथु ।’

इति वैजयन्ती ।

१ ‘(परिक्रम्य)’ क ज (परिक्रम्याग्रतो विलोक्य)’ ख, ‘(परिक्रम्याग्रतो-
ऽवलोक्य) घ पाठ २ ‘हन्त वीभत्समेवाग्रे वर्तते’ क घ ३ ‘हन्त वीभत्समेवाग्रे वर्तते’ घ पाठ ४ ‘पृथूच्छायभूयांसि’ क,
‘पृथूच्छायभूयांसि’ घ ज, ‘पृथूच्छायभूयांसि’ घ झ, घ पाठ ५ ‘न्यसिधस्फिक्’
घ, पाठ ६ ‘दिशालमुरु’ क ‘पृथुलं पृथु’ घ, पाठ

१ ‘ननःप्रशासनां’ ज पाठ २ नाम् । इति, ३ ‘छित्त्वा छित्त्वा’;
४ ‘हृत्ती छेदने’ इति क ख घ ज झ, पाठ.

आत्तस्नाय्वान्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-

दङ्कल्यादस्थिसंस्थस्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमपि ॥ १६ ॥

‘नगाधारोह उत्सेध उच्छ्रायश्चोच्छ्रयश्च सः ।’

इत्यमरः । अंसस्फिक्पृष्ठापिण्डाद्यवयवसुलभानि अंसं बाहुगिखरं, स्फिक् ऊरुमूलं बाह्यपिण्डं पृष्ठम् अपरभागः, पिण्डं जङ्घामध्यप्रदेशः, आदिशब्देन स्तनजघनादिग्रहणम्, एतत्प्रकारेण्वङ्गेषु सुप्रापाणि । ‘स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री’;

‘ऊलौ पुंसि कटिप्रोथौ पूलकौ च रिफजौ स्त्रियौ ।

पश्चिमाङ्गं तनोः पृष्ठं पिण्डिका स्यात् पिचण्डिका ॥’

इति च वैजयन्ती । [उग्रपूतीनि] दुस्सहः पूयवद् गन्धो येषाम् । ‘विस्तो यकृति पूये तु पूतिः’ इति वैजयन्ती । जग्ध्वा भक्षयित्वा । जक्ष भक्षहसनयोः । इत्यस्य कत्वान्तस्य रूपम् । आत्तस्नाय्वान्त्रनेत्रः स्वीकृतानि स्नायूनि सन्धि-
बन्धनसिराविशेषाः, आन्त्राणि पुरीतदास्यानि, नेत्राणि चक्षुर्मांसानि च येन । आहपूर्वस्य ददातेरच उपसर्गात्तः । प्रकटितदशनः प्रकाशितदन्तपाङ्क्तिः, हर्ष-
हासविवृतमुखत्वात् । प्रेतरङ्कः पिशाचः । करङ्कात् शरीरास्थिपञ्जरादपाद्यानाद्
आत्तस्नाय्वान्त्रनेत्रः । त्वङ्मांसानामुपक्षयेणास्थिनामेव शिष्टत्वात् करङ्कग्रहणम् ।

‘कङ्कालोऽस्त्री तनोरस्थि करङ्कोऽप्यस्थिपञ्जरम् ।’

इति वैजयन्ती । अङ्कस्थात् आदरातिशयेनोत्सङ्गे स्थापितात् । अस्थिसंस्थस्थ-
पुटगतम् अस्थिस्थितानि स्थपुटानि विषमोन्नतस्थलानि । ‘स्थपुटं विषमोन्नतम्’
इति वैजयन्ती । अपीत्यन्यत्र सर्वत्र भक्षितत्वात् । क्रव्यं मांसम् । अव्यग्रम्
अत्वरितम्, तस्य प्रयत्नहार्यत्वात् । ‘विहस्तो व्याकुलोव्यग्रः’ इति । अग्नि
भक्षयति । ‘अद भक्षणे’ इत्यस्माल्लटि रूपम् । अत्र बीभत्सरसो ध्वन्यते ॥ १६ ॥

१. ‘आर्तः पर्यन्तनेत्रः’ न. पाठः. २. ‘स्नाय्वान्त्रनेत्र’ स. य. पाठः.
३. ‘संस्थं स्थपुट’ क. ज. अ. ज. पाठः.

१. ‘पिण्डाद्यवयव’, २. ‘पिण्डी जङ्घा’ ज. पाठः ३. ‘जङ्घामध्यः,
आदि’ स. पाठः ४. ‘नदिण्डिका’ ज. पाठः ५. ‘स्नाय्वान्त्रनेत्रम्’ स. य. पाठः,
६. ‘क्रव्यं महामांसं’ न. ज. पाठः.

अपि च—

निष्ठापस्विद्यदस्थनः कथनपरिणमन्मेदसः प्रेतकौया-

नाकृष्यासक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

उत्पक्षंससिमांसं प्रचलदुभयतः सन्धिनिर्मुक्तमारा-

देते निञ्चूष्य जङ्घानलकमुदयिनीमज्जधाराः पिवन्ति ॥ १७ ॥

अथ प्रकारान्तरेण बीभत्सत्वमाह — अपि. च । निष्ठापेत्यादि—
निष्ठापस्विद्यदस्थनः निष्ठापेन किञ्चिदग्निना तापितत्वात् स्विद्यन्ति
पच्यमानानि अस्थीनि येषाम् । अनेन मृदुमांसमृषिष्ठत्वमाह । ‘अथास्थि
कीकसम्’ इति वैजयन्ती । ‘अपिदा गात्रप्रक्षरणे’ इत्युक्तोऽपि स्विद्यतिरत्र पाके
वर्तते, अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् ।

‘वीतत्वगस्थिकूशनाण्डतुला स्विन्नां पुनः पचेतु ।

सुष्ठुभौतः सुतः स्वि(नस्त्य)नोऽत्य)क्तोष्मा चौदनो लघुः ॥’

इति वैद्यकवचनात् । कथनपरिणमन्मेदसः कथनेन पाकेन परिणमत्
स्नेहरूपेण निर्गच्छत् मेदो येषाम् ।

... गेदस्तु पलतेजः पलोद्भवम् ।

विलमस्थिकरं स्नेहवरम्’

इति वैजयन्ती । प्रेतकौयान् मृतानां शरीराणि, शवानिति यावत् ।
आकृष्य परतो नीत्वा । आसक्तधूमान् समन्ताद् बद्धधूमान्, ऊष्मणोऽ
ग्रान्तत्वात् । अपीत्याग्रहात् कालक्षेपाक्षमत्वं प्रकाश्यते । कुणपभुजः शवा-
शना दत्तनेन त्वराया औचित्यं प्रतीयतं । भूयसीभ्यः बहुतराभ्य इति
चिताना बाहुल्यात् । मेदस्विनागपि शवानां बहूनां लाभाद्धर्षो व्यज्यते ।
उत्पक्षंससिमांसं उत्तमेन पाकेनास्थिभिरीपदप्यसक्तं गलन्मांसं यस्य ।
प्रचलत् स्वस्थानात् अश्यत् । तत्र हेतुः— उभयतः सन्धिनिर्मुक्तं द्वयोर्भा-
गयोरुपर्यधश्च जानुगुल्फरान्धिभ्यां विश्लिष्टमित्यर्थः । आरादन्तिके इति
स्पष्टदृष्टत्वेष्टत्वमाह । निञ्चूष्य आशुश्चिताधरपुटद्वयं वायुनान्तराकृष्य ।

१. ‘परिगलन्मदन’ छ ज पाठ. २. ‘नापाकृष्टासक्त’ क ज प्र ज,
‘चापदु’ नाकल छ पाठ. ३. ‘निञ्चूष्य’ क. झ य., ‘निञ्चूष्य’ ज. पाठः

४. ‘वीतत्वगस्थिकरं’ ज पाठ. ५. ‘सुष्ठुभौतस्तुतः’ ज पाठः ६.
‘गौदनं’ क. ग. घ छ पाठ. ७. ‘दृष्टचेष्टत्वं’ ज. पाठः.

(विहस्य) धहो प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचानाम् ।

आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

जङ्घानलकं जङ्घानामस्थि । जातावेकवचनम् । नलकानीत्यर्थः । मञ्जधाराणां बहुत्वोक्तेः । 'शास्त्रानि नलकम्' इति वैजयन्ती । उदयिनी विलीनतया चूषणमात्र एव निर्गच्छन्तीः । मञ्जधाराः तदन्तर्गतस्नेहस्रोतांसि ।

'मञ्जा स्त्री कौशिकं सूक्ष्ममस्त्रितेजोऽस्थिसम्भवम् ।

'अस्थिस्नेहो वीर्यकर. ॥'

इति वैजयन्ती । अत्रापि बीभत्स एव रसः प्रतीयते । आरभटी वृत्तिः,

'... .. आरभटी पुनः'

'रसे रौद्रे सनीभत्से ।' इति ।

'मायेन्द्रजालसंप्रामक्रोधोद्भ्रान्त्यादिचेष्टितैः ।'

इति वचनात् स्वभावोक्तिः स्फुटैव ॥ १७ ॥

विहस्येति । स्वयं शृङ्गारित्वात्तेषां बीभत्सरसमपि शृङ्गारत्वेनाभि-
मन्यमानश्चमत्करोति -- प्रादोषिकः प्रदोषे रजनीमुखे भवः । 'तत्र भवः' (४-३-
५३) इति ठक् । प्रमोदो हर्षः । पिशाचानां पिशाच्यः पिशाचाश्च पिशाचाः,
'पुमान्स्त्रिया' (१ २० ६७) इत्येकशेषः, तेषाम् ।

आन्त्रैः कल्पितेत्यादि । कल्पितमङ्गलप्रतिसराः कल्पितो निर्मितो-
ऽभ्युदयार्थः प्रतिसरः कौतुकहस्तसूत्रं यासाम् । 'हस्तसूत्रं प्रतिसरः' इति
वैजयन्ती । स्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतः मृतानां स्त्रीणां हस्ता एवारुण-
सुकुमारत्वाद्रक्तोत्पलान्वरुणकमलानि, 'अथ रक्तसरोरुहे । रक्तोत्पलं कोकनदं'
इत्यमरः, तद्रूपं व्यक्तमुज्ज्वलमुत्तंसं शेखरं विभ्रतीति तास्तथा । पिनह्य प्राल-
म्बत्वेन कण्ठे वद्ध्वा । अपिपूर्वान्नद्यतेरलोपे ल्यपि च रूपम् ।

'वैष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।'

'धाञ्छ्रुञ्छेस्तनिनलोश्च बहुलत्वेन शौनकिः ।'

इत्यलोपः । सहसेति ग्लानत्वपरिहाराय । हृत्पुण्डरीकस्रजः मन इन्द्रियाधार-

१. 'पिशानाङ्गनानाम् ।' क. ख पाठः २. 'नाम् । तथाहि— अन्त्रैः' क.
झ व. पाठः ३. 'पिनह्य' घ पाठः.

४. 'भ्रान्तादि' क. ग. घ. ङ. छ. ज. पाठः २. 'शृङ्गारित्वाद्' य पाठः.
३. 'वैष्टि वागुरि' ख. ग. घ. ङ. छ. ज. पाठः.

पिताः शोणितपङ्कजकुडुमजुपः मरुभृय मन्त्रैः पितृ-

न्त्यग्निस्तेहसुराः कपालचपकैः ग्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥१८॥

(परिक्रम्य) भो ! गो ! उपजाननिकेतनाः पूतनाः । (स्वशस्त्रपूतेति पुनः पठित्वा) कथं नायातिप्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैर्द्धीटित्यप-

भूतानां पत्राकाराणां हृन्पागण्डानां माता. रुधिर्गर्दममेव सान्द्रारुणत्वात्
कुडुमजुपन्ति सेवन् इति शोणितपङ्कजकुडुमजुपः । मरुभृय समेत्य ।
ग्रान्तैः प्रियतमैः । अरिश्मन्हसुराः मज्जवाररूपा मदिराः । कपालचपकैः
शिरोस्थिमयैश्चपकैः, तेषां तुल्याफारतया पानसाधनत्वोपपत्तेः ।

‘नरक चपक चाली गन्धर्वोऽप्यनुकर्षणम् ।’

इति वैजयन्ती । ग्रीताः सर्पाद्या सहृष्टाः । अत्रान्त्रादिपदानां जुगुप्साद्यो-
तकानामपि मत्तप्रतिसरादिष्वैरन्तर्गतीरक्षीलत्वं परिहृतम् । ‘शृङ्गारिणो हि
जगदपि शृङ्गारमय पश्यन्तीति गुणत्वेन विश्रान्तेः’ इति भोजः । अत्र
शृङ्गारः प्रतीयते । रूपक चालहारः ॥ १८ ॥

पुनरिति पूर्वपठितत्वात् । आघोषणायाश्च यावत्प्रयोजनलाभं
विधेयत्वाच्च पुनरुक्तिरुपः । कथं नामेत्याश्चर्यं । अतिप्रशान्तविभीषणविभी-
षिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः बुद्धिपूर्वाः
भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

‘परिक्रम्य पुनः पठति पठित्वा’ इति क. ड. च. छ. झ. ‘(परिक्रम्या-
न्त्यग्निस्तेहसुराः कपालचपकैः ग्रीताः पिशाचाङ्गनाः) इति क. ‘कथं नाम
प्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

१. ‘परिक्रम्य पुनः पठति पठित्वा’ इति क. ड. च. छ. झ. २. ‘(परिक्रम्या-

न्त्यग्निस्तेहसुराः कपालचपकैः ग्रीताः पिशाचाङ्गनाः) इति क. ‘कथं नाम

प्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

३. ‘अतिप्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

४. ‘अतिप्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

५. ‘अतिप्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

६. ‘अतिप्रशान्तविभीषणविभीषिकाप्रकारैः विशेषेण भीषणा भीरुणा गत्रावहाः, विभीषिकाप्रकाराः
बुद्धिपूर्वाः भृकुटिचदभ्रमङ्गसुवर्कुहरव्यादानादयस्त्रासविशेषाः अन्यन्तमेव प्रशान्ताः उप-
रता येषाम् । अनेनैतद्दर्शनेनाघोषणाध्वनेन च प्रत्युत तेषामेव भीतत्वं प्रका-
श्यते । ततश्च बान्ध्याद्विषयाभिषङ्गशृङ्खलितत्वाच्च अकार्यप्रवृत्तस्यापि सत्त्वप्रकृते-
र्दृताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य प्रतस्तामसानां भूतानां स्थातुं न शक्तिर्विद्यत
इति व्यज्यते ।

क्रान्तं पिशाचैः । अहो निरसन्वता । (सनिर्वेदं) विचिन्तयैव सर्वतः
श्मशानवाटः ।

“यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिमिरुच्यते ॥”,

“लोकानन्त्यान् सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।

दैवान् कुर्युर्देवांश्च कः क्षिप्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥”,

“श्मशानेध्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥”,

“एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा बाह्येणः प्रज्यः परमं दैवतं हि मः ॥”,

इति-मनुवचनात् । इदिति जीवम . अप्रज्ञान्तं पलायिनं इति भावे निष्ठा ।
अत्र भयानकरसो व्यज्यते । अथ धीमन्प्रज्ञान्ततया तदभीतेः स्वमहिममूलत्व-
मसम्भावयन्नाह — निःसन्धता निःस्तमनोऽलत्वम् । सनिर्वेदं निर्वेद-
महितम् ।

‘दारिद्र्याधिदुःखेष्टवियोगपरिवृत्तिभिः ।

ईर्ष्यातत्त्वावबोधाभ्यां निर्वेदो नाम जायते ॥’

इत्युक्तत्वात् । अत्र बहुदेशपरिभ्रमणसेदार्त्तपिसतार्थानिष्पत्तेश्च मनसः प्रवृत्तिषु
बुण्ठता निर्वेदः । विन्तितः ० न्विष्टः, असदभिलषितपूरकः कश्चिदत्र किं
वर्तते इत्यसिद्धावेपणं कृतमित्यर्थः । अधिकरणे कर्मणि चान्विष्यत्यादेः
पयोगो दृश्यते ।

‘.....समिच्चपालचमसव्याप्ता गृहा यज्वनाम् ।

प्रत्येकं च निरूपिताः प्रातिपद चत्वार एवाश्रमाः ॥’

इति प्रबोधचन्द्रोदये,

‘संषा त्वली यत्र विचिन्वता त्वाम् ।’

१. नती पिशाचानाम् । (परिभ्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदं) क झ व, ‘त्वा’ सर्वे ।
(सनिर्वेदं) छ. ज पाठः. २. ‘यैष समस्ताद् श्मशानं’ क झ ज., ‘यैष सर्वतः’ ख.
घ, ‘यैष मया सर्वतः’ छ, ‘यैष सर्वे. श्मशान.’ ज. पाठः

१. ‘दुःसीमे’ ग घ. छ पाठः. २. ‘दोषितार्थं च’ क, ‘दोषितानिष्पत्तेश्च’ .
ज. पाठः.

यथा हि— सखिन्व पुरा एव

गुह्यतुल्यं दीर्घाणि वयदावृत्तारसंघटित-

नमो भगवते वासुदेवाय ।

अन्तःशीर्षिकर, नक्षत्रसंश्लेषितद्वय

मन्तोनिर्गमनद्वारेण वरदा पाञ्चजन्यं हरिम् ॥ २० ॥

इति गृह्यं = प्रयोगात् । प्रकारेण न वेष्टितं सिद्धमिति हेतुः श्रुत्यते ।
सर्वानः नर्तन्ति नृणां इत्यादिसिद्धयः सूच्यते ।

नन्वेवोपपादयति— नश्चाहि खल्विह पुरः एव । पुनोऽनभाग एव
न परत इत्यर्थः ।

गुह्यतुल्येति । गुह्यं च यथा यथा । गुह्यतुल्येति
 लक्षणादपनीयताम् । इति । गुह्यं च यथा यथा । गुह्यतुल्येति
 उपलब्धम् । इति । गुह्यं च यथा यथा । गुह्यतुल्येति
 समूहः तदा । यन्मात्रं । इति । गुह्यं च यथा यथा । गुह्यतुल्येति
 सम्पत्तिनाम् । इति । गुह्यं च यथा यथा । गुह्यतुल्येति

उत्तीर्णः श्री गुरुभ्यां आर्जुनः श्री ।

[illegible]

१. 'अथ' 'इति' न पाठः. २. 'अथ' - 'गुणवत्' ह पाठः. ३. 'अथ' 'इति' न पाठः. ४. 'अथ' 'इति' न पाठः. ५. 'अथ' 'इति' न पाठः. ६. 'अथ' 'इति' न पाठः. ७. 'अथ' 'इति' न पाठः. ८. 'अथ' 'इति' न पाठः. ९. 'अथ' 'इति' न पाठः. १०. 'अथ' 'इति' न पाठः.

१. 'सम्यक्' उ. पाठ : 'सत्त्व' नि 'सम्यक्' उ. पाठ, २.
'सम्यक्' उ. पाठ, ३. 'सम्यक्' उ. पाठ.

(नैपथ्ये)

हा ताद! निष्करुण! एसो दार्णि दे णरिन्दचित्तराहणोवअरणं
जणो विवज्जइ ।

(हा तात! निष्करुण! एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्तराधनोपकरणं जनो
विपद्यते ।)

कर्करस्य कठिनस्य । 'कटोरः कठिनः क्रूरः कर्करः कर्कशो दृढः ।' इति
हलायुधः । तत उपरि प्लवमानस्य, मंसिधिकूलङ्कपस्य स्वेच्छागमननिरो-
धकं तटं कपि वाधितु गीलमस्येति । 'सर्वकूलाग्रकरीरेण कपः (३-२-४२)
इति खग् । स्रोतसः प्रवाहस्य निर्गमेनाविच्छिन्नेन प्रसरणेन घोरः श्रवण-
परुषः, घर्घर इति शब्दानुकारः अस्निग्ध इत्यर्थः । 'घर्घराव्यंक्तघोषान्'
इति भट्टभगुरोक्तवत् । स खः शब्दो यस्याः । पारेऽमज्ञानं श्मशानस्य पारे ।
'पानावारे परावाची तीरे' इत्युक्तेऽपि पारशब्दोऽत्र लक्षणया पर्यन्तभागमाह ।
'पारे मध्ये पष्ठ्या वा' (२-१-१८) इत्यलुक् । 'नाव्ययीभावादतोऽन्वपञ्चम्या'
(२-४-८३) इत्यमादेशः । सरित् नदी । इयं सरित् पुरत एव स्रस्विति
सम्बन्धः । खलुरसंवादे, दृश्यत इत्यर्थः । अत्र रौद्ररसो व्यञ्ज्यः । स्वभावो-
क्तिरलङ्कारः ॥ १९ ॥

अथ 'यज्ञव्यसनोत्सवेषु' इति कामसूत्रोक्तत्वादनुरागदाढ्याय व्यसने
संमागमं योजयितुमुपक्रमते — नैपथ्ये । हा तातेति । हा तात! निष्करुण ।
एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्तराधनोपकरणं जनो विपद्यते । हेति विपादद्योतकम-
व्ययम् । निष्करुण निरस्तदयेति स्वकार्यपरतया 'कुतोऽपत्यंस्नेहः' इत्युक्तस्यानु-
सन्धानम् । इदानीमिति दिष्ट्या वर्धसे स्वाभिलषितसिद्धिज्ञादित्येनेति
द्योत्यते । यतो निष्करुणेन त्वया छलेन मां मारयितुमेवानुचिते स्थले दानं
प्रस्तुतम् । तन्मे मरणमिदानीमेव देवादुपपादितम् । अतस्तव मनोरथाः पूर्णा
इति पितरि विचिकित्साया मूलत्वं प्रकाश्यते । निष्करुणत्वमेवाह— नरेन्द्रस्व
राज्ञः चित्तराधने मनःप्रीणने उपकरणं फलकुसुमपल्लवादिवत् साधनम् ;
न पुनः स्नेहमाजनमिति । एष जनः अयं परिजनसाधारणो जन्तुर्न पुनः

१ 'नैपथ्ये' क. ग. छ. ज. झ. ञ. पाठ. २. 'अरणो' क. घ. पाठः

१. 'प्रसरण' घ. छ. पाठ. २. 'नवानं करोति । इदानीं', ३. 'दुःखादितम्'

४. 'सस्या दृढमूलत्वं' ज. पाठः

साधकः— (नामूनमाकर्ण्य)

नादस्तावद्विकलकुररीकन्दितस्त्रिधनार-

क्षित्ताकर्षा परिचित इव श्रोत्रसंवादमात ।

पुत्राणि । विपद्यते धियने, अथवा इदानीं धियद्यते इति त्वन्मनोरथा दैवेन खण्डिता इति नोनयति । तत्र हेतुः— नरेन्द्रेत्यादि । यतो मयोपकरणेन राजानमाराध्य नतः पूर्वस्मादधिक भोग समासाद्य यावत्कल्प जीवितु त्वया सत्कल्पः कृतान्तदुपकरणभूता चाहमिदानीं धियद्ये इति वेदन्यस्मिन् द्वेषस्य कार्यं प्रकाशयते । अन्यथा च बालोयुक्त्या मृत्युमुग्धे वर्तमानाया अपि यथापूर्वं एव नायिकाया नायकेऽनुगम इति प्रकाशयन्नङ्गिनो विप्रलम्भान्नतः शृङ्गार-रमन्यानुमन्यान करंति रममुधानिर्भगेलासवैलासो महाकविः । हा तातेत्यादिः श्रवः, गुन्तिररकात् ।

माकृतं कोऽयं कुतो वा नाद इति बुभुन्सायुक्तम् ।

किञ्चित् प्रत्यभिजानान् सावेगमाह — नादस्तावदित्यादि । नादः स्वरः । तावत् प्रथममिति नादश्चान्तेरपि सम्भावना द्योतयति । विकल-कुररीकन्दितस्त्रिधनारः विकलायाः कुतोऽपि दुःखाद् विवक्षायाः, कुररी-कन्दितमिव गिनयोऽपरुपस्तार उच्चैस्तरश्च । 'खण्डने मौनविकलाः' इति वैजयन्ती, 'अथ च कस्माद्विकलः कथान्तरे' ॥॥ । ईति वक्ष्यति च ।

'रुजनय विकल वा व्यावित वाधन वा ।'

इति कामतन्त्रोक्तेः । कुरः कौञ्चविशेषः । 'उन्कोञ्कुरैः समौ' इत्यमरः । 'उच्चैस्तरो -वनिस्तारः' इति वैजयन्ती । क्षित्ताकर्षा विषयान्तरेभ्यः सद्यो हृद्यगक्रष्टं धीन्द्रग्न्य । परिचितः पूर्वम्-यन्तः । श्रवणवदः प्रकाशत्, निर्वि-पागवराणां क्षुत्कल्परन्य चिकुतिमये छायामात्रम्पुणं प्रकाशयति । श्रोत्रसं-वादश्चन्द्रिद्वयस्य तथात्वेन सम्मतिम् । 'सकलद्वयसंवादमात्रा साधारण्येन' इति,

१. 'उन्कोञ्कुरैः' क ख ग घ ङ स, च ज ञ, पाठः .

२. 'उच्चैस्तरो' क, घ ङ, पाठः . ३. 'कुररी' क, पाठः .

४. 'उच्चैस्तरो' क, घ ङ, पाठः . ५. 'सकलद्वयसंवादमात्रा' क, पाठः . ६. 'साधारण्येन' क, पाठः .

अन्तर्भ्रमति भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गः

गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिं कः प्रकारं किमेतत् ॥ २० ॥

करालायतनाच्च उच्चरन्करुणध्वनिः ।

निःस्राव्यते पशुस्थाननिष्ठाना तदीदृशात् ॥ २१ ॥

‘अपि हृद् द्विष्टया तद्विहृत्तुं भवेत्तदति वाप ।’

इत्यादिवत् । भिन्नपाठान्तराया निर्गमनं, यत् एव हृदयं मनः अन्तर्भ्रमति विचारमरणं विगाहितुं न समर्थं मूढमेजान्तर्भ्रम्यते । विह्वलति विवशं भवति । ‘हृत् अल चलने’ इति श्रुत्वा । जडहृद् प्रत्येकं हस्तपादं स्पृश-
व्यापाराक्षमं भवतीत्यर्थः । गात्रस्तम्भः शरीरस्य निश्चिष्टता, स्खलयति प्रति-
हन्ति गतिं गमनं । स्खलयतीति हठाद् गगनोद्योनाभ्यामवश्यकत्वमाह । कः
प्रकारः पूर्वावस्थातः कोऽयं विगेष आपत्तिरिति लोहरवभावादेवानुद्धिपूर्व-
सात्त्विकविकाराणामादिर्भावमनुमन्वते । किमेतत् अस्मिन् देशे ईदृशनाद-
श्रवणरूपभिन्नं किं वस्तु वर्तते । अथवा नादश्रवणात्मकमेतत् किं मया
चिन्तितं तद्वा न वेत्यर्थः । कः प्रकारः एतस्य दन्तुनः पश्यमस्मिन् देशेऽस्या
रात्रौ सम्भवप्रकार इत्यर्थः । अत्र निष्कलश्मजानवाटपर्यटनसम्भूतेन विरोधिना
निर्वेदेन प्रसुप्तस्य शृङ्गारस्य करुणरसमन्तर्निवेश्य प्रबोधनं कृतमिति मन्तव्यम् ।

‘रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्यं तु यो रसः ।’

इति वचनाद् आवेगान्तरस्य आवश्यकं चोदयति । सूक्ष्ममनुमानं
चालङ्कारः ॥ २० ॥

अब्जानुसारेण देशमनुमिमीते—करालायतनादित्यादि । करालायाश्चा-
मुण्डाया आलयाद् उच्चरन् उद्गच्छन्, करुणध्वनिः करुणः शोकावहो नादः,

१. ‘द्विष्टस्तम्भः’ क. घ. जे. न. पाठः. २. ‘स्खलति न गतिः’ क. पाठः.
३. ‘करुणो ध्वनिः’ झ. ज. पाठः.

१. ‘अपि हृद् द्विष्टं’ क. पाठः. २. ‘पादादिकं’ ज. पाठः. ३. ‘गतं क. पाठः.
४. ‘उत्पतित इति’ ज. पाठः. ५. ‘पूर्वं सात्त्विकं’ ल. पाठः. ६. ‘ईदृशश्रवणं’
क. ग. घ. ङ. पाठः.

भवतु षड्यामि । (इति परिक्रामति !)

(ततः प्रविशतो देवतार्चनव्यंग्यौ कपालकुण्डलाघोरघण्टौ
कृतवध्यचिह्ना मालती च ।)

मालती — हा ताद ! णिक्करुण ! एसो दाणिं दे णरिन्द-
चिस्ताराहणोवअरणं जणो विदजेजइ । हा अम्ब ! हिअए हदासि देव्व-

विभाव्यते ज्ञायते । चकारः स्वशङ्कितानुगुणत्व स्थानस्याप्यासूत्रयति । तदे-
वाह—ननु प्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यर्थः । स्थानमुच्चितं स्थलम् । अनिष्टानां लोक-
दुःखकराणां कर्मणाम् । तत् करालायतन ईदृशमस्मदाशङ्कितप्रियतमोपहार-
तुल्यानाम् । ईदृशमित्युक्तिरशक्यवचनत्वात् । अनेन च 'या फिल विविधजावो-
पहारप्रियेत्यादि पूर्वोक्तं सङ्गटयति । अनुमानमलङ्कारः । 'नादस्तावदि'ति 'करा-
लयतनाचायमि'ति च वितर्कवद्वाक्याद् रूपम् ॥ २१ ॥

भवत्विति — चिन्तितमेव भवतु वा मं भूत् तथापि दर्शनेनैव
संशयच्छेदः सन्तापच्छेदश्चेति सूचयति ।

अथ प्रकरावृत्तान्तं प्रस्ताति — ततः प्रविशत इति । 'प्रकरीति प्रदेश-
भाक्' इति लक्षणात् । देवतार्चनव्यंग्यादिति 'सविशेषमथ मया पूजासम्भारः
सन्निधापयितव्यः' इत्युक्तलोपयोगः । कृतवध्यचिह्ना कृत कपालिकाभ्यां
निर्मितं वध्यानां उपजिहोपितानां चिह्न लक्षणम् । 'न्यस्तालक्तकरक्तमात्यवसना'
(V 23) इति वक्ष्यमाणप्रकार यस्याम् । राजसपूजात्वात्, 'रजो रागात्मकं
विद्धि' इति, 'यक्षरक्षांसि राजसा' इति च भण्डवद्वचनाच्च । नागा-
नन्दे च गरुडायोपहृतस्य शङ्खचूडस्य रक्तवस्त्रादिधारणोक्तेः ।

हा तादेति । नैपथ्योक्तेर्मालतीवचनत्वं प्रकाशयितुं पितृवैराग्यादे-
र्दीर्घ्यं च प्रतिपादयितुं पुनर्वचन रसपरिपोषकेत्वाद् गुण एव । हा अम्ब !

१. 'व्यग्रहस्तौ' क पाठः २. 'अरणो' क घ पाठः ३. 'अम्ब !
सिंहेहमअहिअए ! तुमं पि हदासि' क. 'अम्ब ! हदासि' छ. 'अम्ब ! सिंहेहमअहिअए !
हदासि' झ ग. पाठः .

१. 'गुणार्थस्यावस्यापि' ख. ग. घ. ज. पाठः २. 'तु स्तकारणानां', ३.
'समानमलङ्कारः' क. पाठः ४. 'वितर्कवद्' छ. पाठः ५. 'च्छेदः तापच्छेदः'
ज. पाठः. ६. 'नैपथ्योक्तं माला' ज. पाठः.

दुर्विलसिदेण । हा साळदीमअजीविदे! मम कल्याणसाहणेकसअळवावारे!
अअवदि! चिरस्स जाणाविदासि दुःखं सिणेहेण । हा पिअसहि!
अवझिण ! सिविणआवमरमेत्तदंसणा दे अहं संवुत्ता ।

(हा तात! निष्कलण! एष इदानी ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जने
विषद्यते । हा अम्ब! हृदये हतासि दैवदुर्विलसितेन । हा मालतीमयजीविते! मम
कल्याणसाधनैकसकलव्यापारे! भगवति! चिरस्य ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन । हा
प्रियसखि! लवङ्गिके! स्वप्नावसरमात्रदर्शना ते अहं संवृत्ता ।)

हृदये हतासि, दैवदुर्विलसितेन ईश्वरस्य दुर्विलसितेन अचिन्तितेन प्रतिकूल-
चेष्टितेन शुष्काग्निनेव हृदयेऽभिहतासि । हा मालतीमयजीविते! मम कल्याण-
साधनैकसकलव्यापारे भगवति! चिरस्य ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन । [मालती-
मयजीविते] मालतीरूपं प्राणन यस्या इति स्वापाये तस्या अपि जीवितापाय
द्योतयति । तत्कथं ज्ञातमित्याह — मम [कल्याणसाधनैकसकलव्यापारे]
कल्याणस्य मङ्गलस्य

‘स्तन्यन्यासात् प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकादि-

क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।’ (X १)

इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमस्य साधनं सम्पादनमेकं प्रधानं येषां ते, सकलाः समस्ताश्च
व्यापाराः प्रवृत्तयो यस्याः । चिरस्य बहोः कालादितः पूर्वं सुखस्यैवानुभूत-
त्वात्, स्नेहेन माये वात्सल्येन, दुःखं ज्ञापितासि ईदृशं दुःखमित्यनुभावि-
तासि । प्रियसखि लवङ्गिके! स्वप्नावसरमात्रदर्शना ते अहं संवृत्ता । [स्वप्ना-
वसरमात्रदर्शना] स्वप्नसमये एव दर्शनं यस्याः, मृतानामन्यथा दर्शनानुपपत्तेः ।

१. ‘नेक्कसुहसअल’ क. ज झ, ‘नेक्कसुहवावारे’ छ, ‘नेक्कसुक्कसअल’ ज
ण पाठ २. ‘वदि कामन्दई चिरस्स’ छ. ज पाठ.

१. ‘ये हतासि’ ज. पाठ २. ‘मित्यनुभाविता । प्रिय’ ख. ग. घ छ ज
पाठ.

आधवः — हन्त ! सम्प्रति निरस्त एव मे सन्देहः । तदह-
मपि नैव जीवन्तीमेव सम्भावयामि ।

(त्वरिततरं परिक्रामति ।)

कपालकुण्डलाधोरक्षण्डौ—देवि! चाक्षुण्डे! नमस्ते नमस्ते ।

सावष्टम्भानिसुम्भसम्भ्रमनमद्भृगोलेनिष्पीडन-
न्यश्चत्कर्परकूर्मकम्पविचट्छब्दह्वाण्डखण्डस्थिति ।

हन्तेति विपादे । सम्प्रतीति कामन्दक्यादिसङ्कीर्तनस्य निर्णयहेतोः
श्रुत्वादित्यर्थः । अपि नामेति सम्भावनायाम् । तावती विषेरनुकूला कृतिः
सम्भवेदित्यर्थः । जीवन्तीमव्यापादितामेव सम्भावयामि सत्करोमि । महति
व्यसने शरणीभाव एव सम्भावनमिति भावः । 'सम्प्रति निरस्त एव'त्यादिः
सम्भ्रमः, शरणाग्रासाभ्याम् ।

कपालकुण्डलाधोरक्षण्डौ स्वोपहारसङ्घट्टणार्थं देयतां स्तुतिमिरुद्धोपयत्
इत्याह — देवीति ।

सावष्टम्भेत्यादि — सावष्टम्भेन सायलत्वेन सबलात्कारेणेत्यर्थः ।
निसुम्भेन चरणाक्रमणेन हेतुना सम्भ्रमतो व्याकुलतया, नमसा पातालकुहरे
पतता भृगोलेन भूमिपिण्डेन यत् त्रिष्पीडनं भाराकान्तत्वं तेन न्यश्चत्कर्परस्य
निर्भुज्यमानपृष्ठकपालस्य सकलमुवनाधारस्यादिकमठस्य स्तम्भस्येव कम्पेन

- १ 'भाव—सम्प्रति' घ पाठः २ 'हन्त सैवेयं' अदिरेक्षणा । सम्प्रति' क.
अ, 'हन्त सैवेयं हरिणेश्चणा । सम्प्रति' ज. पाठः. ३. 'एव सन्देहः' क. झ. व पाठः.
४ 'तदपि नाम' ब. झ पाठः ५. 'नामैना जी' क. ज. झ ज. पाठः. ६.
'जीवन्ती सम्भा', ७ 'सम्भावयं' क. झ अ, 'सम्भावयेयम्' ख. घ. ज. पाठः. ८
'त्वरितं परि' क. घ. झ. च, 'स्रदिति परि' छ. पाठः. ९ 'कपा—देवि' ख. छ,
'कपालिखौ—देवि' ज. झ. घ. पाठः १०. 'देवि! सावष्टम्भ' ख. पाठः. ११.
'नमस्ते—सावष्टम्भ' घ. छ. ज. पाठः १२. 'निसुम्भानिर्भरनमद्' क. पाठः.
१३. 'विगलत्' क. छ. झ. घ. पाठः.

१. 'रजुकूलता' न 'सम्भवे' घ. छ, 'रजुकूलता भवे' छ. पाठः. २. 'वण्टौ
उपहार' ज. पाठः ३. 'सङ्घट्टार्थं' छ. पाठः. ४. 'निर्भुज्यमान' ज. पाठः

पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवं

वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषद् व्यक्तर्द्धि वः क्रीडितम् ॥ २२ ॥

चलनेन विचटनः स्फुटतो ब्रह्माण्डस्य खण्डानां शकलानां स्थितिर्यस्मिन् ।
अथवा विचटति ब्रह्माण्डे खण्डस्थिति असमप्रचरणावस्थानम् , समप्रस्थितेरस-
हतयेत्यर्थः । अवष्टम्भेत्यत्र 'अदाग्वालम्बनाविदूर्यचोः' (८-३-६८) इति
पत्वम् । निसुम्भ आक्रमणं

‘प्रागप्राप्तनिसुम्भद्वाम्भवधनुर्द्वेषाविधाविर्भवत् ।’

इति महावीरचरितोक्तेः । कूर्मग्रहणमखण्डधरणिमण्डलाधारस्य कुण्डलीपते-
रप्याधारत्वान् । . .

‘पृथिवि ! स्थिरीमव भुजङ्गम ! धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।’

इति बालरामायणेऽप्युक्तम् । ‘चट स्फुट विशरणे’ इति धातुः । पातालप्रति-
मल्ले प्रतिमल्लः प्रतिपक्षः अधोभुवनविवरस्य लक्षणया तुल्ये, विकटगम्भीरत्वात् ;
गल्लविवरे कपोलरन्ध्रे प्रक्षिप्ता, सत समुद्राः यस्मिन् । ‘गल्लो गण्डः कपोलश्च’
इति हलायुधः । नन्दितनीलकण्ठपरिषद् नन्दितः सन्तोषितः स्वचिकीर्षित
स्यानायासेन करणात् , नीलकण्ठः अर्थात् कालरुद्रः पारिषद् त्रियभूतगणसंसच्च
येन । तत्र हेतुः । ‘व्यक्तर्द्धि प्रकटसंहरणसामर्थ्यम् । वः युष्माकमिति
गुरुत्वाद् बहुवचनम् । क्रीडितं विहार प्रपञ्चसंहरणरूपम् । भावे निष्ठा ।
अनेन

‘कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिशरैः ।’

इत्युक्तनीत्या कालरुद्रशक्तेर्भद्रकाल्यास्त्रिभुवनसंहरणमयत्नमाध्यत्वालीलामात्रमेवेति
ध्वन्यते । अत्र रौद्रो व्यज्यते । अतिशयोक्तिर्भादिकं चालङ्कारः ॥ २२ ॥

१. ‘वन्दे सन्मतनीलकण्ठ’ उ पाठ २. ‘व्यक्तं हि व्र.’ छ, ‘व्यक्तं
तव क्रीडितं’ ज. पाठः.

१. ‘मग्रं चरणा’ ख ड ज. पाठः २. ‘इत्युक्तनीत्या’ क पाठः ३
‘रौद्रो रसो व्यज्यते ।’ ज. पाठः.

अपि च —

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चलखाधातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानामृत-
श्रयोतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाड्डहासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति ।
श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थिनिष्पीडनास्फालफुल्लत्फणापीठनि-
र्यद्विषज्योतिरुज्जृम्भणोड्डाग्रव्यस्तविस्तारिदोःषण्डपर्यासितक्षमाधरम्

अथ सहरणानन्तरमानन्दताण्डवं चण्डिकाया दण्डकेन स्तुवन्तौ
स्वामिभित्तमाशंसतः — अपि च प्रचलितेत्यादि । प्रचलितकरिकृत्तिः
अमरिकावेगेन प्रकम्पिता प्रावरणभूता वारणत्वग् यस्मिन् । पर्यन्ते परितः चञ्चतां
अग्रहारेण चलतां नक्षानामाघातेनाघट्टनेन भिक्षादिन्दोः चन्द्रमण्डलात्
कलशादिव सलिलेन निष्यन्दमानेन, इति चन्द्रपादादुपरि देवीमुखस्य वर्तनं च
द्योत्यते, अमृतश्रयोतेन पीयूषद्रवेण जीवन्त्या लब्धप्राणयो, अमृतस्य मृतसञ्जी-
वनस्याभाव्यात्, भूषणकपालावल्या निमित्तेन देव्या मुक्तात्, कायसंश्लेषणरहि-
तानां तेषां राहुवद् भूक्षेपादिचेष्टितैर्हास्यरसविहारत्वात्, अथवा कपालावल्यैव
मुक्तात् प्रवर्तिताद् देवीनृचोर्त्तसददर्शनप्रमोदेनेति यावत्, चण्डाद् भीमादड्ड-
हासाद् अतिशयिताद्धासात् । ‘अष्टावतिशयक्षौमौ’ इति वैजयन्ती । त्रस-
द्भयो विभ्यद्भयो भूरिभ्यो बहुभ्यो धूतेभ्यः प्राणिभ्योऽथवा पार्षदेभ्यः
प्रवृत्ता प्रवृत्ता स्तुतिः स्तोत्रं यस्य । श्वसतां मूरिश्रमेण फूत्कुर्वतामसितभुज-
ङ्गानां कृष्णसर्पाणां भोगाः शरीराण्येवाङ्गदाति दोर्मूलंभूषणानि—‘केयूरमण्डं
मूषा दोर्मूले’ इति वैजयन्ती—तेषां ग्रन्थिर्वन्धनं तस्य निष्पीडनेन बाधावहे-
नास्फालनेन परस्परघट्टनेन, दोर्दण्डानामित्यर्थात् । ‘ऐरावतास्फालनविस्तृ-
यः’, ‘अन्योन्यास्फालमिषद्विष’ इत्यादिप्रयोगात् । उत्फालेति पाठे निष्पीडनेन
य उत्फालः क्षोभस्तेनेत्यर्थः,

१. ‘निस्यन्दमान’, २. ‘डनस्फारफुल्ल’ क. घ. अ, ‘डनोत्फुल्लफुल्ल’ ज.
पाठः. ३. ‘दो ण्ड’ ज. घ. अ. पाठः.

१. ‘सम्भारानन्तरं’, २. ‘ण्डवं च चण्डि’ क. पाठः. ३. ‘चन्द्रपादादुपरि’
४. ‘मुक्तात्’ ज. पाठः. ५. ‘संश्लेषरहितानां’ क. पाठः. ६. ‘स्वप्रमोददर्शनेन,’
क. पाठः. ७. ‘पारिषदेभ्यः’ ख. क. ज. पाठः. ८. ‘ता या स्तुतिः,’
‘स्फालनकर्कशं यः’ ज. पाठः.

ज्वलदनलपिशङ्गतुङ्गज्जटाझाटिभीपोत्तराङ्गभ्रनिप्रस्तुतालातचक्र-

क्रियास्यूतदिग्भागसुलुङ्गसद्वद्भाङ्गभृज्ज्वजोद्धृतिविक्षिप्ततारागणम् ।

‘सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालन्य मा कर्षतः ।’

इतिवत् । फुल्लद्भ्यः क्रोधेन विकसद्भ्यः—‘फुल्ल विकासे’ इति धातुः—
फणापीठेभ्यः विकटायतत्वात् फट्फसदृशेभ्यः फणात्तेभ्यो निर्यतो निर्ग-
च्छतो विपज्योसिपो विपात्रेरुज्जृम्भणादुज्ज्वलनाद् उड्डामरेण भीषणेन
व्यस्तेनाभिनयार्थं दिक्षिसेन विस्तारिणा चत एव विपूलेन दोःपण्डेन
भुजसमूहेन पर्यासिताः मर्वतः पानिताः क्षमाधराः पर्वता यस्मिन् । दोः-
षण्डोक्तिः,

“अदृश्यताल्लजा विष्णोस्सायुष्महमहाभुजा ।”

इति, अथवा

“घोरशशूलव्यमभुजा त्रिणयनाहिनद्धाङ्गी ।”

इत्यादि पुराणागमप्रसिद्धभुजवाङ्मयविक्षयेति पन्तव्यम् ।

‘दुर्गेति भद्रकालीति विजयेत्यम्बिकेति च ।’

इत्येकस्या एव देवताया नामभेदप्रतिपादनात् ।

[ज्वलदनलेत्यादि] — ज्वलदनलवत् [पिशङ्गानां] पिङ्गलानां
तुङ्गन्तीनां चलन्तीनां — ‘तुगि त्वगि चलने’ इति धातुः — जटानां
झाटेन समूहेन,

‘सन्धानृत्तप्रपूषत्रिपुरहरजटाझाटदाचाटवीची ।’

इत्यादिप्रयोगात् । भीमभृत्तमाङ्गं शिरो यस्याम् । तथा भ्रम्या भ्रमणेन
मण्डरुनृत्तेन,

“निर्व्यूढभ्रमिविभ्रमाय जगतामीशाय पित्रै नमः ।”

इति, मुरार्युक्ते । प्रस्तुता चारब्धा अलातचक्रक्रिया अलातम् उरमुकं
ज्वलितैककोटिकाष्ठमित्यर्थः, तस्य चक्रवत् क्रिया चेष्टा, अविच्छिन्नं भ्रमण-

१. ‘पिशङ्गवेत्रच्छटाच्छटसीमो’ क. ग. म. ‘पिशङ्गिज्जटाझाटसीमो’ छ पाठः.

२. ‘च्छटाझाट’ ख. पाठः ३. ‘झाटभारभामो’ ज. पाठ. ४. ‘मृदुतिप्रस्तुता’

घ. पाठः. ५. ‘झकोटि-रजो’ क. ग. म. पाठ. ६. ‘ज्वलोद्धृतविक्षिप्त’

घ. ‘ज्वोद्धृतिविक्षिप्त’ ज. पाठः

१. ‘भुजा । अथवा’ ख. ग. घ. छ. ज. पाठ.

प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालरावस्फुटकर्णसम्भ्रान्तगौरीधनाश्लेषह-
व्यन्मनस्त्र्यम्बकानन्दि वरुताण्डवं देवि! भूयादरिष्ट्यै च रिष्ट्यै च नः

[॥ २३ ॥

(इत्यभिनयतः ।)

मित्यर्थः, अधो नीलवर्णत्वाद् उपरि कृपिलवर्णतया अभिवेगाच्च । तथा स्यूतः
सम्बद्धः । दिशामग्निना कबलीकृतत्वं अपारिमितातिकपिलप्रभापटलव्यास-
त्वात् । उत्तुङ्गस्य स्तब्धबाङ्गाख्यस्यायुधविशेषस्य शृङ्गेऽग्रे या ध्वजपताका तस्या
उद्धृत्या कम्पनेन विक्षिप्ताः स्वस्थानादन्यतो विकीर्णास्तारकाणां गणा नक्षत्राणां
समूहा यस्मिन् । प्रमुदितानां संहतजनरुधिरपिशितम्वदहृष्टानां कटपूतना-
नाम्, उत्तालानां दसानां वेतालानां च । 'पिशाचः कापिशेयः स्यात्' इति
वैजयन्ती । पिशाचविशेषाः कटपूतनाः । 'प्रेताः परेता वेतालाः' इति वैज-
यन्ती । प्रेतविशेषा वेताला इति भेदः ।

“भूतप्रेतपिशाचजम्भकभये स्मृत्वा महाभैरवीम् ।”

इत्याद्यभियुक्तोक्तेः । रावेण शब्देन निर्वातघोरेण सिंहनादेन स्फुटद्भ्यां दल-
द्भ्याम् (इति लक्षणैया कः क्रीडशीलेभिर्ताभ्यां ?) कर्णाभ्यां सम्भ्रान्ताया भया-
कुलिताया गौर्याः पर्वतराजपुत्र्या, धनाश्लेषेण स्वयंकृतेन, हृदादिहनेन
हृष्यन्मनसं त्र्यम्बकं परमेश्वरकानन्दयितुं शीलं यस्येति । महदुपकृतममुना
ताण्डवेनेति बहुमानभाजनत्वात्,

‘असत्पुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-

स्वयंग्रहाश्लेषमुखेन निष्कयम् ।’

इति भाषोक्तवत् । ताण्डवसुदृढं नृत्तम् । देवि ! द्योतनशीले ! वः अरिष्ट्यै

१. ‘वेतालतालस्फुटत्’ छ. अ. पाठः ।

२. ‘दभीष्यै’ क. प्र. अ. पाठः.

३. ‘हृष्यै च’ क. च. छ. घ. म. पाठः.

१. ‘इति विशेषः भूत’ ज. पाठः.

२. ‘यया क्रीडशीले ताभ्यां’ छ. ज. पाठः.

३. ‘मादादिहनेन’ छ. घ. पाठः.

माधवः — (विलोक्य) धिक् प्रमादः ।

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डचण्डालयोः

पापारम्भवतोर्मृगीव वृक्षयोर्भीरुर्गता गोचरम् ।

अथ तद्दर्शनजनितोद्वेग आह — धिक्. प्रमादः कष्टमिदं महदनव-
धानजनितं झटिति समाधानयोग्यं च व्यसनम् ।

तथात्वमेवाह — न्यस्तालक्तकेत्यादि । न्यस्तालक्तका तिलक-
त्वेन निहितलाक्षारसा, रक्तानि लोहितवर्णानि माल्यानि माल्यायां साधूनि
पुष्पाणि, 'तत्र साधुः' (४-४-९८) इति यत्, वसने वस्त्रे च यस्याः ।
पाषण्डचण्डालयोरिति । 'पाषण्डा बाह्यलिङ्गिनः' इति वैजयन्ती ।

“कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वलघारभीश्वरम् ।

नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥

किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचेनाम्बुजन्मना ।

एवं कलौ वदन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे,

“निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।

यथा पापेन पाषण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ॥”

इति श्रीभागवते च वेदबाह्यानामीश्वरभक्तिरहितानां दुस्समर्थिनां श्वखरसृगाल-
सधर्मणां दुष्कर्मणां पाषण्डत्वावगतेः । तथागतनग्राटकपापालिकादयः पाषण्ड-
शब्देनोच्यन्ते । पाषण्डी पाषण्डश्च पाषण्डौ, “पुमान् स्त्रिया” (१-२-६७)
इत्येकशेषविधानात् । अनेन चान्तेवासिन्या गुरोरेकशेषवचनेन गम्यागम्य-
नियमाभावो द्योत्यते । चण्डाली चण्डालश्च चण्डालौ । तदुपमितयाः अथवा
पाषण्डरूपयोजनगमयोरिति अनेनैतदाह —

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।” इति,

१. 'माध — हा धिक्' क. झ. अ., 'माध — धिक्' ख., 'माध — अहो
प्रमाद' छ. पाठ. २. 'प्रमादम्' ज. पाठः. ३. 'पाषण्ड' झ. अ. पाठः.

१. 'पतिष्यन्ति' ख. छ. पाठः. २. 'नरा' ख. ग. घ. ङ. छ.
पाठः. ३. 'मामेव' ज. पाठः.

सेयं भूरिवसोर्वलोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते

हा धिकष्टमनिष्टमस्तत्करणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २४ ॥

“हित्वा स्वधर्मं चरणास्त्रुजं हरे-

र्भजन्नपलोऽथ पतेत्ततो यदि ।

यत्र कं वाभद्रमभूदमुष्य किं

को वार्थ आसोऽभजतां स्वधर्मतः ॥”

इत्यादिभिः प्रतिपादितां परमेश्वरभक्तिं,

“यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्मिन् न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥” इति,

‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुण्ठते तथा ।’ इति,

‘अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव व्राजिनं सन्त्वरिष्यसि ॥’ इति,

‘सर्वभूतस्मितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥’ इति,

तैदधिगमे ‘उत्तरपूर्वाण्योरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशाद्’ इत्यादिभिः स्मृति-
मिस्तन्मूलभूताभिः श्रुतिभिश्च प्रकाशितं तत्त्वज्ञानं तद्व्यमनवष्टभ्य यथेष्टं चेष्ट-
मानानां पुरुषदोषदुष्टागर्माभ्यासविक्षुभितानां वेदविरुद्धराद्धान्तविभ्रान्तानाम-
शास्त्रविहितधोरधर्मचर्याणामनार्याणां निरवधिकविपदि निरयतमसि, निरवलम्बनं
पततां दर्शनस्पर्शनादिष्वपि दुरितोपपत्तेर्दूरतो वर्जनीयत्वं शिष्टैरिति ।

“या वेदवासाः स्मृतयो याश्च काश्च कुहल्यः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥”

इति मनुवचनात् । भक्तयस्तु स्वधर्मतः स्वलनेऽपि,

१. ‘यस्यानहङ्कृतो भावो’ ख पाठः. २. ‘येतसि’ फ. ख. ग. घ. छ. पाठः.

३. ‘तदधिगं पूर्वा’ ख, ‘तदधिगं उत्तर’ ग घ पाठः. ४. ‘द्वेषमानानां’

ज. पाठः. ५. ‘पुत्रदोष’ ख. पाठः. ६. ‘आभासविक्षुभितानां’ ख ग. घ. छ. ज.

ज. पाठः. ७. ‘हि सा स्मृता’ ग पाठः.

‘मौक्षयिष्यामि मा शुचः ।’ इति,

‘योगक्षेमं ब्रह्महम् ।’ इति,

‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।’ इति,

‘कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।’

इत्येवमादिवचनैः करुणामूलेन भगवतैव जनन्येव शिशोः परिपाल्यमानत्वात् ;

ज्ञानिनः पुनर्निषिद्धाचरणस्य—

‘अनभ्यासादप्रसङ्गाच्चाद्रेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’

इति अद्रेष्टृत्वादीनामेवाभ्यस्तत्वात्, अलेपकपक्षस्य च—

‘श्रुतां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ।’

इति निरस्तत्वात्, कर्मानुष्ठानस्य च—

‘अहंप्रत्ययवीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।

नाहंप्रत्ययवद्व्युष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥’

इत्यहमध्यासनिबन्धनकर्तृत्वाच्चारोपमूलत्वात् तस्य च ब्रह्मज्ञानाभिना दग्धत्वेन,

अनधिकारतया विध्यगोचरत्वेन

‘दण्डाखिलाधिकारश्चेद् ब्रह्मज्ञानाभिना मुनिः ।

वर्तमानश्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्वेदेकिह्वरः ॥’

इति श्रुतिकैङ्कर्यासम्भवेन परास्तत्वात् ; भक्तज्ञानिनोः कर्मानुष्ठानमात्रदर्शनेन

पतितत्वाशङ्का मोह एव । भक्तिज्ञानयोरन्यतरविरहे तु विहितनिषिद्धकर्मणोरकरण-

करणाभ्यां पाषण्डत्वमत एव चण्डालत्वमिति साधयति परमप्रमाणभूतो भव-

भूतिः । तत्र हेतुः — पापारम्भवतोः पापानां,

‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥’

१. ‘पाल्यत्वात्’ क. छ. ग. घ. पाठः. २. ‘ज्ञानिनं पुनः’ छ. ग. ड. छ. पाठः. ३. ‘अनभ्यासादेवाप्रसङ्गाच्चाद्रेष्टृत्वादयो गुणाः’ अ. पाठः. ४. ‘तत्त्व-
प्रज्ञा’ क. ग. घ. पाठः.

इति मनुस्मृतानां महापातकानां गोवधादीनां उपपातकानां च, आरम्भोऽनुष्ठानं, तेन नित्ययुक्तयोः । नित्ययोगे मतुप् । मृगी हरिणी । मृगीग्रहणेन मुग्धस्वभावत्वात् स्पृहणीयसभयदंष्ट्रिपाताच्च दयनीयत्वातिशयो द्योत्यते । एक-वचनेनै यूथग्रहत्वं व्यज्यते । वृकयोः वृकी च वृकश्च वृकौ, तयोः । उपमानेन पापारम्भवत्वमेवोपपादयति, 'नाहि वृकादयः श्वापदाः कदाचिदपि सात्त्विका भवन्तीति । भीरुः भयशीला । 'भियः फुक्लुफ्नौ' (१-२-१७४) इति फुक्प्रत्ययः । क्रियावचनत्वादूङ् न भवति । गतेत्येकवचनेनैकाकिनीत्वम् । गोचरं स्वच्छन्दपरामभवविषयम् । सेति गर्भेश्वरत्वसौकुमार्यदुःखानभिज्ञत्वा-दिकं द्योतयति । अथवास्माभिर्यद्विषये मूयोदर्शनमात्रमाशंसितं सेति । इय-मिति अस्मिन् प्रदेशे पुरोवर्तित्वमस्याः स्वप्नेऽप्यसम्भावितमिति दर्शयति । सेति द्योतितस्य गर्भेश्वरत्वादेहेतुमाह — वसोः उपरिचरस्य राजर्षेः । वसुसंज्ञया प्रसिद्धस्येति समग्रशक्तित्रयत्वं प्रकाशयते । सुतेत्येकापत्यादेकत्वमाह । मृत्योः यमस्य, मुखे इति अनन्तरमेव जिघांसितत्वात् मृत्योर्मुखं प्रविष्टैव नै निगीर्ण-त्येतावानस्माकमाश्वास इत्यर्थः । हा धिक्—हेति विषादद्योतकमव्ययम्, धिगिति जुगुप्साव्यञ्जकम् । कष्टमनिष्टमतिदुःखमतिदुःसहमप्रियमस्माकमिति शेषः । अनिष्टं धिगिति 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इत्यादिना द्वितीया । अस्तकरुणः निरस्तदयः । क इति विकल्पे । 'प्रश्ने क्षेपे विकल्पे किं' इति वैजयन्ती । अयमिदानीं दृश्यमानः प्रक्रमः आरम्भः फः आवयोरुत्सादनार्थो वा, अस्मद्द-शयोः सप्तहृद्गर्गयोरुन्मूलनार्थो वा, संसारस्यैव निस्सारीकरणार्थो वेत्यर्थः । अज्ञावेगो व्यज्यते, विधि-प्रत्यसूया वितर्कश्च । उपमालङ्कारः । न्यस्तालरूपे-त्यादिरपवादः, विधिदोषप्रख्यापनात् ॥ २९ ॥

अथ वध्यानामन्तर्गतो भावः तैरेव विशसनात् प्राक् प्रकाशयितव्यः तच्चित्तपरिज्ञानायेति कल्पोक्तक्रमानुष्ठानायाह कापालिकी—

१. 'नेन स्वयूय' क. पाठः. २. 'रम्भत्व' क. छ. ख. पाठः. ३. 'अस्मिन् देशे' द. ल. घ. पाठः. ४. 'सुतेत्येकापत्यात्मकत्वमाह' ग. घ. पाठः. ५. 'ज गीर्णे' ख. पाठः. ६. 'मतिदुःसहमस्माक' ख, 'मतिदुःसह' ग. ख. ल. छ. 'मतिदुःसहमस्याह' ज. पाठः. ७. 'स्तकारण्य । क इति' ल. ख. पाठः. ८. 'निस्संसारिकरण' घ. पाठः.

कपालकुण्डला —

तु भद्रे ! स्मर दयितोऽत्र यस्तवाभू-

दद्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

कालती — हाँ दइअ माहव ! परलोअगदो विः सुमरिदव्वो
तुह्वेहिं अअं जणो । ण हु-सो उवरदो जस्स वल्लहो सुमरदि ।

(हा दयित माधव ! परलोकगतोऽपि स्मर्तव्यो-युष्माभिरयं जनः । न
खलु स उपरतो यस्य वल्लभः स्मरति ।)

तु भद्रे इत्यादि । भद्रे कैल्याणिनि इति नामापरिज्ञानात् संबुद्धिः । स्मर
चिन्तय. स्मृत्वा वदेति यावत् । दयितः अनुरागविषयः । अत्र अस्मिन् लोके ।
अभूत् न तु भवतीति भूतत्वप्रकाशनेन तदनुरागस्य नैरर्थक्यं प्रकाशयति ।
तत्र हेतुः—अद्य त्वरयति शीघ्रं प्रेरयति, स्वपुरगमनायेति शेषः । दारुणः,

‘न बालेषु स्तेहं वहति न जरत्स्वादरलम्

न दाक्षिण्यच्छायां युवतिषु न चार्तेषु करुणाम् ।’

इति वर्णितकौर्यः. कृतान्तः यमः । अतोऽद्य नद्यायास्तवानुरागो निष्फल
इत्यर्थः ॥

हेति । हा कष्टं तादृशो मनोरथः ईदृशो जात इत्यर्थः । दयित माधव !
परलोकगतोऽपि स्मर्तव्यो युष्माभिरयं जनः । न खलु स उपरतः यस्य वल्लभः
स्मरति । [परलोकगतः] यमपुरं प्राप्तः । अपिशब्देन यद्यपि तवानेन जनेन न
फलं तथापीति द्योत्यते । स्मर्तव्यश्चिन्तनीय इति प्रार्थने कृत्यप्रत्ययः । युष्मा-
भिरिति भर्तुः पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । तत्र हेतुः — अयं जनः यस्त्वंदनुरागेण
तादृशीं दशामनुभावित इत्यर्थः । स्मरणे फलमाह — उपरतः मृतः । वल्लभः

१. ‘त्वं भद्रे’ क. च. पाठः. २. ‘भूदेव त्वां’ क. पाठः. ३. ‘हा दइअ
पाह माहव’ क. ‘हा देव माहव’ ज. पाठः. ४. ‘वि । पाह । परलोअ’ च. पाठः.
५. ‘सुमरिदव्वो’ ग. पाठः.

१. ‘तद् भद्रे’ ख, ‘त्वं भद्रे’ घ. पाठः. २. ‘कल्याणि इति’ ख. क.
ज. पाठः. ३. ‘नैरर्थ्य’ ग. घ. पाठः. ४. ‘वर्णितम्, कूरः । कृतान्तः’ ज. पाठः.
५. ‘जन यस्त्वनुरागेण’ ख, ‘जन. त्वदनुरागेण’ ज. पाठः.

कपालकुण्डला — हन्त ! माधवानुरक्तैयं तपस्विनी ।

अधोरघण्टः — (शस्त्रमुद्यम्य)

चामुण्डे ! भगवति ! मन्त्रसाधनादा-

उद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

माधवः — (सहसोर्षेत्य खड्गं प्रकोष्ठेन विक्षिप्य) ओं: दुरात्मन्! अपेहि । प्रतिहतोऽसि कपालिकापशूद !

प्रियतमः । यस्य स्मरति यं मनसा चिन्तयति । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (२-३-५२) इति कर्मणि पष्ठो । वल्लभः स्मरतीत्युभयानुरागस्य विद्यमानत्वान्मनासि सान्निध्याच्च मृतोऽपि न मृतः । अपि त्वत्रैव वर्तते । वल्लभेऽस्मरति सति स जावन्नपि मृत एवेति व्यतिरेकोऽपि सामर्थ्यात् सिध्यति ।

हन्तेति हर्षे, कल्पोक्तस्य हृदयपरिज्ञानस्य कृतत्वात्तदाह । माधवानुरक्तेति । तपस्विनी शोच्या । "सा क्व तवस्सिणी देवीए उज्जहर्णि णांदेत्ति प्पवादं कंदुअ" इति रत्नावल्यां प्रयोगात् ।

शस्त्रमुद्यम्य कण्ठच्छेदनाय खड्गमस्या उपरि उत्क्षिप्येत्यर्थः ।

चामुण्डे इति । मन्त्रसाधनादौ मन्त्रसाधनारम्भे, उद्दिष्टां प्रतिज्ञातां उपनिहितामिदानीं समीपतः सन्निधापिताम्, भजस्व प्रतीच्छ, पूजां कन्यारत्नोपहाररूपाम् अर्चनाम् ॥ २५ ॥

सहसेति शस्त्रपातनस्यैवावशिष्टत्वात्तदनन्तरे इत्यर्थः । प्रकोष्ठेन विक्षिप्य दूरतो निपात्य ।

१. 'क्व वराको तप' क. पाठः. २. 'अधोर — (शक्तिमुत्सृज्य)' यदन्तु तदन्तु । व्यासदयामि । चामुण्डे' क, 'अधोर — (शस्त्रमुद्यम्य) यदन्तु तदन्तु । व्यापादयामि । चामुण्डे' झ. ज. पाठः. ३. 'पूजाम् ॥ (इति हन्तुमुपक्रान्तः)' माध — ' क. झ. य. पाठः. ४. 'सुत्य प्रकोष्ठे मालतीं निक्षिप्य' क 'सुत्य प्रकोष्ठे मालतीं विक्षिप्य' झ. य. पाठः. ५. 'दुरात्मन् ! एष प्रति' क. झ. 'आ हा दुरात्मन्' च. पाठः. ६. 'कपालिकापशूद' च. पाठः. ७. 'शूद । नन्वयं न भवसि । माल —' क. पाठः.

१. 'न पुनर्मृत' क. पाठः. २. 'सति जावन्नपि' झ. पाठः. ३. 'ज्ञान-कृत' झ. पाठः. ४. 'तदनन्तरे' क, 'तदानन्तरे' झ. पाठः. ५. 'प्रकोष्ठेन निक्षिप्य' क, 'प्रकोष्ठे निक्षिप्य' ज. पाठः.

मालती — (सहसावलोक्य) परिचायदु परिचायदु महाभाओ ।
(परित्रायतां परित्रायतां महाभागः ।)

(इति माधवमालिङ्गति ।)

माधवः — महाभागे! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

मरणसमये त्यक्ताशङ्कप्रलपनिर्गल-

प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।

‘प्रगण्डः कूर्परादूर्ध्वं प्रकोष्ठः कूर्परादधः’ ।

इति वैजयन्ती । वलातिशयात् प्रकोष्ठग्रहणम् । ‘निष्ठुरैः प्रकोष्ठपृष्ठप्रहारै-
स्त्रीनपि टिट्ठिमप्रभृतीनपातयत्’ इति हर्षचरितोक्तेः । आः इति कोपे ।
‘आस्तु स्यात् कोपपीडयोः’ इति वैजयन्ती । दुरात्मन् ! दुष्टबुद्धे !, प्रतिह-
तोऽसि विघ्नितमनोरथोऽसि । कापालिकाप्रशद कापालिकश्चासावधमश्चेति ।

सहसावलोक्येति — जलमध्यमज्जनावसरेऽवहितस्येवाचिन्तितोपनत-
त्वात् साश्वासत्वं प्रकाशयते । परित्रायतां परित्रायतां महाभागः । भयानक-
घोतिका वीप्सा ।

महाभागे इति महान् भागो भाग्यं यस्यास्तस्यास्तव नातिचिरं
दुःखानुभव इति द्योतनायामन्त्रणम् । न भेतव्यं न भीतिः कर्तव्या । वीप्सया
तस्याः स्थैर्यमापादयति ।

इदानीं प्रत्युत त्वदपकारिण एव भयावकाश इति तामुपपत्त्या समाश्वा-
सयति—मरणसमय इत्यादि । आसन्नप्राणत्यागे काले, त्यक्ताशङ्केन प्रलापेन
मुक्तलज्जेन परिदेवितेन, निर्गलं अप्रतिबन्धे, सर्वोऽपि जनो जानात्विति
निजं प्रश्रयं परित्यज्येत्यर्थः, प्रकटितः प्रकाशितो निजोऽङ्कुरिमः स्नेहो-
यस्मिन् । न तु लौकिकवन्मातृप्रभृतिष्विति द्योतयति । स इति यस्त्वद्विषयेणानु-
रागेणेदृशीं दृशां नीतः, कामन्दक्यास्ते निवेदितं इत्यर्थः । अयमिति भयनिमीलिते
दृशावुन्मील्य दृश्यतामित्यर्थः । सखेति स्त्रिया भर्तुरतिशयितस्य बन्धोरमावाद् ।

१. ‘(सहसालोक्ये)’ घ. पाठः. २. ‘परिचायदु परिचायदु मे महा’ च. पाठः.
३. ‘अदु मे महानुभाओ माहवो’ क. पाठः. ४. ‘महाराओ’ घ. पाठः. ५. ‘त्यक्त्वा
पृष्ठां प्रलपनिर्गल’ झ अ पाठः. ६. ‘प्रताप’ ख. पाठः.

१. ‘दृष्टं स्य चाप्यधः’ घ. पाठः. २. ‘बलनिविजलमध्य’ ज. पाठः. ३.
‘देवनेन’ क. छ. पाठः.

सुतनु विसृजोत्तरं संप्रत्यभाविह पाप्मनः

फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥ २६ ॥

राघोर्दण्डः—आः । क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः ?

‘महर्षेर्महिषीसन’ इति प्रयोगात्, ‘प्रेयो मित्र’मिति शिष्यमाणत्वात् । पुर एव ते तवाग्रत एवानन्तरितो वर्तते । मरणसमय इत्यादिभिस्तस्यास्ते तेन मया प्राणभ्योऽपि त्रातव्यत्वान्मयि च गृहीतभरे दुरात्मनोऽस्य का शक्तिरतव गन्धम-
प्यात्रातुमिति तस्या हर्षमापादयति । सुतनु गोभनाङ्गीत्यस्यास्त्वचनोरपाये कथं मया जीवितव्यमिति व्यञ्जयति । विसृज विशेषेण मुञ्च, निरवशेपं मुञ्चेत्यर्थः । उत्क्रम्य भयानुभाव हृदयक्षोभं । संप्रति मयि सन्निहिने इत्यर्थः । असाविति पत्यधदृष्टापराधत्वाद्व्यत्वमाह । इहेति ईतो देशात् जीदन् पदमपि न चलि-
प्यतीति । पाप्मनः त्वद्वधोदमरूपस्य पापस्य, फलं प्रयोजनम्, अनुभवति, वर्तमानसामीप्ये लट्, न क्षणान्तरविलम्ब इत्यर्थः । उग्रमिति लोकद्वयेऽप्यनुमा-
न्यत्वात् घूरम् । पाप इति निषिद्धकर्मताच्छील्यात् पूर्वमेव वध्यः, किं पुनरि-
दानीमिति व्यञ्जयति । प्रतीपविपाकिनः स्वेष्टस्य प्रतिकूलं विपक्वुं शीलं यस्य ।

“अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ।”

इति वचनात् । अथवा प्रतीपो विपाको यस्य ।

‘प्रतीपः प्रतिकूलं स्यादनुकूलं विपर्ययः ।’

इति धेजयन्ती । त्वद्वधेन स्वसमृद्धिः नन्वर्मुना पूर्वं सद्गलिता, संप्रति त्वमुप्येव त्वधेन त्वत्समृद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । अत्र परस्परानुरागसन्धुक्षितः शृङ्गारो व्यज्यते । धृतिरनुकम्पा च रिपुद्वेषश्च भावाः । निषमालङ्कारः, अर्थात्मस्यानर्थप्राप्तेश्च कथनान् ॥ २६ ॥

आः! दुरात्मन्नित्यादिना तर्जनोद्वेजनाभ्यां द्युतिः । अन्तरायो विघ्नः [संवृत्तः] राजान् । अन्तरायग्रहणं कुयोर्गिना ‘आलस्यं व्याघ्र’ इत्याद्यन्तराय-
प्रादुर्भावं सूचयति ।

१ ‘प्रायः’ न पाठ २ ‘पापोऽस्माकमन्तरायः’ ३. पाठ

१ ‘मरणे तेन मया’ न ग. १. २. ३. ४. पाठः २. ‘रभावे दण्ड’ ज. पाठ ३ ‘इह देशात्’ न ग. पाठ ४ ‘तद्वधोदम’ क. ख. पाठ ५ ‘तद्वधेन’ क. १, ‘तद्वधेन’ न ग. २. ३. ४. ५. सुना सन्’ ख. पाठ

कंपालकुण्डला—भगवन् ! स एवास्याः स्नेहभूमिः काभन्द-
कीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः ।

माधवः—(साक्षं) महामागे ! किमेतत् ?

मालाक्षी—(चिरादाश्वस्य) महाभाय ! अहं पि ण जाणामि ।
एत्थिअं पुणो जाणामि—उवरिअळिन्दे पसुत्ता इह पडिबुद्धहि । तुहं
एण कहं ?

(महाभाग ! अहमपि न जानामि । एतावत् पुनर्जानामि—उपर्यलिन्दे
प्रसुता इह प्रतिबुद्धास्मि । यूयं पुनः कथम् ?)

अस्या-स्नेहभूमिः प्रेम्णो विषयभूत इति 'ह्य दइअ माहवे'ति
प्रकटितत्वात्-। काम-दकीसुहृत्पुत्र इति पूर्व विष्कम्भकोक्तं सङ्घटयति ।

साक्षं सवाण्णमित्यतोतोवस्थानुस्मरणेन सकरुणत्वं द्योतयति ।
किमेतत् एतद्वैवत्याः पाषण्डहस्तगमनरूपं वस्तु किं कथमायातमिति प्रश्नः ।

चिरादाश्वस्य बहुना कालेनात्मानं पर्यवस्थाप्येति वाग्वृत्तियोग्यतापादन-
माह । महाभाग अहमपि न जानामि । एतावत् पुनर्जानामि—उपर्यलिन्दे
प्रसुता इह प्रतिबुद्धासीत्याकर्षणविधया कृष्टत्वादन्तरालवृत्तान्तापरिज्ञानमाह ।
इहेति करालायतने । यूयं पुनः कथम् ? पुनः शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मैदृत्तान्त-
स्तावदास्ताम् । भवदृत्तान्तश्चित्रीयते । एतं वृत्तान्तपज्ञात्वैव केन प्रकारेणा-
स्मिन् देशेऽस्मिन्नवसरे अचिन्तितमेव सन्निहिता इत्यर्थः ।

१. 'कपा'—भगवत्या एवायमस्या' क. पाठः. २. 'स्याः' ऐतिस्नेहभूमिः'.
३. 'मांसपणयिता' छ. पाठः. ४. 'विकेता' छ. पाठः. ५. 'माधवो नाम'.
क. पाठः. ६. 'माध—महामागे' च पाठः. ७. 'अहं ण कि पि जाणामि'.
क. पाठः. ८. 'अळिन्दए पसुत्ता' ख. ग. घ. ङ. झ. ञ. 'अळिन्द एव पसुत्ता' च,
'अळिन्द पसुत्ता' छ. 'अळिन्द एव पसुत्ता' ज. पाठः.

१. 'सर्तातानुस्मरणेन' क. 'त्युक्तितोऽवस्थानुस्मरणेन' ज. पाठः. २.
'द्वगदत्याः' क. छ. पाठः. ३. 'इहैव प्रति' ख. पाठः. ४. 'प्रबुद्धा' क. छ.
पाठः.

आधवः — (सलज्जम्)

त्वत्पादपङ्कजपरिग्रहपुण्यजन्मा

भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।

आभ्यन्तृमांसपणनाय परेतभूमा-

वाकर्ण्य भीरु ! रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

सलज्जमिति स्वकृतस्य साहसस्य स्वेनैव वक्तुमनुचितत्वात् सवैलक्ष्य-
मित्यर्थः ।

स्वसन्निधानोपपत्तिमाह—त्वत्पादेत्यादि । त्वत्पादपङ्कजयोः परिग्रहेण
अङ्गीकरणेन । कर्तरि षष्ठ्या समासः; कर्मणि षष्ठ्याः परिग्रहे तु पाद-
पङ्कजयोः प्रभुत्वं व्याह्रन्येत । पादपङ्कजग्रहणं त्वत्परिग्रहेत्युक्तेरपि चरण-
कमलपरिग्रहोक्तेरभ्यासत्वेन रसावहत्वात् । पुण्यजन्मा शोभनं जन्म जननं
यस्य । भूयासमित्याशिषि लिङ् । अभिनिवेशकदर्थ्यमानः अभिनिवेशो
निबन्धः, 'नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम्', 'अभूताभिनिवेशो रागः' इत्यादि-
दर्शनात् । तेन कदर्थ्यमानः क्लेश्यमानः । अनेन दुर्लभत्वबुद्धेः स्थैर्यं प्रकाशयते ।
आभ्यन् इतस्ततः सञ्चरन् । 'वा आश...' (३-१-७०) इत्यादिना श्यन्
विकल्पात्, अमेः श्यनि द्यतरि रूपम् । नृमांसपणनाय नृमांसविक्रयार्थम् ।
परेतभूमौ श्मशाने । भीरुति स्मर्यमाणा तवैकाकिन्या भयावस्था मां दहतीति
द्योतयति । रुदितानीति लक्षणया साश्रुमोक्षाणि विलपितानीत्यर्थः । अत्रौ-
त्सुक्यं भावः । करुणश्च रसो व्यज्यते । समाधिरलङ्कारः, तस्याः प्राप्त्यर्थं
एकस्मिन्नुपायेऽनुष्ठीयमाने कारणान्तरस्यापि दैवोपनीतस्य निबन्धात् । 'महाभाअ
अहं पि ण जाणामी'त्यारभ्य 'रुदितानि तवागतोऽस्मी' त्यन्तो मार्गः, तत्त्वार्थ-
फीर्तनात् ॥ २७ ॥

१. 'तत्पाणिपङ्कज' क, 'त्वत्पाणिपङ्कज' छ. ज. झ. ञ पाठः. २.
'धन्यजन्मा' ख. छ ज झ ञ. 'लब्धजन्मा' च. पाठः. ३. 'रसितानि' ख. पाठः.

१. 'णं परिग्रहे' क. पाठः. २. 'विशोपबन्धः' ख, 'वेशो निबन्धः' घ. ङ.
पाठः. ३. 'आभभूताभि' क. पाठः. ४. 'मा दहतीति' ख. ग. घ. ङ. छ. ज. पाठः.

मालती — (अपवार्य) कैहं मम कारणादो एव एदे अप्पणिर-
पेक्खा परिभ्रमन्ति ।

(कथं मम कारणादेवैते आत्मनिरपेक्षा परिभ्रमन्ति ।)

साधवः — अहो नु खलु भोस्तदेतत् काकतालीयं नाम ।

व्यसने समागमस्य योजितस्य साफल्यमाह — अपवार्य स्वगतम् ।
कथं मम कारणादेवैते आत्मनिरपेक्षाः परिभ्रमन्ति । ममेत्यर्थान्तरसङ्गमितवाच्येन
ध्वनिना कठिनहृदयत्वनिर्दाक्षिण्यगुणविशेषानभिज्ञत्वादीनि साहसकरणोत्ते-
यानि व्यज्यन्ते । एते इति विपर्ययः प्रतीयते । तत्र हेतुः— आत्मनि-
रपेक्षा इति । भूतवैतालव्यालादिसङ्कुलतया सुलभापाये पितृवने परिभ्रमस्य
स्वशरीरोपेक्षाद्योतकत्वात् ।

अचिन्तितेन दैवसङ्घटनेन विसयमान आह — अहो नु खलु भोः !
आकाशे लोकमभिमुखीकृत्योक्तिः । भोः हे भवन्निति । अहो नु खलु
आश्चर्यमेवैतदित्यनुभवं परामृशति । एतदिति वर्तमानं वस्तु, काकतालीयं
नाम काकतालीयमिति प्रसिद्धम् । ‘समासाच्च तद्विषयाद्’ (५-३-१०५) इति
छः । काकतालीयमिति कालपक्तया वृन्तात् च्युते तालशिखावर्तिनि तालफले
सहसा समेत्य कश्चित् काकः पदं करोति, तत्फलमपि तदानीं पतति;
अविवेकिनस्तदालोक्य काकेन पातितं तालफलमिति कथयन्ति । दैवोपपादितं
यौगपद्यमन्तरेण पुनः काकेन तत्पातितमिति । अथवा कार्यान्तरेण तालमूलं
गतः काकस्तत्फलमपि तदानीमेव पतितमिति काकतालीयमिति न्यायो निर्दि-
श्यते । तथा श्रूयमाणं तदेतद्वस्तु महामांसविक्रयाय स्मशाने भ्रमतो मालती-
परित्राणोपपत्तिरिति । यदिति प्रकरणात् ।

१. ‘(स्वगतं)’ क ख छ. झ. ज पाठः. २. ‘हृदि ! हृदि ! कथं’ क.
पाठः. ३. ‘एवं एदे’ च, ‘एवं अप्प’ ज पाठः. ४. ‘णिरपेक्खं’ ज पाठः.
५. ‘परिक्कामन्ति’ क, ‘परिक्कामति’ ज. पाठः. ६. ‘नु’ ख. घ. ङ. च.
पाठः.

१. ‘सहसाकरणो’ ग. पाठः. २. ‘वैतालादि’ क ग. घ. छ. पाठः. ३.
‘सहसागत्य’ ख. ग. घ. ङ. पाठः. ४. ‘निदर्श्यते’ ङ. ज. पाठः. ५. ‘तदेव
तद्वस्तु’ ख. ज, ‘तदेवैतद्वस्तु’ ग. घ. छ. पाठः. ६. ‘स्मशानं भ्र’ ङ. ज. पाठः.
७. ‘भ्रमता माल’ ज. पाठः. ८. ‘रिति इयदिति’ घ. पाठः.

सम्प्रति हि —

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे

दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्पयात्

क्रोधेन ज्वलितं शुदा विक्रसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥ २८ ॥

अथ तादात्विकं मनसोऽवस्थाविशेषमनुसन्दधान आह — राहोरित्यादि । राहोः सैहिकेयस्येति प्रसिद्धं भ्रुकुटीकराळत्वादिरौद्रत्वं ध्वन्यते । चन्द्रकलामिति लावण्यमार्दवादि । आननचरीं मुखे वर्तमानामित्युभयत्र सम्बध्यते । दस्युनापि कबलीकर्तुं निरूपितत्वात् ,

“इयेनावपातचकिता नववर्तिकेव

किं चेष्टसे ननु चिरात् कपलीकृतासि ।” (VII. 8)

इति वक्ष्यमाणत्वात् । समासाद्य अनभिसन्धिपूर्वकं भाग्यवशादेव समागत्य । मे इति एतदर्थं प्राणानप्युपेक्ष्य प्रवर्तमानस्य ममेत्यर्थः । ‘दस्योः, ‘शत्रुर्दस्युरमित्रोऽरिः’ इति वैजयन्ती, परमापकारित्वाच्छत्रोः । अस्येति पुरोवर्तित्वम् । कृपाणपातविषयात् खड्गपतनगोचरात् । आच्छिन्दतः हठादाकर्षतः ।

‘ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलिनः’

इति भट्टमयूरोक्तवत् । प्रेयसीं प्रियतमां । ‘प्रियस्थिर—’ (६-४-१५७) इत्यादितूत्रेण प्रियशब्दस्य प्रादेशे ईयमुनि च रूपम् । आतङ्काद् भयात्, अपायशङ्कया; यद्यहमेस्मिन्नन्तरे, नायात्यं ततः किमभविष्यदित्याशङ्कयेत्यर्थः ।

“उल्काशनिनृपन्याग्रादिभिर्यश्चित्तविप्लवः ।

आतङ्कः स भवेत् सोऽपि प्रायः करुणतामियात् ॥”

इति भावप्रकाशः । ‘आतङ्को भयमाशङ्का’ इत्यमरः । विकलं विवशम् ।

‘ऊरुस्तम्भश्च हृत्कम्पः स्वेदो हृक्चलतारका ।

शुष्कोष्ठास्यशोषश्च गद्गदत्वं विवर्णता ॥

१. ‘वर्तते’ घ. छ ज. पाठः.

१. ‘भ्रुकुटी’ छ. पाठः. २. ‘खड्गपातगोचरात्’ ग घ. पाठः.

विषयस्यापरिछित्तिरुक्तानुक्तानभिज्ञता ।

एतैर्मयानकः स्वभाविको मानस उच्यते ॥”

इत्युक्तानुभावयुक्तमित्यर्थः । द्रुतं नवनीतद्रवभावमापन्नं, करुणया एकाकिन्या,
अदुःखार्हाया स्त्रिया एवंविधं व्यसनमहो समापतितमिति ।

तथा श्रीरामायणे—

‘स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यमाश्रितेत्यानुशंस्यता ।’

इति ।

“अनुकम्पा तु सा ज्ञेया दुःखितान् प्रति देहिनीः ।

उपकारपरत्वं या कुरुते चित्तविक्रिया ॥”

इति दिवाकरः,

“करुः क्लेश इति प्रोक्तः क्लेशं न संहते यतः ।

यस्य धीः करुणा सा स्यात् प्रत्यये करुणो भवेत् ॥”

इति भौवः ।

“तस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजन्तुषु ।

तस्य ज्ञानं च मोक्षश्च किं जटाभस्मचीवैरैः ॥”

इति च महाभारते । करुणया द्रुतमिति —

“बाह्यार्थाननुसन्धानं निश्वासोच्छ्वासदीर्घता ।

उपेक्षा केशवासोऽङ्गसंस्कारादिषु दीनता ॥

आकाशवीक्षणं चेति मानसः करुणः स्मृतः ॥”

इत्युक्तगुणविशिष्टमित्यर्थः । विक्षोभितं विकृतम्, विस्मयाद् अद्भुतरसा-
वेशात् ।

‘विस्मयश्चित्तवैचित्र्यं स त्रिधा त्रिगुणात्मकः ।

इति लक्षिताद्भुतस्यायिर्भावोद्देतोरित्यर्थः । विक्षोभितमिति—

१. ‘तवद् द्रवीभाव’ ड, ‘तवद् द्रवभाव’ ज पाठः. २. ‘अदुःखाया वालाया स्त्रिया’ ड. पाठ. ३. ‘भावप्रकाशः’ ड. पाठ. ४. ‘मादुष.’ क. ख. ग. घ. छ. पाठः. ५. ‘भावादित्यर्थः’ क. ग. घ. छ. पाठः.

“ध्यानं नयनविस्तारः प्रसादो वदने दृशि ।
 आनन्दाश्रु सरोमाञ्चमनिमेषविलोकनम् ॥
 अनिश्चलत्वं मनसो यत् तत् स्यान्मानसोऽद्भुतः ॥”

इति निर्दिष्टविकारयुक्तमित्यर्थः । क्रोधेन परापकारजनितेन विकारविशेषेण,
 ‘तेजः स्यान्मनसः क्रोधः’ इति लक्षितेन ।

‘क्रोधास्त्रिधा भवेत् क्रोधकोपरोषविभागतः ।’

इति शत्रुविषयस्य क्रोधसंज्ञोक्तेः क्रोधग्रहणम् । ज्वलितं शुष्केन्धनमिवाग्निना
 व्याप्तम् ।

“श्रुकुटीं कुटिलां धत्ते जिह्वया लेढि सूकणी ।
 मुहुर्मुहुर्दशत्योष्ठं दन्तान् कटकटापयन् ॥
 शस्त्राण्युद्वीक्षते रूक्षं दंसश्चोद्वीक्षते भुजौ ।
 न तिष्ठति न चैवास्ते विधत्ते कण्ठगर्जितम् ॥
 एवं हि वर्तते प्रायो जातक्रोधस्तु शत्रुषु ॥”

इति क्रोधकार्योन्मुखमित्यर्थः । मुदा हर्षेण ।

‘मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः ।’

इत्यमरः ।

“हर्षो मनःप्रसादः स्यादीप्सितार्थोपसङ्गमात् ।
 अचिन्त्येष्टार्थसम्पत्तेर्जायते सर्वदा नृणाम् ॥”

इति लक्षितेन हर्षेण, विकसितं कमलमिव बालातपेन निरस्तसङ्कोचम् ।

“रोमाञ्चालिङ्गनस्वेदैर्ललितैः करताडनैः ।
 नेत्रवक्त्रप्रसादैश्च भाषितैर्मधुरैरपि ॥
 त्यागदानप्रबन्धैः स्युरनुभावास्तु हर्षजाः ॥”

१. ‘सो यत् सोऽद्भुत इति स्थितिः ॥’ क, ‘सो युक्तं स्यान्मानसोऽद्भुतः ॥’
 छ. पाठः. २. ‘दंसश्चोद्वीक्षते’ ख पाठः

अधोरेषणः— अरे अरे ब्राह्मणडिम्भः ।

इत्युक्तहर्षकार्यसमप्रमित्यर्थः । अत्र राहोश्चन्द्रकलामिव दस्योरानन्यरी-
मित्यातङ्कस्य, प्रेयसीमिति करुणायाः, दैवात् समासाद्येति विस्मयस्य, अस्त्येत्यद्यापि
जीवन् पुरो वर्तत इति क्रोधस्य, कृपाणपातविषयादाच्छिन्दत इति मुदश्च
हेतुरूपन्यस्त इति मन्तव्यम् । सामञ्जस्येनान्वीयमानानामपि पदानामाकाङ्क्षा-
सन्निधियोग्यतावशादेवार्थप्रत्यायनौचित्यात् । अन्यथा 'रामं दशरथं विद्धि'
इत्यादावप्यसम्बन्धार्थत्वं प्रसज्येत । तत्र रामजनकात्मजाटवीनामुद्देश्य-
त्वेन दशरथसुमित्रायोध्यात्ववेदनस्य क्रमेण विधेयत्वात् । ग्रन्थसन्दर्भे
च वाक्यद्वयस्यासामञ्जस्यादर्थानुसरणेनान्वयो युक्तः । एवं सर्वत्रावगन्तव्यम् ।
कथं केन प्रकारेण । वर्तताम् आस्ताम् । एकस्य वस्तुनः एकेनैव प्रकारेण
वर्तनोपपत्तेश्चेतसस्तु विकलत्वादिभिः प्रकारैः शबलत्वेनाविर्भावद्विरनुकूलं सहस्रधा
कदर्थ्यमानत्वात् केनचिदपि प्रकारेणावस्थातुं न शक्यत इत्यर्थः । अत्र —

‘न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सङ्खारिणः कश्चित् ।’

इति वचनात् स्वानुभवमिद्धानां भावानां तथा परामर्शमन्तरेण दुर्मणत्वात्
स्वशब्दाभिधानेऽपि न दोषः । ‘औत्सुक्येन कृतत्वे’त्यादिवत् आर्थम् । यथा-
संदयमत्रालङ्कारः, समुदायसम्बन्धस्य श्रौतत्वेऽप्यर्थानुगमानुसरणेनावयवानां
हेतुहेतुमद्भावतः क्रमसम्बन्धप्रतीतिः; उपमा च । भावशबलत्वं तु स्पष्टमेव ।
सामान्याभिनयवाञ्छात्र प्रयोगः, आज्ञिकवाचिकसात्विकाहार्याणां चतुर्णामभि-
नयानां विद्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

अरे इति सोपालम्भामानन्त्रणम् । धीप्सया वचनत्वरौ व्यज्यते ।
ब्राह्मणडिम्भः । ब्राह्मणशिशोः । इत्यनेन— ब्राह्मणस्य स्वतो भुजवीर्यराहित्यं,
शिशुत्वे किं पुनरिति द्योतयति । बहुशो ब्रह्महत्यायाः प्रयत्नतोऽन्विष्य कृतत्वा-
दिदानीं स्वयमेव तदागमाद् दिष्ट्या वर्धामह इति च व्यञ्जयति ।

१ ‘अघो— रे रे’ क स. त्र, ‘अवो— अरे रे ग. ड, ‘अघो— अरे ब्राह्मण’
छ ज पाठः

१ ‘प्रसज्येत’ ज. पाठ २ ‘तत्र हि राम’ ड पाठ ३ ‘वाक्य-
द्वयसामञ्जस्यादर्थानुसारेण अन्वयो युक्त’ ज. पाठ. ४ ‘नुसरणेन’ ख. ग. छ.
पाठः.

व्याघ्राघ्रातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः

पाप ! प्राण्युपहारकेतनजुपः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।

सोऽहं प्राग् भवतैव भूतजननीमृधोमि खड्गाहति-

व्यस्तस्कन्धकन्दन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिप्यन्दिना ॥ २९ ॥

व्याघ्राघ्रातेत्यादि । व्याघ्रेण शार्दूलेन आघ्रातायाम्, आघ्रातेत्युक्तिः 'प्राणैः पश्यन्ति पशवः' इति वचनात् साग्रहमाघ्रातेनानुगृत्य जिघत्सया गृहीतायामिति ध्वनति । मृग्यां हरिण्याम्, कृपया कारुण्येनाकुलस्य-मोहितचेतसो मृगस्य हरिणस्य न्यायेन क्रमेण । न्यायश्चाकिञ्चित्कुर्वाणस्य तया सह स्वयमपि विनाशोद्यमः । तथाविधोऽयम् । तवापि प्रियाविषयेण कारुण्येन मदभियोग इत्यर्थः । हिंसारुचेः प्राणिवधे रुचिरेतिरागो यस्य । पाप देवीपूजाविघ्नकृत्वेन दुष्कृतकारिन् । प्राण्युपहारकेतनजुपः सहस्रकृत्वः पूजार्थं कृतेन शरीरिणामुपहारेण निष्कृपजनविजयचिह्नं ध्वजं प्राप्तवतः । अथवा प्राण्युपहारकर्मणि केतनं निमन्त्रणं दीक्षामित्यर्थः । 'श्राद्धे नार्हन्ति केतनं' इति स्मृतिप्रयोगात् । प्राप्तोऽसि न तु मया यत्नतः प्रापितोऽसीति नियतिचोदितत्वमाह । मे इति कायप्राणमनोमन्त्रतन्त्रबलैर्विशिष्टत्वोक्तिः । गोचरं हस्तप्राप्यं देशम् । सोऽहं यः त्वयैवं स्वयमेव कोपितः सोऽहमित्यर्थः । प्राक् अस्याः कन्यायाः पूर्वमिति पश्चात्तदुपहारस्यापि विधित्तिरतत्वात् । भवतैवेति आस्तां रक्ष्यभूता, रक्षितम्मन्यतया समागतेन त्वयैवेत्यर्थः । ब्राह्मणीतो ब्राह्मणस्य मुख्यतया प्रधानहविषां त्वयैवेति वार्थः । भूतजननीं भूतानां अस्तिप्रत्ययविषयाणां चराचराणां सृष्टिः, मूलप्रकृतित्वात् । 'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः' इति वचनात् । ऋधोमि प्रीणयामि । खड्गाहत्या खड्गप्रहारेण, व्यस्तस्कन्धस्य पृथक्कृतकण्ठमूलस्य । "स्कन्धो भुज-शिरोऽसोऽस्त्री" इति वैजयन्ती । अत एव कन्दन्धस्य शिरोरहितस्याधःकायस्य,

१ 'चेतनजुपः' ख, 'केन जुपतः' छ. पाठः. २. 'सोऽयं' द. पाठ ३. 'खड्गाहतिच्छिन्नस्कन्ध' क. ज. 'खड्गाहतव्यस्त' च. पाठः.

१ 'माघ्रागनेन' क. छ पाठ. २ 'मपि नाशो' ज पाठ. ३. 'त्वयैव स्वय' क. ख. ग. घ. छ पाठ. ४ 'पूर्वमित्यर्थः', 'पश्चात्', ५ 'रस्य विधि' ज. पाठ. ६. 'रक्षकम्मन्य' द. पाठ.

साधवः—आ दुरात्मन् ! पापण्ड ! चण्डाल !

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं

निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ ३० ॥

‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरं ।’

इत्यमरः, रन्ध्रं कण्ठनाळविवरं, तस्य रुधिरप्राग्भारं शोणितभरं निष्यन्दितुं शीलं यस्य । प्राग्भारग्रहणं युवत्वाच्छ्रीमत्वाच्च प्रत्यग्रसमग्रधातुत्वं प्रकाशयति । अत्र रौद्ररसो व्यज्यते । निदर्शना दृष्टान्तो वा अलङ्कारः ॥ २९ ॥

अथ गुणविशेषनिरपेक्षं तस्य दारुणत्वमनुचिन्त्य सामर्थ्यमाह—असार-
मित्यादि । सार उपादेयोऽज्ञः, तद्रहितमसारम्, अस्या एव सारत्वात्,
संसारं जननमरणादितरङ्गसङ्कुलं तापत्रयबाढवाभिधातदुःस्थितं लोकव्यवहार-
सागरम् । परिमुषितरत्नं स्तेनापहतसर्वोत्तरवस्तु, अस्या एव रत्नत्वात्,
त्रिभुवनं स्वर्गमूतलपातालाख्यं लोकत्रयं, तदवान्तरमेदविषयत्वात् । सप्त-
चतुर्दशसंख्यानाम् । निरालोकं आलोकः प्रकाशः तच्छून्यतया ध्वान्ता-
क्रान्तम्, अस्या एव प्रकाशत्वात् । मरणशरणं प्राणत्याग एव रक्षिता शोक-
दुःखतो यस्य, बान्धवजनं बन्धवः पित्रादय एव बान्धवाः, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः,
तेषां समूहम् । अदर्पम्

‘प्रीतिनिवृत्तिनिघ्नानामरागविषयेऽपि यः ।

प्रवृत्तिं कुरुते भावः पुसां दर्पः स उच्यते ।’

इति लक्षितदर्परहितं, कन्दर्पं कामम्, अस्या एव दर्पहेतुत्वात् । जन-
नयननिर्माणं जनानां लोकानां चक्षुरिन्द्रियस्य ब्रह्मकर्तृकां सृष्टिम्, अफलं

१. ‘साध—दुरा’ क. च. छ. झ. ब पाठः २. ‘पाण्ड’ ज. झ. झ. पाठः

१. ‘यदवान्तर’ स ग. घ. ङ. ज पाठः २. ‘रक्षिताशेषदुःखतः’ ग. पाठः

निष्प्रयोजनम्, अस्या दर्शनस्यैव फलत्वात् । जगत् सर्वमेव लोकम्, जीर्णारण्यं चिरन्तनतया फलकुमुदपल्लवादिशून्यं दावदन्यं वनम्, अस्या अभावे जगतोऽसेव्यत्वात् । विधातुं कर्तुम्, व्यवसितः निश्चयं कृतवान् । कर्तरि निष्ठा ।

“किञ्चिदाचरितं कार्यं व्यवसायः समुत्थितः ।

अकार्यसिद्धेरजलो यस्य सोऽपि तदाहयः ॥”

इति दिवाकरः । कथं व्यवसितोऽसि? केन प्रकारेणाध्यवसितवानसीति करणं तावद् दूरे कर्तुमध्यवसायोऽपि चेतनस्य दुष्कर इति द्योत्यते । अत्रानया दुःस्वरूपस्य संसारस्य सुखप्रतीतेर्जनि(तः?)त्वं, त्रिभुवनस्य भूषितत्वं, चन्द्रिकादिभ्योऽपि लोचस्य प्रकृष्टलावण्येनोद्दीपकत्वं, बान्धवजनस्य गुणगणैर्निगलितत्वं, कन्दर्पस्य अपदेऽपि जयाशंसाया विहितत्वं, जननयनानागाकारसौन्दर्यान्न्दितत्वं, पुष्पलतयेवोद्यानस्य जगतो विलासिजनोपभोग्यत्वापादनं च क्रमाद्व्यज्यते । संसारादीनामुद्देश्यानामसारतादीना विवेकानां च पायः पर्यायत्वेऽपि पुनर्यदुक्तिः प्रियानुरागरिपुणैरपि वशचेतसो वक्तुं न दोषः अपि तु गुण एवेति मन्तव्यम् । ‘दोषोऽपि गुण इति क्वचित् क्वचित्शोभे’ इति शाब्दप्रकाशोक्तेः,

‘अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

‘तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति ॥’

इति श्रीमोजवचनाच्च । अत्र च प्रकरणाद्योक्तोत्तीर्णस्य कन्यारत्नस्य यत् प्रमाणं त्वयोपक्रान्तं । तदेतत् संसारादीनामसारताकरणादिति वस्तुसम्बन्धात् त्वेनोपमा परिकल्पिता । मालानिदर्शनालङ्कारः । अथवा मालतीसारणोपक्रमस्य संसारासारताकरणादिभिरध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः । तस्य मध्ये मरणशरणं बान्धवजनमिति सहचरभिन्नोऽप्यर्थः प्रविष्टः । तस्योपमात्वाभावात् सोऽपि दोषः पूर्वपरिहारेणैव दत्तोत्तरः । अत्र कर्तृणरसो ध्वन्यते । रिपुं प्रत्यसूया च ।

१. ‘नन्व एव लोक’ ज. पाठ . २. ‘पल्लवग्रन्थं’ क. ख द. ज. पाठ . ३. ‘अभावेऽसेव्य’ क. ग. घ. पाठ . ४. ‘अकार्यमिदं’ ख. ग. घ. द. ज. पाठ . ५. ‘यद्यस्योऽपि’ ख. पाठ . ६. ‘शरणार्थात्त्वयं’ ख. ग. घ. द. ज. पाठ . ७. ‘जनयनमन्धनोपमा’ क. ख. पाठ .

अपि च । रे रे पाप !

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

ललितशिरीषपुष्पहवनैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

‘अरे ब्राह्मणहिम्ने’त्यादिना ‘दुरात्मन् पापण्ड्यचण्डाले’त्यादिना च अन्योन्य-
संरब्धवचसां तोटकम् ॥ ३० ॥

पुनस्तदपराधानुचिन्तनान्मूर्च्छाक्रोध आह—प्रणयिसखीत्यादि । प्रण-
यिनीनामिति स्वशरीरेभ्योऽप्यस्मिन् स्नेहविवशतया दयालुत्वं द्योत्यते,
सखीनामिति स्नेहविलम्बभूमित्वम्, तासां सलीले परिहासरसे प्रियजनानु-
करणसहिते क्रीडारागे ।

‘मनोमधुरवागञ्जचेष्टितैः प्रीतियोजितैः ।

प्रियानुकरणं लीला सा स्यात् स्त्रीपुंसयोरपि ॥’

इत्युक्ता लीला । ‘द्रवकेळिपरीहासाः’ इत्यमरः । अधिगतैः प्राप्तैः । ललित-
शिरीषपुष्पहननैः अम्लानतया मृदुलैः शिरीषपुष्पैर्ये प्रहाराः तैः । अथवा
कलितैरतोदजनकैरिति हननविशेषणम् । ताम्यति दवस्पृष्टं नवकिसलयमिव
प्लानं भवति । तत्र वपुषि तस्मिन् शरीरे विषये । उपक्षिपतः समीपे
प्रेरयतः । अथवा प्रस्तुवानस्य वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इति अत्यन्तवैषम्यादविवे-
कित्वमाह । अकाण्डयमदण्डः अचिन्तितत्वादकाळ-एवाशनिबद् शटिति
प्रवृत्त इत्यर्थः, यमस्य कालस्य दण्ड इवेति ।

‘अथ प्रच्छन्नपापानां शास्त्रा वैवस्वतो यमः ।’

इति वचनात् यमदण्डग्रहणम् । प्राणहरणे च भुजस्य पर्याप्तत्वं द्योत्यते
अत्र विषमं काव्यलिङ्गमुपमा चालङ्कारः । प्रणयिसखीत्यादि संप्रेतः, रोष
भाषणात् ॥ ३१ ॥

१. ‘च । अरे पाप’ ख. च, ‘च । अरे अरे पाप’ घ, ‘च । रे पाप’ झ. च
पाठः. २. ‘शिर प्रकाण्डयमदण्ड’ न. पाठ .

१. ‘त्यादि अन्योन्य’ ख. ग. घ. ङ. ज. पाठः. २. ‘सखीति स्नेह’ च घ. घ.
३. ‘इति मधुरवचनाद्’ क. छ. पाठः.

अधोर—दुरात्मन्! प्रहर प्रहर । नन्वयं न भवसि ।

मालती—पसीद साहसिञ्च णाह । दारुणो बखु एसो हदासो ।

परित्ताअमु मं णिवत्तिअ इमादो अणत्थसंसुआदो ।

(प्रसीद साहसिक नाथ, दारुणः खल्वेष हताशः । परित्रायस्व मां निवृत्त्यास्मादनर्थमंशयात् ।)

कपालकुण्डला—भगन्! अग्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय ।

माधवाधोरघण्टा—(मालतीकपालकुण्डले प्रति) अयि भीरु ।

सोल्लुण्ठमाह—प्रहर प्रहरेति । मयि प्रहर्तुं तव का शक्तिरित्यर्थः । तदेवाह—अयं न भवसि । अयमीदृशो जलः, त्वमित्वायाति मध्यमप्रयोगात् । न भवसि इति विनक्ष्यसीति वर्तमानः णीप्थे कट् ।

सोहादपायशङ्किन्याह—पसीदेति । प्रसीद साहसिक नाथ । दारुणः खल्वेष हताशः । परित्रायस्व मां निवृत्त्यास्मादनर्थसंशयात् । प्रसीद अनुग्रहं कुरु । तत्र हेतुः—दारुणः क्रूरः, खलु प्रसिद्धो, हताशः, हता अधर्मविषमत्या दुष्टा आत्मा अभिप्रायो यस्य । अथवा दुषिता स्वदुश्चेष्टितैर्दिशो येन । प्रसाद-प्रकारमाह—अस्माद्विग्रहरूपात्, अनर्थसंशयात् व्यसनसन्देहात्, एकान्त-विजयस्यान्यतरस्मिन् अनध्यवसेयत्वादित्यर्थः, निवृत्त्य विरम्य, मां रक्षेति त्वदपाये मदपायस्यापि नान्तरीयकत्वात् त्वद्रक्षणमेव मद्रक्षणमित्यर्थः । ‘णिवत्तीअदु’ इति पाठे निवर्त्यतां भवतेति शेषः । “जुगुप्साविरामप्रमादाभाना-मुपसंख्यानम्” (V. २. ३. २८) इति विरामार्थत्वात् पञ्चमी ।

अग्रमत्तः अवहितः । व्यापादय मारय ।

मालतीकपालकुण्डले प्रतीति यथासंख्यमन्वयः, माधवो मालतीं लक्ष्मीकृत्याधोरघण्टः कपालकुण्डलमित्यर्थः । उक्त्यैव नाटकन्यायाद्रसा-भिनयनिबन्धनम् ।

१. ‘अधोर--आ दुरा’ क. म. पाठः २. ‘अयं न भवसि’ ग, ‘ननु त्वं न भवसि’ घ. च. छ. पाठः ३. ‘प्रसीद णाह नाइमिअ । पामदारुणो’ क. पाठः ४. ‘अअ’ क. ज. झ. म. पाठः ५. ‘णिअमीअदु’ क. ग. च. क. ल. ‘णिवत्तीअदु’ छ. ज. पाठः ६. ‘महदादो’ ज. पाठः ७. ‘प्रति—अयं’ ख. पाठः

१. ‘तनाशसि’ म. पाठः

धैर्यं निधेहि हृदये हत एष पापः

किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि .

सारङ्गसङ्गरविधाविभकुम्भकूट-

कुङ्कुमपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमादः ॥ ३२ ॥

(नैपण्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

(पुनर्नैपण्ये) भो भो मालत्यन्वेषिणः ! इयममाल्यधूरिवसुमाश्रास-

धैर्यं निधेहीत्यादि—निधेहि स्थापय, तस्य चलितत्वात् । हत इति भूतत्वेन निर्देशो नात्र संशय इति घोतयितुम् । एष इति माधवोक्तौ कापालिकः तदुक्तौ माधवः परामृश्यते । पापः महापातकपुञ्जकञ्चुकितत्वात् पूजाघातकत्वाच्च । किमिति प्रश्ने । वेति विकल्पे । कदाचिदपि वा केनचिद्वा किमन्वभावि प्रत्यक्षमकारीत्यर्थः । सारङ्गसङ्गरविधौ हरिणेन सह युद्धकरणे । इभकुम्भकूटकुङ्कुमपाणिकुलिशस्य गजशिरःपिण्डरूपशैलशिखरतक्षणशीलानि हस्तस्थितानि वज्राणि यस्य । 'कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः' इति, 'कूटोऽस्त्री शिखिरं शृङ्गं' इत्यमरः । कुम्भयोः कूटत्वेन रूपणाद् इमस्य शैलत्वरूपणसिद्धिः । 'जल्पमिक्षुकुट्टलुण्टवृड्षाकन्' (१-२.१५५) इति षाकन्प्रसङ्गः । पाणिकुलिशशब्देन हस्तस्थिता नखा अतिशयोक्त्याध्यवसीयन्ते । कूटत्वोक्तेः कुलिशत्वोक्त्यौचित्यं वज्रस्य शिखरिशिखरदारणशक्तिप्रसिद्धेः । हरेः सिंहस्य, इन्द्रस्येति चत्फुरति । प्रमादः लक्षणयानवधानकार्यं व्यसनमिति यावत् । अत्र वीररसो ध्वन्यते । वैधर्म्यतः प्रतिवस्तूपमा, एकदेशविवर्तिरूपकम्, अतिशयोक्तिश्चालङ्कारः ॥ ३२ ॥

मालत्यन्वेषिणः मालतीमन्त्रेण्डुं शीलं वेपाम्, तदन्वेषणार्थमितस्ततः परिभ्रमणशीला इत्यर्थः । आश्रासयन्ती सुनिमित्तादिकथनेन वीतशोकं कुर्वाणा । अप्रतिहतगतिः सर्वपशीनज्ञानसामर्थ्या । 'गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः'

१. 'संहतिविधा ज. पाठ २. 'सर्वा' ख. पाठ. ३. 'ध्ये' मालत्य' ख. पाठः. ४. 'विण सैनिका' इयं क. छ न. पाठः.

१. 'प्रत्यक्षकारी' छ. पा. २. 'अत्र वीररसो' कं. छ. पाठः.

यन्ती अप्रतिहतगतिर्भगवती कामन्दकी समादिशति — पर्यवष्टभ्यतामेतत् करालायतनम् ।

नाघोरघण्टादैन्यत्र कर्मैतदारुणाद्भुतम् ।

न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ ३३ ॥

कपालकुण्डला—भगवन्! सर्वतः पर्यवष्टब्धाः स्मः ।

अघोरघण्टः—सम्प्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः ।

इति वचनाद् गतिशब्दो ज्ञानमाह । 'णौ गभिरबोधने' (२-४ ४६) इति गमेर्बोधनार्थत्वमप्यस्तीति ज्ञापकाच्च । पर्यवष्टभ्यतां परितः सर्वतः आक्रम्यताम् । एतदित्युक्तेः समीपगतत्वं वक्तुर्ज्ञेयम्, करालायतनम् ।

पर्यवष्टम्भे हेतुमाह—नाघोरघण्टादित्यादि । अन्यत्र अन्यस्मिन् पुरुषे । दारुणाद्भुतं क्रूरं सुगन्धर्ववधरूपत्वात्, आश्चर्यम् उपर्यलिन्दवर्तिन्याः सखीजनमध्यादर्धरात्रे समार्कषणात् । करालोपहारात् करालायै बलित्वेन दानात्, अन्यत् फलं प्रयोजनम् । विभाव्यते निरूप्यते । इति समादिशतीति सम्बन्धः । 'अन्याराद्—' (२-३-२९७) इत्यादिना अन्यशब्दयोगे पञ्चमी । अत्रानुमानमलङ्कारः । अनुमानारूपं गर्भाङ्गं चेदं, लिङ्गतोऽभ्यूहनात् ॥ ३३ ॥

कापालिकं कापालिकी सभयमाह—पर्यवष्टब्धाः स्मः उपरुद्धा भवामः, भमात्यसैनिकैरित्यर्थात् ।

कापालिकः सधीरमाह—सम्प्रति बहुजनोपरोधे, विशेषतोऽतिशयेन, पौरुषस्य पराक्रमस्य, अवसरः समयः । पूर्वमेकैकस्य जमे तादृशस्य यशसोऽनुत्थानाद् बहूनां त्वेकेन पराजये सर्वश्लाघ्यत्वात् प्रयत्नतः परा-

१. 'इतप्रतिजा भगवती' क, 'इतप्रजाचक्षुर्भगवती' ज, 'इतप्रजागतिर्भगवती' झ. ञ. पाठः. २. 'न्दकी व. समा' क. झ. ञ. पाठः. ३. 'तनं द्रुतम्' नाघोर' क. पाठः. ४. 'दन्यस्य' क. घ. ञ. झ. ज, 'दन्यस्मात्' ज. पाठ. ५. 'तद्गीपणा' क, 'तदारुणाद्भुतं' झ, 'तद् दारुणं भवेत्' छ, 'तद् दारुणाद्भूत्' ज. पाठः. ६. 'भगवन् पर्य' क. छ. ज. झ. ञ. पाठः. ७. 'इन्धौ स्म' छ पाठः.

१. 'नाभोऽप्यस्ती' ज. पाठः. २. 'ज्ञापनाच्च' क. पाठः. ३. 'ज्ञापनाच्च' झ. पाठः.

मालती—हा ताद! हां भवेदि! परिचाञ्हि परिचाञ्हि ।

(हा तात! हा भगवति! परित्राहि परित्राहि ।)

साधकः—भवतु । 'वान्धवसमाजसुस्थितां एनां विधाय
दुरात्मानं व्यापादयामि ।

(मालतीमन्यतः प्रेरयन् परिक्रामति ।)

माधवाधोरघण्टौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य) अरे रे पाप!

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकरघणत्कारमुखरः

स्वरस्नायुच्छेदक्षणाविहितवेगवर्धुपरसः ।

क्रमणीयमित्यर्थः । 'गगनतरुप्रयाणवेग' इत्युक्तौ गगनगमनशक्तयोरप्यनयोरधर्म-
पादाबद्धत्वाद् गतिभङ्गो जात इत्यवसेयम् ।

स्वजनवचनं बहिः श्रुत्वा सोत्कण्ठा मालत्याह—हा तात! हा भगवति!
भूरिभुरिति कामन्दकीति च द्वयोः स्मारितत्वात् तयोर्दुःखमनुसन्धाय तन्नाम-
ग्राहं रोदितीत्यर्थः ।

वान्धवसमाजसुस्थितां बन्धुसमूहे निर्भयत्वेन स्थिताम् । भवत्वित्या-
दिर्विद्वदः, कापालिकवधकथनात् ।

अन्यतः पूर्वस्थानाद् बन्धुजनाभिमुखं स्थानान्तरे प्रवर्तयन् ।

अथ, प्रियापरिभवंस्मरणानुशयात् पूजाविधाताच्चोदीपितक्रोधावाहतुः-
कठोरास्थीत्यादि । कठिनानामस्थिग्रन्थीनां सन्धिवन्धास्थिनां व्यतिकरात्
सम्पर्काद् घणत्कारेण कृष्णपापाणकुट्टाकटसङ्घट्टशब्दसदृशेन शब्दविशेषेण
मुखरो वाचाटः । स्वराणां कर्कशानां स्नायूनां सन्धिवन्धसिराणां छेदेन

१. 'हा भव' हा भवे' घ. च. पाठः. २. 'वदि' साध—'क. छ. ज. झ. घ. पाठः.
३. 'स्थिता मालतीं विधाय' क. झ. म. पाठः. ४. 'न तत्समक्षमेन दुरा' क,
'न तत्समक्षमेन व्याप्य' छ. ज. झ. घ. पाठः. ५. 'न्यत' कापालिकं चान्यत' प्रे' क. पाठः.
६. 'प्रेरयन्' छ. पाठः. ७. 'आ' पाप' क. झ. घ. 'रे रे पाप' छ. घ. 'आः रे रे पाप'.
८. घ. पाठः. ९. 'रणत्कार' क. झ. ज. पाठः. १०. 'क्षणिजनितवेगव्यातिकर' छ.
पाठः. ११. 'व्युपशम' क. पाठः.

१. 'इत्युक्तौ' छ. ग. घ. ज. 'इत्युक्ते' क. पाठः. २. 'स्ववसेय' ग. घ.
पाठः. ३. 'तात भगव' क. छ. ग. घ. छ. ज. पाठः. ४. 'ग्रहणमनुसन्धाय रोदि'
घ. पाठः. ५. 'बन्धवसिरा' क. पाठः.

निरातङ्गः पङ्क्तिव पिशितपिण्डेषु निपत-

ससिर्गात्रं गात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ३४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे ज्ञानार्णनं नाम

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

क्षणं स्वल्पकालं विहितः कृतः पतननेगस्य व्युपरसः शमनं यस्य । दारुण-
दारुदारणप्रवृत्तयेव परशोः परिणतलतापाजबन्धनेन किञ्चिद्विह्वलात् ।
निरातङ्गः आशङ्कारहित इति गतेदन्वाभावो लक्षणमोच्यते । पङ्क्त्यु कर्द-
मेष्विवेति मध्य कठिनद्रव्यामानात् । पिशितपिण्डेषु अमस्किगादिप्रदेश-
मांसघनेषु । अक्षिः खड्गः । गात्रं गात्रं पत्येकमङ्गानि । सपदीति
क्रोधस्य कालान्तराक्षमत्वं प्रकाशयति । लवशः तिलवत् कणं कणं कृत्वा ।
विकिरतु दिक्षु विक्षिपतु । विधौ लोट् । यत्र रोदो व्यज्यते । स्वभावो-
क्तिरलङ्कारः । कठोरास्थीत्यादिव्यवसायः, स्वशक्त्युक्तेः । सम्पेटास्यगार-
भव्यङ्गं चेदम् ।

“सम्पेट. स समाघातः लुब्धः मरब्धयोर्द्वयोः ।”

इति वचनात् ॥ ३४ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इति—

“दूराध्वान वध्र युद्धं राज्यदेशादिविलम्बम् ।

सरोज भोजनं क्लानं सुगन्तं चानुलेपनम् ॥

“तत्तत्प्रवृत्तानादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥”

इति वचनाद् युद्धं कापालिकवधं चापारे द्विष्कर्मभक्तेण मूत्रयिष्यन् पात्र-
निष्क्रामणेनाह परिमगापयनीत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

अलतोमः ददत्येव पद्ममाक्षार्धचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसंखती ॥

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

१. 'निरातङ्गः' ज. णठ २. 'उण्डेषु' स. न. द. न. क. ञ. पाठः

३. 'विलम्बनयि' क. पाठः -

१. 'दारुणि प्रवृ' क. 'दारुणप्रवृ' स. न. व. न. क. पाठः

(प्रविश्य)

कपालकुण्डलः — आः पाप ! दुरात्मन् ! मालतीनिमित्तं विनिपातितास्मद्गुरो ! माधवहृदय ! अहं स्वयां तस्मिन्नावसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञातः । (सक्रोधः) तदवश्यमनुभविष्यसि कपाल-कुण्डलाक्रोपस्य गिलसितम् ।

अथ विष्कम्भकमारभते — प्रविश्येति । [आः] “आस्तु स्यात् क्रोप-पीडयोः” इति वैजयन्ती । मालतीनिमित्तं मालतीहेतोरिति विनिपातनक्रिया-विशेषणम् । मालतीनिमित्तगित्युक्तिः निमित्तयथायां तस्या वैरानुबन्धं धोतयति । विनिपातितास्मद्गुरो प्रभाषितः, अस्माकमित्यात्मनि बहुवचनं तन्निग्रहशक्तिं सूचयति, गुरुर्येन इत्यनुवादेन समरभुवि तस्य मापदेन हतत्वं ज्ञाप्यते । माधवहृदय ! माधवमंजनप्रशील ! इत्याकाशेऽभिमुखीकृत्योक्तिः । तस्मिन्नावसरे इति विनिपातितेत्युक्तेस्तद्विनिपातनकार इत्यर्थान्, निर्दयं निघ्नती निष्ठुरं प्रहरणी, अर्पयति स्वस्यावध्यत्वं “काशयति स्त्रीत्यवज्ञाता” स्त्रीत्वेनोपेक्षिता ।

‘अवध्या ब्राह्मणा गावः स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः’ ।

इति स्मृतेः । अन्यथा नीचे घृणया नायकस्य शोभास्वयः सात्त्विकगुणः प्रका-
शितः ।

‘हीने घृणाधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षता ।’

इति वचनात् । संक्रोधमिति — तदपकारानुसन्धानात् क्रोधविकारमभि-

१. (तत् प्रविशति कपालः) क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ञ. पाठः २. ‘आ-
दुरात्मन्’ क. ख. घ. ङ. छ. ज. ‘आ पाप ! माल’ छ. पाठः ३. ‘व्यापादितास्मद्गुरो’
क. च. झ. ज. ‘निपातितास्मद्गुरो’ छ. पाठः ४. ‘अस्मिन्’ छ. पाठः ५.
‘क्रोपस्य विजृम्भित’ क. छ. ज. झ. ‘क्रोपविजृम्भितस्य फलं’ द. घ. ङ. ‘क्रोपस्य
फलं’ ज. पाठः.

१. ‘विष्कम्भमारभते’ ख. द. पाठः २. ‘ति निपातन’ द. घ. ङ. छ. झ.
पाठः ३. ‘मैराग्यानुबन्धं’ छ. पाठः ४. ‘तं विशाप्यते’ क. छ. पाठः.

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो-

र्यस्मिन्नमुक्तानुशया सदैव ।

जागर्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-

कौटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ १ ॥

नीयेत्यर्थः । तदिति तस्माद्यतोऽहं जीवामीत्यर्थः । अवश्यमन्यभिचरितं कपालकुण्डलाकोपस्य कपालकुण्डलेति न तु मदित्यनेन प्रसिद्धप्रभावत्वं यो-
तयति । विलसितं विपाकम् ।

उक्तमर्थं निदर्शनेनोपपादयति—शान्तिः कुत इत्यादि । शान्तिर्मनसो निर्वृतिः कुतः कस्माद्धेतोः, सदा शङ्कास्पदत्वेनोद्विग्नत्वात्, भुजङ्गशत्रोः नागमिथुनात् पुमांसं हतवतः । यस्मिन् विषये, अमुक्तानुशया अपरित्यक्त-
दीर्घद्वेषा ।

‘पश्चात्तापे त्वनुशयो दीर्घद्वेषानुबन्धयोः ।’

इति वैजयन्ती । सदा नित्यम्, एवकारो, भिन्नक्रमः, ‘जागर्त्येव न निद्राक्षये, जागृ निद्राक्षये’ इति धातुः, अवहितैव छिद्रान्वेषिणी वर्तत इति यावत् ।
दंशाय दंशनार्थः । निशातदंष्ट्राकौटिः तीक्ष्णदंष्ट्राया, विषोद्गारगुरुः गरलोद्ध-
मनेन गुर्वी अप्रतिहतसामर्थ्या, भुजङ्गी हतस्य नागस्य विरहविधुरा सहचरी
नागी । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कापालिकस्य तद्वन्तुर्माधवस्य तत्प्रति-
चिकीर्षोश्च स्वस्याः ‘तदवश्य’मिति वाक्यांक्तानां बिम्बभूतानां पैषोक्तेः भुजङ्गेन
तच्छत्रुणा भुजङ्गस्या च प्रतिबिम्बितस्य स्फुटत्वात् । ‘अनुभविष्यसी’त्युक्तस्य कुत
इति वैधर्म्येण समर्थनाच्च वैधर्म्यदृष्टान्तत्वम् । अथवा पूर्ववाक्यमनपेक्षं पर्या-
लोचने अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुतस्यार्थस्य अप्रस्तुतमुखेन गम्यमानत्वात्, अतिशयो-
क्तिर्वा प्रकृतम्यार्थस्य समेन निगीर्याध्यवसानात् । अवश्यमनुभविष्यसीत्यादि
विरोधनम्, संरब्धोक्तेः ॥ १ ॥

१. ‘कौटी’ क पाठः

६. ‘कौटी’ क. ख ग घ ङ पाठः.

१. ‘वाक्येनोक्तानां’ ख. पाठः.

३. ‘पक्षोक्तैः’ ख पाठः.

(नैपथ्ये)

हे राजानश्चरन्वयसाम्राज्या सञ्चरध्वं
कर्तव्येषु श्रवणसुगमं भूमिदेवाः पठन्तु ।

अथ 'नन्दनाय राज्ञा प्रतिपादिता' इति पूर्वप्रस्तुतस्य नालतीविवाहोत्स-
वस्यानुसन्धानं करोति कविः नायककार्यहेतोः—नैपथ्ये । हे राजान इत्यादि ।
'इत्यादि' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । आदेशप्रकारः—हे राजान इति ।
राजग्रहणं चक्रवर्तिना पद्मावतीश्वरेण प्रवर्तितत्वाद् उत्सवस्य प्रतापानुरागावन्ताः
सामन्ता एव श्रुत्यकृत्यं वहन्तीति द्योतनार्थम् । चरमवयसां चरममन्तिमं
वयो जीवनकालो येषाम्, नवति वर्षाण्यतीतानां दक्षमीरथानामिति यावत् ।
वृद्धत्वोक्त्या धर्मज्ञत्वं लक्ष्यते । अन्यथा पैश्वादिबद् वृद्धत्वव्यवहारस्यैवायोग्य-
त्वात् । -

“न सा समा राज न सन्ति वृद्धाः
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।”

इति वचनात् । तेषां वैदिकलौकिकञ्चरनिष्ठातानाम् । आज्ञया नियोगेन ।
कर्तव्येषु अनुष्ठेयेषु कर्मसु, तोरणस्तम्भोत्सवविधानवन्धनमण्डपमण्डनादिषु,
सञ्चरध्वं प्रवर्तध्वम् । आज्ञया सञ्चरध्वमिति 'राजस्तृतीयायुक्तात्' (१-३-५४)
इत्यात्मनेपदम् । श्रवणसुगमं अर्थानुसन्धानं विनाप्याकर्णने भङ्गलसाधनं
पुण्याहस्वास्तिवाचनादिकं सहस्रनामादिकं चेत्यर्थः, भूमिदेवाः ब्राह्मणाः,
तेषामेव याजनेऽधिकारान्, पठन्तु अधीयन्ताम् । चित्रं गीतवाद्यनर्तनादि-
विविधप्रकारविशिष्टम्, नानावचननिबहैः बहुप्रकारा हरिहरपतीमहस्कन्द-
र्कन्दर्पतन्द्राणीन्द्राण्यादिदेवताविशेषस्तुतिपरा वचनसमूहा येषां तैः, नटनर्तक-
तालवचरचारणादिभिरित्यर्थः, [चित्रयतां] प्रवर्त्यताम्, मङ्गलेभ्यः अभ्युद-
यार्थमायुरारोग्यैश्वर्यसौभाग्यपुत्रसम्पदादिफलसाधनत्वभेदाद् बहुवचनम् । प्रत्या-

१. 'नैपथ्ये' क. ग. छ. उ. झ. ञ पाठः. २. 'भो राजानः' क. छ. ज
न पाठः.

३. 'नैपथ्ये' ग. घ. च. पाठः. ४. 'वर्षाणां अती ज. पाठः. ५. 'अश्वादेरिव,
त्रयम्' क. पाठः. ६. 'वृद्धं नन्दिराट्टाणी' ख. ग. पाठः.

कपालकुण्डला—भवत्वितो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतीहा-
रशतसङ्कुलात् प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्याभिनिविष्टा भवासि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

नगरदेवतेति देशाधिपत्यात् कुलदेवतात्वाच्चावश्याभिगमनीयत्वमाह । अत्रि-
घ्नमङ्गलाय निष्प्रत्यूहाय कल्याणाय, अन्यथा—

‘प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।

इति न्यायाद्विघ्नोपपत्तेः । अन्यच्चेति आदिशतिक्रियानुकर्षणार्थः । गृहीतसवि-
शेषमण्डन इति विभूतिप्रपञ्चेन पूर्वमेव भूषितत्वादिदानीमुत्सवार्थं सातिशयं
भूषणं स्वीकृतं येन, प्रतीक्षतां निर्गच्छन्तीं प्रतिपालयतु । आनुयात्रिकः
अनुगमनं सेवनं प्रयोजनं येन, परिजन इत्यर्थः । ‘हे राजान’ इत्यादि प्ररोचना,
भाविनोऽर्थस्य सिद्धत्वेन प्रदर्शनात् ।

भवत्वित्यर्धाङ्गीकारे, द्वैधा समनुष्ठीयतां, मया पुनर्मूलमेवोच्छेत्स्यत
इति भावः । इतः अस्मात् । परिकर्मस्थानेषु जैननिवेशनं, तत्तत्कर्मसु तत्त-
ज्जनव्यापारणमित्यादिरुपसंस्कारः परिकर्म, तत्र सत्वरणां सम्भ्रान्तानां प्रती-
हाराणां वेत्रपाणीनाम् । ‘द्वास्थेद्वारौ प्रतीहारौ’ इति वैजयन्ती । शतेन
सङ्कुलात् सङ्कटात् । माधवापकारं प्रति माधवस्य विप्रियं लक्ष्मीकृत्य ।
अभिनिविष्टा निर्वन्धवती, छिद्रान्वेषिणीति यावत् ।

अतीतस्य कपालिकवधस्य, आगामिनः कपालकुण्डलानिमित्तस्य व्यसनस्य
मालतीनिर्गमस्य च सूचितत्वाद् विष्कम्भमुपसंहरति— निष्क्रान्ता ।

॥ इति विष्कम्भकः ॥

१. ‘विवाहकर्म’ अ पाठः २. ‘प्रतिहार’ च छ ज. पाठः ३
‘हारजनसहस्रमङ्कु’ ज, ‘हारजनशतसङ्कु’ ज. पाठः ४. ‘कुलादस्मात् प्रदेशे’ क पाठः.
५. ‘माधवापचारं’ घ. पाठः.

१. ‘देवता ग. घ. पाठः २. ‘स्वातिशय’ ज. पाठः ३. ‘यथास्वमनु’
ख. पाठः ४. ‘अरमादुपरि कर्म’ ज पाठः ५. ‘जनं तत्तत्’ क ख. ग घ.
६. पाठः १. ‘यं प्रति ज्ञही’ ज. पाठः ७. ‘निर्गमनस्य’ ज पाठः

(ततः प्रविशति कलहंसः ।)

मालतीः—आणत्तोहि णअरदेवतागर्भगृहवर्तिणो समअरन्देण
णाहेण—जानीहि दाव एँनोसुहं पउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव
आणन्दइस्सं ।

(आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना समकरन्देन नाथेन—जानीहि
तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेत्ति । तद्यावदानन्दयिष्यामि ।)

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दो ।)

माधवः—मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो-

भूयः स्नेहविवेष्टिर्नृगदृश नीतस्य कोटिं पराम् ।

अथ सगस्यस्त्वभिनयाया भागभते—ततः प्रविशति कलहंस इति ।

‘कलहंसः — आणत्तोहीत्यादि । आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृह-
वर्तिना समकरन्देन नाथेन । सत्करन्देनेति मकरन्दसाहित्ये तात्पर्य-
माह । नाथेन न्यामिना माधवेनेत्यर्थः । जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता
मालती न वेत्ति । इतोमुखं एतद्देशोद्देशवर्तित्वमिति क्रियाविशेषणम् ।
प्रवृत्ता प्रस्थिता । अथवा नेति अपायजगत्त्वं द्योतयति, ‘श्रेयासि बहुविघ्नानि’
इति न्यायात् । अनया चोक्तिमग्न्या साभिप्रायकामन्तर्कामङ्केतपूर्वमेव नगरदेवता-
गर्भगृहवर्तित्वमनयोः, तन्नियोगाच्च मालत्यास्तदुपगमनमिति प्रकाशयते । ‘अविघ्न-
मङ्गलाय गन्तव्यमि’ति च वचनं सङ्घटयति । तद्यावदानन्दयिष्यामि प्रियवचने-
नेत्यर्थः । यावच्छब्दो वाक्यान्तरे अवधारणं वा ।

अथ गर्भगृहवर्तित्वेन सूचितत्वात् नायकोपनायकयोः प्रवेशमाह—
ततः प्रविशत इति ।

पदाफलयोरन्यतरनिश्चयजीवनमरणयोरन्यतरं निष्कृष्य दृष्टो धृष्ट आह—
मालत्या इत्यादि । प्रथमावलोकनदिनाद् आद्यदर्शनोपलक्षितमदनो-

१. ‘प्रविश्य कलहंसः’ ट. पाठ २. ‘अरद्विष्ट’ क. झ. ज, ‘अरदेण’
ट. पाठ ३. ‘णमअरन्दमणाहेण माहरेण — जानीहि ज पाठ. ४. ‘णाह-
माहरेण जहा जां क. झ. ज. पाठ. ५. ‘वतोसुहं ट. ‘जताहिमुहं’ झ. म.
पाठ. ६. ‘ता जाव णं आयं क. ज झ म, ‘त गह’ ट. पाठ. ७.
‘लोर्नन्दमदान्य’ ट. ज. ज. पाठ.. ८. ‘विरतादि.’ क. ‘विस्तारिभि.’
च. पाठ ९. ‘भूरिस्नेह’ क. पाठ. १०. ‘नृगदृशो’ क. छ ज. झ. म. पाठः.

१. ‘अय, रसवन्तु’ ग. घ पाठ. २. ‘स्तावदुपगमनं’ क. पाठ.

अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायांसस्य सर्वस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिविपर्येतु वा ॥ ३ ॥

मकरन्दः — वयस्य ! कथं भगवत्याः समेधाशास्तिविप-
र्येष्यति ?

द्यानगमनदिवसमार्दिं कृत्वा, विस्तारिणः स्वयमेव रूपमाधुर्यदर्शनमात्रेण
वर्धिष्णोः । विस्तारिभिरित्यपपाठः, भूय इत्यादीनां वैयर्थ्यापातात् । भूयः
पश्चात्, स्नेहविचेष्टितैः प्रेमकार्यैः प्रवृत्तिविशेषैः, नित्रलेखनचकुलमालाधारण-
दानश्रवणवैवर्ण्यमरणसमयमुक्ताशङ्कप्रलापप्रभृतिभिरित्यर्थः, मृगदृशा मालत्या,
परां कोटिं नीतस्य अग्रभूमिमारोपितस्य, “ आनन्दस्य परां कोटिमन्व-
भवन् ” इति कालदम्बर्युक्तवत् । अद्य अस्मिन् काले इति पूर्ववदितः परस्य,
श्वः परश्चो वेति प्रतीक्षणीयस्य कालान्तरस्यानुपपत्तेः । अन्तः अवसानम् ।
खलुरवधारणे । सर्वथा सर्वप्रकारेण, सिद्धावसिद्धौ चेत्त्वर्थः । असेत्यनु-
भूयमानत्वाभिनयः, मदनायासस्य कामेन जनितस्य दुःखस्य, सर्वस्य
अन्तर्बहिर्देशकालदशादिभिरुद्दीप्यमानस्येत्यर्थः, कल्याणं प्रियतमाप्राप्तिरूपं
मङ्गलम् । भगवतीनीतिः कामन्दक्या नय उपायप्रयोगः, विपर्येतु विपर्यय
मन्यथाभावं वा गच्छतु, तत्प्राप्तिविघ्नोपनिपातात् । अत्र हर्षघृत्याख्यौ भावौ
प्रकाश्येते । विकल्पोऽलङ्कारः, तुल्यनलयोः सिद्धयसिद्ध्योः स्पर्धाभावेनो-
पनिबन्धात् ॥ ३ ॥

अथ तदलाभे प्राणत्यागोद्यमपरं तदीयमाकृतमवबुद्ध्योपपत्त्या पक्षान्तर-
शङ्कामपनुदति — यमदत्या इति प्रसिद्धप्रभावत्वात् सङ्कल्पसिद्धिं द्योतयति,
समेधाशास्तिः — ‘धीर्धारणावती मेधा’ इति वैजयन्ती । मेधाशब्देन तत्कार्य-

१ ‘यासप्रबन्धस्य मे’ क. ज. टा. ष. पाठ. २. ‘कथं हि भगव’ क.
पाठः. ३ ‘सुमेधलो नीतिविप’ क. झ. व, ‘सुमेधाशक्तिः विप’ छ, ‘सा मेधाशक्तिः
विप’ ज. पाठ. ४. ‘विपर्ययमेप्यति’ क. पाठः.

१ ‘सादनम्’ छ. पाठः. २ ‘कालदशामि’ ख, ‘कालादिभिः’, ३.
‘तमाप्ति’ ज. पाठ. ४. ‘विकस्वरोऽलङ्कार’, ५ ‘यमरूपं तदीय’, ६
‘प्रसिद्धभावप्रभाव’ ज. पाठः.

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजन्मा

शब्दान्तरग्रहणशक्तिमपाकरोति ॥ ४ ॥

तदेहि । जालमार्गेण पश्यामः ।

(तथा कुर्वन्ति ।)

कलहंसः— गाह ! पेक्ख पेक्ख । इमे दाव उप्पाडिअराअहंस-
विन्ममाहिरामचासरसमीरणपेळणुव्वेळळकदळिआवळीतरङ्गिडुचाण-

‘पदं स्थाने शरे त्राणे पादाङ्के पादचिह्नयोः ।

शब्देऽशुवस्तुवाक्येषु व्यवसायापदेशयोः ॥’

इति वैजयन्ती । मरुता वायुना विकीर्णस्य विस्तारितस्य इति प्रावृषेण्यत्वं,
ध्वन्यते, जीमूतजालस्य मेषसमूहस्य रसितं स्तनितं तस्यानुकृतिः सादृश्यं
यस्मिन् । गम्भीराणां अगाधोदराणां मङ्गलमृदङ्गानां शब्दश्रवणात्कल्याण-
हेतुभूतानां मुरजवाद्यानां सहस्राज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य । ‘मृदङ्गा मुरजा’ इत्यमरः ।
मङ्गलमृदङ्गेति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । शब्दान्तराणामन्येषां स्वन्यतिरि-
क्तानां शब्दानां ध्वनीनां ग्रहणे श्रवणे वा शक्तिः श्रोत्रेन्द्रियपाटवं तां अपा-
करोति निरस्यति । अत्रोदाचमतिशयोक्तिश्चालङ्कारः ॥ ४ ॥

एहि आगच्छ । जालमार्गेण गर्भगृहगवाक्षरन्ध्रेण । ‘जालं गवाक्ष
आनामः’ इति वैजयन्ती ।

तथा उक्तप्रकारेण, कुर्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । पश्यन्तीत्यर्थः ।

गाहेत्यादि— नाथ । पश्य पश्य । इमे तावदुत्पत्तिराजहंसविभ्रमाभि-
गमचामरसमीरणप्रेरणोद्देष्टव्यकदलिकावलीतरङ्गितोषानगगनाङ्गणसरोनिरन्तरोद्दण्ड-
पुण्डरीकविभ्रमं वहन्ति मङ्गलातपत्रनिवहाः । [उत्पत्तितानां] उड्डयमानानां

१. ‘न्दरश्रवणशक्ति’ ज. पाठः. २. ‘पेक्खस्स पेक्खस्स’ क. पाठः. ३.
‘उच्चळिअ’ न. पाठः. ४. ‘समीरणोव्वेळळ’ क. च. झ. वा, ‘समीरणोव्वेळ्ळिअ’
छ. ज. पाठः. ५. ‘दुत्ताळगण’ क. छ. झ. पाठः.

१. ‘नैऽङ्गले त्राणे’ ग. घ. ट. छ. ज. पाठः. २. ‘अव्वेऽशु’ ज. पाठः. ३.
‘न्यते । नाल्मोत’ ट. पाठः. ४. ‘उद्देष्टायं जम्भ’ क, ‘सहस्राणां जन्म’ ग. घ. पाठः.
५. ‘ममुद्देहन्ति’ ज. पाठः. ६. ‘उद्दीय’ ग. घ. पाठः.

गअणंगणसरोणिरन्तरुदण्डपुण्डरीअविभ्रमं वेहन्ति मङ्गलादपत्तणिवहा ।

(नाथ पश्य पश्य । इमे तावदुत्पतितराजहंसविभ्रमाभिरामचामरसमीरणप्रेरणोद्वेष्टकदलिकावलीधराद्रितोत्थानगगनाङ्गणसरोनिरन्तरोदण्डपुण्डरीकविभ्रमं वहन्ति मङ्गलातपत्रनिवहाः ।)

दीसन्ति अ सविळासकबळिततंबूलापूरिअकवोलमण्डलाभोअ-
पडिक्खळिअमधुरमङ्गलगीदंकोलाहलेहिं विविहरअणालङ्कारकिरणा-

राजहंसानामिव विभ्रमां विक्षेपो यस्तेन [अशिरामाणां] मनोहराणां सित-
चमरवालव्यजनानां [समीरणस्य] वायोः प्रेरणेन चलन्तीनां कदलिकानां गज-
ध्वजपटानाम् ,

‘अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिरुच्चैः’

इति माधोक्तवत् । ‘कदली करिणां केतुः’ इति वैजयन्ती । [आवालिभिः]
पङ्क्तिभिः तरङ्गितस्य सञ्जातकल्लोलस्य अत एवोत्थानस्य गतगाम्भीर्यस्य, ताभिः
परिच्छिन्नोर्ध्वभागत्वात् ।

‘निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्थानं तद्विपर्यये ।’

इत्यमरः । अथवा ‘उत्थानशयं’ इत्यादिवदधोभागस्य निविडत्वादुपरि वितत-
स्वरूपस्येत्यर्थः । गगनाङ्गणरूपस्य स्वरसः पञ्चाकरस्य निरन्तराणां परस्परमि-
लितानामुदण्डानामुद्गतनालानां पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां विभ्रमं विलासं
वहन्ति, मङ्गलार्थाः आतपत्रनिवहाः छत्रसमूहाः । मङ्गलातपत्रेत्युक्तेः श्वेत-
च्छत्रत्वं लभ्यते । स्वच्छन्दविपुले गगनसरसि लोलतया चासराणि राजहंसां,
कदलिकास्तरङ्गतां, मङ्गलातपत्राणि पुण्डरीकतां च धारयन्तीत्यर्थः । उदात्तं
रूपकञ्चात्रालङ्कारः ।

दीसन्तीति — दृश्यन्ते च सविलासकबलिततांबूलापूरितकपोलमण्डला-
भोगप्रतिस्खलितमधुरमङ्गलोद्गीतकोलाहलैः विविधरत्नालङ्कारकिरणावलीविड-

१. ‘सरोवरणिर’ क. झ. ज. पाठः. २. ‘बहन्तो’ ज. झ. म. पाठः. ३. ‘धव-
कादपत्त’ क. झ. ग, ‘धवलमाकादपत्त’ ज. पाठः. ४. ‘वहा दीसन्ति । एदा अ’ क, ‘वहा
दीसन्ति । इमाओ स’ ज. झ. म. पाठः. ५. ‘तंबूलवीटिआपूरिअ’ क. झ. ज. पाठः. ६.
‘भोअव्वडवरनवळिइ’ क. ज. झ. म. पाठः. ७. ‘अवद्धकोला’ क. च. ज. झ. ज. पाठः.

१. ‘भो विलासो विक्षेपो’ ज. पाठः. २. ‘चामरवाल’ ह. ज. पाठः. ३.
‘प्रचलन्तीना’ ग. घ. पाठः. ४. ‘अभ्युल्लसत्’ क. ग. घ. छ. पाठः. ५. ‘व्युक्षेध श्वेत’
म. पाठः. ६. ‘लक्ष्यते’ क. छ. पाठः. ७. ‘कत्वं च’ ज. पाठः.

वलीविडम्बितमहिन्दचावखण्डविच्छुरिअणहत्यलोहिं वारसुन्दरीकदवेहिं
अझासिआओ कणन्तकणअकिङ्किणीरणिअझणझणाझङ्कारिणीओ करि-
णीओ ।

(दृश्यन्ते च सविलासकवलितताम्बूलापूरितकपोलनण्डलाभोगप्रति-
स्खलितमधुरमङ्गलोद्गीतकोलाहलैः विविधरत्नालङ्कारकिरणावलीविडम्बितमहेन्द्र-
चापखण्डविच्छुरितनभस्थलैः वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः कनक्कनककिङ्किणी-
रणितझणझणाझङ्कारिण्यः करिण्यः ।)

(तौ च सैकौतुकं पश्यतः ।)

म्बितमहेन्द्रचापखण्डविच्छुरितनभस्थलैः वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः कन-
क्कनककिङ्किणीरणितझणझणाझङ्कारिण्यः करिण्यः । सविलासकवलितेति
ताम्बूलचर्वणप्रकारोऽपि चातुर्यान्मुखशोभामावहतीति द्योतयति । ताम्बूलेना-
पूरितत्वाद् गण्डमण्डलकुहरविस्तारे प्रतिस्खलिताः प्रतिरुद्धनिर्गमाः, मधुराः
स्निग्धरक्तकण्ठतया प्रयोगैवदग्ध्याच्च हृदयग्राहिणः, मङ्गलार्थास्तत्कर्मोचित-
देवतास्तुतिरूपत्वादुद्गीतकोलाहला उच्चैस्तरा गानकलकला येषाम् । विविधाना-
मरुणसितनीलपीतश्यामवर्णानां, माणिक्यादिमहारत्नमयानामभरणानां किरणा-
वलीभिर्मयूखसमूहैर्नीलवर्णेषु, करिणीशरीरेषु पतिताभिर्हेतुभूताभिरित्यर्थः,
विडम्बितमनुकृतम्, महेन्द्रचापस्य इन्द्रधनुषः, तस्य नानावर्णत्वात्, खण्डैः
शकलैर्विच्छुरितं मिश्रितं नभःस्थलं यैः । वारसुन्दरीकदम्बकैर्मुख्यगणिकासमूहैः ।
'...वेद्याः रूपाजीवाथ सा जनैः । सङ्कृता वारमुख्या स्यात्' इत्यमरः । अध्या-
सिता अधिष्ठिताः । कनन्तीनां दीप्यमानानाम् । 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु'
इति धातुः । कनककिङ्किणीनां रणितरूपो झणझणाझङ्कारो यासाम् ।
झणझणेति शब्दानुकारः, झङ्कार इति समुदायध्वनिः । करिण्यः गजवध्वश्च
दृश्यन्त इति ।

१ 'नायगण्डविच्छेदविच्छु' क छ झ, 'चावविच्छेदविच्छु' ज घ पाठः.
२ 'आओ कणन्त' झ. घ पाठः. ३ 'णीजालझण' क झ. घ. पाठः. ४.
'भाषवनकरन्दौ स' क ज झ घ, 'तौ स' ख. पाठः. ५ 'साकृतं' घ. छ पाठः.

१. 'स्तत्तत्कर्मो' क पाठः. २ 'श्यामलवर्णा' ग. घ. पाठः. ३.
'रितं घवलितं नभ' झ. पाठः.

मकारन्दः— स्पृहणीयाः स्खलनात्यभूरिबसोर्विभूतयः । तथा हि—

प्रेङ्खभूरीर्मयूरमेचैकानिभैरुन्मेपिचापच्छद-

च्छायासंवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः ।

व्यक्ताखण्डलफार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-

प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ५ ॥

स्पृहणीयाः 'ईदृशीना विभूतीना कारणभूतं किं नाम तत्, तपः यदि तद्विदितमभविष्यत् सर्वे वयमचरिष्याम' इति वाञ्छाकारिण्य इत्यर्थः । कर्तुरे ह्यत्यप्रत्ययः । खलुरवधारणे । विभूतयः सम्पदः, बहुवचनेन बहुमुखत्व सूच्यते ।

तत् समर्थयति— तथा हि । प्रेङ्खभूरीत्यादि । प्रेङ्खतां चलता [मयूराणां मेचकाः], नेत्राणीति यावत् । 'मयूरो वहिणो बर्ही' इति, 'समौ चन्द्रकमेचकौ' इत्यमरः । तन्निभैस्तत्सदृशैः ।

“[तुल्यं सवर्णं] शब्देभ्यः परे स्युः [प्रतिमा प्रभा] ।

[आभा प्ररूपोपमाभिरूपा प्रकारः] सन्निभं निभम् ॥”,

‘निकाशाद्याश्च साम्यार्थाः’

इति वैजयन्ती । उन्मेपिचापच्छदच्छायासंवलितैः उन्मेपेण स्फुरणं लक्ष्यते, स्फुरतां चापपक्षिपक्षाणां छायाया शोभया सम्मिश्रितैः । इवशब्दो भिन्नक्रमः, संवलितैरिव । विवर्तिभिः विविधवर्णतया प्रवर्तमानैः । 'चापो राजविहङ्गमः । मणिकण्ठश्चित्रवाज' इति, 'छदः पक्षो गरुडवाजः' इति, 'छाया-नातपशोभयोः' इति च वैजयन्ती । उन्मुखमणिज्योतिर्वितानैः उन्मुखा-नामूर्ध्वं प्रसरता मणिज्योतिषा छत्रचानवारणवारनारीजनादिभूषणनिहितनवरत्नप्रभाणां विस्तारैः, प्रान्तेषु समीपेषु पर्यावृताः, ऊर्ध्वभागस्यापि विवात् तिर्यगूर्ध्वमपि सर्वतः संच्छदिताः दिश उल्लेख्यन्ते । व्यक्ताखण्डल-फार्मुका इव स्पष्टदृष्टेन्द्रचापा इव तिर्यक् । उच्चित्रचीनांशुकप्रस्तारस्थगिता

१. 'रत्नजर्जुर' क. पाठ. २. 'नयूय' श. ज. पाठ. ३. 'मेचकचैः' क. ज. श. व. पाठ. ४. 'भिरिति' इ. पाठ. ५. 'पर्यावृताः' व. पाठ. ६. 'विमानैः' श. पाठः.

१. 'वयमाचरिष्याम' ग. घ. पाठः.

कौतूहलः— यमभ्रमागेत्रपडिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकनककलधौतपद्मपत्रचित्रवेत्र-
अकलधौतपद्मपत्रचित्रवेत्रलतापरिक्षिप्तरेखारचितमण्डलो दूरतो एव
संठिओ परिअणो ।

(ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकनककलधौतपद्मपत्रचित्रवेत्र-
लतापरिक्षिप्तरेखारचितमण्डलो दूरत एव संस्थितः परिजनः ।)

एसा अ वहलसिन्दूरणिअरसंझाराओवरंचमुहधोळन्तणक्खत्तमाला-
भरणधारिणिं करेणुरअणिं अलङ्करन्ती ईदो एव कोदूहलपुळ्ळमुह-

इव उद्भूतनानावर्णलेख्यविशिष्टानां चीनांशुद्राणां चीनदेशनिर्मितपट्टवस्त्राणां
देवाङ्गादीनां प्रसारैः प्रपञ्चैः प्रावृता इवोर्ध्वं भवन्तीति । ‘प्रेस्त्रोऽयञ्जे’ (३-
३- ३२) इति घञ् । ‘पुष्पप्रस्तारशायिना’ इति गर्तृकाव्योक्तेः । अत्रोदात्तं
उत्प्रेक्षा चालङ्कारः ॥ ५ ॥

ससंभ्रमेत्यादि । ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकनककलधौत-
पद्मपत्रचित्रवेत्रलतापरिक्षिप्तरेखारचितमण्डलो दूरत एव संस्थितः परिजनः । प्रति-
हारमण्डलेन द्वारपालसमूहेनानाजिंताभिरवनामिताभिरुज्ज्वलाभिः स्फुरन्तीभिः;
तत्र हेतुः—कनककलधौतपद्मपत्रचित्राभिः परभागहेतोः सुवर्णरजतद्रवकृतया
पत्रलेख्यया नानावर्णाभिर्वेत्रलताभिः, परिक्षिप्तायां भुवि वर्तुलाकारेण निहि-
ताया अस्या रेखाया वहिरेव स्यात्तन्वमिति राजाज्ञामृतया रेखया रचित-
मण्डलः कृतवर्तुलाकारसंस्थानः ।

एसा च वहलसिन्दूरनिकरसन्ध्यारागोपरक्तमुखवूर्णमाननक्षत्रमाला-
भरणधारिणीं करेणुरजनीमलङ्कुर्वाणा इत एव कौतूहलोत्कुलमुखसमस्तलोक-
दृश्यमानमनोहरापण्डरपरिक्षामदेहशोभाविभावितान्नवेदना प्रथमचन्द्ररेखा-
विभ्रमं वहन्ती किञ्चिदन्तरं प्रसृता मालती । सिन्दूरो धातुविशेषः, तस्य

१. ‘फल— कथं सत्तं’ क. ग. घ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘फलहौअपङ्क’
क. ‘फलधौदवचदिन्ति’ झ. ञ. पाठ. ३. ‘पञ्चिदत्त’ ख. पाठ. ४. ‘दूरसंठिओ’
झ. ज. पाठः. ५. ‘रत्तचट्टल्ल’ क. पाठ. ६. ‘न्तकन्तणक्खत्त’ क. छ. ज.
झ. ञ. पाठ. ७. ‘इए एन’ ग. घ. पाठ. ८. ‘कोदहल्लमुह’ क. झ. ञ.
पाठ.

१ ‘पट्टवस्त्राणां’ क. घ., ‘पट्टानां वस्त्राणां’ घ. पाठः.

समत्पलोअदिस्सन्नमगहरापण्डरपरिक्खामदेहशोभाविभागांगप्रेगा
पढमचन्दलेहाविभ्रमं वहन्ती किञ्चि अन्तरं पसरिआ मालदी ।

(एषा च बहलसिन्दूरनिकरसन्ध्यारागोपरक्तमुखवूर्णमाननक्षत्रमाला-
भरणधारिणीं करेणुरजनीमलङ्कुर्वाणा इत एव कौतूहलोत्फुल्लमुखसमस्तलोकदृश्य-
मानमनोहरापाण्डरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानङ्गवेदना प्रथमचन्द्ररेखाविभ्रमं
वहन्ती किञ्चिदन्तरं प्रसृता मालती ।)

रक्तवर्णत्वात् सन्ध्यारागत्वारोपः, तेनोपरक्ते रूपिते मुखे वन्दने, बहलसिन्दूर-
निकरसदृशसन्ध्यारागोपरञ्जिते आरम्भे च । घूर्णमानं चलन्तं नक्षत्रमालारूप-
माभरणमलङ्कारं धारयितुं शीलं यस्याः ।

‘प्रोक्ता नक्षत्रमाला या सप्तविंशतिमौक्तिका ।’

इति हलायुधः, तारकावली च श्लेषेणोच्यते । करेणुरजनीं हस्तिनीरूपां
रात्रिम्, अभ्युदयहेतुत्वात् करेणुबन्नीलवृहद्रूपां रात्रिं च । प्रारब्धविवा-
हानां कन्यानां दर्शने सर्वलोकस्य सकौतुकप्रसिद्धेः, नवोदितत्वाच्च । मनो-
हरस्यापाण्डरस्य परिक्षामस्य च देहस्य शोभया विभाविता प्रकाशिता [अनङ्ग-
वेदना] कामजनिता पीडा यस्याः, देहशोभया ज्योत्स्नाङ्गुरेण सूचिता भाविनी
लोकस्य कामपीडा यया च । अत एव च प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती पूर्व-
पक्षप्रतिपदुदितायाश्चन्द्रकलाया विलासं दधानेति सन्ध्यानुरञ्जितप्रारम्भां तारका-
निकरशोभिनीं यामिनीमिव सिन्दूरारुणवदनां नक्षत्रमालारूपमुक्ताभरणधा-
रिणीं करिणीमधिरूढा कौतूहलोत्फुल्लेत्यादिसाधारणावेशेपणविशिष्टा मालती
प्रतिपच्चन्द्रलेखेवेत्यर्थः । किञ्चिदन्तरं प्रसृता स्वल्पमस्माकं स्वस्याश्चान्तराल-
प्रदेशं प्राप्ता । अथवा किञ्चिदन्तरमिति समासः । स्वल्पान्तरालं यथा
तथा । प्रसृतेति क्रियाविशेषणम् । अत्र सङ्करोऽलङ्कारः ।

१. ‘पाण्डुर’ क. च छ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘सोहा पढम’ क. श. ष.
पाठः. ३. ‘किं पि अन्त’ ख. पाठः. ४. ‘अन्तरिअं’ च. पाठः.

१. ‘सुख्यायस्य’ च. पाठः.

मकरन्दः— वयस्य ! पश्ये पश्य ।

ह्यमवयवैः पाण्डुलामैरलङ्कृतमण्डना

कलितकुसुमा बालेवान्तर्लता परिशोषिणी ।

बहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-

श्रियमुदयिनीमुद्भूतां च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥ ६ ॥

ह्यमित्यादि । अवयवैः अङ्गैः जात्राभिश्च । अलङ्कृतमण्डना
चलद्भ्रूतानि मृपितानि मृपणानि यया , तेषां तदवयवसङ्गमेन सातिशय-
शोभोत्पत्तेः, 'आभरणस्याभरणम्' इत्युक्तवत् । अलङ्कृतमण्डनेत्यनेन तेषा-
मनादरन्यस्तत्त्वं तथापि तेषां स्पृहणीयत्वं च दर्शयन् विच्छित्त्याख्यं शारीरं
भावमाह ।

“स्वरूपोऽप्यनादरन्यासो मारयादीनां स्वमण्डने ।

यः परां जनयेच्छोभां सा विच्छित्तिरुदाहृता ॥”

इति वचनात् । कलितकुसुमा सम्बद्धपुष्पा, बाला अपरिगता, अन्तः
परिशोषिणी समयसेकाद्यभावाद्भ्यन्तरसंसक्तशोषा । सरज्वरपाण्डुकुशैरङ्गैरल-
ङ्कृतमण्डना तदानीमन्तःपरिशोषिणी । अत एव पाण्डुलामैर्विदितैः कलितकुसुमा
बाला लतेव वर्तमानेति श्लेषानुगृहीतो दृष्टान्तोऽत्रालङ्कारः । अन्तःपरिशो-
षिणी बालेति च धर्माधिक्यं नाशङ्कनीयम् । तथात्वविशिष्टाया एव लताया
औपम्योपपत्तेः । [वरारोहा]

‘वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ।’

इत्यमरः । रम्यां दर्शनीयाम् । [विवाहमहोत्सवश्रियं]

‘दैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।’

इति मनुवचनाद् द्विजत्वहेतुभूतसंस्काररूपेण पाणिग्रहणारूपेण महता कल्या-
णेन या श्रीः सोमा ताम् । उदयिनीमिति ताच्छीलिको णिनिः । स्वयमेव
मविष्यत्समृद्धिसूचकत्वेनानिर्भवन्तीमित्यर्थः । मनोरुजं मनसो रोगम् । उत्तरार्धे

१. ‘पश्य — इयं’ ग. २. ज पाठः. २. ‘सुहादा च’ क. इ. य. पाठः.

१. ‘तानि व्याटिभूतानि मृपणा’ घ. पाठः. २. ‘शोषणी’ छ. पाठः. ३
‘महोत्सव’ इ. पाठः. ४. ‘महाकृष्णा’ ज. पाठः. ५. ‘धैर्यं सप्त’ क. ग. घ.
छ. झ. पाठः.

कथं निषादिता गजवधूः ।

आधवः— (सानन्दं) कथमवतीर्य भगवतीलवाङ्गिकाभ्यां सम्मितः प्रवृत्तैव प्रिया ।

(ततः प्रविशन्ति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी — (सहर्षमपवार्य)

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विधये

विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।

समुच्चयोऽलङ्कारः, वहतिव्यनक्त्योः क्रिययोर्योगपद्येन प्रतिपादनात् । अत्र पूर्वं कलहंसोक्तौ 'पण्डरपरिक्खाम' इत्युक्तस्यैवार्थस्य पुनर्मकरन्देन 'पाण्डुक्षामैः' इत्यादिभिः प्रतिपादनात् पुनरुक्तिर्नाशङ्क्या, उभाभ्यामपि नायकाश्वासनाय एकस्यैवार्थस्य स्थिरीकरणात् । प्रत्युत गुण एवेति ग्राह्यम् ॥ ६ ॥

निषादिता अवरोहणार्थमुपवेशिता । कथमिति स्वभागधेयस्य फलोन्मुखत्वं निरूप्य विसयः प्रकाशयते ।

अवतीर्य गजवध्वाः अवरुह्य ।

सहर्षमिति स्वप्रयत्नफलसिद्धेरासत्तिमनुसन्धाय सानन्दमित्यर्थः । अपवार्यं स्वगतम् ।

समुचितेष्टदेवतासङ्कीर्तनेनाभिमतमाशास्ते—विधाता भद्रं न इत्यादि । विधाता सकलजगत्स्रष्टा भगवान् प्रजापतिः, भद्रमविघ्नमङ्गलम्, नः अस्माकम्, वितरतु ददातु ।

'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ।'

इत्यमरः । विधातृग्रहणं महानुभावानां दारसङ्ग्रहणस्य गुणवत्सन्तानलाभप्रयोजनत्वात् सृष्टिकर्तुरीश्वरस्य तत्साधनौचित्यं द्योतयति ।

१. 'माध — कथ' ख च. पाठः. २. 'भ्यां इत' ग. ड. 'भ्यां साकमित' छ. 'भ्या प्रवृ' ज पाठः. ३. 'तैव । (ततः' क. ख. च ज. झ. ञ. पाठः. ४. 'काम — विधाता' छ पाठः.

१. 'श्वासनापरस्यैव' छ पाठः. २. 'सद्ग्रहस्य' ख. छ अ. घ. पाठः.

कृतार्था भूयासं प्रियसुहृदि यत्नैरभिमतैः

प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ॥ ७ ॥

भालतेति— (स्वगत) केण उण उदाएण मरणणिच्वाणं सम्पदं
जणुमविस्सं । यरणं पि मम मन्दभाआए अहिमदं ति दुल्लहं होदि ।

(केन पुनरुपायेन मरणनिर्वाणं साम्प्रतमनुभविष्यामि । मरणमपि मम
मन्दमाग्यायाः अभिमतमिति दुर्लभं भवति ।)

‘अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रेतौ पुत्रकाङ्क्षया ।’

इति रघुवंशोक्तवत्, ‘प्रजाये गृहमेधिना’ ‘दारानपत्याय’ इत्यादिप्रयोगाच्च ।
मनोज्ञाय विधये शोभनाय कर्मणे, तुल्यशीलवयोरूपयोस्तुल्याभिजनलक्षण-
योश्च सुहृत्पुत्र्याः प्रशस्तसम्बन्धार्थमित्यर्थः । विधेयासुः क्रियासुः, देवाः
हरिहरादयः, परमरमणीयामत्यन्तस्पृहणीयाम्, परिणतिं फलनिष्पत्तिं,
उपरितर्नी धनादिमण्डम् । कृतार्था निष्पादितप्रयोजना, प्रियसुहृदि इष्ट-
मित्रे भूरिवसौ देवराते च विपये, यत्नैः प्रवृत्तिभिः, अभिमतैरभीष्टविषयगामि-
त्वादमीष्टैः । कृत्स्नः अवलोकिताबुद्धक्षितादिप्रयुक्तश्च, अयं प्रस्तुतः [प्रयत्नः],
फलतु इदानीमविघ्नं सिद्धयतु । शिवतातिः उपरि च शिवङ्करः शुभानु-
बन्धो भवत्वित्यर्थः । ‘शिवज्ञमरिष्टेभ्यः करे’ (४-४-१४३) इति तातिप्रत्ययः ।
‘शिवतातिः शिवङ्करः’ इति हलानुधः । अत्राशिपि लिङ्लोटौ । आशीर्नामा-
लङ्कारः । ‘विधाता भद्रं न’ इत्यादि विचलनम्, कानन्दवया स्वप्रयत्नसूच-
नात् ॥ ७ ॥

अथ नायिकाया नायकानुरागप्रतिनायकवैराग्ययोर्दार्ढ्यमनुसन्धत्ते—
केणेति । केन पुनरुपायेन मरणनिर्वाणं साम्प्रतमनुभविष्यामि । मरणनिर्वाणस्य

१ ‘सुहृत्पुत्रयोपगमे’ क प्र घ, ‘सुहृत्पुत्रयोपगमे’ ज पाठः २. ‘शिवद्रायी
च’ क पाठः ३. ‘मरणाद्व्याजस्म अन्तरं सम्भावइस्सं’ क. ख घ च. छ. ज.
झ. ज पाठः. ४. ‘पि मन्दभाअदेआणं अहि’ क ज. घ, ‘पि मम मन्दभाइणीए’ ख
५, ‘पि मममन्दभाइणीए’ ग, ‘पि मन्द’ छ, ‘पि मे मन्दभाअदेआए’ ज. पाठः.
५. ‘इ ति सुहृद्’ छ, ‘इ अतिदुन्द’ ज. पाठः.

लवङ्गिका— (स्वगतं) अतिक्रिष्णादिदा क्त्वं पिअसही एदिणां
अणुल्लविप्पलम्भेण ।)

(अतिक्लामिता खलु प्रियसखी एतेनानुकूलविप्रलम्भेन ।)

(तैतः प्रविशति पटलकहस्ता प्रतीहारी ।)

अन्तरं सम्भावयिष्यामीति वा पाठः । [मरणनिर्वाणं] मरणरूपं सुखं, अनुभूय-
मानस्य दुःखस्य तदानीमुच्छेदात् ।

‘यद्विविक्ततया स्थानं क्लेशैर्नष्टैः शरीरिणः ।

व्यवसायस्य बुद्धेश्च दीपनी सा तु निर्वृतिः ॥’

इति लक्षितत्वात् । तस्य अन्तरमवकाशम् । सम्भावयिष्यामि प्रापयिष्यामीति
यावत् । मरणमपि मम मन्दभाग्यायाः अभिमतमिति दुर्लभं भवति । मरण-
मपीति जीवनात् प्राणत्यागस्य रुर्वैरध्यवसायमात्रेण साध्यत्वं ध्वन्यते ।
मन्दभाग्याया अल्पपुण्यायाः, अभिमतमिष्टं, इति अनेन हेतुना, दुर्लभं
लब्धुमशक्यं भवति । अत्रामशलभूतस्य मरणस्य वचनं स्वाभिलषितनैराश्य-
निर्विण्णाया उक्तित्वान्न दोषः । मन्दभाग्याया इति आत्मनिन्दा च ध्वन्यते ।
‘केनोपायेने’त्यादिरुद्वेगः ।

पित्रादिवैराग्याद् इक्षिताकाराभ्यां तदभिप्रायं विदित्वाह — अति-
क्लामिता खलु प्रियसखी एतेनानुकूलविप्रलम्भेन । अत्यर्थं खेदितैव एतेन वर्त-
मानेन अनुकूलविप्रलम्भेन अनुकूलेन स्वाभिमतानुगुणेन तथा विप्रलम्भेन
वञ्चनेन, परमार्थं प्रच्छाद्यान्यथा कथनात् । अथवानुकूलानामेवास्माकं प्रतारणेन ।

पटलकहस्ता आभरणपेटकं हस्ते यस्याः ।

१. ‘क्त्वं एसा पिअ’ च. पाठः. २. ‘प्रविश्य पेटकहस्ता’ क, ‘प्रविश्य पटलहस्ता’
घ, ‘प्रविश्य पटलकहस्ता’ छ, ‘प्रविश्य पटलिकहस्ता’ च, ‘प्रविश्य पटलिकाहस्ता’ झ,
‘प्रविश्य भूषणपटलकहस्ता’ ज, ‘प्रविश्य पेटालकहस्ता’ झ. घ. पाठः.

१. ‘व्यवसायेन बुद्धे’ ज. पाठः. २. ‘उक्तत्वात्’ ख. पाठः. ३. ‘कूलेन विप्र’
क. ख. ग. घ. छ. ज. पाठः. ४. ‘तथापि विप्र’ क, ‘तथाविप्रविप्र’ ज. पाठः.

प्रतीक्षासी — भयवदि ! अय्यो भयादि — एदिणा णरिन्दाणु-
प्येनिदण विवाहणवच्छेण देवदापुमो सविसेसं अलङ्कदिवा नाळदि
ति ।

(मगदनि 'अमात्यो भणति—'एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितेन दिवाहनेपथ्येन देवतापुरतः सविरोपनलकृत्य मालती'ति ।)

कामन्दकी - युक्तमोह । माङ्गलिकं सेंटह स्थानम् । इतो दर्शय ।

‘पदं ह्युक्च्छदिपोः स्त्री न ना पिट्ठे गणे ।’

इति वैजयन्ती । प्रतीहारी वैवारिकी ।

भगवति अमात्या भजति — 'एतेन नेन्द्रानुप्रेषितेन विवाहनैपथ्येन देवतापुरतः सविशेषनरूपेणैव मान्यता'ति । नरेन्द्रानुप्रेषितेन पद्मावती-
श्वरप्रहितेनेति तस्य न्य दत्तवतो मालताविषये प्रसादातिशयं सूचयति ।
देवतापुरतः नगरदेवतासन्निधाविति मातृक्रित्वं ददन् गर्भगृह एवान्यै-
रपरिजातगानि व्यङ्गयति । सनिशेषं पूर्वस्मादधिकं, राजजासनस्या-
दन्वीयत्वानिति वाच्योऽर्थः । विशेषो व्यतिरेकः, पुंसः स्त्रीत्वाच्छादना-
दिति व्यङ्ग्यः । अलङ्कृतव्या भूषयितव्या, अङ्गं निर्मासि, निम्नं शयमि-
त्यर्थः, कर्तव्या नष्टव्येति व्यङ्ग्यः ।

तदुद्दिष्टिर्ह—युक्तगुणान् अहं कथयति, अमात्य गति प्रकर-
णान् । मान्दलिनं नडलणयोजन । हि प्रमिद्धे, एतत् स्थानं देवतायतनरूपं
सलम् . अशङ्काम्पदत्तादिनि भावः । इत् इत्यभिनेयान्स्त्पुर्त इत्यर्थः ।

१. 'अन्तः'—अन्तः की नगर्भार्थ निमित्तेति ज पाठ २. 'शे अल' क घ. ट
ज. श. ज. पाठः ३. 'अहिमन्त्र' । मा. अ. प्र. ज. पाठः. ४. 'अमेतत्' क,
'अहि' ट. घ. 'अहि' ज. ज. पाठ ५. 'अन्तः' उर्ध्व क. श. ज. पाठः.

1. 'विष्णु' निरुद्ध ट. पाठ. 2. 'रुद्रि' क छ अ. पाठ.

प्रतिहारी — एदं दाव पड्डुलुअञ्जुअळं । इमे सन्वङ्गिणाहरण-
सञ्जोआ । इमे मोणिआ हारा । एदं चन्दणं । अयं च सितकुसुमापीडो ति ।

(एतत् तावत् पट्टांशुकयुगलम् । इमे सर्वाङ्गीणाभरणसंयोगाः । इमे
मौक्तिका हाराः । एतच्चन्दनम् । अयं च सितकुसुमापीड इति ।)

कामन्दकी — (स्वगतं) रमणीयं हि वत्सं मकरन्दमबलोफ-
यिष्यन्ति जनः । (गृहीत्वा प्रकाशं) भवत्वेवमित्युच्यताममात्यः ।

विवाहनैपथ्यं विभज्य दर्शयति — एतत् तावत् पट्टांशुकयुगलम् ।
इमे सर्वाङ्गीणाभरणसंयोगाः । इमे मौक्तिका हाराः । एतच्चन्दनम् । अयं च
सितकुसुमापीड इति । वस्त्रमुख्यत्यादलीङ्गारस्य पूर्वं तदुक्तिः—पट्टांशुकयुगलं
क्षौमवस्त्रद्वयं, अन्तरीयोत्तरीयरूपमित्यर्थः । पट्टांशुकग्रहणं मङ्गल्यत्वात् ।

‘क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा मङ्गल्यमाविष्कृतम् ।’

इति शाकुन्तलोक्तेः । [सर्वाङ्गीणाभरणसंयोगाः] सर्वाङ्गीणानां सर्वाङ्गव्यापिनां,
पादाङ्गुलीयादिचूडामणिपर्यन्तानामित्यर्थः, आभरणानां संयोगाः समूहाः ।
‘तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति’ (५-२-७) इति खः । मौक्तिक-
हाराणां शीमातिशयजनकत्वान्मङ्गल्यत्वान्महार्घत्वाच्च प्राधान्येन पृथगुक्तिः ।
आपीडः श्रेस्वरः । सितकुसुमग्रहणं प्रशस्तत्वात्,

“यत्किञ्चित् पाण्डुरं पुष्पं यत्किञ्चिदनुलेपनम् ।”

इति वचनात् ।

अमात्येन स्वयं च सङ्केतितमर्थं स्वगतेन मङ्गला प्रकाशयति —
रमणीयं हीति, एतैः प्रसाधितत्वात् । वत्समिति तस्य सौकुमार्यसौन्दर्या-

१. ‘इदं’ क. पाठ. २. ‘इयं भवळपड्डुअ’ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. न.
पाठः. ३. ‘सुअञ्जुअळं’ क. झ. अ. पाठः. ४. ‘ळं’ एदं अ उत्तरीयरसभण्णांछुअं । इमे’
क. च छ. ज. झ. न. पाठः. ५. ‘इमे अ सन्व’ द. ग. घ. छ. ज. झ. न. पाठः. ६. ‘इमे अ मोति’ क. घ. ङ. च. छ. ज. झ. न. पाठः. ७. ‘णं । कुमु’ क,
‘णं । अञ्जु सिद’ ग. घ. ‘णं । एद अ सिद’ छ, ‘णं । एसो सिद’ ज, ‘णं । सिद’ झ. न.
पाठ. ८. ‘पीडं अ’ क. झ. न. पाठ. ९. ‘(अपवार्य)’ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. न,
‘(निर्वर्ण अपवार्य)’ च. पाठ. १०. ‘प्यति मदचन्तिका’ क. झ. न. पाठः. ११
‘(तद्गृहीत्वा’ ज. घ. पाठ. १२. ‘भवत्वेवमुच्यता’ क. ज, ‘भवत्वेव’ ख. घ. पाठः.

प्रतीहारी — तह । (तथा ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

कौमन्दकी—लवङ्गिके प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सयो मालत्या
सह ।

लवङ्गिका — कहां भअवदी ? (कथं भगवती ?)

कौमन्दकी — अहमपि विविक्ते तावद् अलङ्करणरत्नानां
प्राशस्त्यं शास्त्रतः परीक्षिष्ये ।

(इति पट्टरुक्कं गृहीत्या निष्क्रान्ता ।)

दिभिर्मालतीव्यपदेशयोग्यतामाह । जन इति यथादृष्टप्राहित्वमितरजनस्याह ।
एवमिति इत्थं क्रियतेऽस्माभिरित्यर्थः ।

तह । तथा ।

वैदग्ध्यादभ्यन्तरवर्तिना नायकेन सह सैरसल्लापादिकं प्रवर्तयितुं
सन्नीसनेतामेव नायिकागन्तः प्रवेशयति—अभ्यन्तरं देवतागर्भगृहम् ।

ज्ञानन्वापि सग्री तच्छङ्कापरिहाराय पृच्छति—कथं भगवती ?
कथम् . कर्षिष्यतीति शेषः ।

उपसक्तपदेनमाह—विविक्ते विवने, मनस्यैकाग्र्याय, शास्त्रतः
संशास्त्रान्, 'वर्णवयोऽवस्थाधनुगुण्येन निर्दोषाणां गुणिना वज्रादिरत्नानां
धातुना समृद्धिरन्यथा व्यसनम्' इति बुद्धमृदादिभिः प्रविपादितत्वात्तच्छास्त्रतः
एव गुणदोषनिर्णयादित्यर्थः, परीक्षिष्ये निर्णेष्ये इति ।

१. 'निष्क्रान्ता' छ. उ. पाठ. २. 'काम'—अस्मै लव न पाठ. ३.
'प्रतिनिष्क्रान्ता' छ. उ. उ. पाठ. ४. 'तथा' सह । ग. छ. पाठ. ५. 'लव'—अव
अ. लव उपा. व. छ. म. 'लव'—अहं भगवती आशयेति । छ. पाठ. ६.
'लव'—लवङ्गिका छ. पाठ. ७. 'अलङ्करणरत्नानां' आ. म. च. पाठः, ८. 'प्राशस्त्यं'
न. पाठ. ९. 'शास्त्रतः' न. च. पाठः. १०. 'इति निष्क्रान्ता' क. ल. छ. उ.
म. म. पाठ. ११. 'पट्टरुक्कं' च. पाठः.

१. 'प्रतिनिष्क्रान्ता' छ. उ. पाठ. २. 'काम'—अस्मै लव न पाठ. ३.
'प्रतिनिष्क्रान्ता' छ. उ. उ. पाठ. ४. 'तथा' सह । ग. छ. पाठ. ५. 'लव'—अव
अ. लव उपा. व. छ. म. 'लव'—अहं भगवती आशयेति । छ. पाठ. ६.
'लव'—लवङ्गिका छ. पाठ. ७. 'अलङ्करणरत्नानां' आ. म. च. पाठः, ८. 'प्राशस्त्यं'
न. पाठ. ९. 'शास्त्रतः' न. च. पाठः. १०. 'इति निष्क्रान्ता' क. ल. छ. उ.
म. म. पाठ. ११. 'पट्टरुक्कं' च. पाठः.

मालती—(स्वगतं) दिष्टिआ लवङ्गिआमेत्तपरिअणाहि संवुत्ता ।
(दिष्ट्या लवङ्गिकामात्रपरिजनासि संवृत्ता ।)

लवङ्गिका — ईदं देवदामन्दिरदुवारं । पविसदु पिअसंही ।
(इदं देवतामन्दिरद्वारम् । प्रविशंतु प्रियसखी ।)

मालती — तह । (तथा ।)

(प्रविशतः ।)

धर्करन्दः — वयस्य । इतः स्तम्भापवारितौ पैश्यावः ।

(तथा कुर्वतः ।)

लवङ्गिका—संहि एसो अङ्गराओ । इमाओ कुसुममालाओ ।
(सखि ! एषोऽङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः ।)

मालती — तदो किं ? (ततः किम् ?)

कामन्दकीवैदग्ध्यप्रयोगस्य फलं दर्शयति—दिष्ट्या लवङ्गिकामात्र-
परिजनासि संवृत्ता । स्वामिमतावकाशलाभहर्षादिष्ट्येत्युक्तिः । [लवङ्गिका-
मात्रपरिजना] लवङ्गिकैव परिजनः परिवारो यस्या इति तृतीयविरहः ।

इदं देवतामन्दिरद्वारम् । प्रविशतु प्रियसखी इति गुप्तदेशाभिनयः ।

स्तम्भापवारितौ स्तम्भेन छादितौ ।

सखि ! एषोऽङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः । अङ्गराग आलेपनम् ।

ततः किमिति तैर्वस्तुभिः किं कर्तव्यमित्यसूयोक्तिः ।

१. 'माल—(स्वगतं) कध लवं' क, 'माल—(आत्मगतं) लवं' छ ज, 'माल-
(स्वगतं) लवं' झ. ञ पाठः. २. 'ता । (प्रकाशं) एदं देवदा' ज. पाठः. ३. 'एद' ख.
छ. ज झ. ञ पाठः. ४. 'रं । ता पविसम्म' । (इति प्रविशतः.)' क, 'रं । पविसम्म ।
(इति प्रविशतः.)' झ. ञ. पाठ - ५. 'सही । (प्रविशतः.)' छ ज पाठः. ६. 'मक—
इत' क. घ च ज. पाठ. ७. 'स्तम्भान्तरितौ' छ. ज. पाठः. ८. 'वारितशरीरौ'
छ. पाठः. ९. 'तिष्टाव' क. झ. छ. ञ पाठ. १०. 'कुर्वन्ति' ख घ. पाठः.
११. 'गहि राअं अत्त' क ज. झ ज, 'सहि इमे अङ्गराआ ।' छ पाठः.

१. 'सि वृता' ग. घ. पाठ. २. 'स्तम्भैः छादितौ' क. छ. पाठः. ३.
'सर्थ, अस्' ज. पाठः.

मालती — (लवङ्गिकां परिप्वज्ये) ता परमत्थमङ्गिणि ! प्रियसखी
कथञ्चिदपि ! एषा दाणि दे प्रियसखी अणाहा मरणे वट्टमाणा आगव्म-
णिग्गमणिगन्तरप्पल्लवविस्तम्भसदृशं परिप्वज्याभ्यर्थयते- 'जइ दे अहं
अणुवट्टणीआ तदो म हिअण्ण धारयन्ती ममग्गमोहग्गलच्छीपरिग्गहेक्क-
मैल्ल माद्वमिग्गिमुद्दाराविन्द आणन्दमर्मिणं पुलोएहि ।

(तत्परमार्थभगिनि ! प्रियसखि लवङ्गिके ! एषेदानीं ते प्रियसखी
अनाथा मरणे वर्तमाना आगर्भनिर्गमनिरन्तरप्रल्लवविस्तम्भसदृशं परिप्वज्याभ्यर्थ-
यते- 'तदिति ते अहमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समप्रसौभाग्य-
लक्ष्मीपरिग्रहेकमश्रु साधवश्चानुस्वारविन्दमानन्दमसृणं प्रलोकय ।)

(इति रोदिति ।)

वच इति शेषः । तुर्व्यावृत्तौ । हृदयस्य तु असन्तोषः, अलम्भावो न भवती-
त्यर्थः । 'श्रुतम् । असन्तोषस्तु हृदयस्येति स्वाभिमतकार्यसंग्रहणादादानम् ।

परिप्वज्येति— स्वाभिमतानुकूल्यार्थमुपसान्वनप्रकारः । तत्परमार्थ-
भगिनि ! प्रियसखि लवङ्गिके ! एषेदानीं ते प्रियसखी अनाथा मरणे वर्तमाना
आगर्भनिर्गमनिरन्तरप्रल्लवविस्तम्भसदृशं परिप्वज्याभ्यर्थयते । तदिति यत एवम-
तिक्रान्तवागवसग तस्मात्, त्यदन्येष्वभ्यर्थना न फलायेत्यर्थः । परमार्थभगिनि !
अनुपचरितम्वसः !, त्वन्मात्रा एव ममापि पोषितत्वात् । प्रियसखीति प्राणेभ्योऽ-
पि स्नेहभूमिः त्वं ममेत्यर्थः । एषेति दृष्टेऽपि भववस्था ज्ञायत इति भावः । इदानीं
पश्चिमे काल इत्यर्थः । प्रियसखीति न केवलं त्वं मम, तथाप्यहं प्रियसखी-

१. 'मालती — ता एव' न घ. पाठः. २. 'जय' पर' छ ज. झ. ज.
पाठ ३. 'जिण' पि 'ग', 'जण' : लवं' ट. पाठ ४. 'णिग्गमणिग्गिन्दणिर'
पाठ ५. 'न्तरोरप' व म व, 'न्तरोरप' ज पाठ. ६. 'अ तुमं
एवेदि' क घ, 'अ एवे' ग घ. = - - - 'अ एवे' ज. पाठः. ७. 'मल्लस्म
मार' न घ. पाठः. ८. 'अ अन्तो' 'अस्मि' क घ ज. पाठः.

१. 'मल्लस्म' क. घ पाठ २. 'मर्थना' 'अवे' ज पाठ.

माधवः — वयस्य मकरन्द !

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एवेति परस्परप्रेमबन्धमाह । अनाथा नाथैः पित्रादिभिरुपेक्षितत्वाद्, [मरणे वर्त-
माना] गत्यन्तराभावात् मरणमेव शरणमवलम्बमाना । [आगर्भतः] गर्भतो
मातुरुदरतो निर्गमो गर्भनिर्गमः, तत आरभ्य, अभिविधावाद् । निरन्तरप्रसूतो
निर्विघ्नगाढो यो विसृज्य भ्रूतस्य सदृशं यथा तथा । अभ्यर्थयते याचते, न पुनर-
भ्यर्थये ह्युक्तिः या तथाविधा सा त्वामभ्यर्थयत् इत्यभ्यर्थनाभङ्गस्य स्वप्नेऽप्य-
करणीयत्वं द्योतयति । हठात् तां संवादयन्ती अभ्यर्थनाविषयं प्रकाशयति—यदि
ते अहमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहैकमङ्गलं
माधवश्रीमुखारविन्दमानन्दमसृणं प्रलोकय । अनुवर्तनीया आनुकूल्येन सन्तो-
षणीया । ते इति कृत्यप्रत्यययोगे कर्तरि षष्ठी । त्वदनुवृत्तिरपेक्षितैव, तथापि
त्वाद्विरहकार्त्तं मां नानुकूलयतीत्याह—मां हृदयेन धारयन्तीति, हृदयसन्नि-
हितत्वे का विरहशङ्केत्यर्थः । समग्रायाः सम्पूर्णायाः सौभाग्यलक्ष्म्याः सर्व-
जनप्रार्थनीर्यत्वाश्रितः परिग्रहार्थमेकमद्वितीयं [मङ्गलं] कल्याणं, माधव-
श्रीमुखारविन्दं माधवस्य श्रीमुखरूपमम्बुजम् । श्रीशब्द उपचारोपचकः ।
आनन्दमसृणं सुखानुभवेन मन्दं यथा,—मदनुस्मारणायेत्यर्थः । रौ दितीति
तस्मरणेन नवीकृतशोक्तत्वादुक्तिः ।

तदुक्तिव्यक्तेः सन्तुष्टहृदय आह — म्लानस्येत्यादि । नैराश्यंदाव-
संस्पर्शात् क्लान्तस्य, जीवकुसुमस्य आत्मचैतन्यात्मनः पुष्पस्य, विकास-
नानि उल्लासकारीणि । सन्तर्पणानि आप्यायनानि, कृशस्य शरीरस्य
इदिति पोषकत्वात्, कृशशरीराप्यायकस्यौषधस्य सन्तर्पणसंज्ञया वैद्यके व्यवहा-
रात् । सकलेन्द्रियमोहनानि सर्वेषां श्रोत्रादीनां बाह्येन्द्रियाणां विवशीकरणानि ।

१. 'माधव. —मक' क पाठ

१. 'नीयाया श्रिय' क, 'नीयश्रिय' ज पाठः. २. 'रूपमरविन्दं अम्बुजं'
झ पाठः. ३. 'इयतापस्पर्शात्' क. छ, 'इयतापसंस्पर्शा' ख. ग. घ. ज पाठः.
४. 'स्पर्शनात्' ख. पाठः. ५. 'तान्तस्य' घ ड. छ. ज. क पाठः.

ण लांअजत्तं मिडिलेदि तह करेमु । एव्वं जेव्वं दे पिअग्गही मणाहा
माल्ही मकामा किदा होदि ।

(यथा तस्य जीवितप्रदाग्निनाऽवसीदन्ती मा श्रुत्वा नन्तप्यमानस्य तथा-
विध शरीररत्नं न परिहीयते. लोकान्तरगतानपि भासुद्दिश्य न जन संस्मरण-
मन्त्रयामात्रपग्निग्रेहापि कालान्तरेण न लोकयात्रा शिथिलयति तथा कुरु ।
एवमेव ते प्रियसखी मनाथा मालती मकामा कृता भवति ।)

प्रकाजयति । अवसीदन्तीमिदानीं मरणव्यावकाशलाभात् कालेन विनश्य-
न्तीमित्यर्थः । तथाविधं तादृशीं विधा प्रकारो यस्येत्यनुभवपरामर्शः ।
शरीररत्नं स्वयं मन्नापकार्येऽपि नवनवलावण्यवत्त्वं द्योतयति । न परिहीयते
क्षीणं भवति, तथा कुर्वित्यन्वयः, समाश्रामेनेत्यर्थः । लोकान्तरगता-
मपीति । अथैव भाग्यवशादवकाशं लब्ध्वा त्यक्तजीविता परलोकं यद्यहं गता
तथापि मामित्यर्थः । अपिशब्दो यथाशब्दानुर्कूपणार्थः । उद्दिश्य लक्ष्मी-
कृत्य । स जनः प्रियतमः । संस्मरणसङ्कथामात्रपग्निग्रेहणं संस्मरणवृत्तस्य
सङ्कथामात्रस्य तथैव कृतं तथैव हसितं निरीक्षितं कथितमित्यादिसल्लापस्यैव
परिग्रेहाङ्गीकारेण । अपीति नदिनरसम्बन्धस्य देवेन विघटितत्वं व्यज्यते ।
कालान्तरेण कालविच्छेपेणेति 'नेहः प्रवासाश्रयाद्' इत्युक्तन्यायान् काल-
विच्छेदेन नेहविच्छेदस्य नभाव्यत्वमिति भावः । लोकयात्रां लौकिकी
स्तिमितं, 'परस्परानुरागिणोर्द्वयोरन्यतरापायेऽन्यतरः स्मरति' इति न्यायमि-
त्यर्थः । न शिथिलयति न मर्दाकरोति । तथा कुरु तत्पार्थं प्रतिक्षणं गत्वा
मदनुस्मरणेनेत्यर्थः । एवमेव ते प्रियसखी मनाथा मालती मकामा कृता भवति ।
एवमुक्तप्रकारेण कृतं । एवेति अन्य विसर्वादे शत्रुत्वाचरणं व्यज्यते । प्रिय-
सखीति स्वस्त्रेममभूमित्वमनेनैव स्पर्ष्टाभविष्यतीति द्योत्यते । सनाथेत्यनायासत्वं

इति अत्रानुपमस्य दशो नाल्ही किञ्चन भावः न न पाठ
होति न पाठ

इति अत्रानुपमस्य दशो नाल्ही किञ्चन भावः न न पाठ
पठति न न पाठति न न पाठति न न पाठति न न पाठति
इति अत्रानुपमस्य दशो नाल्ही किञ्चन भावः न न पाठ
इति अत्रानुपमस्य दशो नाल्ही किञ्चन भावः न न पाठ

साधनः—

वान्सल्यमोहपरिदेवितमुद्धहामि

चिन्ताविषादविषदं च महोत्सवं च ॥ ९ ॥

लवङ्गिका— सहि ! पडिहदं दाणिं दे अमङ्गलं मरणवअणं ।
ण अदो अवणं दे वअणं सुणिस्स ।

मम निराकृत भवति, त्वया सनाथत्वात् । सङ्काशा कृता भवति त्वयि
प्रानन्य मन्तृनन्य नाफल्यमपि त्वया कृत भवतांति 'अणाहा', 'अठमत्थेदि'
ःत्युक्तं । इयमपि परिहृत भविष्यर्तात्युक्तं वेदितव्यम् ।

हन्तेति विपादे अतिकरुणमत्यन्तशोकावह, प्रभुतु प्रक्रान्तं,
अनयेति शेषः ।

अथ तदपायशङ्कया तदनुरागवचनश्रवणेन च विषादप्रमोदमध्यवर्त्याह—
नराश्येत्यादि । नैराश्यकातरधियः मत्तमागमनिराशनया मीरुहृदयायाः,
[रिणेशपायाः] निकामकरुण जायितत्यागोद्योगान् . सैनोहरं दृढानुराग-
वृत्तकथम् . वान्मल्यमोहपरिदेवितं वान्मल्य लक्षणया संहस्तकृतो मोहः
अन्यथाभेदान तेन जनितं परिदेवितं विलापनं, श्रुत्या, चिन्ताविषादविषदं
च । गोवर्ष्यतीति चिन्तया यो विषादः मनसो दुःखपरवशत्वं तेन जनितां
विषदम्, शरीरमादादिकामापदम्, महोत्सवं च अहो धन्योऽस्मि
. व्याजसमाया अपि नय्येवमनुरागादिति परममुत्सव, लक्षणया तत्कार्यं सुखम् ।
अत्र विषदहृषो भावो व्यर्थभावेन व्यज्येन । भावमन्धिरलङ्कार ॥ ९ ॥

[illegible]

१.
... ..

(सखि ! प्रतिहतभिदानी ते अमङ्गलं मरणवचनम् । नातोऽपरं ते वचनं श्रोष्यामि ।)

मालती—महि ! पित्रं क्व तुल्यं मालतीजीविदं, न उण मालती ।

(सखि ! प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितम्, न पुनर्मालती ।)

लंकाद्विक्ता— किं ति भणिदं होदि ?

(किमिति भणितं भवति ?)

अथामङ्गलाशङ्किनी सखी वक्ति— सखि ! प्रतिहतभिदानी ते अमङ्गलं मरणवचनम् । प्रतिहतमीश्वरस्मरणादिभिर्निरस्तम्, भवत्विति शेषः, 'शान्त पापम्', 'प्रतिहतममङ्गलम्' इत्यादिप्रयोगात् । 'नातोऽपरं ते वचनं श्रोष्यामि । सासूयमाह — अतः उक्तादपरं दुःश्रवत्वात् नाकर्णयिष्यामीत्यर्थः ।

तद्वचनस्यान्तेहपूर्वत्वादुपचारशब्दत्वमारोप्य सरोपमाह— सखि ! प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितम्, न पुनर्मालती । खलुर्जिज्ञासायाम् ।

'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ।'

इत्यमरः । युष्माकमिति बहुवचनेन तातादिसङ्ग्रहः । युष्माकं मालतीजीवितं प्रियम्, न पुनर्मालती प्रियेति वचनेनैतद्विवक्षित्वाह— येन केनाप्युपायेन श्वासमात्रशेषां शल्यप्रोतशकुन्तिकेव दुःखसन्तप्ता जीवन्मरणमनुभवत्वियमिति मालतीजीवितं प्रियमित्यस्यार्थः । न पुनर्मालतीत्यर्थान्तरसङ्गमित्वाच्चेन मुखसंवर्धितत्वमदुःखार्हत्वमुपलानीयत्वमनुवर्तनीयत्वमित्यादिविशिष्टतया मालती न गण्यत इति ।

तद्विवक्षितमजानती किल पृच्छति—किमिति भणितं भवतीति ।

१. 'लव— किं एवं भ' क ज स. 'लव— नहि किं ति' इ. उ ज, 'लव— सदि किं एवं भ' ज, पाठ

१. 'रसमञ्जरी' क. पाठ २. 'अथवा' ज पाठ ३ इ—'प्रियमिति'
४. 'मृगमन्थनित्व' ज, पाठ.

मालती—त्रेण पञ्चागानिवन्धनेहि वअणसविहाणएहि जीवा-
विअ इमं महावीर्यमारम्भं अणुभाविदन्नि । सम्पदं पुंण मणोरहो
एणिओ एव्व - जं तंस्स जीविदप्पदाङ्गो परक्के अत्तणेण अवग्गं अत्ताणं
परिच्छेअ णिव्वुदा भविस्सं ति । एदरिंस पओअणे पिअनही मे अव-
ग्विन्थिणी होटु ।

(येन प्रत्यागानिवन्धनैर्वचननविधानैर्जीवयित्वा तस्य महावीर्यमनमारम्भ-
मनुभावितान्मि । साम्प्रतं पुनर्मनोरथ एतावनेव—यत्तस्य जीवितप्रदायिन

स्वविवक्षितं विट्पोति—येन प्रत्यागानिवन्धनैर्वचननविधानैर्जीवयित्वा
तस्य महावीर्यमारम्भमनुभावितान्मि । प्रत्यागानिवन्धनः तातमेव
वशीकरोति यापः, अन्धा प्रति एवमुपायान्तरं वा वरिष्यामः, अथैव
विवक्षितं, य एव, परञ्च एवमित्यागोपाशहेतुभिरित्यर्थः । वचनमविधानैः वाच्चात्र-
मार्गं पुन क्रियतानुष्ठायनैरुपायप्रयोगैरिति भावः । जीवयित्वेति अन्यथा
प्रत्यागाविच्छेदेन प्रागेव प्रापपरित्यागोऽवरिष्यत चेदयमर्थो नापतिष्यदित्यर्थः ।
इमंभिदानीं प्रवेगान्, महावीर्यं तस्य कल्पि गुणजनपेक्ष्य कार्यपदमेव प्रवर्तित-
वान् नराननुगुणानुसन्दध, आरम्भं कार्यनगोप्यप्रतिपादनकारणम्, अनुभावितं
प्राग्गतास्मीनि जिन, बलान्तरं प्रानयति । येनेति यच्छब्दपर्यायो विधाक्ति-
प्रतिनिर्देशनस्य । यत एवमनुभावितान्मथसो मालतीजीवितं प्रियं, न पुन-
रीदनीत्युक्तं, न सम्मन्थ । एव देवोपनिषत्तिनेऽनर्थे किं क्रियताभिदानीं

१. 'जिणं वणाङ्गप' क.
२. 'तस्य महावीर्यमारम्भं' ज. पाठ ४. 'महावीर्यमारम्भं' ज.
३. 'अणुभाविदन्नि' ज. पाठ ५. 'अणुभाविदन्नि' ज. पुनर्मनोरथं ज.
४. 'परक्के अत्तणेण अवग्गं अत्ताणं' ज. पाठ ६. 'परक्के अत्तणेण अवग्गं अत्ताणं' ज.
५. 'एदरिंस पओअणे पिअनही मे अवग्विन्थिणी होटु' ज. पाठ ७. 'एदरिंस पओअणे पिअनही मे अवग्विन्थिणी होटु' ज.
६. 'सम्पदं पुंण मणोरहो' ज. पाठ ८. 'सम्पदं पुंण मणोरहो' ज.
७. 'महावीर्यमारम्भं' ज. पाठ ९. 'महावीर्यमारम्भं' ज.
८. 'अणुभाविदन्नि' ज. पाठ १०. 'अणुभाविदन्नि' ज.

१. 'जिणं वणाङ्गप' क.
२. 'तस्य महावीर्यमारम्भं' ज. पाठ ४. 'महावीर्यमारम्भं' ज.
३. 'अणुभाविदन्नि' ज. पाठ ५. 'अणुभाविदन्नि' ज. पुनर्मनोरथं ज.
४. 'परक्के अत्तणेण अवग्गं अत्ताणं' ज. पाठ ६. 'परक्के अत्तणेण अवग्गं अत्ताणं' ज.
५. 'एदरिंस पओअणे पिअनही मे अवग्विन्थिणी होटु' ज. पाठ ७. 'एदरिंस पओअणे पिअनही मे अवग्विन्थिणी होटु' ज.
६. 'सम्पदं पुंण मणोरहो' ज. पाठ ८. 'सम्पदं पुंण मणोरहो' ज.
७. 'महावीर्यमारम्भं' ज. पाठ ९. 'महावीर्यमारम्भं' ज.
८. 'अणुभाविदन्नि' ज. पाठ १०. 'अणुभाविदन्नि' ज.

परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य, निर्वृता भविष्यामीति । एतस्मिन् प्रयोजने प्रियसखी मे अपरिपन्थिनी भवतु ।)

तूष्णीमेव सद्यतामित्याशङ्क्याह—सास्त्रं पुनर्मनोरथ एतावानेव यत्तस्य जीवित-
प्रदायिनः परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य निर्वृता भविष्यामीति । पुनः-
शब्दो व्यावृत्तौ, सर्वथा युष्मदभिसन्धिस्तु नानुवर्तत इत्यर्थः । मनो-
रथः सङ्कल्पः, एतावान् एतत्परिमाणः । एवंेति

‘क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ।’

इतं न्यायनः ब्रह्मणाप्यनिवार्यत्वं व्यञ्जयति । जीवितप्रदायिन इति उप-
कारसारणदार्ढ्यं प्रकाशयन्ती, तद्वत्तजीवितं तदर्थमेव त्यज्यत इति कोऽत्रास्माकं
प्रयास इति सूचयति । परकीयत्वेन—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने” ।

पुत्रस्तु स्थविराभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥”

इति स्मरणात् पित्रायत्ततया । अपराद्धं परहस्तस्पर्शरूपं परमानिष्टकारिणम् ।
अनपराद्धमिति वा पाठः । अपराधस्याबुद्धिपूर्वत्वात् पैशुवदस्वतन्त्रतया बद्धा
नीयमानस्यानुत्पद्यमानस्य नापराधः कश्चित् । बुद्धिपूर्वत्वे हि ब्रह्महत्यादीनामपि
प्रायश्चित्ताभावः, अनुत्पत्तस्य प्रायश्चित्तविधानात्,

‘अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।’

इति मनुर्वचनात्,

‘प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥’

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्चेत्यर्थः । आत्मानं देहम् ।

‘आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि ।’

इति वैजयन्ती । आत्मानं परित्यज्येति

‘देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्यै यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥’

१ ‘प्रायश्चित्तं भावे’ क पाठः. २ ‘परवदस्व’ क ग घ. छ. पाठः. ३ ‘क्षयते
यतः’ झ. पाठः.

(रुनि पादयो पतनि ।)

सु सु. २२:- गेया गीमा गेत्तव्य ।

(नृदक्षिणं गन्तुं हन्तनजग आहवति ।)

रतिं याज्यवत्कथमन्यथा न स्यात्कालेन च पापानुशुण प्रायश्चित्तं कल्पयति ।
 अतएव, स्यात् कल्पयित्वा अनादिभिर्गुणैः प्रधानजालिनि प्राणदायिनि च पाप-
 तन्त्राद्युक्तत्वापराधपानन्त्य प्राणपरित्यागमन्त्रेण प्रायश्चित्तान्तरम्याजकथ्य-
 मपर्याप्तत्वं चेत्परि । निर्वृता निरयभयनिवाग्णान् भुविता ।

'पापकृत्तरकं गतिं प्राप्नोति परादिसुखः ।'

इति च गताः प्रायश्चित्तस्य चानुष्ठितत्वादिति भावः । भविष्यामीति अ
लोचनावदिरञ्जो भवत नान्, अतो तु लोको भव गदिति भावः । इति
यन्तु एतायानि च गनोरथ इत्यन्यत्र । अनया बोधत्या 'न त्वेवाय जना न च
अविनाश' इत्युक्तस्य च त्यगन्नुपहित वेदितव्यम् । एतस्मिन् पारलौकिकत्वेन
सूचितं, प्रयोजने परमनुगच्छे फले विषये, प्रियसखी मे इति अथ यावत्
संस्कृतिनान्दृष्ट्यास्मद्वन्द्यानां प्रगतिवृत्त्यनुचितमेवेति द्योतयति, परिपन्थिनी
विन्दुः न भवतीत्यपरिपन्थिनी, नश्येदिति प्रयत्ने लोष्ट ।

पादयोः पततीनि स्वागन्ध प्रत्युन वेदाकर्मात्तरणानतिलङ्घ्यत्व
पदस्यैतन्न निमोक्षस्याति न्ययि ।

ततोऽपि अन्तर्यामि — वैश्वं पाठः । नीत्यसि नियासुभे
इत्यमरः । ना या लोकप्रसिद्धा, एषा उदात्तान्तुभृश्याना चेद्विषये
वैश्वं पाठः अत्र, नीमा परमावधि । अथ एति पाठे विधिरि-
त्यादि । अत्र । त्वत्तस्य त्वत्प्रियस्यानुगत्य ।

[illegible]

... [] ...

१. ...
 २. ...
 ३. ...
 ४. ...
 ५. ...
 ६. ...
 ७. ...
 ८. ...
 ९. ...
 १०. ...

मकरन्दः—वयस्य! उपसृत्य लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ ।

माधवः—परवानस्मि साध्वसेन ।

मन्त्रन्दः—इयमेव नेदीयसां प्रकृतिरभ्युदयानाम् ।

(माधवः स्वैरं लवङ्गिकास्थाने तिष्ठति ।)

मालती—सहि! अणुऊलदाए प्रसादं करेसु ।

(सखि! अनुकूलतया प्रसादं कुरु ।)

माधवः—

सगले! जाहसरागं परिहर रम्भोरु! मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायानं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥ १० ॥

तदिङ्गितं विवृणोति — उपसृत्य समीपं गत्वा, लवङ्गिकास्थाने यत्र पूर्वं लवङ्गिका स्थिता तत्र स्थले, तिष्ठ ।

हर्षोत्कम्पमभिनयन्नाह — परवान् परतन्त्रः अस्ववशशरीर इत्यर्थः । साध्वसेन हृदयोत्कम्पेन ।

तथात्वमेवोपपादयति — इयमेव वर्तमानसाध्वसत्रिशिष्टत्वादिरूपा, नेदीयसां अन्तिकतमानाम् । दूरस्थत्वे पुनरौत्सुक्येन कदा भविष्यतीति प्रार्थ्यते, हस्तगतत्वे पुनरचिन्तितानामभिलषितानां हर्षपरवशतया मनसः स्तम्भकम्पादिसम्भार इतीयमेव, प्रकृतिः स्वभावः, अग्रेरिवौष्ण्यम्, अतो न वितर्क-गोचर इत्यर्थः, अभ्युदयानां समृद्धीनाम् ।

स्वैरं शनैः, पदशब्दाश्रवणाय ।

पादपतितेर्वाह—सखि अनुकूलतया प्रसादं कुरु । अनुकूलतया मदगिप्रायानुवर्तनेन । प्रसादमनुग्रहम् ।

अथ लवङ्गिकास्थाने स्थितो वैदग्ध्यात्तद्वापामनुकुर्वाण आह तच्छब्दा-
पनोदनार्थ—सरले इत्यादि । सरले अकुटिले इति संबुद्धिः,

१ 'काया. ग्याने' क. पाठ. २ 'तिष्ठ। माठ—सहि' छ. पाठ. ३. 'माध—
नयस।' पर' क. पाठः. ४. 'मक—वयस्यो' इयं न पाठ. ५ 'इयं हि ने' न पाठः.

१ 'गाना गान' क. न. घ ट छ. स पाठ. २ 'क्ये कदा' क. ग. घ,
छ. पाठ. ३. 'मभिमनाना' ज. पाठ. ४ 'सम्भन इति' न. पाठ. ५ 'मतो
न तद्गोचर' ज. पाठ. ६ 'नैनाइं। गस्मि' क. स. ग. घ. छ. ज. पाठ.

मालती—सहि! लवङ्गिण! अलङ्घणिज्जो दे मालदीप्पणामो ।

(सखि लवङ्गिके! अलङ्घनीयस्ते मालतीप्रणामः ।)

माधवः—

किं वा भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि! ।

कामं कुरु वरारोहे! देहि मे परिरम्भणम् ॥ ११ ॥

लवङ्गिकाया अननुमतिं विज्ञाय पुनर्विच्छिन्त्या तां प्रार्थयते—सखि लवङ्गिके! अलङ्घनीयस्ते मालतीप्रणामः । सखि लवङ्गिके इति त्वामहमर्थये इति भेदप्रयोगः । अलङ्घनीयः प्रतीपाचरणेनानादत्तं न योम्यः । मालतीति सहजसौहार्दवैवाद्रत्वादिति द्योतयति । प्रणाम इति नीचकर्मत्वम् । ते इति कर्तरि षष्ठी ।

तदनुमतिव्यानेन स्वाभिमतं व्यनक्ति — किं वा भणामीत्यादि । एवंवादिभ्यां त्वयि मया किं वक्तव्यमनुमतिमन्तरेणेत्यर्थः । विच्छेद-
दारुणायासकारिणीति एतावत् पुनर्भण्यते — विच्छेदे विरहे दारुणं दुस्सहं
आयासं दुःखं कर्तुं शीलं यस्याः, सा त्वमिति गन्धुजनोपतापमगणयन्ती
स्वमुखं चिकीर्षसीत्यहो ते निर्घृणत्वमिति भावः । कामं कुरु स्वाभिमतं
कुरु । परिरम्भणं आश्लेषं तावत् मे देहि । एतावतापि मां सुखयेति सखी-
वचनत्वेन वाच्यः, नायकवचनत्वेन तु व्यङ्ग्यः । त्वाद्विरहवेदना कथं
मया वर्ण्यते । अतो ममाभिलषितं कुरु । तत् किमिति चेत् परिरम्भणं देहि ।
तावतैव चरितार्थत्वमिति भावः । अत्रौत्पुक्यं व्यज्यते । भाषाश्लेष एवा-
कटारः ॥ ११ ॥

१. 'माल—अलं' क. ख, 'माल—सहि अलं' न, पाठः. २. 'णीभो वेज्जं
हे' घ. ब. पाठः. ३. 'माध—(सहर्षं) किं वा' क. ख. ब. पाठः, ४. 'भणामि
मत्वे दारुणा' ख. पाठः

१. 'प्रतीपाचर' ख. ग. ब. घ. पाठः. २. 'प्रवीभूतत्वादिति' ख, 'दयावत्ता-
दिति' ख. पाठः. ३. 'किं कर्तव्यं' क. ख. ज. पाठः. ४. 'आश्लेषणं' ख. पाठः.

द्विअञ्जली मम वक्षणेण विण्णवेहि तं जणं । जथा 'ण मए मन्दभाइणीए'
घोसट्टन्तसअपत्तलच्छीविळासहारिणो मुहचन्दमण्डलस्स सच्छन्ददंसणेण

पक्ष्मलः सान्द्रः । मुकुमारप्रकृतित्वात् पुंस्त्वव्यायामादिभिश्च मृदुकठिनकाय-
त्वात् कमलस्य कठोरस्योपमानत्वम् । अन्यादृशः पूर्वस्मात् प्रकारान्तरविशिष्ट
एव । एवेति नात्र कश्चिद् अम इति यावत् । अद्येति अन्तिमदशाप्रयु-
क्तत्वे किमीदृशो भवतीति माग्ध्यात् प्रतीतिर्द्योत्यते । निर्वापयति निर्वृत-
सुरिनां करोति । सस्त्रि । किञ्च मौलिविनिहिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं
जनम् । किञ्च अन्यच्च, मम वक्तव्यमिति शेषः । 'तह करेहि' इति
नायकं प्रति मन्देगम्य प्रस्तुतस्यानुसरणेन तत्समुच्चिनोति, अन्यस्य वाक्य-
जातस्य प्रभक्तानुप्रसक्तिकया मध्ये प्रसङ्गात् । [मौलिविनिहिताञ्जलिः] शिरसि
निक्षिप्तो युतहस्तद्वयरूपोऽञ्जलिः यया, तन्माननार्थम् ।

‘चूडा किरीटं केयाश्च संहता मौलयस्तयः ।’ इति,

‘तौ युतावञ्जलिः पुमान्’ इति चारदः । यथेति येन प्रकारेण विज्ञाप्यते तथा,
कथ्यते इति सामर्थ्यादायाति । विज्ञापनप्रकारमाह — न मया मन्दभाग्यया
विळसच्छतपत्रलक्ष्मीविलासहारिणो मुग्धचन्द्रमण्डलस्य स्वच्छन्ददर्शनेन
सम्भावितश्चिरं लोचनमहोत्सवः ।

‘सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।’

इत्यमरः । विळासो विन्तारः । मुग्धस्य चन्द्रत्वारोपात् पद्मश्रीहरणौचि-
त्यम् । स्वच्छन्ददर्शनेन वातायनान्तरित्वमन्तरेण स्वेच्छया कृतेन

१ 'ए विअसन्तपुण्णरीजलच्छी' क. उ. अ. अ, 'ए विअसन्तसअपत्त' ज. पाठ.
२ 'णो सम्पुण्णचन्दमण्डलहारिमस्स मुहस्स दे सच्छन्द' क. पाठ. ३
'लस्स दे सच्छन्द' द. घ. अ. पाठ.

१. 'विस्मय' ज. पाठ. २. 'एवेति नात्र' क. ज. 'इव। एवेति' क.
घ. पाठ.. ३. 'विनि' क. घ. ज. पाठ.. ४. 'तन्मानार्थ' ख. ग. घ. ङ.
च. झ. पाठ.. ५. 'संहता' क. अ. पाठ.. ६. 'विकस' क. ख. झ. पाठ..

[illegible][illegible][illegible][illegible]

... ..

कथमप्यतिवाहिता मलयमारुतचन्द्रातपप्रभूतयोऽनर्थपरम्पराः । साभ्रतं पुनर्निरा-
शाऽस्मि संगृत्वा' इति ।)

तुह पिअसंहि! सँवदा सुमरिदच्च हि । एसा अ माहवसिरीसह-
त्थणिम्माणमणुहरा वउळमाला मालदीणिन्विसेसं पिअसहीए दह्ववा ।
सँवदा हिअएण अ धारणीआ ।

(तव प्रियसखि! सर्वदा स्मर्तव्यास्मि । एषा च माधवश्रीस्वहस्त-
निर्माणमनोहरा वकुळमाला मालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या द्रष्टव्या । सर्वदा
हृदयेन च धारणीया ।)

(स्वकण्ठादुन्मुच्य वकुळमालां माधवस्य कण्ठे विन्यस्यन्ती
सहसापस्तृत्य साध्वसोत्कण्ठं नाटयति ।)

तव प्रियसखि ! सर्वदा स्मर्तव्यास्मि । तथेति कर्तरि षष्ठी ।
स्मर्तव्यास्मीत्यनुवादः परिसङ्ख्यया प्रकाशयते, नतु विधिः, अनौचित्यात् ।
मत्तोऽन्यत्तव स्मर्तव्यं न कदाचिदस्तीत्यर्थः । नित्यमनुक्तेऽपि स्मरणीयैव । अतो
न विशेषतस्त्वमास्मिन्नर्थेऽभ्यर्थनीयेति भावः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यत्र
द्रष्टव्य इतिवत् ;

'नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थेऽपि भवेद्यतः ।
अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥'

इत्याचार्यवचनात् । एषा च माधवश्रीस्वहस्तनिर्माणमनोहरा वकुळमाला
मालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या द्रष्टव्या । सर्वदा हृदयेन च धारणीया । द्रष्टव्या
धारणीयेति च विधिः, पूर्वसिद्धत्वाभावात् ;

१ 'तुह वि पिअ' क छ ज. झ. म, 'तह वि विभ' क, 'तुह वि'
घ. पाठः. २ 'सहीए सव्व' क पाठः. ३ 'सव्वहा' झ. पाठः. ४
'एसा वि मा' घ. पाठः. ५ 'सिरीहत्थ' छ. ज. पाठः. ६ 'मालदीणीविद-
धिन्वि' क. पाठः. ७ 'सव्वधा' क. पाठः. ८ 'हिअए भा' क. झ. म. पाठः.
९ 'ण्ठादपनीय' क. झ. म. पाठः. १० 'स्य इदि विन्य' क. झ. छ. ज. झ.
म. पाठः. ११ 'साध्वसं नाट' छ. पाठः.

१. 'विद्यात् । पान पुनः मत्तो' क. झ. पाठः.

माधवः— (अपवार्य) हन्य !

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त, इवावपीड्य
निर्भुगपीनकुचकुड्मलयानया मे ।
कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥ १२ ॥

“विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति कीर्त्यते ॥”

इत्याचार्योक्तः । उन्मुच्य ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य, कण्ठे विन्यस्यन्तीति तदा
स्थाननिवेशनाय सूक्ष्मेक्षिकाया अवश्यम्भावमाह । सहस्रापस्तृत्य शीघ्रं
परतो गत्वेति नायकोऽयमिति ज्ञात्वा लज्जयापस्तृत्येत्यर्थः । साधवसोत्कर्षं
जनःक्षोभजनितं शरीरवेपथुम्, आलिङ्गयेति प्रकृतम् ।

अचिन्तिदोषनतं प्रियापरिप्लव्यमुत्तमेवानुसन्दधान आह— एकीकृत
इत्यादि । एकीकृतः सम्मिश्रितः । त्वचि स्पर्शनेन्द्रिये, निषिक्तः अभिवृद्धः,
'मुसैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि' इतिवत् । अवपीड्य यन्त्रनिष्पीडनेन स्वरसं
संगृहेत्यर्थः, अथवा गाढालिङ्गनेन वक्षः सम्मृष्ट । निर्भुगपीनकुचकुड्मलया
वक्षःपीडनेन वामनीकृते स्थवीयसी नवोद्भिन्नत्वात् कमलकोशसदृशत्वाद्वा
स्तनमुकुके मया,

‘गाढालिङ्गनयामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा’

इत्युक्तवत् । निरुपसृष्टाद् ‘भुज कौटिल्ये’ इत्यस्मात् निष्ठायां निर्भुग इति
रूपम् । अनया पुरोवर्तिन्येति स्वभागभेदपरिणतिर्घोष्यते । हारः सुक्ता-
वली । ‘ताम्रसारं तु चन्दनम्’,

१ ‘मात — (स्वगतम्) अ, ‘माध— हन्य’ (अपवार्य) ज. पाठः.
२ ‘निषिक्त’ क. ‘पठ’ ३. ‘निर्भुगपीन’ छ. पाठः.

१ ‘दान्यत्र’ छ. ग. ह. पाठ २ ‘क्षिप्या’ छ. पाठः.

मालती — (अहो) लज्जित्या मालतीविमलम्भो
पड्यो ।

(अहो) लज्जित्या मालतीविमलम्भं प्रयुक्तः ।)

शब्दः— अयि त्वचिच्चवेदनामत्रदेदिनि ! परव्ययानभिज्ञे !
इयमुपानम्भे ।

'यतश्चन्द्रमर्कटं गोदीपं हविश्चन्द्रम् ।'

इति वैजयन्ती । चन्द्रदान्तमिष्यन्द इति चन्द्रकान्तस्य धिलाविशेषत्वात्
तस्य चन्द्रमन्तमिजनिने चन्द्रव पदं धैत्यानिष्यन्दप्रणम् । अन्येषां तु
मन्तः धैत्यात् तस्याभिग्रहयानि ज्ञानव्यम् । 'अवलो जलशूकः स्याद्' इति
वैजयन्ती । मृणालं पित्तम् । हिमं तुहियजलम् । नादिभ्यश्च प्रकारवचनः,
इत्येवम् । यः यः मृणालाय । आदिभ्यश्च शिखरकर्णपञ्चलोक्ति-
त्येवम् । तस्यादिः हणम् । 'अनुचिन्तयन्' इति वचनात् कल्याचूत्राभ्याहि-
तदानादेः । पूर्वनिपातः । यत्रास्तेऽनिशुभेऽभिग्रहालदारः ॥ १२ ॥

वेदनामत्रदे — अहो लज्जित्या मालतीविमलम्भं प्रयुक्तः । अहो
ज्ञानं तस्य स्वमेऽयमिति तस्य धैत्येति ।

मालती वदन्तं स्वच्छानिदेदनामत्रदेति तर्हेलक्ष्यं परिहरति—स्वचिच्च-
वेदनामत्रदेति ! स्वच्छयदुःखमेव ज्ञातुं शीलं यस्याः । परव्ययानभिज्ञे !
पण्यं प्रतिरोधितं, तस्यैव । व्यया मन्तापममिजानाने इति । इयम्
वेदना मं ज्ञातुं यदते ज्ञेयार्थं पण्युच्यते । 'उत्पाद्यः स्यादुपानम्भः' इति
वैजयन्ती । स्वच्छानिदेदनामत्रदेति परव्ययानभिज्ञेऽपि चोक्तिरेव प्रयुक्तोपा-
लम्भः ।

१. मालती — २. अहो लज्जित्या मालतीविमलम्भं प्रयुक्तः । अहो — ३
४. इयम् वेदना मं ज्ञातुं यदते ज्ञेयार्थं पण्युच्यते । ५. उत्पाद्यः स्यादुपानम्भः इति
वैजयन्ती । ६. स्वच्छानिदेदनामत्रदेति परव्ययानभिज्ञेऽपि चोक्तिरेव प्रयुक्तोपा-
लम्भः ।

७. इयम् वेदना मं ज्ञातुं यदते ज्ञेयार्थं पण्युच्यते । ८. उत्पाद्यः स्यादुपानम्भः इति
वैजयन्ती । ९. स्वच्छानिदेदनामत्रदेति परव्ययानभिज्ञेऽपि चोक्तिरेव प्रयुक्तोपा-
लम्भः ।

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि

सङ्कल्पसङ्गमविनोदितवेदनानि ।

त्वत्स्नेहसंविदवलम्बितजीवितानि

किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥ १३ ॥

लघुश्लोका — म. ६ । उवाळम्भणीज्जं उवाळद्वासि ।

(मग्नि ! उपाळम्भनीयमुपालब्धामि ।)

कलहंशः — अहो सरसरमणी अद्वा संविहाणंश ।

(अहो सरसरमणीयता संविधानस्य ।)

तत्र हेतुमाह — उद्दामेत्यादि । उद्दामदेहपरिदाहाः विशृङ्खल-
सर्वशरीरदहनक्रियाः महाज्वराः महान्तः सन्तापा येषु । सङ्कल्पसङ्गमैश्वि-
न्ताविरचितैः सगोरोः [विनोदिना । प्रशमिता वेदना दुःखानुभवा येषु ।
त्वत्स्नेहसंविदा त्वं मयि क्षिप्तेति परिज्ञानेन अवलम्बितं वशाभिरुद्धं
प्रयाणोन्मुखं जीवितं येषु,

‘अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ।’

इति न्यायात् । मयापीति । यथा त्वयेत्यर्थः । दिनानि किं वा नातिवाहितानीति
प्रश्नमुखेनोक्तिः । सर्वलोकविदितोऽयमर्थः, त्वयापि कामन्दक्यादिमुखेन श्रुत
एव । अतः त्वदुःखवेदनाटुपालम्भमर्हस्येत्यर्थः । अत्र नायिकां प्रत्यसूया व्यज्यते ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, कार्यमुखेन कारणस्य लोकोत्तरस्य स्वानुरागस्य प्रकाश-
नात् । पर्यायोक्त वा, पर्यायेण गम्यस्यानुरागस्याभिधानात् ॥ १३ ॥

तद्वचनमुपोद्वलयति --- तस्मिन् ! उवाळम्भनीयमुपालब्धामि । उपा-
लम्भनीयमधिकेपयोग्यमर्थम् ; प्रतीति शेष ।

कलहंसमुवेन भविधानचातुरी गच्छद्यान् प्रत्यनुस्मारयति कविः —
अहो सरसरमणीयता संविधानस्य । सरसतया प्रदीप्तशृङ्गारसरतया चमत्कार-

१. प्रति पमहा न पाठ २. ‘सस्नेह’ न पाठ ३. ‘मया न दिवसान्यति’
न पाठ ४. ‘नद’ — उद्वा त्व पाठ ५. ‘लम्भनीय’ न घ पाठ

६. ‘विनोदिना’ न पाठ ७. ‘स्निहं निरुद्धं’ न पाठ ८. ‘स्निहं निरुद्धं’ न पाठ ९. ‘स्निहं निरुद्धं’ न पाठ
१०. ‘वेदनामुपा’ न ट. छ. क,
‘वेदनामुपा’ न पाठ

प्रकरन्दः— महाभागे ! एवमेतन् ।

त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा

सत्यं जनोऽयमियतो दिवसाननपीत् ।

आवृद्धकङ्कणकरप्रणयप्रसाद-

मागाद्य नन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥ १४ ॥

पारित्वं सहृदयस्य विधिकर्तृकस्य कविकर्तृकस्येति स्फुरति ।

अथ नायकोक्तमर्थं स्वसंवादेन द्रव्यसंतदानुकूल्यं प्रार्थयते — महाभागे ! इति जीपु त्वमेव भाग्यशालिनी, यस्यामस्य पुरुपरत्नस्येदृशस्नेह इति द्योतयति ।

त्वं वत्सलेत्यादि । वत्सला स्वविषये स्निग्धा । इति अनेन हेतुना । अनेन 'त्वत्स्नेहसंवेत' (VI. 13), इत्यादेरनुवादः । तत्रापि कथमपि अतिकृच्छ्रेण, अवलम्बितात्मा धारितदेहः । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इति धैजयन्ती । 'कथमपी'त्यादिः 'सङ्कल्पसङ्गम' (VI. 13) इत्यादेरनुवादः । सत्यमव्यभिचरितमित्यस्मिन्नर्थे तुलाप्रत्ययादिकमपि मया कर्तुं शक्यमित्यर्थः । अयं जन इति हस्तस्पर्शेन कार्यवेवर्ण्यादिकप्रदर्शनम् । इयतः इदं परिमाणानिति दैर्घ्याभिनयः । अनपीत् नीतवान् इति । न तु नयति नेप्यति चेति त्वमिव नैगद्यादयमप्यतः परं न जीविष्यतीति द्योतयन् भेदं प्रयुक्ते । अत एव आवृद्धकङ्कणकरप्रणयप्रसादम्, 'हस्तसूत्रेऽपि कङ्कणम्' इति धैजयन्ती, आवृद्धकङ्कणयोः करयोरुभयोः सम्बन्धिनो. सौहृदरूपं परिचयरूपं वा प्रसादं च त्वदनुग्रहं आमाद्य । 'करप्रणये'त्यनेन समानसम्बन्धत्वात् सर्वजनश्लाघ्यत्वं द्योतयति,

'पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।'

इति स्मरणात् । नन्दतु समृद्धांतु मोऽयं जन इत्यर्थात् । चिराय बहोः कालात्, फलन्तु, 'फलन्तु कल्पनरयः' इतिवत् फलिता भवन्तु, कामाः कदा नु न्वत्वेप कृतः त्यो भविष्यतीति मनोऽर्थाः । अविशेषनिर्देशात् सर्वपा-

१. 'त्वं वत्सले' ज पाठ. २. 'विधिकर्तृकस्य' ट, 'विधिकर्तृकस्य' म पाठ. ३. 'कस्येति स्फुरति' स, 'कस्य कविकर्तृकस्य' ड अ पाठ. ४. 'स्वस्नेह' ग. पाठ. ५. 'मिनोस्म' क छ पाठः. ६. 'सूपयते । इति' ज. पाठः.

लक्ष्मिका—महाभाग ! हिअण् वि अप्पडिहदसअंगहसाह-
सो अअं जणो । किं दाणि कङ्कणाभरणे करे विआरिअदि ।

(महाभाग ! हृदयेऽपि अप्रतिहतस्वयद्वाहसाहसोऽयं जनः । किमिदानीं
कङ्कणाभरणे करे विचार्यते ।)

साल्ती — (स्वगतम्) हद्धि ! हद्धि ! कुंजइत्थीविरुद्ध एसा
किं पि उवण्णस्सदि ।

(हा धिक् ! हा धिक् ! कुलस्त्रीविरुद्धमेषा किमप्युपन्यस्यति ।)

मस्माकमिति सिद्धयति । अत्र सुहृद्विषयो भावः प्रकाश्यते । अतिशयोक्ति-
रलङ्कारः । 'त्व वत्सले'त्यादि पर्युपास्ति, मकरन्दमुखेन नायिकानुनयात् ॥१९॥

अत्रापि पाणिग्रहणे क्रियमाणे न कश्चिद्दोषः । अतः स्वयमेवाभ्युप-
गम्यतामिति भद्रया सखी प्रतिपादयति—महाभाग ! हृदयेऽपि अप्रतिहत-
स्वयद्वाहसाहसोऽयं जनः । किमिदानीं कङ्कणाभरणे करे विचार्यते । हृदये-
ऽपीति तस्य अन्तरत्वात् सुरक्षणीयत्वाच्च विरोधः प्रकाश्यते । अप्रतिहतं
अनिपिद्धं स्वयद्वाहसाहसं एतदनुमत्यापि नायकस्य स्वेच्छया ग्रहणरूपं
साहसं येन । अयं जन इति मालती । कङ्कणाभरण इति 'आवद्धकङ्कणे'ति
तदुक्त्यनुवादः । कर इति वाद्यत्वेन स्वयद्वाहानुमतेः सौकर्यम् । किं
विचार्यते किञ्चिद्दं श्लेषे, न खलु तत्र सशयोऽस्या इत्यर्थः ।

नदभिप्रायवेदिनी मालत्याह — स्वगतम् । हा धिक् ! हा धिक् !
कुलस्त्रीविरुद्धमेषा किमप्युपन्यस्यति । किमपीत्यनुचितत्वाच्चिन्त्यमित्यर्थः ।

१. 'महाभूमि' २. 'अ' गतम् । ३. 'अ' गतम् । ४. 'अ' गतम् । ५. 'अ' गतम् । ६. 'अ' गतम् । ७. 'अ' गतम् । ८. 'अ' गतम् । ९. 'अ' गतम् । १०. 'अ' गतम् । ११. 'अ' गतम् । १२. 'अ' गतम् । १३. 'अ' गतम् । १४. 'अ' गतम् । १५. 'अ' गतम् । १६. 'अ' गतम् । १७. 'अ' गतम् । १८. 'अ' गतम् । १९. 'अ' गतम् । २०. 'अ' गतम् । २१. 'अ' गतम् । २२. 'अ' गतम् । २३. 'अ' गतम् । २४. 'अ' गतम् । २५. 'अ' गतम् । २६. 'अ' गतम् । २७. 'अ' गतम् । २८. 'अ' गतम् । २९. 'अ' गतम् । ३०. 'अ' गतम् । ३१. 'अ' गतम् । ३२. 'अ' गतम् । ३३. 'अ' गतम् । ३४. 'अ' गतम् । ३५. 'अ' गतम् । ३६. 'अ' गतम् । ३७. 'अ' गतम् । ३८. 'अ' गतम् । ३९. 'अ' गतम् । ४०. 'अ' गतम् । ४१. 'अ' गतम् । ४२. 'अ' गतम् । ४३. 'अ' गतम् । ४४. 'अ' गतम् । ४५. 'अ' गतम् । ४६. 'अ' गतम् । ४७. 'अ' गतम् । ४८. 'अ' गतम् । ४९. 'अ' गतम् । ५०. 'अ' गतम् । ५१. 'अ' गतम् । ५२. 'अ' गतम् । ५३. 'अ' गतम् । ५४. 'अ' गतम् । ५५. 'अ' गतम् । ५६. 'अ' गतम् । ५७. 'अ' गतम् । ५८. 'अ' गतम् । ५९. 'अ' गतम् । ६०. 'अ' गतम् । ६१. 'अ' गतम् । ६२. 'अ' गतम् । ६३. 'अ' गतम् । ६४. 'अ' गतम् । ६५. 'अ' गतम् । ६६. 'अ' गतम् । ६७. 'अ' गतम् । ६८. 'अ' गतम् । ६९. 'अ' गतम् । ७०. 'अ' गतम् । ७१. 'अ' गतम् । ७२. 'अ' गतम् । ७३. 'अ' गतम् । ७४. 'अ' गतम् । ७५. 'अ' गतम् । ७६. 'अ' गतम् । ७७. 'अ' गतम् । ७८. 'अ' गतम् । ७९. 'अ' गतम् । ८०. 'अ' गतम् । ८१. 'अ' गतम् । ८२. 'अ' गतम् । ८३. 'अ' गतम् । ८४. 'अ' गतम् । ८५. 'अ' गतम् । ८६. 'अ' गतम् । ८७. 'अ' गतम् । ८८. 'अ' गतम् । ८९. 'अ' गतम् । ९०. 'अ' गतम् । ९१. 'अ' गतम् । ९२. 'अ' गतम् । ९३. 'अ' गतम् । ९४. 'अ' गतम् । ९५. 'अ' गतम् । ९६. 'अ' गतम् । ९७. 'अ' गतम् । ९८. 'अ' गतम् । ९९. 'अ' गतम् । १००. 'अ' गतम् ।

१. 'तदुक्त्यानुवादः' स्व, 'तदुक्त्यानुवादः' न घ. पाठ. २. 'च आक्षेपे
न पाठ. ३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ११. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. २९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ३९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ४९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ५९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ६९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ७९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ८९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९०. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९१. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९२. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९३. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९४. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९५. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९६. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९७. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९८. 'तत्त्व' न घ. पाठ. ९९. 'तत्त्व' न घ. पाठ. १००. 'तत्त्व' न घ. पाठ.

(प्रविश्य)

कामन्दकी — पुत्रि ! कातरे ! किमेतत् ?

(मालती कम्पमाना कामन्दकीं गालिङ्गति ।)

कामन्दकी — (तस्याश्चिबुकमुन्नमय्य)

पुरश्चक्षुरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता

तनुज्यानिर्त्यस्य त्वयि समभवद्यत्र च तव ।

सन्देहनिवारणेन कार्यसम्पादनार्थमुचिते समये कामन्दकी प्रवेगयति—
प्रविश्येति । साध्वसौ प्रतिपत्तिमाकारतो लक्षयित्वाह — पुत्रि ! कातरे !
किमेतत् । पुत्रीति ननु तव पितरि मातरि च मयि सन्निहितायां न साहस-
मेतदिति पित्राद्यननुमतिगङ्गां निरस्यति । कातरे इति इष्टेऽपि वस्तुनि
मौग्ध्यात् स्त्रीम्वभावाच्च भीरुत्वं भवत्येवेत्यर्थः । तथापि एतावत् कातर्य
मा भूदित्याह — किमेतत् अतिगयेन दृश्यमानं कातर्यमित्यर्थः ।

कम्पमाना साहसभयेन सौत्कम्पा गिशुरिव जननीं शरणबुद्ध्या
आलिङ्गतीत्यर्थः ।

चिबुकमधरस्याधःप्रदेशम् । उन्नमय्य त्रपया नमितमुखत्वात् । अनु-
नयप्रकारश्चायम् ।

परस्परांशुरागप्रकाशनेन विरहदुःखानुस्मरणेन च तां पर्यवस्थापयति—
पुरश्चक्षुराग इत्यादि । पुग् आदौ । चक्षुरागः चक्षुषो रमणीयत्वाभिमानेन

१. 'काम—वत्स माधव ! (पृष्ठ ३६७); The portion काम—पुत्रि कातरे
to माल — हा ताड ! हा अम्ब ! (पृष्ठ ३६७), occurs below verse 17
(पृष्ठ ३७२) after the following additional sentences काम —
वत्स माधव । माध — आह्लापय । काम — स्वीक्रियतामियम् । माल — हवि ।
हवि ! अमृताविरुद्धगुणस्पर्दि ।' च, छ पाठः २. '(मालत्याश्चिबुकं' ख. पाठः.
३. 'मय्य) वत्से मालति ! पुग्' च घ. 'मय्य) वत्से । पुग्' ज म. पाठ. ४.
'तनुजानि' क. ज. छ म. पाठः

१. 'सादप्रति' क पाठ. २. 'रि च मयि सन्नि' ख. पाठः. ३.
'भवत्येवेत्यर्थः' स. व. छ. ज. म. पाठ. ४. 'अत्रातिशयेन' द. पाठ. ५.
'नयस्यायं' क म. ज. पाठः. ६. 'स्मरणेन' क. ग. छ. ज. म. पाठ.

साहसिओ कखु एसो । अंदो कखु मे पिअंसही उक्कम्पिदा ।

(भगवति ! कृष्णचतुर्दशीरजनीमहाश्मशानसञ्चारपृथग्भूतविषमव्यवसायो निष्ठापितचण्डपाषण्डोद्भुजदण्डसाहसः साहसिकः खल्वेषः । अतः खलु मे प्रियसखी उत्कम्पिता ।)

खल्वेषः । अतः खलु मे प्रियसखी उत्कम्पिता । कृष्णपक्षचतुर्दशीरात्रौ, महाश्मशाने इति भूतवेतालसृगाळादिकरालत्वं द्योतयति । महामांसविक्रयार्थेन सञ्चारेण पृथग्भूत अन्येभ्यो व्यतिरेकेण स्पष्टः ।

‘णिब्वडिअसुहाळोअं णिव्वत्तिअकज्जणिब्वडत्तच्छाअं ।’

इत्यादिसेतुप्रयोगात् । विषमः स्वजात्यवस्थाज्ञानसौकुमार्यादेर्विरुद्धो व्यवसाय आरम्भदाह्यं यस्य । अनेनानुरागस्य गरीयस्त्वं सूचितम् ।

“सदोषेषु पुनः कार्येण्वालोच्य गुणवत्तरम् ।

अध्यवस्यति यः कर्तुं व्यवसायी स कैथ्यते ॥”

इति,

“आलोचनं तु कार्येषु मन्वानो दीर्घसूत्रताम् ।

अध्यवस्यति यः शीघ्रमसौ साहसिकः स्मृतः ॥”

इति च दिवाकरः । निष्ठापितः समापितः, चण्डः क्रूर इति सुकुमारैतत्कण्ठकाण्डघटितमण्डलाग्रत्वं व्यञ्जयति, पाषण्डो येन, अत एव उद्भुजं लोकोत्तरं भुजदण्डयोः साहसं जैर्यं यस्य इति प्राणपरित्राणरूपस्योपकारस्य गरीयस्त्वं द्योतयति । उत्कम्पिता एतद्दर्शनेन भीता, वेपितेत्यर्थः, उत्कम्पनस्य हर्षभयसाधारणत्वात् । व्याजोक्तिरलङ्कारः, अन्यथोद्भिन्नस्य कम्पस्य भयव्याजेन गूह्यतात् । मीलितं वा ।

१. ‘अंदो मे पिअ’ क, ‘अदो पिअ’ ज. झ. व. पाठः.

१. ‘सञ्चारेण’ क. ड. झ. ‘सञ्चारेण’ ख. ग. घ. छ. पाठः. २. ‘सेतुप्रयोग’ ज. पाठः. ३. ‘उच्चरन्’, ४. ‘कार्यार्थ’ ज. पाठः. ५. ‘इति दिवा’ क. ख. छ. ज. पाठः. ६. ‘दर्शनभीता’ ख, ‘दर्शने भीता’ ग. घ. ज. पाठः. ७. ‘उत्कम्पस्य’ क. ख. पाठः.

कामन्दकी — (स्वगतम्) साधु लवङ्गिके! सौधु । स्थाने
मन्त्रनुरागोपकारयोगरीयसोरुपन्यासः ।

मालिनी — (स्वगतम्) हा तात! हा अम्ब! (हा तात! हा अम्ब!)

कामन्दकी — वत्स माधवे!

माधवः — आज्ञापय ।

कामन्दकी — इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणा-
हुन्नेरमात्यभारिवमोर्कपापत्यन्दं मालिनी भगवता सदृशमयैरगसिकेन
वेधसा. मन्दथेन. मया च तुभ्यं दीयते ।

तदुक्तिमयमप्राप्तत्वाच्चगत्करोति — स्वगतम् । साधु पशस्तम्, त्वं
वस्त्विति ज्ञेयः । वीष्मद्यादन् द्योतयति । स्थाने योग्येऽवसरे । अनु-
रागोपकारयोरिति तदुक्तिकमादुक्तिः । गरीयसोरतिमहतोः । उपन्यासः
स्वविवक्षितद्वारागतयोक्तिः ।

अथ तदुक्त्या पर्यवस्थापिनद्वयत्वं नायिकाया आह — हा तात!
हा अम्बेति । हेनि विषादे । अम्बिन्नवसरे युवाभ्यां न सन्निधिः कृत
इत्यर्थः । अथवा युष्मदतिलङ्घनेन मयेदमध्यनपितमिति ।

आकारनन्मया पर्याम्थितत्वमुपलक्ष्याह — वत्स माधवेति
मत्सन्निधानाद् देवरातादिसन्निधिस्तव नापेक्ष्य इति द्योतयति ।

आज्ञापयेति तद्वचनश्रवणे सादरत्वमाह ।

अथानधिकारिणा कृतस्य पूर्वदानस्य अकृतत्वादिदानीं दानाधिकृतैरेवा-
स्माभिः श्रुतिस्मृत्युदितेन मार्गेण दीयत इत्याह — इयमित्यादि । सामन्ताः
सामन्ताद् भवा राजानः, पद्मावतीधरस्य चक्रवर्तित्वादस्य च तदात्मभूतत्वात् ।

१. ०८ — १. 'दत्त' नाधु' क. ख. घ. पाठः २. 'तम्' लवङ्गिके। स्थाने
३. पठ ४. 'साधु' । 'अवसरे' क. ख. घ. पाठ ५. 'माल — हा तात'
६. 'हा तात' ७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ११. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ २९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ३९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ४९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ५९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ६९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ७९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ८९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९०. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९१. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९२. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९३. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९४. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९५. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९६. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९७. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९८. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ ९९. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ १००. 'मालिनी' क. ख. घ. पाठ

व्याधयः — तत्किंमिति त्राप्यायितं माननं भगवत्याः ?

धामन्दकी — (चीदगदनेन नेत्रे परिमृज्य) वत्स ! कियपि
कल्याणिन वक्तुकामास्मि ।

साधयः — नत्वाज्ञापयत्वेव भगवती ।

फासन्दर्शी —

परिणानिरसणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-

महमपि तत्र मान्या हेतुभिस्तैश्च तत्र ।

हर्षकाले न्वसम्भावित दुःखमुपलक्ष्याह—तद्विति । यस्मात् चिरप्रयुक्तस्य भगवत्याः प्रयत्नस्य फलितत्वेनेदानीं हर्षस्यावसरः, तस्मादित्यर्थः । किमिति कस्माद्धेतोः । दाप्पायितं अश्रुजलोद्धमनविशिष्टं । 'दाप्पोप्मभ्यामुद्धमने' (१-१-१६) इति वयपि निष्ठा ।

चीवराञ्चलेन कापायवक्ष्यान्तेन । 'वक्ष्यान्तस्त्वञ्चलः' इति वैजयन्ती ।
वाष्पहेतुनाह—वत्स ! किमर्पति सूचनगादरजननार्थः । कल्याणिनं
महाभाग्याद् भविष्यन्तमृद्धिगालिनीमिति स्वत एव तु बुद्धेरविकृतत्वं स्वस्याः
नेहवशाद्वचनोपमं च सूचयति । वक्तुकामास्मि न तु वदामीति तदभ्युपगमना-
न्तरं विवक्षां व्यनक्ति ।

तदाशला निवर्तयति — ननुरवधारणे, आज्ञापयत्स्वैव^६ भगवती ।
द्रष्टव्यमपि तत्क्रियत इति भावः ।

निगमैश्च विवक्षितमाह — परिणतीत्यादि । परिणतिरमणीयाः
नात्मके, निरपरिचय इत्यर्थः, मनोहरा, प्रीतिः, मेहाः, बहुवचनेन बहुमुखत्वं
व्यज्यते । त्वद्विधानाम्

[illegible][illegible]

तदिह सुवदनायां तात ! मत्तः परस्तात्

परिचयकरुणायाः सर्वथा मा विरंसीः ॥ १६ ॥

‘चिरपरिचयद्वेषी लोको नवं नवमिच्छति’

इत्युक्ताल्लोकादुत्तीर्णानां त्वत्सदृशानां महापुरुषाणाम्,

‘न संवासाज्जीर्यते मैत्री तेषाम्...’

इति महाभारतोक्तेः,

“इक्षोरग्राहं क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां तु विपरीता ॥”

इति वचनात् । त्वद्विधानामिति अभङ्गुरसङ्गत्वे हेतुरुक्तः । हेत्वन्तरमपि तेन समुच्चिनोति — अहमपीति । तव मान्या पूज्या, तैश्च तैश्चेत्यगण्यत्वम्, हेतुभिः पितृधर्मतः स्वसूत्रं पोषणं रक्षणं विद्योपदेशः प्रव्रज्या स्वाभिलषितेषु स्नेहतः प्रवृत्तिरित्यादिभिरपरिमितैः कारणैरित्यर्थः । तत् तस्मादिति मयि जीवन्त्यां प्रीतिभङ्गस्य यस्मात् स्वप्नेऽप्यनाशङ्क्यत्वमित्यर्थः, इह अस्यां, सुवदनायामित्युपलक्षणं सर्वलक्षणसम्पन्नार्थं अस्याः कदाचिदप्यनाशङ्क्यव्यसनत्वं तथापि स्नेहतो वक्तव्यमिति वदामीति प्रतीयते । ‘पुत्रस्तु वत्स तात’ इति वचनात् तातेत्यामन्त्रणम् । मत्तः मत्, ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ (५-३-७), परस्तात् परस्मिन्नुपरितने काले, कालार्थेऽस्तातिः, मच्छरीरविमोक्षादूर्ध्वमित्यर्थः, परिचयकरुणायाः प्रेम तावदेवतो भवतु वा मा वा, चिरं परिचयजनितादेस्मदाश्रिताया दुःखं मा भूदिति दाक्षिण्यपर्यायात् कारुण्यात्, सर्वथा सर्वप्रकारेण

१- ‘परस्तात्’ ख. घ, ‘पुरस्तात्’ ड. पाठ. २- ‘परिचितकरु’ छ पाठ. ३- ‘करुणाया’ ड घ झ ञ पाठ. ४- ‘रंसी ॥’ (इति पादयोः पतितुमिच्छति ।) माध—’ व ज, ‘रंसी ॥’ (इति वतुमिच्छति ।) माध—’ छ, ‘रंसी ॥’ (इति नन्तुमिच्छति ।) माध—’ झ अ. पाठ.

१. ‘अभङ्गसङ्गत्वे’ २. ‘प्यसङ्गत्वं’ ३. ‘सर्वलक्षण’ ४. ‘यां अस्यां’
झ. पाठ ५. ‘दस्मानाश्रिताया’ क. घ. ञ. च. छ. स. पाठः.

एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो

युष्माकमेवमियमित्यं किं ब्रवीमि ? ॥ १७ ॥

कासन्दकी — वत्स माधव !

माधवः — आज्ञापय ।

कासन्दकी — वत्से मालति !

मालती — आणवेदु मजवदी । (आज्ञापयतु भगवती १)

शीलमाधुर्यादिभिः सांस्कारिकैः विनयादिभिश्च प्रदीप्ता । इतिः सर्वत्र प्रकार-
वाची । एवंप्रकारं वस्त्विति शेषः । एकैकं प्रत्येकमेव य द्वितीयापेक्षेति ।
'गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महती खल्विय-
मनर्थपरम्परा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येतेषामायतनम् । किमुत 'समवाय' इति
कादम्बर्युक्तवत् । वशीकरणं एतदधीनताकरमौषधं मन्त्रपदं वा । करण-
साधनोऽत्र ल्युट्प्रत्ययो न भावसाधनः । गरीयः अपुनर्निवृत्तिकारित्वान्म-
हत्तरम् । एकैकमेवेत्युक्तेः किमुत समवाय इति द्योत्यते । युष्माकमिति
गुरुषु बहुवचनम् । एवमिति 'मत्तः परस्ताद्' इति वचनहेतुभूतवात्सल्य-
विषयत्वाभिनयः । इतिः प्रकारे । अध्वशब्दो व्यावृत्तौ, अस्मिन् प्रकारे, किं
पुनर्ब्रवीमि अवाङ्मनसगोचरोऽस्या भाग्यसम्पदित्यर्थः । अत्र काव्यलिङ्गमति-
शयोक्तिश्चालङ्कारः ॥ १७ ॥

अथ सर्वोपकारक्षमस्य

'विशेषेण गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः १'

इत्यादिस्थितिनिराश्रमत्रयात् प्रशस्तस्य गृहस्थाश्रमस्य दम्पत्योः परस्परमानु-
कूल्ये एव समग्रधर्मसाधकत्वात् सहधर्मचरणोपदेशाय द्वयोराभिमुख्यं करोति—
वत्स माधवेति ।

आज्ञापयेत्यादरः ।

वत्से मालतीति ।

आज्ञापयतु भगवतीत्यवधानं द्योतयति ।

१. 'व । वत्से मालति ।' छ पाठ . २. 'माध—आज्ञापयतु भगवती' च. पाठ .

३. 'य । माल—' छ. पाठ . ४. 'काम—स्वाक्रियतामियम् । माध—स्वीकरोमि ।

काम—वत्स माधव । वत्से मालति । माध—आज्ञापय । माल—' ज पाठः . ५.

'लव—आणवेदु' क. घ. च. पाठ .

१. 'संस्कार', २. 'समुदाय' ज. पाठः.

दास्यन्दर्शी —

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा
सर्वे कामाः सम्पदो जीवितं वा ।
स्त्रीणां धनो धर्मदाराश्च पुंसा-
मित्यन्योन्यं बन्धुयोक्तानमन्तु ॥ १८ ॥

उपदिशति—प्रेयः प्रियतमं. मित्रं वयस्यः, बन्धुता मातापितृसम्बन्धानां ज्ञातृगणतुल्यत्वात् नमन्तुः, 'ग्रामजनबन्धुसहायेन्यस्तन्' (४-२-४३) इति नमन्तुर्वाच्ये नमन्त्ययविधानात् । समग्रा समन्ता । वाञ्छाब्जः समुच्चये । 'न विकृत्योपमानयोः । गमुच्चये च' इति वैजयन्ती । कामाः काम्यन्त इति वाञ्छादिविषयाः. सम्पदः तन्माधनगता धनधान्यादिमृद्ध्यः, जीवितं नर्वस्व गृहगृहं प्राणधारणम्,

"अरीरमायं न्वत्तु धर्मसाधनम् ।"

नमन्तुः । वाञ्छाब्जोऽत्रापि समुच्चये । वाङ्मान्तरभवेन राशिद्वयत्वाधिको गतिरिक्तेन अपरोऽन्येन वाञ्छाब्जाभ्यां गमुधीयते । अर्था धारणपोषणाविच्छेदत्वेन धात्रा कश्चित्.

"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या नृतः शिशुः ।

अप्यनार्यजानं कृत्वा भर्तव्या मनुजब्रवीत् ॥"

इति धर्मानां । धर्मदाराः धर्मत उदा भार्या, नवणो पित्रा दत्ता अग्निसाक्षिकं जेत्येते नान्येन च विविता परिणीतेत्यर्थः, तस्या धर्मसहायत्वाद् अन्यासं गार्हत्यात् ।

"अनुः अरीरशुश्रूण धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

इज त्वैज कुर्यान् सर्वपा नाम्बजानिः कर्मजन ॥"

इति मनुवन्तान । पुमि भूमि न दाम्प्यब्जो भार्यापर्यायो वर्तते, 'एते वयम्,

१. 'व' न. पाठः.

२. 'व' न. पाठः.

३. 'व' न. पाठः.

अमी दाराः' इत्यादिप्रयोगात् । इति कृत्यभूतं वस्तु । इतिशब्दो भिन्नक्रमः ।
इति ज्ञातमस्त्विति सम्बन्धः । अन्योन्य परस्परम् । वत्सयोरिति विदितवेदि-
तव्यत्वेऽपि बालत्वात् ज्ञानदाढ्याय पुनः पुनः प्रबोद्धव्यत्वं धोतयति । ज्ञात-
मस्त्विति राजाज्ञावत् श्रुतिस्मृतिवचनं गृह्यताम् । न पुनरत्र संशयः कार्य
इति विधिः । स्त्रीणां पुंसां च भर्ता धर्मदाराध्यान्योन्यं मित्रादिकः कामादिकश्च
वर्ग इति ज्ञातमस्त्विति सम्बन्धः । प्रेयो मित्रं परमविसंभूमित्वात्, वन्धुता
नित्यं प्रियहितान्वेषणात् सुखदुःखयोरभेदेनानुभवाच्च, कामाः सुखहेतुत्वात्,
सम्पदः भोग्यसामग्रीसम्पादनात्, जीवितं परस्परविरहे तस्यापि दुःखावहत्वेन
जिहासितत्वाच्चेति प्राप्ताम् ।

‘मितं ददाति हि पिता मितं आता मितं सुतः ।

अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥’ इति,

‘नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥’

इत्यादिभिरुभयलोकोपकारात् स्त्रीणां भर्ता मित्रादिः ,

‘धर्मार्थकामकर्मैरेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।” इति,

‘विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिणी ।” इति,

‘अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च हि ॥”

इत्यादिभिः स्मृतिवचनैः पुंसां धर्मदारा मित्रादिः कथ्यते इति ज्ञेयम् । ‘ज्ञात-
मस्त्वित्यनेनोपविषदात्मज्ञानव्यतिरिक्तानां ज्ञानानां प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वादेतत्
ज्ञात्वा परस्पराव्याभिचारेण सहधर्मचर्या कार्येत्युपदेशो बोध्यते,

‘अन्योन्यस्याव्याभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोर्वरः ॥”

इति मनुवचनात् । अनया च वाचोयुक्त्या प्राजापत्योऽयं विवाहो न तु
गान्धर्व इति सूचितम् ,

१ ‘पतिशुश्रूषणं यत्तु’ क पाठः २. ‘भोग्येषु’ म. पाठः ३. ‘ना प्रवृत्तिः’
क. ग. घ. ज. पाठः ४. ‘पर.’ क. पाठः.

मकरन्दः — अथ किम् ।

लवङ्गिका — जहा तुल्ये आणवेध । (यथा यूयमाज्ञापयथ ।)

कामन्दकी — वत्स ! मकरन्दै ! अनेनैव मालतीनैपथ्येन
अपवारय स्वपरिणयायात्मानम् ।
(इति पटलकर्मपयति ।)

“सहोमौ चरतं धर्ममिति वाचानुभाष्य-तु ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”

इति मनुवचनात्,

“इच्छवान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स विधिर्ज्ञेयो मैथुन्यं कामसम्भवम् ॥”

इत्युक्तेः, स्वेच्छासंयोगस्य चात्राकथनात्, परस्परानुरागस्य च सर्वविवाहोप-
कारकत्वात्, तावता च गान्धर्वविवाहत्वाभावात् । अत्रोल्लेखोऽलङ्कारः, एकस्य
निमित्तवशादनेकधा ग्रहणात् । अन्योन्यं च मित्रमित्यादिज्ञानस्य परस्पर-
साधारण्येन कथनात् ॥ १८ ॥ .

अथ नायकयोस्तपाद्भित्तत्वात् सखा सखी च तद्वचनमनुवदतः—
अथकिमिति ।

यथा यूयमाज्ञापयथ तथैतच्छास्त्रार्थानतिक्रमादित्यर्थः ।

अथ स्वाभिलषितस्य मालतीप्रदानस्य निर्धृतत्वात् भक्तुस्व नन्दन-
विवाहस्य छलेन निर्वाहाय मदयन्तिकासंग्रहणाय च अनाशङ्कनीयमग्राम्यं

३. 'मकरन्दः—भगवति ! अथ किम् ।' घ. च. ज. पाठः. २. 'लवङ्गिका—
मथवदी अधाज्ञापयति' क. पाठः. ३. 'न्द । त्वमेनैव' क. झ. छ. पाठः. ४. 'नैव
वैवाहिकेन माल' क. च. ज. झ. पु. 'न वैवाहिकेन माल' छ. पाठ. ५. 'न प्रसाधितः
परि' क. झ. ज. 'न अवतारितः प्रवर्तयस्व परि' झ. 'न अपवारितः प्रवर्तयस्व परि'
ष. ज. 'न परिवारितः प्रवर्तयस्व परि' छ. पाठः. ६. 'परिणयात्मानं' क. 'परि-
णयायात्मानं' च झ. ज. 'परिणयनाय ।' छ. पाठः. ७. 'णयायात्मानः' ज. पाठः.
८. 'पटलं' क. 'पटलकं' झ. ज. पाठः.

१. 'कारवाह' झ. ग. घ. छ. झ. पाठ. २. 'स्यादितत्त्वज्ञानस्य' छ. पाठः.
'च्छास्त्रानतिक्रमा' क. झ. ज. पाठ

मकरन्दः — यदाज्ञापयति भगवती । यावदितश्चित्रजवनिकाम-
न्तर्धाय नैपथ्यं धारयामि ।

(पटलकं गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।)

माधवः — भगवति ! सुलभमपि बह्वनर्थसङ्कटं हेतुं वयस्यस्य ।

कामन्दकी — कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ।

चैकमुपायमुपदिशति—[वत्स मकरन्देति ।] अनेनेति नरेन्द्रानुपेक्षितनिर्देशः ,
मालतीनैपथ्येन मालत्यर्थेनालङ्कारजातेन, अपवारय छादय । मालतीनैपथ्येने
त्युक्तेः सामर्थ्यान्मालतीभावेनेति सिद्धयति । स्वपरिणयाय आत्मनो मदय-
न्तिकाविवाहाय । आत्मानं त्वं । अपवारितं वर्तयस्वेति पाठे छादितं
प्रस्थापयेत्यर्थः ।

पटलकं आभरणपेटकम् ।

सौहार्दादुपायशङ्कयाह— सुलभं उपायबलात् सुप्रापस्यपि, बह्वनर्थ-
सङ्कटं बहुभिर्न्यसनैर्विषमं, दुरन्तमिति यावत्, राज्ञोऽमात्ययोश्च क्षोभहेतुत्वात् ।
द्विरवधारणे । 'हि हेतावधारणे' इति वैजयन्ती । एतद्वस्तु नन्दनाति
सन्धानं मदयन्तिकाहरणं च । वयस्यस्येति स्नेहकार्थं द्योत्यते । सुलभमपीत्यादि
प्राप्त्याशा ।

उपायापायशङ्काभ्यां सुचिन्तितक्षेमतया तमवस्थापयति — [कस्त्व-
मिति ।] अस्याभीष्टयां, चिन्तायां कार्यविचारे, त्वं कः । किंशब्दः क्षेपे,
न कोऽपि । तव कः सम्बन्धः कार्यचिन्तायाम् । अस्मास्वधिकारो, युष्माकं तु
फलभोक्तृत्वमेवेत्यर्थः ।

१. 'यथाज्ञा' ग. छ. झ. ज. पाठः. २. 'यसि' छ. झ. पाठः. ३.
'वती (पट)' ग. पाठः. ४. '(तथा करोति ।)' क. छ. ज. झ. य. पाठः. ५. 'सुलभमपि'
क. झ. य. पाठः. ६. 'नर्थमिति सङ्कटं' क. झ. ग, 'नर्थमिति सङ्कटं' ब, 'नर्थकम-
तिसङ्कटं' ज. पाठः. ७. 'इदमित्द् वयस्यस्य' क. छ. ज, 'इदमेतद्' छ. पाठः. ८.
'काम — आः, कस्त्व' क. झ. य. पाठः

१. 'के साम' ख ग. ब. छ, 'के च साम' झ. पाठः. २. 'संपरिण' क. ग.
घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'रितमुपवर्त' क. पाठः. ४. 'पाममाशङ्कयाह' क. छ. ज.
झ. पाठः. ५. 'दुस्तरमिति' र. ङ. च. झ. पाठः.

माधवः — एवं, भगवत्येव जानाति ।

(प्रविश्य)

सत्करन्दः — (विहस्य) वयस्य ! मालत्यास्मि ।

(सर्वे सकौतुकं सस्मितं च पश्यन्ति ।)

माधवः — (परिष्वज्य) भगवति ! कृतपुण्य एव नन्दनः, यैत् प्रियवयस्यमीदृशं मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यते ।

तदभिप्रायमनुसरति — [एवमिति ।] भगवत्येवेति इह पूर्वं यथा, तथातः परमपि भगवत्येवास्मिन्नर्थे प्रमाणम् । अस्मच्चिन्ता तु चापलगेवेति भावः । अत्र 'कस्त्व'मित्यादिना दृष्टस्य राजरोषभ्रेषितबलव्यसनेन 'भत्सरवैलक्ष्य-मषीमलिनमुखौ भूरिवसुनन्दना'विति वक्ष्यमाणेन नष्टस्य पुनः नरेन्द्रप्रसादादिना दृष्टस्य वीजस्यान्वेषणरूपो गर्भसन्धिरारभ्यत इत्यनुतन्धेयम् ।

मालतीसन्निधावेवोक्तेर्विहस्येत्युक्तिः । मालत्यास्मीति यदि कश्चिद् भेतु प्रगल्भते तर्हि जानीम इत्यर्थः ।

सकौतुकं वेषस्य सुश्लिष्टत्वेन स्मणीयत्वात्, सस्मितं पुंसः स्त्रीत्वा-दलम्बने हास्यरसव्यञ्जकत्वात् ।

परिष्वज्येति स्वकार्यार्थं तस्याः कार्यकरणेऽपि प्रवृत्तिं सुश्लिष्टवेषतां चानुसन्धाय हर्षादालिङ्ग्येत्यर्थः । ईदृशं मालतीवेषभूषितं, मुहूर्तमपीति परतो वञ्चनस्य प्रकटीभावात्, कामयिष्यते कामुकत्वेनाभिमंस्यते । 'यदि'ति मालतीवेषभूषितस्य 'धन्यो नन्दन' इति स्तुतेरिदमभूताहरणं, छद्मप्रयोगात् ।

१. '(विहसन्)' क. छ. झ. न, '(विहसन्)' (सर्वे) ज. पाठः २. 'सर्वे सकौतुकं पश्य' क. झ. न, '(सर्वे सविस्मयं सकौतुकं पश्य' छ. ज. पाठ. ३. 'सकस्मितं पश्य' घ. च. पाठ. ४. 'नाय — (मकरन्दं परिष्वज्य सोपहास्यं)', फ. झ. न, '(गाढं मकरन्दं परिष्वज्य)' ज. पाठः. ५. 'यः प्रियामीदृशी सन क, 'यः प्रियवयस्य' घ. छ, 'यः प्रियवयस्यमीदृशमेतं मन' छ, 'यतः प्रियवयस्यमीदृशं मन' ज, 'यः प्रियामीदृशी काम' झ. ज. पाठः ६. 'स्यति' क. ज. पाठः.

कामन्दकी — वेत्सां मालतीमाधवौ ! इतो निर्गत्य वृक्षगहनेन
अस्मद्विहारिकायाः पश्चादुद्यानवाटे गम्यताम् । सुविहितं च तत्र वैवा-
हिकं द्रव्यजातमवलोकितया । भूयश्च —

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवध्वगण्डावपाण्डुच्छदै-

स्ताम्बूलीपटलैः पिनद्धैरुलितव्यानम्रपूगद्रुमाः ।

इतोऽस्मात् प्रदेशान्निर्गत्य, अस्मद्विहारिकायाः अस्मन्मठस्य,
पश्चात्, पश्चिमभाग इति विविक्ततया जनैरपरिज्ञातत्वाच्च, उद्यानवाटे
उद्यानप्रदेशे गम्यताम् । किं तत्र गम्यत इत्याह — सुविहितं सुष्ठु
सम्पादितं, वैवाहिकं विवाहः प्रयोजनस्य तैत्, 'प्रयोजनम्' (५-१-१०९)
इति ठ(क् ! ज्), द्रव्यजातं आज्यकुशसगिच्छमीपल्लवलाजादिपदार्थसमूहः ।
सुविहितमित्यनेन पुरोहितवचनादुपपादितत्वं तत्तानिधिष्य द्योत्यते । भूयश्चेति
पुनश्च कथ्यते इत्यर्थः ।

सम्भोगसम्पन्नद्रव्यसमागता उद्यानवाटस्योदीपनत्वमाह — गाढोत्क-
ण्ठेत्यादि । गाढा चिरविरहादन्तःप्ररूढा प्रियसमागमोत्कण्ठायासां, कठोराः
मौढाः,

“वाला त्वा पोढजाब्दात् तदुपरि तरुणी त्रिगता यावदूर्ध्व

मौढा स्यात् पञ्चपञ्चाशदवति परतो वृद्धतामेति नारी ॥”

इति गतिरहस्योक्तेः, गाढोत्कण्ठाश्च कठोराश्च याः केरलवध्वः तासां
गण्डवदवपाण्डुच्छदैरीपल्लवलालैः । ईपत्पाण्डुत्वौदप्रसरलावण्याच्च विशे-
षणद्रूपोपादानं, प्रकृत्या कनकवर्णत्वात् केरलीग्रहणं, विष्टपत्रतिनां दलानामुपमे-
यत्वाद्, अवतार्य संस्कृतानां धावल्यालावण्यातिशयप्रसिद्धेः,

१. 'वत्से मालति ! वत्स ! इतो' उ. पाठः. २. 'त्य एतद्वारेण गृह' इ.
पाठः. ३. 'नेन निर्गम्यतामुद्राहमन्तलार्थनरपद्' उ. 'नेन गम्यता विवाहमन्तलार्थ-
मस्मद्' य. ८. ज, 'नेन गम्यतामुद्राहमन्तलार्थनरस्मद्' उ. क्ष ज, 'नेन गम्यता-
मुद्राहमन्तलार्थम् । अस्ति तत्र दीविकायाः पश्चादुद्यानवाट । ज पाठः. ४. 'वाटिकायाः'
क. 'वाटः' । घ ज. क्ष ज, 'वाटे । क. पाठः. ५. 'मन्निहितं' छ पाठः. ६. 'तं'
तत्रैव' क. छ ज, 'तत्र' य. न. पाठः. ७. 'नगा नर्व गम्यादितमारते । भूयश्च'
क. पाठः. ८. 'गण्डाच्छपाण्डु' छ ज. पाठः. ९. 'फलिन' क. म. पाठः.

१. 'अतो' ग. न. छ पाठः. २. 'एतन् प्रश्नो' छ. ज. पाठः. ३.
'निहा प्रसन्न' छ. पाठः.

तत्कोलीफलजरिधुमधुगिरिजव्याहारिणस्तद्भुवो

भागाः प्रेक्षितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥ १९ ॥

‘शक्युवतिकपोलापाण्डु ताम्बूलवल्ली-

दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूमयः ।’

इत्यादिप्रयोगात् । ताम्बूलीपटलैः नागंवल्लीसमूहैः पिनद्धफलित-
व्यानम्रपूगद्गुमाः आश्लिष्टाः सज्जातफलाः, अत एव तद्वरेण व्यानमनशीलाः
क्रमुकवृक्षा येषु । तत्कोली नाम रुग्न्वफली लताविशेषः, तत्फलस्य जम्ब्या
भक्षणेन मुग्धाः क्रोमलाः चित्तिराणां पक्षिणां व्याहाराः शब्दा येषु ।

‘.....तत्कोलं कोलकं परम् ।

अपि कोशफलं फलं..... ॥’

इति,-

‘शलको विकिरस्तुण्डी नीडजो वातंगाम्यपि ।’

इति वैजयन्ती । विकिरशब्देन संवर्धिता लीलापक्षिणः शुकादय उच्यन्ते ।
तद्भुवः उद्यानभूमेर्भागाः प्रदेशाः । प्रेक्षितमातुलुङ्गवृतयः मन्दमारुतचकित्ता
मातुलुङ्गलता एव वृतिः प्रान्तावरणं येषु ।

“फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गकः ।”

“..... प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ।”

इत्यमरः । प्रेयः प्रियतमं वरित्वति वैदग्ध्यात् सम्भोगसाम्राज्यं सूचयति ।
विधास्यन्ति करिष्यन्ति । वामं युक्तयोः, पक्षीद्विवचनस्थस्य युष्मच्छब्दस्य
वामादेशः । अत्र नष्टरागप्रत्यानननमुखवासोपयुक्तद्रव्यसम्पत्तिरुद्दीपनानां शुक्ल-
शारिकादिशकुनिकुलकोलाहलानां सद्भावश्च प्रतिपाद्यते । ‘मातुलुङ्गत्वच-
स्ताम्बूतमुखवामनानि च स्युः । तस्य बहिः श्रीडाशकुनिपञ्चराणि’ इति
रतिभवनविन्यासे वात्स्यायनोक्तेः । उदात्तमलङ्कारः, समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात् ॥

[१९ ॥

१ ‘कट्कोली’ क. झ, ‘कटकोली’ ज. व पाठ. २. ‘भुवां’, १.
‘श्रीति’ छ. पाठ

१ ‘लता एव’ द. छ. ज पाठ. २ ‘शकुनिकोला’ क. ग. घ. पाठः,

अंतरतत्रैव मदयन्तिकामकरन्दागमनं यावत् स्थातव्यम् ।

माधवः — (सहर्षम्) कल्याणवतां कल्याणसम्पदुपरिष्ठाद् भवति ।

कलहंसः — दिङ्मिआ एवम् पि णो भविस्सदि ?

(दिष्ट्या एवमपि नो भविष्यति ?)

कैकरन्दः — कथमत्र सन्देहः ।

अतः प्रदेशस्य मनोहरत्वात्, स्थलान्तरगमनस्यानपेक्षितत्वमुच्यते —
मदयन्तिकामकरन्दागमनं मदयन्तिकाया मकरन्दस्य चागमनं, यावत्
वर्तमानागमनेन कालेन भवेत् तावत्कालावधि । अनेन 'स्वपरिणयाये'त्युक्तमर्थं
निश्चाययति ।

हर्षात् स्वभागधेयं चमत्करोति — कल्याणवतां पुण्यवतां, कल्या-
णसम्पत् मङ्गलसमृद्धिः, उपरिष्ठाद् ऊर्ध्वम् । यीप्साप्यर्थादनुसन्धेया,
उपर्युपरीत्यर्थः, 'सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति' इति विवक्षितत्वात् ।

एवमपि नो भविष्यति? [एवं] अयमपि मकरन्दविवाहरूपः प्रकारः ।
अपिर्माधवविवाहं समुच्चिनोति । नः अस्माकं, भविष्यतीति काकुप्रयोगात्
किं भविष्यतीति प्रश्ने पर्यवस्यति ।

प्रश्नस्योत्तरमाह — कथं केन प्रकारेण, अत्र अस्मिन्नर्थे । फलसिद्धेः
प्रमाणतो निर्णीतत्वात् सन्देहस्य न कैचिदुपपत्तिरित्यर्थः ।

१ 'गत्वा च तत्रैव' क. झ. प्र, 'यतस्तत्रैव' ख. पाठः. २. 'कल्याणा-
न्तरागतं सा हि कल्याण' क. झ. प्र, 'कल्याणसम्पत्त्या इष्टं भव' छ, 'कल्याणान्तरागतं सा
कल्याण' ज. पाठ. ३ 'भवतु' छ. ज. पाठ. ४ 'कल—कहं कळळाणं एवम् पि'
छ पाठ. ५ 'एदं पि' छ, 'इदं पि पिणं णो' ज. पाठः. ६. 'माध — कथं'
क ड च 'काम — कथं' घ. छ. ज. पाठः. ७ 'कथं सन्देह एवात्र भवतः' क.
झ. ज, 'कथमत्र सन्देहो भवत' ख ड छ, 'क एव सन्देह एवात्र भवतः' घ,
'कथं सन्देहो भवतः' ज, 'कथमेव सन्देहोऽत्र भवतः' ट पाठः.

१. 'प्रयाणन' ज. पाठ २. 'सम्प्रश्ने पदमनु' क ख. ग. घ. छ. पाठः.
३. 'कदाचिदुप' क. ख. ग. घ. पाठ.

लवङ्गिका — सुदं पिअसहीए ? (श्रुतं प्रियसख्या !)

कामन्दकी — वत्स मकरन्द ! भद्रे लवङ्गिके ! इतः प्रतिष्ठा-
महे ।

दाउत्ती — सहि ! तुए वि गन्तव्वं ?

(सखि ! त्वयापि गन्तव्यम् ?)

लवङ्गिका — (विहस्य) संपदं क्खु अहो एत्थ उत्कण्ठामो ।

(साम्प्रतं खलु वयमत्रोत्कण्ठामहे ?)

(इति निष्क्रान्ताः कामन्दकीलवङ्गिकासकरन्दाः ।)

मालतीं हादयति — श्रुतं प्रियसख्या । एतद्वचनमिति शेषः ।

इतः अनेन मार्गेणेति विवाहस्थानमार्गाभिनयः । अथवा अस्मात्
प्रदेशादिति । प्रतिष्ठामहे गच्छामः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (१-३-२२) इत्या-
त्मनेपदम् ।

सखीविरहासहत्वादाह — सखि ! त्वयापि गन्तव्यमिति काका
प्रश्नो व्यज्यते । अपिशठदादितरयोर्गमनं भवतु नाम, त्वद्गमनं त्वयुक्तमिति
द्योत्यते ।

विहस्येति । 'त्वयापि गन्तव्य'मित्यनेन स्वविरहासहत्वं तथा सूचित-
मभिप्रेत्य सोत्प्राशमाह — साम्प्रतं खलु वयमत्रोत्कण्ठामहे । साम्प्रतमिति
चिरप्रार्थितप्रियसमागमनिर्वृतायां त्वयीदानीं, अत्राविरहरूपे वस्तुनि,
उत्कण्ठामहे अभिलाषुका भवामः । वर्तमानसामीप्ये लट् । त्वद्दर्शने वयमे-
वोत्का भविष्यामः, सदा सम्भोगरसिकतया द्रष्टुमेवानवकाशादिति भावः ।

१ 'वत्ते क. स. छ. पाठ २ 'इत इत.' क. झ. पाठः. ३.
'उवसरामो' क. 'उवसरामो' छ. च. 'अवसरामो' घ. 'ओसरद्व' ज. 'उवराम'
झ. भ. पाठ

१ 'अस्माद्देशादिति' ज. पाठः. २ 'दर्शनेन वय' छ. झ. पाठः. ३.
'वोत्तुका' घ. झ. पाठ.

अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-

मारक्तपङ्कजमिव द्विरदो नालिन्याः ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे चौरिकाविवाहो नाम

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

आकलनमात्रे तात्पर्यात् । बाधकोपमानग्रहणे दोषो नाशङ्कनीयः, सर्वथा साम्याभ्युपगमे सर्वोदाहरणभङ्गप्रसङ्गात् । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, नायकस्य नायिकायाः, करस्य च द्विरदस्य, नालिन्या रक्तपङ्कजस्य च बिम्ब-प्रतिबिम्बभावेन निर्देशात् । विशेषणाना तु समासद्वयवशाद् बिम्बप्रतिबिम्बभावः प्रदर्शित एव । करमाकलयामीत्युक्तेः

‘पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।’

इति स्मृतस्य पाणिग्रहणमङ्गलस्य विधिवत् करिष्यमाणत्वसूचनादविकल-शास्त्रार्थानुष्ठानमुभयलोकोपकारकं कविकुलमुकुन्दः कन्दलयतीत्यशेषमति-
‘मङ्गलम् ॥ २० ॥

मालतीमाधवस्येत्य षष्ठाङ्गस्यार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति षष्ठोऽङ्कः ॥

१. ‘द सरस्या’ क छ ज. झ न. पाठः-

१. ‘दपि सकल’, २. ‘मुभयकुलोप’ झ पाठः.

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धराक्षिता ।)

बुद्धराक्षिता — अहोहे । सुसिलिङ्गमालदीणेवच्छलच्छी-
विप्पलङ्घणन्दणकरग्रहो अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भगवदीसंविहाणएहिं
द्वेमेण गोवाइदो मअरन्दो अज्ज अस्सोहिं णन्दणावासं उवगओ । तदो
भगवदी णन्दणमपुच्छिअ णिआवसहं भंदा ।

(अहोहे । सुसिलिङ्गमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहो अमात्य-
भूरिवसुमन्दिरे भगवतीसंविधानैः क्षेमेण गोपायितो मकरन्दः अद्यास्माभिः
नन्दनावासमुपगतः । ततो भगवती नन्दनमापृच्छय निजावसथं गता ।)

अथ पताकानायकवृत्तान्तस्य पृथक् प्रतिपादनाय प्रवेशकमारभते—
ततः प्रविशतीति । 'नियुक्तैव हि मया तत्र सखी बुद्धराक्षिता' इति मदय-
न्तिकासमागमने नियुक्तत्वाद् बुद्धराक्षिताप्रवेशः ।

सुसिलिङ्ग्यादि । सुसिलिङ्गमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहो
भूरिवसुमन्दिरे भगवतीसंविधानैः क्षेमेण गोपायितो मकरन्दः । सुसिलिङ्ग्या
मुष्टु घटितयेति भेदापरिज्ञाने हेतुः । मालतीनेपथ्यलक्ष्म्या मालतीवेप-
थिप्रहशोभया विप्रलब्धः प्रतीरितः [नन्दनकरग्रहः] नन्दनस्य विवाहो
येन । भगवत्याः संविधानैः बाह्यजनोत्सारणस्वसखीजनपरिवृतत्वावकुण्ठना-
पवारकस्थापनादिभिः उपायैः, क्षेमेण रक्षया गोपायितः छादितः । अद्यास्माभि-
र्नन्दनावासमुपगतः । अस्याभिरिति लवङ्गिकादीनां सङ्ग्रहः, सहेत्यर्थः । ततो
भगवती नन्दनमापृच्छय निजावसथं गता । ततः जामातृगृहगमनानन्तरं
तस्मात् गृहाद्वा, आपृच्छय अनुज्ञाप्य, [निजावसथं] स्वविहारं, गता ।

१. 'णन्दणादिदकर' क. झ न पाठः. २. 'हो भूरिवसु' ख. छ. पाठः. ३.
'वदीवअणसं' क. झ न; 'वदीए सं' ज. पाठः. ४. 'विहाणेण क्वे' क. छ. ज. न.
पाठः. ५. 'दो अज्ज मअ' ज. पाठः. ६. 'न्दो । (वृत्ति ।) अज्ज' क. पाठः.
७. 'अहो वि णन्द' क. झ. न, 'अहो वहुए सम णन्द' छ, 'अहो णन्द' ज. पाठः.
८. 'उवगदा' क. न. छ. ज. न. न. पाठः. ९. 'अदो' ज. पाठः. १०. 'माळाहिह'
ख. ट. पाठः. ११. 'आवदा' छ. पाठः.

अअं च णवधूवरप्पवेसपिरिद्धं। कालकौमुदीमहोत्सवमेत्तपज्जाउल्ल-
सेसपरिअणो वदोसो अणुऊल्लइस्सदि अज्ज णो चवसिदम् । संपदं च
तुवरन्तकामो कामेदुं सपादपडण अब्भत्थिअ, पुणो वेलाभोडिअ आभि-
हवन्तो मअरन्देण णिट्ठुरं अभिहदो जामादा । सो अ वेळक्खरोस-
णिम्भरो दुल्लुक्खिदो परुण्णपप्फुरन्तवदणो 'ण मे सम्पदं इमाए कोमार-
वन्धईए पओअणं' ति ससवहं पडणं काळण वासभवणादो णिग्गदो ।
तो एदिणा पसङ्गेण मदअन्तिअं आणीअ मअरन्देण सज्जोअइस्सम् ।

अयं च नवधूवरप्रवेशविरचिताकालकौमुदीमहोत्सवमात्रपर्याकुलशेष-
परिजनः प्रदोपोऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । चकारो वाक्यार्थसमुच्चये ।
नवेन वधूवरयोः ऊढकन्याजामात्रोः प्रवेशेन विरचिते अकालकौमुदीमहो-
त्सवे शरदुप्रथममासस्याश्वयुजस्य पूर्वपक्षे इन्द्रयागरूपस्य कौमुदीमहोत्सवस्य
कर्तव्यत्वाद्, अकालग्रहणं प्रमोदमात्रेण, कालान्तरे प्रवर्तितत्वात् । ज्योत्स्नोप-
लक्षिते पूर्वपक्षे प्रवृत्तत्वात् कौमुदीमह इति संज्ञा;

‘सखीजनोद्धीक्षणकौमुदीमहम्’

इति रघुवंशोक्तेः, ‘पन्थुता नयनकौमुदीमहः’ इति वक्ष्यति च; ‘आश्वयुज्या-
मष्टमीचन्द्रके कौमुद्यामुत्सवेऽपि’ इति वारस्यायनवचनात् । मात्रशब्दोऽव-

१. ‘वहूगिहप्पवेस’ क, ‘वहूघरप्पवेस’ छ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘सवप्पउत्तिपज्जा’
क झ न, ‘सपप्पमत्तपज्जा’ ज. पाठः. ३. ‘इं कखु तुव’ क. ख. घ. ङ. च. ट, ‘दं
तुव’ छ झ. ञ. पाठः. ४. ‘कामो कामिणीं का’, ५. ‘दुं वहुंसो सपाद’, ६. ‘वन्दण’
७. ‘पुणो वि वला’ क झ. ञ. पाठः. ८. ‘पडिहदो’ क. ख. घ. छ. ज. झ.
ञ. पाठः. ९. ‘सो अ अविअदरवेळक्खलन्तअक्खरोस’ क, ‘सो अ वेळक्खरोसावेस-
क्खलन्तअक्खरो आरइदणअणपप्फुरन्त’ ज, ‘तदो सो अणु अविअवेळक्खलन्त-
अक्खरो रोस’ झ. ञ. पाठः. १०. ‘णि-भरदुःक्खिदो सदपप्फुरन्त’ क, ‘णिम्भरो
सदिअप्फुरन्त’ छ, ‘णिम्भरदुक्खिदो मदपप्फुरन्त’ झ. ञ. पाठः. ११. ‘पत्थुदन्त’ ख.
पाठः. १२. ‘णअणो’ क. झ. ञ. पाठः. १३. ‘मे इमा ए’ ख, ‘मे एदाए’ ट. पाठः.
१४. ‘एदाए’ घ. च. ट, ‘पुए’ झ. ञ. पाठः. १५. ‘वद्धाए’ छ, ‘वडईए’ ज.
पाठः. १६. ‘दो ति । एदिणा’ क झ. पाठः. १७. ‘तदो एदेण एव्व पसङ्गेण’ छ.
पाठः. १८. ‘ण सह से’ क छ. च. झ. ञ. ट. पाठः.

१. ‘इन्द्रगानहस्य’ ज. पाठः. २. ‘प्रवर्तितत्वात्’ क. पाठः. ३. ‘उखं’
क. ख. ङ. छ. झ. पाठः. ४. ‘तत्तत्तु’ ज. ख. ङ. ञ. पाठः.

(अयं च नववधूवरप्रवेशविरचिताकालोमुदीमहोत्सवमात्रपर्याकुला-
शेषपरिजनः प्रदोषोऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । साम्प्रतं च त्वरमाण-
कामः कामयितुं सपादपतनपभ्यर्थ्य पुनर्वलात्कारेणाभिद्रवन् मकरन्देन निष्ठुर-
मभिहतो जामाता । रा च वैलक्ष्यरोपनिर्भरो क्षुभितः प्ररुदितप्रस्फुरद्वदनो
'न मे साम्प्रतमनया कौमारवन्धव्या प्रयोजनम्' इति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा
वासभवनान्निर्गतः । तदेतेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन संयोज-
यिष्यामि ।)

(निष्क्रान्ता ।)

॥ इति प्रवेशकः ॥

धारणे । तस्मिन्नेव पर्याकुलाः संग्रान्ताः परिजना यस्मिन् इत्यनेन रक्षिणा-
मप्यनवधानं द्योयति । 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । अनुकूलयिष्यति
अनुकूलं सफलं कारिष्यति । न इति भगवत्युपदेशेन स्वस्या लवङ्गिकायाश्चोद्यमं
सूचयति । व्यवसितं अध्यवसितं, मदयन्तिकाहरणरूपं कार्यम् । स्वव्यवसिता-
नुकूल्ये हेत्वन्तरमपि समुच्चिनोति — साम्प्रतं च त्वरमाणकामः कामयितुं
सपादपतनपभ्यर्थ्य पुनर्वलात्कारेणाभिद्रवन्मकरन्देन निष्ठुरमभिहतो जामाता ।
साम्प्रतं त्वरमाणकाम इति शनैः शनैः विसम्भणे कृते कर्तव्यस्याभियोगस्या-
कालप्रवृत्तेरनौचित्यं द्योतयति, 'सङ्गतयोश्चिरात्रमधःशय्या ब्रह्मचर्यम्'
इति कामसूत्रोक्तविरुद्धानुष्ठानात् । पुनरित्यभ्यर्थनफलस्यालाभादित्यर्थात्,
कामयितुं रन्तुमभिद्रवन् अभिगच्छन्, निष्ठुरं देहाभिघातवेदना यथा गण-
रात्रमनुवर्तते तथा निर्दयं अभिहतः गर्दभेनेव कृतव्यायामकठिनाभ्यां चरणाभ्यां
ताडितः । स च वैलक्ष्यरोपनिर्भरो वञ्चितः— क्षुभित इति वा— दुःखदो
इति वञ्चनार्थं देशीपदम्— प्ररुदितप्रस्फुरद्वदनो 'न मे साम्प्रतमनया कौमार-
वन्धव्या प्रयोजनम्' इति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः ।

'विलक्षं चेष्टते चित्तं यत्तद्वैलक्ष्यमुच्यते ।'

इति वचनात् स्याभिप्रायभङ्गजनिताभ्यां वैलक्ष्यरोपाभ्यां [निर्भरः] पूर्णः,

१. 'लक्ष्यः' ज. पाठः. २. 'मुपवर्तते' ख. पाठः. ३. 'तस्फुर' ग. पाठः.
४. 'निर्भरः' - ख. पाठः.

(ततः प्रविशति शय्यागतो मकरन्दो लवङ्गिका च ।)

मकरन्दः — लवङ्गिके ! अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्तः
भगवतीनीतिर्विज्ञेयते ।

अत एव क्षुभितः, प्ररुदितं साश्रु प्रस्फुरत् परुषवचनाय स्फुरदधरं मुख
यस्य । कौमारवन्धक्या कौमारे कन्यात्वे बन्धक्या कुलट्या चारित्रहीनयेति
माधवानुरागप्रवादं मनसि कृत्वोक्तिः । सशपथं सप्रत्ययं 'इयं मया कदाचित्
स्पृश्यते चेदिष्टदेवतागुर्वाञ्जालङ्घको महापातकी च भविष्यामी'त्यादिशाप-
सहितमित्यर्थः । तद्वृत्तान्तस्य स्वाभिमतानुकूल्यं दैवोपपादितमनुसन्धत्ते—
तदेतेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन संयोजयिष्यामि । एतेन प्रस्ता-
वेन 'मालतीनिर्भर्त्सनसान्त्वनाद्यवकाशलाभाद् भर्तृभगिन्या मदयन्तिकाया आनय-
नौचित्यादशङ्कारपदत्वमिति भावः ।

नन्दनगृहागमनस्य तत्कोपनिर्गमनस्य च वृत्तस्य मदयन्तिकानयनस्य
च वर्तिष्यमाणस्य सूचितत्वात् प्रवेशकमुपसंहरति—निष्क्रान्तेति ।

॥ इति प्रवेशकः ॥

अथाङ्गमारभते पताकावृत्तान्तकथनाय, 'सानुबन्धं पताका स्याद्' इति
वचनात्—ततः प्रविशतीति । शय्यागतः शयनतलवर्तीति नववधूत्या-
भिनयायोक्तिः ।

बुद्धरक्षितासंक्रान्ता बुद्धरक्षितामनुप्रविष्टा । भगवतीनीतिः काम-
न्दक्या उपायप्रयोगः इत्यनेन पुत्रिकादिवदुक्तप्रकारानुष्ठानमेवास्याः प्रयोजक-

१. 'प्रविशन्.' च. ट पाठ २. 'गतो मालतीवेशो मक' क. झ. ब पाठः
३. 'मक—अपि' ट पाठ. ४. 'नीतिरविपर्येयति' क. पाठः.

- १, २. 'वन्धक्या' ख ड. झ. पाठ ३. 'रागं मनसि' क. छ. पाठः. ४.
'न सह संयोज' ख पाठः. ५. 'मालतीनिर्भर्त्सन' क पाठः. ६. 'पताकावधूतम्'
ख पाठः.

लवङ्गिका — कंहं सन्देहो महाभागस्स ? किं बहुणा । जह
एस मञ्जीरसंहो तह जाणामि तेण ववदेसेण आणीदा बुद्धरक्षिदाए
मदअन्तिआ त्ति । ता उत्तरीआववारिदो सुत्तल्लक्षणेण चिट्ठ ।

(कथं सन्देहो महाभागस्य ? किं बहुना । यथैष मञ्जीरशब्दस्तथा
जाने तेन व्यपदेशेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः
सुसलक्षणेण तिष्ठ ।)

मंकरन्दः — बाढं । (तथा करोति ।)

व्यापारस्तु तदीय एवेति द्योतयति । विज्ञेयते प्रत्यूहान् निरस्य फल-
दायिनी भविष्यति । 'विपराभ्यां जेः' (१-३-१९) इत्यात्मनेपदम् ।

कथं सन्देहो महाभागस्य ? किं बहुनेति । सन्देहाभावोपपत्तिं वक्तु-
कामा कार्यप्रत्यासत्तिमनुमाय विवक्षितमाक्षिपति—यथैष मञ्जीरशब्दः, श्रूयते
इति शेषः, तथा जाने तेन व्यपदेशेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति ।
तेनेति पूर्वसङ्केतितत्वाद् प्रकृतपरामर्शः । व्यपदेशेन 'मालत्या परिकोपितस्तव
भ्राता सशपथं प्रतिज्ञाय निर्गतः, अतस्तां निर्भर्त्सनसान्वनाभ्यां त्वं भ्रातृ-
वगवर्तिनीं कुर्वि'ति वचनव्याजेन । अनेन 'ता एदेण पसङ्गेण मदअन्तिअं
आणीअ मअरन्देण सल्लोअइस्सं' इति बुद्धरक्षितावचनं संघटयति । तदुत्तरी-
यापवारितः सुसलक्षणेण तिष्ठ । उपरिवस्त्रेणावकुण्ठितः, सुप्तं सुप्तिः, भावे निष्ठा,
तद्व्याजेन ।

'लक्षं नपुं शरव्ये ना स्त्री व्याजे नियुते न ना ।'

इति वैजयन्ती ।

१. 'को सन्देहो' क ज झ. ज पाठः २. 'हो एत्थ महा' क पाठः ३.
'महाणुभावस्स' च पाठः ४. 'सहो सुणीअदि तह' क. छ. ज झ. ज पाठः. ५.
'तक्केणि' क पाठः. ६. 'तेणेव वव' छ पाठः. ७. 'उत्तरीओवारिदो' क ख.
घ ङ. ट पाठ ८. 'लक्खणो चिट्ठ' क. छ. ज झ. ज. पाठः. ९. '(मकरन्दस्तथा
करोति)' छ. ज झ. ज. पाठः.

(ततः प्रविशतः मदयान्तिकाबुद्धरक्षिते ।)

मदयन्तिका — सहि ! सच्चं जेव्व परिकोविदो मे भादा मालदीए ?

(सखि ! सत्यमेव परिकोपितो मे आता मालत्या ?)

बुद्धरक्षिता — अह इम् । (अथ क्रिम् ।)

मदयन्तिका — अहो अच्चाहिदम् ! ता एहि । वामशीलं मालदिं णिब्भच्छिअ गच्छह्व ।

(अहो अत्याहितं । तदेहि । वामशीलां मालतीं निर्भर्त्स्य गच्छामः ।)

(परिक्रामतः ।)

बुद्धरक्षिता — इदं वासभवनं । पविस्सु पिअसही ।

(इदं वासभवनम् । प्रविशतु प्रियसखी ।)

मदयन्तिका — तह । (तथा ।)

स्वाददर्शनाय तद्विलम्बवचनप्रवर्तनाय च बुद्धरक्षितया नन्दनवृत्तान्तस्य कथितत्वं; तदुक्तिभङ्ग्या प्रकाशयति—सत्यमेव परिकोपितो मे आता मालत्या ।

अथ क्रिम् ।

अहो अत्याहितं महद्व्यसनम् । दम्पत्येकस्यानुरागपारवश्येऽन्यस्या वैराग्येण निरतिशयदुःखहेतुत्वमिति भावः । तदेहि । वामशीलां मालतीं निर्भर्त्स्य गच्छामः । तद्यतोऽयमनर्थोऽस्माभिः सुहृद्भावेन परिहर्तव्यः तस्मात् कारणात्, एहि त्वयापि साहाय्यं कर्तव्यमिति प्रार्थना । वामशीलां प्रतिकूलस्वभावां, भर्तुरित्यर्थात् ; अनेन स्वभ्रातृनिर्दोषत्वं ध्वनति । निर्भर्त्स्य परुषवचनेन विनीयेत्यर्थः । पश्चात् एवमवनं गच्छामः । अनेन व्यपदेश-प्रयोगस्य फलोन्मुखत्वं द्योतयति ।

इदं वासभवनं शयनगृहम् ।

१ 'अति मदयन्तिका बुद्धरक्षिता च' क ट ट ज. झ य पाठः. २ 'अच्चाहिदं' ट पाठः. ३ 'णिब्भच्छेय' क ज झ ञ. पाठः. ४ 'वणदुवारम् । (प्रविशतः ।) मद—महि' क. ल न, 'दां । (उमे प्रविशत ।) मद—सहि' छ. ज. पाठः.

१. 'व कोपितो' रा ट पाठ २ 'क्रिम् । अत्या' ज. पाठः. ३. 'ये निर' क, 'ये च निर' ख. पाठः.

(प्रविशतः ।)

मदग्रन्तिका — सहि लवङ्गिणं ! जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसही ।

(साखि लवङ्गिके ! ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखी ।)

लवङ्गिका — सहि ! मा णं पडिबोहेहिं । एसा चिरं दुम्मणा-
अन्ती, दाणिं ईसि मण्णे पसुत्तेत्ति । अदो सणिअं ईदो जेव्व सअण-
द्धन्ते उवविस ।(साखि ! मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमाना इदानीं ईषन्मन्ये
प्रसुप्तेति । अतः शनैरिति एव शयनार्धान्ते उपविश ।)मदग्रन्तिका — (तथा कृत्वा) दुम्मणाअदि वा इअं वामसीला !
(दुर्मनायते वा इयं वामशीला ?)उत्तरीयावकुण्ठननिष्पन्दत्वाभ्यामनुमायाह — साखि लवङ्गिके ! ज्ञायते
प्रसुप्ता ते प्रियसखीति । ते प्रियसखीति त्वयापि किमस्या दुश्चेष्टितमनु-
मोक्षत इति सूचयति ।साखि ! मैनां प्रतिबोधय । तत्र हेतुः— एषा चिरं दुर्मनायमाना
इदानीं ईषन्मन्ये प्रसुप्तेति । दुर्मनायमाना मनोदुःखमनुभवन्तीति नन्दना-
पराधसूचनम् । इदानीमीषत्प्रसुप्तेति मन्ये इति सम्बन्धः । अतः शनैरिति
एव शयनार्धान्ते उपविश । अतः अप्रतिबोधनाय, इत इत्यङ्गुलीनिर्देशः,
शय्यैकदेशे, 'महिअलद्धन्ता' इत्यादिप्रयोगात् ।तथा कृत्वा उषविश्य । दुर्मनायते वा इयं वामशीला । वा विकल्पे ।
स्वयं भर्तुः प्रतिकूलमाचरति दुर्मनायते च किमित्युपालम्भः ।

१. 'ए ! जाणीहि दाव पसुत्ता' क, 'ए ! अवि जाणी' ख घ. ट. पाठः.
 २. 'सही ण वेत्ति' क. छ, 'सही मालइत्ति ।' ख. घ. ङ. ट. पाठः. ३. 'लव— सहि
 एहि । मा णं' क, 'लव—मा णं' ख. ङ. ट. 'लव—एहि । मा णं' झ. ज. पाठः. ४.
 'हि जदो एसा' क. झ. ङ. पाठः. ५. 'दाणि जेव्व ईस मण्णं उद्धिअ पसु' क. झ. ज.
 'दाणि जेव्व ईस पसु' ज. पाठः. ६. 'तदो' क. झ, 'एदस्सि सअण' छ. पाठः. ७.
 'इय' क. ज. झ. ङ. पाठः. ८. 'सअणद्धम्मि' क. ज, 'सअणद्धन्ते' झ, 'सअणुप्पन्ते' ज.
 पाठः. ९. 'मद—तह । (तथा)' ख. ट. पाठः. १०. '(त्वा) सहि कधं दु' क, '(त्वा)
 कधं दु' छ. ज. झ. पाठः. ११. 'दि अअं' क, 'दि इअं' ख. झ. ज. पाठः.

लवङ्गिका — कह नाम नववधूवीसम्भणोवाअजाणअं लट्ठहं विअद्धमहुराभासणं अरोसणं अकादर भादरं दे भर्तारं ममासादिअं दुम्मणाइस्सदि मे पिअसही ।

(कथ नाम नववधूविसम्भणोपायञ्जं लट्ठहं विदग्धमधुराभाषणं अरोषणं अकातरं भ्रातरं ते भर्तारं समासाद्य दुर्मनायिष्यते मे प्रियसखी ।)

तस्या उपालम्भोद्यमं ज्ञात्वा निरवकाशत्वाय स्वयमुपालम्भते—कथं नाम नववधूविसम्भणोपायञ्जं लट्ठहं विदग्धमधुराभाषणं अरोषणं अकातरं भ्रातरं ते भर्तारं समासाद्य दुर्मनायिष्यते मे प्रियसखी । नववधूविसम्भणोपायाः 'तस्मात् सान्निबोपचरेत्, युक्त्या च । युक्तितः प्रसरमुपलभेत । तेनैवैनामनु-प्रविशेत् ।' इत्यादिकामसूत्रोक्ताः तान् जानानं, लट्ठहं सुन्दरं, विदग्धमधुरा-भाषणं अग्राभ्यं सरसं च वचनं यस्य, अनेन 'तत्र सिद्धामालपयेत्तद्वाक्य-श्रवणार्थम् । किञ्चिदरूपाक्षराभिधेयमजानन्निव पृच्छेत् ।' इत्याद्यालापयोजन-वैदग्ध्यं कामसूत्रोक्तं सूचयति; अरोषणं अतिलज्जया तस्या बामशीलत्वे क्रोध-शीलो न भवतीति,

“अतिलज्जान्वितेत्येवं यस्तु कन्यामुपेक्षते ।

अनभिप्रायवेदीति पशुवत् परिभूयते ॥”

इति वसनात्; अकातरं साध्वसरहितं, तदभिप्रायं ज्ञात्वा किञ्चिद् बला-त्कारोऽपि कर्तव्य इति द्योतयति,

“नात्यन्तमानुकूल्येन न चापि प्रातिलोभ्यतः ।

सिद्धिं गच्छति कन्यासु तस्मान्मध्येन साधयेत् ॥”

१. 'विलङ्गं महु' क ज पाठ. २. 'महुअराभासणं' ख, 'महुरालावभा' ड. पाठ. ३. 'भासिणं' क. छ. झ. ज पाठ. ४. 'णं ससिणेहं अरो' झ. ञ. पाठ. ५. 'णं दे भादरं' ज. पाठ. ६. 'दे समा' क. पाठ. ७. 'आसादिअ' ज. पाठ. ८. 'अ पिअसही ण दुम्म' क, 'अ कहं दुम्म' घ, 'अ ण दुम्म' ञ, 'अ सही ण दुम्म' झ. पाठ.

१. 'मुपालभते' क छ, ज पाठ. २. 'अग्राभ्यसरलं वचनं' झ. पाठ. ३. 'मानुलोभ्येन' ख. ग. ज. झ पाठ.

मदयन्तिका—येकस्य बुद्धरपिखेद ! विप्रदीवं उवाल्मीभीआमो ।

(पश्य बुद्धरक्षिते ! विप्रतीपमुपालभ्यामहे ।)

बुद्धरक्षिता — विप्रदीवं ण वा विप्रदीवं ।

(विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् ।)

मदयन्तिका — कहं विअ । (कथमिव ।)

इति वात्स्यायनवचनात् । अत्र विपरीतलक्षणया अनुपायज्ञत्वं असु-
न्दरत्वं आम्यपरुषवचनत्वं रोषणत्वं कातरत्वं च प्रकाश्यते । भ्रातरं ते इति
सर्वोऽपि स्वजनं गुणवन्तं मन्यते, न तु तदीयं दोषं पश्यति

‘प्रिये शुभानि सर्वाणि द्वेष्ये पापानि भारत ।’

इत्युक्तन्यायादिति सूचयति । भर्तारमिति यावज्जीवभावित्वं हृदय-
शल्यस्य प्रकाश्यते । कथं दुर्मनायिष्यते केन प्रकारेणोद्विजिष्यते इति
विपरीतलक्षणा । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन ध्वनिना सदा विषादस्यैवावकाशो न
कदाचिदपि सुखलेश इति व्यज्यते ।

तदुक्त्यभिप्रायं ज्ञात्वाह— पश्य बुद्धरक्षिते ! विप्रतीपमुपालभ्यामहे ।
पश्येति निरूप्यतां गम्भीराक्षेप इत्यर्थः । विप्रतीपं प्रतिकूलम् ।

अथ विकल्प्य भङ्ग्या लवङ्गिकोपालम्भस्योपपन्नत्वं स्थापयति—विप्रतीपं
न वा विप्रतीपमिति । उभयथापि विदग्धैर्योजयितुं शक्यते । तत्त्वतस्तु एकैव-
कोटिः परिशिष्यत इत्यर्थः ।

“दोषानपि गुणीकर्तुं दोषीकर्तुं गुणानपि ।

शक्तो बाग्मी न तत्तथ्यं दोषा दोषा गुणा गुणाः ” ॥

इत्युक्तेः ।

तज्जिज्ञासया पृच्छति— कथमिव केन प्रकारेणैकस्योभयथा योजन-
मित्यर्थः ।

१. ‘मद—हुं बुद्ध’ छ. पाठः. २. ‘त्वं अहो वि उवा’ क. झ. न.
पाठः. ३. ‘लद्धं ह्य’ क. ज. पाठः

१. ‘विकल्पभङ्ग्या’ ज. पाठः.

बृद्धरक्षिता — जं दादु चत्तपाणदो भत्ता ण दधुभाणिदो एत्थ
नत्तजादोत्तेण एसो जणो ण उज्जालम्भणिज्जो । जं पि नववधुविरुद्धसरह-
सोवत्तमनस्सलणवेलम्भविच्छेद्विद्वहणुभावत्तणस्स भादुणो दे वाआ-
गद्धं किं पि अपरिघाणअं तेणं विआरीअदि के अहो त्ति ।

(यत्तावच्चरणान्तो भर्ता न बहुमानितः अत्र लज्जादोषेणैव जनो नो-
पालम्बनीयः । यद्यपि नववधुविरुद्धसरभसोपक्रमस्सलनवैलक्ष्यविच्छेदितमहानु-
भावत्वस्य भ्रातुस्ते वागतं किमप्यपरिघानकं तेन विचार्यते के दयमिति ।)

तत्प्रकारं दर्शयति — यत्तावच्चरणान्तो भर्ता न बहुमानितः; तावदा-
दापित्वविचारद्वाराभ्यांते प्रोक्त्यते, बहुमानः सत्कारः तत्प्रणयानुवर्तने न
लम्बितः, यदिनि एतत् तल्लु त्वया तदुपालम्भनिर्भिचनित्वाशङ्क्यते इत्यर्थः; अत्र
परिहारोऽस्तीत्याह — अत्र लज्जादोषेणैव जनो नोपालम्बनीयः । अत्र अस्मि-
न्ने लज्जादोषेण अतस्सुदुग्धत्वादिहेतुकेन लज्जारूपेण दोषेण; अथवा
लज्जाया अपराधेन,

“स्खलितं मम जानीयुरिति चिन्तासमुद्भवा ।

भानसी विक्रिया लज्जा र्थवृत्तिविरोधिनी ॥”

इति दिवादाः, एष जन इति माल्यभिनयः, नोपालम्बनीयः उपा-
लम्भनार्हतीति ‘विघ्नपिनुपालन्यापह’ इत्युक्तस्य प्रतिवचनम् । यद्यपि नववधु-
विरुद्धसरभसोपक्रमस्सलनवैलक्ष्यविच्छेदितमहानुभावत्वस्य भ्रातुस्ते वागतं किम-
प्यपरिघानकं तेन विचार्यते के दयमिति । नववधुः नवपरिणीता कन्या;
तद्विरुद्धस्य तत्प्रतिकूलस्य, कामशास्त्रे तस्य निषिद्धत्वात्, सरभसोपक्रमस्य
रमण्यमहितस्य स्ताम्भस्य;

१ ‘नववधो गता ण जं दादु चत्तपाणदो भत्ता’ न. पाठः. २. ‘जं पि
विच्छेद्विद्वहणुभा’ — ‘न न गत’ न. ट. ३. ‘जं पि विच्छेद्विद्वहणुभा’ छ म. ‘जं वि पिअसहि
विच्छेद्विद्वहणुभा’ — पाठः. ४. ‘रभसो’ क छ ज स न पाठः. ५. ‘विच्छेद्विद्वहणुभा’ न.
पाठः. ६. ‘जं पि अस्मदिघाण’ १, ‘किं अस्मदिघाणम्’ ज पाठः. ७. ‘तेण वुद्धे त्ति’
क छ ज ‘तेण वागतादि किं वागतादि वागता’ छ, ‘तेण वागतादि अत्रे त्ति’ ज पाठः.
८. ‘अहो त्ति’ क पाठः.

१ ‘नववधुविरुद्ध’ छ ज. ट. पाठः ;

किञ्च 'कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्तवनधि-
गतविश्वासैः प्रसङ्गमुपक्रम्यमाणः सद्यः संप्रयोगविद्वेषिण्यैः पुरुष
द्रोषेण्यो वा इति ।' एवं किंल कामसुखआरा आभणन्ति ।

“सर्वात्ययानपेक्षी तु त्वरावान् लङ्घितक्रमः ।

अशक्यः सोढुमन्यैश्च व्यापारो रभसः स्मृतः ॥”

इति दियाकरः, स्थूलनं प्रतिहतिः, शास्त्रार्थातिक्रमस्य विरुद्धफलत्वादिति
भावः, तद्वेतुकेन वैलक्ष्येण लज्जातिशयेन विच्छर्दितमुद्रान्तं, निरस्तमिति
यावत्, महानुभावत्वं वंशैश्वर्यश्रुतवयःपरिणामादिजनितं माहात्म्य येन,
'क्षमासारा हि साधवः' इति वचनात् । ते आतुरिति तदपराधस्य अस्मास्तु
सर्वासु सम्बन्धित्वाल्लज्जाजनकत्वमिति द्योतयति । द्राग्गतमिति कायिकं
ताडनादिकं तु समुचितमेव, शिक्षारूपत्वात् सत्क्षण एव वेदनाशमनाच्च,
वाचिकं तु मर्मावेत्त्वान्न कदाचिच्छाम्यतीति,

“वाक्सायका वदनाभिप्पतन्ति यैराहतः शोचति राज्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥”

इति ध्यासवचनादिति व्यञ्जयति । किमपीत्यतिपरुपतया दुर्वचत्वमाह ।
अपरिष्ठानकं—अप्यब्धिद्वान्नयं इति वा पाठः, अप्रतिष्ठानकं—योभ्यर्खलमुलङ्घ्य
प्रवृत्तिं, अक्रमवचनमित्यर्थः । तेन हेतुना विचार्यते निरूप्यते; 'केन जाणी-
अदि' इति वा पाठः, केन ज्ञायते । वयमिति नन्दनगृह्याणां ग्रहणम् । के इति
'एसो जणो ण उवाल्मभणिज्जो' इति मालत्या अनुपालभ्यकोटौ निवेशितत्वाद्
वयं तु कस्यां कक्ष्यायां निक्षेप्तव्याः उपालभ्यकोटौ वा उपालम्भककोटौ वेति
न ज्ञायते इत्यर्थः । 'नववधूविरुद्धे'ति, 'विच्छर्दितमहानुभावत्वे'ति, 'अप्रति-
ष्ठानकमि'ति स्फुटं दोषोद्धोर्षणायाः कृतिः मया तु न ज्ञायते, त्वमेव
मतिशास्त्रिणी निर्णयेऽस्य प्रमाणमिति सूचयन्ती भङ्ग्या वयमेवोपालभ्या इति

१. 'किञ्च (संस्कृतमाश्रित्य) कुसु' क. छ. ख. ज. पाठः. २. 'जा. संप्र' ख.
पाठः. ३. 'ण्यो भवन्ति । एवं' क. छ. ज. झ. ज, 'ण्यो भवन्ति पुरुद्वेषि' घ. पाठः. ४
'आभणन्ति' क, 'मन्तेन्ति' ज. पाठः.

१. 'कमिति' क. पाठः. २. 'सत्र परुष' ख. पाठः. ३. 'दुर्वचनत्व', ४.
'स्थानम्' ज. पाठः. ५. 'ते । ण जा' ख. छ. झ. 'ते जा' घ. पाठः. ६. 'पाठः—न ज्ञायते,
के वच' छ. छ. झ. पाठः. ७. 'ज्ञायते । के वच' छ. ज. पाठः. ८. 'उपालम्भकोटौ' ख. पाठः.
९. 'इत्यर्थात्'. १०. 'वोषणाकृति' ज. पाठः.

स्थापयतीति मन्तव्यम् । के इति पुल्लिङ्गान्तेन किंशब्देनोक्तिर्मन्दनस्य प्राधान्येन परामर्शदीक्षणाद्, अन्यथा का वयमिति वक्तव्यत्वात् ।

नववधूविरुद्धेत्युक्तमेव नन्दननिन्दनाय कामसूत्रसंवादानेन स्थापयति— किञ्चेति । अन्यच्च मया कथ्यते । मंदूहमात्रमिदमिति त्वया न मन्तव्यम् । शास्त्रार्थ एव मया प्रदर्श्यते इत्यर्थः । तदेव शास्त्रमुदाहरति—कुसुमसंघर्माण इत्यादि । पुष्परहस्यभावः, यथा कुसुमानि सद्यमादाय शिरसि धारितानि परमं सुखं शोभातिनयं च जनयन्ति, न तु करैतलकलनं विद्वदतरं क्षमन्ते, तथा योषितोऽप्युपलालनीयाः, न तु कदर्शनीयाः इत्यर्थः ,

“नैसर्गिकी सुरमिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न मुसलैरवताडनानि ।” इत्युक्तेः । इि प्रसिद्धौ । योषित इति स्त्रीमात्रस्यायं धर्मः, किं पुनः कन्यानामित्यर्थः, कन्याविसृम्भणप्रकरणपठितत्वात् । सुकुमारोपक्रमाः मृदूपायानुष्ठेयसम्प्रयोगाः, भवन्तीति शेषः । ता योषितः, तुर्विशेषे, अनधिगतविश्वासैः अप्राप्तविस्मयैः प्रसभं बलात्कारेण उपक्रम्यमाणाः मोक्तुमारभ्यमाणाः, सद्यस्तर्क्षण एव सम्प्रयोगविद्वेषिण्यः पुरुषसंसर्गविरागशीलाः । ततोऽपि वैरस्यमाह—पुरुषद्वेषिण्यो वेति । सम्प्रयोगमन्तरेणापि पुरुषमात्रमेव दर्शनस्पर्शनादिष्वपि द्वेष्टुं शीलं यासां ताः, वा । इति सूत्रसमाप्तौ । एवं किञ्चेति । एवमिति प्रकारे, ईदृशानां वचनानां बहुत्वात् । एवं किल कामसूत्रकाराः धामनन्तीति । किलेति प्रसिद्धौ । त्वयाप्यधीतत्वाद्विदित एवायमर्थ इति भावः । कामसूत्रकाराः नन्दीश्वरश्चेतुवाग्रव्याख्यानादयः, आसन्नन्ति अधीयते । इतिः श्रुतिवत् तदनुसारिण्यां स्त्रीवर्गस्मृतेरव्यभिचरितफलत्वमविचारणयित्वमन्यथाकरणे विरुद्धफलत्वं च व्यक्षयति । ‘कुसुमे’त्यादेः ‘पुरुषद्वेषिण्यो वे’त्यन्तन्य सूत्रस्य पाठानुकरणाद् ‘अनुकरणे तु सर्वेषां’ इत्युक्तेः साधुत्वात् संस्कृतत्वं, ‘एवं किल’ इत्यादेः स्वोक्तित्वात् प्राकृतत्वं चेति मन्तव्यम्, न तु संस्कृताश्रयणेन, तस्य स्ववचनविषयत्वात् ।

१. ‘संवादाने’ २. ‘मदामहमात्र’ ३. ‘प्रदर्शित इत्यर्थः’ ज. पाठः. ४. ‘विद्वदतरं’ स. द. पाठः. ५. ‘करकलनं’ ज. पाठः. ६. ‘कलनमपि दृष्ट’ ख. द. पाठः. ७. ‘विद्वदतरं’ स. पाठः. ८. ‘क्षणेमेव’, ९. ‘इतिः कामसूत्र’, १०. ‘कारे, वचना’ ११. ‘पञ्चा स्मृते’ ज. पाठः. १२. ‘चारित’ ख. ज. पाठः. १३. ‘संस्कृताश्रयणे’ क. ग. द. पाठः.

लंभदि न—(नानं) घरे घं पुरिता अम्भकाशो उव्वन्ति । णं
य को वि लज्जाप्यमाहणं अणव्वद्वं दुद्वमहणं कुलकुमारीअणं पद्वमि ति
वाआणळण पज्जान्तिदि । एदे कखे दे हिजअणल्लणिक्खेवा आपणं
सम्मग्गिज्जन्तदूतत्ता परयरणिवासरेग्गआरिणो मत्तापि म्हा, जाणं त्तिरे
इत्थिआजम्भलाहं तु पुच्छन्ति वान्यवा ।

साक्षिनिनि सत्यत्वना वनावैदग्ध्यनाह । धृहे धृहे पुरुषाः निय उद्-
हन्ति । न द कोऽपि लज्जाप्रसायनमनपराद्धमुपन्वमावं कुलकुमारीजनं
प्रनयनीयते वागनेन प्रज्वालयति । उद्बहन्ति विवहन्ति । दोऽपीत्युत्तमो
मन्यनोऽवमो वेत्यर्थः । लज्जेव प्रसाधनपराद्धारो वस्य, 'स्फुटननिभूपयति
नियन्तव' इत्युक्तेः । अनपराद्धः कदाचिदप्यपराधरहितः, तत्र हेतुः सुखः
हरिण्याग्नेरिवोद्यतिमः स्वभावो यस्य । कः खस्वनुन्मत्तः मिश्रु च पशु
न कन्याजनेषु न मांश्चादनिष्टनाचेष्टनानेप्यपि निष्कृष्टनेपाविष्टत्वमाचरेदिति
भावः । गुरुकुमारीजनं प्रगस्ते वधे जातं कुलस्य परिपालकं न कन्याजनम् ।
अनेन त्रिवर्गस्य तदायत्तत्वात् पण्यनारिवदानुकूल्ये परिग्रहः, प्रातिद्वल्ये
परित्यागश्च किं शक्यते वा अय उपपन्नो वेति द्योत्यते । प्रनयसि प्रभुः
स्वाम्यहमस्मीति । इतिहेतौ, अनेन हेतुना न पुनस्तद्वतेनापराधलेनेन
जेषणामेपनृत्य वस्तुनः परित्यागने परिलोलने को वा निवारयिता, तथापि
हिनीया भोद्विशुचिनेति भावः । वागनेलेन वचनरूपेणाग्निना, निरतिशय-
वेदनागंकत्वात् पुनःसन्धानाभावत्वाच्चासित्युत्पणम्,

‘वाचा दुल्लं वीमत्तं न संरोहति वाक्कृतम् ।’

इति महाभारतोक्तेः । प्रज्वालयति प्रदीपं करोति । प्रज्वालयति न पुन-
वेहर्तात्युक्तिः पुटपाकवत् सर्वदा ननःकवाथजननाद् अनस्मीकरणाच्च । एते

१. 'ला—घरे' क. पाठ. २. 'कुलकुमारीअ' क. ज. स. घ. पाठ. ३. 'ण
धु मेवि' क. स. घ. मेवि' क. ड. पाठः. ४. 'परावीणं' क. ज. घ. पाठ. ५.
'लंभद्वद्वमहणं' क. ६. 'सुद्वद्वद्वमहणं' स. ज. पाठ. ७. 'अणुल्लिज्ज' क. ८. पाठ

१. 'वाचासुम्भना' क. पाठ. २. 'मांश्चादनिष्ट' क. पाठ. ३. 'पि
निष्ट' क. ड. घ. निष्ट' क. स. घ. पाठ. ४. 'नच त्रिवर्ग' क. पाठः.
५. ६. 'मेवि' क. पाठः. ७. 'वाक्कृतं' क. स. घ. 'वाक्कृतं' क.
पाठ. ८. 'अवमो' क. घ. पाठः.

(गृहे गृहे पुरा दिय उद्धरन्ति । न च कोऽपि लज्जाप्रसाधनं
अनराद्धसुरस्वनाय कुरुकुमारीजनं प्रभवामीति वागनलेन प्रज्वालयति । एते
खलु ते हृदयशल्यनिक्षेपाः आमरणं संस्मर्यमाणदुस्सहाः परगृहनिवासवैराग्य-
कारिणो महापरिभवाः, येषां कृते स्त्रीजन्मलभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ।)

मदयन्ति का— सहि बुद्धरविखेद ! अदिर्दमिआ पिअसही
लवङ्गिआ । अवि गहन्तो को वि अवराहो किदो मं भादुणा ।

(सवि ! बुद्धरक्षिते ! अतिपरितापिता प्रियसखी लवङ्गिका । अपि
महान् कोऽप्यपराधः कृतो मे भ्रात्रा ।)

खलु ते हृदयशल्यनिक्षेपाः आमरणं संस्मर्यमाणदुस्सहाः परगृहनिवासवैराग्य-
कारिणो महापरिभवाः । खलुः प्रसिद्धा । एते लोकैर्दृश्यमानाः आमरणं
यावज्जीव हृदयशल्यनिक्षेपाः मनसि शल्यस्य शरफलस्य निखननरूपाः,
अन्तर्गथाकारित्वात् । संस्मर्यमाणत्वे दुस्सहाः अनुभवसमयादपि स्मरणे
स्मरणे मर्मच्छिदः । परशब्देन स्वपितृगेहादन्य उच्यते । अन्यदीयमवन-
निवासे वैराग्याभिर्देदं कर्तुं शीलं येषाम् । महापरिभवाः ताडनादिभ्योऽ-
प्यधिकास्तिरस्काराः । येषां कृते स्त्रीजन्मलभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः । येषां
कृते हेतोः, परिभवानां भाविनाभाशङ्कयेत्यर्थः, स्त्रीजन्मलभं स्ववशे स्त्रीणां
पश्यति जुगुप्सन्तं गृहन्ते, बान्धवाः पित्रादयः ।

“धिकं खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।

नराणां बुद्धसत्त्वानां कुले कन्यानिरूपणम् ॥”

इति महाभारतोक्तेः ।

‘एतस्मिन्निमित्तं जातनात्रार्थः कन्याभ्यः प्रयच्छन्ति सकलमश्रुविन्दुभि-
र्बान्धवाः’ इत्यादिबचनैः सासत्तादिभिः परमार्थतो दुःखितत्वं निश्चित्याह —
सहि बुद्धरक्षिते ! अतिपरितापिता प्रियसखी लवङ्गिका । अपि महान्
कोऽप्यपराधः कृतो मे भ्रात्रा । अपिः प्रश्ने । महानिति क्षुब्धेऽपराधे
सासत्तादेरनुपपत्तेः ।

१. ‘मुन्तोदिदा’, २. ‘न्तो कुरु को’ क पाठः. ३. ‘को वि मे भादुणा
कां उराधो किदो’ च छ ज ज. ‘दिम्मे भादुणा तह अपराधो किदो’ छ, ‘को वि मे
भादुणा काअपराधो’ च ज पाठः

१ ‘प्रत्यमानाः’ छ. ज. पाठः. २. ‘स्मरणा.’ ज. पाठः. ३. ‘एतस्मिन्निमित्तं’ क.
पाठः. ४. ‘भ्यः प्रय’ क, घ, छ, ज. पाठः.

मुहु - अह इ^३ । 'ण मे इमाए कोमारवन्गईए पओअणं' ति
ससवहं पडिण्णं कालज्ज मातभवणादो गिग्यदो ।

(अथ किम् । 'न मे अनया कौमारवन्धक्या प्रयोजनमि'ति सशपथं
प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः ।)

मन्त्रयन्तिका—(कर्णो पिवाय) अहो अदिक्कमो! अहो पमादो!
सहि लवङ्गिण! असमर्थस्मि दे भुहं दंसिदुस् । तह वि पभवामि त्ति
किं पि मन्तिस्ससू ।

(अहो अतिक्रमः! अहो प्रमादः! सखि लवङ्गिके! असमर्थास्मि ते
मुखं द्रष्टुम् । तथापि प्रभवामीति किमपि मन्त्रयिष्यामि ।)

अपराधेनोपन्यस्यति—अथ किन् । 'न मे अनया कौमारवन्धक्या प्रयो-
जनमि'ति सशपथं प्रतिज्ञा कृत्वा वासभवनान्निर्गतः इति प्रवेशकोक्तमेव सङ्घटयति ।

कर्णो पिवाय श्रवणपुटौ हस्ताभ्यामाच्छाद्य ,

“गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥”

इत्यादिसारणात् साधुनिन्दाश्रवणस्य प्रायश्चित्तं विधयेत्यर्थः । अहो अतिक्रमः ।
अहो प्रमादः । अतिक्रमः कैमातिलङ्घनं, कुलकन्याविषये तथा वक्तुमयुक्तत्वात् ।
तत्र हेतुः—प्रमादः अनवधानम् । अहो इत्याश्चर्ये । महानुभावस्य तस्य कथ-
मीदृशो बुद्धिदोषः राज्ञात इत्यर्थः । तदपराधेन लज्जिता आह— सखि
लवङ्गिके । असमर्थास्मि ते मुखं द्रष्टुम् । असमर्थ्या अशक्ता, ह्रियेति शेषः ।
आतुरनयनाश्रुत्वं मनसा समर्थयितुमुपक्रमते— तथापि प्रभवामीति किमपि

१. 'मुहु—'अहं सम्पदं इमाए छ. पाठः. २. 'इं'। मुहुं अद्वेहि। मद—सहि ।
हेतुः? मुहु—मम तुए सम्पदं कोमार' छ, 'इं? मुहुं एवं अद्वेहि। ण मे सम्पदं इमाए'
ज, 'इं? मुहुं अद्वेहि। तथा ण मम तुए सम्पदं कोमार' छ ज पाठः. ३. 'मुहु पि सम्पदं
' न न ज, 'मु. पि सम्पदं' घ. च. ट, 'मुहुं सम्पदं ददुं' छ. ज. पाठः.

४. 'कौमार' न. ट. छ ज पाठः. ५. 'कमलङ्घन' क. ग. छ. ज. पाठः.
६. 'अनवधान' ज. पाठः. ७. 'बुद्धिप्रक्षोभः' ट. झ. पाठः. ८. 'कालज्जयेति'
न पाठः.

लघुजिह्वा — साहीणो दे अयं जणो ।

(स्वार्धनस्ते अयं जनः ।)

सद्वचनित्वा — चिष्टदु दाव वम भादुणो दुस्नीलदा, अवशि-
ष्टाणञं च । तुमेहिं वि ईसिो वि रागदं जहचिच्चम गुवद्वणीओ जेण

मन्त्रगिध्यामि । तयाप्रीत्यपरावः द्रुतस्तेन भातु नामेत्यर्थः । प्रगवाप्ति
प्रियसर्वात्वाद् युष्माक्षिगृह्य वक्तुमहमविकृतास्तीत्यर्थः । क्षिणपीति यथाप्रति-
भातं किञ्चिदिति तत् सोढव्यमिति प्रार्थना ।

अथ तदनुमोदगनेन स्वामिलपितावतरणाय विसम्भसल्लापस्यावकाशं
वैदग्ध्यान् ददाति — स्वाधीनस्ते अयं जनः । स्वाधीनः तव वज्रे वर्तते,
अयं जनः मारुती अहं च । अनेन त्वद्वचसि न कदाचिदस्माकमीर्ष्येति
षोतयति ।

अथ मुहद्भावेनोपलब्धनुपक्रमतो — तिष्ठतु तावन्मम आतुर्दुस्नी-
लता, अपरिष्टनक्तन । दुस्नीलता दुष्टस्वभावता, अपरिष्टानक्तं चैपलत्वं
च, तिष्ठतु मेदानीं तद्वचनम्, तथात्वस्य परिद्वत्वादित्यर्थः । युष्माभिरपि
ईदृशोऽपि माग्नः दयाचित्तमनुवर्तनीयः, येन भर्ता एष इति । अपिगव्दो
युष्माकमपि सापराध्वलतस्त्येव न केवलं तस्येति सप्तचिनोति । ईदृशः
दुस्नीलत्वादिनितिष्ठः, अपिर्किमेने तस्मान्दैरमेव्यत्वेऽपीत्यर्थः, माग्नतं
पाणिग्रहणं निर्वृते, यथाचित्तं चिज्जननिकम् । इच्छासदृशमित्यर्थः, अनु-
वर्तनीयः परिचरणीयः । निर्गुणोऽप्यनुवर्तनीय इति किमियं राजाज्ञेत्वब्राह्म —
येन भवति । येनेति विभक्तिप्रतिलपक्रमव्ययं, इदं यस्मात्तस्मादित्यर्थः ।
अनेन श्रुतिन्मृग्यो राजाज्ञावदविचान्णीयत्व व्यज्यते,

“अशीलः दामपृच्छो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

साध्या णियोपचर्य. स्यात् सततं देववत् पतिः ॥”

‘चिष्टदु जेव्व म’ क. झ. व,
‘चिष्टदु जेव्व म’ ३ रि एषो गन्ध ५ पाठ

१ ‘च पत्त ५ पाठ

भक्ता एसो त्ति । ण अ तुहो इमस्स अणभिजौदाकखराहिक्खेवोवालम्भस्स
जं मूलं तं जाणध ।

(तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुश्शीलता, अपरिष्ठानकं च । युष्माभिरपि
तादृशोऽपि साम्प्रतं यथाचिन्मनुवर्तनीयः येन भर्ता एष इति । न च यूय-
मस्यानभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भस्य यन्मूलं तं जानीथ ।)

लवङ्गिका — अहो कंहं अक्खगअं जाणामो ?

(वयं कथमात्मगतं जानीमः ?)

इति मनुवचनात् । तदपराधस्य न केवलं दुश्शीलं मूलमन्यदप्यस्तीत्याह —
न च यूयमस्यानभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भस्य यन्मूलं तज्जानीथ । अनभि-
जातानामकुलीनानामक्षरैर्वचनैरधिक्षेपः परुषोक्तिः तेन उपालम्भो निन्दा,
तस्मै यन्मूलं निमिच्चम् ।

तदुक्त्यभिप्रायं लवङ्गिका जानाना अपि अजानानेवाह — वयं
कथमात्मगतं जानीमः । आत्मगतं मनसि स्थितं 'कथं जानीमः' 'वचन-
लिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः' इति न्यायात् त्वया कथिते ज्ञायते त्वदाकृतं, तत्
कथ्यतामित्यर्थः । 'असन्तअं' इति पाठे असत् मिथ्याभूतमित्यर्थः, तस्य
मूलाभावादिति भावः । 'ण वाआगअं' इति पाठे वाग्गतमपि कथं न जानीम
इति तद्विवक्षितार्थखण्डनाय सामिप्रायं वचनं, त्वञ्चातुर्दोश्शील्यमन्तरेण न
किञ्चिन्मूलं तच्च तद्वाचैव व्यक्तमित्यर्थः ।

१ 'त्ति । अण्णं च । ण अ' क, 'त्ति । अण्णं च । तुहो' झ. अ, 'त्ति तुहो' छ. ज.
'त्ति । लव—ण तुहो' ट. पाठः. २ 'स्म इत्थीअण अणभि', ३ 'जाददुरक्खर' क.
पाठः. ४. 'म्भदसणस्स' झ. अ, 'म्भस्स मूलं जाणाहि' ट. पाठ. ५. 'तं ण जा'
क. न. च. छ. झ. अ. पाठः. ६ 'लव—कंहं' फ. च. पाठः. ७ 'कंहं वाआगद पि,
णाम ण जा' क, 'कंहं वाआगअं पि ण जा' ख. च, 'कंहं वा वाआगअं पि ण जा' छ,
'कंहं असन्तं जा' ज, 'कंहं वाआमन्तिद वि ण जा' झ. अ, 'कंहं अन्तगअं जा' ट.
पाठः.

१ 'अभिजाताना अमलिनाना' अ. पाठः. २. 'तदुक्त्यभिप्रायं' ग. पाठः. ३
'कथितेन ज्ञा' ज. पाठः. ४. 'ते तथामकं त्वदाकृतं' ग. पाठः. ५. 'वचनं भ्रातु' क.
ज, 'वचनं यद् भ्रातु' ग. पाठः. ६. 'वक्तव्यमित्यर्थः' क, 'वक्ष्यामीत्यर्थः' ख. पाठः.

ननु—विद्वान् ज दाणिं तस्मिन् महाभारते कथ्यते किं पि
त्रिंशत् मातृदीपं वाचायाम् आसि तस्मिन् सत्त्वतोऽस्ति अदिशूम् गदो
प्रवादो, तं ननु एव विद्मः हि ।

(यदिदानीं तस्मिन् महाभारते मायवे किमपि किल मातृत्वा
या वाचायाम् तस्मिन् सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः प्रवादः, नत् खल्वेतद्
विजृम्भते ।)

उपाह्वयमूर्तं विवृणोति --- यदिदानीं तस्मिन् महाभारते मायवे
किमपि किल मातृत्वा वाचायाम् तस्मिन् सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः
प्रवादः, तत् सत्त्वतोऽस्ति विजृम्भते । तस्मिन्मिति सार्द्धलविमर्दसमयदृष्टत्वात्
मातृत्वाभवाभिनयः । अथवा तस्मिन्मिति सत्त्वप्रवेशाभिनयः । शाघदे
विषये द्वापार्यानुगमावपयत्वात् (१), अन्यथा तत्ताया अपरास्मिन्नुरागकथन-
स्यानोचितत्वात् । तिलेत्येति, गद्यापि श्रुतं कथ्यते, न मयि रोष्टव्यमिति
भावः । वाचायाम् अस्यादीनां मिथो वचनमेव, विवाहकार्यस्यान्यत्र निर्दिष्ट-
त्वात् ; अथवा 'दिद्विधा वृद्धिः पठिष्यन्नेत्येता महाभाओ',

तस्मिन् प्रभवति पूर्णपात्रदृष्ट्या

१. 'सर्वं तु मम हृदयं न जीवितं च ।' (११. १.),

'तस्मिन्मिति' एव एते प्रवादो' इत्यदित्यं गच्छात् ; आसीत्, तस्मिन्
विषये सर्वलोकस्य वाचायाम् तस्मिन् सर्वलोकस्यातिभूमिं परां काष्ठां,
सर्वलोकस्य सर्वतोऽप्युपगम्यमानं, प्रवादः अपवादः । इदानीमतिभूमिं गतः
प्रवाद इति नित्यत्वम् । अनेन 'अनुरागपवादस्तु वक्तव्योः सार्द्धलौकिकः'

१. 'तस्मिन्मिति' एव एते प्रवादो' इत्यदित्यं गच्छात् ; आसीत्, तस्मिन्
विषये सर्वलोकस्य वाचायाम् तस्मिन् सर्वलोकस्यातिभूमिं परां काष्ठां,
सर्वलोकस्य सर्वतोऽप्युपगम्यमानं, प्रवादः अपवादः । इदानीमतिभूमिं गतः
प्रवाद इति नित्यत्वम् । अनेन 'अनुरागपवादस्तु वक्तव्योः सार्द्धलौकिकः'

१. 'तस्मिन्मिति' एव एते प्रवादो' इत्यदित्यं गच्छात् ; आसीत्, तस्मिन्
विषये सर्वलोकस्य वाचायाम् तस्मिन् सर्वलोकस्यातिभूमिं परां काष्ठां,
सर्वलोकस्य सर्वतोऽप्युपगम्यमानं, प्रवादः अपवादः । इदानीमतिभूमिं गतः
प्रवाद इति नित्यत्वम् । अनेन 'अनुरागपवादस्तु वक्तव्योः सार्द्धलौकिकः'

ता णिअसंहि ! जहे से अहुणो अवक्खाहिणिवेसो णिरवसेसं
दिअआदो उद्धरीअदि तह करेध । अण्णधा महादोसो चि जाणिदं
भोदु ।

(तत् प्रियसखि ! यथास्या भर्तुरपक्षाभिनिवेशो निरवशेषं हृदयादुद्ध्रियते
तथा कुरुत । अन्यथा महादोषः लभेते शान्तं भवतु ।)

इत्यादि पूर्वोक्तमुपायोजयति । तत् तथा भूतं नस्तु, खलुरवधारणे, एतत्
नन्दनपुरुषवचनं भूत्या विजृम्भते परिणमति, तन्मनसि कृत्वा कौमार-
वैश्वकीति चारित्र्यदूषणं दुर्भाषणं तेन प्रयुक्तमित्यर्थः ।

तत् प्रियसखि ! यथास्या भर्तुरपक्षाभिनिवेशो निरवशेषं हृदया-
दुद्ध्रियते तथा कुरुत । अन्यथा महादोष इति शान्तं भवतु । भर्तृहृदया-
दस्या मालत्या अपक्षाभिनिवेशः विशदपक्षानुरागः निर्वन्धः, तदाशङ्केत्यर्थात्,
निरवशेषं साकर्येण उद्ध्रियते अपोष्यते यथा तथा कुरुत तथा तदावर्जनं
सर्वात्मना फलव्यम् । कुरुतेति बहुवचनेन मौग्ध्यान्मालत्या अपरिज्ञानेऽपि
युष्माभिः तदात्मभूताभिः सा शिक्षणीया रक्षणीया चेति द्योतयति । विपक्षे
बाधकमाह — अन्यथा तथा युष्माभिरक्रियमाणे, महादोषः महद् व्यसनं,
दम्भत्योः परस्परविरोधे गृहस्थैर् नानुपसन्नात्, कदाचिद् दुष्टायाः सियोऽ-
परित्यागोऽधिवेदनं वापि सम्भाव्यत इति भङ्ग्या सूचयति ।—

“विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् पैलीं विगहिताम् ।

न्यायितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥”

इति,

“मधपासत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसार्थिनी च सर्वदा ॥”

१. 'साहए जहे' छ. पाठः. २. 'ह एस भ' छ. पाठः. ३. 'अस भ' छ. पाठः. ४. 'माहुणो' छ. पाठः. ५. 'अवक्ख' छ. ज. पाठः. ६. 'अण्णधा' छ. पाठः. ७. 'महादोसो पमादो ति' छ. पाठः.

१. 'मुपयोजयति' छ. पाठः. २. 'वर्धयति' छ. छ. पाठः. ३. 'कुरुत । तत्र त' ज. पाठः. ४. 'अन्या' छ. छ. पाठः.

निष्ठायां न दृष्टं च । तदाशो दूराजन्ति विजयं यशु-राण
निष्ठायां दुरुभिर जे । ना भवत्तु ग. तन्नेराए ण पठिं ति ।

(निम्नलिखित, इति, निम्नलिखित, इति) अनुसूचित, इति
अनुसूचित, इति, अनुसूचित, इति, अनुसूचित, इति।

तन्नि, 'मन्त्रार्थस्योद्घोष' इति अस्तुवचनतः । ज्ञातं समन्वितं उपदेशत्वेन
एव गृह्यमाणं तन्नि इत्यनेनवाच्येन अतिना व्यज्यते ।

[illegible]

‘अनन्तानन्दप्रिय, तृणा न गन्तुं शक्नुते नैव सुखजनने ।’

परिभ्रमः, स्यात्प्राणिनां चित्तान्तरात् इति ध्यात्स्याथल्लवणनाशः । यतः
परिभ्रमः, स्यात्प्राणिनां चित्तान्तरात् इति ध्यात्स्याथल्लवणनाशः । यतः
परिभ्रमः, स्यात्प्राणिनां चित्तान्तरात् इति ध्यात्स्याथल्लवणनाशः । यतः

जां रश्मिपान्निभं नय्यात् नन्निवर्तयेत् ।

प्राज्ञः तर्ह्यहं न्यति हृत्यतो यथावत् ॥१॥

इति च तत्राचार्यो विरोधस्तथाह - सा रणह । सा रणह मयान्ति-
रणं न परिणमिष्यति । इत्यन्तित्येति रहषादुर्वाडा मयजातमेतद्विनि-
मयः । इति । अत्रोक्तं तत्राचार्यो नदन्मिताया हन्त । नास्मभ्य
परितः । तत्राचार्यो नदन्, इति । नयेतद्विनिमयः ।

[illegible]

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

लक्ष्यसिद्धिः — अहं असम्बद्धलोकप्रवादमोहिते ! अपेहि ।
ण तु ए सह मन्त्रहृत्सम् ।

(अयि असम्बद्धलोकप्रवादमोहिते ! अपेहि । न त्वया सह मन्त्र-
यिष्यामि ।)

यदयन्तिका — सहि ! प्रसीद । अहवा ण तुहो पुढं
मणिदाओ । चिद्ध । किं च अहो सच्चं जेव् सौहृदमज्जीविदं गाळिदि
जाणामो ।

(सखि ! प्रसीद । अथवा न यूयं प्रथमं भणिताः । तिष्ठतु । किञ्च
वयं सत्यमेव माधवमयजीवितां मालतीं जानीमः ।)

प्रणयकुपितारु — [अयि] असम्बद्धलोकप्रवादमोहिते ! अपेहि । न
त्वया सह मन्त्रयिष्यामि । असम्बद्धेन असत्यविषयत्वादघटितेन लोकस्येतर-
जनस्य प्रवादेन मोहिते व्याकुलितहृदये, अपेहि पुरतोऽपसर । त्वया
सह सल्लापं न करिष्यामि, उन्मत्तैः सह सम्भाषणस्यानाचित्यादिते भावः ।

अथ तां प्रसादयन्ती त्वोक्तेः परमार्थत्वसमर्थनेन 'असम्बद्धलोकप्रवाद-
मोहिते' इति तदुक्तिं प्रतिक्षिपति -- सहि ! प्रसीद मा कुप्य । अथवा
न यूयं प्रथमं भणिताः । अथवेति पूर्वोक्तव्यावृत्तौ, यूयं नालत्यादयः, प्रथमं
भणिताः लोकप्रवादपतितत्वेन मयोक्ता अथवा भविष्यद्व्यसनं मया पूर्वमेव
ज्ञापिता न भवथेति शेषः । तत्र युष्माकं विमतेरित्यर्थः । तिष्ठतु किञ्चिद्
क्षणमात्रं तूष्णीमाध्वम् । ततो मदुक्तमर्थं नवादयामीति भावः । संवादिनायोप-
क्रमते — किञ्च वयं सत्यमेव माधवमयजीवितां मालतीं जानीमः । वय-
मिति बुद्धरक्षिताग्रहणम् । सत्यमेव न लोकप्रवादमात्रेणेत्यर्थः । माधवमय-
जीवितां माधवात्मकप्राणाम् । तदप्राप्तौ मरणान्नपि सम्भाव्यत्वमनेन द्योत-
यति । न जानीम इति पाठे काका किन्न जानीम इति व्यज्यते ।

१ 'अयि अनावधारे' अयं १ घ पाठः २ 'लोकप्रवाद' छ पाठः ३ 'तुम्हें सिद्धि मन्त्रिद्वयं' क, 'तुम्हें सह मन्त्रिद्वयं' छ अ पाठः ४ 'द प्रसीद । अहवा' छ छ स. ज. पा. ५ 'तुम्हें सल्लाप क छ स. ज. पाठ. ६ 'सपकं' क, 'सच्चं' ल. घ पठ. ७ 'मालीवे मन्त्र' छ छ ज. ज. क पाठ. ८ 'जीवलोअं' क. घ. स. ज. पाठ. ९ 'दि न्हं ण जाणामो' क 'दि ण जाणामो' स घ छ पाठः.

१. 'अपरो' ल. 'पुरतो' छ स. ज. पाठ. २. 'विमातरिति' क. छ. ज. पाठ. ३. 'मते—वयं' क. अ. ग. घ. स. 'मते—किञ्च यत्सल' ज. पाठः.

[illegible][illegible]

१. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २. 'लोकेश्वर' - पृष्ठ ३. 'सर्वदा-
न' - पृष्ठ ४. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ५. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ६. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ ७. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ८. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ९. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ १०. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ११. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ १२. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ १३. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ १४. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ १५. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ १६. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ १७. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ १८. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ १९. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २०. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २१. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ २२. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २३. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २४. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ २५. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २६. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २७. 'सर्वज्ञ'
पृष्ठ २८. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ २९. 'सर्वज्ञ' - पृष्ठ ३०. 'सर्वज्ञ'

(क्रम ॥ १००) केतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्बल्यपृथग्भूतसुन्दरत्वं माधव-
सुन्दरनिर्माणं ननु तदर्थं विरचितकण्ठावलम्बनसङ्गीतं मालत्या माधवस्य च
प्रभातसङ्घट्टापण्डितपण्डितमरमणीयदर्शनं न विभावितं नरिणम् । किञ्च
तस्मिन् दिवसे कुसुमाक्षरपादपयन्तराध्यामुत्समसमये सविभ्रमोच्छसितकौतूह-
लयो सविलासमसृण-सञ्चरगचारुताकाविगजमानविभ्रमा अनङ्गसङ्गीताचार्य-
नर्तकसङ्घेन निर्मितनिजं वदन्त्यमुगन्तनोहरा मयापि ननु निरूपिता अनयोर्दृष्टि-

पण्डितस्य केतकीगर्भस्य कन्याकुलुमाभ्यन्तपत्राय विभ्रमो विलास इव
विभ्रमे तेषां आपण्डितसुदुर्गारजवन्द्यत्वाद्, अवयवानां दौर्बल्येन गगन्या
पृथग्भूतं त्वामादिशब्दतिरिक्तं सौन्दर्यं दृश्यं कण्ठावलम्बः कण्ठमूषणं
नन्वात्रं सङ्गीतं प्राग्वार्णापणं यत् । मालत्याः शरीरं, माधवस्य चेति
शरीरं नृणोति । विभावितं निरूपितम् । किञ्च तस्मिन् दिवसे कुसुमा-
क्षरपादपयन्तराध्यामुत्समसमये सविभ्रमोच्छसितकौतूहलयोः सविलासमसृण-
सञ्चरगचारुताकाविगजमानविभ्रमा अनङ्गसङ्गीताचार्यनर्तकसङ्घेन निर्मित-
निजं वदन्त्यमुगन्तनोहरा मयापि ननु निरूपिता अनयोर्दृष्टिसंभेदाः । तस्मिन् दि-
वसे कुसुमाक्षरपादपयन्तराध्यामुत्समसमये सविभ्रमोच्छसितकौतूहलं
कौतूहलं परस्परदर्शनादित्यपोऽनयोः । विभ्रमः स्वराजनितो मूषणादिविभ्रमो-
द्वयानः

‘विभ्रमस्त्वस्याज्ञाते भूषास्थानविपर्ययः ।’

इति धनिकः । सविलासमसृणं सङ्गीततया अनुलवणेन राश्वरणेन चारुः
सङ्गीतं नागदा ज्ञानिना तया विराजमानाः विभ्रमाः स्वरचरणादीनां
चेष्टादिशेषाः येषु, ‘नयनविलासमूलत्वाच्चेष्टाः विभ्रमचारुत्वस्य, ‘सर्वे भावा-
स्तुषि व्यज्यन्ते’ इति न्यासात् । अनङ्गसङ्घस्य सङ्गीताचार्यस्य नर्तकस्य
नर्तकसङ्घेन नर्तनं समग्रं पदरोपदेशेन गच्छिष्यलभजनितपक्षपात-
हाननं शिष्टतानेन निमित्तनिजं वदन्त्यः स्वतो मुग्धा अत एव मनोहराः ।
मयापि नान्यत्तन्त्रा गत्यत्ययः, मयापि साक्षान्निरूपिता दृष्टाः । तन्विति
मयापि नुदाभ्यां स्पष्टव्यं । नेति वा पाठः । तदानीं ‘दि’ चे’त्यत्र किमा
तान्त्रिकः । किं न निरूपिता इत्यर्थः । चन्द्रो हेत्वन्तरसमुच्चये । अनयोः

[illegible]

मन्त्रिणा— भद्र ! किं क्षाणि भवन् ?

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ग. नीम. न. प्रेष्टिर्न. दा. दर्शना परस्परव्यतिकरा । हंसन्तरनाह— किं
न. न. न. दा. प्रेष्टिर्न. दा. दर्शना परस्परव्यतिकरा । हंसन्तरनाह— किं
न. न. न. दा. प्रेष्टिर्न. दा. दर्शना परस्परव्यतिकरा । हंसन्तरनाह— किं

‘न नरीरुपेणाप’ पश्य भविष्यत् ।

[illegible]

सर्गः । निमित्तानामप्यस्य । मूर्तानिदुष्कृतिः चरा अथवति ।

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

10-17-68

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

• 2121 92 - 422-1-1-1 973

जीविदं पदाङ्गणे महाणुभावस्स
चेअणालन्तपिअणिपेदिआए तात्तदीए गअवदीए विअङ्गवअणोवण्णा-
रेण चोदिरेण हिअअं च जीविदं च माहवेण पारिणोपिअत्तणेण सअं
गोहे णिउत्त । अह लवंगिणं । तुए एव्व फणिदं पडिच्छिहो वरु
णो पिअसहीए अअं पसादो' ति ।

(यत्तस्य गम जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य चेतनालम्भप्रियनिवेदिकायै
मालत्यै भगवत्या विदग्धवचनोपन्यासेन चोदितेन हृदयं च जीवितं च माधवेन

मृतमर्धं प्रदायति— यत्तस्य गम जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य
चेतनालम्भप्रियनिवेदिकायै मालत्यै भगवत्या विदग्धवचनोपन्यासेन चोदितेन
हृदयं च जीवितं च माधवेन पारिणोपित्वेन स्वयद्वाहे नियुक्तम् । तस्येति
स्वरूपमाधुयशायदाज्ञप्यादिर्वाशष्टतयानुनवो व्यज्यते । एष जीवित-
प्रदायिन इति प्राणदानात्परस्मैपकारस्याभावात् ।

“एकत. क्तव' सर्वे समाप्तवरदाक्षिणाः ।

एततो भयमीनस्य प्राणिन' प्राणरक्षणम् ॥”

इति ज्ञानस्तुतस्य प्राणदानस्य कणात् परमोपकारित्वं तस्य स्वस्यास्य
छन्दस्य तत्प्रियान्देष्टुं तद्दर्शनादिषु औत्सुक्यं च पोतयति । व्यसनसमागमस्य
कामनुगोचरस्य च गाफत्यमनेन प्रकाशयति कविः । महानुभावस्य तादृ-
ग्यालङ्घ्यापादनमगर्थो निरतिशयः प्रभावो यस्येति तत्पराक्रमे अद्भुतबुद्धिः प्रका-
शयते । चेतनेत्यादिना 'दिष्टिअं वट्टसि पडिवण्णचेअणो महाभाओ' इत्युक्त-
मनुनास्यति । भगवत्या भगवत्या विदग्धवचनोपन्यासेन अग्राम्येण
'वत्स माधव ! दिष्ट्या वर्धितोऽसि । मालत्या सोऽयमवसर' प्रीतिदायस्य
स्वैवन्तरेण वचनप्रस्तावेन हेतुना । 'प्राणसमा त्वया सम्भावनीया' इति वचनस्य

१ 'अ क्त् तत्त' ५ अ. न क्त् जन' ८. पाठः २ 'आपडिलम्भ' ८.
८. ११. ४१. 'मालम्भ' ८ पाठः ३ 'ददीविअअह' ८ छ. न. १२. न पाठः.
४ 'पारिणोपि' ५ 'माहचारसे णिउत्तं', ६ 'अह अ लवंग', ७ 'ए
तात्त दीए' ८ न. न. 'ए वि ताह एव्वं द' ८, ए क्त् एव्वं ५' ८. पाठः

१. 'प्राणिनो ८. ८. ७. ८. पाठः. २. 'परिरक्षणम्' ८. ८. पाठः.

तद्वत्तं कुरु अ परिरक्षितास्मि; दिदृक्षा अ विअडसंसलुत्ताणपरिणाहि-
नैवत्तल्लज्जं किञ्जरठज्जजरिद्विद्वत्तात्तापीडहारिणा कुरुणाधणेण मम
किद्विद्वत्तुपन्नसअल्लमहाविहाअवज्जपज्जरअहा ॥; नारिदो अ सो दुड्डसावद-
हारत्तसुरो ।

(सखि! जर स्तः, येन तस्मिन् दिवसे विकटदुष्टशार्दूलवपातगोचरं
गता अशरणा मुहूर्तसन्निहितेन पीवरभुजस्तम्भाम्भविता निष्कारणबान्धवेन
सकलभुवन सारनिजनेहोपहारयादृशं कृत्वा परिरक्षितास्मि; विधृताश्च विकट-
मांसलोत्तानपरिणाहिपक्षस्यजोज्ज्वलितजरठजर्जरितमुक्तालतापीडहारिणा कुरुणा-
धनेन मत्कृतं निमज्जत्सकलैस्त्रयनिकायवज्रपञ्जरप्रहराः; मारितश्च स दुष्ट-
श्चापदमहाराक्षसः ।)

परिरक्षितास्मि । स्तः सरेति वीप्सया तत्रादरो ध्वन्यते । तस्मिन् दिवसे
कृष्णचतुर्वर्तीति । विकटस्य विस्तीर्णस्य दुष्टशार्दूलवपातस्य तदुल्लवनस्य
गोचरं विषयः । अशरणा हतविद्रावितपरिजनत्वाद् रक्षितृरहितेत्यप्रतीकारत्वं
द्योतयति । शरणशक्तिहितेनेति पूर्वसंस्तवाभावः ख्याप्यते ।

‘कह वि तुळगाघडिआहि आगमसुद्धं’

रति सेता । १ च निष्कारणनानावहेतुः । पीवरायां पीनारयां भुजस्तम्भाभ्यां
वृत्तोन्मुक्तमठिनायनत्वात् स्थूणाकारायां बाहुभ्याम्, सङ्गमायिता मध्ये प्रविक्रय
मन्थपाकिक्य पृष्ठतः प्रतिष्ठाप्यानुगृहीता । निष्कारणबान्धवेन कारणं
पूर्वोपहारादिमन्तरेण बन्धुत्वमाश्रितवता,

‘कार्यं विना भवति यः शरणं स बन्धुः ।’

१. त्रि । २. अ । ३. अ । ४. अ । ५. अ । ६. अ । ७. अ । ८. अ । ९. अ । १०. अ । ११. अ । १२. अ । १३. अ । १४. अ । १५. अ । १६. अ । १७. अ । १८. अ । १९. अ । २०. अ । २१. अ । २२. अ । २३. अ । २४. अ । २५. अ । २६. अ । २७. अ । २८. अ । २९. अ । ३०. अ । ३१. अ । ३२. अ । ३३. अ । ३४. अ । ३५. अ । ३६. अ । ३७. अ । ३८. अ । ३९. अ । ४०. अ । ४१. अ । ४२. अ । ४३. अ । ४४. अ । ४५. अ । ४६. अ । ४७. अ । ४८. अ । ४९. अ । ५०. अ । ५१. अ । ५२. अ । ५३. अ । ५४. अ । ५५. अ । ५६. अ । ५७. अ । ५८. अ । ५९. अ । ६०. अ । ६१. अ । ६२. अ । ६३. अ । ६४. अ । ६५. अ । ६६. अ । ६७. अ । ६८. अ । ६९. अ । ७०. अ । ७१. अ । ७२. अ । ७३. अ । ७४. अ । ७५. अ । ७६. अ । ७७. अ । ७८. अ । ७९. अ । ८०. अ । ८१. अ । ८२. अ । ८३. अ । ८४. अ । ८५. अ । ८६. अ । ८७. अ । ८८. अ । ८९. अ । ९०. अ । ९१. अ । ९२. अ । ९३. अ । ९४. अ । ९५. अ । ९६. अ । ९७. अ । ९८. अ । ९९. अ । १००. अ ।

[illegible]

निर्वाहः सप्तः। हस्तः नवः दुर्गः १।

[illegible]

‘हमे जगिष्ठिन’ स जेष्ठिनमे निरासितम् ।

[illegible][illegible]

अदयन्ति^१— (सलज्ज) सहि^२ कौसं मं उवहससि^३ । णं भणामि^४
उव्वेअअदि तासि^५ अण्णिरवेकलव्ववसाइणो कदन्तकवल्लिज्जन्त-
जीविद्वलापोडि^६ अण्णगणैरओवआरिणो जणस्स संकहा^७ णामगणं
पि ति ।

(सन्धि ! कस्तान्मासुपहससि । ननु भणामि उद्वेजयति तादृशस्यात्म-
निरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवलीक्रियमाणजीवितबलात्कारप्रत्यानयनगुरूप-
कारिणो जनस्य सङ्कथा नामग्रहणमपि इति ।)

इति धनिकः । राक्षसमलङ्कारः, संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनात् ; अपरतुतप्रशंसा
च, कार्यमुखेन कारणस्य नकरन्दानुरागस्य प्रतीतेः ; निदर्शना च, आकृति-
सदृशीमाकृतिमित्युपमापरिकल्पनात् ॥ १ ॥

अथ लज्जया स्वाभिप्रायं छादयति --- सन्धि ! कस्तान्मासुपहससि
कुतो हेतोर्मा मन्यथा सम्भाव्योपात्मभसे । न खलु चिन्तितोऽर्थः पुलकस्वेद-
कम्पादिहेतुः येनारुह्योऽस्य इत्यर्थः । तर्हि कोऽन्य इत्यत्राह — ननु भणामि
उद्वेजयति तादृशस्यात्मनिरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवलीक्रियमाणजीवितबला-
त्कारप्रत्यानयनगुरूपकारिणो जनस्य सङ्कथा नामग्रहणमपीति । उद्वेजयति
माग्नयति । ‘ओविजी भयचलनयोः’ इति धातुः । भयग्रहणात् तत्कार्य-
त्वेनापि पुलकादीनामुपपत्तिः मर्थ्यत । तादृशस्येति तृणीकृतशार्दूल-
विक्रमत्वमाह — आत्मनिरपेक्षव्यवसायिनः स्वगरीरापायशङ्कारहितनिश्च-
यस्य । कृतान्तेन यमेन, कृतान्ततया व्याघ्रोऽध्यवसीयते, संहर्तृत्वात् ।
अथवा तद्द्वारेणापि प्रमत्तैव संहर्तृत्वात् स एवोच्यते । कवलीक्रियमाणस्य
प्रत्यमाणस्य, न तु कवलीकरिष्यमाणस्येत्यवतरत्तन्निश्चायित्वं द्योत्यते । जीवि-
तस्य बलात्कारतः प्रत्यानयनेन ।

‘अन्यदन्मकृतं कर्म देवं पौरुषमैहिकम् ।

विमक्ते कर्मणि त्रेधा श्रेष्ठमध्याधमत्वनः ॥

१. ‘अद— ताहि’ रा. पाठ. २. ‘कौसं मं’ अ. व. पाठ. ३. ‘मि णिवावेदि
मं तां च. अ. ‘मि उव्वेअन्नि तां छ. ‘मि णिवावआन्ते सं तां’ झ. व. पाठ.
४. ‘गुरदरोवआरिणो’ क. पाठ. ५. ‘कधासु णाम’ क. झ. व. ‘कहासेत्तस्सं णाम
ज. पाठः. ६. ‘णमुमरणं’ अ. क. ‘णमुमरणं’ झ. घ. ‘णं मुमरणं अ. ज. पाठः.

१. ‘हास्या इत्यर्थः’ ज. पाठः.

(स्वेदादीन् विहारान् नाटयति ।)

बुद्धरक्षिता --- अस्मत्स्थशरीरे पिअसहि ! उब्धिभण्णाह सह-
वासिणीए मालदीए ।

(अस्वस्थशरीरे प्रियसखि ! उद्भिक्ता स्मः सहवासिन्या मालत्याः ।)

प्रकारेण गाढानामुरसि गगानां नखराणां ग्रहारेणाधातेन वा वेदना तीव्रा रुजा
तस्यालम्बेन प्राप्त्या विस्मरितः समोपितः शरीररङ्गो अहम्भावो यस्य
सङ्कलितेन वेदनाजनितेन मोहेन मूर्च्छया निमीलन्नयनकुवलयद्वयं यत् ।
भूमिविन्मसितायाः क्षितितलनिमग्नायाः असि यष्टेः सङ्गपट्टिकाया निष्ठ-
रुणेनावलम्बेन धीरं निश्चलं धारितः शरीरसारो देहबलं देहश्रेष्ठो वा यस्य ।
मदयन्तिकानिमित्तमिति कृतज्ञः ॥ त्वस्या लवीप्रस्त्वं व द्योतयति । विच्छ-
र्दितमहामहार्घजीवलोकः विच्छर्दितः परित्यक्तः अतिशयेन महार्घः विशिष्टः
जात्यायुर्भोगलक्षणपुण्यफलानुभवसाधनत्वाद् बहुमूल्यः । महार्घशब्दस्य तथैव
रूढत्वात् महाशब्देन समाप्तः । अथवा महान्मह उत्सवः अर्घः पूजा च यस्मिन्-
नित्यर्घः । 'मह उत्सव उत्सवः' इत्यमरः, 'अर्घ्यं पूजाप्रतिक्रियौ' इति वैज-
यन्ती । जीवलोकः जीवानां मनुष्याणां लोकः, भारतवर्षमित्यर्थः, तस्य
स्वर्गतोऽभ्यर्हितत्वात् ।

“गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥”

इत्यादिवचनैः, तत्रापि लोकोत्तरज्ञानैश्वर्यरूपसौभाग्यादिगुणगणवरेण्यस्य ब्राह्मण-
स्यागण्यजन्मान्तरसञ्चितपुण्यविशेषजन्यत्वात् तदेव मत्प्राणतृणपरित्राणाय तेन
तृणायापि न मतमिति उपकारगौरवं द्योतयति ।

“ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥”

इत्यादिमनुवचनात् ।

१ (स्वेदं नाट) छ पाठः । २ 'बुद्ध - (शरीरमस्याः स्पृशन्ती) - न, चवासिदं
यिथसहीए शरीरेण । मद- (सलज्जं - झ व) पिअसहि ! अवेहि । उब्धिभण्णाह सह-
वासिणीए वासम्भेग । लव ---' क. झ व. 'बुद्ध - (शरीरमस्याः स्पृशन्ती) अस्मत्स्थ-
शरीरे ! व जा वसिद शरीरेण मअरन्दसमाअमोच्छुक्कं । मद - (सलज्जं) साहि !
अवेहि अवेहि उब्धिभण्णाह सहवासिणीए मालदीए । लव ---' ज पाठ ३ 'उब्धिभण्ण-
सहावा पिअसहीए माल' छ. पाठः

॥ इति मन्त्रः ॥ नमोऽपि शक्तिभ्यं जानीम । तत् प्रसीद ।
(तन्म न्य देवता । जहं द्विस्तम्भान्ननक्या श्रीशेषानुत्त निष्ठाम् ।)

अथ तदभिप्रायान्नमनस्य युक्तमेवेन तानुपायतः प्रेरयति — अस्वस्थ-
नरीतिं विन्यसि । विन्यासः सहात्मिन्या मान्त्या । अस्वस्थं कृत्व-
पण्डित्यादियोगैः द्विजनी नानाये मानमिति । शरीरं यस्या इत्यामन्त्रणेन शरीरा-
जयस्य सर्वं प्रकाशयते । द्विजिति दृष्ट्या संवर्णन्यसनमनुभूयत इति द्योतयति ।
उद्भिन्ना स्मः प्रकाशयति । अथ 'त्वक्त्या'दित्यादिवाचोयुक्तिः
प्रकाशयति । सहवासान्न्या सह यस्तु मील यस्या । मालन्त्याः सहवासिन्ये-
तेषां तस्याः सन्निभेणाप्य-रस्य शिदित्तयादन्यथापि तल्लिङ्गैस्तद्वृत्त-
मानस्यं प्रकाशयते ।

[illegible]

बुद्धरक्षिता — सहि ! सोहणं लवङ्गिआए भणिदं ।

(सखि ! शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।)

मदयन्तिका — विधेअहि सम्पेअं पिअसैहीणं ।

(विधेयास्मि साम्प्रतं प्रियसख्योः ।)

लवङ्गिका — जइ एव्वं ता कहेहि कंहं णु दे कालो गच्छदि त्ति ।

(यद्येवं तत् कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति ।)

मदयन्तिका — निसामेहि पिअसैहि । मम हि बुद्धरक्खिदा पक्खवाट्ठपच्चण्ण पुढमं जेव्व तस्सि जणै अविरलुक्कण्ठमणोरहं हिअअं

तदुक्तिमुपोद्बलयति — सखि ! शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।

मुग्धतया तदभिप्रायपतिता आह — विधेयास्मि साम्प्रतं प्रियसख्योः । विधेया वशवर्तिनी, 'पुरविजयी करुणाविधेयचेताः' इतिवत् ।

अथ तन्मुखारविन्दनिष्पन्दिनेन प्रणयवचनमकरन्देन मकरन्देन्दीवरमानन्दयितुं द्वारमारचयति—यद्येवं तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति । यद्येवमिति अस्माकं विधेयासि चेदित्यर्थः । तत्र तस्मात्, कथय वञ्चनं मा कृथा इति भावः । नुः प्रश्नद्योतकमव्ययम् । 'प्रश्ने विकल्पे नुः स्विच्च' इति वैजयन्ती । कथं केन प्रकारेण ते रात्रिन्दिवमतिक्रामतीति पृच्छयसे, उत्कण्ठादुःखावकुण्ठतचित्तत्वादिति यावत् ।

अथ भङ्ग्या कालक्षेपप्रकारमाह — निश्चमय प्रियसखि ! शृण्वित्यर्थः । मम हि बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिन् जने अविरलोत्कण्ठामनोरथं हृदयमासीत् । बुद्धरक्षितायाः पक्षपातेन स्नेहेन यः प्रत्ययः तद्गुणेषु विश्वासः तेन, प्रथममेव दर्शनात् प्रागेव अविरलया निरन्तरया उत्कण्ठया प्राप्त्याशया

१. 'बुद्ध-सोहणं' क. झ. पाठः. २. 'आ मणादि' क झ व पाठः. ३. 'मद-सहि ! विधेअहि' ट पाठः. ४. 'म्पदं सहीणं' ज. पाठः. ५. 'सहीण' छ. पाठः. ६. 'सहि मम बुद्ध' क. क. ज. झ म, 'सहि-बुद्ध' ख छ. ट. पाठः. ७. 'जणे अदिभूमि गओ अणुराओ । अवि अ तस्सि जणे भीरुदुव्वरन्तकादुहलुक्कण्ठ' क, 'जणे अदि. भूमि गओ अणुराओ । तह अविरलुक्कण्ठ' छ, 'जणे भरिदुव्वरन्तकोदुहलुक्कण्ठ' झ व. पाठः

आसि । तदो विधिणिओअदुव्वुत्तदंसणां अ दुव्वारदारुणांआसंसङ्गदुःख-
सैन्दावद्वज्जन्तचित्तविहङ्गन्तजीविआसंसाविआंभेगपुव्वराव्वङ्गसङ्गलिद-
मअणहुअवहुदामदाहदुसहायासदुम्भणाअन्तपरिअणा पचाशामोवखमत्त-
सुलहमिच्चुणिव्वाणपडिऊलुबुद्धरक्खिदावअणवडिद्धिदावेसवइअरविसंठुळा
इमं जीअलोकपरिवर्त्तणमणुभवामि ।

(निशमय प्रियसखि । मम हि बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्ययेन प्रथममेव
त्वास्मिन् जने अविरलोत्कण्ठामनोरथं हृदयमीसीत् । ततो विधिनियोगदुर्वृत्त-
दर्शना च दुर्वारदारुणायाससङ्गदुःखसन्तापदह्यमानचित्तविषट्मानजीविताशंसा-
विजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गसङ्कलितमदनहुतवहोदामदाहदुस्सहायासदुर्मनायमानपरि-
जना प्रत्याशामोक्षमात्रसुरुभमृत्युनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षितावचनवर्धितावेश-
व्यतिकरविसंस्थुळा इमं जीवलोकपरिवर्तनमनुभवामि ।)

मनोरथः सङ्करूपसन्तानो यस्मिन्नित्यनेन 'असन्दृष्टाकारयोरसंस्कृतयोरपि दूती-
प्रत्ययात्' इति वात्स्यायननीत्युक्तं निदर्शितमिति वेदितव्यम् । ततो विधि-
नियोगदुर्वृत्तदर्शना च दुर्वारदारुणायाससङ्गदुःखसन्तापदह्यमानचित्तविषट्मान-
जीविताशंसाविजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गसङ्कलितमदनहुतवहोदामदाहदुस्सहायासदुर्म-

१ 'णिओअणिव्वुत्त' क ख. घ. ङ. छ. झ. ञ, 'णिओइअचिर-
णिउत्त' ज. पाठ. २ 'णा भविभ दुव्वार' क. ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. पाठ. ३.
'णणङ्गदुःख' क झ. ञ. पाठः. ४ 'सदुःख' ज पाठ. ५. 'सन्दाविदुक्कण्डिअ-
चित्त' क, 'सन्दावइज्जन्त' ख. घ, 'सन्दावणाणद्वज्जन्त' छ, 'सन्दाविदकङ्गन्तचित्त'
झ ञ. पाठ ६ 'आ संभाविअहि । विअम्मिपुदव्व' क झ ञ, 'आसङ्गाविथम्मि'
घ, 'आसंसादूरविआम्मि' छ, 'आसा दूरविआम्मि' ज. पाठ. ७. 'सङ्गसंज्वलित' क,
सङ्गसङ्गमिळिअ' छ, 'सङ्गप्पज्जलणमअण' ज, 'सङ्गप्पज्जाळिद' झ. ञ पाठः. ८.
'हदामदुसहा' क पाठः ९, 'शाविमोक्ख' क ख. ज. झ. ञ. पाठः १०. 'मग्ग-
णिन्वाण' ख पाठः ११. 'णविवडिदा' ज. पाठ १२. 'वत्तमणु' क ख ङ. छ. ज. पाठः.

१. 'नः इत्युक्तं' ख ङ छ ज. झ. पाठः. २. 'निदर्जनं वेदि' ग. पाठ.
३. 'निर्वृत्त' ख. ग. ङ. झ. पाठः. ४. 'तासाविजृ' क पाठः. ५.
'जृम्भितपूर्व' ख. ग, 'जृम्भिपूर्व' ङ. झ. पाठः. ६. 'दामदुस्स' क. ग. छ. ज. पाठः.

नायमानपरिजना प्रत्याशामोक्षमात्रमुलभमृत्युनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षितावचनवर्धितोवगव्यनिकरविसंस्थुला इमं जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । विधेर्नियोगेन ईश्वरस्याज्ञया सग्रादितं अर्थात् तस्य दर्शनं यस्याः, शार्दूलावस्कन्दसमये यहच्छयोपनतवान् । दुर्वारदारुणायासेन निष्प्रतीकारक्रूरशरीराभिघातेन सङ्गदुःखसन्तापेन स्नेहदुःखज्वरेण दह्यमानहृदयतया विश्लिष्यन्ती प्राणधारणप्रार्थना यस्याः । सङ्गदुःखेत्यालम्बनविभावसम्पदुक्ता । विजृम्भितेन पूर्वस्मादधिकं प्रसृतेनेति स्तम्भकम्पाद्यनुभावगलान्यादिव्यभिचारपोष उक्तः । अपूर्वेण अननुभूतपूर्वेणेत्यनभ्यासादसह्यवेगत्वं प्रकाश्यते । सर्वाङ्गसङ्कलितेन सकलशरीरव्याप्तेन भदनदुःखतवहोदोमदाहेन दुस्सहो य आयासः कुसुमशयनतलविवेष्टनोत्थानपर्यटननिषदनादिकं क्षणे क्षणे शरीरकलेशः तेन दुर्भनायमानः विषीदत् परिजनो यस्याः । प्रत्याशा कालेन प्राप्स्यत इति बुद्धिः, तन्मोक्षमात्रे तस्याः खण्डन एव सुलभस्य अकृच्छ्रेण प्राप्यस्य, प्रत्याशयैव प्राणानां धार्यमाणत्वात्, मृत्युनिर्वाणस्य मरणमुखस्य प्रतिकूलेन विरोधिना बुद्धरक्षिताया वचनेन, एवं कृते एवं भविष्यति, अद्य भविष्यति, श्वो वा भविष्यतीति प्रत्याशाजनकेनेत्यर्थाद्, वर्धितस्यावेशस्य तद्विषयनिर्वन्धस्य व्यतिकरेण मिश्रणेन ;

“अतः परतरं नान्यन्ममास्तीति त्वरान्विता ।

एकाग्रा मानसी वृत्तिरावेश इति कीर्तितः ॥”

इति दिवाकरः; विसंस्थुला चञ्चला अन्यतरकोटिपरिग्रहासमर्था इत्यर्थः । इमं इदानीमप्यनुभूयमानं जीवलोकपरिवर्तं मर्त्यलोकस्य पूर्वावस्थातोऽन्यथाभावम् ।

“यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ।

तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥”

इति रामायणोक्तप्रकारमनुभवामीत्यर्थः ।

१. 'तावेगव्यतिकर' ख पाठः. २. 'योपगत' ज. पाठः. ३. 'निष्प्रतीक्षातक्रर'
पाठः. ४. 'हामदहनेन' क ग पाठः. ५. 'तलवेष्टन' ग. पाठः.

सङ्कल्पसिविणएसु अ मणोरहुँम्मादमोहिदा पेक्खामि तं जणं ।
तह पियसहि! मुहुर्त्तमुदूढविस्मयविश्रुद्धलोद्वेल्लद्विस्तीर्यमाणरक्तनेत्रपुण्डरीक-
विभाविताविओब्धेअडामरप्ररूढमैरेयदर्पं णिच्छामि ।

(सङ्कल्पस्वप्नयोश्च मनोरथोन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । तथा
प्रियसाखि! मुहूर्त्तमुदूढविस्मयविश्रुद्धलोद्वेल्लद्विस्तीर्यमाणरक्तनेत्रपुण्डरीकत्वविभा-
वितोद्वेगडाडामरप्ररूढमैरेयदर्पं निध्यायामि ।)

सङ्कल्पस्वप्नयोश्च मनोरथोन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । सङ्कल्पे
ध्याने स्वप्नावस्थाया च, मनोरथोन्मादमोहिता तमेवमालिङ्गामि, एवं
चुम्बामि, तेन सह एवं प्रणयकुपिता वर्तिष्य इत्यादिरूपा चिन्तैव उन्मादो भ्रान्तिः
अपरमार्थतया तेन विचिचीकृतेति पश्यामीत्यत्र हेतुः । साक्षात्कारबुद्धिमेव
द्योतयितुं पश्यामीत्युक्तिः । दर्शनप्रकारमेवोपपादयति— तथा प्रियसाखि!
मुहूर्त्तमुदूढविस्मयविश्रुद्धलोद्वेल्लद्विस्तीर्यमाणरक्तनेत्रपुण्डरीकत्वविभाविताविओब्धेअडामर-
प्ररूढमैरेयदर्पं निध्यायामि । तथेति तथाभावः श्रूयतामित्यर्थः । मुहूर्त्त
कञ्चित्कालं उदूढो विस्मयो येन, अनेन स्तिमितत्वमुक्तम्, विश्रुद्धलोद्वेल्लत्
निरवग्रहचपलं विस्तीर्यमाणं विकसद् रक्तं अरुणं नेत्रपुण्डरीकं यस्य,
तद्भावन्तथाविधनेत्रपुण्डरीकत्वम् । अनेन बहुभाववर्जितरञ्जितत्वं व्यज्यते ।
अत आह— तेन विभावितः प्रकाशित उद्वेगः उद्भूतो मदवेगः, तेन
डाडामरः भयङ्करः, प्ररूढः समग्रः, स्वकार्यकरणाद् द्रढीभूतः, मैरेयदर्पः
मधुपानजनितो विकारविशेषो यस्य,

१ 'सङ्कल्पचिन्ताए 'सिविण' ज. पाठः. २. 'सिविणन्तरेसु' क ज.
झ. ञ. पाठः. ३. 'हुँदाममोहिदा' ड छ. पाठ. ४ 'पेक्खामि अ तं' क. घ पाठ.
५. 'णं । सो वि पिय' क झ. ञ पाठः. ६. 'ताणिव्वूढ' क. झ. ञ 'तसमुग्गूढ'
छ. पाठ. ७. 'विसंनुल्लव्वेळ्ळ' क. ख. छ ज झ ञ. ट पाठ. ८ 'थरथरा-
अन्त' ख घ. छ, 'वित्थारिपेरन्तणालरत्त' ज पाठ ९. 'न्तल्लिदणत्त' क झ. पाठः.
१०. 'ताण्डयुम्मडण्ट' क. ज झ. ञ पाठ ११ 'अमदमुण्णिदं विअ चिरं
णिन्नाअदि' क झ. 'अदप्पं चिरं णि' ख घ. छ, 'अमदमुम्मन्तसील णिव्वण्णेदि'
ज, 'अदप्प विअ चिरं णिन्नाअदि मं ।' झ पाठ.

१. 'तथाभावि श्रूयता' क. ग. छ. ज पाठ. २. 'अत्र आह' क. पाठ.

किञ्च कवलितारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसघोसवध्वरवखलिद-
गम्भीरभारदीभरिदकर्णविवरं पिप् । मदअन्तिर्णै ! त्ति वाहरदि ।
अह वाहरन्तो कोवुवुत्तुत्तरीअञ्चलावलम्बनपराहनसमुत्तरङ्गणीसासधम-
धमाअन्तहिअअं समुत्तासेदि ।

(किञ्च कवलितारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसघोषध्वरवखलितगम्भीर-
भारतीभरितकर्णविवरं प्रिये मदयन्तिके ! इति व्याहरति । अथ व्याहरन्
कोपोद्वृत्तोत्तरीयाञ्चलावलम्बनपराभवसमुत्तरङ्गनिश्वासाधमधमायमानहृदयां समु-
न्नासयति ।)

“प्रीतिनिर्वृतिनिम्नानामरागविषयेऽपि यः ।

प्रवृत्तिं कुरुते भावः पुंसां दर्पः स उच्यते ॥”

इति दिवाकरः । मैरेयदर्पग्रहणं स्वप्ने मैरेयपानदर्शनस्य भविष्यन्मङ्गलसूचक-
त्वात् ।

“पौष्करे स्वर्णपात्रे वा घृतपायसभोजनम् ।

दधिक्षीराशनं पानं मैरेयस्यामृतस्य वा ॥”

इति शुभस्वप्नाधिकारे गुरुदेवः । रागिण्या गुणदोषविचारमूढया स्वसम्भोगा
नुगुण्येन सङ्कल्पात्, सङ्कल्पेऽपि मैरेयग्रहणोपपत्तिर्न तु तस्य द्विजश्रेष्ठस्य
ताच्छील्यात्,

“सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न पिवेत् सुराम् ॥”

इति द्विजादेर्निषेधात् । निध्यायामि पश्यामि । ‘निध्यानमवलोकनम्’ इति
वैजयन्ती ।

किं च कवलितारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसघोषध्वर-

१. ‘गगदगम्भीर’ छ. पाठः. २. ‘रणीहादुणिभरिअ’ छ. पाठः. ३
‘रं न पिप्’ क, ‘रं पि पिप्’ ख. पाठः. ४. ‘ए एहि त्ति’ क, ‘ए त्ति मं वा’ ख
छ. छ. ज. ज. ट. पाठः. ५. ‘ववहरइ’ छ. पाठः. ६. ‘अथ अ पप्फुरन्तपओह-
रुच्छळदुत्तरीअअंअञ्चलावलम्बनपरिभवेण ससम्भमुत्तरङ्गधमधमा’ क. ख, ‘अथ अ
पप्फुरन्तपओहरुच्छळदुत्तरीअञ्चलावलम्बनपरिभवेण ससम्भमुत्तरङ्गधमधमा’ झ. पाठः.
७. ‘णावराहेण विसमुत्तरङ्गधमधमा’ छ, ‘णपराहवेण ससम्भमुत्तरङ्गधमधमा’ ज. पाठः.
८. ‘अं मं समु’ क. छ. झ. ख. पाठः..

१. ‘संरम्भानुगुण्येन’ क. छ, ‘संरम्भरागानुगुण्येन’ ग, ‘सम्भोगानुकूल्ये’ ज. पाठः.

२. ‘कल्पनात्’ क. ग. छ. ज. पाठः.

सहसा विसृज्य संसृज्यैव सरिदं तत्क्षणकठोरकोमलतण्णा अन्त-
वाहुर्धन्वणावधारिअपआं रुग्णमं विह्वलन्तमेहलावळअसन्दाणिज्जन्त-
स्खलितगम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं 'प्रिये मदयन्तिके' इति व्याहरति ।
आस्वादितैः कमलकिञ्जल्कैः कषायः कण्ठस्य तु वररसप्रसादितकण्ठनालस्य,
अरविन्दकेसराणां 'कनकधरसत्वात् । तथा कषायद्रव्यस्कन्धे 'पद्मापद्मक-
पद्मपुष्पनागकेसरे'त्यादिना सङ्ग्रहे गणितत्वात् ,

‘तत्राद्या मारुत घ्नन्ति त्रयस्तिक्कादयः कफम् ।’

इति तिक्तकटुकपायाणां वैद्यके कफहरत्ववचनात्, ‘चूताङ्कुरास्वादकषाय-
कण्ठः’ इति कुमारसम्भवे प्रयोगाच्च । कलहंसस्य हंसविशेषस्य घोषवद्
घर्घरा अस्पष्टा स्खलिता मध्ये मध्ये निरुद्धनिर्गमा । घर्घरात्वं स्खलितत्वं च मैरे-
याविकारात् । भस्मीरनिर्हादिनी महापुरुषसम्यन्धित्वात्, ‘त्रिगम्भीरः षड्भक्तः’
इति सामुद्रिकवचनात्, भारती वाक् तथा भरितं पूरितं कर्णविवरं श्रवण-
रन्ध्रं यथा भवति तथा, व्याहरति कथयति । अथ व्याहरन् कोपौद्वृत्तो-
त्तरीयाध्वलावलम्बनपराभवसमुत्तरङ्गनिश्वासाधमधमायमानहृदया समुत्रासयति ।
कोपेन कौमारदूषणोपक्रमजनितेनागमनविलम्बहेतुकेन वा उद्वृत्तां परावृत्तां,
तदानीमुत्तरीयाध्वलावलम्बरूपेण परिभवेण, कुलकुमारीजनस्य स्तनांशुका-
कर्षणानौचित्यात्, समुत्तरङ्गैरुपपरि प्रवर्तमानैः निश्वासैः, धमधमेति वैपमान-
प्रकारानुकरणं धमधमायमानं हृदयं यस्याः । समुत्रासयति यदि मम प्रतिकूलं
वर्तसे ततो नखविलेखदन्तक्षतादिभिर्दूषयित्वा सखीभ्यो दर्शयिष्यामीति भीष-
यतीत्यर्थः । ‘अप्रतिपद्यमानां च भीषयेत् । अहं तव दन्तपदमधरे करिष्यामि,
स्तनपृष्ठे वा नखपदम् ।’ इत्यादिवात्स्यायनवचनात् ।

सहसा विसृष्टपुलापसृतां तत्क्षणकठोरकोमलार्द्राभवद्वाहुवन्धना-
पवारितपयोधरोद्गमां विधत्मानमेखलावल्यसन्दान्यमानव्यापृतोरुप्रतिषिद्ध-

१. ‘अंशुलापसरिदं’ क अ, ‘अंशुलिआपसरिअकोवादे तत्क्षण’ छ.
‘अशोभारितकवण’ ज, ‘अंशुअमोसरिअ’ झ पाठः. २. ‘कमलदण्डाधमाणकाहु’ क.
ज. छ अ, ‘कण्ठकितकमलनाळकोमलह्’ अनाण’ छ पाठः. ३. ‘कलहुलतण्णा’ छ पाठः.
४. ‘तन्धणावारिअ’ ग घ छ च ट, ‘वध्धणापरिवारिअ’ छ. पाठः. ५. ‘विह्वलन्त-
विभल्लमे’ छ ट, ‘विकलन्तमे’ द, ‘विह्वलन्तवौहमे’ च, ‘विह्वलन्तविभल्लमे’ ज. पाठः.

१०. ‘विह्वलमार्गा । घर्घर’ क. पाठः. ११. ‘परिवर्तमानै’ क. ग. छ. ज.
पाठः. १२. ‘कठोरसमकोमला’ ज. पाठः.

वाहुडोरुपडिसिद्धविष्पदीवगमणं पडिऊळाविणिहित्तिसंव्वपअरपअत्त-
 णिन्वत्तिअमुहुत्तकोवावराअदुस्सवपरुसीकदहिअं सिणिद्धपुणरुत्तपेद्धळ-
 कोअणविभाविदासेत्तचित्तसारं उवहसिअ विउणवाहुदण्डावेड्डणिच्चेड्डणि-
 व्वत्तिअं पिअसहि ! परूढसंदूळकररुहोरप्फविअडपत्तावलीपसाहणुत्ताण-
 वक्खत्तथळनिट्टुरणिवेसणीसहं कहुअ सावेअविहुअमत्थआविद्धकवरी-
 विणिहिदकरपरिग्गहाअग्गिहुणमिअणिच्चळमुहावयवत्तच्छन्दविळासिअ-
 विअड्डवअणकमळो वामकपोल्लमूलचिरणिहित्तविप्फुरन्तपुअिदाहर-
 संमुग्गममणुहरप्फसणिप्फरपुळ्ळअसरीरसोहं उल्लसिदसज्जसाणन्दविसम-
 संम्ममवळणमोहसन्थरप्पुणन्तचेअणं किं पि किं पि दुव्विणीदसाहसा-
 णुरुवव्वसाओ मं अंअभत्थेदि णामेत्ति ।

विप्रतीपगमनां प्रतिकूलविनिहितसर्वाकारप्रयत्ननिर्वर्तितमुहूर्तकोपोपरागदुःख-
 परुषीकृतहृदयां स्निग्धपुनरुक्तपक्षमललोचनाविभाविताशेषचित्तसारां उपहस्य
 द्विगुणवाहुदण्डावेष्टनिश्चेष्टनिवर्तितां प्रियसखि ! परूढशार्दूलकररुहवज्रविकट-

१ 'पीडरोह' क ज झ. ज 'पअडोर' ख पाठः २ 'ऊळावादिणि पि मं
 अच्चाअरपअत्त' क. 'ऊळावादिणि पि संव्व' ज 'ऊळावादिणि पि अच्चाअरपेअत्त' झ. ज
 पाठः ३ 'सव्वाआर' ख घ च, 'सव्वादर' छ ज. पाठः ४. 'आरणिन्व-
 त्तिअ' च पाठः ५. 'पळ्ळत्तलोअण' क. ज झ ज पाठः ६. 'विळोअण' ट. पाठः
 ७. 'मारं मं उवहसादे । दिडण क झ ज गठ ८. 'निअज्जिअवाहु' छ. ज पाठः
 ९. 'चन्धाअट्ट' ख पाठः १०. 'सदूळकररुहोरकर' क ज झ ज. पाठः ११.
 'करप्पहारविअड' क छ ज झ ज पाठः १२. 'पत्ताळि' च. पाठः १३.
 'णिंदणसाहसं' च, 'गिवेसणं सअ कहुअ' छ. पाठः १४. 'आव' क, 'आवत्तिअ'
 ज. पाठः १५. 'विद्धविट्टुरविणिहिद' ट पाठः १६. 'परिग्गहपुञ्जीकिहुण'
 ज पाठः १७. 'विळासिदविअड्ड' क, 'विळासाविदविअड्ड' झ, 'विळासाविमड्ड' छ.
 च. 'विळासविअड्ड' छ, 'विळासाविअड्ड' झ. ज पाठः १८. 'वामगण्डचिर'
 छ, 'वामगण्डमूल' झ क. पाठः १९. 'पप्फुरन्त' क. ज. झ. ज. पाठः.
 २०. 'समुग्गदमणु' क झ. ज, 'समुग्गमणु' ख. छ. च. छ. ट. पाठः. २१.
 'हरसचअनारसदमणहरक्कस्सिदसरीर' ज पाठः २२. 'णिप्फरुद्धसिअसरीर'
 क, 'णिप्फरुद्धसूसाविअसरीर' ख ट. च. ट, 'णिप्फरुद्धसूअसरीर' छ. पाठः २३.
 'सम्मममोह' छ घ. च. ट, 'सम्मममणहरसंवलणमोह' ज. पाठः. २४. 'ममन्तलो-
 अणं' क ख. झ ज; 'ममन्तचेअणं' घ. च छ. ज. ट. पाठः. २५. 'किं
 पि दुं' क. च. छ झ. ज पाठः. २६. 'अणअभत्थणीअ अअभत्थेदि ।' क झ,
 'अअभत्थेदि एणं ।' छ, 'अअभत्थेदि । एव्वं णाम पिअमहि ।' ख ज पाठः.

१. 'पक्षमललोचना' क. ग. छ. ज. पाठः

(सहसा विसृष्टसुखापसृता तत्क्षणकठोरकोमलार्द्राभवद्बाहुबन्धनाप-
वारितपयोधरोद्गमां विघटमानमेखलावलयसन्दान्यमानव्यापृतोरुप्रतिषिद्ध-
विप्रतीपगमनां प्रतिकूलविनिहितसर्वाकारप्रयत्ननिर्वर्णितमुहूर्तकोपोपरागदुःख-
परुषीकृतहृदयां स्निग्धपुनरुक्तपक्ष्मललोचनाविभाविताशेषचित्तसारां उपहस्य
द्विगुणबाहुदण्डावेष्टनिन्देष्टनिवर्तितां, प्रियसखि !, प्ररूढशार्दूलकररुहवज्रविकट-
पद्मावलीप्रसाधनोत्तानवक्षस्थलनिष्ठुरनिवेशनिस्सहा कृत्वा सावेगविधुतमस्तका-
विद्धकवरीविनिहितकरपरिश्रमाभिभूतोन्नमितनिश्चलमुखावयवस्वच्छन्दविलासित-
विदग्धवदनकमलो वामरूपोलमूलचिरनिहितविस्फुरत्पुञ्जिताधरसमुद्रमनोहर-
स्पर्शनिर्भरपुलकितशरीरशोभां उल्लसितसाध्वसानन्दविषमसम्भ्रमवलनमोहमन्थर-
द्यूर्णमानचेतनां किमपि किमपि दुर्विनीतसाहसानुरूपव्यवसायो मामभ्यर्थयते
नामेति ।)

पद्मावलीप्रसाधनोत्तानवक्षस्थलनिष्ठुरनिवेशनिस्सहां कृत्वा सावेगविधुतमस्तका-
विद्धकवरीविनिहितकरपरिश्रमाभिभूतोन्नमितनिश्चलमुखावयवस्वच्छन्दविलासित
विदग्धवदनकमलो वामरूपोलमूलचिरनिहितविस्फुरत्पुञ्जिताधरसमुद्रमनोहर-
स्पर्शनिर्भरपुलकितशरीरशोभां उल्लसितसाध्वसानन्दविषमसम्भ्रमवलनमोहमन्थर-
द्यूर्णमानचेतनां, किमपि किमपि दुर्विनीतसाहसानुरूपव्यवसायो मामभ्यर्थयते
नामेति । सहसेति अत्यन्तोपरोधो मा भूदिति, [विस्फुट्या] विसर्जितां,
विमुक्तोत्तरीयामिति यावत्, सुखेन शीघ्रं परतोऽपलुतां धावितां, तत्क्षणे
तदीयस्पर्शसमये कठोरयोः कण्टकितत्वेन कर्कशयोः क्लोमलयोः मृदुतया
अवसन्नयोः आर्द्राभवतोः स्विन्नयोः—‘तण्णाभा’ आर्द्र, ‘महुतण्णापसरन्तणव-
कुमुमरओ’ इतिवत्—बाह्वोर्बन्धनेन रक्षितकबन्धनेन अपवारितः छादितो हठा-
स्लेपभयेन पयोधरोद्गमः स्वनमुकुलं यया । विघटमानेन विगलता मेखलावलयेन
वृत्ताकारेण क्राञ्चीपाथेन सन्दान्यमानाभ्यां वध्यमानाभ्यां व्यापृताभ्यां गमनाय
प्रवर्तमानाभ्यां, अथवा भावचिह्नैर्स्फुरिताभ्यां ऊरुभ्यां प्रतिषिद्धं निवारितं

१ ‘मूलनिहित’ न पाठः. २. ‘पुरतोऽपलुतां’ न पाठः. ३ ‘बन्धनेन’
न. पाठः. ४. ‘भावचिह्नत्वेन’ उ. ट. अ. पाठः. ५. ‘स्फुटिताभ्यां’ ड. ज. पाठः.

विप्रतीपयमनं पराङ्मुखगमनं यस्याः । अतिकूलविनिहितं तदभिलषित-
विरुद्धतया कृतं, न तु प्रतिकूलतया स्थितमिति तथात्नस्य बलाज्जाटितत्वं ध्वन्यते,
सर्वप्रकारप्रयत्ननिर्वर्तितेन प्रयत्नविरचितभ्रुकुटीभीषणत्वादिप्रकाशितेन मुहूर्त-
कोपोपरागेण क्षणमात्रकोपरञ्चितत्वेन दुःखपरुषीकृतं कृच्छ्राद्विकृतं कृतं
हृदयं यमा । स्निग्धाभ्यां स्नेहगुणविशिष्टाभ्यां पुनरुक्तपक्ष्मलाभ्यां पूर्व-
सान्द्राभ्यां तदालोकनकृतहृष्टाद् द्विगुणपक्ष्मलाभ्यां लोचनाभ्यां विभावितः
तस्मै प्रकाशितः अशेषः समग्रः चित्तसारो मनसोऽनुरागरूपः सारो यस्याः ;
अथवा पित्तस्य सारो द्रवमिति विपरीतलक्षणया एतावदस्या हृदयस्य बलं
न किञ्चिदिति कर्षेज्ज्वाभ्यां लोचनाभ्यां कथितमित्यर्थः ; अथवा बहिर्नाटित
एव कोपो न हृदयपूर्वकः, तस्मात् स्वैरमभियुज्यतामिति प्रेरित इवेत्यर्थः । कुट्ट-
मिताख्यो भावोऽत्र सूचितः ।

‘रसानन्दात् कुट्टमिते कुप्येत् केशाधरग्रहे ।’^१

इति धनिकः । उपहस्य मद्भाषपरिज्ञानाद्विहस्येत्यर्थः । श्रुता किणीभूता
[शार्दूलकररुहवज्राणां] शार्दूलनखकुल्लिखानां विकटा विशाला या पत्रादली
अणुरेखाविन्यासविशेषः तैव प्रसाधनं विभूषणं यस्य, तस्मिन् उत्ताने
विस्तारिते वक्षःस्थले निष्ठुरनिवेशनेन निर्दयनिवसनेन, निस्तृप्तं निष्पन्दां
कृत्वा, सावेगं सक्रोधं विधुतेन अस्तकेन शिरसा विद्धायां गलितबन्धतया
पतितायां कवर्था केशपाशे विनिहितस्य करस्य परिग्रहेण दृढसङ्गहेण अशि-
भूतस्य उज्ज्वलितस्य मुखस्य—‘ओअगिङ्ग’ क्षमिभूत, ‘ओअगइतुङ्गअसो’
इति सेतूक्तप्रयोगाद्—अजयवेषु एकदेशेषु, कलाटनवनकपोलोष्ठान्तर्भुजेष्वित्यर्थः,
स्वच्छन्दविलासितं स्वेच्छया व्यापारितं, निवारकाभावात् विदग्धं निमित्तक-
स्फुरितकषट्ठितकेषु कन्याचुम्बनेषु शिक्षितमित्यर्थः, [वदनकमलो] मुखपद्मं
यस्मिन् । “बलात्कारेण नियुक्ता मुखे मुखमाधत्ते न विरेष्टते तन्निमित्तकम्” इत्यादि
कामसूत्रकमस्वाश्र मोहनं पेदितव्यम् । वायकपोलभूते चिरजिहितस्य
विस्फुरतः मुञ्जितस्य कुङ्कुमलितस्य अधरसमुद्गतस्य ओष्ठसम्पुटस्य मनोहरेण
स्पर्शेन [पुलकिता] रोमाञ्चिता शरीरशोभा यस्याः ; “उच्छूनकं प्रवाल-
माणश्च कपोले कर्णपूरवच्चुम्बनं दशनच्छेद्यमिति सव्यकपोलमण्डनानि”

१. ‘अतः बहिः’ इ. इ. झ. पाठः.

२. ‘नाशित एव’ ग. घ. झ. पाठः.

३. ‘सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रहे’ इति मुद्रितपाठः ४. ‘कुङ्कुमलीकृतस्य’
ज. पाठः.

पिञ्जलं हीरामयत्नं सन्तं अनुभूयिष्यं ह्येति सुष्णारण्यप्रणिहं पुणो
दि सन्दसादणी विभावेसि जीवलोभं ति ।

(प्रियसखीसमक्षं सर्वमनुभूय ह्यदिति शून्यारण्यसन्निभं पुनरपि मन्द-
भागिनी विभावयामि जीवलोभमिति ।)

इति वचनात्; दामरपौलग्रहणं स्त्रीणां ग्रामभागस्य कामफलाधिष्ठानत्वाच्च ।
“तन्तोष्ठसंयोगाभ्यासनिष्पादनात् प्रवालमण्यैः सिद्धिः, तदेव पीडनादुच्छूनकं”
इति वचनात्तदर्थं विस्फुरत्पुञ्जितावरेत्याद्युक्तिः । सल्लसितेन उद्भूतेन साध्वसेन
कन्यात्वजनितेन कम्पेन आनन्देन प्रियसमागमहेतुर्हेन परमसुखेन च विषमो
बहुविधः सन्भ्रजो व्याकुलत्वं तेन यो मोहः कर्तव्यपरिधानं तेन मन्थरं मन्दं
[घूर्णमाना] भ्रमन्ती चेतसा बुद्धिर्यस्याः । किमपीति अनुचितत्वादव्यप-
देशत्वं, वीप्सया बहुविधत्व च द्योत्यते; स्वगनोरभामुरूपानालिङ्गनचुम्बन-
विशेषान् सन्भोगविशेषांधेत्यर्थः । तेन हेतुगाह — दुर्विनीतसाहस्रानुरूप-
व्यवसाय इति । दुर्विनीतानामविवेकिनां यत् साहसमविचारितानुष्ठानं तदनुसृत्यः
तत्सदृशो व्यवसायो निश्चयो यस्येति मदनोक्त्यन्तरेभापि स्वयमेव स्वाभिलषि-
तेऽसौ प्रवर्तत इति चोत्तरमिति । अभ्यर्थयते नात्रेति अभ्यर्थनस्य विडम्बनत्वा-
न्नामरानन्देन क्रोधोपगमः कुत्सनं वा व्यज्यते इति ।

प्रियसखीसमक्षं सर्वमनुभूय ह्यदिति शून्यारण्यसन्निभं पुनरपि मन्द-
भागिनी विभावयामि जीवलोभमिति । [इति:] प्रकारे, एकः प्रकारः कथितः,
अन्येऽपि प्रकारभेदाः क्षणे क्षणे अनुभूयन्त इत्यर्थः । प्रियसखीसमक्षं बुद्ध-
रक्षितादीनां सन्निधाविति स्वसप्तत्ययोरनियतकालभावित्वमाह, सर्वं वृत्तान्तम्,
[अनुभूय] ताक्षात्कृत्य, ह्यदिति, तन्मध्ये प्रबोधव्याख्येययोः सम्भवादवृत्तत्वं

१. ‘गहि एनवग’ क. ज. प. ज. पाठः. २. ‘एतदो अस्ति’ क. ज.
पाठः. ३. ‘नत्ति पण्डितुदा सुष्णा’ छ. ज. झ. ञ. पाठः. ४. ‘सुष्णसाणेगमं’
घ. पाठः.

१. ‘अत्र’ ज. पाठः. २. ‘मद्विचारतोऽनुष्ठान’ क. पाठः. ३.
‘तद्विचारोऽव्ययार्थः’ क. र. ग. घ. ङ. पाठः. ४. ‘इत्येत्यर्थः’ घ. पाठः.

सहस्रलिङ्गा—(दिहस्य) सहि मदयन्ति। फुटमाचक्ष्वहि —
अवि तस्मिन् अवसरे सविभ्रमं ईसिहामदिजसन्नुद्धरक्षिदाविलोक्षण-
गिरुविहं पारेअणादो वि दोअणिज्जं दे आसणमसूरकं सद्यनीय-
पच्छदपटो वा हेहि किं न वेत्ति ।

(सहि) मदयन्तिके फुटमाचक्ष्व—अपि तस्मिन्नवसरे सविभ्रममीषद्वास-
विकसद्बुद्धगतिताविलोचननिरूपितं परिजनतोऽपि गोपनीयं ते आसनमसूरकं
अयनीयप्रच्छदपटो वा भवति किं न वेत्ति ।)

प्रकाश्यते, शून्यारण्यसन्निभं निर्जनवनमादृश्यादुद्वेगकरं, पुनरपीति पूर्वं
प्रबुद्धामन्धाया दुःसहहतुत्वात् तैवावस्था पुनरप्यनुभूयत इति प्रतीयते,
मन्दसागिर्नाति स्वमायं नृत्यमृदा, विभावयामि पश्यामि, जीवलोकं
मर्त्यलोकमिति दैन्यं च व्यज्यते ।

अथ तां तस्मिन्नर्थे स्थिरयितुं ग्राम्यनृप्यग्राह्यपरिहासत्वेन पृच्छति —
सहि मदयन्तिके! फुटमाचक्ष्व — अपि तस्मिन्नवसरे सविभ्रममीषद्वासविकसद्-
बुद्धगतिताविलोचननिरूपितं परिजनतोऽपि गोपनीयं ते आसनमसूरकं अयनीय-
प्रच्छदपटो वा भवति किं न वेत्ति । अपि! प्रश्ने, तस्मिन्नवसरे तस्मिन्नवस्था-
पनागमस्तनये, सविभ्रमं सविलसन्निति परिजनापरिज्ञानाय व्याजप्रयोगः,
शेडामेन मन्दहासेन विकसद्बुद्ध्यां बुद्धश्रिताविलोचनाभ्यां निरूपितं
दृष्टं, परिजनादपि रक्षणायं, रहस्यमेदमथाद् आसनमसूरकं आसिकार्थं
नम्रद्विजवद् दृष्टोद्धतमृगं पट्टोपधानम् — 'नातिदूरं सूनौ दृष्टास्तरणमसूरकं

१. 'सहि' क. छ. गठः. २. 'मदेहि' ख, 'मावन्निव्रजाने—तस्मिन्'
क. गठः. ३. 'अथ तस्मिन्' क. झ. ख. गठः. ४. 'सरे सिनेहविभ्रममुन्मत्त-
हसं' क. छ. ग. 'सरे सिनेहविभ्रममुन्मत्तहसं' ज. गठः. ५. 'लोअअणात् गिरु'
क. गठः. ६. 'जं मन्मत्तमन्मत्तं सुविक्रमिन्मुच्ययोग्यपच्छदपटो होदि'
छ. गठः. ७. 'दि विभ्रममृगं सुनिर्दिष्टं पच्छद' झ. पाठः. ८. 'पच्छदपटोदारिद्र्यं
हंसि' क. 'मन्दहासागिर्नाति हेवि' ख. गठः.

१. 'सूना इति' क. गठः. २. 'नम्रद्वि' क. झ. पाठः. ३. 'परिज्ञानाद्व्याज-
प्रयोगः' क. ग. छ. 'परिज्ञानं पट्टाजं' झ. पाठः. ४. 'स्वगोपधानं' झ. पाठः.

मन्दप्रान्तिता — माह अलिष्टपरिहासशीले ! अपेहि ।

(अयि अलिष्टपरिहासशीले ! अपेहि ।)

दुष्टरक्षिता — सहि मन्दप्रान्तिने ! मालतीप्रियसखी इह
एव ईरिसाह जाणादि ।

(अयि मन्दप्रान्तिने ! मालतीप्रियसखी इह एव ईदृशानि जानते !)

मन्दप्रान्तिता — सा क्व इह मालदि भवद्गृह ।

(मा खल्वेवं मालतीमुपहस ।)

आकर्षकलङ्कार 'नृपतरु' इति वात्स्यायनवचनान्, 'मसूरजोपधानानि'
इति हर्षचरितोक्तम् — शृङ्गदीप्यच्छदयः शृङ्गमूर्तीतलास्तरणवत्, वेति
विकल्पने, आसनशयनयोरनिवन्मात् । अपि शब्दार्थे किं वा न भवतीत्या-
चक्षेदेत्यन्वयः ।

सासूयमाह — अयि अलिष्टपरिहासशीले ! अपेहि अनुचितनर्म-
शीले । परतोऽपसरति ।

तस्या वैत्क्ष्म्यमपनयति — सहि मन्दप्रान्तिने । मालतीप्रियसखी
इत्यनेन ईदृशानि जानाति । मालत्या मदनवेदनासाक्षिणीत्यादियं क्वञ्जिका ।
एवकारेण न तु यद्यपि व्यतिरेको ध्वन्यते । ईदृशानि वस्तूनि ग्राम्याणी-
त्यर्थः ।

मालतीश्रवणभयादाह — सा खल्वेवं मालतीमुपहस । एवमित्य-
वित्यव्योतनेन तदुपहासो मम न प्रिय इति भावः ।

१ 'म' -- (सा इह) अयि च 'म' -- अचिह्नं ट पाठः २.
'समस्तपरिहास' च न म. य, 'अलिष्टपरिहास' ट पाठः ३ 'हि । न तु ए
सा मन्तिमम । दुष्ट -- 'न' पाठः ४ 'सखी क्व इरिसाह' एव मन्तिदुं
नानि । न न न पाठः ५ 'म' -- म' क म, ज पाठः ६
'समस्त' ट पाठः

बुद्धरक्षिता — सहि मदअन्तिए ! पुच्छिस्सं दाणिं किं पि/अं
ण मे वीसासभङ्गं करोसि ।

(सखि मदयन्तिके ! प्रक्षयामीदानीं किमपि यदि न मे विश्वासमङ्गं
करोषि ।)

मदयन्तिका — किं पुरो वि प्रणयभङ्गेण किदापराधो अञ्जं
जणो जेण एव्वं येन्तेसि । पिअसहि ! तुमं लवङ्गिका अं सम्पदं मे
हिअञ्जं ।

(किं पुरोऽपि प्रणयभङ्गेन कृतापराधोऽयं जनः येनैवं मन्त्रयसि ।
प्रियसखि ! त्वं लवङ्गिका च साम्प्रतं मे हृदयम् ।)

सुहृद्भावेन तां लवङ्गिकासाक्षिकं स्वाभिमते वस्तुन्यवतारयितुमुपायं
प्रयुङ्क्ते — सखि मदयन्तिके ! प्रक्षयामीदानीं किमपि यदि न मे विश्वास-
मङ्गं करोषि । विश्वासस्व विसम्भस्य भङ्गं विधातं परमार्थकथनाद् यदि
न करोषि ।

विसम्भं व्यतिरेकश्रुतेन हृदयति — किं पुरोऽपि प्रणयभङ्गेन कृता-
पराधोऽयं जनः येनैवं मन्त्रयसि । पुरः पूर्वमपि, प्रणयभङ्गेन याच्नाया
विधातेन कृतापराधः किं एवमिति यदि करोषीति यद्यर्थगर्भं मन्त्रयसि
कथयसि यस्माद्, एतोऽयं जनः कृतापराधः किमिति सम्बन्धः । विसम्भे
उपपत्तिमाह — प्रियसखि ! त्वं लवङ्गिका च साम्प्रतं मे हृदयम् । साम्प्रत-
मिदानीमिति मालतीसम्बन्धेनास्मद्गृहमनुप्रविष्टा यदा तदैव त्वमिव लवङ्गि-
कापि मे हृदयवद्विश्वास्येति तात्पर्यम् । अद्भुतदहनन्यायेन बुद्धरक्षितायास्तु
पूर्वमेव विश्वास्यतायाः सम्प्रतिपत्तेर्लवङ्गिकाया विश्वास्यत्वस्यैव विधेयत्वाद्,
यावदप्राप्तं तावत् एव प्रतिपाद्यत्वात् ।

१. 'दाणिं दे किं पि' क. झ. ज. पाठः. २. 'मद — सहि पु' क. पाठः.
३. 'पुणो वि' क. ख. ड. च. छ. ज. झ. ञ. पाठः. ४. 'जदो' ड. पाठः. ५.
'भगेसे' क. पाठः. ६. 'तुमं वि छव' ख. घ. ज. पाठः. ७. 'अ एस मं सम्पअं
मस हिअञ्जं ।' क. 'अ मे' च. पाठः.

१. 'प्रवक्ष्यामि' क. ख. छ. ज. झ. पाठः. २. 'परमार्थकथनाद्' ख. न.
झ. पाठः.

दुःखरक्षिता— जइ एवं ता कहेहि । जइ दे ऊहं पि मअरन्दो
पुणो वि दंमणपहं ओदरदि. तजो किं तुए कादव्वम् ।

(यद्येव तत् कथम् । यदि ते कथमपि न करन्दः पुनरपि दर्शनपथमव-
तरति, ततः किं त्वया कर्तव्यम् ।)

अदप्रणिशता — एकैकानवअवगिसिंझणिच्चले चिर लोअणे
णिव्वावइस्सम् ।

(एकैकानवयननिपङ्गनिश्चले चिर लोचने निर्वापयिष्यामि ।)

दुःखरक्षिता — अध तो मन्मद्वलकांरिदो कन्दर्पज्जणंणि
तुमं रुक्खिणिं त्रिश पुरुषोत्तमो सअंगाहेण संहवम्मचारिणिं दहेदि,
का तदो पैडिअचि ?

पुनर्द्वीकारपुरस्सर स्वामिमत्तं भक्त्या सूचयन्ती तस्या हृदय प्रका-
शयति— यद्येवं तत्कथम् । यदि त कथमपि न करन्दः पुनरपि दर्शनपथ-
मवतरति, ततः किं त्वया कर्तव्यम् । कथमपि असत्यतादित्यर्थः । कर्तव्यं
परिप्यत इत्यर्थः ।

कर्तव्यमाह — एकैकानवयननिपङ्गनिश्चले चिर लोचने निर्वापयि-
ष्यामि । सुखाद्यङ्गेषु तस्य प्रत्येकं निपङ्गेण नितरा बन्धेन निश्चले विषयान्तर-
गमनवाहमाने निर्वापयिष्यामि चन्द्रादिवाहकद्रव्यदर्शनतत्त्वत्वादसृतसरसीव
निमज्ज गीतलीकरिष्यामीत्यर्थः ।

अन परिक्रमेण तया स्वयद्वाहमुद्धृत्यन्ती तत्रानुकूलयति अनुद्वेगाय—
अथ न मन्मथवक्तात्कारितः कन्दर्पजननी त्वा रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वय-
दाहेण सहभर्माचारिणी करोति, का तत् प्रतिपत्तिः । अथेति पक्षव्याधृत्तौ ।

- १ 'जइ दे दह पि' क. ए ज. ज. द पाठ २. 'एवं कहेहि' घ पाठ.
३ 'तत्तमान इ' क 'गुहावज' द पाठ. ४ 'अवपण्णणिस्सज्ज' छ पाठः
५ 'मण्णगणिनि' द झ म, 'समण्णगणिच्चले' ज पाठ. ६ 'णिच्चले णिव्वाव'
द पाठ ७ 'दह'— गं छ. बुद्ध—अहं गं म पाठ ८ 'सो वि मन्मह' क
९ क. पाठ १० 'दह' ज. कन्द' द म पाठः ११ 'जणणिं मदमणिं' छ. पाठ.
१२ 'तजो रुद्धम्म' ए पाठ १३ 'अंगाहमद्वम्म' छ. 'सअंगाह्वम्म' घ.
१४ 'दहम्म' द. पाठ. १५ 'परति' द पाठ

- १ 'अस्मात्' क. म. पाठ २. 'प्रत्येकनिपङ्गेण' क. म. म. 'प्रत्यङ्ग-
निपङ्गे' घ. पाठ

(अथ स मन्मथबलात्कारितः कन्दर्पजननीं त्वां रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः
स्वयङ्ग्राहेण सहधर्मचारिणी करोति, का ततः प्रतिपत्तिः ?)

प्रत्यक्षनिश्चयः—(निश्चयस्य) क्रीस तु ए एत्तिअं आसासिआहि ।

(कस्मात्त्वया एतावदाशंसितास्मि ।)

दुःखरक्षिता — सहि ! कहेहि । (सखि ! कथय ।)

लवङ्गिका — सहि ! कहिदं जेव्व हिअआनेअसअएहि दीह-
णिसासेहि ।

(सखि ! कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिश्वासैः ।)

तद्दर्शने तव प्रवृत्तिरास्तां तावत् । स पुनः [मन्मथबलात्कारितः] कामेन
हठात् प्रेरितः । तत्र हेतुः — कन्दर्पजननीं कामस्य हेतुभूयामिति तव
दर्शने कस्य सचेतसः स्पर्शरज्ज्वरज्वलज्वाला इदिति न प्रसरतीति चाटुभि-
स्तां वशयति; कन्दर्पस्य प्रद्युम्नस्य जननी मातरमिति च । रुक्मिणीदेवीं विदर्भ-
राजस्य भीष्मकस्य पुत्रीं, पुरुषोत्तमो भगवान् यासुदेवः, उपमानेनाभिजनादि-
गुणसामग्र्यादन्योन्यानुरूप्यादशेषभुवनश्लाघनीयसम्बन्धत्वं द्योतयति, स्वय-
ङ्ग्राहेण पित्राद्यनुमतिमन्तरेण स्वयमेव पाणिग्रहणसाहसेन, भगवतापि रुक्मिण्या
गान्धर्वाद्युगृहीतराक्षसविवाहेनोद्धृतात्, सहधर्मचारिणीं धर्मपत्नीं करोतीति
काका यद्यर्थो लभ्यते, ततः अनन्तरं प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः का, तवेत्यर्थात् ।

तावतः सुकृतस्यात्मन्यसम्भाव्यत्वमालोच्याह — निश्चयेति भाग्या-
भावशङ्काजनितवेगसूचकं दीर्घोच्छ्वासं मुक्त्वेत्यर्थः । कस्मात्त्वया एतावदाशा-
सितासि । कस्मात् केन हेतुना । एतावत् स्वयङ्ग्राह इति यत्, एतत्परिमाणं
सुकृतमिति शेषः । आशंसिता सम्भाविता ।

तया निगदेनैवाल्पयितुमाह — सखि कथयेति ।

किं वाचा करिष्यते । भावस्तावत् परिज्ञातः । एवं भङ्गचन्तरेणेत्याह —
सखि ! कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिश्वासैरिति । आवेगो नैतावन्मम
भाग्यमिति, अतस्तदनुवादे किं विचार्यत इत्यर्थः ।

१ 'क्रीस मं एत्तिअं' क झ, 'किं एत्तिअं' ज, 'किं मं एत्तिअं' ज, 'कहि तु ए
ए' ट. पाठः. २ 'एदोवन्तं' ट. पाठः. ३. 'आसासेध' क, 'आसासेदि'
झ. ग. पाठः. ४. 'बुद्ध—कहिदं एव्व' ट. पाठः. ५. 'कहेहि छहेहि ।' छ. पाठः.
६. 'लव—कहिदं' क झ. पाठः.

१. 'ज्वरज्वाला' झ. ग. छ. घ. झ, 'ज्वरज्वलज्वाला' ज. पाठः.

लदयन्तिका — सहि ! का अहं इमस्मि तेण जेव्व अत्ताणं पणीकैदुअ मिच्चुत्तवलणादो कडिइस्स तस्स जेव्व केरअस्स अत्तणो सरिरअस्स ।

(सन्नि ! का अहमस्य तेनैव आत्मानं पणीकृत्य मृत्युकवलनात् कृष्टस्य तस्यैव स्वभूतस्य केरकस्य आत्मनः शरीरकस्य ।)

लज्जदिता — सरिसं गताणुवावदाए । (सदृशं महानुभाव-तायाः ।)

बुद्धरक्षिना — सहि ! भुरेहि एदं । (सरि ! स्मर एतत् ।)

तस्याः सख्यं निगदेन निरस्यति — सखि ! का अहमस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य मृत्युकवलनात् कृष्टस्य तस्यैव स्वभूतस्य [केरकस्य] — केरकशब्दः प्राकृते समानोऽसमस्तोऽपि तदीयमाह, 'परकेरएहिं तस्स केरएओ' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् — आत्मनः शरीरकस्य । का किंशब्द सम्बन्धमाह, कीदृजसम्बन्धविशिष्टेत्यर्थः । अस्येत्याभिनयेन क्षुब्धकत्वमाह । स्वस्वामिभावस्सम्बन्धोऽस्मिन् विद्यते इत्यागन्ता परिहरति — तेनैवेत्येवकारः सम्बन्धप्रसङ्गं व्यावर्तयति । आत्मानं स्वशरीरं पणीकृत्य मृक्ष्य कृत्वेति तस्य गौरवमाह । मृत्युकवलनात् मृत्योर्व्याघ्ररूपस्य यमस्य मग्णान् कृष्टस्य बलादपहतस्य तस्यैव स्वभूतस्येति न खलु लोके रत्नादिभिरुत्कृष्टैर्द्रव्यैः केनचित् क्रीतं घटपटादि विक्तेतुस्त्व कदाचिद् भवतीति भावः । आत्मानः मम शरीरकस्य कुत्स्नितस्याल्पम्यानुकम्पनीयस्य वा देहस्य ।

सौर्याय तदुक्तिं चमत्करोति — रादृशं महानुभावतायाः । अभिजनादिगुणविशिष्टताया अनुरूपम्, इदं वचनमिति शेषः, गुणपक्षपातः कृत-जना च येन द्योत्येते तद्वचनमित्यर्थः ।

अवमरे स्मारायितुं तदुक्तं नाशिसन्निधौ द्रव्यति, पश्चालज्जया विसंवादस्य सम्भाव्यत्वात् — सखि ! स्मर एतत् इदानीं त्वयोक्तम् ।

१ 'अहं' अ. पाठ. २ 'अत्ताणं' क. ज. न. पाठ. ३ 'कडिअ बुद्ध-
रक्षिना' अ. पाठ. ४ 'सरिसं कतु महा' ज.
पाठ. ५ 'लज्जदिता' क. ज. न. पाठ. ६ 'मग्णानि' क., 'भुरेहि' छ. ज. न.
पाठ. ७ 'दि भुरेहि एदं' अ. पाठ. ८ 'एदं वचनं' क. ज. न. पाठ.

१ 'अहं' अ. पाठ. २ 'मग्णानि' अ. पाठ. ३ 'स्वस्वामि-
सम्बन्धो' ज. न. छ. ज. पाठ.

मदयन्तिका — कथं दुदीर्घादिआविच्छेदपटुपडहो तासीः
अदि ? ता दाणिं गन्दणं णिअच्छिअ सपादपडणं वा अब्भन्धिअ मालदीए
उवरि अणुऊलइस्सं ।

(कथं द्वितीयनाडिकाविच्छेदपटुपटहस्ताड्यते ? तदिदानीं नन्दनं
निर्मत्स्यं सपादपतनं वा अभ्यर्थ्य मालत्या उपर्यनुकूलयिष्यामि ।)

(उत्थातुमिच्छति ।)

(मकरन्दो मुखमुत्पाद्यं हस्ते गृह्णाति ।)

मदयन्तिका — सखि मालति ! किं प्रबुद्धासि ?

(सखि मालति ! किं प्रबुद्धासि ?)

अथ विवक्षितसंविधानाय कथाविच्छेदे तस्याः प्रस्थानं सूचयति कविः—
कथं द्वितीयनाडिकाविच्छेदपटुपटहस्ताड्यते । रात्रौ द्वितीयस्या नाडिकाया
विरामसूचकः पटुः स्पष्टशब्दः पटुह आनकस्ताड्यते तद्वादकैनेत्यर्थात्, राज-
मन्दिरेषु नाडिकाविच्छेदज्ञानाय तथा चरणात् । तदिदानीं नन्दनं निर्मत्स्यं सपाद-
पतनं वाभ्यर्थ्य मालत्या उपर्यनुकूलयिष्यामि । तत् प्रदोषस्य प्रौढत्वात् निर्मत्स्यं
तस्या तदभिप्रायमज्ञानता फदर्शिता मम प्रियसखी मालतीति तर्जयित्वा,
अथवा त्रपापरवशतया तया कृतमपराधं मदर्थं क्षमस्वेति प्रणामपुरस्सरमनुनीय
मालत्या उपरि मालतीविषये अनुकूलयिष्यामि अनुकूलं कारिष्यामि ।

मुखमुत्पाद्य अवकुण्ठनांशुकापनयनेन प्रकाशयेत्यर्थः । उद्धाट्येत्यपि
पाठे स एवार्थः । हस्ते गृह्णाति करतले सतीतं गृह्णाति, मदयन्तिकामित्य-
र्थात् ।

मालतीबुद्ध्या एव पृच्छति — सखि मालति ! किं प्रबुद्धासि
विगतनिद्रासि ।

१. 'कहं विअ नादिआ' क पाठः. २. 'अपहरनादिआ' क. झ घ, 'अआम
विच्छेद' ज पाठ. ३. 'विच्छेदपडहो' क. ज. झ ज, 'विच्छेदसूअओ पटु' छ पाठ
४. 'ता जाव गन्दणं' क. 'न. ज. झ. ज, 'ता दाव गन्दणं' घ. ड. च. छ पाठ. ५.
'उत्थाय गन्तुमिच्छति' झ. ज पाठः. ६. 'मुदवात्य' क. ख. घ. छ झ. ज. पाठ.
७. 'व्य तां हस्ते' ज. पाठः. ८. 'हस्तेन गृ' क ख छ झ ज पाठ
९. 'दि विबुद्धासि' क झ, 'दि प' ज. च. पाठः. १०. 'पडिबुद्धासि' ख. घ. छ.
झ. च. पाठः.

(विलोपय सहर्षं ससाध्वसं च ।)

अदो अण्णं जेच्च किं पि एदं वड्ढिदि । (अम्भो अन्यदेव किमप्येतद् वर्तते ।)

नकारन्दः —

रम्भोरु ! संहर भयं क्षमते विकार-

मुत्क्राम्पिनः स्तनभरस्य न मध्यभागः ।

इत्थं लोयैव कथितप्रणयप्रसादः

सदल्पनिर्वृतिः संस्कृत एष दासः ॥ २ ॥

विलोपय स्फुटं निरीक्ष्य. सहर्षं प्रियतमदर्शनात्, ससाध्वसं पचिन्तितोपनतत्वात् मौग्ध्याच्च । अदो इत्याश्रये । अन्यदेव किमप्येतद् वर्तते । अन्यद् प्रेम्नुतान्मालतीवृष्टान्तादपर, किमपि धनिरूपितम् । एतदनुभूयमान यस्तु ।

तस्याः नाध्वसंमपनयति—रम्भोर्वित्यादि ! रम्भोरु रम्भा कदली-
काण्डः तत्सदृशानुरूपं नय्याः, भयं स्त्रीस्वभावसुलभं सहसादर्शनोपनतं साध्वसं
संहर परित्यज । विपद्ये वापक्रमाद्—विकारमुन्मूलकात्जनितं क्षोभं, उत्क्राम्पिनः
अन्तर्भयादुत्क्राम्पनशीलस्य स्तनभरस्य पीनोपुज्जनया दुर्बलस्य स्तनस्य ।
मध्यभागः अवलानन्दशः तनीगमत्तादिति भावः । तथाप्यपरिचितस्य दर्शने
भयमुपपन्नमित्याशङ्क्यात्—दृश्यमानन्तरोक्तेन प्रकारेण बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्य-
येन इत्यारभ्य 'जीवलोकापरिवर्तमानमि' इत्यन्तेन प्रकाशेण त्वंयैव न पुनः
सखीसुतेन दायितः गणयेऽनुगमातिथयः तद्रूपं प्रसादोऽनुग्रहो
यस्मिन् । सदल्पनिर्वृतिर्युक्तशब्देन स्वप्नोऽप्युपलक्ष्यते, तस्याप्यन्तः
करणवर्त्मना, नक्षत्रस्वप्नसमानं मुखेषु, 'सदृष्पमिविणपसु य पेवखामि
संरण' इत्यादिना 'दिभावेमि जीवलोके' इत्यन्तेन प्रपक्षितायुः संस्कृतः
परिचितो दास एषः अतो न नदम्भावतात् इत्यर्थः । ननु पूर्वार्धे

— इति, यः, विनोदं च
१. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
२. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
३. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
४. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
५. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
६. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
७. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
८. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
९. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं
१०. तत्सदृशानुरूपं, तत्सदृशानुरूपं च तत्सदृशानुरूपं

बुद्धरक्षिता—(मदयान्तिकामुखमुन्नमय्य, संस्कृतमाश्रित्य)

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृतः स एष

सुप्तप्रमत्तजनसेतदमात्यवेश्म ।

प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-

मुत्क्षिप्तमूढमणिनूपुरमेहि यामः ॥ ३ ॥

अतिशयोक्तिरलङ्कारः, उत्तरार्धे विभावना, विशेषोक्तिर्वा; सम्बन्धे असम्बन्धामि-
धानात्, अंसंस्कृतत्वरूपे कारणमन्तरेण कार्यस्य भयस्योपनिबन्धनात्, संस्कृते-
त्वात्स्वकारणसम्भवेऽपि अयाभावरूपकार्यानुदयनिबन्धाद्वा ॥ २ ॥

अथ हृदयनिर्विघ्नेषा बुद्धरक्षिता पूर्वोपकारस्मरणेन तामुपसान्वयति—
मुखमुन्नमयेति सान्त्वनारम्भः ।

प्रेयानित्यादि—मनोरथसहस्रवृतः बहुभिर्मनोरथैः प्रार्थितः, स इति
निरतिशयप्रेमास्पदत्वं ध्वन्यते, सः प्रेयानेष पुरा वर्तते । राक्षिपुरुषभयमपीदानीं
ते नास्तीत्याह— सुप्तप्रमत्तजनं सुप्ताः केचित् प्रमत्ताः उत्सवसंविधानव्याकुल-
तया अन्तःपुररक्षणेऽनवहिताः केचिज्जनाः प्रतिहारादयो यस्मिन्; एतदित्य-
यिनयेन तथात्वं दर्शयति, अमात्यवेश्म नन्दनमन्दिरम् । कालोऽप्यनुकूल
इत्याह—प्रौढं तमः परिणतं, सान्द्रमिति गावत् । अनेन चन्द्रोदयात्
प्रागवस्था कथ्यते, अनन्तरं चन्द्रोदयस्य वक्ष्यमाणत्वात्,

‘तिमिरनिकरमुष्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः’ (VIII. 1)

इति । कृतज्ञतया तत्कृतपरमोपकारस्मरणेन, समपि त्वया परिपालनीयेति
भावः । एवधारो भिन्नक्रमः । भृङ्गं करुणाणं, अस्माकं सर्वेषामित्यर्थात्,
कुर्वन् असंशयं कुरु । गमनसमये नूपुरध्वनिर्जनान् बोधयिष्यतीत्याशङ्क्याह—

१ ‘मरुतेन’ च पाठः २ ‘तयैकभद्र’ क पाठः

१. ‘अमरतुतत्त’ ग ग छ छ. झ पाठ २ ‘संस्तुतत्वात्’ ख ग छ.
त न पाठः ३. ‘स्मरणेन’ क. ग छ. ज पाठः

मदयन्तिका — बुद्धरक्षिते ! कैहिं दाणिं अहेहिं गन्तव्वं ?
(बुद्धरक्षिते ! क्वेदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ?)

बुद्धरक्षिता — जैहिं जेव्व माळदी । (यत्रैव मालती ।)

मदयन्तिका — किं णिव्वुत्तसाहसा माळदी ?

(किं निर्वृत्तसाहसा मालती ?)

बुद्धरक्षिता — अहं इं ? अण्णं च । तुमं भणासि 'का अहं
इमस्स' णेण जेव्व अत्ताणं पणकिदुअ—'इत्यादि पठति । (पृष्ठम् ४३३)

(अथ किं ? अन्यच्च । त्वमभाषीः :—'का अहं अस्य तेनैव आत्मानं
पणीकृत्य —' इत्यादि पठति ।)

उत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरं जङ्घामूलोत्सारितमणिनूपुरं यथा तथा, यामः गच्छामः
एहि तदर्थमनुकूला भवेत्यर्थः । अत्र परिकरोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

'याम' इति गन्तव्यस्थलसूचनात् तद्विशेषं पृच्छति—बुद्धरक्षिते ! क्वे-
दानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ? अस्माभिरिति मकरन्दादीनां सङ्ग्रहः ।

प्रतिहस्तिप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह—यत्रैव मालतीति । तत्र गन्तव्य-
मिति सम्बन्धः ।

विहारिकोद्यान इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्तदुक्त्यानुमायाह—किं निर्वृत्त-
साहसा मालती । निर्वृत्तसाहसा पित्राद्यतिलङ्घनेन कृतमाधर्वाभिगमनेत्यर्थः ।

अथ किं तथैवेत्यर्थः । अन्यच्चेति 'प्रेयान्मनोरथसहस्रवृत्तः' (VII 3.)
इत्यादिभिस्सं गृहीतैर्हेतुभिः समुच्चयत्वे 'अस्माभिर्गन्तव्य'मित्यादेः प्रसङ्गतो मध्येऽ-
वताराद् अपरमपि भद्रकरणे कारणमस्तीत्यर्थः । त्वमभाषीः 'का अहं इमस्स

१. 'मद — सहि पुद्द' क. स च ए. झ. ज. ट. पाठः. २. 'कहिं
उण अ' क. ३. 'कहिं पुणे दाणि' ज. व. पाठः. ३. 'कहिं पुव्व जेव्व' क. पाठः.
४. 'माळदी गथा ।' ज. पाठः. ५. 'अण्णं च भणासि ।' क. पाठः.

१. 'स्थलसूचना' ए. पाठः. २. 'समुच्चयते । अस्माभि' क, 'समुच्चयः ।
क्व अस्माभि' ख. ड. झ. पाठः. ३. 'हारादप्रसङ्ग' क. ग. छ. ज. पाठः.

(मडयान्तिका अश्रूणि पातयति ।)

हुंदरक्षिता — दिष्णं वेखु अत्ताणं पडिवइसुअ पिअसहीए ।
(दत्तं खल्व्वात्मानं प्रतिपद्यस्व प्रियसरूपा ।)

मकरन्दः —

अद्योजितं विजितमेव मया किमन्य-

दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।

तेण जेअ अत्ताणं पणीकदुअ' इत्यादिकस्य ससाक्षिकस्य प्रत्ययकल्पस्य
वचनम्याकरणे तवासत्यदोषश्च लोकद्वयविरोधी भविष्यतीति भेदप्रयोगः ।

अश्रूणि पातयतीति वाष्पपातस्य प्रसादचिह्नत्वात् कथनम् ।

'सव्याजं हसितं मया धृतिहरो वाष्पस्तु मुक्तस्तया ।'

इत्यादिप्रयोगाद् वन्धुजनानुस्मरणजनितं चाश्रु मन्तव्यम् । पातयतीत्यावेग-
प्रगनः ।

तदभिप्रायवेदिनी सरूपाह—दत्तं खल्व्वात्मानं प्रतिपद्यस्व प्रियसरूपा ।
खलुरवधारणे । दत्तं उदकपूर्वत्वाद्दानस्य अश्रुभिरेव जलैर्दत्तमित्यर्थः ।
आत्मानं स्वा प्रियसरूयेति बान्धवनिरपेक्षं स्वयैव दत्तमित्यनेन स्वाभाविको
अनुरागो गुणविशेषपक्षगतः कृतजतेत्यादिभिर्निमित्तैः प्राणभ्योऽपि त्वया शश्व-
दियमुपलालनीयेति द्योतयति । प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि, बहुमन्यस्वेति वा ।
'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे प्राप्तौ' इति केशवस्वामी ।

नद्वचनं सवहुमाननर्जीकरोति—अद्येत्यादि । अजितमतिशयितं यथा
तथा इति विन्याविशेषणम्, मया विजितमेव सर्वस्मादुत्कर्षेण स्थितमेव,
अन्यत् किमुच्चत इति शेषः । फलवतः अभिजनादिभिरनुरूपायाः श्रेयस्या
लाभात् सप्रयोजनस्य यौवनस्य तारुण्यस्योत्सवः फलवाणं, स्वामिमत्सम्भोग-
नम्पत्या । विजयोत्सवयोर्हेतुमाह—प्रसादरमुखेन अनुग्रहवशाच्छोभनमुखेन
दैवेन महाद्भुतप्रभावेन इत्यनेन तस्य किमशक्यं नामेति चमत्कारः । बान्धव-

* 'हुइ—महाभावादिज' क. छ. घ. च. ङ. ज. झ. ञ. ट. पाठः. २.
'कटुपत्तापिअ क. ज. 'दत्तं नञं श्रुत्वा दिश' ज. ञ. णठ. ३. 'अन्योजितं' क. पाठः.
४. 'मकरन्द' घ. णठ.

१. 'जनित पात मन्तव्य' पाठः. २. 'साभिमत' ज. ट. छ. ज. पाठः.
३. 'दैवेन ज. पाठः.

यस्य प्रसादस्तुष्टेन समर्पितेयं
देवेन बान्धधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

तदनेन पक्षद्वारेण निर्गत्य साधयामः ।

(निभृतं परिक्रामन्ति ।)

धुरा पित्रादीनां दानाधिकृतानां धूर्मारो यस्य । सप्तासान्तविधेरनित्यत्वात्
'ऋम्पूर्बधूः' [५-४-७४] इत्यादिना अप्रत्ययाभावः । मकरध्वजेन कामेन
यस्य मम समर्पिता दत्तेति यत्तस्मात्तेन मया विजितं ईदृशस्य भागधेयस्या-
न्यास्मिन्नसम्भाव्यत्वात्, 'प्रियसख्या दत्तमात्मान'मित्युक्तेः । काममूलत्वगर्भकारात्
मकरध्वजेनेत्युक्तिः । इयमिति रूपशीलमाधुर्यादिविशिष्टतमिनेयेन तस्या जय-
यौवनोत्सवोपपत्तिः प्रकाश्यते । परस्परानुरागस्य रूपादिगुणानां च सामानाधि-
परण्यमतिदुर्लभम् । मया भाग्यवशाल्लब्धं, अत एतदुपलालने कः सन्देहावकाशः
इति सखीशङ्कां निराकरोति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४ ॥

तद् यस्मादेतल्लाभाविरेवं नन्दनगृहावास, एषा च लब्धा, तस्माद्,
अनेनेति समीपगतत्वं पक्षद्वारेण वासगृहपार्श्वद्वारेण, महाद्वारनिर्गमे कैश्चित्
परिज्ञायेत्, अतस्तत्परिहारायेति भावः ।

‘द्वाः स्त्री द्वारं पक्षकस्तु पक्षद्वारम् ।’

इति वैजयन्ती । साधयामः स्वाभिमतं पूरयामः, गच्छाम इत्यस्य
अग्राम्येण प्रक्षरेणोक्तिः ।

निभृतम् निश्शब्दा ।

१ 'अथ प्रसाद' छ. 'यन्मे प्रसाद' ज पाठ. २ 'स्तुष्टैव' क, 'ममाप' तेयं
छ. 'स्तुष्टये' ज, 'समुद्वृत्तये' छ न पाठ. ३ 'देवेन' च. ट. पाठ.. ४.
'द्वारेण विनिर्गत्य' क, 'द्वारेण साध' ज पाठ. ५. 'परिक्रामति' घ ङ छ पाठ.

१. 'विशेषगतिनिनेयेन' ज पाठः. २ 'नये तरय' क छ ज पाठ ३. 'पक्ष-
तित्तु' ग पाठ.

मकरन्दः — अहो निशीथिनीसञ्चाररमणीयता^१ राजमार्गस्य^३ ।
सम्प्रति हि—

प्रासादानाद्युपरि बलभीजालवातायनेषु

प्राप्ताभोदः परिणतसुरागन्धसंस्कारगर्भः ।

निशीथिनीसञ्चाररमणीयता रात्रिसञ्चरणे मनोहरता, निशीथनिस्स-
ञ्चाररमणीयतयापि पाठः । 'मध्यरात्रनिशीथो द्वौ' इत्यमरः । रात्रेर्गाढतया जन-
सम्मर्दराहित्येन कामिजनहृदयङ्गमत्वमित्यर्थः । राजमार्गस्य नगरमध्यमहा-
वीथ्याः । अनेन राजमार्गप्राप्तिरपि सूच्यते ।

रमणीयत्वमुपपादयति—सम्प्रति हि । प्रासादानामित्यादि—प्रासा-
दानां राजवेश्मसौधानाम्, 'प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः, उपरि ऊर्ध्व-
भागे बलभीजालवातायनेषु कूटागारसमूहस्य गवाक्षेषु । 'कूटागारन्तु बलभी'
इति वैजयन्ती । तेषां मम्भोगसाधनत्वात् तत्सङ्ग्रहणम् । 'सम वधूभिर्वलभी-
र्युवानः' इत्यादिमाद्योक्तेः । प्राप्ताभोदः लब्धहर्षः, सौपस्कारकपरिमलसम्पत्त्या ।
तथात्वेमेव समर्थयति—परिणतसुरा पुराणमदिरा तस्या गन्धसंस्कारो
गन्धवासना गर्भे उदरे यस्य, माल्याभोदी मालायां साधूनां पुष्पाणामति-
निर्हारी गन्धो यस्यास्ति मुहुर्वहुशः उपहितस्फारकर्पूरवासः स्फारस्य समृद्धस्य
मुखवासपटवासाद्यर्थस्य कर्पूरस्य वासः सौरभ्यवासना, स उपहितः आहितो
यसिन्, वातो वायुः अभिमतवधूसन्निधानं अभीष्टानां स्त्रीणां तत्रावस्थानं

१ 'निशीथनिस्सञ्चाररमणीयता' क ज झ ज, 'निशीथनिस्सञ्चाररमणीयता' घ,
'निशीथिनीसम्पानरमणीयता' छ पाठ २ 'ता मार्गस्य' क. पाठ ३ 'स्य ।
तथा हि सम्प्रति -' क न अ पाठ ४ 'बलभीतुङ्गवाता' क छ, ज अ ज,
पाठ ५. 'भ्रान्तेवातुतः परि' क. अ. न पाठ ६. 'परिचितसुरा' क,
'परिमलपुरा' च पाठ.

माल्यामोदी मुहुर्मुहोरहितस्फोरकपूर्वासा

वातो यूनामभिमतवधूसन्निधानं व्यनक्ति ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे नन्दनविप्रलम्भो नाम

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

व्यनक्ति प्रकाशयतीति तत्समर्थाचरणात्प्रयोगः । अगूढव्यङ्ग्यो लक्षणा-
मूलोऽयं ध्वनिः । अतो रमणीये काले प्रियतमाप्राप्त्या दिष्ट्या वर्धामह
इति हर्षो व्यज्यते । अत्रोदात्तमलङ्कारः , समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात् ; अनु-
मानं च , वातलिङ्गेन वधूसन्निधानस्यानुमीयमानत्वात् । अत्र केषाञ्चिदाढ्यानां
समीपे मृष्टं मुक्तव्रतस्तद्वत्तमाल्याङ्गरागभूषितस्य हृष्टस्य बहिर्निर्गत्य तेषां
त्यग्भोगादिकं वर्णयतः सुजनस्य, अथवा तेषामविनयं पिशुनयतो दुर्जनस्य
सगाधिरनुसन्धेयः इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ ५ ॥

मालतीमाधवस्येत्यं सप्तमाङ्गार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ।

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

१. 'रूपचित' क. ख. घ. च. छ. ज. झ. ञ. ट पाठः. २. 'स्सार' ट
पाठः. ३. 'वायुधूना' क. छ. झ. ञ. पाठः. ४. 'मभिनववधू' क. झ.
न. पाठः.

१. 'ततो' क ग. छ. ज. पाठः.

अथ अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यवलोकितां ।)

अवलोकिता — वन्दिता मए भअवई णन्दणावासपडिणिउत्ता । ता जाव माळईमाहवसआसं गच्छाहि । (परिक्कम्याग्रतो विलोक्य) एदे खलु माळईमाहवा णिव्वत्तिदगिहदिअसावसानमज्जणा दीहिआतडसिलातलं अलंकरेन्ति । ता उवसप्पामि ।

(वन्दिता मया भगवती नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता । तद्यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । (परिक्कम्य अग्रतो विलोक्य) एतौ खलु मालतीमाधवौ निर्वर्तितग्रीष्मदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातटशिलातलमलङ्कुरुतः । तदुपसर्पामि ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

॥ प्रवेशकः ॥

अथ प्रवेशकमारभते — ततः प्रविशत्यवलोकितेति । वन्दिता मया भगवती नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता । तद्यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । वन्दिता अभिवादितेति गुरुवन्दनस्य प्रतिदिनं व्रतत्वेनानुष्ठेयत्वादुक्तिः । नन्दनस्य आवासाद् गृहात् प्रतिनिवृत्तेति 'णन्दणं आपुच्छिअ णिआवसहं गआ' इत्युक्तं सङ्घटयति । यावदिति वाक्यालङ्कारे, अवधारणे वा । मालतीमाधवयोः विहारोद्यानवर्तिनोरित्यर्थात्, सकाशं समीपमेव गच्छामीत्यर्थः । अत्र मदयान्तिद्रुपहरणशब्देः पूर्वस्य दिवसस्य वृत्तान्तः कविना कथ्यते क्रमेण तद्वात्रिकालसङ्घटनायेति मन्तव्यम् । एतौ खलु मालतीमाधवौ निर्वर्तितग्रीष्मदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातटशिलातलमलङ्कुरुतः । तदुपसर्पामि । निर्वर्तितमनुष्ठितं

१. 'मए जाव भअ' कं पाठः. २. 'वसहपडि' छ. ज. पाठः. ३. 'आसं जेव्व गच्छ' कं पाठः. ४. 'कम्य' णिवत्तिद' क, 'क्रम्य' एदे' डं. छ. ज. पाठः. ५. 'एदे दे माळई' घ, एदे दे पारणिउत्तिदगिम्म'ज, 'एद दे णिव्व' झ. ज. पाठः. ६. 'णिव्वुत्त' ख. घ. ड. च. छ. पाठः. ७. 'करेत्ति माळदीमाहवा' झ. पाठः. ८. 'जाव उव' क, 'जा जाव उव' झ. ज. पाठः. ९. 'उवसप्पिस्सं' क. झ. 'पविसामि' च. पाठः.

१. 'नुष्ठितत्वादुक्ति' क. पाठः. २. 'तद्वात्रिसङ्घट' क. ग. छ. ज. झ. पाठः.

(ततः प्रविशतो मालतीमाधवानुपविष्टौ अवलोकिता च ।)

माधवः — (सानन्दं) वर्तते हि मन्मथप्रौढिसुहृदो निशीथस्य यौवनश्रीः । तथाहि—

ग्रीष्मदिवसस्यावसाने सायंकाले यज्जनं शिरःस्नानं ग्राम्यां । पूर्वप्रस्तुतस्य वसन्तस्यापगमाद् ग्रीष्मोक्तिः । दीर्घिकायाः क्रीडावाप्याः तीरगतं स्फटीक-मणिकुट्टिमं शैत्यहेतोर्विभूषयतः, तदधिवासाच्छिलातलस्य शोभातिशयसम्पत्तेः ।

“उद्यानसलिलक्रीडा छायाकिसलयास्तराः ।

धारागृहं मणिकृहं मृणालमणिकुट्टिमे ।

इत्यादयः स्युः संसृष्टा ग्रीष्मे रागप्रदीपनाः ॥”

इति वचनात्, ‘सुभगसलिलावगाहाः, चरिणामरमणीयाः’ इत्यादिभिश्च । ग्रीष्मतोः सायं स्नानस्य शिलातलस्य च ग्रहणमुद्दीपनत्वातिशयात्

“सरितः पुलिनं वेला कान्तारारामभूधराः ।

दिवा विहारदेशाः स्युः ”

इति वचनाद् दीर्घिकातटस्य ग्रहणम् ॥

॥ प्रवेशकः ॥

उपविष्टाविति ‘सिलातलं अलङ्करेन्ती’त्युक्तं घटयति । अवलोकिता चेति तस्या अप्युपसृतत्वम् ।

सानन्दमित्यनुकूलकालसम्पत्तेः । वर्तते इति वर्तमानसामीप्याल्लट् । वर्तिष्यत इत्यर्थः । मन्मथप्रौढिसुहृदो मदनस्य प्रभावसम्पादने मित्रभूतस्य । निशीथस्येति ‘निशीथस्त्वर्धगत्रकः’ इत्युक्तोऽपि निशीथशब्दोऽत्र रात्रिमात्र-माह, अर्धरात्रस्यैव यौवनत्वात् । यौवनश्रीः मध्ययामस्य लक्ष्मीः, तदानीं गगनशिखरगतातपसमयहिमकरकरनिकरपरिलसितभुवनतया दिनमन्यत्वाल्लोको-त्तरसम्भोगसाहाय्यं रात्रेरिति भावः ।

१ ‘प्रविष्टौ माल’ क, ‘प्रविशन्त्युपविष्टा मालतीमाधवावलोकिता ।)’ घ. पाठः.
२. ‘माध—(स्वगतं सानन्दं)’ क. पाठः. ३ ‘प्रौढिसुहृदो’ क. ज. झ. न. पाठः.

१ ‘अप्युपसृतत्वं’ ज. पाठ २ ‘प्रौढिसुहृदो’ क. पाठः ३. ‘प्रभाव’ ड. उ. पाठः.

दलयति परिशुष्यत्प्रौढतालीविपाण्डु-

स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक् प्रकाशः ।

वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां-

मभिनव इव सान्द्रो माकरन्दः परागः ॥ १ ॥

भविष्यन्ती श्रियमेवानुमित्या साधयति—दलयतीत्यादि । परिशुष्यत्प्रौढतालीविपाण्डुः परिशुष्यन्ती न तु परिशुष्का इति ईषत्पाण्डुत्वायोक्तिः, प्रौढा परिणता ताली राजतालीपत्रिकेव विपाण्डुर्विरूपधावल्या, उदयरागमिलितत्वात् । तिमिरनिकरं तमःसमूहं दलयति शकलीकरोति । उद्यन्नुद्वच्छन् । न पुनरदलयदिति न पुनरुदित इति विपाण्डुत्वे हेतुः । ऐन्दवः इन्दुसम्बन्धि, 'तस्येदं' (४-३-१२०) इत्यण्प्रत्ययः, प्राक् पूर्वदिग्भागे प्रकाशः आलोकमात्रं, न पुनः किरणकलापः, तस्याप्युक्तत्वात् ; अनन्तरं चासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवीदिगयासीद् इति कादम्बर्युक्तवत् ; उन्मुखः ऊर्ध्वगमनोद्यतः अभिनवः तत्कालविकासाच्चवत्वेन स्फुटधवलः सान्द्रो निरन्तरः माकरन्दः मकरन्देन पुष्परसेन रक्तः । 'तेन रक्तं रागाद्' (४-२-१) इत्यण्, न पुनः 'तस्येदं'मिति,

'मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ।'

इत्यभिधानाद् द्वयोः पृथग्द्रव्यत्वात् ।

“अपसर मधुकर ! दूरं

परिमलबहलेऽपि केतकीकुसुमे ।

इह नहि मधुकणलाभो

भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥”

इत्यादिषु केतकीकुसुमस्य मध्वभावः प्रतिपाद्यते, कथमत्र माकरन्देत्युक्तिः ? उच्यते — कुसुमत्वाविशेषादस्यापि मधुसद्भावोऽस्त्येव । न तु शुन्दमाकन्दादिवत् तस्य प्रभूतत्वं, परागस्येवाधिक्यात् । 'अपसर मधुकरे'त्यत्रापि

१. 'निचय' घ. पाठः. २. 'नां प्रचलित इव' क. छ. ज. झ. ञ पाठः. ३. 'मन्दमन्दः परागः' क, 'स्फारस्फारं परागः' ज, 'मन्दं मन्दं परागः' व. पाठः. ४. 'गः ॥ तत्कथं' क पाठः.

१. 'कुसुमत्वादिविशेष' ख. ग. छ. ज. पाठः २. 'विशेषत्वाद्' झ. पाठः.

(स्वगतं) तत् कथं वागशीलां मालतीमुपावर्तये । भवत्वेवं तावत् ।
(प्रकाशं) प्रिये मालति । प्रत्यग्रसायन्तनस्नानसविशेषशीतलां अत्र भवतीं
निदाघसन्तापशान्तये किञ्चिद् विज्ञापयामि । तत् किमिति नित्यमन्यथैव
मां सम्भावयसि ।

न मध्वभावः प्रतिपाद्यते, तल्लभस्यैव निषिध्यमानत्वात् । तत्र हेतुः
धूलीपालीधूसरितेवदनत्वम् । अतो न कश्चिद् विरोधः । परागस्य पुष्परजसः
स्वतो धावत्यस्य रागानुविद्धत्वप्रतिपादनायात्र माकरन्दत्वोक्तिः, अन्यथोदयराग-
रूपितस्यैन्दवप्रकाशस्योपमानत्वानुपपत्तेः । अतः शोभनसस्याङ्कुरदर्शनादिव
सस्यसमृद्धिर्भाविनी यौवनश्रीरनुमीयत इत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ॥ १ ॥

स्वगतस् । तत् यस्मादेतदानुकूल्यमन्तरेण महाव्यसनतयेयं परिणश्यते
तस्माद्, वागशीलां नवोदत्वान्मुग्धत्वाच्च प्रेमपरवशत्वेऽपि त्रपया प्रतिकूल-
माचरन्तीमित्यर्थः, उपावर्तये स्ववशे करोषि, 'प्रयोज्यस्योपावर्तनं' इति
शामसूत्रप्रसिद्धेः । भवतु तथा सा वर्तताम्, एवं तथाप्येवं क्रियमाणे फल-
सिद्धिर्भविष्यतीति स्वमतिनिर्णयः । एवमिति वक्ष्यमाणप्रकारः । तावदिति
प्राथम्ये, तस्याप्यन्यथात्वे क्रियान्तरं प्रयोक्ष्यामह इति भावः । प्रकाशम् ।
प्रत्यग्रसायन्तनस्नानसविशेषशीतलां अयातयामेन दिनावसानमज्जनेन पूर्वस्ना-
दधिक शिशिरशरीरां, पूर्वमेव चन्द्रचन्दनादिभ्योऽपि मदङ्गनिर्वापणाय
पर्याप्तैत्यत्वात् । निदाघसन्तापशान्तये श्रीष्मदिवसोष्णस्वेदशमनार्थं किञ्चित्
किमपि वक्ष्यमाणं वस्तु विज्ञापयामि साम्बर्थनं वदामीत्यर्थः । तत् तस्मात्
सन्ततरक्षणसौचित्यादित्यर्थः, किमिति किमर्थं नित्यं सर्वदा, द्विस्त्रिं त्रया
सम्भाविता भवतु नाम, कदाचिद् वयमपि दयनीया इति भावः, अन्यथैव
प्रार्थितार्थप्रतिलोमेनैव मां सम्भावयसि सत्करोषीति त्वत्प्रातिलोभ्यमपि मम

१. 'तं' कथं घ. छ. पाठः २. 'कथं हि वाम' ख घ. ङ. पाठः ३.
'स्नानविशेष' क घ च ज. पाठः ४. 'ताप' क. पाठः ५. 'शान्तये विज्ञा'
क झ. पाठः ६. 'किमित्यन्यथैव' ज, 'किमित्ययानिमित्तमन्वथैव' झ ज. पाठः.
७ 'व सम्भाव' ट झ. पाठः

१. 'धूलीधूसरि' ल व. पाठ २ 'तत्वम् । अतो' क. ग. छ. ज. पाठः.
३. 'रागाविद्ध' न. पाठः. ४. 'पादनयात्र' ख. न, 'पादनायामत्र' ङ. पाठः. ५.
'अय' ज. पाठः. ६ 'प्रतिरूपमाचर' ग. पाठः. ७. 'दिवसावसान' ज. पाठः. ८
'दिवसोत्थस्वेद' क, 'दिवसोत्थस्वेद' न, 'दिवसोत्थवेदनाशमन' ज. पाठः.

निश्च्योतन्ते सुतलु ! कवरीविन्दवो यावदेते
यावन्मध्यः स्तनमुकुलयोर्नार्द्रभावं जहाति ।

यावत्सान्द्रप्रतनुपुलकोद्भेदवत्यङ्गयष्टि-

स्तावद्गाढं वितर सकृदप्यङ्कपालीं प्रसीद ॥ २ ॥

हृदयरसायनमिति द्योनयति । अथवा मामन्यथैव अन्यः कश्चिदयं त्रपाविषयो
न पुनःस्मदीयो दास इति गणयसि किमर्थमित्यर्थः ।

विज्ञापनप्रकारमेवाह — निश्च्योतन्त इत्यादि । निश्च्योतन्ते
नितरां गलन्ति । सुतलु शोभनशरीरे इत्यामन्त्रणेन स्वत एव त्वं स्पर्शनामृतेन
मामुज्जीवयितुं शक्ता, किं पुनरस्मिन् काले प्रत्यग्रस्नानशीतलेति प्रकाश्यते ।
कवरीविन्दवः स्नानार्द्रमुक्तस्य केशहस्तस्य सलिलशीकराः, यावद् यस्मिन्
कालावधौ ; स्तनमुकुलयोः नवाङ्कुरितयोः स्तनयोः मध्योऽन्तरालदेशः, तस्य
किञ्चिन्निम्नतया झटिति शोषाभावाद्, आर्द्रभावं न जहाति न सुञ्चतीति
दीर्घायुष्यसूचकमुत्तमलक्षणं चैतत्सूचयति कविः ; सान्द्रो निरन्तरः प्रतनुः
सूक्ष्मः पुलकोद्भेदो रोमान्नप्ररोहः तद्वती तद्विशिष्टा, शिशिरपवनसम्पर्काद्
अध्वयष्टिः करचरणादिसन्निवेशः ; तावत् तस्मिन् कालावधौ, गाढं दृढं यथा
सकृदपि एकवारमपि, क्रियासमभिव्यक्तिर एव मम मनोरथः स तावन्न शक्यश्चे-
न्माभूदित्यर्थः, अङ्कपालीमालिङ्गनं वितर देहि । वितरेत्यनेन तव न कश्चि-
दायासः, अस्माकं तु महान् निधिलाभोऽयमिति द्योतयति ।

‘आलिङ्गनमपि क्रीडीकरणं चाङ्कपाल्यपि ।’

इति वैजयन्ती । असीद् कारुण्यं कुरु, अनन्तरक्षणेऽभिलाषेतस्य निदाघ-
सन्तापात्यन्तशमनस्यानुपगच्छेरिति भावः । अत्रौत्सुक्यं व्यज्यते । अतिशयो-
क्तिरलङ्कारः ॥ २ ॥

१. ‘निश्च्योतन्ते’ क. घ. व. पाठ. २. ‘यायान्मन्य.’ ख. पाठः.
३. ‘स्तनमुकुलयो’ व. पाठ. ४. ‘योरार्द्रभावं’ ख. छ. ज. पाठः.

१. ‘केशवेशस्य’ क. पाठ. २. ‘दुष्टसूचक’ ग. छ. ज. पाठः.

अयि मालति ! निरनुक्रोशे !

जीवयन्निव समूढसाध्वस-

स्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।

बाहुरेन्दुवमयूखचुम्बित-

स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३ ॥

निरनुक्रोशे काव्यरहिते ।

“... .. करुणा तु दया कृपा ।

घृणानुकम्पानुक्रोशः स्मरुण्य च”

इति वैजयन्ती ।

पूर्वोक्तस्यागस्त्यत्वमाशङ्क्य किञ्चिद्वर्णनपर्यन्ति प्रार्थनाभावविष्करोति — जीवयन्निवेत्यादि । जीवयन् प्राणयितुमिच्छन्निति हेतौ गता, इवेत्युत्प्रेक्षा-द्योतकं, सन्तापदधतया मोष्टुमान् मां जीवयितुमिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षणे निमित्तमाह — समूढसाध्वसस्वेदविन्दुः समन्ताद्बद्धो घृतः साध्वसेन नव-सत्त्वमयेन जनितध्रमजलकणो येन । जलविन्दुसेकस्याध्वासनसाधनेत्वाज्जीवय-न्निव न तु जीवयन्त्येवेति तव निरनुक्रोशत्वेऽपि बाहोस्तावन्मयि दया दृश्यत एवेति द्योतयति । अधिकण्ठं कण्ठे, कण्ठ एव, तद्वतानां प्राणानां निवारणीयत्वाद्, अर्प्यतां दीयतां, त्वयेति शेषः । बाहुः सुजलता, एक-वन्नेन जीवने द्वितीयानेरेपेक्ष्यैव तस्य पर्याप्तिः प्रकाश्यते । स्वेदविन्दु-दर्शनदगायामुपमिमीते — रेन्दुवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः चन्द्रमणिविभिः किरणैः संक्षिप्तत्वाद् जलविन्दुक्षरणशीलस्य चन्द्रकान्त-गुलिकादिरचितस्य हारस्य विलास इव विलासो यस्य । हारशब्दोऽत्र लक्षणया यष्टिनात्रमाह,

‘हारावलीव हरिनीलमयी विभाति ।’

१ ‘अयि निरनु’ क. छ. न. पाठ २ ‘निरनुक्रोशे !’ क. छ. झ. ज. पाठ.. ३. ‘जीवयन्मम’ छ. पाठ

१ ‘सागस्त्यत्व’ क. छ. छ. पाठ २ ‘द्वर्वाविपर्वणि’ क. ग, ‘दवांचानपर्वणि’ ज. पाठ.. ३. ‘मामुजीवयितु’ झ. पाठ.. ४. ‘विन्दुवहदर्शन’ द. पाठ. ५. ‘मुपमिमीते’ ग. घ. पाठ.

अथवा दूरे तावदेतत् । कथमालापसंविभागमात्रस्याप्यभाजन-
मयं जनो भवत्याः ।

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-

निर्वापितं तु परिरम्य वपुर्न नाम ।

आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या-

मद्य श्रुतिः पिवतु किञ्चरकण्ठि ! वाचम् ॥ ४ ॥

इत्याचार्यप्रयोगात्, 'सूत्रिका मौक्तिकैः कृता', 'हारो मुक्तावली स्त्री स्याद्' इति हारशब्दस्य मुख्यवृत्त्या मुक्तावल्यामेव वृत्तेः । मसृणस्निग्धधवलशीतलतनु-
वृत्तायतत्वादिभिश्चन्द्रमणिहारसाम्योक्तिः । अत्रोत्प्रेक्षा उपमा चालङ्कारः ॥ ३ ॥

तत्राप्यशक्यतया निराशोऽर्थान्तरं प्रार्थयते — अथवेति पूर्वोक्तं व्यावर्तयति । तत्र हेतुः — दूरे तावदेतत् अस्मत्कृतं प्रार्थनं दूरे विप्रकृष्टे देश एव, दुर्लभविषयत्वादिति भावः । कथमित्याश्चर्यं । आलापसंविभाग-
मात्रस्य वक्तव्ये स्थले विशङ्कं सम्भाषणदानस्य, अपीति स्पर्शनमन्तरेण दूरस्थितयापि तस्य शक्यत्वात् सुलभत्वं प्रकाशयति, अभाजनं अपात्रं अयं जन इति त्वत्स्नेहविसम्भयोर्भाजनत्वेन लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः । भवत्याः तव ।

आलापसंविभागस्यापि परमोपकारित्वमुपपादयति — दग्धं चिराये-
त्यादि । चिराय बहुकालं मलयानिलचन्द्रपादैः दक्षिणमारुतेन चन्द्रकिर-
णैश्च । दग्धत्वोक्तिर्क्षीटिति निर्वापणस्यौचित्यादुपेक्षणस्यानौचित्यं ध्वनयति ।
निर्वापितं शीतलीकृतम् । तुर्भिन्नक्रमो व्यावृत्तौ । वपुस्त्विति सम्बन्धः । न
नाम् नैव, परिरम्य आलिङ्ग्य, परिरम्भणमन्तरेण निर्वापणस्याशक्यत्वात् । तस्य
च त्रपाविभित्तत्वात्तत्र मैव भूत्, सम्भावितमेव तदित्यर्थः । नामशब्दः सम्भाव-
नायाम् । आमत्तकोकिलरुतव्यथिता समन्तादमन्दमाकन्दमकरन्दपानमत्तानां

१ 'तावत् । कथं' छ. पाठः. २. 'विभागस्य' क. ख. घ. ङ. च. छ. ज.
झ. ञ. ट. पाठः. ३ 'निर्वापितं' छ. पाठः. ४, 'तत्र परिर' ब. च. ट, 'तत्र
परि' छ. पाठ.

१ 'प्रार्थमानं' ज. पाठः. २. 'दानस्येतस्या, अपीति' ख. ङ. झ. ज. पाठः.
३. 'ध्वनति' क. ख. ग. छ. छ. झ. ज. पाठः. ४. 'विहितत्वात्' ख. ग. ङ. छ.
ज. झ. ज. पाठः. ५. 'अथ मैव' क, 'तत्तु मैव' ग. ङ. छ. झ. 'तत्तु मैवं भूत्' ज.
पाठः. ६. 'समन्तादमन्दमकरन्द' क, 'समन्तान्मकरन्द' ज. पाठः.

चिच्छिन्ना— अहं अणिच्छिन्नहणसीले । अं दाणिं मुहुच-
न्तिजयाहवा दि दुम्भणाअन्ती तम् पुरदे. सणामि—‘चिराजदि अज्ज उत्तो ।
राते पात्त अहेण त पेक्खे । जेण दिअहेण आसेसत्तलं विमुत्तरेदे-
सिस्सपपत्तेअरुन्दी. एव्यं सणिंरत्तं. तद्द भन्ति’ । दिदं गावेद्वरिण्णं
सिंभाधरत्तं’ ति । तस्स अजं परिणायो ?

चिच्छिन्ना राउंरः कथयिता । चलयानिलचोकेल्लुत्तग्रहणं नचिरातीते वसन्त-
सण्ये निगद्दु खत्तवानु इत्तवाद् । हत्तां मनोहराद् । शुतिः श्रोत्रन्द्रियम् ।
चिच्छिन्नहणं चिच्छिन्ना जयमुत्तानां देवगायकानां कण्ठ इव कण्ठो यस्याः ।
नचित्तवर्गीसन्दृष्टकपिलकाकलिप्रसुप्तदोषरहितस्त्वैकस्मिन्कः कण्ठ इत्यर्थः,
‘जिगिद् चिच्छिन्नकण्ठ ! मुप्यते’ इतिवत् । अयं हवन्ने हेतुः— श्रुतिसु-
हृतां चानं पिबतु आस्वादयति ति प्रार्थनायां लोट् । श्रुतिस्त्विनि तुशब्देन
सर्वेन्द्रियादादकारिणो गरीयराः परिरम्भोपकारस्याकरणेऽपि श्रोत्रमात्रस्याप्या-
दानेनानुग्रहः कर्तव्यः, लघ्वीयस्तथा शक्यस्याप्युपकारस्याकरणे नृगंसत्व-
प्रतप्तेरिति गेयपयोनः । अत्रोत्सुवय भावः प्रकाशयते । अतिशयोक्तिरु-
त्तरः ॥ ४ ॥

अथ सखी वैदग्ध्यान्मिथ्यावचनोपन्यासेन तामालापयितुमुपायं प्रयुक्ते—
आये अतिरिहणसीले । यदिदानं मुहूर्तान्तर्गतमाधवापि दुर्मनायमाना मम
पुरता सणसि—‘चिगयत्तार्यपुत्रः । अपि नाम्माचिरात् तं प्रेक्षे । येन चिच्छिन्ना-

१. ‘अव— (उत्सुवय) ज. क. ल. म. पाठः २. ‘मुहूर्तं अदिष्टमाहवा’
ज. ३. ‘मनोहरा’ ज. पाठः ४. ‘मन्त्रा दुम्भणा’ क. ज. प्र. म. पाठः ५. ‘केचि-
न्ति’ ज. ६. ‘अउगत्तं’ घ. ७. ‘चिच्छिन्ना’ ज. पाठः ८. ‘पेक्खिगमं’ क. ल.
९. ‘जिगिद्’ ज. पाठः १०. ‘जिगिद्’ ज. पाठः ११. ‘विमुत्तरेदे’ ज.
१२. ‘सणामि’ क. ज. ल. पाठः १३. ‘सुगिरिदग्गिमेसविग्गं’ क. ज. ल.
१४. ‘अन्ता एज्ज दिउगा’ घ. पाठः १५. ‘अम्, दिउगा’ क. ल. च.
१६. ‘उत्तवा’ घ. पाठः १७. ‘उत्तवाविदग्गि’ क. ज. ‘उत्तवाविदग्गि’ ज. पाठः.
१८. ‘मन्त्रावत्ति’ ‘मन्त्रावत्ति’ ति ज. ल. पाठः १९. ‘नत्ति सम्पदं दे अजं’
ज. ‘नत्ति सम्पदं दे अजं’ ल. व. घ. ङ. च. एव अजं ज. ‘नत्ति सम्पदं दे अजं’
घ. ज. पाठः.

१. ‘उत्सुवय’ ज. घ. ङ. च. ल. पाठः २. ‘अवत्त’ ल. पाठः

(अथ अनिर्वहणशीले ! यदिदानीं मुहूर्तान्तरितमाद्यत्रापि दुर्मनाय-
क्षाना मम पुत्रो भणमि—‘चिरायत्यार्यपुत्रः । अपि नामाचिरात् तं प्रेक्षे । येन
विच्छर्दिताशेषमाध्वसं विस्मृतविघ्नपत्रलोकयन्ती एवं गणिष्यामि, तथा भणि-
ष्यामि, द्विगुणावेष्टपरिरम्भेण सम्भावयिष्यामी’ति । तस्यायं परिणामः ?)

शेषमाध्वसं विस्मृतविघ्नपत्रलोकयन्ती एवं गणिष्यामि, तथा भणिष्यामि, द्विगुणा-
वेष्टपरिरम्भेण सम्भावयिष्यामीति । तस्यायं परिणामः ? अथि हे ! । अनिर्वहणं
प्रकान्तरयापरिसमापनं शीलं यस्याः । तथात्वमेव समर्थयति—इदानीमनन्तरातीते
काले, न पुनर्युगान्तरे, मुहूर्तान्तरितः सन्ध्योपासनाद्यर्थं प्रचलितत्वेन तिरो-
हितो साधवो यस्याः, निषटितदर्शन इति यावत् । अपिशब्दो याममात्रा-
न्तरितत्वे किं पुनः कथयाम इति द्योतयति । दुर्मनायक्षाना गोचरन्ती मम
पुत्रः सन्निधौ, न तु पुरुषान्तरम्, भणसि कथयसीति यदा यदा अन्तरि-
तत्वं तदा तदा लक्ष्योक्तिः सूच्यते । भणनप्रकारमाह — चिरायति बहुकालं
विलम्बने । आर्यपुत्र इति साधवीनां भर्तृविषय उपचारशब्दः । ‘पतिस्त्वार्य
आर्यपुत्रः’ इति वैजयन्ती । अपि वक्तुमिति सम्भावना । अतिज्ञेहस्य पाप-
घातिनत्वात् अचिरदर्शने त्वया किं कियत इत्यन्नाह — येन यस्माद् विच्छ-
र्दिताशेषमाध्वसं परित्यक्तसमग्रोत्सर्गं विस्मृतविघ्नं चिरदर्शनाभावोद्वेगेना-
निरूपितो लज्जारूपो दर्शनप्रत्यूहो यथा तथेति क्रियाविशेषणम्, अवलोक-
यन्ती आर्जवेन पश्यन्ती, एव गणिष्यामि तथैव गणिष्यामीति उक्तानां प्रका-
राणामवश्यकर्तव्यतायां सङ्ग्रहः । भणिष्यामीत्युक्तेः चिरविलम्बासहतया
मेधन्यात् केदानीं युष्मागिरीतमित्युक्तेर्मकरन्दं द्रुपं गतोऽसीत्यादि यदि
वदति तत्रान्तरितं मिथ्यान्यत्र कुत्रापि विनोदनार्थं गतमित्याद्युक्तिप्रत्युक्तिका-
विचिन्तापि प्रोक्तये । द्विगुणावेष्टः सुजलतयोर्द्विगुणितयोरावेष्टः, शृङ्खलयेव
भङ्गो पश्चत्, तेन य परिरम्भः दाशेषमेतत् सम्भावयिष्यामि चिरविलम्ब-
दच्छत्रेण प्रयुक्तवाक्चन्य भवत् तन्मय प्रसादयोतनेन प्रीतिं करिष्यामीत्यर्थः ।
इति मम पुत्रो भणतीत्यन्वयः । तस्य वचनस्य अयमनुभूयमानो मौन-
परिग्रहानाटोक्तनादिरूपः परिणामः फलं अवसानं वा ।

१. ‘अथि’ अथ गणिष्यामि, द्विगुणा’ ग पाठ २. ‘मन्तरानीति’ क.
३. पाठः, ४. ‘स्मृतं सत्’ ग. छ. पाठः. ५. ‘विनोदार्थं’ ख च. झ. पाठः.

(मातृती नास्त्यनिव ना पश्यति ।)

दाशरथः— (अपवाये) अहो मम नित्याः प्रवृत्तित्वान्नित्याः सर्वतोमुखं वैदुरध्यम् । अक्षरसुखं विदुः श्रेयः । (तदा इत्) द्विः । सत्यमवलोकिता वदति ?

(मातृती मूर्धानं चाख्याति ।)

मातृती— आपितासि गणं अवलोकितावद्विद्वयोश्च जीवि-
तेन यदि न कथयामि ।

सादृश्यं सकोपं, इत्येतद्व्यपेक्षक-व्यक्तिः ।

अपवाये न्वगन्तम् । अहो एति हर्षे । सगन्धत्याः कामन्दक्याः प्रवृत्तित्वान्नित्याः प्रतिनागुणादामिष्याया इत्यनेन मनुष्यसंशयप्रतिभा-
गुणस्य च सामर्थ्ये किं नागं न गन्ध्याव्यत इति धौन्यात् । अर्धनोपुखं
चर्वासु विघासु मकलासु कलासु च सुखमाभिमुख्य यस्य . वेदुरध्यं अग्रा-
ग्यत्वम् । अक्षयः अवसानगहितः दुर्गोपितरत्नकोशः शोभनानां अवसरोप-
युक्तत्वाद्वसावहानां आपितानापेव रत्नानां, सर्वस्वान्धोभावहत्वाच्च गन्धारोपः,
फोद्यो निधिः । अज्ञानदिव पृच्छति — सत्यं परमार्थं, वदतीति काका
सत्यं वां वदतीति सूच्यते ।

मूर्धानं गिर चालयति मृत्युनिषेधामिनयेन तिर्यक्तं गिर. कम्प-
यतीत्यर्थः ।

तदचनोत्तमो मूर्धनालनस्य अनात् किञ्चित्कथावकाल आह—
आपिता आप प्रत्यय कारितादि, गन् जीविनेन प्राणं अवलोकिताव-
द्विद्वयोश्च, जीवितेति सन्दन्व, अगोत्रयात् परम्य स्नेहविलम्बभाजनभूतस्य
कस्यचिन्मादाद् यदि न कथयामि तस्यमिदमनयोक्तमसत्यं वेति दाक्षा यदि

१. (सगन्ध) = डा ण पाठ = 'प्रवृत्तित्वान्नित्याः' ज पाठः. ३.
'सगन्ध' तुना न च, सगन्ध' तुना च न, पाठ ४ 'रत्नमयारम्यंस्कुरुगम्' ज.
गठ ५ 'द्वि' अपि न' न, पाठ ६ 'तिर्यग्मूर्धानं' क. पाठः. ७
'मया' क पाठ ८ 'किं दाक्षा' न न इति न 'यदि दा न' प, 'यदि मे न' ज
पाठ.

१ 'अज्ञानदिव' = ज, 'अज्ञानदिव' = ज. ज. पाठः. २. 'अमृतं'
न' पाठः पाठः. ३. 'अमृतं' न' न' ज. ठ.

मालती— नाहं किं पि भणामि । (नाहं किमपि भणामि ।)

(इत्यर्थोक्ते लज्जां नाटयति ।)

माधवः — अहो ! अनवसितार्थमन्थरस्य वचसश्चाकृता ।

न कथयसि न पुनरभिनयैः । ततोऽस्माकं जीवितगाप्यतिक्रमस्त्वया कृतो भविष्यतीत्यर्थः । जीवितेन शापितासीति तृतीयाप्रयोगः, अप्रयमात्रे विवक्षणात् । 'स्त्रावहुइस्थाशपा ज्ञीप्स्यमान' (१-४-३४) इति चतुर्थी न प्रयुक्ता. ज्ञीप्स्यमानत्वाभावात् ।

‘दर्दरेण च ते देवि । शपे मूलफलेन च ।

मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥’

इति श्रीरामायणे,

‘स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्या पशूनां शपे ।’

इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च ।

तदुपायप्रयोगस्य फलं दर्शयति — नाहं किमपि भणामीति । अन्त्या भदुक्तित्वेन यदुपन्यस्त तत्र किञ्चिदपि मया न भणितं, मिथ्यैवानया विजल्पितम् । इति विवक्षितेऽनुक्ते अर्थोक्ते एकदेशस्य वचने कृत इत्यर्थात् ; लज्जां नाटयतीति पूर्वमार्जवेन तन्मिश्र्यावचनासहत्यां झटिति वस्तुमुपक्रान्ते पुनर्मध्ये स्वाभाविकी लज्जा दृढभाक्कान्तवतीत्यर्थः । विह्वताख्यश्चायं भावः,

‘प्राप्तफलं न यद् ब्रूयाद् ब्रीडया विह्वतं हि तत् ।’

इति वचनात् ॥

अहो इति हर्ष । अनवसितार्थमन्थरस्य असमाप्ताभिधेयतयानुस्मरणस्य वचनस्य मधुरता । ‘कथमालापसंविभागस्याप्यभाजनमथ जनो भवत्या’ इत्याग्न्य ‘अहो अनवसितार्थमन्थरस्य वचसश्चाकृते’त्यन्तेन प्रकरणेन इदमनुसन्गतव्यं — ईदृशं चिरं स्थित्वा निर्वध्यमाना शिरः कम्पयेत् । संस्तुता चेत् राक्षसनुकूलमुभयतो विस्तवधामन्तरा कृत्वा कथायोजनम् । तस्मिन्त्रयो-

१. ‘किं पि न भणामि’ द, ‘किं पि न ज्ञाणामि’ च पाठः. २. ‘जाणामि’ क. च छ. ज. घ. ग. पाठः. ३. ‘कौ’ द. पाठः.

४. ‘त’ द. पाठः. ५. ‘या जल्पि’ स. ह. छ. पाठः. ६. ‘विध्वतं’ न. पाठः. ७. ‘तु’ इति दुर्दिनपाठः.

अवलोकिता - तदि ! किं वार्णि उच्छालिताक्षुष्पीलमन्थरं
मेदीत ।

(मन्त्रि ! तन्मित्रानाम् मित्राप्तात्माऽन्तरं रुचते ।)

मालती — तदि ! मेदि ! प्रियसखी लवङ्गिकाय अमन्त्रिणा-
दुःखमणुदित्य । प्रवृत्तिलाभे वि से दुःखो ।

(मन्त्रि ! कियन्ति प्रियसख्या लवङ्गिकाया अमन्त्रिणानदुःख-
मनुभविष्यामि । प्रवृत्तिलाभोऽप्यन्ताः दुर्लभाः ।)

यामदः — अवलोकिने ! किं नाम ?

अवलोकिता — तुह जेव्य उवण्णाणेण एसा लपडिअ
मेदीअ ताए पडत्तिलाभेमिसे उच्छरपड ।

(तत्रैवोपन्यासेन एषा लवङ्गिका समुत्थ तस्याः प्रवृत्तिरागनिमित्त-
मुच्यते ।)

नयनवर्त्तिनालानीतं पिबन्ति रस प्रिया ।

इत्यारम्भोक्तम् ॥ ५ ॥

मार्स ! मिमिदानीं दुःखितवाग्मेतत्पीडितमन्थरं रुचते । प्रवृत्ताक्षुसमूह
निपद्यन्मन्त्रं च किं निगिंस त्वया रोदनं क्रियत इति ।

तत्र निमित्तमाह — कियन्ति प्रियसखा लवङ्गिकाया अमन्त्रिणान-
दुःखमनुभविष्यामि । कियन्ति माण दीर्घकालं असन्निधानदुःखं दूरावस्थानाद्
मन्त्रेण नित्यं वेदय । प्रवृत्तिलाभोऽप्यस्या दुर्लभाः, वृत्तान्तस्य किं करोतीति
रसस्य लाभे जागर्याप दुःप्रापः, वसेत इति शेषः ।

अप्या रसतरङ्गिणी सन्दृष्ट्वा व्यर्त्तनायाय पुच्छति — किं नाम ?
निमित्तमन्त्रमिति शेषः ।

निष्क्रान्ति — तत्रैवोपन्यासेन एषा लवङ्गिका समुत्थ तस्याः प्रवृत्ति-
रागनिमित्तमुच्यते इति ।

१. 'मार्स - मन्त्रि (स)' ३. 'र-तठ' २. 'मुदुतो ए पाठ' ३.
४. 'ए-पाठ' ४. 'ए-पाठ' ५. 'समवोवण्णाणेण' ६. 'म.
७. 'मेदीअ' ८. 'तठ' ९. 'मार्स' १०. 'पाठ' ११. 'पडत्तिमिसे'
१२. 'पाठ' १३. 'मन्त्रि' १४. 'पाठ' १५. 'पाठ' १६. 'पाठ' १७. 'पाठ' १८. 'पाठ' १९. 'पाठ' २०. 'पाठ' २१. 'पाठ' २२. 'पाठ' २३. 'पाठ' २४. 'पाठ' २५. 'पाठ' २६. 'पाठ' २७. 'पाठ' २८. 'पाठ' २९. 'पाठ' ३०. 'पाठ' ३१. 'पाठ' ३२. 'पाठ' ३३. 'पाठ' ३४. 'पाठ' ३५. 'पाठ' ३६. 'पाठ' ३७. 'पाठ' ३८. 'पाठ' ३९. 'पाठ' ४०. 'पाठ' ४१. 'पाठ' ४२. 'पाठ' ४३. 'पाठ' ४४. 'पाठ' ४५. 'पाठ' ४६. 'पाठ' ४७. 'पाठ' ४८. 'पाठ' ४९. 'पाठ' ५०. 'पाठ' ५१. 'पाठ' ५२. 'पाठ' ५३. 'पाठ' ५४. 'पाठ' ५५. 'पाठ' ५६. 'पाठ' ५७. 'पाठ' ५८. 'पाठ' ५९. 'पाठ' ६०. 'पाठ' ६१. 'पाठ' ६२. 'पाठ' ६३. 'पाठ' ६४. 'पाठ' ६५. 'पाठ' ६६. 'पाठ' ६७. 'पाठ' ६८. 'पाठ' ६९. 'पाठ' ७०. 'पाठ' ७१. 'पाठ' ७२. 'पाठ' ७३. 'पाठ' ७४. 'पाठ' ७५. 'पाठ' ७६. 'पाठ' ७७. 'पाठ' ७८. 'पाठ' ७९. 'पाठ' ८०. 'पाठ' ८१. 'पाठ' ८२. 'पाठ' ८३. 'पाठ' ८४. 'पाठ' ८५. 'पाठ' ८६. 'पाठ' ८७. 'पाठ' ८८. 'पाठ' ८९. 'पाठ' ९०. 'पाठ' ९१. 'पाठ' ९२. 'पाठ' ९३. 'पाठ' ९४. 'पाठ' ९५. 'पाठ' ९६. 'पाठ' ९७. 'पाठ' ९८. 'पाठ' ९९. 'पाठ' १००. 'पाठ'

१. 'मार्स' २. 'पाठ' ३. 'पाठ' ४. 'पाठ' ५. 'पाठ' ६. 'पाठ' ७. 'पाठ' ८. 'पाठ' ९. 'पाठ' १०. 'पाठ' ११. 'पाठ' १२. 'पाठ' १३. 'पाठ' १४. 'पाठ' १५. 'पाठ' १६. 'पाठ' १७. 'पाठ' १८. 'पाठ' १९. 'पाठ' २०. 'पाठ' २१. 'पाठ' २२. 'पाठ' २३. 'पाठ' २४. 'पाठ' २५. 'पाठ' २६. 'पाठ' २७. 'पाठ' २८. 'पाठ' २९. 'पाठ' ३०. 'पाठ' ३१. 'पाठ' ३२. 'पाठ' ३३. 'पाठ' ३४. 'पाठ' ३५. 'पाठ' ३६. 'पाठ' ३७. 'पाठ' ३८. 'पाठ' ३९. 'पाठ' ४०. 'पाठ' ४१. 'पाठ' ४२. 'पाठ' ४३. 'पाठ' ४४. 'पाठ' ४५. 'पाठ' ४६. 'पाठ' ४७. 'पाठ' ४८. 'पाठ' ४९. 'पाठ' ५०. 'पाठ' ५१. 'पाठ' ५२. 'पाठ' ५३. 'पाठ' ५४. 'पाठ' ५५. 'पाठ' ५६. 'पाठ' ५७. 'पाठ' ५८. 'पाठ' ५९. 'पाठ' ६०. 'पाठ' ६१. 'पाठ' ६२. 'पाठ' ६३. 'पाठ' ६४. 'पाठ' ६५. 'पाठ' ६६. 'पाठ' ६७. 'पाठ' ६८. 'पाठ' ६९. 'पाठ' ७०. 'पाठ' ७१. 'पाठ' ७२. 'पाठ' ७३. 'पाठ' ७४. 'पाठ' ७५. 'पाठ' ७६. 'पाठ' ७७. 'पाठ' ७८. 'पाठ' ७९. 'पाठ' ८०. 'पाठ' ८१. 'पाठ' ८२. 'पाठ' ८३. 'पाठ' ८४. 'पाठ' ८५. 'पाठ' ८६. 'पाठ' ८७. 'पाठ' ८८. 'पाठ' ८९. 'पाठ' ९०. 'पाठ' ९१. 'पाठ' ९२. 'पाठ' ९३. 'पाठ' ९४. 'पाठ' ९५. 'पाठ' ९६. 'पाठ' ९७. 'पाठ' ९८. 'पाठ' ९९. 'पाठ' १००. 'पाठ'

आधत्तः — नन्दिदानीमेव मेया कलकलकः प्रेषितः—‘नच्छ
त्वं । प्रच्छन्नमुपमाय न नानां प्रच्छन्नुत्पत्तिरिति । (मेयात्) अ-
लोकिते । अपि नाम दुर्लभादिना दत्तः फलदत्तं एव नदयन्तिकं
अपि स्यात् ।

अवलोकितः - नृणां गच्छ । पुत्रं ये जेन्म मन्त्राणां कृत्तिः अन्व
यश्चन्द्रः । मोहनिच्छेदप्रयत्नो गच्छन् ३ । मेघिनेन सवदा
मालदीर्घं सः जीर्णितेन द्विजं मस्तनीजं । एतन्त्रं जह तस्मै

‘नवोपन्यासेन, ‘अग्नेः कृत्ताल्लो-’ योश्च जते वचनेन नात्र खे-
पित्व इत्याह नृत्सम्मतो, त्वयापि नृपेण मेया दृष्टं जातमेवेत्यर्थः
प्रेष्यमाणः सन् दृष्ट एव ; ननु किमर्थं प्रेषित इति मेया ज्ञानमित्यत्राह—
प्रच्छन्नं तत्र तत्रेति दिनं यत्र तथा, दन्तनाशस्तं नन्दनं गृह, प्रच्छन्मि-
ति शेषोक्तेः प्रनारित्य नन्दनं प्रसारणायां भस्करन्दलान्तिकाबुद्धिगिनानां चेति
निरुच्यति । इति एवमुक्तेः शेषः । सागरं नृप्रार्थनम् । अपि नामेति
सम्भावनापोतकमवयवम् । फलदत्तं उक्ते उत्तरार्धे फल प्रयोजनं यस्य ।

‘उक्ते उक्ते काले यत् स्यात् फलमुत्तरम् ।’

इति नन्दयन्ती । सदयन्ति हा एति तर्भात्तुल्य, रथादिनि सम्भावनायां लिट् ।

अथ दण्डापूपिकया तस्य सन्देहं वैदग्ध्यव्याधिराकरोति—प्रथमं सन्देह
शार्दूलनगरस्पृष्टस्य भस्करन्दस्य मोहविच्छेदप्रियनिवेदिताया भगवतीनियुक्तेन
मेयता मालत्या सन जीर्णितेन हृदय प्रसादीकृत । आलुङ्गितुं रष्ट्रम्,

१. ‘नृणां गच्छ’ इति पाठः २. ‘प्रच्छन्नुत्पत्तिरिति’ इति पाठः ३. ‘मेघिनेन’ इति पाठः ४. ‘मालदीर्घं’ इति पाठः ५. ‘जीर्णितेन’ इति पाठः ६. ‘द्विजं’ इति पाठः ७. ‘मस्तनीजं’ इति पाठः ८. ‘एतन्त्रं’ इति पाठः ९. ‘जह’ इति पाठः १०. ‘तस्मै’ इति पाठः ११. ‘नृत्सम्मतो’ इति पाठः १२. ‘त्वयापि’ इति पाठः १३. ‘प्रेष्यमाणः’ इति पाठः १४. ‘सदयन्ति’ इति पाठः १५. ‘हा’ इति पाठः १६. ‘एति’ इति पाठः १७. ‘तर्भात्तुल्य’ इति पाठः १८. ‘रथादिनि’ इति पाठः १९. ‘सम्भावनायां’ इति पाठः २०. ‘लिट्’ इति पाठः २१. ‘प्रथमं’ इति पाठः २२. ‘सन्देह’ इति पाठः २३. ‘वैदग्ध्यव्याधिराकरोति’ इति पाठः २४. ‘भगवतीनियुक्तेन’ इति पाठः २५. ‘मेयता’ इति पाठः २६. ‘मालत्या’ इति पाठः २७. ‘सन’ इति पाठः २८. ‘जीर्णितेन’ इति पाठः २९. ‘हृदय’ इति पाठः ३०. ‘प्रसादीकृत’ इति पाठः ३१. ‘आलुङ्गितुं’ इति पाठः ३२. ‘रष्ट्रम्’ इति पाठः

१. ‘नृणां गच्छ’ इति पाठः २. ‘प्रच्छन्नुत्पत्तिरिति’ इति पाठः ३. ‘मेघिनेन’ इति पाठः ४. ‘मालदीर्घं’ इति पाठः ५. ‘जीर्णितेन’ इति पाठः ६. ‘द्विजं’ इति पाठः ७. ‘मस्तनीजं’ इति पाठः ८. ‘एतन्त्रं’ इति पाठः ९. ‘जह’ इति पाठः १०. ‘तस्मै’ इति पाठः ११. ‘नृत्सम्मतो’ इति पाठः १२. ‘त्वयापि’ इति पाठः १३. ‘प्रेष्यमाणः’ इति पाठः १४. ‘सदयन्ति’ इति पाठः १५. ‘हा’ इति पाठः १६. ‘एति’ इति पाठः १७. ‘तर्भात्तुल्य’ इति पाठः १८. ‘रथादिनि’ इति पाठः १९. ‘सम्भावनायां’ इति पाठः २०. ‘लिट्’ इति पाठः २१. ‘प्रथमं’ इति पाठः २२. ‘सन्देह’ इति पाठः २३. ‘वैदग्ध्यव्याधिराकरोति’ इति पाठः २४. ‘भगवतीनियुक्तेन’ इति पाठः २५. ‘मेयता’ इति पाठः २६. ‘मालत्या’ इति पाठः २७. ‘सन’ इति पाठः २८. ‘जीर्णितेन’ इति पाठः २९. ‘हृदय’ इति पाठः ३०. ‘प्रसादीकृत’ इति पाठः ३१. ‘आलुङ्गितुं’ इति पाठः ३२. ‘रष्ट्रम्’ इति पाठः

एवम को विं घटअन्तिआलम्भेणं वहुनैदि तैस्स किं दाणिं पारितोसिअं भदिस्सदि ।

(महाभाग ! प्रथममेव शार्दूलनखरस्पृष्टस्य मकरन्दस्य मोहविच्छेद-
प्रियनिवेदिनाया भगवतीनियुक्तेन भवता मालत्याः समं जीवितेन हृदयं प्रसादी-
कृतम् । साम्प्रतं यदि तस्यैव कोऽपि मदनान्तिकालाभेन वर्धयति तस्य किमि-
दानीं पारितोषिकं भविष्यति ।)

साधवः — अनुयोक्तव्यं गजुयुक्तोऽस्मि । (हृदयमवलोक्य) इय-
मस्ति मालतीप्रथमदर्शनाभिषेङ्गसाक्षिणः कामकान्तालेङ्गारिणः लक्ष्मी-
वतः केसररतोरः प्रसूतमाला ।

‘चिरसम्भाणिआणिहो विरहाळुक्खिअसमुद्धदिण्णुकण्ठो ।’

इत्यादिसौतुक्तप्रयोगात् । साम्प्रतं यदि तस्यैव कोऽपि मदनान्तिकालाभेन
वर्धयति तस्य किमिदानीं पारितोषिकं भविष्यति । तस्यैव मकरन्दस्यैव कोऽपि
अस्मासु कश्चिद्, वर्धयति, ‘दिष्ट्या वर्धसे’ इति प्रियं निवेदयिष्यतीत्यर्थः ।
वर्तमानसानीप्यद्योतको लट्प्रयोगः । तस्य वर्धयितुः पारितोषिकं प्रीतिदायकम् ।
कोऽपीत्युक्त्या मालती चोदयति ।

उद्धटितज आह — अनुयोक्तव्यं प्रष्टुं योग्यं अजुयुक्तोऽस्मि पृष्ठोऽ-
स्मि । हृदयं स्ववक्षःस्थलं । मालतीप्रथमदर्शनाभिषेङ्गसाक्षिणः मालत्यास्तत्पूर्वं
मदनोद्यानकृते सन्दर्शने योऽभिषङ्गः कामदुःखं तैस्मिन् साक्षिणः साक्षा-
त्पारवतः, तदालवालपगिरावरथाने सञ्जातत्वाद् यदि कश्चिदसिद्धर्थे विवेदते

१. ‘लक्षणे’ छ. द. ‘लाहो व’ ज. पाठः २. ‘ण सुहं व’ छ. पाठः ३.
‘तदा किं दाणिं तस्स पारिं’ ज. पाठः ४. ‘साधवः— अनपातुयो’ क. पाठः ५.
‘व्यमेवाजुयुक्तो’ ज. पाठः ६. ‘साक्षिणी’ ख. च ज. पाठः ७. ‘द्वारय’ क.
ख. द. च छ. ज. झ. ञ. ट. पाठः ८. ‘प्रसूतमाला’ ज. पाठः.

१. ‘वर्धयति .इति’ ज. पाठः. २. ‘उद्धटित आह’ ज. पाठः. ३.
‘तदा साक्षिणः’ छ. ख. पाठः.

प्रेम्णा मदग्रथितेति या* प्रियसखीहस्तोपनीतानया
विस्तारिस्तनकुम्भकुड्मलभरोत्सङ्गेन सम्भाविता ।
सम्प्राप्ते त्वथ पाणिपीडनविधौ मां प्रत्यपेताशया
यै मय्येव लवङ्गिकैल्यवगते सर्वस्वदोयः कृता ॥ ६ ॥

तर्हि वकुलतरुः प्रष्टव्य इति द्योतयन् तदानीमेकाकिनः स्वस्वानुभवैकगम्य-
मवस्थाविशेषमनुसन्धत्ते । कामकाननालङ्कारिणः मदनोद्यानशोभातिशय-
जनकस्य, वृक्षान्तरेभ्यो विशिष्टगुणत्वात्, लक्ष्मीवतः दैवसम्पन्नस्य केसरतरोः
वकुलपादपस्य प्रसवमाला पुष्पमालिका ।

लक्ष्मीवत्त्वमेवोपपादयति — प्रेम्णेत्यादि । प्रेम्णा खेहेन । तत्र हेतुः—
मदग्रथितेति मया विरचितेत्यनेन हेतुना 'यत् प्रेम तेन प्रियसखीहस्तोपनीता
प्रियसख्या लवङ्गिकाया हस्तेनोपनीता समीपं प्रापिता । अनेयेति मालत्या
अभिनयेन निर्देशः । विस्तारिस्तनकुम्भकुड्मलभरोत्सङ्गेन विस्तारितुं क्षणे
क्षणे विपुलीभवितुं शीलं ययोः स्तनरूपयोः कुम्भकुड्मलयोः कैलशशिखयोः ।
'स्तनकलशकिशोरकौ कथञ्चित्' इति माघोक्तवल्लोक्षणिकः प्रयोगः । तथा च
मुगारिः—'तारकेश्वरकिशोरशेखरः' इति । भरोः भारः, तस्योत्सङ्गेन मध्येन,
सम्भाविता निरन्तरोद्ब्रह्मनेनोपलालिता, तस्याः प्रभवभूतस्य लक्ष्मीवत्त्वे कस्य-
विमतिरिति भावः । न तावदेव; ततः परमपि श्लाघ्यत्वे कारणमस्तीत्याह—
तुर्विशेषे, पाणिपीडनविधौ नन्दनविवाहार्थेऽनुष्ठाने । पाणिपीडनं विवाहः,

'पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।'

इति कुमारसम्भवोक्तेः । मां प्रति माशुद्दिश्य अपेताशया त्रुटितप्राप्त्याशया
लवङ्गिकेति लवङ्गिकेयमिति अनेन प्रकारेणावगते ज्ञाते, मरणानुमत्यै पादप्रणामे-

* 'वा' छ. ज. पाठ . १ 'नीता स्वयं' छ, 'नीतेति वा' छ. ज. पाठ .
२ 'सम्प्राप्ते सति पाणि' छ, 'सम्प्राप्तेऽग्रथ पाणि' ज. पाठः . ३. 'मय्येवाथ लव' छ.
पाठः . ४. 'स्यावगते' छ पाठ . ५ 'दार्ढ्यकृता' क झ. भ. पाठ

१. 'किना स्वानु' क, 'किना स्व'नु' छ. ज. पाठः . २. 'स्वानुभवैक' क.
ग. छ. ज. पाठ . ३. 'योऽपि विशिष्ट' ज पाठ . ४. 'विस्फुटीभवितुं' क. पाठः .
'स्वकुण्डलयोः' न. पाठ . ५. 'भरभाजस्तस्यो' ग. पाठः .

अवलोकिता — सहि ! वल्लहा बखु दे इअं बउळमाला जेदो अवहिदा पुळोएसि ।

(सखि ! वल्लभा खलु ते इयं बकुलमाला यतोऽवहिता प्रलोकयसि ।)

मालती — सहि मं उवहससि ?

(सखि ! मां उपहससि ?)

कृते लवङ्गिकास्थाने च मयि स्थिते इत्यर्थः । सर्वस्वदायः सर्वस्य स्वस्य धनस्य दानं, यथा मुमूर्षुः कश्चित् स्वयमेवार्जितं यत्रकुत्रचित् सङ्गृहीतं समग्रं स्ववित्तं पुत्रादिषु समर्पयति अग्रमादेनेदं रक्षणीयमिति तथा । 'एसा वि मालदीणिन्विसेसं दडुवा । सव्वदा हिअएण धारणीए चि' सादरं समर्पितेत्यर्थः । कृतेति मालाया उद्देश्यत्वाद्विधेयस्य सर्वदायत्वस्य तत्र विश्रान्तेः स्यन्तः पाठः । अत्र पूर्वार्धे स्नेहाख्यः, उत्तरार्धे दैन्याख्यश्च भावः प्रकाश्यते । अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः, कार्यमुखेन लोकोत्तरस्यानुरागस्य प्रकाशनात् ॥ ६ ॥

सखि ! वल्लभा खलु ते इयं बकुलमाला यतोऽवहिता प्रलोकयसि । वल्लभा अतिप्रिया, खलुरवधारणे, यतः यस्मादवहिता एकाग्रा प्रलोकयसि प्रकर्षेण पश्यसि, इमामित्यर्थात् । अनयोक्तिभङ्ग्या गाढालिङ्गनतृष्णया वल्लभस्य च वक्षःस्थलं मालाव्याजेन पश्यसि । मम पुरतो लज्जां च नाटयसि । अहो ते प्रच्छन्नकामुकीत्वमिति व्यज्यते ।

तेदुक्तिभङ्गिमवगच्छन्ती आह — सखि ! मामुपहससीति । उपहससि किमपि हृदये निधाय परिहससि । किमिति काका सूचयति ।

१. 'अव—सहि मालदि । वल्लहा' क. झ. न, 'अव—वल्लहा' ट. पाठः. २. 'माला । एसा दाणि परस्स हस्यं गमिस्सदि । माल—' ज. पाठः. ३. 'तदे' क. झ. न, 'जं अवहिदा' च ट. पाठः. ४. 'दा भव । जघा एसा सहसं जेव्व दाणि परहत्थगदा ण भविस्सदि ति । माल—' क, 'दा भव । मा दाणि एस सहसं जेव्व परहत्थगदा भविस्सदि ति । माल—' झ. न. पाठः. ५. 'अवळोएसि' छ. पाठः. ६. 'माल — पिअं पिअसही मे उव' क. झ. न, 'माल — पिअं पिअसही उव' ज. पाठः. ७. 'उवदिसांसे' क, 'उवदिसदि । अवलोइदे ! उमअ वि तुमं एव्व उवदिस ।' ज. 'उवदिसदि' झ. न. पाठः.

अवलोकिता — णिवूढो क्वु भवदीसम्भावणाभारो
बुद्धरक्खिदाए ।

(निर्व्यूढः खलु भगवतीसम्भावनाभारो बुद्धरक्षितया ।)

मालती — (सहर्षं) अद्दहे ! दिट्ठिआ पिअसही लवङ्गिअ दीसइ ।
(अग्रे ! दिष्ट्या प्रियसखी लवङ्गिका दृश्यते ।)

(इत्युत्तिष्ठति ।)

(तैतः प्रविशति सम्भ्रान्तः कलहंसकः, मदयन्तिका,
लवङ्गिका, बुद्धरक्षिता च ।)

लवङ्गिका — परित्राअदु परित्राअदु महाभागो । अद्धमग्गे

बुद्धरक्षितां चमत्करोति — निर्व्यूढः खलु भगवतीसम्भावनाभारो
बुद्धरक्षितया । भगवत्याः कामन्दक्याः सम्भावना एतत्कार्यं साधयितुमियं
प्रगल्भत इत्युहः, 'सामन्तसम्भावनेयैव धीरः' इतिवत् ; अथवा सत्कारः,
'सम्भावयामास यथाक्रमेण' इतिवत् ; तद्व्यो भारो भर्तव्यो गुरुः प्रदार्थः
निर्व्यूढः प्रापणीयां भूमिं प्रापित इति लक्षणया फलपर्यन्ततां नीत इत्यर्थः ।

अद्दहे इत्याश्चर्यद्योतकमव्ययम् । एवमचिरेण दर्शनस्यासम्भावितत्वा-
दाश्चर्यत्वम् । उत्तिष्ठति प्रत्युद्गमनेन सम्भावयितुमासनाच्चलतीत्यर्थः ।

सम्भ्रान्तः सम्भ्रमो व्याकुलता, तद्वान् । चकारेण 'सम्भ्रान्ता' इति
विपरिणामेन योजना ।

परित्रायतां परित्रायतां महाभागः । वीप्सया भयसम्भ्रमो द्योत्यते ।
कुतः कस्मात्तव्य इत्यत्राह — अर्धमार्ग एव नगररक्षिपुरुषाभियोगो मकरन्दस्य

१. 'माल — पिअ' छ. पाठः. २. 'अद्दहे पिअ' क. घ. झ. ज.
'अद्दहे हि वि पिअ' ख. ज. माठः. ३. 'आ वि दी' क. ज. झ. ज. पाठः. ४.
'(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)' क. '(इत्युत्तिष्ठति ।)' घ. पाठः. ५. '(प्रविश्य सम्भ्रा)' क.
झ. पाठः. ६. '(प्रविशन्ति सम्भ्रा)' क. ज. पाठः. ७. 'सम्भ्रान्ताः कलहंसकमद-
यन्तिकाबुद्धरक्षितालवङ्गिकाः ।)' क. झ. ज. पाठः. ८. 'मग्गे क्वु णअ' क. ज.
झ. ज. पाठः.

१. 'उद्गमनेन सम्भावयति ।' झ. पाठः. २. 'या सम्भ्रमो' क. ख. ग. छ.
ज. पाठः.

एव नगररक्षिपुरुषाभिजोओ मकरन्दस्स जादो । तत्कालमिलिदेण
कलहंसएण सह अहो अणुपेसिदाओ ।

(परित्रायतां परित्रायतां महामागः । अर्धमार्ग एव नगररक्षिपुरुषाभि-
योगो मकरन्दस्य जातः । तत्कालमिलितेन कलहंसकेन सह यमनुप्रेषिताः ।)

कलहंसकः — जँधा इदोमुहं पवुत्तेहिं पि कळअळो सुंदो तह
जाणामो अण्णं पि उवगदं पाइक्केसेण्णं ति ।

(यथा इतोमुखं प्रवृत्तरपि कलकलः श्रुतः तथा जानीमः अन्यदप्युप-
गतं पादातसैन्यमिति ।)

जातः । अर्धमार्गे मार्गस्य समेऽंशे मध्ये इत्यर्थः । नगररक्षिभिः पुर-
रक्षणाधिकृतैः पुरुषैरभियोगः उपरुद्धत्वं कोऽयं केयं कुतः क गम्यत इति
विचार्यमाणे अयं मकरन्दो मालतीवेषेण नन्दनं विप्रलभ्य तन्मन्दिरमनुप्रविश्य
तद्भगिनीमपहृत्य ततो माधवसमीपं निशि प्रयातीति परमार्थस्य परिज्ञानात्
चोरङ्कारमाकुश्यानुदुतः तैरभिभूयमानो मकरन्दस्तेभ्यो रक्षणीयो भवतेत्यर्थात् ।
तर्हि कथं भवत्यः सम्मर्दात् परिभ्रंश्यागता इत्यत्राह — तत्कालमिलितेन
कलहंसकेन सह वयमनुप्रेषिताः । तत्काले अभियोगसमये इत आगत्य
सङ्गतेन वयं मदयन्तिकादयः अनुप्रेषिता मकरन्देन प्रस्थापिता इत्यर्थात् ।

लवञ्जिकोक्तिमुपोद्बलयति साहाय्यत्वरार्थम् — यथा इतोमुखं प्रवृत्तरपि
कलकलः श्रुतः तथा जानीमः अन्यदप्युपगतं पादातसैन्यमिति । इतोमुखं
इमं प्रदेशमुद्दिश्य प्रवृत्तैः प्रस्थितैः, अहोहिं इत्यनन्तरोच्चेरस्माभिरिति सिद्धयति ।
कलहंसवचनत्वात् पुल्लिङ्गनिर्देशः । अपिशब्देन पूर्व कस्यचित् पादातसैन्यस्य
दृष्टत्वं द्योतयति । यथा येन प्रकारेणेति पूर्वोत्तरकलकलयोर्विरलाविरलत्व-

१. 'जादो । तदो तत्काल' क. ख. घ. च ज. झ. ञ. ट. पाठः. २. 'सहिदा
अहो' क. झ. 'समं अहो' छ. ज. ञ. पाठः. ३. 'अहो इह अणु' क. घ. च. ट.
पाठः. ४. 'अह एतोमुहं' घ. छ. पाठः. ५. 'मुहागदेहिं अहोहिं महन्तो
जोधेकलकलो' क. 'मुहागदेहिं अहोहिं कळअळो' ज. 'मुहागदेहिं पि महन्तो
कळअळो सुंदो । अहोहिं तथा' झ. ञ. पाठः. ६. 'आअदो विअ कळ', ७. 'सुणीअदि
तह' छ. पाठः. ८. 'तक्केमि' क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. पाठः. ९.
'पारक्कअं वलं' क. ज. झ. ञ. 'पाइक्कं ति' ख. घ. च. 'नगररक्षिपुरुषाभि' छ. पाठः.

मालत्यवलोकिते — हृदि ! हृदि ! समं एव हरिसुखे-
सम्भेदो उवणदो ।

(हा धिक् ! हा धिक् ! सममेव हर्षोद्वेगसम्भेद उपनतः ।)

स्वाधवः—सखि मदयन्तिके! स्वागतम् । अप्यनुगृहीतमस्मद्गृहं
भवत्या । ननु वयः स्वस्था भवन्तु । एकाकिनो बहुभिरभियोग
इति यत्किञ्चिदेतद्द्वयस्यस्य ।।

विशेषस्य सुबोधत्वात्, तथा तेन प्रकारेण जानीमः अनुमिमीमहे । अन्यत्
पूर्वागतव्यतिरेकेण उपगतं राजाज्ञया प्राप्तम् । पाइक्कशब्दः पदातिवाची ।

“रहसन्दाणिअतुरअं तुरङ्गमोरत्थलक्खलिअपाइकं ।

पाइक्कावलिअगअं गअभज्जन्तरहसंकुलं वलइ बलं ॥”

इति सेतुप्रयोगात् ।

हा धिक् ! हा धिक् ! सममेव हर्षोद्वेगसम्भेद उपनतः । हर्षस्य
मदयन्तिकालाभात्, उद्वेगस्य दुःखक्षोभस्य च रक्षिपुरुषाभियोगश्रवणात्,
सम्भेदो मिश्रता, उपनतः प्राप्तः ।

धीरतया विगतसम्भ्रमः औचित्यानुल्लङ्घनाय नववधूं सत्करोति —
सखीति सुहृद्वार्यात्वादामन्त्रणम् ; ‘तव कृष्ण ! प्रिया सखी’ इति महा-
भारतोक्तेः । स्वागतं शोभनमागमनं, तवासीदिति शेषः । अनुगृहीतं श्लाघ्य-
सम्बन्धायास्तवानुप्रवेशेन शोभितम्, अस्मद्गृहमस्माकं भवनमित्युक्तिः प्राण-
निर्विशेषस्य सुहृदो मकरन्दस्यापि स्वपितरावेव पितरौ, स्वगृहमेव च गृहं,
स्वस्यापि तत्पितरावेव तद्गृहमेव चेति प्रकाशयितुम् । अथ तासामुद्वेगमुपपत्त्या
शमयति—ननुरवधारणे । भवत्यः मदयन्तिकादयः स्वस्था निर्विकारचिन्ताः ।

१. ‘समकालं जेव्व’ क. पाठः. २. ‘स्वागतमेवेहि । अनु’ क. झ. व,
‘स्वागतम् । अनु’ ड. छ. ज. पाठः. ३. ‘मस्मत्कुलं’ घ. पाठः. ४. ‘ननु स
एवासौ । मा भूत् परिभवोद्वेगः । किमित्यस्वस्था भवती ? एका’ क. ‘ननु स एवासौ ।
किमित्यस्वस्थस्था भवती ? एका’ झ. अ. पाठः. ५. ‘इति न किञ्चित्’ क. पाठः.
६. ‘वयस्यस्य । पश्य — हरे’ क. छ. पाठः.

१. ‘पूर्वागमन्यति’ ग. पाठः. २. ‘उपगतः’ ख. अ. पाठः. ३. ‘लङ्घनया नव’
क. ख. ग. छ. पाठः. ४. ‘कृष्णा प्रिया’ ज. पाठः. ५. ‘श्लाघ्यायास्तव’ जे. पाठः.

हरेरतुलविक्रमप्रणयलालसस्याहवे

स एव भवति क्णत्कररुहप्रचण्डः सखा ।

स्फुरत्करटकोटरस्खलितदानसिक्तानन-

द्विपेश्वरशिरःस्थितास्थिदलनैकवीरः करः ॥ ७ ॥

तासामस्वास्थ्यहेतुमाशङ्कामुद्भाव्य परिहरति — एकाकिनोऽसहायस्य बहुभिः विरुद्धपुरुषैरभियोगः सन्निरुद्धत्वमित्ययं प्रकारो ननु भवतीनाभाशङ्कास्पद-मित्यर्थः । एतदिदं वस्तु । वयस्यस्यैत्यन्तरसङ्गमितवाच्येन ध्वनिना बलवत्त्वं कृतश्रमत्वं धीरत्वं च ध्वन्यते । यत्किञ्चिदिति क्षुद्रत्वादवज्ञापदम् । अतः इयं शङ्का न कर्तव्येति भावः ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति — हरेरित्यादि । हरेः सिंहस्य अतुल-विक्रमप्रणयलालसस्य तुल्यलक्षणया सादृश्यं तद्रहितस्य विक्रमस्य पर-परिभवस्य प्रणये प्रणयने, प्रयोग इत्यर्थः, लालसस्य कौतुकिनः आहवे युद्धे सहायत्वेन यः प्रसिद्धः स एव नान्यः कश्चिदित्यर्थः, क्णत्कररुहप्रचण्डः असितपाषाणकुट्टनप्रवृत्तनिशितटङ्कसङ्घातरणितशङ्कावहं शब्दायमानैः नखैर्भयङ्करः सखा सहायः भवति । क्णत्कररुहत्वहेतुमाह — स्फुरति शोभमाने करटकोटरे कपोलकुहरे ।

‘करटो दुर्दुर्दुटे स्याद्विल्वे काकेभगण्डयोः ।’

इति वैजयन्ती । स्खलितेन गिरितट इव निर्क्षरेण कठिनविषमविकटतया अविश्रम्य प्रवृत्तेन दानेन मदजलेन । ‘दानं हस्तिमदेऽपि च’ इति वैजयन्ती । सिक्ताननानामभिवृष्टमुखानां द्विपेश्वराणां गजयूथपतीनां शिरसि स्थितस्य कठिनस्यास्थनो दलने विदारणे एकवीरः अद्वितीयः विक्रान्तः, यत्तत्कार्यं कर्तुं द्वितीयस्याभावात्, करो हस्तः । अतोऽस्यापि हस्तमात्र एवापेक्षा, न पुनः साधनान्तरे । बहुषु च तृणवत्प्रतिपात्तिरित्यर्थः । अत्र व्यतिरेकमुखो दृष्टान्तोऽलङ्कारः, सर्वेषां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशात् ॥ ७ ॥

१. ‘साहसस्याहवे’ छ, ‘लालसस्याहसे’ ज न पाठः. २. ‘एष’ क. ट पाठः.
३. ‘स्फुटत्’ ख छ-ज. न पाठः. ४. ‘स्थिरास्थि’ ख घ च. छ ज. ट-पाठः.

१. ‘विकटविषमस्थतया’ छ; पाठः. २. ‘तया विभ्रम’ क. ख. ग. छ-ज. पाठः.

तदहमपि विक्रान्तिपूतं विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यनन्तरी-
भवामि ।

(इति विकटं परिक्रम्य कलहंसकेन सह निष्क्रान्तः ।)

अवलोकितालवाङ्गिकाबुद्धरक्षिताः — अवि णाम अण्हा
णिअत्तिस्सन्ति एदे महाणुभावा ।

(अपि नाम अनघौ निवर्तिष्येते एतौ महानुभावौ ।)

मालती — सहीओ बुद्धरक्खिदाअवलोइदाओ ! तुरिअं गदुअ
भअवदीए इमं वुत्तन्तं णिवेदेह । तुमं पि पिअसहि लवङ्गिए ! तुरिअं

तद् यस्मान्न सहायपेक्षा तस्माद्, अहमपीत्यापेना साहाय्यावकाशो न
विद्यत इति द्योत्यते । विक्रान्तिपूतं विक्रमेण शुद्धं, निर्व्याजत्वाद्, विलसतः
क्रीडतः, प्रियसुहृद इति तथापि स्नेहकातरतया तद्विक्रमावलोकनकुतूहलाच्च,
प्रत्यनन्तरीभवामि समीपवर्ती भवामीति द्योत्यति ।

विकटं स्वभावगतेः परित्यागेन विकृतम् ।

अपि नाम अनघौ निवर्तिष्येते एतौ महानुभावौ । एतौ माधवमकरन्दौ
अनघौ अघं व्यसनं तद्रहितौ, 'दुःखेनोव्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती । सुलभा-
पायत्वात् सैद्धान्त्यस्य अपायशङ्कित्वाच्च स्नेहस्येयं सम्भावना ।

तद्वचनेन विषण्णा आह—सख्यौ ! बुद्धरक्षितावलोकिते ! त्वरितं गत्वा
भगवत्यै इमं वृत्तान्तं निवेदयतम् । इमं रक्षिपुरुषाभियोगरूपम् । कामन्दक्याः

१. 'विक्रान्तिरूपं' क, 'विक्रान्तिपूर्वकं' ख, 'विक्रान्तप्लुतं' झ. न. पाठः.
२. 'प्रियस्य सुहृदः' ख. च. च पाठः. ३. 'प्रत्यनन्तरी' ख. घ, 'प्रत्यनन्तरी'
झ. ज पाठः. ४. 'परिक्रामन्' क पाठः. ५. 'अणाहदा' क. झ. ज, 'अपडिहदा'
छ. ज. पाठः. ६. 'पडिणिअत्ति' क. ख. घ. छ. ज. झ. न. ट. पाठः. ७
'एदं' छ. ज. झ. न. पाठः. ८. 'कहेध' झ. पाठः. ९. 'ए विण्ण' न. पाठः.

१. 'वृत्तः यस्मात् सहा' क. छ. ज. पाठः. २. 'विक्रान्तपूतं' क. झ. न.
पाठः. ३. 'विक्रमणेन' ग. छ. पाठः. ४. 'इति सिंहः । सुलभा', ५.
'सहायस्यापाय' झ. पाठः.

विष्णवेहि अज्जउत्तं 'जह दाव तुल्लापं अहो अणुक्कम्पणीआओ तदो अप्पमत्ता परिक्रमेहि' ति ।

(सख्यौ बुद्धरक्षितावलोकिते ! त्वरितं गत्वा भगवत्यै इमं वृत्तान्तं निवेदयतम् । त्वमपि प्रियसखि लवङ्गिके ! त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रं 'यदि तावद्युष्माकं वयमनुक्कम्पनीयास्ततोऽप्रमत्ताः पराक्रमध्वमि'ति ।)

सर्वाः — तह । (तथा ।)

(इति निष्क्रान्ताः ।)

मालती — हद्दि ! हद्दि ! ण आणीअदि कहं वेला गमीअहु ति । भोदु । पिअसहीए लवङ्गिआए पडिणिउत्तिमंगं ओळोअन्ती चिट्ठिस्स । 'शापादपि शरादपि' प्रतिकर्तृत्वं निश्चित्येयमुक्तिः । त्वमपि प्रियसखि लवङ्गिके ! त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रं 'यदि तावद्युष्माकं वयमनुक्कम्पनीयास्ततोऽप्रमत्ताः पराक्रमध्व'मिति । युष्माकमिति बहुवचनं भर्तृगौरवात् । यद्यनुक्कम्पनीया रक्षणीयाः । वयमिति बहुवचनेन भवदपाये नाहं जीवामि । आवयोर्निधने कुलद्वयं तत्सम्बन्धिनश्च विनश्यन्तीति द्योतयति । युष्माकमिति 'कृत्यानां कर्तरि वा' (२-३-७१) इति षष्ठी । ततस्तेन हेतुना, अप्रमत्ताः अवहिताः पराक्रमध्वं शत्रुमध्ये शौर्यं प्रकाशयतेति । अन्यथा परशस्त्रापातप्रेसङ्गेदिति भावः । अत्र शङ्काख्यो भावो भयानकरसम्ब द्योत्यते ।

सर्वा इति अवलोकिताबुद्धरक्षिते लवङ्गिका च ।

निष्क्रान्ताः । मदयन्तिकामालत्यौ तिष्ठत इत्यर्थः ।

भयशङ्काजनितारतिव्याकुलिताह — हा धिक् ! हा धिक् । न ज्ञायते कथं वेला गमनीयेति केन प्रकारेण कालो नीयतामिति । भवत्विति

१. 'ति । (निष्क्रान्ता लवङ्गिकाबुद्धरक्षितावलोकितः ।)' क झ. ज. 'ति । (मालतीमदयन्तिकावर्जं सर्वाः तथेति निष्क्रान्ताः ।) ज. पाठः. २. 'अदि लवङ्गिआ किं चिराददि कहं एत्तिआ वेला' क, 'अदि कहं इयदी वेला अर्तिकक्रमेस' ज. पाठः. ३. 'भोदु । पिअसहि मदअन्तिए । पिअ' क पाठः. ४. 'णिअट्ठमाणाए मंगं' छ. पाठः. ५. 'मंगमणुगमिस्स' क. पाठः.

१. 'कुलं तत्' क ज. पाठ. २. 'अ नह' क. ख. ग. छ. ज. पाठ.
३. 'शस्त्रपात' क झ. 'शस्त्रोपात' ज. पाठः.

(हा धिक्! हा धिक्! न ज्ञायते कथं वेला गमनीयेति । भवतु ।
सख्याः लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि ।)

(परिक्रामन्ती साशङ्क^३)

कहं फुरिदं क्खु मे अवामलोअणेण ।

(कथं स्फुरितं खलु मे अवामलोचनेन ।)

(उपविशति ।)

कस्यचित् कालक्षेपोपायस्य चिन्तितत्त्वम् । तदेवाह — प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि । प्रियतमसैकाशं प्रेषितत्वात् तद्वृत्तान्तश्रवणत्वरया लवङ्गिकाया ग्रहणम् । प्रतिनिवृत्तिमार्गमिति दूरतो दत्तदृष्टित्वात्तत्रैवाहितचित्ततया किञ्चिर्दूरत्युपश्रमं सूचयति । परिक्रामन्ती मदयन्तिकासकाशादन्यतो गच्छन्तीति । अत्र बुद्धरक्षितादीनां निष्क्रान्तत्वान्मदयन्तिकाया विप्रकर्षाच्च एकाकिनीत्वं नायिकायाः कविना प्रतिपादितं छिद्रान्वेषिण्या कपालकुण्डलायाः अवकाशलाभार्थमिति मन्तव्यम् । अथ

‘धीरः प्रशान्तः सापायधर्मकामार्थसाधकः ।’

इति प्रकरणनायकस्य लक्षितत्वाद् दुःखशबलसुखप्राप्तिं माधवस्य प्रतिपादयितुं प्रियतमाप्राप्तिनिवृत्तस्यास्य निरतिशयं दुःखहेतुमवतारयति मतिबलविजितसुरगुरुमतिविभूतिर्भवभूतिः । साशङ्कमिति किन्तु समापतिष्यत्यमङ्गलमित्याशङ्कासहिता, प्रियतमापायशङ्काया मनसि प्रागेव वर्तमानत्वात् । कथं स्फुरितं

१. ‘(परिक्रामति ।) मद — (साशङ्कं)’ क, ‘(परिक्रम्य सा)’ ख, ‘(परिक्रामति । सा) घ. ट. च. छ. ज. झ. म. पाठः. २. - ‘सातङ्कं’ ख च. छ. झ. न. पाठः. ३. ‘(कं) फुरिदं’ ख. घ. च. ज. झ. न. पाठः. ४. ‘फुरिदं वामेदरेण लोअणेण’ क, ‘फुरिदं क्खु मे वामेअरणे लोअणेण’ छ. झ, ‘फुरिदं मे वामं अवामलोअणेण’ म. पाठः. ५. ‘णअणेण’ ज. पाठः.

१. ‘तमाह’ क. पाठ २. ‘प्रियसकाशं’ ख ग. पाठः ३. ‘सकाशं प्रति प्रेषित’ ज. पाठ ४. ‘दारत्युप’ छ. छ. ज. झ पाठः. ५. ‘शमनं’ छ. झ. पाठः. ६. ‘प्राप्तिर्भव’ क. छ. झ. न. पाठः. ७. ‘शयदुःख’ क. पाठः.

(प्रविश्य)

कपालकुण्डला — आः पापे! तिष्ठ तिष्ठ ।

भालती — (सत्रासं) हा अज्जउत्त — । (हा आर्यपुत्र — ।)

(इति वाक्स्तम्भं नाटयति)

कपालकुण्डला — (सक्रोधहासं) नन्वाक्रन्द आक्रन्द ।

खलु मे अवामलोचनेन दक्षिणनयनेन स्फुरितं, भावितं स्पन्दितं ; भावे निष्ठा । कथमिति दैवस्य झटिति प्रातिकूल्यं सम्भाव्याश्चर्यत्वमनुसन्धत्ते । स्त्रीपुंसयोः क्रमेण वामदक्षिणाक्ष्यादिस्फुरणस्य शुभसूचकत्वाद्वात्यासे त्वशुभसूचकत्वाच्च अवामग्रहणम् । उपविशति विषादविवशतया क्षितौ निषीदतीत्यर्थः ।

प्रविश्य न तु प्रविशतीत्युक्तिः छिद्रलाभे झटिति प्रविष्टत्वं द्योतयति । अनेन 'माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामी'ति पूर्वोक्तं सङ्घटयति । आ इति कोपे । पापे इति स्वगुरुवधपातकमूलत्वात् । तिष्ठ तिष्ठेत्युक्त्या करालायांतन-दृष्टाया दुष्टाया दर्शनात् सभयमपसरणोद्योगः प्रकाश्यते, अन्यथा उपविष्टायास्तिष्ठेत्युक्त्यनुपपत्तेरुत्तिष्ठेति वक्तव्यम् ।

हा आर्यपुत्र । आर्यपुत्रेति परित्राणाय क्रन्दनारम्भः । वाक्स्तम्भः वाचोऽप्रसरणं, तत्प्रभावात् त्रासाद्वा ।

सक्रोधहासं क्रोधेन यो हासः तदीयचेष्टवैयर्थ्याद्विडम्बनहसितं तत्सहितम् । ननुः प्रश्ने, किमाक्रन्दसीत्यर्थः । तर्हि आक्रन्दाक्रन्दः पतिरिति वक्ष्यमाणत्वाद् अर्थात् पतिमिति सिद्धयति, आह्वयाह्वयेत्युपहासे वीप्सा । वाक् तावन्मया स्तम्भिता, कथमिदानीं त्वया क्रन्द्यत इति भावः ।

१. (ततः प्रविशति भीषणवेषा अम्बरयानेन कपालकुण्डला ।) कपा— ख. घ. च, (ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।) 'कपा—' ज, (ततः प्रविशति अतिभीषणवेषा अम्बरयानेन कपालकुण्डला ।) कपा— ट पाठ २. '(विलोक्य सत्रासं)' छ, '(सभयं)' ट. पाठः ३. 'इत्यर्थात् वाक्' क. श. ग. पाठः ४. '(सक्रोधं)' क. घ, (सक्रोधं सहस्रं च) छ. पाठः.

१. 'सरणोद्यमः' ख. पाठः. २. 'सारणं' ग. छ. पाठः.

त्वंद्वत्सलः कः नु तपस्विजनस्य हन्ता
 कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।
 श्येनावपासचकिता नववर्तिकेव
 किं चेष्टसे ननु चिरात् कवलीकृतासि ॥ ८ ॥

स्वप्रवृत्तेः सकारणत्वख्यापनाय पूर्ववैरमुद्धृत्यति — त्वद्वत्सल इत्यादि ।
 त्वद्वत्सलः त्वयि स्निग्ध इति त्वन्मूलत्वात् मदगुरुवधस्य त्वन्निरसनेनैव
 तन्निरसनमपि कृतं भविष्यतीति द्योतयति । तपस्विजनस्य प्रशस्ततपोविशि-
 ष्टस्य पुरुषस्येति तस्य लिङ्गित्वादवध्यत्वं ध्वनति । 'ब्राह्मण्याः स्त्रियः कन्याया
 मम वधोपक्रमे हतश्चेत् कोऽपराधः' इति चेत् तत्राह — हन्तेति । तथापि
 त्वद्रक्षणमेव युक्तं न पुनस्तस्य देवतोपहाररूपस्वधर्मोद्यतस्य वध इति भावः ।
 दोषान्तरमपि तस्य दण्ड्यत्वे हेतुरित्याह — कन्याविटः पित्रा स्वयं अप्र-
 तायाः कुमार्या भोक्ता । विट इत्यनेन रसमात्रशरणत्वं, धर्मानपेक्षत्वं च
 द्योतयति । पतिः पश्चात् बलात्कारेण कामन्दक्यादियत्नैश्च भर्ता कृत इत्यर्थः ।
 पतिः कः नु कस्मिन् देशे, वर्तत इति शेषः । असौ स त्वां परिरक्षतु ।
 कामचारकरणे सम्प्रश्ने वा लोट् । सोत्प्राशं चेदं वचनम् । तस्यासन्निधानं
 परिच्छिद्यैवाहमागता, तत् कः नु त्वं, कः चासांविती भावः । तदेव स्पष्टी-
 करोति — ननुरामन्त्रणे । चिराद् बहोः कालात्, एवंविधोऽवकाशः कदा
 भविष्यतीति सदा जागरणेन प्रतीक्षितत्वादित्यर्थः । कवलीकृतासि कवलं
 प्रासः कृतासि न तु क्रियसे करिष्यसे वेति प्राणपरित्याजने न कश्चि-
 दिदानीं संशय इति ध्वनति । अतः श्येनावपासचकिता सुपर्णाया अव-
 पातेनाक्रमणेन त्रस्ता ।

'व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः क्षिप्रः श्येनः सुपर्णकः ।

श्येनायां प्राचिका' ॥

१. 'त्वद्वत्सलः' ज. पाठः. २. 'कः स तपरिव' क. घ. ङ. पाठः.
 ३. 'रक्षति त्वाम्' क. घ. पाठः. ४. 'चकिता वनवर्तिकेव' क. घ. ङ.
 'चकिता नववर्तिकेव' च. ज. पाठः. ५. 'ननु मया कवली' ज. पाठः.

१. 'अप्रदत्ताया' क. पाठः. २. 'तमेव' क. ख. ग. घ. ङ. ज. पाठः.

यावत् श्रीपर्वतमुपनीय तिलशैवेनां निकृत्य दुःखमारिणीं करोषि ।

(इति मालत्या सह निष्क्रान्ता ।)

मदयन्तिका — अहं पि मालदिं अणुगमिस्सं । (परिक्रम्य)
सहि मालदि !

इति वैजयन्ती । नववर्तिका बालवर्तिका । नवग्रहणं भीरुत्वदौर्बल्यातिशयं सूचयति । 'वर्तिका चैव वराटश्चेति विष्किराः' इति सङ्ग्रहे विष्किराख्यपक्षि-
जातिभेदत्वेनोक्ता । 'श्येनो वर्तिकामुल्लापयते' इति वृत्तावप्युदाहृतम् । किं
चेष्टसे किमर्थं न्याप्रियसे । उपमानेन वर्तिकापि क्षणं स्फुरति, न तु श्येनातो
मुच्यते, प्रतीकाराभावात् ; तथा त्वमप्येति द्योतयति । अत्र परिकरं उपमां
चालङ्कारः ॥ ८ ॥

यावद्वाक्यालङ्कारेऽवधारणे वा । श्रीपर्वतमुपनीयेति कामन्दक्यादीनां
दूरत्वे निवारणाशक्त्यर्थमुक्तिः । 'सिरिपव्वदादो आअदस्स' इति श्रीपर्वतस्यैव
नियतनिवासस्थानतया पूर्वं सूचनाच्च । 'सा दाणिं सौदामिणी समासादि-
अच्चरिअमन्तसिद्धिप्पहावा सिरिपव्वदे कावाळिअं वदं धारेदि' इति प्रथ-
माङ्कोक्तत्वात् मालतीपरित्राणोपयुक्तं संविधत्ते । तिलशः तिलवत् सूक्ष्मः
सूक्ष्मः खण्डो यथा भवति तथा निकृत्य छित्वा । दुःखमारिणीं अतिकृच्छ्रानु-
भवेन मर्तुं शीलं यस्याः । चित्रवधयोग्यत्वाद् गुरुवधनिमित्ततयेति भावः ।
मालत्या सहेति मालतीमुत्क्षिप्य गगनतलोत्पतननाटितकेन निष्क्रान्तेत्यर्थः ।

अहमपि मालतीमनुगमिष्यामि । अहमपि मालती तावलवज्जिकामनु-

१. 'नीयं लवणो लवण एनां' क. झ. ज, 'नीयं पर्वशस्तिलशैवेनां' ख. च,
'नीयं तिलशस्तिलशो निकृत्य' क, 'नीयं प्रतिपर्वं तिलश एनां' ज. पाठः. २.
'कृत्य निकृत्य दुःखं' ख. च. च. छ. पाठः. ३. 'मारणीं' क. झ. ज. पाठः.
४. 'मालतीमादाय' ख. च, 'मालतीं गृहीत्वा' च. ट, 'मालतीमाक्षिप्य'
झ. म. पाठः. ५. 'मालदिं जेव्व अणु' क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ज. ट.
पाठः. ६. '(निष्क्रम्य)' च. ट. पाठः. ७. 'पिअसहि' क. पाठः.

१. 'भीरुत्वादौर्बल्य' ज. पाठः. २. 'कया माल' क. झ, 'कमार्थं माल'
ख. पाठः. ३. 'पपत्ति' ख. पाठः. ४. 'सूक्ष्मा खण्डो' ग. च. पाठः.

(अहमपि मालतीमनुगमिष्यामि । (परिक्रम्य) सखि मालती!)

(प्रविश्य)

लवङ्गिका — मदअन्तिङ् ! लवङ्गिका क्व अहं ।

(मदयन्तिके ! लवङ्गिका खल्वहम् ।)

मदयन्तिका — अवि सम्भाविदो तु ए महाणुभावो ।

(अपि सम्भावितस्त्वया महानुभावः ।)

लवङ्गिका — णहि णहि । सो क्व उज्जाणावरोहणिग्गमादो
जेव्व कलकलं सुणिअ सावक्खेवदूरणिक्खेवाविद्धवि अडोरुदण्डणिग्गमं

गता । अहमपि मालतीमनुगमिष्यामीत्यनेन मालतीहरणवृत्तान्तस्य अपरिज्ञानत्वं
ध्वनति । सखि मालतीति तस्याः सन्निहितत्वाभिप्रायेणामन्त्रणम् ।

मदयन्तिके ! लवङ्गिका खल्वहम् ।

अपि सम्भावितस्त्वया महानुभावः । अपिः प्रश्ने । सम्भावितः
मालतीवचनेन सत्कृतः । महानुभावः माधवः ।

नहि नहि, सम्भावित इति सम्बध्यते । वीप्सया विपादो
ध्वन्यते । स खल्वुज्जाणावरोहनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा सावक्षेपदूरनिक्षेपा-
विद्धविकटोरुदण्डनिर्भरं प्रधान्य परानीकं प्रविष्टः । उज्जाणावरोहः उद्यानस्यो-
न्नतस्थलत्वात् तत्सोपानाद् योऽवरोहोऽवतरणं तेन यो निर्गमो वीथ्यां निष्क्रमणं
तत एव प्रधान्यं पलाय्येति सम्बन्धः । तस्य हेतुः — कलकलं श्रुत्वा
सैन्यसङ्कुलध्वनिं श्रुत्वेति । सावक्षेपेण चित्तवैय्याकुलीसहितेन दूरनिक्षेपेण
अन्योन्यविप्रकृष्टेन पदन्यासेन आविद्धाभ्यां कम्पिताभ्यां विकटाभ्यां विशाल-
स्वभावाभ्यां ऊरुदण्डाभ्यां, निर्भरं गुरुतरमिति प्रधानक्रियाविशेषणं, परानीकं

१. 'लव — सहि मद' क. छ. ज. झ. ञ ट. पाठः. २. 'आ अहं ।' क.
३. पाठः. ४. 'लव — सहि । सो क्व' छ पाठः. ५. 'णवाडोवणिग्गमादो' क.
पाठः. ६. 'सावक्खेवावाविद्धविअडोरु' क. झ, 'साधक्खेवं दूर' ज. पाठः.
७. 'णिट्ठुरं' ज. पाठः.

१. 'विक्षेप' क. स. ग. छ. ज. पाठः. २. 'पपदन्वासविद्ध' क. पाठः.
३. 'दूरविक्षेपेण' क. ख. ज. झ. पाठः.

पधाविअ पराणिअं पविट्ठं । तदो पडिणिउत्ताहि मन्दमाइणी । सुणासि
अ घरे घरे गुणाणुराअणिभरस्स पोरलोअस्स 'हा साहव' मअरन्द !
'साहसिअ' ति परिदेवणाओ । महाराओ वि किल बहुआणं विप्पलम्भ-
वुत्तन्तं सुणिअ सज्जाअमँच्छरावेओ तक्खणविसज्जिआणेअपाइक्क-
णिवहो चन्दादवेण सोहसिहरट्ठिदो पेक्खदि ति मन्तीअदि ।

शत्रुबलम् । अनेन सुहृद्गतभावपरवशत्वं वीररसश्च ध्वन्यते । ततः प्रति-
निवृत्तास्मि मन्दभागिनी । ततस्तत्प्राप्तेरशक्यतया । मन्दभाग्येति विषादः ।
शृणोमि च गृहे गृहे गुणानुरागनिर्भरस्य पौरलोकस्य 'हा माधव !
मकूरन्द ! साहसिके'ति परिदेवनाः । माधवमकरन्दगतसौशील्यादिगुणविषयेण
स्नेहेन पूर्णस्य पौरलोकस्य पुरभवजनस्य, तयोः तत्र चिरसंवासात् । हेति
विषादे, द्वयोर्बहुभिरभियोगे व्यसनं निश्चित्येत्यर्थः । साहसिकेति व्यसनागम-
हेतुसूचनम् । मालतीमदयन्तिकाहठहरणरूपस्य अविचारितकारित्वस्य राजा-
मात्यकोपहेतुत्वादप्रतीकारत्वमनर्थस्येति भावः । इतिशब्दः प्रकारे, एवं-
प्रकारा इत्यर्थः । परिदेवना विलापवचनानि । सुणामि अ घरे घरे इत्यादि
वर्णसंहारः, सर्ववर्णवचसा नायकगुणस्तवात् । महाराजोऽपि किल बध्वोर्विप्र-
लम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा सज्जातमत्सरावेगः तत्क्षणविसर्जितानेकपादातनिवहः चन्द्रा-
तपेन सौघाशिखरस्थितः प्रेक्ष्यत इति मन्व्यते । महाराजः पद्मान्वतीश्वरः । अपि-
शब्दाद्राज्ञा विज्ञातोऽयमर्थः, अतोऽनर्थोदकं इति द्योतयति । किलेति वार्ता-
याम् । बध्वोर्मालतीमदयन्तिकयोः विप्रलम्भवृत्तान्तं प्रतारणरूपां प्रवृत्तिं,
मालतीवेषभूषितेन मकरन्देनैव द्वयोः कन्ययोरपहारे द्वाराकरणात्, सज्जात-
मत्सरावेगः उद्भूताक्षमाक्षोभः, स्वकृतस्य दानस्यान्यथाकरणात् । विसर्जि-

१. 'काशरस्स' क. पाठः. २. 'हा महाणुहाव साहव' क. श. न. पाठः.
३. 'किल एदाणं मन्तिधीआण विप्प' क, 'किल मन्तिवट्ठणं विप्प' ख, 'किल
मन्तिधीआणं विप्प' घ ज झ. न. पाठः. ४. 'मच्छराधिकखेवो तक्खण' क.
झ न. पाठः. ५. 'विसज्जिदपोढपाइक्कणिवहो' क, 'विसज्जिदाणेअपोढपाइक्कणिवहो'
ज. न, 'विसज्जिदाणेअपोढपाइक्कणिवहो' झ. पाठः.

१. 'संवादाद्' ग. ज. झ. 'सम्पादात्' ड. झ. पाठः. २. 'कापहरण' क,
'काहरण' ख. ग. ज. 'काहठाहरण' झ. पाठः. ३. 'वर्णगुणवचसा' ज. पाठः. ४.
'तत् प्रतारणरूपं श्रुत्वा' झ. पाठः. ५. 'किलशब्दो वार्ता' क. पाठः. ६. 'रूपा
इति' ज. न. पाठः.

(नहि' नहि । स खलु स्थानावरोहनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा सावक्षेप-
दूरनिक्षेपाविद्धविकटोरुदण्डनिर्भरं प्रधाव्य परानीकं प्रविष्टः । ततः प्रतिनिवृत्ता-
सि मन्दभागिनी । शृणोमि च गृहे गृहे गुणानुरागनिर्मरस्य पौरलोकेस्य
'हा माधव ! मकरन्द ! साहसिके'ति परिदेवनाः । महाराजोऽपि किल वच्चो-
र्विप्रलम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा सञ्जातमत्सरावेगस्तत्क्षणविसर्जितानेकपादातनिवहश्च-
न्द्रातपेन सौधशिखरस्थितः प्रेक्ष्यत इति मन्यते ।)

मदयन्तिका — हा ! हृदयि मन्दभाङ्गी ।

(हा हतासि मन्दभागिनी ।)

लवङ्गिका — सहि ! मालदी उण कहिं ?

(सखि ! मालती पुनः क ?)

मदयन्तिका — सा क्खु पुठमं जेव्व दे मग्गमोलोइदुं
पसरिदा । पच्छादो अहं णे अ तं पेक्खामि । माँ णाम उज्जाणगँहणं
पविट्ठा भवे ?

तानेकपादातनिवहः 'गच्छत गच्छत । दुराचारौ ब्रह्मवन्धू मते'ति भूयो
भूयः प्रेषिता असह्यव्याः पादातसमूहा येन ।

“आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीथान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”

इति वचनाद्, अनयोश्च दारहरत्वेन आततायित्वादिति भावः । चन्द्रातपेन
प्रेक्षणे करणभूतेन, मध्याह्न इव रपटदृश्यसकलवृत्तान्तत्वात् । मन्यते कथ्यते,
पौरलोकेनेति शेषः ।

राजा परिज्ञातत्वादव्यभिचरितं व्यसनं निश्चित्याह — हा हतासि
मन्दभागिनी ।

अदर्शनात् पृच्छति — सखि ! मालती पुनः क । पुनःशब्दो
व्यावृत्तौ, असं वृत्तान्तस्तावदास्ताम्, इदं तु कथयेत्यर्थः ।

सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसृता । पश्चादहं न च तां
पश्यामि । प्रथममेव ममाग्रत एवेति, अनन्तरित्वमाह । पश्चात् तस्या

१. 'हृदय मन्दभाङ्गीओ' ख. घ च. पाठः २. 'ण. तं' क. छ ज, झ.
न पाठः ३. 'अवि. णाम' क झ. न. 'मअणुज्जाण' छ. 'सा णाम' ज. पाठः.
४. 'गहने' क ख. घ. ङ. छ. झ. ट. पाठः.

(सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसूता । पश्चादहं न च तां पश्यामि । मा नाम उद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् ?)

लवङ्गिका — सहि ! तुरिदं अण्णोसह्य । अदिकादरा मे पिअसही । उपवणठ्ठिदं इमस्सि अवसरे सा ण करेइ ।

(सखि ! त्वरितमन्विष्यावः । अतिकातरा मे प्रियसखी । उपवनस्थितिं अस्मिन्नवसरे सा न करोति ।)

लवङ्गिकामद्यन्तिके — (त्वरितं परिक्रामन्त्यौ) सहि मालदि ! णं भणामो सहि मालदि ति ।

(सखि मालति ! ननु भणामः सखि मालतीति ।)

(इतस्ततः परिभ्रमतः ।)

अनुपदं अहं प्रसूता प्रवृत्तेति सम्पद्ध्यते । चकारस्तुल्यकालत्वाददर्शनस्य आश्चर्यत्वं द्योतयति । मा नाम उद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् ? उद्यानस्य गहनं तरुलतानिषिडतया सतिमिरं प्रदेशं, त्वदनुगमनमार्गपरिज्ञानादिति भावः । प्रविष्टा भवेन्नामेति काका प्रश्न आक्षिप्यते । सम्भावनायां लिङ् । नाम-शब्दोऽपि सम्भावनद्योतकः । 'मा नो ना प्रतिषेवे' ।

सभयाह — सखि त्वरितमन्विष्यावः । सत्सम्भावनामुपपत्त्या निराकरोति — अतिकातरा मे प्रियसखी । उपवनस्थितिमस्मिन्नवसरे सा न करोति । अतिकातरा अत्यन्तभीरुः । मे प्रियसखीति तच्छीलं मयैव ज्ञायते संवासात्, न तु त्वयेति द्योतयति । अस्मिन्नवसरे निशीथे परिजनरहिते च काले इत्यर्थः । उपवनस्थिति इति निमिरबहुलतया भयजनकत्वम् ।

सखि मालति ! ननु भणामः सखि मालतीति । ननु भणाम इति पूर्वस्मादुच्चैः शब्देनाह्वयात्, तथापि त्वं प्रतिवचनं न ददासीति सपर्यं वचनम् ।

१ 'णो पिअ', २ 'सही । इमस्सि' क पाठः ३. 'उपवणठ्ठिदा इम' ज, 'उवठ्ठिदाणत्थे इम' झ अ पाठः ४ 'धारेदि अत्ताणं' क ज. झ अ. पाठ ५ 'त्वरिततर' ख च छ ट पाठः ६. 'परिकम्प्य' क झ अ पाठः ७. 'भणामि' क ज झ अ पाठः ८. 'परिक्रमतः' क, 'परिक्रामतः' ग. क. छ ज झ अ पाठः

१. 'कालरूप इत्यर्थः' क. ग छ ज. पाठः.

(प्रविश्य हृष्टः ।)

कलहंसकः — दिट्टिआ कुंसलेणं ह्मि णिग्गदो सैद्धदुग्ग-
मादो । हीमगाहे ! पेक्खामि विअ णिम्लनिरन्तरुद्धुव्वन्तुत्तरङ्ग-
कैरवाळधारापण्डिफलिदचन्दकिरणजालपिञ्जरीभवनशीलदंरणं मदलीला-

हृष्टः हर्षं नाटयन्निति यावत् । दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः सङ्घट्ट-
दुर्गमात् । दिष्ट्या दैवानुकूल्येनेति हेतौ तृतीया । कुशलेन अक्षतशरीरत्वादिना
अभ्युदयेनेत्युपलक्षणे । सङ्घट्टदुग्गमात् जनसम्मर्देन सञ्चरितुमशक्यात् प्रदे-
शात् । 'हीमाणहे !' इति हीनपात्राणां हर्षाश्चर्यवचनेन देशीपदम् । पश्यामीव
निर्मलनिरन्तरोद्धूयमानोत्तरङ्गखालधाराप्रतिफलितचन्द्रकिरणजालपिञ्जरीभवन-
शीलदर्शनं मदलीलाकलितकामपालविकटभुजदण्डाविद्धहलहेलाकर्षणतरलितो-
द्बलिततरङ्गकलिन्दकान्यकासोतःसन्निभं विशृङ्खलावपतितनिर्दयावर्ममकरन्दव्य-
तिकरक्षोभविह्वलं प्रतिनिवर्तनोद्भूतसमस्तगगनावकाशविकसत्कलकलं पादात-
समूहम् । पश्यामीव पुरतो वर्तमानमनुभवामीवेति । इवशब्दोऽतिक्रान्त-
त्वात् । निर्मलानां शाणोत्तेजितत्वेन निष्कलङ्कानां निरन्तरं निर्विवरं उद्धूय-
मानानामुत्कम्प्यमानानां खाड्गिकबाहुल्याद् उत्तरङ्गाणां उद्भूततरङ्गाणां,
कम्पनवेगेन स्फुरितवलीभङ्गत्वात्, करवालानां खड्गानां धारासु सुखतैक्ष्ण्येषु
प्रतिफलितेन चन्द्रकिरणजालेन पिञ्जरीभवनशीलं दर्शनं यस्य, पिञ्जर-

१. 'प्रहृष्टः' क घ झ व, 'हृष्टः' च. पाठः. २. 'कुसलाह्मि' ख. पाठः.
३. 'ण अहो' क झ व. पाठः. ४. 'निग्गदा समरसङ्घट्ट' क, 'णिग्गदा सङ्घट्ट' झ
व. पाठः. ५. 'सङ्घट्टदुग्गमादो' ज पाठः. ६. 'रुद्धुद्धोदतरवारिधारा' क झ
व, 'रुद्धुत्तरवारिधारा' अ पाठः. ७. 'तरवारि' च पाठः. ८. 'वारिधारा' क.
ख. घ. च. ज. झ व. पाठः. ९. 'पण्डिफलिद' च, 'परिस्फुरिद' झ व पाठः.
१०. 'किरणज्वलाविद्धरिच्छदंरणं' क झ व. पाठः. ११. 'पिञ्जरिच्छदंरणं' ग.
घ. ङ. च, 'पिञ्जरिच्छदंरणं' छ, 'पिञ्जरिअभीसणदंरणं' ज पाठः.

१. 'नीचपात्राणां' क. पाठः. २. 'हर्षाभासवचनेन' ज. पाठः. ३.
'नानां खाड्गिकानां मध्यादुत्तरङ्ग' क 'नानां बाह्यहीवया मध्यादुत्तरङ्ग' ख. ग. छ. ज.
'बाहिहकबाहुल्यादुत्तरङ्ग' व पाठः. ४. 'कम्पनेन' क, 'कम्प्यमानत्वे गगनस्फुरित'
ख. ग. पाठः.

कलिद कामपालविग्रहं प्रदण्डाविद्वहन्हेलः कङ्क गगलिउञ्चोळिः अररङ्ग-
कलिन्दकैण आमोत्तसणिः त्रिसिखलावैयदि अणिह ओमहम अरन्दवइअर-
वखोभविह्वलं पडिणिवत्तणुग्गदसमत्थं अणाव आसवोसद्वन्तकळकळं पा-
वर्णतया दृश्यमानमित्यर्थः । नीलसितवर्णयोः खड्गधाराचन्द्रकिरणयोर्मेलनात्
पिञ्जरवर्णत्वोक्तिः ।

‘सितनीलसमायोगात् कडारो नाम जायते ।’

इति दिवाकरः, ‘पीतरक्तस्तु पिञ्जरः । वध्रुः कडारः कपिलः’ इति
वैजयन्ती । मदलीलाकरितस्य वारुणीमदजनितविलासयुक्तस्य काम-
पालस्य बलभद्रस्य,

‘रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ।’

इत्यमरः, विकटेन विस्तृतेन भुजदण्डेन विद्वं हलं सीरं यत्, तेन हलया
अनायासेन यत् कर्षणमाकृष्टिस्तेन तरलितं व्याकुलीकृतं, अत एवोद्वेल्लिन-
तरङ्गं यत् कलिन्दकन्यास्रोतो यमुनायाः प्रवाहः, तत्सदृशमित्यनेन बली-
यसोऽपि व्याकुलत्वं बहुधा पलायनं बहलनीलत्वेन दूरतो निशि प्रकाशनत्वं
च द्योत्यते । अत्र च पुराणकथानुस्मर्यते । यथा —

‘समदाक्रान्तिधर्माग्भः कणिकामौक्तिकोऽज्वलः ।

आगच्छ यमुने स्नातुमित्याह मदविह्वलः ॥

तस्य वाचं नदी सा तु मन्वाना मत्तमाषितम् ।

नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जेग्राह लाङ्गली ॥

गृहीत्वा तां तटे तेन चर्ष मदविह्वलः ।

पापे ! नायासि नायासे गम्यनामिच्छयान्यतः ॥

१. ‘हेलाविबम्बलिद्वेल्लदुदोलिकलिन्द’ क, ‘हेलाविस्थारिदुद्वखुभिदकलिन्द’
ज, ‘हेलाबिक्खुभिदुवेल्लिदतरङ्गकलिन्द’ झ. ज. पाठः. २. ‘तणभा’ क.
छ. ज. झ. अ. पाठः. ३. ‘विअडाविसं’, ४. ‘लुण्णडिद’ क. झ. अ. पाठः.
५. ‘पडिजोवपडिवत्त’ क, ‘पडिजोहपडिणिवत्तणुअसमत्थ’ ज, ‘पडिजोहपरिवत्त’
झ. अ. पाठः. ६. ‘अणगङ्गावआम’ क. ख. घ. च. छ. ज. झ. अ. पाठः. ७.
‘विअसत्’ क, ‘वोसरन्त’ झ, ‘विसङ्गलिद’ अ. पाठः. ८. ‘पारक्कबलसमूहं’ क,
‘पारक्कसमूहं’ ज. अ. पाठः.

१. ‘दीपगानं’ ज. पाठः. २. ‘हेलासंयुक्तस्य’ क. पाठः. ३. ‘प्रकाशनं
यो’ क. ख. ग. छ. ज. पाठः. ४. ‘तदा तेन’ ज. पाठः.

इककसमूहं । सुमगमि अ भीषणभु त्रवञ्जयञ्जानत्त्रिदपैककृत्यसुभड-
सैत्थंविमुक्ताविहाउहोवमहासरिअमैण्णविअडोवसौरिक्किमग्गसञ्चारणि-
म्मिदविसमसौहसं णाहमाहवं ॥

(दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः सङ्घट्टदुर्गमात् । हीमाणहे ! पश्या-
मीव निर्मलनिरन्तरोद्धूयमानोत्तरङ्गकरवालधा । प्रतिफलिनचन्द्रकिरणजालपिञ्ज-
रीभवनशीलदर्शनं मदलीलाकलितरामपालविकटभुजदण्डाविद्वहलहेलाकर्षण
तरलितोद्वेलिततरङ्गकलिन्दकन्यकास्रोतःसन्निभं विशृङ्खलापतितनिर्दयावमर्दमकर-
न्दव्यतिकरक्षोभविह्वलं प्रतिनिवर्तनोद्धतसमस्तगगनावकाशविकसत्कलकल पादात-
समूहम् । स्मरामि च भीषणभुजवञ्जयञ्जरजजरितपर्यस्तसुभटमार्थविमुक्तविविधा-
युधोपमर्दपसूनसैन्यविकटापसारव्यतिरिक्तमार्गसञ्चारानिर्मितविषमसाहसं नाथ-
माधवम् ।)

सौ कृष्टा तेन सहसा मार्गं सन्त्यज्य निम्नगा ।

यत्रास्ते बलदेवोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । विशृङ्खलावपतितस्य गत्यभावात् शरीरपरि-
त्राणयन्त्रणारहितं प्रत्यभियुञ्जानस्य, अत एव निर्दयः कारुण्यरहितः अवमर्दः
शत्रुजनविमर्दनं यस्य ,

“अपि पञ्चशतं शूरा मृद्नन्ति महती चमूम् ।

अपि वा पञ्च षट् सप्त मरणे कृतनिश्चयाः ॥”

१. 'हं । आव अ सुम' क, 'हं । दार्णि वि पेक्खामि पिअ । सुम'
ज. पाठः. २. 'वज्जस्रचितपन्नरपज्जत्थसमरविमुहसुभड' ज. पाठः. ३. 'त वस-
रिदसुभड' क, 'तोवसण्णसुहड' झ, 'तावसन्नसुभड' व. पाठः. ४. 'हत्थावल्लत्त-
विविहाउहण्णिअहण्णिदासेसरिपुसे क. व, 'हत्थावल्लत्ताविहाउहं वरुत्थअमेसारपुसे'
ज, 'हत्थ वल्लत्तविवाहउहोपमहमभोमारअमे' झ. पाठः. ५. 'त्थपरिमुक्काविहा'
क. पाठः. ६. 'सैणह विअ' अ, 'सोणअण्णअर प इक्करिक्कमग्ग' झ, 'सैणदत्त-
विअड' व. पाठः. ७. 'नारपइक्कसुम्ममग्ग' क, 'सार्गन्क्कमग्ग' व. पाठः. ८.
'णिआत्तद' क, 'णिव्वसिद' ज. झ. व. पाठः. ९. 'विममममरसहसं' क,
झ. न. पाठः. १०. 'साहचववसाअं' च. पाठः. ११. 'णाहं माहवं' ग. ङ. छ ज.
पाठः.

३. 'आकृष्टा' क. पाठः. २. 'तेन स' मार्गं निजं सन्त्यज्य' ख. ग. ङ.
ज. पाठः. ३. 'निम्नन्ति' ख. पाठः.

अहो ! गुणानुरागे णरिन्दम्भ । जं दाणिं सोहमिहैरद्विंशं
पेक्खिअ दिण्णपडिहारविगअवण्णामपडिसं गीरेगेहो सोपेक्कमो
इति महाभारतोक्ते । मकरन्दस्य व्यतिकरक्षोभेण वृत्तान्तजनितन सम्भ्रमेण
विह्वलं परवैशम् । अनन भग्नस्य न सेनापत्यादियत्नाद्वा लज्जया वा पुनर्वर्त-
नम् । प्रतिनिवर्तने उद्धत उद्धूतः, समस्ते गगनावकाशे विकसन् व्याप्य वर्त-
मानः कलकलः उत्साहसूचकस्मिहनादकोलाहलो यस्य, पाशतममूः पश्या
मीवेति । स्मरामि च भीषणभु वज्रपञ्जरजर्जरितपर्यस्तमुभटसार्थविमुक्तविविधा-
युधोपमर्दापसृतसैन्यविकटापसारव्यनिरिक्तमार्गसञ्चारनिर्मितविषमसाहसं नाथ-
माधवम् । भयङ्करेण भुज्रूपेण वज्रपञ्जरेण पञ्जरलघटितकुलयेन, परशस्त्रा-
भेद्यत्वात् स्वयं परवलभेदन-वाच्च वज्रपञ्जररूपेण, जर्जरितैः प्रारशतशकलितैः
पर्यस्तैरवपतितैः सुभटसार्थैर्वीरसमूहैः प्रमुक्तानां विविधानां आयुधानां
खड्गादीनामुपमर्देन सम्बाधेन अपसृतैर्दूरं पलायितैः सैन्यैः सेनाचरविकटाप-
सारे विस्तृतनिर्गमस्थले व्यनिरिक्ते जनशून्ये मार्गे सञ्चारेण निर्यन्त्रणप्रवर्त-
नेन, पूर्वं जनसम्मर्देन स्वैरविक्रमस्यानवकाशात्, निर्मितं विषममन्यैर्दुष्करं
माहसं स्वशरीरापेक्षाशून्यं विक्रमणं येन । नाथमाधवं स्मरामि अनुसन्द-
धामि चेत्यन्वयः । अत्र वीररसो ध्वन्यते । सात्वती च वृत्तिरनुसन्धेया,
'वीरे सात्वती'ति,

“विशोका सात्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।”

इति च वचनात् । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ।

अहो ! गुणानुरागे नरेन्द्रस्य । यदिदानीं सौधशिखरस्थितः प्रेक्ष्य
दत्तप्रतिहारविनयापन्यासप्रतिशमेतविरोधः साम्यैकरसः उपनीय नाथमाधव-
मरविन्दमुखं च मकरन्दं वारं वारं निवारितनिजलोककलकलोऽभिजनं ज्ञात्वा

१. 'सिहराद्विदावत्तिण्णपाडिहार' क, 'सिहरन्तरिद्विदो' ग, 'सिहरावादण्णपडिहार'
ज न, 'सिहरन्तरि विदिण्णपाडिहार' झ. पाठः. २. 'दो दिण्ण' छ. पाठः. ३.
'पडिसामिद' ख. घ. च झ, 'पसामिद' ज. न. पाठः. ४. 'विरोहसङ्कटोवणीदे
माहवमभरन्दमुहचन्दे वारं' क, 'विरोहसङ्कटो उवणादम'हवमभरन्दमुहचन्दे वारं' ज. झ.
न पाठः.

१. 'वद्य प्रतिानवतने भग्नस्य' ड झ. न पाठः. २. 'त्यादिवचनाद्वा' क.
पाठः. ३. 'वा धावनम् । निवर्तने' ख ग. पाठः. ४. 'स्मरामीव' ड. न पाठः.
५. 'कलापेन' क पाठः. ६. 'प्रणामित' क. ख ग. ड. ज. पाठः.

उवणीअ णाहमाहवं अरविन्दमुदं च मअरन्दं वारं वारं णिगारिअणिप्र-
लोअकलकलो अ भिजणं जाणेअं णिव्वुत्तवहुमागो फुरेन्तपच्छर-
वेळक्खमसीमालेणिअमुहे भूरिवसुणन्दणे म्हुरवअणोवण्णासेण—‘किं

निर्वृत्तबहुमानः स्फुरन्मत्सरवैलक्ष्यमषीमलिनिनमुखौ भूरिवसुनन्दनौ मधुर-
वचनोपन्यासेन “ किमिदानीं युवयोर्भुवनाभोगभूषणमहानुभावाभ्यां नवदर्शन-
गुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां अपरितोषः?” इति प्रतिबोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा ।
अहो आश्चर्यभूतः गुणानुरागः शौर्यादिषु गुणेषु पक्षपातः, कृतमहापराधयो-
रपि सत्कारादिति भावः । सत्कारमेवाह—यदित्यादिना । दत्तस्य प्रहितस्य
प्रतिहारस्य द्वारपालस्य त्रिनयोपन्यासेन अस्मदीयावेतौ महाकुलीनावज्ञाना-
दपराद्धौ । नत् क्षम्यतां भवद्भिरिति स्वान् प्रति अस्मदीयैरज्ञानाद्यदपकृतं
तन्मर्षणीयं भवद्भ्यामित्यादिशति । देवेत्येवंरूपेणानुद्धतवचनेन तौ प्रतिशमितः
[विरोधः] परस्परकलहो येन । सौम्यैकरमो विप्रलम्भश्रवणसज्जातमैत्तरावेग-
वर्जनेन प्रसादैकस्वभावः । उपनीय स्वसमीपमानीय । अरविन्दमुखमित्यनेन
सौकुमार्यसौन्दर्योपलक्षणन तयोर्दर्शने द्विगुणानुरागत्वं सूचयति । वारं वारं
भूयोभूयः । निवारितो निषिद्धो निजलोकस्य स्वसैन्यजनस्य कलकलो बहु-
बन्धुवधामर्षजनितो ‘वध्येतां वध्येता’मित्यादिक्लेशलो येन । अस्य सर्वस्य
हेतुमाह—अभिजनं ज्ञात्वा तत्रभवतो विदभेराजमन्त्रिणो देवरातस्यैक-
पुत्रोऽयम्, अयं च तस्य समानान्वयजात इति पार्श्वचरमुखतो महाकुल-
प्रसूतिं ज्ञात्वेत्यनेन भूरिवसोरुपायप्रयोगं सूचयति कविः । निर्वृत्तबहुमानः
सम्भूतचमत्कारः स्फुरन्मत्सरवैलक्ष्यमर्षमलिनिनमुखौ उन्मिषद्भ्यां मदनुरो-
धमन्तरेण मद्बुहिता हृतेति क्रोधेन भूरिवसोः लोकापहास्येन मिथ्यापरिणयेन

१. ‘वारं सञ्चारिदसिणिद्धलोअणो कळहंसआदो अभिजणं’ क. झ. न, ‘वारं
वरिअणिअलोअ’ छ, ‘वार पसारिदसिणिद्धलोअणो कळहंसआदो अभिजणं’ ज. पाठः.
२. ‘कळहो’ ख. पाठ. ३. ‘अ सबहुमाणं णिव्वत्तिअकळहो फुरन्त’ क.
पाठ. ४. णिव्वत्तिअमहग्धवहु’ क, ‘णिव्वत्तिअमहावहु’ ख. घ. च, ‘णिउत्तमहावहु’
ङ, ‘णिव्वत्तिअ महग्धगुरुवहु’ ज झ. न. पाठः. ५. ‘फुरिदमत्सर’ क, ‘पफुर-
न्तमच्छर’ झ. न. पाठ. ६. ‘मइळमुहे’ ग. ङ. ‘मइळिदमुहे’ च झ. पाठ. ७
‘अमच्चभूरिवसु’ ट. पाठः. ‘महुरोवण्णासेण’ झ. पाठः.

१. ‘तत् क्षम्यतां दुवाभ्यामित्या’ क. पाठ. २. ‘प्रशमित’ क. ख, ग
ङ. छ. झ. पाठः. ३. ‘भत्सरत्रपावर्ज’ क. पाठः.

दाणिं तुह्याणं भुवणाभोअभूसणमहाणुभावेहिं णवदंसणगुणाभिरामेहिं
जामादुएहिं अपरितोसो ?' त्ति पडिबोहिअ गदो अब्भन्तरं राआ । ईमे
अ भाहवमअरन्दा आअदे त्ति जाव । अहं पि भअवदीए इमं वुत्तन्तं
निवेदेमि ।

(अहो ! गुणानुरागो नरेन्द्रस्य । यदिदानीं सौधशिखरस्थितः प्रेक्ष्य
दत्तप्रतिहारविनयोपन्यासप्रतिशमितविरोधः सौम्यैकरसः उपनीय नाथमाधवमर-
विन्दमुखं च मकरन्दं वारं वारं निवारितनिजलोककलकलो अभिजनं ज्ञात्वा
निर्वृत्तबहुमानः स्फुरन्मत्सरवैलक्ष्यमपीमलिनितमुखौ भूरिवसुनन्दनौ मधुर-
वचनोपन्यासेन 'किमिदानीं युवयोः भुवनाभोगभूषणमहानुभावाभ्यां नवदर्शन-
गुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यामपरितोषः ?' इति प्रतिबोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा ।
इमौ च माधवमकरन्दावागताविति यावत् । अहमपि भगवत्या इमं वृत्तान्तं
निवेदयामि ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

मां विप्रलभ्य मद्भगिनीं हृतेति लज्जया च नन्दनस्य वैवर्ण्यजनकत्वात् कज्जल-
रूपाभ्यां विवर्णीकृतमुखत्वमित्यर्थः । अथवा द्वयोरपि मात्सर्यवैलक्ष्ये साधारणे,
स्वकन्याहरणवञ्चितत्वं तयोस्तुल्यत्वात् । अनेनामात्यभूरिवसोः स्वहृदयसम्म-
त्यभावाभिनयवैदग्ध्यं व्यञ्जयति कविः ।

“ विलक्षं चेष्टते चित्तं यत्तद्वैलक्ष्यमुच्यते ।”

इति भावप्रकाशः । मधुरवचनोपन्यासेन हृदयप्रसादनस्य वाक्यस्य प्रस्ता-
वेन । तद्वचनप्रकारमाह—किमिदानीमित्यादि । भुवनाभोगस्य लोकविस्ता-
रस्य भूषणभूतो महानुभावो महाभिजनत्वादिमाहात्म्यं ययोः, नवदर्शनै-
रीदृशानां गुणानामन्यत्रादृष्टपूर्वतया इदंप्रथमदर्शनैः गुणैः, अभिरामाभ्यां

१. 'दाव' ख. पाठः. २. 'भूसणेहिं महाणुभावेहिं अभिअणदंसण' क. पाठः.
३. 'एवं दसणिज्जगुणा' ज, 'णवजोव्वणगुणा' झ. अ. पाठः. ४. 'हिं णवचन्ददं-
सणरमणीएहिं जामा' क. पाठः. 'एहिं परि' क. ज. पाठः. ५. 'इमे वि
माहव' क. ज. झ. अ. 'इमे साहव' छ. पाठः. ६. 'णाहमाहव' घ. पाठः. ७.
'न्दा आअच्छन्दि' क. ज. झ. अ. 'न्दा वट्टन्ति' छ. पाठः. ८. 'एदं' क. ज.
पाठः. ९. 'विण्णवेमि' घ. पाठः.

१. 'भावः' ख. ग. द. छ. झ. अ. पाठः.

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

मकरन्दः — अहो प्रेयसः सर्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्जितं तेजः । तथा हि —

दोर्निष्पेषविशीर्णमञ्जयदलत्कङ्कालमुन्मथनतः

प्राग्गीराननुपत्य तत्प्रहरणान्प्राच्छिद्य विक्रामतः ।

सुन्दराभ्यां, अथवा नवदर्शनाभ्यां यौवनविशिष्टदर्शनाभ्यां, 'गुणाभिरामाभ्यां च नवा स्त्रियः' इत्यादिवत्, जामातृभ्यां, मालीमदयन्तिकयोर्वराभ्यां अपरितो षोऽतृप्तिः किमर्थम् ? इति एवरूपेण । 'जामाता दुहितुः पतिः' इत्युक्तेऽपि नन्दनस्य जामातृत्वोक्तिः. 'ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः' इति वचनादनुजायाः पुत्रीतो विशेषाभावादिति मन्तव्यम् । प्रतिबोध्यमानः क्षोभशमन-ज्ञानवन्तौ कृत्वा अभ्यन्तरमन्त पुरं गतो यद् यस्मात्तस्मादहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्येत्यन्वयः । सम्पाताख्यं सात्वतीवृत्त्यङ्गं चेदम् ।

“ मन्त्रार्थदैवशक्त्याद्यैः सम्पातः सन्धिभेदनम् ।”

इति वचनात्, दैवशक्त्या राज्ञो नन्दनाद् भिन्नत्वोक्तेः । इमौ च माधव-मकरन्दावागताविति यावत् । भगवत्या इमं वृत्तान्तं निवेदयामि । तदनुग्रहादेव तयोः समृद्ध्यागमादिति भावः ।

इमाविति सूचितत्वात् प्रवेशः । प्रेयसः भियतमस्य माधवस्येत्यर्थात् । सर्वान् पुरुषानतिशयितुमतिक्रामितुं शीलं यस्य । निर्व्याजं छलप्रयोगरहितं, धर्मनतिक्रम्य वृत्तत्वात् । न्यस्तशरस्रस्तवलमुक्तेः शक्त्याहपराभिषेकादि-वर्जं प्रवृत्तमित्यर्थः । ऊर्जितं उत्साहविशिष्टम् । तेजः परपरिभवाक्षमः प्रतापः । तथात्वं समर्थयति — तथाहि ।

दोर्निष्पेषेत्यादि - दोर्निष्पेषेण त्वरया निरयुधत्वेनैव निर्गमाद् गडु-रूपेण प्रहरणेन यत् सञ्चूर्णनं तेन विशीर्णमञ्जयं भिन्नसंहाति दलत्कङ्कालं त्रुटच्छरीरास्थि च यथा तथा । प्राक् पूर्वं समरारम्भे वीरानुन्मथनतः शूगल-क्षोभयतः अनुपत्य पश्चाद् धादित्वेत्यनेन तेषां पलायनाग्भ्यः प्रतीयते, तत्प्रहर-

१ 'गन्तु' २. 'ननुपात्य' छ ज. पाठः.

१. 'गुणाभिरामाभ्यां' ज. पाठः १. 'प्राग्गीरविशेषाभावात्' ज. पाठः १. 'सम्पाताख्य' छ. म. म. 'पताकाख्य' ज. पाठः. २. 'सम्पातः' छ. छ. ज. म. म. पाठः.

उद्वेलद्धनखण्डखण्डनिकराकीर्णस्य सङ्घोदधे-

द्वेधा स्तम्भितपक्षिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्तादभूत् ॥ ९ ॥

माधवः— वयस्य ! नन्वनुशयस्थानमेतत् । पश्य—

अद्यैवेन्दुमयूखखण्डखचितं पीतं निशीथोत्सवे

यैर्लीलापरिरम्भदायिदयितागण्डूषशेषं सधु ।

णानि तेषामायुधानि आच्छिद्य हठाद्धृत्वा विक्रायतः अभिमुखेषु पराक्रमं प्रयुञ्जानस्य, प्रेयस इति पूर्ववाक्यादायाति । उद्वेलद्धिर्नृत्याद्धिः धनैर्निरन्तरैः खण्डैः कबन्धैः खण्डैः शिरःपाणिपादादिशकलैर्बहुभिः कीर्णस्य व्याप्तस्य सङ्घोदधेः समरसागरस्य, विपुलभीषणत्वात् सागरत्वारोपः, १ द्वेधा उभय-पार्श्वयोर्द्विधा स्तम्भितया स्तम्भवद् भयान्निष्पन्दं स्थितया पक्षिपङ्क्त्या पदाति-श्रेण्या विकटो विस्तृतः पन्थाः मार्गः, पुरस्तात् पुरोभागे । पुरस्तादित्यनेन यतो यतो गम्यते ततस्ततस्तथाभावः, पृष्ठतः पुनस्तेषां प्रतिनिवर्तनेन सकलकलं मिलितत्वं, पुनः परिवृत्य विलोकेन पलायनं च द्योत्यते । प्रेयसः पुरस्तात् सङ्घोदधेः पन्था अभूदित्यन्वयः । सङ्घोदधेरित्यनेन तुङ्गतरङ्गमङ्गिसङ्कटे तरङ्गमालिनि निरवग्रहं विहरतस्तिमिङ्गलादेः समाधिः सूच्यते । अत्र वीररसः प्रतीयते । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ९ ॥

ननुश्चोद्ये । अनुशयस्थानं हन्त मयैवं न विक्रान्तमिति पश्चात्तापस्यास्पदः ।

‘पश्चात्तापे त्वनुशयो दीर्घद्वेषानुबन्धयोः ।’

इति वैजयन्ती । एतन्मदीयं चेष्टितम् । पश्य निरूपय ।

अद्यैवेत्यादि—इन्दुमयूखखण्डखचितं सौघशिखरावस्थानेन मणि-चषकवर्तिनि मधुनि प्रतिफलतामिन्दुमयूखानामपि तस्मिन् पीयमाने स्वयं खण्डीभूय पीयमानत्वप्रतीतेरिन्दोर्मयूखानां खण्डैः खचितं सम्बद्धमित्युक्तिः,

‘इन्दुं चषकसङ्क्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतम् ।’

१. ‘उद्वेलद्धनखण्ड’ क. पाठः. २. ‘सङ्घोदधेः’ क ज झ. न. पाठः. ३. ‘भूत् ॥ वयस्य’ ज पाठः. ४. ‘माध— नन्व’ क. ख. घ झ. न. पाठः. ५. ‘निचितं’ ज पाठः.

सम्प्रत्येव भवद्भुजार्गलगुरुव्यापारभग्नास्थिभि-

र्गात्रैस्ते कथयन्त्यसारविधुरान् प्रायेण संसारिणः ॥ १० ॥

स्मर्तव्यं तु सौजन्यमस्य नरपतेः । यदपरौद्धयोरप्यनपराद्धयोरिव
कृतोपसदनं चेष्टितवान् । तदेहि मालतीसमर्क्षमेव भदयन्तिकौ
हरणवृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानं अनुभवामः ।

इति भर्तृकाव्योक्तवत् । निशीथोत्सवे मध्यरात्रानुष्ठये रतोत्सवे निमित्ते, रत्युद्दीप-
नत्वान्मधुपानस्य । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या' (वा० २-३-३६) इति
सप्तमी । लीलापरिरम्भदायिनीनां अन्तरान्तरा विलासालिङ्गनप्रदानशीलानां
दयितानां प्रियतमानां गण्डूषात् सुखपूरणोपयुक्तात् शेषमन्यत् अद्यैव यैः पीतं
सम्प्रत्येव ते कथयन्तीति तुल्यकालत्वद्योतनायैवकारः । भवद्भुजार्गलयो-
स्त्वद्बाहुपरिधयोः ।

‘कवाटमरं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ।’

इत्यमरः । गुरुणा महता व्यापारेण निष्पेषादिना कर्मणा भग्नान्यस्थीनियेषां
तैर्गात्रैः शरीरैः करणभूतैर्हेतुभूतैर्वा असारविधुरान् सारो बलं तद्रहिततया
नित्यदुःखितान्, सारविधुरानिति वा पाठः, साररहितानित्यर्थः । प्रायेण
बाहुल्येनेति यत्रकुत्रचिद् यदाकदाचिद् यः कश्चित् सारवान् भविष्यति
न वेति द्योतयति । संसारिणो जननमरणादिप्रबन्धतरङ्गिते प्रवृत्तिपथे वर्त-
मानान् । कथयन्तीति तत्समर्थाचरणे प्रयोगः । अत्रापि वीररसो ध्वन्यते ।
अत्र विरोधो निदर्शना चालङ्कारः, हर्षदैन्ययोर्भावयोर्विरुद्धयोरुपनिबन्धनात्,
स्वस्वहेत्वन्वयस्य क्रिययैव कथनाच्च ॥ १० ॥

स्मर्तव्यं स्मरणीयं, यावज्जीवं मनसानुसन्धेयमिति भावः । तुल्यो-

१. 'व्याघात' छ. पाठः २. 'संमर्तव्यं' छ. पाठः ३. 'राविनो' क. झ
पाठः ४. 'व नो कृतो' क. ख. छ. ज, 'व नो साम्प्रत चेष्टे' झ. ज. पाठः
५. 'कृतप्रसादमधिष्ठितवान्' क. पाठः ६. 'धमधुना मद' क. ख. घ. च. छ. ज. झ.
ज. ट. पाठः ७. 'काद्यैः बलहंसेन रणवृत्तान्तं' क. पाठः ८. 'मानं श्रोतुमिच्छामि ।
अन्यच्च—कथं' क, 'मानं श्रोतुमिच्छामि । तथा च—कथं' झ. ज. पाठः ९. 'म. ।
(पुरोऽवलोक्य) कथं शन्या इवामं प्रवेशाः । मक—नूनं सङ्घ आबयो. समरसङ्घटोद्वेगेन
व्याकुलत्वादितस्ततो अ नित्यस्ता अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति । भाव—कथयति' ज. पाठः

१. 'भर्तृकाव्योक्त' झ. पाठः २. 'स्वे रत्यु', ३. 'विधुतानिति वा' ४.
'व्यतीति द्यो' ज. पाठः

कथयति त्वयि सस्मितमालती-

वलितलोलकटाक्षपराहतम् ।

वदनपङ्कजमुल्लसितत्रंपा-

स्तिमितदृष्टि सखी नमयिष्यति ॥ ११ ॥

वृत्तौ, अस्माभिरसंशय महानपराधः कृत एव, तथाप्यस्य सौजन्यात् स तिरोहित इति द्योतयति । सौजन्यं पूजितस्य जनस्य भावः, अनसूयया गुणानुरक्तत्वम् । अपराद्वयोः अपराधं अनिष्टं कृतवतोः । 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मादपपूर्वात् कर्तरि निष्ठायां रूपम् । अनपराद्वयोरित्यपराधाभावमानं न प्रतिपद्यते, किन्तु कृतोपकारयोरिवेत्यर्थः सामर्थ्यात् समर्प्यते, अपराधाभावमात्रे प्रत्युपकारस्य गरीयसोऽनुपपत्तेः । आवयोर्विषय इत्यर्थात् सिद्धयति । कृतोपसदनं कृतप्रावण्यं, 'विधिवदुपसन्नाय शिष्याय' इत्यादिषूपसदनस्य प्रावण्य-वाचकत्वदर्शनात्, चेष्टितवान् आचरितवानिति 'अभिजणं जाणिअं णिवत्तिअ बहुमाणो' इत्यादिपूर्वोक्तमनुस्मार्यते । तत् यस्मादेवं निर्विघ्नमनोरथाः स्मः तस्मादित्यर्थः । एहीति त्वरां द्योतयति । मालतीसमक्षमेव मालत्याः सन्निधावेव मदयन्ति काया हरणस्य मोषणस्य वृत्तान्तमुपायानुष्ठानरूप-प्रवृत्तिं विस्तरतः शब्दप्रपञ्चेन कथ्यमानं, त्वयेति शेषः, अनुभवामः सुष्ठु जानीमः । बहुवचनेन मालत्यबलोकितादिसहित आत्मा परामृश्यते ।

मालतीसमक्षमित्युक्तेः सप्रयोजनत्वं निरतिगगरसावहत्वादित्याह—
कथयतीत्यादि । कथयति वदति सति सस्मिनाया । यथा चोरस्य चोरान्तर-दर्शनेन समानयोगक्षेमत्वबुद्ध्या हर्षो जायते तथा स्वसाहसतुल्यसाहसतया हृष्टत्वान्मन्दहासविशिष्टाया इत्यर्थः, मालत्या वलितैस्तिरश्चीनैः लोलैः प्रतिनिरीक्षणैस्तरलैः कटाक्षैः पराहतं अवलेपेन सोपालम्भं, पतनादृणैरिव ताडितं, उल्लसितत्रंपास्तिमितदृष्टिं पूर्वं स्वयं धैर्यभावनया मालतीचापलोपलम्भात् पश्चात् स्वयं साहसानुष्ठानाद् उद्भूतया लज्जया अस्तिमिता चञ्चला दृष्टिर्यस्य, 'क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैः' इत्यादिषु लज्जानुभावत्वेन लौल्यस्य प्रसिद्धेः । अथवा स्तिमिता मालत्यामसूयया निश्चलं निवद्धेत्यर्थः । सखीति मित्रभार्यात्वादुक्तिः । नमयिष्यति अधोमुखं करिष्यतीति लज्जानुभावः,

१. 'चलित' क पाठः. २ 'त्रय' ज पाठः. ३. 'ति ॥ (इति परिक्रामत. ॥)
अय' क झ. च, 'ति ॥ (उभावप्युद्यानप्रवेगं नाटयत. ॥) अय' छ. पाठः.

१. 'मन्दहासाविष्टायाः' क. पाठः.

अयमसावुद्यानवाटः ।

(प्रविशतः मदयन्तिकालवङ्गिके ।)

मदयन्तिकालवङ्गिके—सहि माळदि! सहि माळदि! (सहसावेलोक्य)

दिट्ठिआ पुणो वि महाणुमाआ दीसन्ति ।

(सखि मालति! सखि मालति! (सहसावलोक्य) दिष्ट्या पुनरपि महानुभावौ दृश्येते ।)

माधवमकरन्दौ—भवत्यौ! क्वं सा मालती?

उभे—पदसद्देणं मन्दभाङ्गीओ विप्पलद्धम्म ।

(पदशब्देन मन्दभागे विप्रलब्धे स्वः ।)

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।’

इत्याद्युक्तेः । अत्र हास्यरसो व्यज्यते । अनुमानमलङ्कारः ॥ ११ ॥

अयं पुरोवर्ती, असौ सः यत्र मालती वर्तत इत्यर्थः ।

प्रविशतः प्रवेशमभिनयत इत्यर्थः । प्रकृतं मालत्यन्वेषणमेवानुसन्धत्ते ।

सखि मालतीति । विलोक्यतामिति शेषः । दिष्ट्या पुनरपि महानुभावौ दृश्येते । दिष्ट्या साम्यादिति अन्यथा स्नेहवशेन निरूपितत्वादर्थः ।

क्व सा मालती । सेति या युवाभ्यामन्विष्यते, अथवा तृप्तिताभ्यामिवाभाभ्यां या दिदृक्षितेत्यर्थः ।

पदशब्देन मन्दभागे विप्रलब्धे स्वः । अर्थाद्युक्तयोः पदन्यास-

१. ‘(प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।) माध—कथं शून्या एव प्रदेशाः । मक—वयस्य नूनमस्मद्यतिरेकोद्देशगपर्याकुलत्वादितस्ततः परिभ्रमन्त्य आत्मानमत्रैवोद्यानगहने विनोदयिष्यन्ति । तदेहि पश्याव । (उभौ परिक्रामतः ।) लव—सहि’ क, ‘(प्रवेशं नाटयत्र ।)’ ज, (प्रविशतः ।) माध—कथं शून्य एव दीर्घिकाप्रदेशः । मक—वयस्य नूनमस्मद्यतिक्रोद्धेगपर्याकुलत्वादितस्ततः परिभ्रमन्त्य आत्मनोऽत्रैव (‘आत्मानम् अत्रैव’ ज.) उद्यानगहने विनोदयन्त्यो भविष्यन्ति । तदेहि पश्याव । (उभौ परिक्रामतः ।) लवङ्गिकामदयन्तिके—’ झ. पाठः. २. ‘लव—सहि मदान्तए! मालदि! (सह’ क. पाठः. ३. ‘माळदि! (विलोक्य)’ ग. ड. पाठः. ४. ‘विलोक्य)’ छ, ‘विलोक्य सहर्ष)’ ज, ‘विलोक्य सहर्ष)’ ग. पाठः. ५. ‘वि एदे महा’ क, ‘वि अण्णमहा’ ख, वि अण्णहा महा’ घ. छ. ट, ‘वि अ दे महा’ ज, ‘वि एदे अणाइदा महा’ झ. ज. पाठः. ६. ‘माध—क्व’ ख. ग. ङ. पाठः. ७. ‘क्व मालती’ च. झ. व. ट. पाठः. ८. ‘उभे—कुदो मालदी’ पद’ क. घ. छ. च. छ. ज. झ. व, ‘लव—पद’ ग. पाठः. ९. ‘ण भल्लो विप्पलद्धाणो मन्दभाङ्गीओ’ क. छ. ज. झ. ज. पाठः.

भाष्यः—हे भवत्यौ ! कथंकथमपि सहस्रधैर्व विध्वंसते इव हृदयं, यतः स्पष्टमभिधीयताम् ।

मम हि कुवल्याक्षीं प्रत्यनिष्टैकबुद्धे-

रविरतमनुबन्धोत्कम्प एवान्तरात्मा ।

स्फुरति च मम चक्षुर्वाममेतच्च केशं

वचनमिह भवत्योः सर्वथा हा! हतोऽस्मि ॥ १२ ॥

ध्वनिना मालती समायातीति बुद्ध्या वञ्चिते स्वं, यतो मालतीति भवन्तावाह-
तवत्याचिति भावः ।

मन्दभाग्ये इत्युक्त्या साशङ्क आह—हे भवत्यौ कथंकथमपि अति-
प्रयत्नेन राहस्यधा बहुमुखचिन्ताव्याकुलत्वात् विध्वंसते इव विशीर्यत इव ।
एवेति वा पाठः । न विध्वंसत इति वा पाठः । अतियत्नेन धार्यते
अन्यथा विध्वंसत एवेति भावः । यतः यस्मादेवमतः स्पष्टं व्यक्तं
तद्वृत्तान्तः [अभिधीयतां] कथ्यतामन्यतरकोटिनिर्णयायेति यावत् ।

अथ दुर्निमित्तेनैवामङ्गलस्य सूचितत्वात् किं वा भवत्योरभिधानपुनरुक्ते-
नेत्याह—मम हीत्यादि । कुवल्याक्षीं इति मालतीमुद्दिश्य अविरतप्रतिष्ठैक-
बुद्धेः अभिजनरूपशीलमाधुर्यनिरतिशयप्रेमत्वादिमिरीदृशस्य त्रिभुवनरत्नस्य
स्वप्नलब्धस्येव लाभश्चिरमस्माकं न भविष्यति, तादृशस्य सुकृतस्यासम्भावित-
त्वाद् इत्यनिष्टे अपाये येन केनापि कारणेनात्यन्तनाशे एकास्मिन्नेव बुद्धिर्मनो
नित्यं यस्य, अन्तरात्मा हृदयं अनुबन्धोत्कम्पः अविच्छिन्न उद्भूतः कम्पः

१ 'माघ- कथं' क. घ पाठः. २ 'पि विध्वं' क पाठ ३. 'सहस्रधैर्व'
ख, 'सर्वधैर्व' छ. पाठ. ४. 'व ध्वंसते' छ पाठः. ५. 'ते मे ह' क ज. अ, 'ते ह छ,
'ते नो ह' झ. पाठः ६. 'अत' क ख च छ. झ. व., 'तत.' ज. पाठः ७. 'समपि'
क, 'स्फुटमपि' ज. पाठः ८. 'द्रवति हृदयमन्तस्त्रस्यतीवान्तरात्मा' क., 'सृशतरगनु'
ख, घ. 'रविकलमनु' छ, 'सृशमयमनुबद्धोत्कम्प' झ- अ. पाठ. ९. 'हि' क
पाठः. १०. 'खलु चक्षु' क ख घ. ज झ. अ पाठः. ११. 'चक्षु स्पष्टमेतच्च'
क. पाठः. १२ 'वामं' क. पाठः. १३. 'वचनमपि' ज. पाठ.

१. 'व्याकुलतया विध्वं' ख. ग. ज. पाठः २. 'वं ततः' ख. पाठः.
३. 'निर्वहणायेति' ज. पाठः.

सदयन्तिका—ताए क्खु इदो णिग्गदे महाणुभावे अवलो-
इदं बुद्धरक्खिदं च भवदीत्तआसं विसज्जिअ, अप्पमादणिमित्तं अज्ज-
उत्तं विण्णवेहि त्ति लवङ्गिआ अणुप्पेसिदा । तदो उत्तम्ममाणा ताँए
मग्गं ओलोइदुं अग्गदो पैसरिआँ । पच्छादो अहं ण अ तं पेक्खामि ।
तदो अहोहिँ एत्थ विडपन्तराइं बिइणिआइं दाव तुह्मे दिइेत्ति ।

(तया खल्वितो निर्गते महानुभावे अवलोकितां बुद्धरक्षितां च भग-
वतीसकाशं विसृज्य, अप्रमादनिमित्तमार्यपुत्रं विज्ञापयेति लवङ्गिकानुप्रेषिता ।
तत उत्ताम्यन्ती तस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता । पश्चादहं न च तां
पश्यामि । तत आवाभ्यामत्र विटपान्तराणि विचितानि तावद् यूयं दृष्टा
इति ।

अद्य पतिष्यत्यद्य पतिष्यतीति प्रतीतिजनकं चलनम् , एवेति तत्फलस्यामङ्गलस्या-
न्यभिचारमवधारयति,

“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । ”

इति महाकविवचनात् । वामं चक्षुश्च स्फुरतीति पुरुषस्य वामाक्षिस्पन्द-
नस्यामङ्गलसूचकत्वात् । अनेन शरीरमपि दुर्निमित्तमस्तीत्युक्तम् । एतच्च
मन्दभागे विप्रलब्धे इत्येवंरूपं भ्रमर्योर्वचनं च कष्टं दुःश्रवम् । इह अस्मिन्
विषये सर्वथा सर्वप्रकारेण ज्ञानसेन शरीरेण चानिमित्तेन तदनुगुणेन च भव-
त्योर्वचनेनेत्यर्थः, हतोऽस्मि, नष्टोऽस्मि, तादृशरत्नभ्रंशादिति भावः ।
व्यसनात् प्रियाविरहरूपाद् गर्भनिर्भिन्न-प्रीजार्थोभिमर्शनरूपोऽवमर्शसन्धिरयं,
स्पष्टमभिधीयतामित्युक्तेः ॥ १२ ॥

स्पष्टमभिधत्ते — तया खल्वितो निर्गते महानुभावे अवलोकितां
बुद्धरक्षितां च भगवतीसकाशं विसृज्य, अप्रमादनिमित्तमार्यपुत्रं विज्ञापयेति लव-

१ 'तदो क्खु' क, 'ताए इदो' झ. ज. पाठः २. 'विणिग्गदे' ज पाठ.
३ 'एताए', क छ झ. ज. पाठ ४. 'ए मय मग्गं' ख. पाठः. ५ परिद्विदा'
क पाठः ६. 'आ माळदी । पच्छा' ज पाठः ७. 'अहो तं पेक्खामो' झ, 'अहम् ।
तदो ण' ज. अ. पाठः. ८. हिं मग्गिदा एत्थ छ. ज, 'हिं जाव विडप' झ. पाठः,

१. 'वामनयनचलनस्य' क. पाठः. २. 'थोर्वमर्शनरूपो' ख, 'थोर्भिमर्शनरूपो' ग.
'भ्रमिमर्शनरूपो' ङ. झ. अ. पाठः.

माधवः—हा प्रिये ! मालति !

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्यद्
विरमतु परिहासश्चण्डि ! पर्युत्सुकोऽस्मि ।
कलयसि कलितोऽहं बल्लभे देहि वाचं
अमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥ १३ ॥

झिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यन्ती तस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता ।
पश्चादहं न च तां पश्यामि । तत आवाभ्यामत्र विटपान्तराणि विचिन्तानि
तावद् यूयं दृष्टा इति । तत्रैव तस्मिन् कालावधौ, स्पष्टाभिधानात् ।

निर्णीततदपायः परिदेवयते—हा प्रिये मालतीत्याकाशे लक्षं वदध्वोक्तिः ।

किमपीत्यादि — किमपि किमपि' अनाख्येयं तद्वस्तु शङ्के चिन्त-
यामि । वीप्सया व्यसनहेतूनां दिव्यानां मानुषीणां च विपदां शङ्कनीयत्वमाह ।
किमित्यनाख्येयत्वमित्याह । मङ्गलेभ्योऽन्यदिति, अमङ्गलस्यानुमस्य झटिति
तत्त्वमविज्ञाय वक्तुमयुक्तत्वात् । 'अन्याराद्' (२-१-२१) इत्यादिना पञ्चमी ।
उत्तवावये यच्छब्दोपादानात् तत्किमपि किमपीति पूर्वस्मिन् तच्छब्दः साम-
र्थ्यादायानि । शङ्क इति मम स्नेहादाशङ्कामात्रमेतत् । तव तु कस्याण्यास्तन्न
सम्भवतीति द्योत्यते । तर्हि कथमदर्शन इति चेत्तत्राह — परिहासः कीडा
आत्मान्तर्धानरूपा विरमतु निवर्ततामिति प्रार्थने लोट् । प्रसक्तस्यैव प्रति-
पेध्यत्वात् त्वं तु भूतोऽन्तर्धाय परिहससि । न वञ्चनावसरोऽयमिति भावः ।
'व्याङ्परिभ्यो रमः' (१-३-८३) इति परस्मैपदम् । चण्डि ! कोपने इति
'चिरायित'मिति नव मयीर्ष्या विद्यने' इति परिहासस्य हेतुर्ध्वन्यते । 'चण्डी
तु कोपना' इत्यमरः । अथ विमणरय हेतुमाह — पर्युत्सुकोऽस्मि
क्षणान्तरितेन दर्शनेनोत्सुकोऽस्मि यतः अतो विरसत्त्वित्यर्थः । पुनः
प्रकारान्तरेण विकल्पयति — कलयसि मददर्शने किमयं करिष्यतीति जिज्ञा-
समे । काका किमिति प्रश्न आक्षिप्यते । तत्कलनमपि नेदानीं कर्तव्यमि-

१ 'तावदस्मिन् काला' ज पाठ. २ 'लक्ष्यं' ख पाठः. ३ 'दैवीना'
ख पाठः. ४ 'न्तथा, विरमतु' ख ग पाठः. ५ 'ससि । तस्य वञ्चना' ड. झ.
न. पाठ. ६ 'मिति यावत्.' ज पाठ. ७. 'इत्यभिवानान्तरम् । अथ' झ पाठः.

उभे — हा पिअसहि ! कहिं गदासि ?

(हा प्रियसखि ! क गतासि ?)

मकरन्दः — किमित्यविज्ञाय वयस्य ! वैकुण्ठ्यमवलम्ब्यसे ।

माधवः — सखे त्वमपि किं न जानासि माधवस्नेहदुःस्थिताया-
स्तस्याः कातर्यचेष्टितानि ।

त्याह — कलितः यावान् यश्चास्मि तावान् स च त्वया ज्ञातोऽहम् ।
भूतनिर्देशेन महामांसविक्रयादिप्रवृत्तावात्मनिरपेक्षस्त्वद्दर्शनैकधन इति पूर्वमेव
त्वया अहं परिच्छिन्नः । तत् किमिदानीं पिष्टपेषणेनेत्यर्थः प्रकाश्यते । देहि
वाचं दर्शनदानात् पूर्वमेव सकलदुःखनिर्वापणीं सुधावृष्टिमिव 'अत्राहं स्थिता ।
मां भैष्टे'ति वाचं वितरेति । वाचोऽप्यदानात् सोद्वेग उपालभते -- अन्तः
शरीराभ्यन्तरे विह्वलं परवशं हृदयं भ्रमति किंकर्तव्यतामूढं सञ्चरति ।
इमां मदवस्थां ज्ञात्वापि वाङ्मात्रेणापि मां न सम्भावयसि । अतः किमन्यत् ।
निर्दयासि आर्तविषयेऽनुकम्पारहितासीति । अत्र करुणरसो व्यज्यते ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, अदर्शनरूपकारणमुखेन कार्यस्य स्वजीवितपरित्यागस्य
सूचितत्वात् ॥ १३ ॥

हा प्रियसखि ! क गतासि ।

किमिति किमर्थं अविज्ञाय, तत्त्वमिति शेषः, वैकुण्ठ्यं विह्वलस्याधी-
रस्य भावं अवलम्ब्यसे अङ्गीकरोषि ।

कथं वैकुण्ठ्यं नावलम्ब्य इत्याह -- त्वमपीति नगरदेवतागर्भगृहे येना-
परोक्षीकृतानि न त्वमपीत्यर्थः । माधवस्नेहदुःस्थितायाः नन्दनपरिणयप्रस्तावे

१ 'कहिं कछु सि' ख, 'कहिं सि' घ. च झ. ज. ट, 'कहिं एव गदा
सि' छ पाठ 'वलम्ब्यने' क ख. ग. ज झ. ज, 'वलम्बते' छ पाठः. ३.
'मत्स्नेह' छ पाठ ४. 'दुःस्थितायाः' क ख च. छ ज झ. ज. ट. पाठः. ५.
'विचेष्टितानि' घ. पाठः.

१. 'पिष्टपेषित्यर्थः' क न पाठ २. 'निवारणी' ख. पाठः. ३ 'तत्त्व-
विशेषं वै' क ख ग. छ. ज पाठः. ४. 'त्वमित्यर्थः' क. पाठः.

सत्त्वानन्दः — अख्यं तत् । किन्तु गगयतीपादमूलगमनमप्या
शङ्क्यते । तदेहि । तत्र तावत् पञ्चासः ।

उभे — एद पि सभात्रीअदि ।

(एतदपि दम्भाव्यते ।)

सत्यम्: — एवं स्यतु ।

(परिक्रामन्ति ।)

मद्विषयेण तेहेन निवगद्वनाया । तदर्थचेष्टिताने अप्राप्तिभयजनितानि
मरणाध्यवसायकलणपण्डितेनलवशिकापणासाशने कर्पाणि । अतस्तानि स्मरतो
मे कुतः शान्तिगिति आवः ।

अत्येतत् । एतत्त्वगोक्तं दस्त्विनि सर्वं मया प्रत्यक्षीकृतम् ।
किन्तु विगेषोऽप्यने । भगवतीपादभूः गङ्गा नमप्याशङ्क्यते । भगवत्याः
कामन्दक्याः पादमूलं प्राप्य गङ्गां परमहंसिदुक्तयोरावयोर्दिजैयाशासननिमित्तं
तस्योपपत्तेराशङ्क्यते । नत्रापि न निश्चयः, नचापि सर्वथा विचारणीयमिति
भावः । विहारोद्यानवर्तिन्या भगवतीविहारस्यासत्त्वात्तद्वाशङ्कोपपत्तिः । तत्
तस्माद् एहि अस्तश्रान्त आनच्छ । तत्र भगवतीपादमूलं, तावद्वधारणे,
पश्यारु एव, तानिति शेषः । आश्रान्तार्थनवधारणम् ।

एतदपि सम्भाव्यते । एतन्कारणात् वस्तु सम्भाव्यते उत्प्रेक्ष्यते ।
गत्यन्तरस्यान्वयव्यत्यादिति भावः ।

निश्चिन्नाश्चस्त्वत् तत्संभवावयन्नाह — एवं भवत्विति ।

नामदत्ते	र	व	ह	ह	॥	२	‘गञ्जाम’ छ ज पाठ
• ‘एन १६’ २. झ	ए	व	न	य,	‘उरं’ हि	ज	पाठ ४ ‘एवं नाम भयवु’ क,
• ‘एनमदु’ ३ व ह,	• ‘एन न.ना.रु’	क	ज	ज	‘।ठः’		५ ‘(पर्वे परि क पाठः
६ ‘मानति’	र	ह	ज	ज	पाठ		

१ पाठतत्पन्न' ए - पाठ - २ 'विजयागामानिमित्तं' ग पाठ. ३.
'स्तन तद् सन्ना' ए. ग. उ. छ ज झ. ञ पाठ. ४ 'तत्त्वै सम्भा' अ.
त. व. न. व. उ. उ. १. २. ३. ४. ५. 'सन्मन्त्रादौ' ख. ब. झ. ञ, 'भावनादाह'
६. उ. ज. पाठः.

(पश्चाद्विलोक्य)

पद्मावती विमलवारिविगलसिन्धु-

पानामरित्परिकरच्छलतो विभर्त्ति ।

सोढुमशक्तस्य, तद्दर्शनस्य क्षतक्षायवद् अरुन्तुदत्वादिति भावः । सुहृद्द्वारेण मकरन्दादिवन्धुसमूहेन । बृहद्द्रोणीति कथयन्ति पद्मावतीसन्निकृष्टस्य देशस्य नजा, तत्रत्य शैलो बृहद्द्रोणीशैलः, तस्य कान्तारो दुर्गं वन—‘कान्तारो वर्त्म दुर्गमम्’ इत्यमरः—तस्य प्रवेशः भृगुप्रतनादिभिः शरीरपरित्यागेहेतवे इत्यर्थः, प्रवेशमुपश्रुत्य लोकेतः श्रुत्वा तदन्तिकं माधवस्य समीपं अनुपयाभि उद्दिश्य गच्छामीत्यनेन तद्दर्शनैकव्यग्रता प्रतिपादयति । भो इति लोकोक्त्यनुगारा विन्यद्योतकः । तथा तेन प्रकारेण उत्पत्तिता गगनशिखरमुड्डीना गथा येन प्रकारेण । एष इति सावदर्थं प्रवृत्तेः स्वजिगमिषितप्रदेशवर्तित्वस्याभिनयः, न ८ भूमण्डलमात्रगतत्वस्य, समुद्रद्वीपाद्यप्रसङ्गात् । गिरिः बृहद्द्रोणी-शैलादिः, नगरं पद्मावती, ग्रामः तत्समीपगतोऽग्रहारः, सरितः पारासिन्धु-लक्षणाऽऽ, अरण्यं बृहद्द्रोणीवनादि, व्यतिकरः तेषां वृत्तान्तः, परिक्षिप्यते कालोऽस्मिन्ने करतलमलकवत्, ‘गङ्गास्रोतःप्रक्षिप्तम्’ इत्यादिप्रयोगात् । अनेन दुर्मुदितस्य माधववृत्तान्तस्य तदन्तःपातित्वात् कैमुतिकन्यायेन सुबोधत्वं चोत्तयति ।

परिदोषफलमाह—पश्चाद्विलोक्येति । पुरस्ताद्वेगेन प्रतिष्ठमानत्वात् पश्चादित्युक्तिः, दृष्टवः परितृप्त्यावलोकयेत्यर्थः ।

पद्मावतीत्यादि—पद्मावती नगरी विमलवार्योः स्वच्छसदृश्योः विशालयोः कितवृतयोः सिन्धुपारयोः सरितोः परिकरः ताभ्यां गात्रिका-यन्धः,

“विवेकः स्यात् परिकरः पर्यस्तिपरिवारयोः ।

प्रगाढगात्रिकायन्धे समूहारम्भयोरपि ॥”

इति वैजयन्ती । तद्याजेन उत्तुङ्गानां सुच्छिद्रानाम् सौधानां उधया श्वेतानां मालिकानां मुरमन्दिशणां हरिहरहिरण्यगर्भादिदेवताप्रासादानां गोपुरद्वाराणां

१ ‘सुहृद्द्वारेण मकरन्दादिवन्धुसमूहेन’ ज. पाठः. २ ‘त्यागयेत्यर्थः’
८. ९ ‘तान्द्वेय’ ज. पाठः. ३ दुर्मुदितस्य ख पाठः. ४. ‘विवृत्य’
पाठः. ५. ‘आलिप्तानां’ क. पाठः.

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिर-गोपुराद्व-

सङ्घट्टपादितविमुक्तपिबान्तरिक्षम् ॥ १ ॥

(अन्यतो विलोक्य)

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपाङ्क्ति-

रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

पुरद्वाराणां अट्टानामट्टालयसञ्ज्ञानां मञ्चविशेषाणां च । 'सौधोऽस्त्री सुधया श्वेतम् . 'गोपुरं स्यात् पुरद्वारम्' . 'अट्टालयोऽट्टः क्षौमोऽस्त्री' इति च वैजयन्ती , सङ्घट्टेन संभूय दृढाधातेन पादितं खण्डितं अत एव विमुक्तं स्वस्थानभ्रंशात् परितः पातितं अन्तरिक्षं आकाशम् । आकाशस्य विमुद्रव्यत्वत् सर्वमूर्त-द्रव्यस्य संयुक्तत्वेऽप्यत्रान्तरिक्षशब्देन बालैस्तलमलिनताद्यध्यासेन गृह्यमाणमुपरि दूरतो दृश्यमानं नभो विवक्ष्यते । अन्यद्योत्तुङ्गत्ववचनवैयर्थ्याद्वर्णनानुपयोगाच्च,

“नभःस्पृशं दीप्तमुदारवर्ण-

मुवाच चैनं गगनस्पृशा रघुः ।”

इत्यादिप्रयोगात् । विमलवारित्वविशालत्वे उत्प्रेक्षानिमित्तम् . 'स्वच्छविपुलत्वा, भ्रमसः'. 'शरद्गगनतलमिव विलोचनम्' इत्यादिप्रयोगात् । सौधाभ्यन्तरेणोर्ध्व-मन्तरिक्षस्यादर्शनं च व्यङ्ग्यम् । सापहवोत्प्रेक्षानालंकारः , ललशब्देनापहवस्य इवशब्देनोत्प्रेक्षायाश्च प्रतिपादनात् ,

“यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन

मुक्ताट्टहासेव विभाति सिन्धुः ।” इतिवत् ॥ १ ॥

अन्यतो विलोक्याह— सैषेत्यादि । सेति प्रसिद्धिं परामृशति । एषेति पुरोवर्तित्वं, लवणेति काचिन्नदी, ललिताः शोभनाः ऊर्मिपङ्क्तयः तरङ्गमाला यस्याः । अनेन शृङ्गामारुतावतारतरलितसालिलत्वं द्योत्यते । अत्र हेतुः—अभ्रागमे अभ्राणां मेघानामागमनकाले, प्रावृडारम्भ इत्यर्थः । अनेन पूर्व-प्रस्तुतस्यानन्तरं प्रावृट्कालारम्भः सूच्यते ,

१. 'क्षम् ॥ अपि च—सैषा' क ज झ न, 'क्षम् ॥ सैषा' ख. ग. ङ न.
छ. पाठः. २. 'वलितोर्मि' छ, 'वलितोर्मि' ख. पाठः.

१. 'तुङ्गवचन' ख. ग. ज. पाठः.

गोगर्भिणीप्रियनबोलपनालमारि-

सेव्योपकण्ठविपिनावलयो भवन्ति ॥ २ ॥

स एष भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलः प्रपातः ।

‘भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः’

इति वक्ष्यमाणस्य घटनार्थम् । जनपदपददात्र राष्ट्रस्य हर्षं कर्तुम्
‘देगे जने जनपद’ इति वैजयन्ती । ‘प्रमदसम्मदा हर्षे’ (३-३-६८) इति
निपातनम् । ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्माणे स्थानिनः’ (२-३-१४) इति चतुर्थी ।
तत्र हेतुमाह—गोगर्भिणीप्रियनबोलपनालमारिसेव्योपकण्ठविपिनावलय
गवा गर्भिण्यः आपन्नसत्त्वाः । ‘चतुष्पादो गर्भिण्या’ (२-१-७१) इति
तत्पुरुषसमासः । तासां गर्भजैर्हृदत्वेन प्रिया नबोलाः बालदर्भाः । ‘उल्लू-
स्तूलपो दर्भः’ इति वैजयन्ती । सरससु कुमारत्वान्नबोलपग्रहणम् । तेषां
माला उभयनटकच्छरस्वयो प्ररूढा राज्ञि . ता रतु शील यासाम् । ‘इष्टके-
पीकानालानां चित्तूलमारिषु’ (६-३-६५) इति ह्रस्वः । सेव्याः ऋतुसम्ब-
न्धित्वात् भ्रामोष्मणो वृष्टिपातोद्वेगस्य विरहेण नातिगीतोष्णतया विला-
सिभिरुपास्याः । उपकण्ठविपिनावलयः समपिवनरेखाः इत्यनेन गोगर्भिणी-
पोषणेन भविष्यत्पुष्टिसूचकत्वात् तदात्वहुंमेव्यत्वाच्च जनपदप्रमदहेतुत्वम् ।
अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तं वा ॥ २ ॥

सः पावनत्वेन प्रसिद्धः, भगवत्या इति महानदीत्वेन पूजाशब्द-
प्रयोगः, सिन्धोः सिन्धुपारेति प्रस्तुताया । दारितरसातलः लीलापातविदलित-
धरणितलः, प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः, स्वप्रभवमूलाद् गिररधोभागपतन-
प्रदेशः, ‘गङ्गाप्रपातान्तविरूढशम्पम्’ इतिवत् ।

१. ‘विभ्रान्ति’ क पाठः २. ‘नन्त ॥ (अन्यतोऽवलोक्य)’ क. झ. य,
‘न्ति ॥ (अन्यतो विलोक्य)’ छ. ज. पाठ ३. ‘अयमसौ भग’ क. झ. ग. पाठः.
४. ‘तलप्रायस्तटप्रपातः’ क. ‘तले प्रपातः’ ग. ‘तलस्तटप्रपातः’ छ. ज. झ. य. पाठः.

१. ‘गदिः’ ख. पाठ. २. ‘पोषणे भवि’ ज. पाठ ३. ‘पुष्टिसूचकत्वाच्च’
ख. पाठ. ४. ‘प्रमोद’ क. ज. पाठः

यत्रत्य एष तुमुलध्वनिरम्बुगर्भ-

गम्भीरनूतनधनस्तनितप्रचण्डः ।

पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेन

हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानंयति ॥ ३ ॥

एताश्चन्दनाश्वर्कगसरपाटलायतरुगहनाः परिणतमात्सुरभ-
योऽरण्यभूमयः स्मरयन्ति खलु तरुणकदम्बजम्बूनामनद्वान्धकारगुं-

जःलपतनवेगशब्दस्य भुवनमीषणत्वमाह—यत्रत्य इत्यादि । यत्रत्यः
यस्मिन् प्रदेशे जातः, 'अमेहक्वतासित्रेभ्य एव' इति त्यप्, तुमुलध्वनिःसङ्कुल-
शब्दः अम्बुगर्भतया अन्तर्गतजलतया गम्भीरं गुरुतरं नूतनस्य नवस्य
धनस्य भेषस्य स्तनितं गर्जितं तद्वत् प्रचण्डः दूरः । पर्यन्तभूधरनिकुञ्ज-
विजृम्भणेन समीपगतानां पर्वतानां गह्वरेषु प्रतिध्वनिरूपेण व्याप्तत्वात् .
हेरम्बो गजाननः तस्य कण्ठरसितेन कण्ठगर्जितेन, कण्ठरसितस्य (वा) प्रति-
मानं साम्यम् । 'प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतिच्छायम्' इति हलायुधः । अत्र भगवतो
गणपतेःसुरसमरसंरम्भादिषु प्रवर्तमानानां कण्ठगर्जितानामुपमानत्वेन महानदी
प्रपातध्वनरपि त्रिभुवनविवरपूरकत्वमखिलमङ्गलसाधनत्वं च ध्वन्यते ।
उपमात्रालङ्कारः ॥ ३ ॥

'सर्जोऽश्वकर्णः', 'सरले पूतिकाष्ठकम्' इति वैजयन्ती । एतद्वहुलै-
स्तरुभिरन्यैश्च वन्यैः गहना निविडाः परिणतमात्सुरभयः पक्वेर्विल्वफले-
विकसितैर्विल्वपुष्पैर्वा सुगन्धयः । 'विल्वे आण्डिल्यशैलपौ मालाश्रीफलौ' इत्य

१ 'तुमुलो ध्वनि' क, 'विपुलध्वनि' ख. ग च पाठः. २ 'मममाणहेरम्ब'
क, 'ममणेपु हेरम्ब' घ. ट. 'मममाणो हेरम्ब' छ झ ज पाठ. ३ 'एताश्च
चन्दन' घ य पाठ. ४ 'कर्णकेसरपाटल' झ ज पाठ. ५. 'परिणमन्मालर'
ज पाठः. ६. 'योऽरण्यगिरिभूमयः' क छ ज झ. व, 'यो गिरिभूमयः' ख. ट
पाठः. ७ 'स्मरयन्ति' घ च. छ. ज. झ. म. ट. पाठः. ८. 'यन्ति तास्तृण' छ.
यन्ति तरुण' ज. ९. 'वनावचद्' १०. 'गुरुगिरिनिकुञ्ज' ज पाठः.

* 'बलुजलपतन' क, भृगुपतन' ज पाठ. १ 'भूधराणा' ज पाठः. २. 'छाया'
क घ छ ज झ पाठः. ३ 'परिणमन्मालर' ज. पाठः. ४ 'सुरभयः' क.
झ. पाठः.

निकुञ्जगुञ्जद्गम्भीरगद्गदोद्गारोद्गारीमुखरितविशालमेघलाभुवो दक्षि
णारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसम्भेदपावनो भगवान्
भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णविन्दुरित्याख्यायते ।

(प्रणम्य)

मरः । अरण्यभूमयः वनन्यलयः स्मरयन्ति बुद्धिस्थान् कुर्वन्ति । अवन-
द्धान्धक्रोशेषु अनश्यत्तिमिरेषु गुरुषु महत्सु निकुञ्जेषु लनागहरेषु गुञ्जत्
प्रतिध्वनिबहलनिर्हातमानो गम्भीरो गुरुः गद्गदो विकटतथशिलास्फालस्खलन-
निरुद्धनिर्गमघोषस्रोतःप्रसरो यस्यान्तया गोदावर्या मुखरिता वाचालिता
विशाला विन्तीर्णा मेखलाभुवस्तत्प्रदेशा येषां तान् । दक्षिणारण्यभूधरान्
विन्ध्यदक्षिणभागरूपदक्षिणापथवर्तित्वाद्दक्षिणारण्यमिति दण्डकारण्यमुच्यते,
'तस्यां तु दण्डकारण्यान्न पाती'ति विन्ध्याटवीसम्बन्धित्वेन दण्डकारण्यस्य
कादम्बर्यादिप्रसिद्धेः ;

प्रस्युद्व्रजन्तीव स्वमुत्पतन्त्यो

गोदावरीसारसपङ्क्तयगत्वाम् । ,

'अत्रानुगोदम्' इत्यादिभिर्दण्डकारण्यसम्बन्धित्वेन च गोदावर्याः प्रतिपादनात्
तत्सम्बन्धिनो विन्ध्यमाल्यवदृश्यमूकान् पर्वतान् । मधुमतीसिन्धुसम्भेदपावनः
मधुमतीति काचिन्नदी, सिन्धुः प्रस्रुता, तयोः सम्भेदः सङ्गमप्रदेशः प्रया-
गवत्, तस्य पावनं शुद्धिहेतुः । भवानीपतिः पार्वतीवल्लभः इत्यनेन देव्याः
सकलपुरुषार्थमानु भाङ्गत्वेन भुक्तिमुक्तिवत्त्वं तस्य क्षेत्रस्य द्योत्यते । भवानी-
पतिरित्यत्र पत्यन्तरप्रतीतिरिति यत् कैश्चिदुक्तं तद्विचारिताभिधानम् ;

'शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला'

१. 'उज्ज. भा. २. गोदावार क झ ज पाठ ३. 'हारिगोदा'
४. 'गोदावारोपागोदा' ज पाठ ५. 'गो. वसुधरित' क. ख छ. पाठः
६. 'तन्निगवविनाल' झ ज. पाठः

१. 'सुदृढ' ज पाठ. २. 'निश्चयतिमिरेषु' ख ग, 'चलात्तिमिरेषु'
३. छ झ पाठ. ३. 'तस्यास्तु ४. 'नरा च' ५. छ. न, 'तस्याश्च' ज पाठ.
४. 'नृत्नेन' ख ग, 'नृत्नत्वेन' ज पाठ

इति नैघण्टुकैरुमागौर्यादिपदवद् योगरूढ्या संज्ञात्वेन पठितत्वात्, महाकविभिः
शतकृत्वः तत्र तत्र प्रयुक्तत्वात्,

“नृत्तारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगास्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ।”

इत्यादावतिप्रसङ्गात् । तथाहि भवस्य पत्नीति, ‘इन्द्रवरुणभवशर्व’ (४-१-४९)
इत्यादिसूत्रेण आनुकि, ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ (५. १. ४८) इति ङीष्
च भवानीशब्दसिद्धिः । अतो ‘भवान्या दृष्टभक्तिः पशुपते’ रित्यत्रापि पत्यन्तर-
प्रतीतेर्दुर्वारत्वाद् भवस्येत्येव वक्तव्यादुत्तरङ्गोऽतिप्रसङ्गः, ‘भगिनीपतिः’, ‘दुहितुः
पतिः’ इत्यादिप्रयोगभङ्गप्रसङ्गात् । भवानीपतिरित्यत्र भवस्य पत्न्याः पति-
र्भव एवेति सामञ्जस्येन प्रतीतेरवारितत्वात्, संयोगाच्चैरर्थविशेषस्मरणस्य स्वोक्तस्य
वैयर्थ्यापाताच्च । ‘भवानीजारः’ इत्युक्तं हि पत्यन्तरप्रतीतिरित्यलमतिविस्तरेण
अपौरुषेये पुरुषेण कृतत्वमन्तरेण भक्तानुग्रहाय स्वयमाविर्भूते लिङ्गे प्रतिष्ठा
सन्निधानं यस्य,

“वनपर्वतनद्यब्धितीर्थक्षेत्रगतान्यपि ।
दर्शनस्पर्शनार्त्राभिर्येषां सिद्धिरनुत्तमा ।
विद्यात् स्वयम्भुलिङ्गानि येषु नित्यं स्थिनः शिवः ॥”

इति सिद्धान्तसारोक्तेः । सुवर्णचिन्दुरिति नाम्ना कनकवर्णत्वात्,
सूक्ष्मत्वाच्च,

“अथ स्वयम्भुलिङ्गानि ब्रह्मराणि कृशानि च ।
ह्रस्वानि वातिदीर्घाणि नानावर्णाकृतीनि च ॥”

इति तत्रैवोक्तेः, आख्यायते पुराविद्धिः कीर्त्यते ।

प्रस्तुतस्य बन्धुकार्यस्याविघ्नपरिरामापनाय परमेश्वरं सप्रणाममार्यया
स्तौति—

“प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।”
इत्युक्तेः । प्रणम्य नाङ्गनःकायेः प्रहीभूय ।

जय देव ! भुवनभावन !

जय ! भगवन्नाखिलवरद ! निगमनिधे ! ।

जय रुचिर ! चन्द्रशेखर ।

जय मदनान्तक ! जयादिगुरो ! ॥ ४ ॥

जयेत्यादि—देव ! कीडादीना दीव्यत्यर्थाणा समवायस्थलभूत ! तदेव विवृणोति—भुवनभावन ! भुवनाना सत्ताप्रद ! सद्रूपे ह्यसत्, कल्पितत्वमिति भावः । भगवन् ! निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिगुणेत्यनेन सर्वज्ञत्वाटिको भुवनभावन-त्वे हेतुरुक्तः । अखिलवरद ! त्रियन्ते प्रार्थ्यन्त इति वराः पुरुषार्थाः, अखिलान् समस्तान् धर्मार्थकाममोक्षान् दातुं शील यय । अनेन मङ्गलनिष्कलाभ्यां स्वरूपाभ्यां सर्वानुग्राहकत्वमुक्तम् । तत्र हेतुः—निगमनिधे इति । निगमानां वेदाना निधानभूत । स्वाज्ञाभूतवेदार्थानुष्ठाने हि परमेश्वरस्य प्रसादो वरदत्वं चेति भावः ,

“वर्णाश्रमाचारवला पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते; पन्था नान्यस्तत्तोपकारकः ॥”

“वेद एव द्विजातीनां निश्रेयसकरः परः ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्यः । रुचिर ! लीलाविग्रहेण मनोहर ! चन्द्रशेखर ! चन्द्रः शेखरः आपीडमाला यस्य; मदनान्तक ! नेत्रानलेन कामस्यान्तकर; इत्येताभ्यामग्नीषोमाभ्यां निजाश्रयाभ्या जगदाप्यायनशोपणहेतुत्वं द्योत्यते , भक्ताभक्तविषयमनुग्रहनिग्रहपरत्वं च । आदिगुरो ! ब्रह्मादीनामपि सर्वविद्योपदेशाचार्येत्यनेन ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वेम्’ इत्यादिकां श्रुतिं,

“अष्टादशानामेतासा विद्याना भिन्नवर्त्मनाम् ।

आदिकर्ता कविः साक्षात् शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥”

इति स्मृतिञ्चानुमन्धते । अनेन प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपमार्गद्वयप्रवर्तकशालप्रवक्तृत्वेन सर्वव्यवहारहेतुत्वं सर्वलोक्यन्धत्वं च ध्वनयति । जयेति प्रार्थने

१. ‘जगन् भुव’ ट. पाठ २. ‘पावन’ उ. पाठ ३. ‘न ! वरद भगवन्नाखिलभुवनानो - पा. ४. ‘अखिलनिगम’ क, ‘अखिलनिगम’ च. छ. पाठ ५. ‘उ जयनिगम’ ट. पाठ ६. ‘जय जगदादिगुरो’ क, ‘जयादिपरमगुरो’ घ च. ट. पाठः

१. ‘वरदत्वं’ ग पाठः.

(गमनमभिनीय)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-

र्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।

शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा

वितरति बृहदोणीपर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

दधति कुहरभार्जामत्र भल्लूकयूना-

मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

लोत्प्रयोगो भक्तिपराधीनत्वं द्योतयति । अन्यथा स्वत एव सर्वोत्कर्षेण वर्तमानं परमेश्वरं प्रत्यकिञ्चित्करत्वादनुचितत्वाच्च ॥ ४ ॥

अयमभिनवेत्यादि । ‘सानु’ प्रस्थस्तटं भृगुः’ इत्यमरः । नवमेघ-दर्शनजनितेन मदेन हर्षेण मुखरामिर्वाचालाभिः मयूरीभिः शिखिनां स्त्रीभिः मुक्ताः शवर्तिताः संसक्ताः अविच्छिन्नाः केका यस्मिन् । ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमरः । शकुनिभिः पक्षिभिः शबला नानावर्णाः, शकुनीनां नानावर्णत्वाद्वर्षारम्भे नीडारम्भसंरम्भाच्च, नीडाः कुलाया येषु तैः अनोकहैः वृक्षैः स्निग्धो वर्ष्मा देहो यस्य ।

“वर्ष्म न ह्यी शुभाकारे सौम्ये देहप्रमाणयोः ।”

इति वैजयन्ती । बृहदोणीपर्वतः बृहद्दोणीदेशवर्ती गिरिः पूर्वप्रस्तुतः । प्रीतिं वितरति ददाति, अन्विष्यमाणमाधवदर्शनोपयुक्तत्वाद्रमणीयत्वाच्चेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

पुनर्वर्णयति— दधतीत्यादि । कुहरभार्जां कन्दरवर्तिनां अत्र अस्मिन् पर्वते भल्लूकयूनां तरुणतया दृप्तानामृक्षाणां अनुरसितगुरूणि प्रतिध्वनि-बहलीभूतानि । स्त्यानं सान्द्रता, ‘स्त्ये ष्ट्यै सङ्घातशब्दयोः’ इति धातोर्ल्युट् । अम्बूकृतानि सनिष्ठीवानि. (खनितानि हिता इत्यर्थः ?), तज्जातिस्वभावात् ;

१. ‘संरक्तकेक.’ छ पाठ. २. ‘बृहद्वृक्षा पर्वत’ क. छ ज झ ञ. पाठ.
३. ‘क्ष्णोः । अपि च— दधति’ क झ ञ. पाठ ४. ‘जा मत्त’ क, ‘जा यत्र’
ख. घ. पाठः.

गिजिस्कडुकपायः न्यायते महर्काना-

मिभदलितविकीर्णग्रन्थिऽनिष्यन्दसन्धः ॥ ६ ॥

कथं मध्याह्नः । तथाहि सम्प्रति —

कर्मर्याद कृतमालपुद्गलं कोयटिरुष्टीकते

तीराशमन्तकनिम्बिचुम्भनमुत्वा धावन्त्यपः पृणिक्ताः ।

‘कुहरविह. नाणनाटमञ्जुकहिका-

चयचकितकिगतलमनशर्या यनान्ताः ।”

इति मृगार्थकवत् । 'अभ्वृकृत सनिष्टीव' इति यं जयन्ती । शिशिरल्लुक्कपायः
जीवीरः जीवन्, अनुग्रः कटुः, सुग्भिः कषायः तुदरसत्थानकश्च । रत्यायते
सान्दीभवति । सह्यकीनां लनाविशेषाणां, मल्लर्का तु गजप्रिया इत्यमरः ।
इमदलितविक्रीणग्रन्थिनिप्यन्दगन्धं गजे कवलार्थं भक्षानां प्रभूतत्वा-
न्मन्थेऽर्थे जग्यमुक्तानां ग्रन्थीनां, नामन्तो पल्लवाङ्कुरपर्वणा, 'परं परं पुमान्
ग्रन्थिः' इत्युक्तेः, रमन्तुतेः रमिन्ल । वाक्यद्वयेन कृत्स्नं हृद्यत्वं चाह । अत्र
स्वभावेक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अथ मध्याह्नः । कथमिति रात्र्या नव्यप्रतया मार्गगतविचित्र-
वस्तुदर्शनव्याप्रेषाच्च कालतिक्रमो न जात उति विस्मयत्वं द्योतयति ।

मध्याह्नन्मेषोपगजयति— तथाहि सम्प्रति— शार्पम्यादित्यादि ।

“कार्पमेयं गोपभद्रा त्वात् कार्पमेयी कृष्णवृत्तिका ।”

इति वैजयन्ती । कार्धर्यान् पूर्वाह्ने सेविताद्, ग्रीष्मोचितस्य प्रावृषि
विरलिनदलसञ्जयत्वाद् विग्लच्छायतयेति भावः । कृतमालं आरववम् ।

१. 'विर्जिनी' च उ. पाठ २. 'न ॥ ऊर्ध्वमवलाकर) कथं' क. झ,
 ३. 'न ॥ अथि नर उ, नर । ऊर्ध्वमवलाकर) 'ने कथं' ज. ज. पाठाः. ४.
 'न्यायन न्यायि' न. ज. च उ, न्याये - उ. ग. ५. 'कार्त्तिकी'
 हत' स. च उ. न. च उ. 'न्यायि' हत न. पा. ६. 'तल' ज. पाठ.
 ७. 'बुद्धि' - ज. झ, 'हान्' ज. पाठ ८. 'नविर्वा' च पाठ..

१. 'नयन्वादि' इति पाठः. २. 'नयन्वादि' इति पाठः. ३. 'नयन्वादि' इति पाठः.

'गन्धिर्गन्धवत्स्यात्तु दुग्धा सुभीरया ।

नरेत्ता शुद्धं गन्तुं तदिति = । 'इत्येव । इमं' इ पाठ

दात्यूहैस्तिगिशस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थितं

वीरुन्नीडकपोतकूजितमनु क्रन्दन्त्यधः कुक्कुटाः ॥ ७ ॥

“आरग्वधो राजवृक्षः शम्याकचतुरङ्गुलाः ।

आरेवतव्याधिधानकृतमालमुपर्णकाः ॥”

इत्यमरः । तत्र हेतुः — उद्भूतदलं सर्वतः पल्लवितम् । कोयष्टिकः शिख-
र्याख्यः पक्षी, जलचरः । ‘कोयष्टिः शिखरी समौ’ इति वैजयन्ती ।
टीकते गच्छति, रविकरतापशान्तये इत्यर्थः,

“तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णघनागमो दिवसः”

इत्युक्तेः । ‘टीकृ गतौ’ इति धातुः । नीराश्मन्तकशिम्बिचुम्बनमुखाः अप इति
जलाशयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तटगतानां अश्मन्तकानां आम्रोटाख्यवृक्षविशेषाणां,

‘.....शफर्या श्लक्ष्णपत्रकः ।

शिखीन्द्राश्मन्तकाम्रोटा’

इति वैजयन्ती, शिम्बिः फलकोशी तां चुम्बति धारयति पश्चाद् भक्षणाय
मुखत्रोटी येषाम् ।

“शिम्बिका मुद्गमङ्गल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः ।”

इति बांहटः । धावन्ति गीघ्रं व्रजन्ति, अपः नद्यादिजलानि, पूर्णिकाः
पक्षिविशेषाः । दात्यूहैः कालकण्ठैः, ‘दात्यूहे कालकण्ठकः’ इति वैजयन्ती ।
तिमिशस्य,

‘.....नेमीये त्वतिमुक्तकः ।

चित्रकृत् तिमिशो नेमी’

इति वैजयन्ती । कोटरवति विकटरन्ध्राविशिष्टे । ‘निष्कुटः कोटरो न स्त्री’
इति वैजयन्ती । स्कन्धे शाखाप्ररोहस्थाने ।

“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ।”

इत्यमरः । निलीय संश्लिष्य, आत्मानं रविकिरणभ्योऽन्तर्धायेत्यर्थः । स्थित-
मिति भावे निष्ठा, स्थितिर्गतिनिवृत्तिः कृतेत्यर्थः । वीरुधि नीडं यस्य
तस्य कपोतस्य कूजितमनु शब्दस्यानन्तरं, लक्ष्यवृत्त्य वा, मध्याहे तेषां
कूजनस्वभावात्, [क्रन्दन्ति] कूजन्ति शब्दायन्ते, अधः अधोभागे स्थिताः ।

१. ‘स्तिगिशस्य’ क. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘वीरुन्नड’ छ. पाठ ३.
‘कुक्कुभाः’ ज. झ. पाठः.

वद्भवतु । माधव ! करुणावन्त्येष्व यथाप्रप्तुं शक्नुयामि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

॥ विष्णुभक्तः ॥

(तत्र प्रविशतो मायवमकरन्दो ।)

मकरन्दः — (मकरुण निश्चर्य)

न यत्र प्रत्यागागन्तुमयति नो वा गृहयति
प्रविक्षितं चेतः प्रविजति तु मोहान्ध्यामयम् ।

'लता प्रतानिर्वा वारुदगुल्मिन्युत्पमित्यपि .'

हृत्यमरः । 'पागावत' कल्ग्वः कपोतः' इति तेषां विशेषः ।

“ . . . हारिणि नद्गु कारण्डव सुव ।

नित्तिरिः कुक्कुटो लवो”

इति चामरः ॥ ७ ॥

भवत्विति कामचारकरणे लोट्, किमस्माक कालोऽस्यापेक्षयेति भावः । तत्र हेतुमाह — यथा यथावत् सुष्ठु इत्यर्थः, प्रस्तुत प्रकृतमर्थ, गलनी-
वृत्तान्तकथनेन समाध्यासनादिरूपमिति यावत् । तद्वद्वत् । मायवमकरन्दा
वन्विष्य यथाप्रस्तुतं नायामी'ति सन्धिः, पुनःप्रस्तुतवीजागमाना विष्कम्भ
कार्यमिदं ता समापयति — निष्क्रान्तेति विष्कम्भः ।

॥ इति विष्णुस्तोत्रः ॥

अथाह नारमभाणां विष्कम्भमृच्चिन्मय इत्युद्धृष्टेऽपीति लक्षान्तरप्रविष्टस्य
मकरन्दमहितस्य माधवस्य प्रवेशनभाट — तत्र इत्यादि । सकरुणं मञ्जोकम् ।

मुह्यदवश्यादर्शनाद् अनुभूयमानस्यैवाविरोधमनुभव्याह - न यत्र
त्यादि । यत्र यस्या प्रत्याशां अथ च पर्यायो वा द्रव्यत इति मालती-

१. 'सुखादिभिः' च. मन्त्रादिभिः च पाठः. २. 'शुद्धविष्णवे' च
पाठः. 'शुद्धविष्णवे' च. ३. 'च' न ज्ञ पाठः. ४. 'मन्त्र' भवति।
न मन्त्र च. 'मन्त्र' मन्त्रादिभिः च. ५. 'मन्त्र' मन्त्रादिभिः च. ६. 'मन्त्र'
मन्त्रादिभिः च. ७. 'मन्त्र' मन्त्रादिभिः च. ८. 'मन्त्र' मन्त्रादिभिः च.

१. 'जेलागमना' ज. पाठः २. 'तवेनस्य' क छ. ज. पाठः.

अकिञ्चित्कुर्वाणाः पञ्च इव देव्यां यज्ञहो

विधातुर्वामन्वाद्धिपदि परिवर्तामहे इमे ॥ ८ ॥

साधवः — हा प्रिये मालति! क्वामि? कथमेविजाततत्त्व-
मद्भुततमं ईदित्यपशुतासि? नन्वकरुणे प्रसीद । सम्भावय माम् ।

विषयमाशां नानुभवति (नशब्दादिवदेव लभे), कस्यचित् प्रमाणस्यासिद्धे-
गिति भावः । रहयति नां वा अथवा न त्यजति । विपर्यये विनिश्चय । शेषे
एतावदेवात्र विश्रमस्थानमित्यर्थः । मोहान्धनमय मूर्च्छारूपं गहन तमः,
'ध्वान्ने गाढेऽन्धनमसम्' इत्यमरः, प्रविशति अग्राहने । किञ्चिदेक,
अप्यर्थोऽध्याहार्य, गुरुं लघुं बोधयत्कुर्वाणा अपयुञ्जानाः, अगोचरत्वात् ।

“अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।”

इति उत्तररामचरितोक्तवत् । समस्तपदं चैतत् । पशव इव यथा गवादयः
कृपादिपतिताः उत्तरणोपायापरिज्ञानाच्चैव दुःखमनुभवन्तो विवर्तन्ते तथेत्यर्थः;

“पश्चादयोऽन्ये विख्यातास्तनः प्राया ह्यवेदिनः ।

उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽजाने ज्ञानमोनिनः ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । ‘पश्चादिभिश्चाविशेषान्’ इति सुवप्रेक्षादुःख-
परिनिर्हर्षयोस्तदुपायापरिज्ञानस्य च पश्चादिष्वस्याच्चार्यैः प्रणिपादनान् । अहो
इत्यस्य स्वप्नेऽप्यचिन्तितस्य वस्तुन आपत्ति-त्वे विस्मयं धोनयति । तत्र
हेतुः — विधातुर्वामन्वाद् देवस्य प्रातिकूल्यात्, न पुनः पौरुषापरा-
धाद्, विपदि व्यसने परिवर्तामहे सर्वतो वर्तामहे, आवर्तनेन तिष्ठाम
इति वा । इमे इति द्रष्टृणां स्पष्टं दृश्यवैवर्ण्यादिकत्वमभिनयति । अत्र
विशेष उपमानिशयोक्तिश्चालङ्कारः ॥ ८ ॥

आकाशे प्रियतनाममिमुक्त्वितिहाह — हा प्रिये! क्वामि?
कस्मिन् देशे वर्तमे? अविज्ञानतत्त्वं अपमार्गकारणपरिमार्थमविदितं यथा,

१. 'नरवा व' क पाठ २. 'ना' — प्रिये उ. 'ना' — (आत्मने)
इति प्रिये' इ पाठ ३. 'ये पशामि' ग पाठ ४. 'गजान' उ पाठ
५. 'नरत्' अदिती' ग. 'नरत्तमन्नुत' ग. अ ज पाठ ६. 'जान्तिन' परमंशितानि
उ अ ज ग. 'जदित्यप्यजानान' उ पाठ

१. 'मोहान्' क. ल पाठ २. 'मोहिन' ग पाठ

३. 'नार्थ' क. ल ग. पाठ.

मरमद्भुजसमैर्गन्तव्यमहात्मानः-

अतिरिक्तोन्माथी योहः प्रतिक्षणदाहणः ।

तृणमिव ततः प्राणान् मौक्तुं मनो विवृतं तथा

किमपरमतो निर्व्यूढं यद् धरापेणसाहसम् ॥ १० ॥

एष च —

अयि विगलितप्रत्याचत्वाद्दिवाहृदिषौ पुरा

विकलकरैर्गर्भमेच्छेदव्यथाविधुरैरिद ।

उक्तं तस्याः सौहृदपरादयति—सरसत्वादि । सरसमन्तानं हृत्सुमं
तद्वद् धामैः, क्षानत्वेन दुर्वृत्तं लक्ष्यते, अनङ्गमहात्मानः क्षान्तजनितो
महान् सन्तानः, अतिरिक्तोन्माथी अविच्छिन्नमुन्मत्तमशीलः, प्रतिक्षणदाहणः
क्षणे क्षणे वर्तमानत्वान्नोहादिजनकत्वाच्च कूटः, सौरः अनुभूतः, नत्रासि-
प्रत्याशयेत्यर्थः । नतः नन्दनप्रदानप्रसत्तादाद्याच्छेदे जात इत्यर्थः । प्राणा-
निति सर्वस्यापि प्रागेभ्यः प्रियाभावात् तानपि, तृणमिवेति तेषु दयालवस्या-
प्यभावं सूचयति, मनो विवृतं हृदये स्थापितं, न तु बाह्यान्नाड्यन्दरेण नादित-
मिन्नये । उक्तं सर्वमात्मा । अतः परमत्वात् कार्वाणविकनन्यत् किमस्ति ।
निर्व्यूढमनुष्टिम् क्षरापेणसाहसं पित्रादिषु महत्सु बन्धुषु समीपतो वर्तमानेषु
तदनुत्तिमन्तरेण करम्य दानरूपं साहसं निर्व्यूढमिति यद्वत्सु, अतः परं किमिति
मन्मथः । यच्छब्दा वाक्यार्थे परानुश्रुति ॥ १० ॥

तुनः प्रकारान्तरेण तदनुशासनातिशयं समर्थयति—मयीत्यादि । मयि
मद्विषये विगलितप्रत्याचत्वाद् विगेषण ध्वत्ता प्रत्याशा यस्याः तद्भावाद्,
दिवाहृदिषौ नन्दनविदाहप्रस्तावे, विकलकरैः विकलैर्गर्भेण परवशानि कर-
जगति शैलान्तराणीन्द्रियाणि येषु, गर्भमेच्छेदव्यथाविधुरैः गर्भाणि प्राणवायोः
विह्वलः स्फुरणरूपानाति, तेषां द्वैधीकरणे या व्यथा वेदना तथा परव्यैः

१. 'मया द. पठ.' २. 'दिवे. पुरा' द. च छ. ए. झ. ग. ड. पठः.

३. 'हृदय' द. न न. पठः.

४. 'विकलकरै' ए. पठः.

सुखीय सुखिणः नेत्राग्रं नमः अभ्यर्चयन्तः

वन्मपि यथायत्नं पीत्वा तस्यैव जलः ॥ ११ ॥

(प्रादेशिक)

जने ! हु भोः॥

त्रैत्यान्तरत्वंमात्यन्तिकं न दु चला प्रज्ञान्यते । रुद्धित्वाधुविमोक्षणगर्हित-
रात्मनैः । विन्दतज्जणस्व विबुधत्वे कर्तृभर्मः 'पथो दहता' तित्त कागे उना
र्यंत । यनया विबुधद्वंद्वोऽन्न वैबुध्यवाचकः । वीरगभीरविबुधादिगच्छान ।
गुणे गुणिन्यपि वृत्ते हेनौ तृतीया । व्यापेद्वैबुध्येरेतुभूतैरित्युल्लेखा । रुढि-
तरिति करणे तृतीया । स्नेहादानं स्नेहत क्रियमाण मरणामिषाय,
व्यतनोद् विलारितवती लोके । अहमपि यत्तव दर्शनेन कुतस्त्यम्भ-
न्यनया नग्मद्रस्यैव योग्यः सोऽहमपीत्यभिप्रेक्षे, पीडातरश्रितसम्मदः
दुरेतम सजाततरङ्गः, जन्तुगन्तरा गतगति इत्यर्थः, सम्मदो हर्षो यस्य
अयद् आसम् । द्यानुत्वादपायमद्या च पीडा, स्वागिलपितानुलोम्याच्च
सम्मद नि विभागः । तत् स्मरामे नन्विनि नगरदेवतागर्भगृहे स्वत्साक्षिक
एदाय सर्वो वृत्तान्न एति सुचयति । द्वयोस्पस्तुनप्रसंसालकारः, कार्यमुखेन
कारणस्य स्नेहानिश्चयस्य प्रज्ञाननात् ॥ ११ ॥

विरोधेन वर्तमानानयनयामनुसन्धान आह — अहो न्याय्यं ।
 नुः प्रश्ने । भो न्याय्यं । अभिप्रेतं न्याय्यं न्याय्यं ।

[illegible][illegible]

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते

व्रजति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति वेदनाम् ।

ज्वलयति तनून्सन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिः कर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ १२ ॥

दलति हृदयमित्यादि — गाढोद्वेगमन्तर्गम्भीरदुःखातिशयं दलति
घीर्यते । तुर्विशेषे । न पुनर्द्विधा भिद्यते उभयथा विदीर्य न पुनः पतती-
त्यर्थः । विकलः अन्यदीयवदवशः, कायः शरीरं, मोहं कृत्याकृत्यप्रतिपत्ति-
रूपा मूर्च्छा, व्रजति गच्छति । तुर्वान्यत्रयेऽप्यनुकर्षणीयः । वेदनां दुःखानु-
भवं तु न मुञ्चतीत्युक्त्या किञ्चित्प्रबोधविशिष्टत्वमाह, अन्यथा सर्वेन्द्रिय-
वृत्त्याघातरूपत्वान्मोहस्य सुखदुःखानुभवतिरस्कृतेः ।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अघातमर्तुव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारैव रतिर्बभूव ॥”

हस्त्युक्तेः । ‘कायो मोहं न मुञ्चति’त्युक्तिः मोहफलस्य वैकल्यस्य झटिति मनस
आधारभूते काये एवमुक्तात्, ‘शोकमोहौ मनसः’ इति मनोमोहस्य श्रुत्या
प्रतिपादनात् । ज्वलयति दीप्तं करोति, तनून् शरीरं, उकारान्तस्तनूशब्दोऽयम्,
अन्तर्दाहः आभ्यन्तरो ज्वरः । भस्मसात् कात्स्न्येन भस्मिदं, ‘वियापा साति
कात्स्न्ये’ (५-४-५२) इति सातिः, न तु करोति । सर्वस्यास्य हेतुमाह—
प्रहरति बाधते कर्मच्छेदी जीवितं प्राणान् न तु कृन्तति छिनत्ति । हृदयस्य
द्विधा भेदे कायस्य वेदनामोचने दाहस्य भस्मसात्करणे विधेर्जीवितकृन्तने च
दुःखस्योच्छेदादुपकारशक्तत्वेऽपि तेषामनुपकारकत्वात् तान् प्रत्यसूया व्यज्यते ।
अत्रानुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलङ्कारः, दलनादिकारणसामग्र्येऽपि द्विधा भेदा-
दिकार्यानु(पाःत्पा)दोक्तेः ॥ १२ ॥

१. ‘गाढोक्त (ण्डा ? ण्डं) द्विधा’ छ. पाठः. २. ‘वहति’ छ. ख. घ.
च. छ. ज. झ. ष. ट. पाठः. ३. ‘चेतनां’ क. ख. ग. घ. छ. च. छ. ज. झ. ज. पाठः.
४. ‘तनुञ्चान्त’ छ. पाठः. ५. ‘कर्मच्छेदी’ छ. पाठः.

१. ‘क्त्वा कथितप्रबोध’ ख. ग. छ. छ. ज. झ. पाठः. २.
‘मनसस्तदाधारभूते’ झ. पाठः. ३. ‘कर्मच्छेदी’ क. ख. छ. ज. झ. पाठः.

मकरन्दः— वयस्ये जायते! निरवग्रहं दहति दैवगिव दारुणो
विवस्वान् । इयं च ते शरीरानस्था । तदस्य पञ्चारसः वारसौ सुहृद-
वास्यताम् । अत्र हि—

उद्यालवात्तन्मूलमकरस्य तद्वत्—

निष्पन्दसंवलनमनिराजं वनञ्जः ।

त्वां प्रोषयिष्यति पुरः परितोर्मौन-

कञ्जोलीशीकरपुष्पाण्डः लगीरः ॥ १३ ॥

तदाश्वासनविनोदनामिषयेणाह — निरवग्रहं अप्रतिघ्नं प्रतिफल-
भावादिति भावः, दैवनिवेति सहोक्तिः, दैवं यथास्मान् दहति तत्रा बो-
सह विवस्वान् सूर्योऽपि दहतीत्यर्थः । दारुण इति प्रमुखात्समन्वाहनादि-
त्वादुक्तिः । अनेन विष्कम्भमुचितं मध्याह्नत्वमनुसन्दधाति । इयमित्यदि-
नयेन कालान्तराक्षमत्वं ज्ञोतयति । 'वयस्यस्य' पञ्चविंशत्यं जलमग्नस्त-
द्याकपार्थिवत्वात् समासः । एनिसरे अर्धात् तद्वत्स्वभावात् । ईहेतौ ।

उद्यालेत्यादि — उद्यालस्य जलादुपरिनिर्गतदण्डस्य, श्रीमन्नोषित-
जलत्वाद्, 'उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां' इत्युक्तवद्, मालस्याजरठत्वात् फोन-
लस्य कमलाकरस्य पञ्चपण्डस्य, मध्याकरशब्द उत्पत्तिरिति वाचकः तथापि
समूहमत्र लक्षयति,

“मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहारद्वविजयति ।”

इत्यादिप्रयोगात्, मकरन्देन मकरन्दसम्बन्धिना निष्पन्देन धारया यद् संत-
लनं मिश्रणं, ततो हेतोर्मासलस्य बहुलस्य, पान्थस्य तन्धुमिन्मूलः ।
प्राणयिष्यति आश्वासयिष्यति, मोहयस्तमिति शेषः । पुरः अगेः पुरिचर-

१. 'मक'— निर' प पाठः. २. 'स्य निर' झ. व. पाठः. ३. 'ममहो
दहति' ज. पाठः. ४. 'सञ्चलेन' क. संवलिते ज. पाठः. ५. 'प्रोषयिष्यति' क.
झ. व. पाठः. ६. 'पुरा' क, 'पुन.' ज. पाठः. ७. 'अलः कञ्जोली' क. पाठः.

१. 'तदास्वादनं' ज. पाठः. २. 'सरितः' क. पाठः. ३. 'सहस्रतन्धुवा'
क. पाठः. ४. 'तसोमस्त' क. पाठः.

(परिक्रम्योपविशतः ।)

ससरन्ध्रः—(स्वगतम्) भवतु । एवं तावदाधिपासि । (प्रकाशं)
वृक्षस्य माधव ।

एतस्मिन्त्यक्तकलसैष्टिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरीकाः ।

ताप्पाभ्यःपरिपतनोद्गमन्तराले

दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः ॥ १४ ॥

मानैः परितः प्रसरद्भिः, अथवा पुरः प्राच्यां दिशि परिवर्तमानः—परितो वीज-
मानः इति व्यस्तः पाठः—प्रावृद्धारम्भसूचकः पौरस्त्य इत्यर्थः । कल्लोलानां महतां
तरङ्गाणां शीघ्रतरुषारैर्जलनिन्दुकणैः । 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इत्यमरः ।
तुषारशब्दोऽपि विन्दुवाचकः, 'वृक्षस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणाम्' इत्यादिप्रयोगात् ।
तत्र स्थूला विन्दवः शीकराः, सूक्ष्माः तुषारा इति विवेकः । जडः शीतलः ।
पत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, शिशिरपरिमलान्नायस्य सलिलशीकरस्पर्शस्य जीवन-
हेतोः पदार्थतयोपादानात् । स्वभावोक्तिस्तु स्फुटैव ॥ १३ ॥

भवत्विति आश्वासनोपायस्तावत् कृतो भवतु । एवमनेन प्रकारेण
तावत् मथमं, आधिपासि अन्यचित्तं करोमीत्यर्थः ।

एतस्मिन्वित्यादि—एतस्मिन् पञ्चसरसि ।

"क्षीराक्ष्वाप्यसौ राजहंसो रक्तैः पदाननैः ।

मलिनैर्मल्लिकाक्षस्ते धार्तराष्ट्राः सितेतैः ।"

इति वक्ष्यन्ती । मल्लिकाक्षणां पक्षैर्व्याधूतानि कम्पितानि स्फुरदुद-
ण्डानि चलन्महानालानि पुण्डरीकाणि सिताम्बुजानि येषु । ताप्पाभ्यः-
परिपतनोद्गमन्तराले नेत्रयोः पूर्वमाविर्भूतस्याश्रुजलस्य यत् परिपतनं गलनं,
पश्चाद्देज्यतो यद्बोद्गमो भावी तयोरन्तराले मध्यकाले, तदानीं नेत्रयोर्दर्शन-
शक्तत्वाद् पूर्वोत्तरक्षणयोस्तु वाष्पपिहितत्वादिति भावः । अविरहितश्रियः
अपृथग्भूतशोभाः इति दर्शने हेतुः । विभागाः प्रदेशविशेषाः । समृद्धिमद्गच्छ
वर्णनादुदात्तमलङ्कारः ॥ १४ ॥

१. 'तावदन्यतः प्रक्षिपासि' छ. पाठः. २. 'मल्लिकाक्षपक्ष' क पाठः.

१. 'इति सिद्धः' म. पाठः. २. 'यद्बोद्गमो' छ. म. पाठः.

(मानवः सावेगमुत्तिष्ठति ।)

सकरन्दः—कथमप्रतिपत्तिरेव शून्यपुत्रायाः प्राप्तिः ? (निश्च-
स्योत्थार्य) सखे! प्रसीद । पैश्य परम् ।

वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितानासक्तवासं पयः

पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसापुञ्जृम्भितं जालकैः ।

उन्मीलत्कुटचप्रहासिषु गिरिरात्मन्य सानूनिवः

प्राग्भागेषु शिखाण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितार्नाव्यते ॥१५॥

तदुक्तेरुद्दीपनवस्तुप्रदर्शनपरत्वात् प्रत्युत सावेगं मनःक्षोभसहितमि-
त्यर्थः ।

अप्रतिपत्तिः मदुक्तमर्थमबहुमन्यमानः अननुसन्दधान इति वा । शून्य-
महदयं, किमिदनमिसन्धायेत्यर्थः । 'अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे । निश्च-
स्येति करुणानुभावः ।

पुनर्व्याक्षेप्तुकाम आह — वानीरेत्यादि । वानीरप्रसवैः वेतस-
पुष्पैः ।

‘शीतेऽप्रपुष्पो वानीरो वञ्चुळो वेतसो रथः ।’

इति वैजयन्ती । निकुञ्जसरितां वन्यत्वाद् वनलतामण्डपतिरोहितस्रोतसां
नदीनां आसक्तवासं आबद्धाधिवासनं, सुरभीकृतमित्यर्थः, पयः जलं, वर्तते
इति शेषः । पर्यन्तेषु तत्तत्प्रदेशेषु यूथिकासुमनसां जातिविशेषपुष्पा-
णाम् ।

‘मालत्यां रेवती जातिर्यूथिकायां मनोज्ज्वला ।’

इति वैजयन्ती । ‘सियां सुमनसः पुष्पं’ इत्यमरः । उज्जृम्भितं विकसितं,
इति भावे निष्ठा । जालकैः समूहैः, कोरकैर्वा । जालं तु जालकम् । कलिका
कोरकश्च इति वैजयन्ती । उन्मीलत्कुटचप्रहासिषु विकसद्भिः कुटचपुष्पै-
र्धवलतया मल्लप्रहासशीलेषु । ‘कुटचो गिरिमल्लिका’ इत्यमरः । इतः प्राग्भागेषु

१. ‘सोद्वेगं’ क. ज. पाठः. २. ‘कथं प्रतिपत्तिश्च’ क. च. छ. झ. ञ. ट.
‘कथं निष्प्रतिपत्तिश्च’ ज. ‘कथमप्रतिपत्तिश्च’ ट. पाठः. ३. ‘मुत्पाप्यान्वतः’ क.
पाठः. ४. ‘य च’ सखे’ क. झ. ञ. पाठः. ५. पश्य । वानीर’ क. ज. पाठः. ६.
‘निह’ क. पाठः. ७. ‘प्राग्भागेषु’ क. च. झ. ञ. पाठः. ८. ‘नाथते’ ज. पाठः.

अपि च —

कुल्याजर्जरितल्लक्ष्मणः नीलवन्द्यः कुगाः

शैलाभोगशुबो यवन्ति कछुरः कादस्मिनीस्यामलाः ।

उद्यत्कन्दलकान्तकेतवः कच्छाः सरित्क्षोत्सा-

सौविर्गन्धसिलिन्ध्रलोध्रकुसुमसोरा वनानां ततिः ॥ १६ ॥

एस्मात् पूर्वप्रदेशेषु निरेः सानूत् नटान्तलन्त्य आश्रित्य । 'सुः प्रस्थः सानुर-
दिताः एतत्तरः । सतितातिभारसमुद्रहनेदाद् विश्रमार्थं तटेष्वावकीर्णैरि-
त्यर्थः । शिखण्डिताण्डवविधौ परिमण्डलितपिच्छभारतया रमणीयतरत्व-
कथनाय शिखण्डिग्रहणं, 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति वचना-
द्विशेष्यमयूराग्रहणं, शिखण्डिनां हर्षवशाद्भूतनृचारम्भे नटानामिव सप्रविष्टानां,
वितानाययैत वितानैरुपरि बध्यमानैः विततैश्च दयारूपैर्वसविशेषैरिव भूयः ।
अपि यत् । अत्र स्वभावोक्तिरुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा चालङ्कारः ॥ १५ ॥

जृम्भाजर्जरित्यादि—जृम्भा जृम्भणं विकासः तथा जर्जराणां विशी-
र्णदणानां छिन्नानां मुकुलानां उन्मरेण शोभाधिक्येन । 'डिम्बः प्लीहखगाण्डयोः'
इति वैजयन्ती । अत्र सखाण्डसाम्याहासणया मुकुलमुच्यते, 'कदम्ब-
गोलाहति' इत्यादिषु गोळगब्धदत् । 'डिम्बेति वा पाठः; डिम्बशब्देन
प्रिश्रवचिना मुकुलं लक्ष्यते । चन्द्रश्रीमन्तः सान्द्रलक्ष्मीविशिष्टाः, कदम्ब-
पुष्पायासु । शैलाभोगशुबः पर्वतविस्तारभूमयः कछुभः दिशः, कादस्मिनी-
स्यामलाः, 'कादस्मिनी मेषमाला' इत्यमरः, तथा नीलवर्णाः । उद्यत्कन्दल-
कान्तकेतवः प्ररोहन्ति कन्दलानि कन्दलीकुसुमानि कान्तानि रमणीयानि
केतकानि च भर्तुं शीलं येषाम् ।

'तल्लोध्रमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविहः ।'

इत्यमरः । कच्छास्तटसमीपमुवः । आविर्गन्धसिलिन्ध्रलोध्रकुसुमसोराः
एतिर्भूतपरिमलैः सिलिन्ध्राणां लोध्राणां च कुसुमैर्हासशीलाः, तेषां पाटलधवल-
रभावत्वाद् वापरदन्तप्रशाव्यतिरसादृश्यमिति । सिलिन्ध्रलोध्रौ वृक्ष-
विशेषौ । न तु सिलिन्ध्रशब्देन धृक्कन्दमत्रोच्यते ।

१. 'सिद्धम्बर' उ. पाठ २. 'आविर्भूतसिलिन्ध्रलोध्र' क पाठ

३. 'सिद्धामा' उ. उ. न. पाठः

माधवः—सखे! पश्यामि । किन्तु दुरालोकरमणीयोः सम्प्रत्यै-
रण्यभूमयः । तत् किमेतत् । (सासं) अथवा किमन्यत् ।

“अलिनारमतालिनीं सिलिन्ध्रे

सह सायन्तनदीपपाटलाग्रे ।”,

“अधिपुरन्धि सिलिन्ध्रसुगान्धिभिः ।”

इत्यादिमहाकविप्रयोगेषु पाटलवर्णत्वस्य परिमलत्वबहुलत्वस्य च प्रतिपादनात् ।
'छत्राकश्च सिलिन्ध्रश्च' इति वैजयन्त्यामपि ; स एवोच्यते, अनेकार्थत्वा-
च्छब्दानाम् । 'सिते लोध्रे महालोध्रः शम्बरश्च' इति वैजयन्ती ।
तत्तिर्विस्तारः । भवतीति प्रतिवाक्यं योजनीयम् । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः,
वार्त्तारप्रसवादीनां वर्षास्वभावत्वोक्तेः ॥ १६ ॥

अथ तदभिप्रेतव्याक्षेपागोचरमवस्थान्तरमवगाढ आह—सखे पश्यामि,
पुरोवर्तिनां दर्शनमवश्यंभाव्येवेत्यर्थः । किन्त्विति पक्षव्यावृत्तौ । दुरा-
लोकाः आलोकयितुमशक्याः, तत्र हेतुः—रमणीयाः पूर्वावस्थातः शोभनाः,
प्रावृडारम्भसम्भृतशोभातिशयत्वात्, तर्हि रम्येषु दोषो गुणेष्वज्ञानं वेति
भावः,

“यानि स रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ।

तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥”

इति श्रीरामायणोक्तवत् । तत् तस्मात् किमेतत् सम्प्रति रमणीयानां दुरा-
लोकत्वरूपं वस्तु किं, किं निमित्तमिति न जाने इति वितर्कः । चिन्तितमर्थं
निश्चित्याह—किमन्यत् । अन्यद् वक्ष्यमाणादपरानिमित्तं किं, तदेवेत्यर्थः ।

१. 'दुरालोक' छ. पाठ २ 'शा गिरिभूमय' ट पाठः ३ 'त्यरण्यगिरि-
भूमय' ख, छ झ. ज, 'ति गिरिभूमय' ग, 'त्यमू गिरिभूमयः' घ, 'त्यरण्यविभूतय-
च, 'त्यरण्यगिरितटभूमयः' ज. पाठः ४. 'सं किम' ग ड, 'सं) अथ किम' ट, पाठः.

१. 'तदेवोच्यते' ख पाठः.

उत्फुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यझंझामरुत्-

प्रेङ्खोलैस्खलितेन्द्रनीलशकलस्निग्धाम्बुदश्रेणयः ।

धारासिक्तवसुन्धरासुरभयः प्राप्तास्त एतेऽधुना

धर्माभोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिनो वासराः ॥ १७ ॥

तदेवाह—उत्फुल्लार्जुनेत्यादि । उत्फुल्लैर्विकसितैः अर्जुनैः ककुभै
सर्जैरश्वकर्णैश्च ।

‘नदीसर्जो वीरतरुः इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।’

इत्यमरः, ‘सर्जोऽश्वकर्णः’ इति वैजयन्ती । वासितस्य सुरभीकृतस्य, वहतः
वीजमानस्य, पौरस्त्यस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि भवस्य, झंझावातस्य वृष्टि-
सहितस्य वायोः, ‘झंझावातः सवृष्टिः स्यात्’ इति वैजयन्ती, प्रेङ्खोलेन
प्रकम्पनेन, मरुदायत्तप्रवृत्तित्वान्मेधानां, स्खलिताः व्याकुलिताः, इन्द्रनील-
शकलैवत् स्निग्धाः, इत्युपमानेनारुक्षनैल्यविशिष्टत्वं प्रकाशयते, अम्बुदश्रेणयः
मेघमाला येषु । धारासिक्तया वर्षधाराक्षालितया वसुन्धरया भूम्या सुर-
भयः घ्राणतर्पणगन्धविशिष्टाः, ग्रीष्मोष्मतप्ताया भुवः प्रथमपतितजलधरपृषत-
सेके सौरभोद्गारस्य प्रसिद्धत्वात्, “गन्धश्च धाराहतपल्लवानां”, “सद्यः सीरोत्क-
षणसुरभिः” इत्यादिवचनैः । प्राप्ता आगताः । ते विरहिजनप्राणहरत्वेन प्रसिद्धाः ।
एते स्वलक्षणैरिदानीमभिर्व्यज्यमानाः, अधुनेति चिरादिप्रत्ययासाधारणकारणस्य
व्यापिनो नित्यद्रव्यस्य कालस्यावयवित्वेन स्थिरत्वादवयवानां दिवसविशेषाणा-
मागमापायित्वेनोक्तिः । धर्माभोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिनः धर्मस्य
ग्रीष्मकालस्य यो विगमः अम्मसः जलोपलक्षितस्य जलदकालस्य च य आगमो-
ऽवतारः तयोर्व्यतिकरः सन्धिः तेन या श्रीः शोभा तद्वहनशीलाः, अथवा शैत्यो-
ष्णयोः ऋतुसन्धिजन्ययोर्दुस्सहतया वर्षातपयोः पर्यायेण सम्भवाद् धर्माभसः
स्वेदजलस्य विगमागमव्यतिकरेण या भोग्यतालक्षणा शोभा तद्वाहिन इत्यर्थः ।
अत्र स्वभावोक्तिः यथासंख्यं चालङ्कारः ॥ १७ ॥

१. ‘गन्धवासित’ घ पाठः. २. ‘झंझानिल’ क. ज. पाठः. ३. ‘लत्स्खलि
तेन्द्र’ च. ट. पाठः. ४. ‘व्यक्ताम्बुद’ ख. पाठ. ५. ‘एवाधुना’ क. घ. छ ज
ट पाठः.

१. ‘नैर्मल्य’ ख. झ. पाठः. २. ‘प्रत्ययसाधारणस्य’ क. पाठः.

हा प्रिये मालति

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बुधराः

शिशिरसमीरधुतघननूतनवारिकणाः ।

कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती-

मदकलनीलकण्ठकलहैर्मुखराः ककुभः ॥ १८ ॥

उद्दीपनविभावपरिपोषिकलुषितधृतिः स्मृत्वाह—तरुणेत्यादि । तरुणत-
मालो वालत्वात् स्निग्धवर्णस्तमालतरुः, तद्वन्नीला बहुला निरन्तरा उन्नमन्तो
न तून्नता, इत्यनेन नानार्थस्यारम्भ उपरि चिरकालानुवृत्तिश्च द्योत्यते, अम्बुधरा
मेषा यासु । शिशिरेण मेषोदरविनिर्मुक्ततया शीतलेन समीरेण धुताः कम्पिताः
विकीर्णा इत्यर्थः, घनाः सान्द्राः नूतनस्य नवाभिवृष्टस्य वारिणः कणा
यासु । अवलोकयेयं पश्येयमित्यनवकलसौ लिङ् । तत्र हेतुः—अधुना त्वद्वि-
रहविरसेऽस्मिन् काले, हरिहेतिमतीः हरिरिन्द्रस्तस्य हेतिरायुधः, इन्द्रधनुरित्यर्थः,
अथवा वज्रं, तद्दूषस्यापि विरहिजनदुस्सहत्वात् तद्वतीः । मदकलानां गर्ववशात्
सुन्दराणां नीलकण्ठानां मयूराणां कलहैः कलहो युद्धः तदुपलक्षितैः परस्पर-
स्पर्धावद्भेदधुरैः केकाकोलाहलैः मुखरा वाचालाः ककुभः दिशः, बहुवचनेन
'द्वष्टिं पथिकः क्व पातयतु' इति न्यायेन सर्वपथीनत्वमापदः प्रकाश्यते । 'उन्न-
मदम्बुधरा', 'हरिहेतिमती'रिति च चक्षुर्दाहदायित्वं, 'घननूतनवारिकणाः' इति
स्पर्शेन्द्रियोपतापित्वं, 'नीलकण्ठकलहै'रिति कर्णज्वरहेतुत्वं च प्रकाशब्दन् 'कथमव-
लोकयेय'मित्यनेन सर्वेन्द्रियदुःखदायिनीनामासामवलोकनमेव रौरवपतनैर्भवं, किं
पुनरनुभवनमिति द्योतयति । अत्र वितर्को दैन्यं च ध्वन्यते । स्वभावोक्तिरल-
ङ्कारः ॥ १८ ॥

१. 'बहुलो' क. झ ज पाठः. २. 'समीरणावधुतनूतन' क. ज. झ. ज,
'समीरणावधुतनूतन' ज. पाठः. ३. 'मती मदकल' क, 'मतीम्मदकल' ख.
पाठः.

१. 'इत्यनेनार्थस्य' क, 'इत्यनेन नार्थस्य' ग. पाठः. २. 'तद्दूषणस्यालि-
ङ्ग. ग. छ. पाठः.

(शोकार्तिं नाटयति ।)

मकरन्दः—कोऽप्यतिदारुणो दशाविपाको वयस्यस्यै सम्प्रति ।
 (साक्षं) मया पुनरजानता वज्रमयेन किल विनोद आरब्धः । (निश्चस्य)
 एवञ्च पर्यवसितप्रायैव नो माधवस्य प्रत्याशा ।

शोकार्तिं

“अभीष्टविरहाच्छापात् पुत्रविचादिनाशतः ।
 सर्वेन्द्रियपरिवलेशः शोक इत्यभिधीयते ॥”

इति भावप्रकाशः, तन्मूलमार्तिम् ।

“अश्रुपातो मुखे शोषस्वरभेदो विवर्णता ।
 निश्वासः, स्मृतिलोपश्च विलापः स्तब्धगात्रता ।
 मोहागमोऽभिघातश्च भूपातः परिदेवितम् ।”

इत्याद्युक्तवत्कार्यप्रसरमित्यर्थः ।

तदशां निर्वर्ण्याह—कोऽपि अनिर्देश्यः दशाविपाकः अवस्थायाः
 परा काष्ठा । पुनःशब्दो विशेषे । अजानता अस्या दशाया एतावत्त्वमविचा-
 रयता वज्रमयेन एतद्दर्शनेऽतिवृत्तविलायं, विलीनत्वाभावात् । कुलिशनिर्मितेने-
 त्यतिशयोक्तिः । किलेत्यपरमार्थे । विनोदः व्याक्षेपः । विनोदः किल न तु
 विनोदो नोद एवेत्यर्थः । आरब्धः ‘आक्षिपामि—एतस्मिन्मदकले’त्यादिभि-
 रुपकान्तः । एवमनेन वर्तमानेन प्रकारेण । चस्त्वर्थे । पर्यवसितप्राया समाप्त-
 कल्पा माधवपक्षपातिनां सर्वेषामस्माकं माधवप्रत्याशा ।

“स्त्रीनीचादिषु शोकोऽयं मरणव्यवसायदः ।

मध्यमानां भवेच्छोको मुमूर्षा मृतिरेव वा ।

१. ‘निश्चस्य शोकार्तिं’ छ ज पाठः. २. ‘स्य । (साक्षं) स’ ग ट. पाठः.
 ३. ‘सम्प्रति हि ।’ घ. ट. ‘सम्प्रति वर्तते ।’ छ ज पाठः. ४. ‘पुनर्वज्र’
 क. ख. च. छ. झ. ञ. पाठः. ५. ‘वज्रायमाणेन विनो’ झ. ञ. पाठः. ६. ‘न को-
 ऽपि विनोद’ क, ‘न पुनर्विनोद’ च. पाठः. ७. ‘विनोदनं’ छ. पाठः. ८
 ‘प्रारब्धः’ ज. पाठः. ९. ‘एव च किल पर्यवसित’ च. ट. पाठः. १०. ‘प्रायेव’ ज.
 पाठः. ११. ‘माधवं प्रति प्रत्याशा’ क. ख, ‘माधवप्रत्याशा’ ग. च. छ. ज. ट. पाठः.

(समयं विलोक्य) कथं प्रमुग्ध एव । मालति । मालति । किमपरम्
निरनुक्रोशासि ।

अपहस्तितवान्धवे ! त्वया

विहितं साहसमद्य धृष्टया ।

तदिहानपराधिनि प्रिये

साखि ! कोऽयं करुणोज्झितक्रमः ॥ १९ ॥

उत्तमानामतिप्रौढो विवेकेनैव शाम्यते ॥'

इत्युक्तनीत्या उत्तमप्रकृतेरस्य शोकः कालतो विवेकेन निर्वापयिष्यति । अत्र-
दुरितैर्पालत्यलभेऽपि माधवोऽस्माकं परिशिष्यते इति या प्रत्याशा सेत्यर्थः ।
उत्तमप्रकृतेरपि कारणगौरवाच्छोकादीनां असङ्ख्यत्वं ।

“कमवशमपरं न प्रिकुर्यु-

र्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ।”

इति प्रामाणिकवचनाद्, अजादेषु तद्भादर्शनाच्चेति भावः । समयं
पापशङ्कया भयविशिष्टम् । प्रमुग्धां मालतीं मूलभूतामाकाशेऽभिमुखीकृत्योपाल-
भेत—किमपरं अन्यत् किं, जूम् इति शेषः, निरनुक्रोशा निरस्तदयासि ।

अपहस्तितवान्धव इत्यादि—अपहस्तः हस्तस्य पृष्ठभागः, तेन
प्रहारोऽपहस्तत्वेन प्रसिद्धः, ‘अपहस्तेन प्रहृतोऽपहस्तितः’ इति लक्षणया परि-
भूते वर्तते, अवज्ञातावान्धवाः पित्रादयो यया । तत्र हेतुः—विहितं कृतम-
द्येति अयातयामत्वेनापराधानवकाशः प्रकाश्यते तदेवाह—तत् तस्मात् इह ईदृ-
गवस्थे अस्मिन्नित्यभिनयः, अनपराधिनि प्रणयमङ्गरहिते प्रिये स्वयंवृतवल्लभेति ।
साखीति विसम्भ्रममिवात् स्वेन विनेयत्वं तस्याः प्रकाशयति । किञ्चब्दः क्षेपे;
अयमिति तत्पूर्वत्वं द्योतयति, करुणोज्झितः कृपया रहितः, इत्यनेन ‘प्रियतम
इति स्नेहेन भवितव्यं, स तावत् त्वयि न दृष्टः; तद् भवतु नाम; दुःखित इति
करुणापि न क्रियत इत्यहो तव नृशंसत्वं’मिति प्रतीयते । अत्र बिभ्रमलङ्कारः,

१. ‘एव । (आकाशे) साखि मालति’ क, ‘एव । हा साखि मालति ।’ ज, ‘एव ।
(आकाशे) मालति’ झ. न. पाठः. २. ‘साहसे त्वया’ ड. पाठः. ३. ‘साहसमस्य
तृष्ण्या’ छ. पाठः.

१. त्यभावेऽपि’ ख. ग. पाठः. २. ‘विनेयतास्याः’ ग. ज, ‘विनयं
तस्या.’ छ. झ. पाठः.

कथमद्यापि नोच्छ्वसिति । हन्त ! मुपितोऽस्मि ।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विश्वं मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ २० ॥

साहसकरणानिष्करणत्वयोरघटमानयोरेकत्रोपनिबन्धात् ; विभावना च, अपरा-
धाख्यकारणविरहेऽपि करुणोञ्जनस्य कार्यस्य प्रतिपादनात् ॥ १९ ॥

अद्यापीति चिरं तथावस्थानात्, नोच्छ्वसिति न श्वासं मुञ्चति, तस्य
स्तब्धत्वात् । मुपितः हतसर्वस्वः, माधवस्यैव सर्वस्वत्वेनाभिमतत्वात् ।

स्वावस्थामनुसन्धान आह—मातर्मातरित्यादि । सर्वस्यापि जन्तोरां-
तिसममे मातृस्मरणस्यावश्यम्भावादाकाशे स्वजननीमभिमुखीकृत्याह मातर्मा-
तरिति ; वीप्सया दुःखसम्भ्रमो व्यज्यते, अथवा मातरिति माधवस्य मातरं,
पुनर्मातरिति स्वस्य चाभिमुख्यति । दलति भिद्यते । ध्वंसते शिथिलीभवति
देहबन्धः शरीरस्य सन्धिवन्धः, अथवा शरीरिणा स्वेन शरीरस्य सम्बन्धः,
अर्त्या मर्मणां तुद्यमानत्वात् । शून्यं निर्जनं जगद्भरणप्रख्यं अविरतज्वालं
अविच्छिन्नदीप्तकं, 'ज्वलितिकसन्तभ्यो णः' (३-१-१४०) इति णः, अन्तः
देहाभ्यन्तरे ज्वालाभि देहननुबितर्जरत्काष्ठमिव दीप्ये । सीदत् क्लाम्यत् अन्धे
गाढे, 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इति वचनात्, तमसि तिमिरे विधुरः परवशः
मज्जति समुद्रे एव इवान्तर्निपतति, अन्तरात्मा जीवः मनो वा । विश्वं सर्वं
कर्तव्यं जगद्वा, मोहः चित्तव्याकुलता स्थगयति तिरस्करोति । मन्दभाग्यः
ईदृशं सुहृदं लब्ध्वा चिरमनेन सह सुखमनुभवितुं यस्य दैवेन न दत्तं सोऽल्प-
पुण्य इत्यर्थः, कथं करोमि कं प्रकारमस्य प्रकारत्वेनानुविष्टाभि । अत्र 'शून्यं
मन्ये जगदि'ति, 'सीदन्नन्धे तमसी'ति, 'विश्वं मोहः स्थगयती'ति च वाक्यत्रये

१ 'तोऽस्मि दैवेन' क. झ. ज. पाठः. २. 'ध्वंसते' छ. पाठः. ३. 'दविकलज्वाल'
ज. पाठः. ४. 'विष्वग्मोह' क. छ. ज. झ. ज. पाठः.

१. 'निबन्धनात्' छ. झ. पाठः. २. 'स्वादस्थानमनु' ग. पाठः. ३. 'शेऽस्य
अजना' क. छ. छ. झ. पाठः. ४. 'अन्तर्मर्मणा' क. पाठः. ५. 'ज्वलननुम्बित'
झ. पाठः. ६. 'जडकाट'. छ. पाठः. ७. 'सोऽपपुण्यः' क. छ. छ. पाठः.

कष्टम् ! भो कष्टम् !

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो

मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।

सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो

जीवलोकतिलकः प्रतीयते ॥ २१ ॥

फलैक्येऽपि प्रकारवैचित्र्यात्, करुणरसाक्रान्तस्य वक्तुर्वचनत्वाच्च न पौनरुक्तदोषः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

‘दाहोऽम्भःप्रसृतिपचः’ इत्यादिबत् पुनर्मैरोरिव पतनं तस्य निधनमाशङ्कमान आह — भो इत्याकाशे । लोकमभिमुखीकृत्याह— कष्टं अयुक्तम् । वीप्सया ततः परस्य कष्टस्याभावं ध्वनति ।

बन्धुतेत्यादि—बन्धुता बन्धूनां पित्रादीनां समूहः । ‘ग्रामजनबन्धुसहायै-
म्यस्तत्’ (४-२-४३) इति समूहार्थे तत्प्रत्ययः, तलन्तत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गता च ।
तस्या हृदयस्य कौमुदीमहः आश्वयुजपौर्णमासीप्रयुक्तः उत्सवः, समग्रगुणतया
परमानन्दहेतुत्वात् मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः मालत्या नयनयोर्मुग्धो नवोदि-
तश्चन्द्रः, अथवा मुरधः नित्यकोमल इति व्यतिरेकः । प्रसिद्धस्य चन्द्रस्य मुग्ध-
तायाः कादाचित्कत्वात् शैत्यातिशयेहेतुत्वाच्च रूपणम् । मकरन्दनन्दनः मक-
रन्दस्य नन्दनो यो यः पदार्थः समृद्धिहेतुः स सर्व एवेत्यर्थः । ‘नदिग्रहिपचादि-
भ्यो ल्युणिन्यचः’ (३-१-१३४) इति ल्युः । जीवलोकतिलकः जीवन्तीति जीवाः
शरीरिणस्तेषां लोक आधारभूतं भुवनं, मनुष्यलोक इत्यर्थः, तस्य तिलकः ललामः
लक्ष्माङ्गभूषणत्वात् तिलकस्य भूषणान्तरेभ्यश्चूडामणिवद्वैशिष्ट्यात् तद्भावारोपः ।
प्रतीयते अस्तमयते, अतः परं किं कष्टमित्यर्थः । अत्रोल्बोऽलङ्कारः, एकस्य
निमित्तवशादनेकषा ग्रहणात् ॥ २१ ॥

१. ‘पूर्णचन्द्रमाः’ क पाठः. २. ‘प्रलीयते’ क. ख. घ. च. छ. ज. झ. ञ. ट,
प्रमीयते’ ग. पाठः.

१. ‘तन्निधन’ ग पाठः. २. ‘मानमाह’ ख. ग. छ. छ पाठः.

हं प्रियवयस्य माध्व !

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-

रानन्द एव हृदये मम यस्त्वभासीः ।

तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव

कालेन जीवितमिवोद्धरता हतोऽस्मि ॥ २२ ॥

(स्पृष्ट्वा)—

अकरुण ! वितर स्मितोज्ज्वलां दृशमतिदारुण ! देहि मे गिरम् ।

सहचरमनुरक्तचेतसं प्रियमकरन्द ! कथं न मन्यसे ॥ २३ ॥

आसतां तादृन्ये, ममैवैकस्य सर्वस्वं देवेनापहृतमित्याह—गात्रेष्वित्यादि । गात्रेषु अङ्गेषु चन्दनरसः चन्दनस्य पङ्कः, अतिशीतस्पर्शसुखजननात् ; दृशि चक्षुरिन्द्रिये शारदेन्दुः शरत्कालमवत्वादपगतमेवावरणश्चन्द्रः, समुत्तर्षणात् ; हृदय आनन्द एव मूर्तं सुखमेव, न पुनः सुखसाधनमात्रं ; आसीरिति भूतकालनिर्देशात् सा दशा कथावशेषा जातेति द्योत्यते, 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीद्' इतिवत् । निकामकमनीयं निरतिशयप्रेमास्पदम् । तत्रोपमानमाह—जीवितमिवेति । जीवितं प्राणात्परं प्रेमास्पदतया 'मानभूयमहं सदा भूवासं' इति सर्वस्यापि स्वजीविते आशंसया तदपेक्षयैव पुत्रमित्रकलत्रादिषु स्नेहाद्, 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, इत्यादिश्रुत्या । अकाण्डे अनुचिते समये, 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतिविहितस्य पुरुषायुषंस्य परिसमाप्तावपि समग्रगुणानां निषर्जनं न लोकेन सद्यते, किन्तु नवयौवन इत्यर्थः । उद्धरता बलात्कारद्वो हरता विलुण्ठयता कालेन सर्वसंहर्त्रा परमेश्वरेण, कालग्रहणं दुर्लभप्रभावत्वसूचनार्थं, 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः', 'कालो हि दुरतिक्रमः', 'कालस्य हि वशो लोकः' इत्यादिवचनात्, इतः हिंसितः ॥ २२ ॥

जीवितोद्धरणे शवत्वात् स्पृष्ट्वा करेण संस्पृश्य ।

स्नेहोन्मादादुपालभते—अकरुणेत्यादि । अकरुण दयारहित, दुःखितेऽपि मय्यभ्यवपत्त्यभावात्, वितर अर्पय स्मितोज्ज्वलां पूर्ववन्मन्दस्मितेन शोभितां दृशं दृष्टिम् । अतिदारुण अपरिमितस्वजनप्राणपरित्यागहेतुभूत, दुर्व्यवसायत्वात्, गिरं 'भोः प्रियवयस्य ! किमेवं बैकल्यमवलम्बसे । ननु स्वस्थोऽस्मी'ति

१. 'हा वयस्य' क 'ह. छ. ज स न पठः'. २. 'स्मृष्ट्वा' क. ज छ झ
अ, 'दृष्ट्वा' ड. पाठः. ३. 'विहितस्मितो' ड. पाठः.

(माधवः संज्ञां लभते ।)

मकरन्दः—(सोच्छ्वासं) अयमाचिरघौतराजपट्टरुचिरमांसलच्छवि-
र्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण मे प्रियवयस्यं संजीवयति । दिष्ट्या
अयमुच्छ्वसितस्तावत् ।

माधवः — तत् कैमत्र विपिने प्रियावार्त्ताहरं करोमि । (विलोक्य)
साधु साधु ।

वाचं देहि । मे इति वाक्यद्वयेऽपि सम्बध्यते । सहचरं कदाचिदप्यननुभूतविरहं,
अनुरक्तचेतसं स्नेहरञ्जितं मनो यस्य, न पुनर्वाचारम्भणमात्रस्नेहम् । प्रियमकरन्द
प्रियः प्रेमभूमिः । मकरन्दो यस्येत्यनेन लोकप्रसिद्धत्वमाह । सहचरमेनमनु-
रक्तचेतसं कथं न मन्यसे केन प्रकारेण नावगच्छसि, क्वचित् कदाचित् कथ-
ञ्चित् किञ्चित् कृत्रिमस्नेहत्वं यदि मयि त्वयान्वभावि तर्ह्येवायं तव
दारुणकर्मारम्भः शुभं भवतीति भावः ॥ २३ ॥

संज्ञां मूर्च्छाविच्छेदजनितं प्रबोधम् । सोच्छ्वासं आश्वाससहितम् ।
आचिरघौतः प्रत्यग्रक्षालितः, अचिरघौतत्वोक्तिः स्निग्धतातिशयप्रतिपादनार्थः,
राजपट्टः नीलवर्णः पट्टांशुकविशेषः तद्वद् रुचिरा शोभना मांसला वहला
छविः कान्तिर्यस्य । तोयशीकरासारेण जलबिन्दूनां वेगवता वर्षेण ।

‘आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले ।’

इति वैजयन्ती । मे प्रियवयस्यमिति अहो अनेन मे परमोपकारः कृत इति
द्योतयति, संजीवयति, अत्र नवजलधरेण सञ्जीवनं योगिनीप्रभावजनितं, न
तु यादृच्छिकमित्यहो मन्तव्यम्, उपर्यपि ‘नूनमस्यायं’ इति, ‘झटिनि पाठ्य-
मानादिवाम्बुदत्’ इति च समयोपपन्नत्वप्रतिपादनात् । उच्छ्वसितस्तावत्
प्रथमं सञ्जीवितः, तावद्ग्रहणं उच्छ्वसितस्य मालतीलाभमन्तरेण यादृच्छिक-
त्वेनाविश्वसनीयत्वात्, ‘कियानलाभो न विलास एव’ इति न्यायात् ‘इदानीं
सावदेतत् सुखमनुभवामः, पश्चाद्यद्वावि तद्भवति’ति सन्तोषं द्योतयति ।

अथ — ‘मधुकलनीलकण्ठकलहैर्मुग्धराः ककुभः ।’

१. ‘पट्टमासल’ ट पाठः २. ‘मे वयस्यं’ क घ ट. पाठः ३ ‘स्नं जीवयति’
क. घ झ पाठः ४ ‘एषा जगदुच्छ्वसितं तावत्’ क, ‘एषा उच्छ्वसितं तावत्’ छ,
‘एषा समुच्छ्वसितस्तावत्’ ज. झ व पाठः ५. ‘कथमत्र’ क घ ट, ‘किसिवात्र’ ज,
‘किमत्र’ ट. पाठः ६. ‘मि । फलभर’ ज पाठः

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलिततनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।

उपरि विघटमानप्रौढतापिञ्छनीलः

श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥ २४ ॥

इति प्रावृडारम्भस्य दुस्सहतामनुसन्वायोन्माद्यतः प्रियादूतान्वेषणव्यग्रस्यैव मूर्च्छितत्वमासूत्रयन् प्रबुद्धस्य तत्संस्कारवशेनोक्तिमाह — तदिति । तत् तस्मात्, प्रियामन्तरेण ककुभो दुष्प्रेक्षाः, सा च विरहविधुरिता समाश्वासनीयेत्यर्थः । कं जनं, किमिति पाठे किं वस्तु, अत्र अस्मिन् विपिने वने ।

‘अटव्यरणं विपिनं गहनं काननं वनम् ।’

इत्यमरः । विपिनं इति, पुरे जनपदे च परिजनबाहुल्यादनन्वेष्यत्वं विपिनस्य तु अपारिवितस्थलत्वादन्वेषणीयत्वमाह । प्रियावार्ताहरं प्रियाया दूतं, वार्ता सन्देशं हरति नयतीति वार्ताहरः । साधु भाष्यति स्वाभिमतसम्पत्तेः सहर्षं वचनं, समीचीनं, सम्पन्नमिति शेषः ।

तत्र हेतुमाह — फलभरेत्यादि । फलभरस्य फलसमृद्धेः परिणामेन विपाकेन श्यामेषु नीलवर्णेषु, फलानां नीलवर्णतया, जम्बूनिकुञ्जेषु जम्बूलता-वलेषु स्खलिताः प्रतिहतवेगाः तनवः कृशाः तरङ्गा यस्याम् । जम्बूग्रहणं प्रावृषि तस्याः फलितत्वप्रसिद्धेः ।

“अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकशैः

फलैः सुपर्यासरसैः समृद्धैः ।

जम्बूद्रुमाणां प्रतिभान्ति शाखा

निलीयमाना इव पटपदौघैः ॥”

इति श्रीरामायणे प्रावृडवर्णने । स्रवन्तीं वक्ष्यमाणां पाटलावतीं उत्तरेण तस्या उत्तरस्यां दिश्यदूरे । ‘एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः’ (५-३-३५) इत्येनप्, ‘एनपा द्वितीया’ (२-३-३१) इति द्वितीया । उपरि ऊर्ध्वभागे, स्वये-

१. ‘स्खलनतनु’ ज क्ष न पाठः २. ‘उपचितपनमालप्रौढ’ क ज पाठः

१. ‘समश्चननीये’ क्ष पाठः २. ‘विपिने त्वस्यापरिचित’ ग. पाठः ३. ‘फलसत्त्व’ क, ‘फलत्वं’ ग. पाठः

(सरभसमुत्थाय उन्मुखः कृताञ्जलिः)

कच्चित्सौम्य प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वा-
माविर्भूतप्रणयसुमुखाश्चातका वा भजन्ते ।
पौरस्त्यो वा सुखयति मरुत् साधुसंवाहनाग्नि-
र्विष्वग्भिन्नसुरपतिधनुर्लक्ष्मीं तनोति ॥ २५ ॥

त्यर्थात्, विघटमानप्रौढतापिञ्जलीलः प्रारब्धविकासं प्रौढं कालपक्वं
तापिञ्जलं तमालपुष्पं, तद्वन्नीलः स्निग्धश्च, साहचर्यात् । 'कालस्कन्धस्तमालः
स्यात्तापिञ्जलोऽपि' इत्यमरः । कृष्णगिरिकर्णिका वा । श्रयति विश्रमार्थ-
मालम्बते । शिखरं शृङ्गं अद्रेः पर्वतस्य नूतनः नवोदितः तोयवाहः मेघः ।
अमुं प्रियावार्ताहरं करोमीति विपरिणामेण योजना ॥ २४ ॥

सरभसं सवेगं सहर्षं वा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति वैजयन्ती ।
उन्मुखः उन्नामितवदनः, तस्याधोभागवर्तित्वात् । कृताञ्जलिः पूजार्थं हस्तौ
समानीय, तस्य दिव्यत्वात् स्वयं सापेक्षत्वाच्च ।

स्वविवक्षितवचनाभिमुख्याय कुशलं पृच्छति — कच्चिदित्यादि ।
कच्चित् सानुनये प्रश्ने । सौम्य ! अदारुणस्वभाव !, सर्वानुग्राहकत्वाद्, इत्युक्तिः
स्वाभिमतप्रवृत्त्याख्यानस्याभ्युपगमार्थम् । प्रियसहचरी इष्टा सहसञ्चारणशालि-
च, प्रियतमा च धर्मपत्नी चेत्यपि स्फुरति, विद्युत् तटिद् आलिङ्गति स्वयं
सरागा समाश्लिष्यति । अनुरागस्योभयगतत्वे हि रसावहत्वमिति भावः ।
आविर्भूतप्रणयसुमुखाः आविर्भूतः सम्भ्रमादिभिः स्वयमेव स्फुरितः, नत्वा-
विष्कृत इत्यकृत्रिमत्वं द्योतयति, प्रणयः सौहृदं तेन प्रसन्नमुखाः, चातकाः
धाराटाख्याः पक्षिणः, तेषां तदेकोपजीविना अनन्यसाधारणसौहार्दद्रवार्द्रतया
तद्ग्रहणम्, भजन्ते सेवन्ते । पौरस्त्यः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि भवः,
तस्यैव प्रावृत्सम्बन्धित्वात्, 'प्रवलपुरोवातताडितशिखण्डः' इत्यादिप्रयोगात्,

१. 'सादरत्थाय', २ 'चर' क. गठः. ३. 'सुभगा' ग. छ
छ न पाठ. ४ 'विश्व मिन्नत्' ट पाठ. ५ 'लक्ष्मीवदेतन् ॥' ज. पाठ.

१. 'मुख.' झ. पाठ. २. 'तस्योपरिभाग' क, 'तस्योर्ध्वभाग' ख. ग.
पाठः. ३. 'सारङ्गाख्या' ज. पाठ.

(आकर्ष्य) अये ! अयं प्रतिरवभरितकन्दरानन्दितोत्कण्ठित-
नीलकण्ठेन कान्तेन मन्द्रहुङ्कृतेन मामनुमन्यते । यावदर्थ्यये ।
भगवन् जीमूत !

मुखयति सुखितं कगेति साधुसंवाहनाभिः समीचीनैः शरीरावापपरिहारात्
तत्तदभिमतदेशप्रापणैः । विष्वक् सर्वतोदिकं विभ्रद् धारयन्, मरुदधीन
सञ्चरणत्वात् मेघानां, सुरपतिधनुरिन्द्रधनुः, धेत्यत्राप्यनुपज्यते, लक्ष्म
चिह्नभूतं लक्ष्मीं शोभां तनोति विस्तारयति, तवेत्यर्थात् । कश्चिच्छब्दो वाक्य-
त्रयेऽप्यनुकूप्यते । तनोतीति वा पाठः । वाक्यत्रयं प्रश्नरूपं, चतुर्थं तु वाक्य
चादुरूपम् । सुरपतिधनुर्लक्ष्म विभ्रत त्वं विष्वक् लक्ष्मीं तनोषीत्यहो ते
सौन्दर्यसौभाग्यसम्पत्तिरिति द्योत्यते । वागब्दाभावश्चास्यार्थस्य साधकः । अत्रा-
प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, अप्रस्तुतान्मेघवृत्तान्तात् प्रस्तुतस्य दूतवृत्तान्तस्य गम्य-
मानत्वात् । अचेतनेन सह प्रश्नोत्तरकानुपपत्तेर्वाच्यस्यासम्भवेऽपि प्रस्तुते
तात्पर्यात्, प्रमुख एव तदध्यारोपणप्रतीतेरुन्मत्तवचनत्वाच्च युज्यत एतत् । समा-
सोक्तिश्चात्रानुसन्धेया, विष्णुदादीना नायिकादित्वेन प्रतीतिः । अस्मिन्नुन्मत्त-
वचनप्रकरणे प्रायोऽप्रस्तुतप्रशंसानुसरणीया ॥ २५ ॥

अथ तर्जितं नवप्रश्नोत्तरं परिकल्प्य सहर्षमाह — अये इति हर्ष-
द्योतकमव्ययम् । प्रतिरवभरिताभिः प्रतिध्वनिपूरिताभिः कन्दराभिः गिरिदरीभिः
आनन्दिता हर्षिताः, 'विशेषणे (ऽविशिष्टे) विविनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः'
इति न्यायात् कन्दररन्ध्रानुबन्धिभिः प्रतिरवैरानन्दिता इत्यर्थः, उत्कण्ठिताः कदा
नु खलु भियसुहृदो गर्जितं श्रोष्याम इति चिरकालोत्सुकाः, अथवा उन्नमित-
कण्ठाः कृता नीलकण्ठा मयूरा येन । कान्तेन श्रवणमुभगेन मन्द्रहुङ्कृतेन
गम्भीरेण गर्जितेन, 'मन्द्रो गम्भीर उच्यते' इति हलायुधः, मां अनुमन्यते
पृच्छन्तं मां प्रतिवचनेनानुमोदन्त इत्यर्थः । नत्सौमुख्येन विवक्षितवचनावकाशं

१. 'अयं प्रति' क झ. 'अयमय घ, 'अये प्रति' ख पाठ २.
'रन्ध्रक' केनानुबन्धिना हु' द, 'रन्ध्रनीलकण्ठ' ख, 'रन्ध्रनीलकण्ठेन' घनिना
मामु' छ. 'रन्ध्रनीलकण्ठक' केनानुबन्धिना मन्द्र' ज. झ. न. पाठ. ३
'मन्द्रहु' द पाठ ४ 'दधने' क पाठ ५. 'तगाय' छ पाठ.

१. 'तारव्यापारि' क पाठ २. 'तानुय' क, 'तारव्याप' ज. ग.
पाठ ३. 'सविशेषणे' क ख ग पाठ.

दैवात् पश्येर्जगति विचरन् मत्प्रियां मालतीं भे-
दाश्चास्मादौ तदनु कथयेर्माधवस्थामवस्थाम् ।
आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥ २६ ॥

लब्ध्वाह — यावद्द्वयकालद्वारेऽवगारणे वा, अभ्यर्थये याचे, प्रार्थितमर्थ-
ममुमिति शेषः । भगवन्निति समग्रैश्वर्यादिसम्पन्नतया कामरूपत्वं च सर्वत्रा-
प्रतिहतगतित्वं च स्वाभिमतानुगुणमाह जीभूत मेघ ।

प्रार्थनामाह — दैवादित्यादि ! दैवात् मद्भाग्यात् । जगतीत्य-
नियतदेशत्वं विचरणस्याह । विचरन्निति शत्रा ताच्छील्यं द्योतयति । मत्प्रियां
ममेति वर्तमानदशाविशिष्टस्य आत्मनोऽभिनयेन प्रदर्शनं, ईदृशस्य तद्विरहा-
न्मम प्रेयसीं पश्येत्तदिति सम्भावनायां लिङ् । चेदुग्रहणेन त्रिभुवनमान्यं
भवन्तमस्मिन् कृत्स्ने नाज्ञापयामि. किन्तु यदृच्छयोपपद्यते चेत्तदानीमेवमनु-
प्राह्योऽस्मीति प्रार्थनामेव करोमीति व्यञ्जयति । आदावाश्वास्य 'वत्से मा
शुचः । त्वत्सहचरेण त्वां घटयिष्यामी'ति पिगतोद्वेगां कृत्वा, तदनु तस्याः समा-
श्वासनस्यानन्तरं, माधवस्थां माधवे स्थितां, मत्प्रियामित्यत्राभिनयेन दर्शितत्वात्
सिद्धत्वेनोक्तिः, अवस्थां स्वरूपावशेषजीवितां दशां, कथयेः इति प्रार्थने
लिङ् । आशातन्तुः सूत्रवत् सूक्ष्मा आशा, कथयता अवस्थामाचक्षणेन,
कथयेरिति प्रार्थितस्य कथनस्यानुवादः, अत्यन्तं निश्शेषं [न] उच्छेदनीयः
खण्डयितुं योग्यः । 'वद्दर्शनात् पूर्वमेव स नूनं परित्यक्तजीवितो भविष्यतीत्युक्ते
नैराश्यात्तस्याः प्राणा झटिति प्रयास्यन्ति । त्वद्दर्शनं यावत् स यथा जीविष्यति
तथा मया समाश्वासित इत्युक्ते साशत्वात् सापि जीविष्यतीत्यर्थः,

'जीवइसीए त्ति मारुई उवऊढो ।'

इति सेतूक्तवत् । तदेवाह — प्राणत्राणं प्राणानां रक्षां, अनपायमित्यर्थः,
कथमपि कृच्छ्रेण । आयताक्ष्याः त्वद्वचनेन सहर्षविस्मयत्वाद् विकसिननय-
नाया इति तत्कालविशेषणम् । स आशातन्तुरेव । अत्र दैन्यमौत्सुक्यं च भावौ
व्यज्येते । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, हेतोर्वाक्यार्थत्वेनोक्तेः ॥ २६ ॥

१. 'विचरन्नेच्छया मत्प्रियां येद्' क छ झ न. पाठ २. 'माधवीयामवस्था'
क. घ ज झ न ट पाठः ३. 'एव' ग ङ ट. पाठः.

१. 'दृष्ट्वेन आत्मनो' रु पाठ ३. 'प्रार्थनाया लिङ्' झ पाठः.

(सहर्षम्)

अये ! प्रचलितः । तदन्यतः सञ्चरामि । (परिक्रामति ।)

मकरन्दः — (सोद्वेगं) कथमिदानीमुन्मादोपराग एव माधवेन्दु-
मास्कन्दति । हा तात ! हा अम्ब ! हा भगवति ! परित्रायस्व । पश्य
माधवस्यावस्थाम् ।

सहर्षमिति — स्वतः प्रयातं मेघं स्वप्रार्थितार्थसाधनाय प्रस्थितं मत्वा
प्रमोदयुक्तमित्यर्थः । अये इति सौजन्यचमत्कारम् । प्रचलितः प्रस्थितः ।
अन्यतः परस्मिन् देशे ।

सोद्वेगं उन्मादस्य मूर्च्छाभरणयोः पूर्वरूपत्वात् समयमित्यर्थः ।
उन्मादोपरागः उन्मादरूपं राहुग्रहणम् ।

‘उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।’

इत्यमरः ।

“ज्येष्ठस्याभीष्टविरहान्मध्यस्येष्टविवातनात् ।

नीचानां धननाशाच्चैरुन्मादो नाम जायते ॥”

इति लक्षित उन्मादाख्यो भावः । माधवेन्दुं माधवरूपं चन्द्रं, इन्दुत्वारोपा-
दुपरागत्वारोपणं च, यथा सकलजगदाह्लादिनः सम्पूर्णमण्डलस्य चन्द्रमसः
सैहिकेयोपघातः सहृदयहृदयरन्तापाय, तथास्योन्माद इति द्योतयितुं, आस्क-
न्दति अभिभवति,

‘अनवस्थितश्च्युत्थास्थोपवेशोत्थितिरोदनैः ।

असत्प्रलापस्त्वलितकातर्याद्यैः स वर्ण्यते ॥’

इत्युक्तेः, स्वकार्यविजृम्भणेनैक्रामतीत्यर्थः । तातेति देवरात आमन्त्र्यते,
अम्बेति माधवस्य माता । भगवतीति कामन्दकी, परित्रायस्व रक्षेति तस्याः
परित्राणसामर्थ्यादुक्तिः । माधवस्येति-यस्तव तादृशलैहभूमिस्तस्येति ध्वनिना
द्योत्यते । अवस्थामुन्मादरूपाम् ।

१. ‘(यं) ग्रहो प्रच’ क, ‘(यं) प्रच’ छ पाठः. २. ‘(साकृत्तं)’ झ, ‘(सोद्वेगं)’
क. पाठः. ३. ‘रागो माध’ क. झ. न. पाठः. ४. ‘मास्कन्दयति’ ट. पाठः.
५. ‘स्व परित्रायस्व । पश्य’ क. झ. न. ‘स्व माम् । पश्य’ घ. ज. पाठः.
६. ‘माधवावस्था’ क. ‘माधवस्यामवस्था’ ख. ग. घ. ङ. पाठः.

१. ‘अन्यस्मिन् देशे’ झ. पाठः. २. ‘स्वभावाविजृ’ ख. पाठः. ३.
‘नाक्रमतीत्यर्थः’ क. ग. ड. प. ठ. ४. ‘सहृदय’ घ. पाठः. ५. ‘प्रेमभूमिः’ ख. पाठः.

माधवः — धिक् प्रमादः ।

नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्ति-

दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु ।

लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य

व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥ २७ ॥

सदृशगुणदर्शनविमोहित आह — धिक् कष्टं, प्रमादः अस्माक-
मनवधानजनितोऽनर्थः ।

तदेवाह — नवेष्वित्यादि । नवेषु तत्कालविकसितेषु लोध्रप्रसवेषु
लोध्रवृक्षपुष्पेषु ।

‘नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्रीः ।’

इति,

‘अभिषिषेणयिषुं भुवनानि यः स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्च यः ।’

इत्यादिभिः शिशिरसम्बन्धित्वेन लोध्रस्य प्रतिपादनेऽपि, अत्र

‘आविर्गन्धसिलिन्ध्रलोध्रकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ।’

इति, ‘नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्तिः’ इति च प्रावृषेण्यत्वोक्तिः केषाञ्चिद् वृक्ष-
विशेषाणां वत्सरेऽपि द्विस्त्रिर्वा पुष्पितत्वानुभवात्, कान्तिः लावण्यातिशयः,
तस्याः स्मरपाण्डुत्वात्; लोध्रप्रसवग्रहणं ‘विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः’, ‘लोध्र-
द्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्’ इत्यादिभिस्तस्य धावत्यप्रसिद्धेः; दृशः दृष्टिव्यापाराः
कुरङ्गेषु हरिणेषु; गतं गमनं गजेषु नितम्बादिगौरवाद्यौवनमदनगर्वाच्च
लीलालसत्वाच्च; लतासु अशोकलतिकादिषु नम्रत्वं नमनशीलत्वं, स्तन-
स्तवकावर्जितत्वात्,

‘आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्’

इति, ‘स्तनाभिरामस्तवकावनम्राम्’ इत्यादिप्रयोगात्; दृश्यत इति शेषः ।

इति अनेन हेतुना प्रमथ्य हिंसित्वा व्यक्तं निश्चितं विभक्ता बहुभिरंशीकृता ।

१ ‘माध — (द्विण्दिक्रया सर्वतोऽवलोक्य) धिक्’ क पाठः. २ ‘कुरङ्गापु’
क. छ. झ. पाठः. ३. ‘गजेषु यातम्’ क ‘गजेषु यानम्’ ख. च ट. पाठः. ४
‘प्रियास्मिन्’ क. पाठः.

१ ‘गुणसन्दर्शन’ क पाठः. २ वत्सरे द्वि क, ‘वत्सरेषु द्वि’ ख, वत्सरस्य
द्वि ड. ङ. झ. पाठः. ३. ‘द्विस्त्रिता पुष्पित’ ङ. झ. पाठः.

हा प्रिये मालती !

अपरन्दः —

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयासे प्राणनाथे

कथमिह सहासुक्तीडनगौडसख्ये ।

प्रियजनविरहाधिव्याधिवेगं दधाने

हतहृदय ! विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥ २८ ॥

विपिने इति बन्धुजनविरहान्निवारकाभावः प्रकाश्यते, अचेतनतया तद्गुणा-
परिज्ञानेन निर्दयत्व च । मे प्रियेत्यहो भमाधन्यत्व, सा तावद्विभक्ता अहं तु
जीवाम्येवेति ध्वन्यते । अत्रानुमानमलङ्कारः ॥ २७ ॥

विभक्ततां निश्चित्य शोचति — हा प्रिये मालतीति ।

उद्वेलपुन्मादं निरीक्ष्य विषण्ण आह — सुहृद्दीति विशेषनिर्देशः
गुणनिवासे गुणानां विनयमाधुर्यादीनामाधारभूते, प्रेयासे तव प्रियान्तरेभ्योऽ-
तिप्रिये, प्राणनाथे पाणानां स्वामिनि, तेषां तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्,
सहपांसुक्तीडनगौडसख्ये सह वनं कृतेन पांसुक्तीडनेन पांसुभिर्भूरेणुभि-
र्वेदिकादिरूपेण निर्मितेन यत् क्रीडनं विहारः तेन प्रौढं परिणतं सख्य मित्र-
भावो यस्मिन् । सख्यमिति यदनेनाशेषावात्सोदरयोरिव पृथक्सेहत्यमुच्यते ।
प्रियजनविरहाधिव्याधिवेगं प्रियस्य जनस्य बलभाया विरहेण य आधिः
मनःपीडा तद्रूपस्य तन्मूलस्य वा व्याधिवेगं रोगस्योज्जृम्भणम् । वेगं दधान इत्य-
नेनाप्युपरि विजृम्भणमप्रतीकारत्वात् प्रकाश्यते । हतहृदय ! हे नष्टमनः ! द्विधा
विदीर्य उभयथा भिन्नं भूत्वा, कथमिव न प्रयासि । अत्र हृदय प्रत्यसया
व्यज्यते । परिकरोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

१ 'लति' (इति सूचयति ।) म. १७ पाठः. २. 'कथमिव' क. छ ज
ट, कथमपि ज व पाठः ३. 'व्याधिवेगं' ज पाठः.

१ 'निर्मितैर्धु' इ. २. पाठः. २. 'वस्य' स. पाठः. ३. 'सख्यु-
दिति' ख ग. ४. ५. पाठः. 'विरहे य आधि' क छ छे झ. पाठः ५
'त्वं च शोचते' क. पाठः.

माधवः — सुष्ठुमानुकारः खलु वेधसो निर्माणसन्निवेशः ।
भवतु । एवं तावत् । (प्रणिपत्य) अयमहं भोः! भूधरारण्यचारिणः सत्त्वान्
विज्ञापयामि । ते मां मुहूर्तमवधानदानेनानुगृह्णन्तु भवन्तः!

‘नवेपु लोभप्रसवेष्वित्युक्तं प्रतिक्षिपत्युपपत्त्या — सुष्ठुमानुकारः
सुप्रापोऽनुकारः सदृशतया तत्तदनुसरणं यस्य, खल्विति प्रसिद्धयनुभवयोः प्रति-
पादनं, गोगवयादिषु तथाभावादिति भावः, वेधसो ब्रह्मण इत्यचिन्त्यशक्ति-
त्वादीश्वरस्यानाश्चर्यत्वमाह, निर्माणसन्निवेशः निर्माणस्य सृष्टेराकारविशेषः ।
भवतु तथा । तेन प्रियाविभागशङ्का न कर्तव्येति स्वाभिमतं प्रियाजीवितं
निर्णीयाह — एवं तावत् इत्थमेव वक्ष्यामीति कर्तव्यपरामर्शः । प्रणिपत्य
प्रसादनाय नमस्कृत्य । अयमहमित्याभेनयेन स्वावस्थां प्रदर्शयन्नात्मनो दया-
विषयत्वं सूचयति । भो इत्यभिमुखीकरणम् । भूधरारण्यचारिणः पर्वतवन-
सञ्चरणशीलान्, भूधरारण्यग्रहणं देशस्य वैपुल्येन सत्त्वानामपि बाहुल्यप्रति-
पादनार्थम् । सत्त्वान् प्राणिनः । ‘सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु स्त्रीवे व्यवसाये पराक्रमे’
इति वैजयन्ती । अविशेषोक्त्या यत्रकुत्रचित् स्थितो यः कश्चिद् यदा-
कदाचिद् यत्किञ्चित् प्रियासम्बन्धं ज्ञास्यतीति सामान्यतः प्रार्थनं सूचयितुम् ।
विज्ञापयामि निवेदयामि । प्रणिपातविज्ञापने पूज्यविषये प्रयोज्ये दुःस्थतया
सापेक्षत्वाच्च दैन्यं द्योतयितुमिह प्रयुक्ते वेदितव्ये, यथा मालत्या लवङ्गिकायाः
पादयोः पतितम् । सत्त्वान् विज्ञापयामीति बहुमानद्योतकः पारोक्ष्यनिर्देशः,
‘देवः प्रमाणमिति, ‘यथाज्ञापयति देवः’ इत्यादिवत् । ते ये मयातेन शरणीकृताः,
भवन्तः मान्याः अवधानदानेन यथास्वव्यापारविरमणेन विज्ञाप्यमानेऽर्थे
इति प्रस्तुतत्वादिकाग्र्यमवलम्ब्य अनुगृह्णन्तु अनुकम्पन्ताम् ।

१ ‘माध—(आश्वस्योत्थाय) सुष्ठु’ क पाठः. २ ‘खलु जगति -वेधसो’
क. ख. पाठः. ३. ‘(उच्चैः अयमहं भो ! (प्रणिपत्य) भूधरा’ क. ज. झ. न. पाठः.
४ ‘रण्यवासिनः’ ख. घ. ज. व. ट, ‘रण्यसञ्चारिणः’ छ पाठः. ५. ‘यामि ।
मुहूर्त’ ज. झ. न. पाठः. ६ ‘ते, मुहूर्त’ घ. छ. ‘तेन मुहूर्त’ ट पाठः. ७.
‘धानेन’ घ. पाठः. ८ ‘न्तु । भवद्भि सर्वाङ्ग’ क. ड. पाठः.

१. ‘प्रसादाय’, २ ‘परोक्ष’ ख ग पाठः.

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-
 रिहस्थैर्दृष्टा वा विदितमथवास्याः किमभवत् ।
 वयोवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदो यत्र मदनः
 प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ २९ ॥

कष्टं ! भोः कष्टम् !

विज्ञापनमेवाह — भवद्भिरित्यादि । सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया सर्व-
 प्वङ्गेषु सर्वैर्वाङ्गैः प्रकृत्या स्वभावतो हृदयङ्गमा । दिव्याङ्गनादिदर्शनेन लक्षण-
 स्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरति — कुलवधूः कुलपालिकेति तस्या अपि
 सीतादीनामिव परवन्दिग्रहादिकारणेनेहागमनोपपत्तिरिति भावः । इहस्थैः
 अस्मिन् विपुलोत्तुङ्गे गिरिवनोत्सङ्गे ऋश्यमूक इव स्थितैरिति दर्शनस्य सम्भा-
 वितत्वम् । दृष्टा किं वेति सम्बन्धः । अथवा इति दर्शनव्यावृत्तिः, दर्शनं मा
 नाम भूः, द्रष्टृणां वचनेन कर्णाकर्णिकयाप्यस्याः सम्बन्धि वृत्तं विदितमभवत्
 किमिति । पुनरव्यभिचरितलक्षणमाह — वयोवस्थां वयसो जीवनकालस्य
 विशेषं शृणुत निशमयत । कुलवधूवृत्तान्तः कथमस्माभिरवधीयतामनौचित्यादि-
 त्याशङ्क्याह — हे सुहृदः शोभनहृदय इति जितेन्द्रियत्वान्मित्रत्वाच्च
 आतृणामिव न कदाचिदनौचितिरिति भावः । यत्र यस्यां प्रगल्भव्यापारः
 परिणतस्त्वप्रवृत्तिकः सङ्कल्पादिस्वकार्यसाम्राज्यसम्पादनेन हृदि चरति अन-
 वरतं व्याप्रियते । मुग्धः अपरिणतः, मृदुभूत इत्यर्थः, अत्युदारप्रकृतित्वात्
 कौमारकानुवृत्तेश्च बहिर्नियन्त्रितस्वकार्यप्रसर इत्यर्थः, अनतिनिर्भरयौवनो-
 पगूढेति यावत् । अथवा रससंरम्भित्वं मनसः सदयोपभोग्यत्व च वपुषः प्रति-
 पाद्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, अचेतनेषु चेतनत्वारोपेण व्यवहारात् ॥ २९ ॥

आशाप्रतिघातेन निर्विण्ण आह — कष्टमिति । भोः हे जनाः,
 इदमयुक्तं पश्यतेति शेषः । वीप्सया क्वचिदन्यत्रेदृशमनुचितमस्माभिर्नानुभूतमिति
 द्योतयति ।

१. 'य या विदित' ख पाठ .

१. 'वन्दिनिग्रहागमनो' ग. पाठ २ 'कारणेनेहागमनावपत्ति' ख;
 'कारणेनेहागमनेऽवपत्ति' छ. छ. झ. पाठः. ३ 'पुनरप्यव्यभि' क. पाठ. ४.
 'स्ववृत्तिकः' ज. पाठः. ५ 'नुप्रवृत्तेश्च' क. ख. ग. पाठः.

केकाभिर्नीलकण्ठास्तिरयति वचनं ताण्डवायोच्छिखण्डः

कान्तामन्तःप्रमोदामभिसरति मदभ्रान्ततारश्चक्रोरः ।

गोलाङ्गूलः कपोलं छुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः

कं याचे यत्रतत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः ॥ ३० ॥

तत्र हेतुमाह — केकाभिरित्यादि । ‘केका वाणी मयूरस्य, इत्यमरः । बहुवचनेन पौनःपुन्यं प्रकाश्यते । नीलकण्ठः मयूरः तिरयति अन्तर्हितं करोति । वचनं मदीयविज्ञापनवाक्यम् । ताण्डवाय उद्धतनृत्यं कर्तुं, ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः’ (२-३-१४) इति चतुर्थी, उच्छिखण्डः उन्नामितपिच्छमारः । कान्तां प्रियां अन्तःप्रमोदामन्तर्गतहर्षा, तदनुभाव-प्रकाशनाद्, अभिसरति स्वयमभिगच्छति, मदभ्रान्ततारः मधुजनितेन स्मरजनितेन वा मदेन घूर्णिता अक्षिकनीनिका यस्य, [चक्रोरः] ‘चक्रोरस्तु चलच्चञ्चुरुत्पिबश्चन्द्रिकाप्रियः’ इति वैजयन्ती ।

‘गोलाङ्गूल इति प्रोक्तः कृष्णवक्रस्तु मर्कटः ।’

इति हलायुधः, छुरयति मिश्रयति कौसुमेन नानाविधपुष्पसम्बन्धिना रजसा रेणुना, तस्य परभागशोभाजनकत्वात्, ‘विशदं कपोलमुवि लोभ्ररजः’ इत्यादिवत् । एवं विविधस्वकार्यव्यग्राणामेतेषां मध्ये कं याचे न कश्चिदस्म-द्याच्ञामाद्रियत इत्यर्थः । स्वावस्थयान्यस्याप्यर्थिनोऽवधीरणास्पदत्वमुत्प्रेक्षते — यत्रतत्र यस्मिन्कस्मिंश्चित्, सर्वस्मित्यर्थः, यदातदा यस्यतस्ये-त्यादिवद् देशे पुरुषे वा विषये । ध्रुवमिति वितर्कद्योतकमव्ययम् । अर्थि-भावः याचकत्वं अनवसरग्रस्त एव अर्थ्यमानस्य पुरुषस्यावज्ञाजनितेना-समयेन ग्रस्तः कबलीकृतः, परिभूत इति यावत् ;

‘भिक्षुः भिवोऽपि पैरिमूतिपदं जनस्य’

इत्यादिवचनैः । अथवा तत्र यत्रेति पाठः, तत्र देशे कं याचे यत्रार्थिभावो मदीयोऽनवसरग्रस्त एव वर्तत इत्यर्थः । अत्र स्वभावोक्तिः काव्यलिङ्गम-र्थान्तरन्यासश्चालङ्कारः ॥ ३० ॥

१. ‘ताण्डवाडुच्छिखण्डः’ क. छ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘प्रमोदादभिसरति’
क. ज. झ. ञ. ट. पाठः. ३. ‘जरयति’ ग. घ. पाठः. ४. ‘तत्रतत्र’ ख.
ग. ङ. च. पाठः. ५. ‘भावः ॥ अयं च’ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ञ. पाठः.

१. ‘नृत्तं’ ज. पाठः. २. ‘णा चैतेषां’ क. छ., ‘णां तेषां’ ङ. ज. पाठः.
३. ‘परिभूतपदं’ ङ. झ. पाठः. ४. ‘यत्रयत्रेति’ क. ख. ग. पाठः.

(अन्यतोऽवलोक्य)

अयं च —

दन्तच्छदारुणिमरञ्जितकान्तदन्त-

मुन्नाम्य चुम्बति बलीवदनः प्रियायाः ।

काम्पिल्यकप्रसवपाटलगण्डपालि

पाकारुणस्फुरितदाडिमकान्ति वक्रम् ॥ ३१ ॥

अन्यतोऽवलोक्य । अयं च — दन्तच्छदेत्यादि । दन्तच्छदस्य अधरस्यारुणिम्ना रक्ततया ताम्बूलरागेणेव रञ्जिता रूषिताः । कान्ताः स्निग्धवल्सूक्ष्मनिशितनिर्विवरतया रमणीया दन्ता दशना यस्य । उन्नाम्य अग्रहस्तेनोर्ध्वीकृत्य । बलीवदनः बलीमुख इति रक्तमुखो हेमवर्णः कपि-विशेष इष्यते ।

‘काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्तांशो रोचनीत्यपि ।’

इत्यमरः । काम्पिल्यस्य प्रसवः पुष्पं तद्वत् पाटला गण्डपालिः कपोलस्थली यस्य, ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इति वैजयन्ती । पाकारुणस्फुरितदाडिमकान्ति कालपाकतया अरुणं रक्तवर्णं स्फुरितं विकसितं रवि-फरदीपितं वा दाडिमपुष्पमिव कान्तिर्यस्य, अर्थात् कपोलव्यतिरिक्ते प्रदेशे । ‘करको दाडिमी त्रयी’ इति वैजयन्ती । अयं चेति नीलकण्ठादिभिः समुचिनोति । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३१ ॥

१. ‘तदन्तमालं’ ज पाठः २. ‘मुन्नम्य’ क. छ. ज. झ. ब. पाठः.
३. ‘काम्पिल्यक’ क झ ज. पाठः. ४. ‘स्फुरितदाडिम’ क.

१. ‘त्रिलोक्य’ झ पाठः . २. ‘इत्यमरः’ क पाठः.

अये ! अयं च रोहिणानोकहस्कन्धविश्रान्तैर्दन्धरः करी ।
अत्राप्यनवसरः ?

कण्डूकुड्मलितेक्षणौ सहचरी दन्तस्य कोट्या लिखन्
पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
जग्धार्धैर्नवसल्लकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पयन्
धन्यो वन्यमतङ्गजः परिचयप्रारम्भमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥

पुनरन्यतो विलोक्याह — अये इति तस्य स्वस्येव शृङ्गाररसिक-
तया हर्षं द्योतयति । अयं चेति पूर्वोक्तैः समुच्चिनोति । रोहिणानो-
कहस्कन्धनवृक्षः तस्य शैत्यातिगयात् स्कन्धे प्रकाण्डे देशे विश्रान्ता
न्यस्तभारतया श्रमरहिता कन्धरा कण्ठकाण्डं यस्य, करी गजः, वर्तत इति
शेषः । अत्रास्मिन्, अपिगच्छो वञ्चिवदनवदिति द्योतयति । अनवसरः
अस्मद्विवक्षितस्यासमयः ।

तत्र हेतुः — कण्डूकुड्मलितेत्यादि । ‘कण्डूः खर्जुश्च कण्डूयः’
इत्यमरः । कण्डूवा हेतुभूतया कुड्मलिते, अर्थाद् दन्तकोटिलेखनमुखानु-
भूत्या मुकुलिते ईक्षणे नयने यस्याः । सहचरीं क्षणमपि विरहासहं
प्रियामिति विशेषणेनैव विशेष्यं सिद्ध्यति, दन्तस्य न पुनर्दन्तयो-
रित्यनेन परस्परसंश्लिष्टपार्श्वयोर्द्वयोर्घटितमुखत्वेन स्थितिः सूच्यते, कोट्या
अग्रेण लिखन् कण्डूयमानः । लिखन्निति नखविलेखनपदव्ययनेन यथासुखं
कण्डूयनं व्यज्यते । पर्यायव्यतिकीर्णयोः क्रमवर्लितयोः कर्णयोः पवनैरा-
ह्लादिभिर्मृदुशिशिरतया प्रमोदनशीलैः वीजयन् तालवृन्तकृत्यमनुतिष्ठन् ।
जग्धार्धैः स्वयं चर्वितैकदेशैरिति स्वादिष्टं स्वादिष्टं निरूप्येति द्योत्यते, नवैः
सल्लक्याः पल्लवैः, ‘सल्लकी तु गजप्रिया’ इत्यमरः, अस्याः सहचर्याः स्थितिं
शरीरस्थितिं भुक्तिमित्यर्थः कल्पयन् सम्पादयन् । अतृत्रयं हेतौ । धन्यः

१. ‘एष प्रियतमास्कन्धविश्रान्तकरो रोहिण’ क, ‘अये रौहि’ ख,
‘अयं च रौहि’ ग ड, ‘अयं एव च रौहि’ घ, ‘अयं च रोहिण’ ङ. ज, ‘एष प्रियतमा-
स्कन्ध’ झ व. पाठः. २. ‘कर. करी’ छ झ व, ‘कण्ठः करी’ ज. पाठ. ३.
‘क्रमवत्राप्यनवसर.’ क ख ग घ. च छ ज झ. ञ पाठः. ४. ‘णामनुचरी’
क. पाठः. ५. ‘प्रागल्भ्यं’ क ज. झ व पाठ. ६. ‘ति ॥ अयं’ क. पाठः.

(अन्यतो विलोक्य)

अयं तु —

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेध्वामन्द्रमुद्रजित-

श्वासनात् सरसः करोति ध्वनलानावर्जितैः शैवलैः ।

दानन्यानिविषादमूकद्वेषव्यामृद्दीनाननो

नूनं प्राणममावियोगविधुरस्तम्बेरमस्तास्यति ॥ ३३ ॥

आग्यशालीत्यनेन केवलमहमेवाधन्य इति व्यतिरेकेण द्योत्यते । धन्यत्वे हेतुः—
धन्यमतङ्गज इति धन्यः वने मव इति निर्यन्त्रर्णविलम्बितत्वं ख्याप्यते,

“सस्मार वारणयतिः परिमीलिताक्ष-

मिच्छाविहारवनवासमहेत्स्वानाम् ।”

इत्युक्तेः । मतङ्गजः मतङ्गाद्रौ जायत इति योगरूढ्या गजः, ‘सप्तम्यां
जनेर्दः’ (३-२-९७), परिचय आवर्जनं तस्य प्रारम्भमुपक्रमं अभ्यस्यति
आवर्तयति । अभ्यस्यतीत्यनेन कलमत्वान् नवप्रवृत्तसम्भोगत्वमाह । अत्र
हर्षाख्यो भावः, सम्भोगशृङ्गारश्च प्रतीयते । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३२ ॥

तुः पूर्वन्माद्यावृत्तौ ।

नान्तरित्यादि — अन्तः कण्ठकुहरे, अन्तरित्यनेनामर्षादुद्धितत्वं,
प्रमुखाद् बहिः प्रवृत्तिश्च द्योत्यते । वर्तयति प्रवर्तयति । आसन्नं ईषद्वम्भीरं
उद्धर्जितं स्वत उदात्तं गर्जितं आसन्नात् सविधवर्तिन इति सुकरत्वेऽप्यौदा-
सीन्यं प्रकाशयते । आवर्जितैः आहतैः । ‘शैवलो जलशूकः स्याद्’ इति
वैजयन्ती । स्तम्बेरमः गजः, ‘स्तम्बकणयो रमिजणेः’ (३-२-१३) इत्यप्,
‘हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यमिति’ हस्तिन्यमिधेये ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
(६-३-१४) इत्यञ्च् । तास्यति ग्लानो वर्तते ॥ ३३ ॥

१: ‘अन्यतोऽवलोक्य’ ज. न पाठ. २ ‘व’ छ. पाठः. ३. ‘नासन्नाद’
ख. ग. घ. ङ. च. छ ज. झ. ञ. पाठः. ४. ‘जलान्यावर्जितैः’ क. पाठः. ५
‘शौचैः’ छ. पाठ. ६. ‘नल्लोनीनानो’ द. पाठः

अलमनेनायासितेन । एष सानन्दसहचरीसमाकर्ण्यमानमधुर-
गम्भीरकण्ठगर्जितध्वनिरपरो सत्तर्मातङ्गवर्गपालः प्रत्यग्रविकसितकदम्ब-
संवादिमुरभिशीतलामोदबहुलमङ्गलितमांसलकपोलनिष्पन्दर्कदमित-

स्वयमनुभूतविरहवेदनतया तस्य रामानव्यसनस्य दयते — अलमिति
प्रतिषेधे, आयासितेन प्रश्नादिभिः कदर्थितेन । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्'
(वा. २ ३-८) इति तृतीया, अस्यायासो मास भूदित्यर्थः । अन्यतो
विलोक्य सवहुमानमाह — एष इत्यादि । सानन्दया तच्छ्रवणादाह्ला-
दितया सहचर्या समाकर्ण्यमान उत्तम्भितकर्णवालीकं सादरं श्रूयमाणो
मधुरश्चारुरूपत्वाद् गम्भीरो महत्त्वाच्च कण्ठगर्जितध्वनिः कण्ठकुहरे
कुहूकुहूकारेण वर्तमानः । स्तनितशब्दो यस्य अपरः पूर्वस्माद् दुःखिताद-
त्यन्तविलक्षणः मत्तः प्रवृत्तमदः, 'निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः' इत्युक्तक्रमेण
निर्वृत्तत्वात्, मातङ्गवर्गाय गजयूथस्य पालो रक्षिता, गजेन्द्र इत्यर्थः । प्रत्यग्र-
विकसितैः तत्कालप्रफुल्लैः कदम्बकुसुमैः संवादिना सहशीभवनशालेन ।
'विकचकदम्बसंवादिमधुरसौरभभरितभुवन' इति हर्षचरिते । तत्र हेतुः —
सुरभिशीतलामोदबहुलेनेति सुरभिणा प्राणतर्पणेन शीतलेनानुग्रहेणामोदेन
परिमलेन बहलः सान्द्रो यस्तेन सङ्गलितेन सग्यगनवरतं प्रवृत्तेन मांसलेन
घनेन कपोलनिष्पन्देन करटतटश्रुटनक्षरितेन मदजलनिक्षरेण कर्दमितं

१. 'अलमलमनेन' छ पाठः. २ 'नाप्यायासितेन' ज. पाठः. ३.
'तेन । अन्यत. सधरामि । (विलोच्य) एष' क, 'तेन । (सहर्ष) एष' छ, 'तेन ।
(सानन्दं) एष' ज पाठ. ४ 'गम्भीरगर्जित' छ पाठः. ५. 'परोऽपि
मत्त' छ. ज पाठ. ६. 'मातङ्गयूथपाल.' क. छ. झ. ज पाठः
७ 'रुद्धातसुरभि' क. झ ज, 'संवादितसुरभि' च. पाठ. ८. 'मोदबहुलसंवलित'
क. ज, 'मोदमासल' छ पाठ. ९ 'कर्दमकपाय' घ च. छ ट. 'कर्दमिततीर
समुद्भूतकमलिनी' ज, 'कर्दमितकरट समुद्भूत' झ. पाठः.

कपायमुद्दलितकमलिनी^१पण्डविप्रकीर्ण^३कमलकेसरमृणालकन्दलाङ्कुरमनव-
रतप्रवृत्तकमनीयतालताण्डवप्रचलकर्णजर्जरितजलतरङ्गविततनीहारमुत्र-
स्तकुररसारसं सरोज्वगाह्य^{१३} क्रीडति । भवत्वेनगाभाषे । महाभाग नागपते!

पङ्किलीकृतं, कलुषितमित्यर्थः; उद्दलितादुन्मूलिनात् कमलिनीपण्डात् पद्मिनी-
समुदायाद् विप्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि कमलिनीकेसराणि तत्कि-
ञ्चलकानि मृणालानि विसवलयानि कन्दलाः पत्रोद्गमाः अङ्कुराः अतिवालानि
मुकुलानि च यस्मिन्, अनवरतप्रवृत्तेन अविच्छिन्नप्रवृत्तेन कमनीयतालेन
मनोहरशब्दमानलयेन ताण्डवेनोद्धतनृत्तेन प्रचलाभ्यां कर्णाभ्यां जर्जरितेषु
ताडितत्वात् शकलितेषु जलतरङ्गेषु सलिलवीचिषु विततो विस्तृतो नीहारो
हिमानी यस्मिन् । नीहारशब्देन सूक्ष्मशिशिरविमलबहलतया सलिलशीकर-
निकरोऽतिशयोक्त्याध्यवर्सीयते । उत्रस्ताः अतिशयेन भीताः कुरराः सारसाश्च
यस्मिन्नित्येतानि तत्कालविशेषणानि । एवं यथातथेति क्रीडनक्रियाविशे-
षणानि वा ।

‘कौञ्चस्तु कुञ्चोत्क्रोशः कुररो मत्स्यनाशनः’,

‘सारसो मैथुनी कामी’ इति,

‘आधारस्तु तटाकोऽस्त्री कासारः सरसी सरः’

इति वैजयन्ती । अत्रगाह्य प्रविश्य क्रीडति रमते । भवत्विति तस्य
धन्यत्वानुमोदनम् । एनमिति निर्भूततया निश्चितत्वात् प्रश्नाद्यवकाशः

१. ‘खण्ड’ क. ज. झ. ध. पाठः. २. ‘विकीर्ण’ क. छ, ‘प्रकीर्ण’ ज. पाठः.
३. ‘र्णपर्णकमलकेसर’ क. झ. घ, ‘र्णकेसर’ ख. घ. ज. पाठः. ४. ‘लविस-
कन्द’ झ. ब. पाठः. ५. ‘कन्दकोमलाङ्कुर’ क. झ. अ, ‘कन्दाङ्कुर’ ख.
घ. च. ज. पाठः. ६. ‘रमाहरन् अन’ क, ‘राकरमन’ च, ‘रप्रकरमन’
छ, ‘रनिकरमन’ ज झ स पाठः. ७. ‘यकर्णताल’ छ. ज. झ. ग.
पाठः. ८. ‘प्रचलितकर्ण’ ग. प. ड, ९. ‘चलितजर्ज’ छ, ‘चलजर्ज’ झ.
अ पाठः. १०. ‘तलतरलतरङ्ग’ छ. ज. पाठः. ११. ‘झनीहार’ ट पाठ.
१२. ‘हारसमुद्रप्रस्त’ छ. पाठ. १३. ‘विहरति’ क. झ. ज. पाठः. १४.
‘भवत्वेनगाभाषे’ क, ‘भवत्वेतावदाभाषे’ घ, ‘भवत्वाभाषे’ छ झ. पाठः. १५. ‘भाषे ।
नागपते!’ क, ‘भाषे । हा नागपते !’ छ. पाठः.

श्लाघ्ययौवनः खल्वसि । कान्तानुवृत्तिचातुर्यात्तस्ति भवतैः । साप-
वादं नु —

लीलोत्प्लावमृणालकाण्डकैललच्छेदेऽसम्पादिताः

पुष्प्यत्पुष्करगणितस्य पयसो गण्डूषसङ्क्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कानं विरागे पुन-

र्न स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रात्पत्रं धृत् ॥ ३४ ॥

प्रतीयते । आभाषे चादुवचनेरभिमुखीकरोमि, 'समाभाष्यमब्रवीत्', 'कति
समासाद्य तादरं' इत्यादिभ्यः । गद्याभाषः ! भाष्यशालिन्, नागपते ।
गजयूयनाथ, श्लाघ्ययौवनः प्रहृदयन्मत्करणीयतामप्यः । खलुरवधारणे विशि-
ष्टसम्भोगफलत्वात् यौवनस्य, तत्रापि न केवलं पशुचेष्टया प्रवृत्तिः, किन्तु वैद-
ग्ध्यात् सरसत्वापादने(ने)त्याह, कुसुमसत्रमाणा योषितामुपलालनविधेयत्वात् ।
कान्तानुवृत्तिचातुर्यं त्रिधायाः करिण्या अनुवृत्तौ चित्तानुसरणे चातुर्यं चतु-
रस्य विदग्धस्य भावः । तत्र विशेषमाह—सापवादं स्थितिः । तुविशेषे,
अपवादः सूक्ष्मदृष्टेर्वचनीयत्वं, तत्सहितं चातुर्यमित्यर्थः ।

तत्र हेतुमाह— लीलोत्प्लावित्वानि । लीलोत्प्लावितैः विलासेनोन्मू-
लितैः मृणालकाण्डैर्विसदृशैः, 'आभावादवद्धिः कवलैस्तृणानां' इत्यादिवत् ये
कवलाः आसाः, अर्थात् स्वेन तस्याः संपादितास्तेषां छेदेषु चर्वणावसानेषु
पुष्प्यद्विः विकसद्विः, 'पुष्प्यं विकसे' इति धातुः इयन्विकरणी, पुष्करैः
पद्मैर्वाहितस्य परिमलिनस्य पदतो गलरय गण्डूषाः स्वमुखनिवेशिता अंगाः
तेषां मङ्ककान्तयस्तस्या मुखे समर्पणाने ।

'ददौ सरःपद्मजरेणुगन्धिं गजाय गण्डूषजलं करेणुः' ।

इत्युक्तत्वात् । सेक आर्दीकरण मध्याह्नाभगमनाय, शीकरिणा जल-
विन्दुवर्षणशैलेन विहितः अनुष्ठितः । काममित्यवधारणे, एतत्सर्वं
समीचीनमेवेत्यर्थः । वाक्यद्वयेन चातुर्यं समर्थितम् । सापवादत्व-

१. 'आघनीय सत्रभि उ पाठ' २. 'चातुर्यमस्ति' च छ.
'चातुर्यं भवत । किन्तु सापवादः ३ पाठ. ३ 'त । लीलो' क,
'त. । (सापवादं) लीलो' ज पाठ. ४. 'पट' ५ पाठ. ५. 'पुष्प्यत्' क. ख. ज.
स ज, 'पुष्प्य. पुष्कर' च. ट पाठ. ६ 'यत् स्नेहा' ख पाठ.

१. 'सर्पगानि' क स ड. छ ज पाठ. २. 'ददौ रसात् पद्मज' क छ. झ,
पाठ. ३. 'इत्युक्तवत्' क ख. पाठ.

कथमवधीरणा नीरसं व्रजति । हन्त ! मूढ एवास्मि यदस्मिन् वनचरे
वयस्यमकरन्दोचितं व्यवहरामि । हा प्रियवयस्य मकरन्द!—

धिगुच्छ्वसितवैशसं मम यदित्थमकाकिनो

विशेषरमणीयवस्त्वनुभवबाधधाभाविनः ।

मिदानी समर्थयति — विरामे सेकावसाने, पुनःशब्दो व्यावृत्तौ, अन-
रालनालनलिलीपत्रात्पत्रं अकुटिलितदण्डामेति धारणयोग्यत्वमाह,
पद्मिनीदलरूपं छत्रं न धृतं हस्तेन तस्या मूढन्यातपनिवारणाय,
हस्तोऽप्यस्ति, नलिलीपत्रमपि समीपे वर्तते, आतपबाधापि तस्या विद्यते, स्नेहो-
ऽपि तस्यामुद्वेलो भवतः; तथाप्येवं न कृतं इति सहृदयानामपवादितुमवकाशो
दृश्यत इति सुहृद्बुद्ध्या सपरिहासं वचनम् । अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, साप-
वादचातुर्ययोर्वक्त्यर्थतया प्रतिपादनात् ॥ ३४ ॥

कथमित्याश्चर्ये, स्वेन प्रियसुहृत्तया कल्पिते तस्मिन् नीरसत्वस्यानाश-
ङ्कितत्वात् अवधीरणा नीरसं मदुक्तावज्ञया शुष्कं निरस्तस्नेहं व्रजति स्वेच्छ-
यान्यतो गच्छति । ततो निर्विण्ण आह—हन्तेति विषादे । मूढः योग्यायोग्य-
विवेकशून्यः । यद् यस्माद्, अस्मिन्निति मददशादर्धनिमीलितलोचनत्वादिकं
दुर्विलसितशतमभिनयेन निर्दिशति, वनचर इति सज्जनसंसर्गवैन्ध्यत्वं
ध्वनति, वयस्यमकरन्दोचितं सुहृदि मकरन्दे यदुचितं युक्तं तथेत्यर्थः, व्यव-
हरामि आचरामि । तस्मान्मूढ एवास्मीति सम्बन्धः । उन्मत्तोऽपि सन् मत्त-
हस्तिवृत्तान्तेन प्रवृत्तः मकरन्दस्य स्मारित आह—हेति ।

उन्मादकल्माषितस्मृतित्वाद् सन्निहितमेव तं मन्वान आह—धिगुच्छ्व-
सितेत्यादि । उच्छ्वसितवैशसं प्राणसन्धारणरूपं दुःस्वानुभवं, 'शसु हिंसायां'
इत्यस्माद्विपूर्वादचि विशस इति रूपं, स्वार्थे तद्धितः; विशिष्टा हिंसेत्यर्थः ।

‘विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।’

१. 'योऽस्मिन्' क ख घ च. ज. झ ञ. ट पाठः. २. 'वनेचरे' क.
झ पाठः. ३. 'व्याहरामि' छ ज. पाठः. ४. 'हा वयस्य । धिगु' क. पाठः. ५. 'धिगेव
रमणीय' क. ज. झ. च. 'विरोधिरमणीय' छ. पाठः. ६. 'यता त्वदनुभावभावाद्देते ।
त्वया' क. झ. च. पाठः.

१. 'मपहसितुं' क. पाठः. २. 'दुर्विलसितमभि' क. पाठः. ३. 'वर्जितत्वं'
ख. ग. ज. पाठः.

त्वया सह तया न यः न दिवसोऽपि विध्वंसतां

प्रमोहमृगतृष्णिकां विगपरत्र या मानुषे ॥ ३५ ॥

इत्यादिप्रयोगात् 'विगुपयामिषु' (वा० १-४-४८) इत्यादिना विगयोगे द्वितीया । समेति यः स्वप्नेऽपि त्वया क्षणपरिहिनस्तस्य ममेति द्योत्यते । तदित्याक्षिप्यते । यदेकाकिनः युवयोः सार्वचर्यगहि । न इत्थमनेन प्रकारेण युष्मद्विरहदुःखतसतया यद्धृते तदित्यर्थः, मरणमेव व न पुनरीदृशं जीवनमिति भावः । तत्र हेतुः—विशेषरमणीयवस्त्वनुभवाद् अतिशयेन हृदयङ्गमाना वस्तूनां, गिरिसरिदरण्यगोचराणां पदार्थानां पत्यक्षीकरणात्, वृथाभाविनो व्यर्थीभवनशीलाद्धेतोर्युवाभ्या सहानुभवं एव रमणीयानां रमणीयता, अन्यथा प्रत्युत सन्तापकारित्वमेवेति भावः । कालवशाज्जायमाने विरहे कथमुच्छ्वसित जुगुप्स्यत इत्यत्राह नयेति । मकरन्देति सम्बोध्य त्वयेत्युक्तौ तया च सहेत्युक्तिः अङ्गिनो नायि । याः सदानुसन्धीयमानत्वादित्यवगन्तव्यम् । त्वया तया मालत्या च सह यो नानुभूयते स दिवसोऽपि विध्वंसतां अत्यन्ताभावमनुभवतु । अतस्तन्मूलो विरहोऽपि न भविष्यतीति भावः । प्रमोहमृगतृष्णिकां अयं मे सुहृद्, इयं मे प्रियेत्यन्यथाज्ञानरूपां मरीचिकां, मरीचिकात्वारोपणं जलबुद्ध्या विलुभितस्य तृपितस्य मरुधरणिपतितासु मध्याह्नमिहिरमरीचिकावीचिकासु मुधाप्रवृत्तिरिव ममापि वनचरेषु गन्धसिन्धुरादिषु बन्धुबुद्धिबन्धनमिति द्योतयति । अग्नरत्र युष्मद्व्यतिरिक्ते मानुषे मनोः प्रजापतेः स्वायम्भुवस्यापत्यवर्गं, प्राणिजाते इत्यर्थः । 'मनोर्जातावज्यतौ पुक्च' (४-१-१६१) इति पुक्च ।

“तपस्तप्त्वामृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य सष्टारं द्विजसत्तमाः ॥”

इति मनुवचनात् मानुषशब्दः प्राणिमात्रोपलक्षणः, गजादिविरक्तस्योक्तित्वात्, अपरत्र मानुषे या भवति ता प्रमोहमृगतृष्णिकां विगिति सम्बन्धः । अत्र सुहृदतो भावः प्रकाश्यते । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ३५ ॥

१. सह न यस्तया च दिवसो न विध्वंसतां छ ज, 'सह न यस्तया स दिवसोऽपि रु, 'सह न याति योऽत्र दिवसोऽपि स न' छ न पाठ. २. 'प्रमोहमृग' क. ज' स न पाठ. ३. 'रत्र या मानुषे' छ ज, 'रत्र या जायते' छ न, 'रत्र यामो पयम् ॥' छ. पाठ.

सकरन्दः—अये उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कुतश्चिद् व्यञ्जनात् प्रबुद्ध एवास्य सहजस्नेहसंस्कारः । तदसन्निहितमेव मां मन्यते । (पुरतः स्थित्वा) एष पार्श्वचर एव ते स सकरन्दो मन्दभाग्यः ।

माधवः—(समालोक्य) हा ! प्रियवर्य्यं सकरन्द ! सम्भावय परिष्वजस्व माम् । प्रियां तु मालतीं प्रति निराशः संवृत्तोऽस्मि ।

सकरन्दः—(सहर्ष) एष सम्भावयामि जीवितेश्चरम् । (त्रिलोक्य सकरुणं) ह्रीं कष्टम् ! आविर्भूतसत्यरिबद्धोत्कण्ड एव निश्चेतनत्सवृत्तः ।

अये इति हर्षे, उन्मादमोहान्तरेतः उन्मादजनितेन वैचित्त्येन तिरस्कृतः, मां प्रति मामुद्दिश्य, 'प्रतियोगेषु च दृश्यते' इति द्वितीया, कुतश्चिद् कस्माच्चिद्, द्विरदवृत्तान्तादेरित्यर्थः, व्यञ्जनात् व्यज्यतऽनेन प्रकाश्यत इति व्यञ्जनं निमित्तं, तस्माद्धेतोः, प्रबुद्धः उन्मिलितः सहजः स्वाभाविको मनसि स्थितः स्नेहसंस्कारः प्रेमवासना । तत् तस्मात् कारणात् असन्निहितं परोक्षदेशगतं मन्यते अङ्गच्छति, 'उच्छ्वसितवैदासं मन यदित्थमेकाकिनः' इत्याद्युक्तेरिति भावः । पुरतः अग्रतः । एष इति सन्निधि द्योतयति, पार्श्वचरः समीपे वर्तमानः, स यस्त्वयानुसृत्य प्रस्तुतः, मन्दभाग्यः ईदृशीं तव दशां द्रष्टुं स्वल्पपुण्यतयाद्यापि जीवन्तित्यर्थः ।

पुरतः स्थितेत्युक्तेश्च फलमाह—सनातोक्थेति । हेति मुहूर्तादर्शनजनिते विषादे । सम्भावय सम्मानय । सम्माननप्रकारमाह—परिष्वजस्व आलिङ्ग्येति । तुर्व्यावृत्तौ, 'त्वया सह न यस्तया चेति सहगणितयोर्मध्ये त्वमपि तावद्दिष्ट्या दृष्टः । प्रियां मालतीं प्रति तु निराशो निरस्तदर्शनाशः, एतावता कालेन वार्तामात्रस्याप्यश्रवणादिति भावः ।

सहर्षमिति स्वाभिषिक्तस्यैव तेनापि प्रार्थितत्वाद्धर्षसहितम् । सम्भावयामि परिष्वजे इत्यर्थः, जीवितेश्चरमिति प्राणानां स्वामेन, तदन्वयव्यतिरेकानु-

१ 'पि सम्प्रत्यं मा प्रत्यपतिरन् । यतः कुत' क पाठ २. 'व्यञ्जनात्' क. ज. झ. ज. पाठः. ३ 'पुर स्थित्वा' क. छ. ग. घ. झ. च. पाठः. ४ 'ते मक' क. छ. झ. ज. पाठः. ५ 'माध—प्रियं' क. झ. 'मा—(आलोक्य) प्रिय' ख. 'माध—हा प्रिय' छ. ज. न. पाठः. ६ 'स्य सम्भाव' क. छ. ज. न. पाठः. ७. 'श. परिश्रान्तोऽस्मि' क. झ. ग. 'गः एव स' ज. पाठः. ८ स्मि । (इति मूर्च्छति ।) क.—'क ज. न. पाठः. ९ 'नक—एवं सं' क. 'नक—एषोऽहं' ज. पाठः. १०. '(सानन्डं)' छ. पाठः. ११. 'हा कष्टम्' कथनाविर्भूतं ख. ग. घ. छ. 'कथमाविर्भूतं' छ. 'कष्टम् ! कथनाविर्भूतं' ज. पाठः.

तत्कृतमिदानीमाशाव्यसनेन । सर्वथा नास्ति मे वयस्य युक्तः
परिच्छेदः । हा वयस्य !

यैन् स्नेहसञ्ज्वरवता हृदयेन नित्य-

मावद्वेषेपथु विनापि निमित्तयोगात् ।

त्वय्यापदो गणयता रवचमन्वभावि

तत्सर्वमेकपद एव मनः प्रगान्तम् ॥ ३६ ॥

विधानाज्जीवितस्य । सकलं गगोकम् । आविर्भूतमत्परिष्वङ्गात्कण्ठः प्रका-
शिता ससम्भ्रमभुजम् । तत् इदानीमन्यस्यां दशाया दृष्टायां, आशाव्यसनेन
प्रियवयस्यः कालेन स्थिरचित्तो भाविष्यतीत्यनिधानेन)रूपेण निबन्धनेन तु स्ने-
हः । तत्र हेतुः—सर्वथा सर्वेण प्रकारेण, मालत्या अदर्शनादस्य दशया कालस्यो-
द्दीपनतयेत्येवमादिभिः समस्तैः प्रकारैः, नास्ति न जीविष्यतीति 'वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा' (३-३-१३१) इति लङ् । युक्तः, उपपन्नः, परिच्छेदः
निर्णयः ।

तदभाव निर्णयः परिदेवयते—यत् स्नेहेत्यादि । स्नेहसञ्ज्वरवता
स्नेहावेगसारादुःखजनितत्वात् महारोगेण नित्ययुक्तं यत् तेन, नित्ययोगे मनुष्य-
हृदयेन मनसा आवद्वेषेपथु समन्तात् संश्लिष्टकम्पं यथा निमित्तयोगात्
कारणसम्बन्धाद्विनापि सुगक्षिततया प्रभुत्वाच्च सम्भावनीयव्यसनहेतुविरहेऽपी-
त्यर्थः । 'पृथग्विने' (२-३-३२) त्यादिना पञ्चमो । त्वय्यधिकरणे, आपदो
व्यसनानि, बहुवचनेन शङ्काया वैविध्याच्छङ्कनीयानामापदागपि वैचित्र्यं प्रका-
शयति, शङ्कमानेन स्वयं प्रकृत्या स्वेन वा अन्वभावि एतावन्तं कालं अनु-
भूतं तच्छङ्काजनितदुःखं सर्वं कृत्वा एवपदे एकस्मिन् पदन्यासे एकपदन्यास
इत्यर्थः । प्रगान्तं प्रकर्षेण समाप्तं, शङ्कितस्य प्राप्तौ शङ्कमानावस्थादुःखस्य

१ 'किमिदानी' क, 'किमिदानीमाशाव्यसनेन' ख, 'किमिदानीमाशा-
व्यसनेन' च पाठ २ 'दानीमाशाव्यसने' छ, 'दानी जीविताया' ज घ, 'दानीमाशानि-
बन्धनेन' ट पाठ ३ सर्वथा मे नाम्ने वयस्य नि युक्तः परिच्छेदः क. ग. ह. ज,
'सर्वथा नास्ति मे' च पाठ ४ मे जीविष्यतीति इति युक्तः परिच्छेदः ट., 'मे प्रियवयस्य
इति युक्तः परिच्छेदः छ. ज पाठ ५ तत् वेदः क. पाठ. ६. 'त्वय्यापदो' झ. च
पाठ ७ 'भयमन्वभावि' क. ल. घ. च. ज. झ. ञ. पाठः ८. 'प्रगट्' ज. पाठः

१ 'वाने रूपेण' ख. ग. ह. ज. घ. ञ. ट. २ 'पदविन्यासे' क. पाठः.
३ 'मानदुःखस्य' ग. पाठः

सखे! वरं तं एवातिक्रान्ता सुहूर्ताः, तथाविधमपि भवन्तं येषु
चेतयमानमनुभूतत्वात् । इदानीं तु मम—

भारः कायो जीवितं वज्रकीलैः ।

काष्ठाः शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि ।

अत्रस्थानं सिद्धमेव, यथा झङ्गिति पटु रटति जलधरपटले स्फुटमशनिः शनैर्मम
शिरसि पतिष्यतीति शङ्कमानस्य पतिते तस्मिंस्तद्दुःखानुभूतिरेवेति भावः । 'बहु-
दुःखो निर्दुःखः' इति लोकावादं चानुत्तमघटे । अत्रावेगो ध्वन्यते । अतिश-
योक्तिः लङ्कारः ॥ ३६ ॥

वरं ईषत्प्रियम्, 'दैवाद् वृते वर' श्रेष्ठे वरं क्लीबे मनाविप्रये' इत्यमरः,
अतिक्रान्ताः अपनीताः, सुहूर्ताः

'अष्टादश निमेषा स्युः काष्ठा त्रिंशत् तु ताः कलाः ।

तास्तु त्रिंशत् क्षणान्ते तु सुहूर्तो द्वादशाक्षियात् ॥'

इति लक्षितावयवरूपाः कालांशाः, येषु सुहूर्तेषु तथाविधमुन्मादेन पशुवद-
यथातथं चेष्टमानं, अपिर्विरोधे, तथाविधस्यापि वस्तुतोऽसम्भत्वात्, चेतयमानं
जानानं, विशेषविज्ञानाभावे विज्ञानसामान्यस्य पशुवद्विद्यमानत्वात् काष्ठलोष्टसदृ-
शावस्थातो वरमित्युक्तिः, 'चिती संज्ञाने' इति धातुः, अनुभूतत्वात् प्रत्यक्षी-
कृतत्वात् । इदानीमस्मिन् काले, तुर्विगेवे ।

भारः काय इत्यादि—भारः दुर्बलस्य दुर्बलं वस्तु कायः शरीरं, जी-
वितं प्राणाः वज्रकीलः वज्राख्यरत्नकृतः कीलोऽणिः, तस्य लोहाद्यभेद्यतया वज्र-
ग्रहणं, 'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरित्यादिवद् अतिदृढमन्तःशल्यमित्यर्थः । काष्ठा
दिशः शून्याः सर्वबन्धुराहित्येन निर्जनवनतुल्याः; [इन्द्रियाणि] निष्फलानि
शोभनरूपमधुरशब्दादिदर्शनश्रवणाभावात्; श्रान्तालोकः अस्तमितप्रकाशः,
सर्वतः सर्वत्र जीवलोकः । अत्र कायो भार इत्यादिवाक्यैः क्रमात् तत्कार्यकरण-
प्रवृत्तेरेव देहधारणप्रयोजनत्वं सर्वजनप्रेष्ठानां तत्सन्निधावेव सुखावहत्वं, तस्यैव

१ 'अथवा वरं' ज. पाठ २. 'तावन् एव' क पाठः. ३. 'मनु-
भूतवानस्मि । इदानीं' क म. ग. ह. छ. ज. झ. न. ट. पाठः. ४. 'तु भारः'
क झ. म. पाठः. ५. 'कीलं' छ. ज. झ. न. पाठः

१ 'अवसानं' क पाठः. २. 'इत्यमरः, लील' न पाठः. ३. 'लक्षिताद्वयरूपा'
छ. ट. ह. ज. झ. पाठः. ४. 'पञ्जरैरिति' छ. ग. पाठः. ५. 'वृत्तेरपि देह' ज. पाठः

कष्टः कालो नः पति त्वत्प्रयागे

राज्यालोः १. २. जीवलोः ॥ ३७ ॥

(विचिन्त्य) त. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

समस्तबन्धुताकार्यकरणत्व, तस्यैव सर्वेन्द्रियाह्लादकत्व, तस्यैव सर्वकलाशोभनत्व, तस्यैव शाकमोहादिसकलतमोनिरासकत्व च प्रकाश्यते । अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्चालङ्कारः ॥ ३७ ॥

यस्मादयमन्त्योच्छ्वासो वर्तते तस्मात् माधवास्तम्यसाक्षिणा माधवस्य निधने साक्षिणा साक्षाद्द्रष्टा मया भावेतव्यं भाव्यमिति प्रकारः । अतोऽस्मात्पराद्धेतोः चिन्तु आवाप्ति तर्था किं नम जीवनमित्यर्थः । तर्हि कथं द्रियतामित्यत्राह— तत् यस्तत् साक्षिणस्तस्य तस्मादस्मात्समीपवर्तिनो गिरिशिखराद् बृहद्द्रोणीशैलशृङ्गं त पाटलावती नाम तत्रत्यां नदी निपत्य आप्लुत्येत्यनेन पतनक्रियाया अपाटानभूतस्य गिरिशिखरस्य कर्मभूतायाश्च नद्या पावनत्वाद् भृगुपतनस्य च पुण्यतनूत्तनाद्भुतमरणत्वं प्रतिपाद्यते,

‘एवं गोब्राह्मणार्थं वा दानार्थं वा त्यजेत् तनुम् ।

सोऽपि पुण्यमवाप्नोति अ नृशस्त्रपेक्षया ॥

ख्याते पुण्यतेः । तीर्थे निमज्जेत् स्मृतं स्मरन् ।

सोऽपि पुण्यकृतान् लोकान् सपदि प्रतिपद्यते ॥’

इति दिश्वेश्वरवचनात्. ‘कृत्वा पुनर् पातमुच्चैर्भृगुभ्यः’ इत्यादिमाघोक्तेश्च, माधवाग्रेसरो माधवस्य परसिद्धप्यस्मिन्नैव लोके मार्गदर्शको भवामीत्यर्थः । किञ्चित् परिक्रम्य स्वल्पदेश गत्वा स्नेहपात्रेण पुनर्निवृत्य परिवृत्य ।

१. ‘लोकः ॥ तत्’ क. पाठः. २. ‘तु माध’ ग. छ. ज. पाठः. ३. ‘णा भवि’ रा. ग. घ. ट. च. ज. पाठः. ४. ‘मिति जीवामि’ क. झ. ञ. पाठः. ५. मि । भवत्वमुष्मादेव गिरि’ क. ‘मि नदन्त्स्माद् गिरि’ झ. ग. पाठः. ६. ‘वत्या निपत्य’ क. ज. झ. च. पाठः. ७. ‘साधवस्य नरगाग्रेसरो’ क. घ. च. छ. ज. झ. ज. पाठः. ८. मि । (नदी) ग. ट. ज. पाठः. ९. ‘पतिता’ छ. ज. पाठः. १०. ‘आलोक्य’ क. पाठः.

१. ‘इति चन्द्रवचनात्’ क. छ. ग. झ. पाठः.

तदेतदसितोत्पलद्युति शरीरमस्मिन्नभू-

न्ममातिदृढपीडितैरपि न वृप्तिरालिङ्गनैः ।

यदुल्लसितविस्मयादतनु पीतवत्यः पुरा

नवपण्ययिभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥ ३८ ॥

आश्चर्यं ! एकस्यां तनाञ्चरमे वयस्स्येतावतो गुणसमाहारस्य सन्नि-
वेशः कथमियाभूत् । वयस्य माधव !

तदित्यादि—तत् तथा पूर्वमनुभूतं एतत् इदानीं निश्चेतनतया धरणि-
पांसुषु पतितमिति भावः, असितोत्पलद्युति नीलेन्दीवरप्रमम् । अनुभवप्रकार-
मेवाह—अस्मिन् शरीरे अभूदिति तथाभावस्य भूतत्वोक्तिः । अतिदृढपीडि-
तैः अज्ञान्यनुप्राशाद्विरिवाङ्गैश्चिरकालं कृतविमर्दनैरित्यर्थः, मम न वृप्तिः
सन्तोषः, अमृतावगाहस्येव तत्स्पर्शस्य निरतिशयनिर्वृतिजनकत्वात् । अथ लोको-
त्तरसौन्दर्यसौभाग्यास्पदत्वमाह—उल्लसितविस्मयात् अदृष्टपूर्वलोवण्यादिदर्श-
नजनिताया आश्चर्यबुद्धेर्हेतोः, अतनु अनल्पमिति क्रियाविशेषणं, अतृप्तेः नव-
त्वोक्तिः प्रणयस्य दुर्वारत्वख्यापनार्थं नूतनप्रेमजनितैः विलोसैराकुला विविध-
भङ्गितरङ्गिताः मालत्याः दृष्टयः विलोकनप्रकाराः यच्छरीरं पीतवत्यः
आग्रहात् कवलितवत्यः । अत्र मकरन्दस्य सुहृद्विषयो भावो नायिकाया
औत्सुक्यारूप्यश्च व्यज्यते । प्रेयोऽलङ्कारः, सादृश्यव्यतिगित्तिनिमित्तोत्थापित-
त्वात् स्मृतेः, 'अहो कोपेऽपि कान्तं मुखं' इत्यादिवत् तस्य लोकोत्तरसुकृत-
शालित्वं चमत्करोति ॥ ३८ ॥

एकस्यां तनौ एकस्मिन् शरीरे इत्यनेन ,

१. ममापि दृढपी' छ. ज पाठः २. 'पीडनै क ज झ. ज पाठः
३. 'विस्मया वत निपीत' क. झ. य, 'विभ्रमं मधुनिपीत' छ, 'विभ्रमा वत
निपीत' ज. पाठः ४. 'आश्चर्यमेतत्' ग छ, 'आश्चर्यमाश्चर्यम्' छ, 'हन्त भोः !
एक' ज पाठः ५. 'एतस्या' झ. ज. पाठः. ६. 'स्याचरमे' क. पाठः. ७.
'तनावेतावतो' ग. छ. ज. पाठः. ८. 'सि तावतो' क. झ. य, पाठः. ९. 'सख माधव'
क. ग. छ. ज. झ. य पाठः.

१. 'शरीरेणाभूदिति' द. छ. झ. पाठः. २. 'तथाभूतस्य' क. ख. पाठः.
३. 'नुविगाद्वि' छ. पाठः. ४. 'अवण्यदर्शन' छ. छ. पाठः.

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमञ्जो यातश्च राहोर्मुख
सञ्जातश्च घनावनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना
त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वर्षम् ॥ ३९

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां

पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तेः ।'

इति न्यायात् क्वचित् कस्याचिदेव गुणस्य सद्भाव इति भावः ।
एतावत इत्यनुमवाभितयनाभिजात्यसौन्दर्यसौजन्यवैदग्ध्यसोभाग्यैश्वर्यादीनां
प्रकाशनं, गुणसमाहारस्य गुणानां सदायस्य सन्निवेशः सम्यग्निधानं कथ-
मिवाभूत् केन प्रकारेणासीत् । किंनान्नस्तपस इदं फलं तदस्माभिरपि यत्न-
तोऽन्वेप्यमिति भावः ।

अथ तादृशस्य गुणराशे सहृदयशल्यमकाण्ड एव जीवितस्वण्डनमा-
शङ्क्य शोचति—आपूर्णेत्यादि । आपूर्णः समग्रः कलाभिः भागैः, अर्थात्
पञ्चदशभिः, क्षयवृद्धिरहिता सर्वावारभूता षोडशी कला इन्दुः अमलः
तुहिनजलधराद्यावारकरहितः यातः प्राप्त राहोर्विधुन्तुदस्य । सञ्जातः निवृत्तः ।
'घनावनो मत्तगजे वासवे वर्षकाम्बुदे ।' इति वज्रयन्ती, कुवलयदलनीलेन
गगनतलव्यापिना वपुषा तटिदिन्द्रचापनाण्डितो महावर्षोन्मुखः संवृत्त इत्यर्थः ।
जलधरः मेघमात्रं शीर्णः आलमलीतूलवदितस्ततः शकलीकृत्य विक्षेप्तः, जवात्
चण्डवेगतया, 'स्यादवन्ध्य फलेग्रहिः' इत्यनरः, फलानि गृह्णाति सदा फलतीति
'फलेग्रहिरात्मन्धरिश्च' (१-२-२६) इति निपातनादिनृप्रत्ययः एतत् च, द्रुमवरः
सहकारादिवृक्षश्रेष्ठः । 'द्वदायौ वनारण्यगद्दी' इत्यमरः, वनवहिना जगतो
लोक्षस्य लोकवर्तिना जनानां चूडामणितां शिरोभूषणरत्नत्वमिति लक्षणया
शिरसा वाद्यत्वमिति सिद्धयति, गतः प्राप्तः, सहजानां सांस्कारिकाणां च गुणानां
कालवशात् कमलानामिव दिवसमुखादभिव्यक्तपरिमलत्वोपपत्तेः, मृत्योरन्तकस्य
व्रथमायत्ततां, न तु मृत्युमित्यनेनाद्यावतानङ्गलोक्तिपरिहारः । अत्रोपमानत्रयेण
सकलजगन्नयनाहादकत्वं स्वत एव परोपकारपरत्वं सरसजनश्लाघ्योपकाररमणी-
यत्वं च प्रकाश्यते । प्रतिवस्तूपनालङ्कारः, सामान्यवर्मस्यैकस्यैव प्रकारयेदेन

१. 'दलाघरेन्दु' ख पाठ. २. 'प्राप्ताऽभि मूलो' क पाठः. ३.
'मूलो पदम्' च पाठ. ४. 'सम् ॥ (विचिन्त्य) तत्' क पाठ.

१. 'सामान्याविशेषा' ड. पाठ.

तत् परिष्वजे तादृदेवंगतमपि प्रियवयस्यम् । अर्थितश्चानेन सम्प्रत्येवायमर्थः ।

(परिष्वज्य)

हा प्रियवयस्य ! विमलविद्यानिधे ! गुणगुरो ! हा मालतीस्वयंग्राह-
जीवितेश्वर ! हा कामन्दकी^१मकरन्दानन्दचन्द्र माधव ! अयमत्र^२ जन्मन्य-
पश्चिमः पश्चिमा^३स्थां प्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । सखे ! सम्प्रति^४
मकरन्दो मुहूर्तमपि जीवतीति मैवं^५ मंस्थाः । कुतः—

प्रतिवाक्यमवस्थानात् । चकाराभ्यां च प्रतिवाक्यं क्रियायौगपद्यप्रतिपादनादेका-
धिकरणविषयः समुच्चयालङ्कारोऽप्यत्रानुसन्धेयः ॥ १९ ॥

तन्मृत्युवशनाज्या दुर्दुर्लभपरिष्वङ्गत्वात् , परिष्वजे आलिङ्गामि-
तावदिति अयमेव परमो लाभ इत्यर्थः , एवंगतं इत्थंभूतावस्थं अर्थितः
याचितः अनेन माधवेन अयमर्थः परिष्वङ्गरूपः पदार्थः प्रयोजनं वा । हा
प्रियवयस्य ! मकरन्द सम्भाव्य 'परिष्वजस्व मा'मित्यनन्तरमेवोक्तत्वात् । परिष्व-
ज्येदानीमपि निस्संशतया तदभावं निश्चित्य परिदेवयते—विमलविद्यानिधे ।
संशयविपर्ययासरहितज्ञाननिधानस्थलभूत गुणगुरो गुणोर्विनयमाधुर्यादिभिरलविष्ट
अथवा गुणेषु लोकस्याचार्यभूत, परैरपि स्पृहणीयगुणेत्यर्थः । मालत्या स्वयं-
ग्राहेण स्वयंवरणेन सम्पादितप्राणनाथ ! कामन्दक्या मकरन्दस्य च विशेषा-
दानन्दे चन्द्रः । अत्र अस्मिन् जन्मनि जनेन अपश्चिमः अत्मात् पश्चिमः

१. 'मपि वयस्यम् ।' क. झ. पाठः २. 'हा वयस्य' क. ग. ङ. ड. ज. झ.
म. पाठः ३. 'विमलकलानिधे' ज. पाठः ४. 'श्वर । हा सौन्दर्यविनिर्जिनरतिरमण-
च्छाय ।' हा कामिनीहृदयमन्मथ ! हा बान्धवपयोनिधिशरच्चन्द्र । हा कामन्दकी' क. पाठः
५. 'मकरन्दयोरानन्द' छ. पाठः ६. 'नन्दनमुखचन्द्र' क. झ. ज. 'नन्दमुखचन्द्र' छ.
'नन्दजनक माधव ! अयं ज. 'ननचन्द्र' ट. पाठः. ७. 'अयं ते पश्चिमा' छ. पाठः.
८. 'मत्र ते जन्म' ज. झ. म. पाठः ९. 'वस्थां प्रापितो' क. 'वस्थप्रार्थितो'
छ. ज. झ. म. पाठः. १०. 'प्रयितस्ते मक' ग. छ. पाठः. ११. 'स एष मक'
क. पाठः. १२. 'मैवं मंस्थाः'—क. ग. ङ. च. पाठः. १३. 'स्था. । आ जन्मन'
क. झ. म. पाठः.

१. 'न्तरोष्णत्वात्' क. पाठः. २. 'वरणे' ख. ग. छ. झ. पाठः.

आ जन्मनः सहनिवासितया ययैव

मातुः पयोधरपयोऽपि सपं निर्णीय ।

त्वं पुण्डरीकमुख ! बन्धुतया निरस्त-

मेको निवापसालिलं विवसीत्ययुक्तम् ॥ ४० ॥

पश्चाद्भावी न विद्यते परिष्वङ्गः स्वस्यैव पश्चिमत्वादिति भावः । पश्चिमा-
वस्थां प्रार्थितः पश्चिमस्यामन्त्यायां दशायां त्वयैव नाथिनः । अत्र 'जन्मन्यप-
श्चिमः' इत्युक्तेर्जन्मान्तरे त्ववश्यं भविष्यतीति द्योतितम् । तत् कथमित्याशङ्क्य
आह—सम्प्रति त्वयि परैष्यति मा मंस्थाः मा विदांकुरु । 'मैनु अवबोधने'
इत्यस्माच्छ्रुत्वा माडयोगे मध्यमैकवचनस्य रूपमिदम् । एवकारः संशयनिवृत्त्यर्थः ।
अवधारणमुपपत्त्या समर्थयति—कुतः कस्माद्धेतोरिति चेत् अस्मादित्यर्थः ।

आ जन्मन इत्यादि—जन्मनः प्रभृति सहनिवासितया अपृथक्-
सञ्चरणतया, एवकारो भिन्नक्रमः, मया सपं सहैव मातुस्त्वज्जनन्याः पयोधरपयः
स्तनक्षीरं, अपिशब्देनान्येषां भोग्यानां साधारण्ये कैमुतिकन्यायोऽवतार्यते, पयः
पुरा पीत्वा; पुण्डरीकमुखं विकसितकमलवत् प्रसन्नमुखेत्यनेन यथा यथा मया
हठात्कारेण भोग्यवस्तुजातं गृह्यते तथा तथा त्वं ग्रहण्यसि । अतस्तादृशं तव
मुखमपश्यतो मे कथं जीवनं भवत्विति द्योतयति । बन्धुतया पित्रादिसमूहेन
'भ्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत्' (४-२-३३) इति समूहार्थे तत् प्रत्ययः ।
निरस्तं शोकनिघ्नतया शाल्कार्थलङ्घनभयादबुद्धिपूर्वं क्षिप्तं अकालप्रवृत्ततयानौचि-
त्यात् ,

'न च स वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वत ।'

इति रामायणोक्तेः । एकः मया रहितः निवापः, 'निवापः पितृतर्पणं' इत्य-
मरः, तर्पणोदकं, अर्थात् परलोकोपनतमित्यर्थः, पित्रसि इदानीं पास्यसि, वर्त-
मानसामीप्ये लट्, इतिः प्रकारे अयुक्तं अयं प्रकारोऽनभ्यासादनुपपन्न इत्यर्थः ।
अत्रार्थापत्तिः काव्यलिङ्गं चालङ्कारः ॥ ४० ॥

१. 'निवासितया' क पाठः. २. 'निवार्य' छ पाठः. ३. 'निसृष्टमेको' छ.
पाठः.

१. 'परैष्यति' क. ख. ग पाठः. २. 'मन ज्ञाने इत्य' ख. ग पाठः. ३.
'पितृजनं निवापः स्याच्छ्रुत्वा' इत्यमरः' ख. पाठः. ४. 'वरदानसामर्थ्य' छ छ. ज पाठः.

(सकरुणं विमुच्य) इमधस्तात् पाटलावती । भगवत्यापगे !

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव सम्भवः

भूयाद्देष्टुं भूयोऽपि भूयासमनुसञ्चरः ॥ ४१ ॥

(इति पतितुमिच्छति ।)

विमुच्य माधवं विमृज्य । अधस्तात् अधोदेशे इत्यनेन गिरिशिखरा-
रूढत्वं सिद्धयति । महानद्याः सङ्कल्पितवरदानसामर्थ्यात्तामभिमुखीकृत्य स्वामि-
मन्माशास्ते—भगवति समभैश्वर्यादिगुणविशिष्टे आपगे हे नदि ।

प्रियस्येत्यादि—‘इष्टस्य यत्र यस्मिन् देशे सम्भवो जन्म, एतद्
देहावसान इत्यर्थात् ,

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।’

इति भगवद्वचनात् ,

‘नैतदस्ति महाभागे जरामृत्युनिवर्तकम् ।

सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र सुव्रते ॥”

इति मोक्षेश्वरवचनात्, मोक्षस्य च ‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति’. ‘नान्यः
पन्था अयनाय विद्यते’ इति ,

‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।’

इति श्रुतिस्मृतिशतैर्जनैकसाध्यत्पनिर्णयात्तत्त्वज्ञानमन्तरेण शरीरं त्यजतः सर्वथा
शरीरान्तरपरिग्रहं निश्चित्य सम्भव इत्युक्तिः । तत्रैव ममापीत्यपिः अत्राप्या-
सञ्जनीयः, तस्मिन्नेव देशे ममापि सम्भवो भूयात् । एवकोणे कर्मवैचित्र्य-
वशात् स यदि नरके सम्भवेत् स एव मे स्वर्ग इति द्योत्यते ! भूयोऽपि
तस्मिन्नपि जन्मनि अनुसञ्चरः अनु पश्चात् सञ्चरति तत्साहचर्यमनुभवतीत्यनु-
सञ्चरः, आशिषि लिङ् । अत्रौत्सुक्यं भावो व्यज्यते आशीरलङ्कारः ॥ ४१ ॥

इतिस्ममासौ, पतितुं गिरिशिखरादधोदेशवर्तिनीं नदीपास्कन्दितुं
इच्छति परिहरवन्धादि करोतीत्यर्थः ।

(प्रविश्य सहसा)

सौदामिनी— (वारयित्वा) वत्सै वत्स ! कृतं साहसेन ।

मकरन्दः — अथ कासि ? किमर्थं त्वयाहं प्रतिषिद्धः ?

सौदामिनी — अपि त्वं मायुष्मान् मकरन्दः ?

सहसा अचिन्तितमेवेति तस्या अनुग्रहेऽभियोगं व्यञ्जयति । सौदामिनी प्रकृता योगिनी । वारयित्वा अग्रहस्तेन गृहीत्वा निषिद्धय ।

वत्सेति पुत्रस्नेहं सूचयन्ती मातृवत्स्वस्यालङ्घ्यवचनत्वं व्यनक्ति । कृतमलं साहसेन अविचारितकारितया । प्रकृत्यादि तृतीया ।

अथशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मया साहसं क्रियतां मा वा , त्वं तु कासि अस्माकं कामन्दकीवद् गुरुभूता कचिदेतावन्तं कालमज्ञाता स्थिता, अथवा मातापितृसम्बन्धिनी लिङ्गिनीत्वमवलम्बस इत्यर्थः । किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय प्रतिषिद्धः साहसाद्वारितः । किंशब्दः क्षेपे । मालतीवृत्तान्तपरिज्ञानसुखमन्तरेण माधवो न जीविष्यति । तस्मिन् न जीवति नाहं जीविष्यामि । अतो विशल्यकर्णी मालतीप्रवृत्तिं विना किमनेन वारणस्नानदेशीयेन निवारण-यसने-नेति भावः ।

अथ तदभिप्रायानुगुणं मुमुक्षुरुत्तरं विवक्षुर्मालतीकथितैर्लक्षणैरनुमितमपि प्रश्नतस्तन्निर्णिनीषु पृच्छति— अपिः प्रश्ने, त्वमिति प्रतीतमात्रस्य परामर्शः, आयुष्मान् मकरन्दः माधवप्रियसुहृत्तया माननीयत्वेन मालत्या निर्दिष्टो मकरन्दनामा किमसीत्यर्थः ।

१ 'श्य) सौदा' छ पाठः. २ 'मकरन्दं वार' छ. पाठः. ३. 'त्स ! अलं साह' क, 'वत्स ! कृतं' छ ज झ. व पाठः. ४. 'मक— (विलोक्य) अ' क. ग छ ज झ. व, 'मक— (विलोक्य) कासि' छ पाठः. ५ 'अम्ब कासि' क ज, 'अयि कानि' झ व पाठः. ६. 'किमहं वयः प्र' क झ. व पाठः. ७. 'त्वया प्रतिषिद्ध' घ पाठः. ८. 'प्रतिहत.' क. पाठः. ९. 'सौदा—आयुष्मान् ! किं त्वं मकरन्द' क घ ज झ. घ. ग, 'सौदा— किं त्वं मकरन्द आयुष्मान् ?' च पाठः. १०. 'त्वं मक' छ पाठः.

१ 'त्वा हस्ते गृहीत्वा' क. ड झ, 'त्वा अग्रहस्ते गृहीत्वा' ग. छ. पाठः.
२ 'मुमुक्षुर्मालती' क ग छ पाठः.

मकरन्दः — मुञ्च । स एवास्मि मन्दभाग्यः ।

सौदामिनी — वत्स! योगिन्यस्मि, मालत्यभिज्ञानं च धारयामि ।

(इति बकुलमालां दर्शयति ।)

मैकरन्दः — (सोच्छ्वासं) अपि जीवति मालती ?

सौदामिनी — अथ किं? वत्स! किमत्याहितं माधवस्य? यदनिष्टं व्यवसितोऽसि इत्युत्कम्पितास्मि ।

पुनरपि साहसे वर्तमान आह — मुञ्च, हस्तरोधमित्यर्थात् । स मकरन्दः, मन्दभाग्यः क्षीणपुण्य इति सुहृद्भ्यसनसाक्षित्वनिस्सहतामात्मनः सूचयति ।

तन्नामनिर्णयेनोत्तरमाह — योगिनीति मन्त्रौषधादिसाधनसिद्धि-प्रभावतया श्रद्धेयवचनत्वं स्वस्याः प्रकाशयति; 'कासी'ति प्रश्नस्य उत्तरं चेदम् । मालत्यभिज्ञानं मालत्या स्वजीवनप्रत्ययाय दत्तं चिह्नं, 'अङ्गं चिह्नमभिज्ञानम्' इति वैजयन्ती । मालत्यभिज्ञानमित्युक्त्या स्वस्या साहसकरणात् मित्रादिभ्यो भयेन पितृगृहगमनस्योपशङ्क्यत्वात् स्वादर्शनेऽसौ किं करोति क वर्तते इति प्रियतमवृत्तान्तस्यापरिज्ञानाच्च सर्वस्यास्य वृत्तान्तस्यावगमाय योगिनीं प्रथमं प्रेषितवती मालती तथा सह स्वयं नागतवतीति गम्यते, अन्यथा कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । धारयामि हस्तेन वहामि, न तु यत्किञ्चिद्ब्रूयामीति निस्संशयत्वमाह । अनेन किमर्थं'मित्याक्षेपगर्भस्य प्रतिक्षेपः प्रश्नस्य कृतः ।

बकुलमालादर्शनेऽप्यसन्तुष्टः पृच्छति, तस्य जीवनमरणसाधारणत्वात् । अपिः प्रश्ने, जीवति प्राणान् धारयतीति प्रश्नः, प्रथममत्यन्तासम्भावितस्य जीवितस्य निर्णये विशेषप्रश्नस्य पश्चादपि सुकरत्वात् ।

अथ किं तथैवेत्यर्थः । स्वानुग्रहस्यानवकाशत्वापातमाशङ्क्य विषण्णा आह — अत्याहितम् अतिशयितं दुःखम् । अनिष्टमप्रियं प्राणपरित्यागमित्यर्थः ।

१. 'मालतीप्रत्यभिज्ञानं' ज. पाठः. २. 'चावधार' क. पाठः. ३. 'मक — अपि' ग. पाठः. ४. 'सं सकृदङ्गं' क. ज. झ. न, 'स सकृदङ्गं च' छ. पाठः. ५. 'अपि जीवति' क, 'आर्थे ! अपि जीवति' झ. च. पाठः. ६. 'किं? अपि च वत्स' झ. न. पाठः. ७. 'एवं कर्तुं व्यर्थ' न. पाठः. ८. 'सि? अथ माधवः क. ? मक —' क. पाठः. ९. 'इत्याकम्पितास्मि' ख. च. छ. ज. झ. न. पाठः.

मकरन्दः — आर्ये ! प्रसुग्धमेव तं वैराग्यात् परित्यज्यागतेः ।
तदेहि तूर्णं सम्भावयावः ।

(त्वैरिततरं परिक्रामतः ।)

मकरन्दः — दिष्ट्या पुनःप्रत्यापन्नचेतनो वयस्यः ।

सौदामिनी — (विलोक्य) संवदत्युभयोर्मालतीनिवेदितशरी-
राकारः ।

सर्वभ्यापि प्राणेभ्य इष्टतमाभावात् । व्यवसितः कर्तुं निश्चितवान् । कर्तरि
निष्ठा । उत्कम्पिता भीत्या तरलहृदया अनिष्टमध्यवसितोऽसि यत् तत्किम-
त्याहितं माधवरयेत्युत्कम्पितासीत्यन्वयः । तदत्याहितमन्तरेण त्वदनिष्टाध्य-
वसायस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

प्रसुग्धः मूर्च्छितः । एवेत्यनेन निश्वासशेष एव तस्मिन् पूर्वमेव स्वस्य
मरणोद्योगः प्रकाश्यते । वैराग्यात् शरीरादिष्वनित्यतादर्शनेन निर्वेदाद्
आगतः, इमं देशमिति शेषः । तूर्णं शीघ्रं सम्भावयावः समाश्वासयावः ।

दिष्ट्या अस्माकं भाग्यवशात्, प्रत्यापन्नचेतनः,

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्समिपिपञ्जसिचेतनाः ।

इत्यमरः, स्वरूपात् प्रच्युता पुनस्तत्प्राप्ता चेतना ज्ञानं यस्य ।

संवदति न व्यभिचरति, उभयोर्माधवमकरन्दयोः मालतीनिवेदितः
मालत्या वर्णादिलक्षणैव्युत्पादितः शरीराकारो देहस्य संस्थानविशेषः ।

१. 'मक' — तमहं प्रसुग्ध' ग. ड. पाठः. २. 'आर्ये । तमहं प्र' क. ख. छ.
ज झ ञ. पाठः ३. 'व वैरा' क ग छ. ज. झ. ञ. पाठः. ४. 'त' ।
सौदा — तदेहि' क. ग. ड. छ. पाठः. ५. 'त्वैरितं परि' क. ख. घ. ङ. ज. झ.
म. पाठः ६. 'मक' — (विलोक्य) दिष्ट्या' ग. ड. छ. पाठः. ७. 'दिष्ट्या
प्रतिपन्न' छ. 'दिष्ट्या प्रत्यापन्न' ज. पाठः ८. 'प्रत्यापन्न' घ. पाठः.
'सौदा — संव' ग. ङ. पाठः. १०. 'वदत्यनयोः' छ. पाठः.

*माधवः — (आश्चर्यस्य) अये प्रतिबोधितं इवास्मि केनापि ।
(विचिन्त्य) नूनमस्यायं नवजलधरधारासारवाहिनः प्रभञ्जनस्यानवेक्षि-
तास्मदवस्थो व्यापारः ।

भगवन् पौरस्त्यपवन !

अमय जलदानम्भोगर्भान् प्रमोदय चातंकान्

मंदय शिखिनः केकोत्कण्ठान् कठोरय केतकान् ।

अये इति निर्वेदे, प्रतिबोधितः संज्ञां लम्बितः, इवेत्यद्यापि मूर्च्छावा-
सनानुवृत्तेः प्रतिबोधकस्य प्रयासवैयर्थ्यमिति भावः, केनापीति विशेषापरिज्ञानात्
तस्य द्वेष्यत्वाच्चेति । सामान्यतोऽनुमितं तर्केण विशेषे स्थापयति —
अस्येति । वीजमानत्वात् नवजलधरधारासारवाहिनो नूतनमेघधारावर्ष
सर्वतो नेतुं शीलं यस्येति प्रबोधनसमग्रत्वोक्तिः । प्रभञ्जनस्य प्रकर्षेण
भनक्ति आमर्दयति लोकमिति साधिक्षेपं वचनम् । कर्तरि ण्युट् । अनवेक्षि-
तास्मदवस्थः अनालोचिता कथञ्चिल्लब्धा अस्माकं मूर्च्छासुखानुभूत्यवस्था
येन, अथवा विरहावस्था, व्यापारः प्रतिबोधनरूपा प्रवृत्तिः ।

तमभिमुखीकृत्योपालभते — भगवन् निरतिशयज्ञानविशिष्टेति न पुन-
रज्ञानात् त्वयेदं कृतं केवलं निष्कृपतयेत्यर्थः । अत एवोपर्यकरुणेत्यामन्त्रणम् ।

अमयेत्यादि — अमय सञ्चारय अम्भोगर्भान् जलमुदरे येषामिति
भारगौरवात् स्वयं सञ्चरणाशक्तिर्योक्त्यते । प्रमोदय प्रहृष्टान् कुरु, वारिधरा-
वारणहेतुत्वात्, चातंकान् धाराटपक्षिणः, तेषामपि त्वदेकशरणत्वात् । कोकिला-

१. 'आश्चर्यं च पाठः. २. 'अयं' क. पाठः. ३. 'त एवारिम' क. झ. अ,
'तवानस्मि' ज. पाठः. ४. 'पि । नूनं' क. पाठः. ५. 'मस्याभिनवजीमूतजलवाहिनः'
क, 'मस्य नव' घ, 'मस्यायमभिनवजीमूतजलविन्दुवाहिनः' झ. अ. पाठः.
६. 'धरासारवाहिन' घ. च, 'धरपवनस्य' छ, 'धरप्रभञ्जनस्य' ज. पाठः.
७. 'स्यानवेक्षिता' क. झ. पाठ. ८. 'स्थोऽयं व्यापारः' क. पाठः. ९.
'पौरस्त्यबायो' ज. पाठः. १०. 'कोकिलान्' ग. च. ट. पाठः. ११. 'कलय'
क. छ. ज. झ. अ. ट. पाठ. १२. 'कशात्कण्ठान्' ख. पाठः

१. 'प्रबोधक' क. पाठः. २. 'वैयर्थ्यादिति' झ. पाठः. ३. 'नुमितमर्थ'
विशेषे' क. पाठः. ४. 'प्रतिबोध' ग. पाठः. ५. 'धन साधनसमग्र' क. पाठ.

* The first two sentences in Mādhava's speech occur
just before the remarks of Makaranda and Saudāminī in क.
ख. ग. च. झ. अ. ट. mss.

विरहिणि जने मृच्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथा-

मकरुण ! पुनः संज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे ॥ ४२ ॥

निति वा पाठः । तेषामपि वसन्तनद्वयं स्वपि हर्षस्य महाकविमसिद्धेः ।
यथा प्रावृद्धवर्णने भारविः —

“व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती

परिणतजम्बूरसोपयोगहृष्टा ।

परभृत्युवती स्वनं विचक्रे

नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥”

इति । सदयं चतान् कुरु, नर्तयेत्यर्थः, मदातिशयकार्यत्वान्नर्तनस्य, शिखिनो
मयूरान् । केकोत्कण्ठान् केकानादेन स्वागतीकृतेनोत्पापितकम्बरान्, तेषामपि
निसर्गसौहृदात् । कठोरय कठोरान् पचेलिमान् कुल, विकसयेत्यर्थः, केतकान्
केतकीकुसुमानि, जलदगर्जिते तटिस्फुरणे चोद्धिमानां तेषामपि त्वदधीनपरि-
पाकत्वात् । केतकानिति पुल्लिङ्गत्वं प्रमाणं मृग्यम्,

“द्विरददन्तवलक्ष्ममलक्ष्यत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।”

इत्यादिषु पण्डित्वेनैव प्रयोगार्थनात् । केतकीरिति केतकमिति च वा पाठः ।
आमन्त्रणे नियन्त्रणे वा लोट् । विरहिणि प्रियजनविश्लेषविशिष्टे जने इति
न पुनर्मयीति सर्वस्यापि विरहिणो जनस्य आधारणीयं प्रवृत्तिरिति द्योतयति ।
मृच्छां मोहं लब्ध्वेति चिरप्रार्थितायास्तस्या लाभो महानिधिलाभ इवेति
व्यञ्जयति । तत्र हेतुः—विनोदयति अये हाते तमेव गमयति । व्यथां
अनलकुहरलुठनम् कठिनां वेदनां पुनर्भूयोऽपि संज्ञाव्याधिं प्रबोधरूपं रोगं,
अन्तरितव्यथोद्बोधनात्, विधाय सम्पाद्य किमीहसे किं प्रयोजनमभिप्रेषि,
न किञ्चित् प्रयोजनं तैव सेत्स्यतीत्यर्थः । जलदभ्रमणादीनां तु लोकोपकारक-
त्वात् सुहृत्कार्यत्वात् स्वधर्मत्वाच्च सप्रयोजनत्वम् । अस्य तु व्यापारस्य पक्षो-
पक्षरूपत्वात् अनिष्टफलत्वमेवेति भावः । अत्र पवनं प्रत्यसूया व्यञ्ज्यते,
उपकारबुद्ध्या प्रयुक्तस्य न केवलमुपकार(क)त्वाभावः, अपि त्वनर्थावहत्वं चेति
द्योतनात् । विषमालङ्कारो व्यञ्ज्यः ॥ ४२ ॥

१. 'विहाय' द. पाठः.

१. 'दत्तान्' क. पाठः. २. 'द्योत्यते' झ. पाठः. ३. 'ते' ग. पाठः.

ब्रह्मरन्दः — सुष्ठुतमनेन सकलजन्तुजीवनेन मातरिश्वनो ।

आधवः — देव वायो ! तथापि भवन्तश्चैवं प्रार्थये ।

विकसत्कदम्बनिकुरुम्बपांसुभिः

सह जीवितं च हर मे प्रिया यतः ।

अथवा तदङ्गपरिवासशीतलं

मयि किञ्चिदीरय भवास्तु मे गतिः ॥ ४३ ॥

सुष्ठुतं शोभनमनुष्ठितं, सकलजन्तुजीवनेन सर्वप्राणिप्राणनेनेति हर्षात् स्तुतिः, मातरिश्वना वायुना ।

देवेति समीहितसापनसामर्थ्यं द्योतयति । तथापीति यद्यपि भवता प्रतिकूलमाचरितं तथापि, गत्यन्तराभावादित्यर्थः ।

विकसदित्यादि । कदम्बनिकुरुम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य पांसुभिः परागैः ।

‘समुदायस्समुदयो निकुरुम्बं कदम्बकम् ।’

इति वैजयन्ती । सहेति हरणेऽनायास(त्वः)माह । हर नय । प्रिया यतः यस्मिन् देशे तस्मिन्निति । अथवेति प्राणहरणं दयया न क्रियते चेत् तदङ्गपरिवासशीतलं तस्या अङ्गैः परिवासोऽधिवासित्वमङ्गेषु वा परितःस्थितिः तेन शीतलं सन्तापहरम्, अज्ञानां शीतलत्वेन तत्संसृष्टस्यापि शीतलत्वस्योपपत्तेः, किञ्चिदित्यविशेषोक्तिः, तथाविधस्य सर्वस्यापि सन्तापहरत्वात्, ईरय प्रक्षिप ।

१. ‘सुवृत्तमखिलजन्तु’ क. झ, ‘सुविहितमनेनाखिलजन्तु’ ज. पाठः, २. ‘ना । अपि च ---

एवै छेतकसूनसौरभजुषः पौरप्रभत्माङ्गना

व्यालोलालकवल्लरीविलुठनव्याजोपभुज्जाननाः ।

किञ्चोन्निद्रकदम्बकुम्भमलपुट्रीवूलीलुठत्वत्पद-

व्यूहव्याहतिहारिणो विरहिणः कर्पन्ति वर्षानिलाः ॥

आधवः — देव’ छ. ज. पाठः. ३. ‘मेव प्रार्थ’ क. पाठः. ४. ‘द्विलसत्’ ट. पाठः. ५. ‘पांसुना’ घ. छ. ग. झ. अ, ‘सौरभैः’ घ. च. पाठः. ६. ‘तं वद मम प्रिया’ क. झ. ज. ‘तं वदय मे प्रिया’ ज. पाठः. ७. ‘अपि वा’ घ. पाठः. ८. ‘किञ्चिदर्पय’ छ. ज. झ. च. पाठः. ९. ‘भवास्तु मे’ क, ‘भवान् हि मे’ झ. पाठः.

१. ‘शीतलोपपत्तेः’ ख. ग. पाठः

(कृताञ्जलिः प्रणमति ।)

सौदामिनी — सुसमाहितः खल्वभिज्ञानार्पणस्यावसरः ।

(अञ्जलौ वकुलमालां मुञ्चति ।)

आध्वजः—(सौकृतं सविस्मयहर्षं च) कथमिदं सौ अस्मद्विरचिता
प्रेयस्याः स्तनोद्ग्राहदुर्ललितमूर्तिः अनङ्गमन्दिराङ्गणवकुलपादपकुसुम-
माला ।

तथापीत्युक्तस्य हेतुमाह — तुर्व्याष्टौ, अस्मिन् कृत्ये नान्यस्य सामर्थ्यमिति
भावः । गतिरूपायः शरणं वा । अत्र दैन्यं व्यज्यते । अप्रस्तुतप्रशंसाकङ्कारः,
कार्यमुखेन कारणस्य विरहसन्तापस्य प्रकाशनात् ॥ ७३ ॥

कृताञ्जलिर्घटितहस्तद्वयः प्रणमति तन्मार्गे दण्डवत् पतति ।

सुसमाहितः सुष्ठु सङ्घटितः, विधिनेति शेषः । कविनेत्यपि स्फुरति ।
अभिज्ञानार्पणस्य मालतीचिह्नभूतवकुलमालाप्रदानस्य अवसरः समयः ।

मुञ्चत्यस्पष्टमेव पातयतीत्यर्थः ।

साकृतं सामिप्रायं, प्रियाजीवितसूचकत्वं अभिप्रेत्येत्यर्थः । सविस्मय-
हर्षं विस्मयः प्रार्थनानन्तरमेवं पवनेन दत्तत्वात्, हर्षः प्रियासत्तानुमापकत्वात्,
ताभ्यां सहितं, तस्या विनाशे भगवता मारुतेन तदभिज्ञानस्य वकुलमालायाः
समर्पणं अरुन्तुदं नोपपद्यते इत्यभिप्रायः । कथमित्याश्चर्ये । इयं दृश्यमाना
सा अनुभूतचरी स्तनोद्ग्राहदुर्ललितमूर्तिः स्तनाभ्यामुद्ग्रहणेन दुर्ललिता
दृष्टा मूर्तिः संस्थानं यस्याः, अनङ्गमन्दिराङ्गणवकुलपादपकुसुममाला
कामदेवायतनचत्वरवर्तिनो वकुलवृक्षस्य पुष्पैः कृता माला ।

१. 'त' प्राप्तः 'छ' छ. पाठः २. 'ज्ञानदर्शनस्या' क. पाठः. ३. 'लौ
माला' क. छ. ज. पाठः. ४. 'मालामर्पयति' च. छ. ज. पाठः. ५. '(साकृत-
विस्मयहर्षं) क. घ. च. झ. ञ. ट., '(साकृतं सविस्मयं सहर्षं च)' छ. ज. पाठः. ६.
'अस्मद्विरचिता' क. ज. झ. व. पाठः. ७. 'प्रियायास्तनो' क., 'प्रियतमास्तनो'
घ. च. ट. ट. ज. ट., 'प्रिगाम्तनो' ज. पाठः. ८. 'स्तनोद्ग्राहदुर्ललित' क., 'स्तनो-
द्ग्रहदुर्ललित' घ. ट., 'स्तनोद्ग्राहदुर्ललित' ज. झ. ज. पाठः. ९. 'राज्ञवकुल' झ. च.
पाठः. १०. 'दण्डप्रसवमाला' क. छ. ज. ट., 'वकुलपादपप्रसवमाला' घ. च. पाठः.

१. 'न्मार्गेण दण्ड' द. ग. छ. ज. पाठः. २. 'सुकरत्वं' झ. पाठः.
३. 'प्रियादत्ता' छ. पाठः. ४. 'द्ग्रहदुर्ललित' क. पाठः.

(सम्यङ्निरूप्य)

का नन्वेते । य एतायमस्याः —

सुमेन्दुसुन्दरदीयगुस्तावलोक-

हेत्यादिशृङ्गलकुतूहलमिदमाय ।

दुर्न्यस्तपुष्पसन्तोऽपि लनाङ्गिकाया-

स्तोषं ततान विषमग्रैयितो विभागः ॥ ४४ ॥

(नरपोन्मादमुत्थाय) प्रिये सात्तति सात्तति! इयं वीक्ष्यसे ।

(नक्तोपमित) अपि गदनस्थानागिरे ।

सम्यङ्निरूप्य अतन्तात्मावितप्राप्ततया पुनः सूक्ष्मं निरीक्ष्य
इत्यर्थः । किमञ्चः क्षेपः, सन्नेहस्य नावताश इत्यर्थः । तथात्वमेवोपपाद-
यति — स एव अद्यपर्याय विभाग इत्यन्वयः ।

गुधेन्द्रित्यादि — गुग्गुलुं वीमलशिल्पुवत् सुन्दरं लावण्यशालि च
तद्वर्णं तस्याः सन्निधि रन्धुरां नस्यावलोकहेत्वायां दर्शनलीलायां विमृक्ष-
न्त्य निर्धन्वणस्य कुतूहलस्य दोषकणं निहन्नाय छादनार्थं दुर्न्यस्तपुष्प-
रचनाः अकनकनकुगुमलनिवेशः, जन एव विषमग्रयितः उच्चावचसन्दर्भः
अर्थात् 'वर्णानिर्वाहादतन्तोपमित' इतिऽपीत्यपिना विरोधो व्यज्यते । विभागः
दर्शनान् पूर्वं अभितात् भागाद्विभक्तः प्रदेशः, तोषं प्रीतिं ततान चकार ।
'तु' 'तु' इति 'तु' । अत्र न मालतीगुस्तावलोकनिहाततया विषमविर-
तिरन्तान्तापि दुर्गम्यमान इति पूर्वोक्तमनुसारायति । अत्र विरोधः
प्रेमयाग्नकारः ॥ ४४ ॥

नरपोन्मादं हपोऽभिज्ञानलाभात्, उन्मादस्वनुवर्तत एव, अतस्त्राभ्यां
सहितं यथा तथा, उत्थाय । मालमजले निमिष्य परिहामार्थं स्वयं तिरोहितां
निरा । नयमान आह — मालति मालतीति वीक्ष्यया हर्षसम्भ्रमो व्यज्यते ।
इत्यभिनिर्गुणवर्तिनी न न दृश्यम इत्यर्थः । वीक्ष्यसे किमन्नर्धानप्रयासेनेति

१. 'तु' 'तु' इति 'तु' । २. 'तु' । तथा हि — न एव' क. ग.
३. 'तु' । ४. 'तु' । ५. 'तु' । ६. 'तु' । ७. 'तु' । ८. 'तु' । ९. 'तु' । १०. 'तु' । ११. 'तु' । १२. 'तु' । १३. 'तु' । १४. 'तु' । १५. 'तु' । १६. 'तु' । १७. 'तु' । १८. 'तु' । १९. 'तु' । २०. 'तु' । २१. 'तु' । २२. 'तु' । २३. 'तु' । २४. 'तु' । २५. 'तु' । २६. 'तु' । २७. 'तु' । २८. 'तु' । २९. 'तु' । ३०. 'तु' । ३१. 'तु' । ३२. 'तु' । ३३. 'तु' । ३४. 'तु' । ३५. 'तु' । ३६. 'तु' । ३७. 'तु' । ३८. 'तु' । ३९. 'तु' । ४०. 'तु' । ४१. 'तु' । ४२. 'तु' । ४३. 'तु' । ४४. 'तु' । ४५. 'तु' । ४६. 'तु' । ४७. 'तु' । ४८. 'तु' । ४९. 'तु' । ५०. 'तु' । ५१. 'तु' । ५२. 'तु' । ५३. 'तु' । ५४. 'तु' । ५५. 'तु' । ५६. 'तु' । ५७. 'तु' । ५८. 'तु' । ५९. 'तु' । ६०. 'तु' । ६१. 'तु' । ६२. 'तु' । ६३. 'तु' । ६४. 'तु' । ६५. 'तु' । ६६. 'तु' । ६७. 'तु' । ६८. 'तु' । ६९. 'तु' । ७०. 'तु' । ७१. 'तु' । ७२. 'तु' । ७३. 'तु' । ७४. 'तु' । ७५. 'तु' । ७६. 'तु' । ७७. 'तु' । ७८. 'तु' । ७९. 'तु' । ८०. 'तु' । ८१. 'तु' । ८२. 'तु' । ८३. 'तु' । ८४. 'तु' । ८५. 'तु' । ८६. 'तु' । ८७. 'तु' । ८८. 'तु' । ८९. 'तु' । ९०. 'तु' । ९१. 'तु' । ९२. 'तु' । ९३. 'तु' । ९४. 'तु' । ९५. 'तु' । ९६. 'तु' । ९७. 'तु' । ९८. 'तु' । ९९. 'तु' । १००. 'तु' ।

प्रयान्तीव प्राणाः सुतनु ! हृदयं ध्वंसत इव
ज्वलन्तीवाङ्गानि प्रसरति समन्तादिषु तमः ।
त्वरामस्तावोऽयं न खलु परिहासस्य विषय-
स्तदक्ष्णोरानन्दं वितर मयि माभूरकरुणा ॥ ४५ ॥

(सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदं) कुतोऽत्र मालती ? (बकुलमाला-
मुद्दिश्य) —

भावः । सक्रोधमिवेति स्तोक्तावपि तस्या अनाविर्भावात् कोपसहितम् ।
इवशब्दः परमार्थतः कोपस्याभावात् तद्विषये तस्य प्रणयप्रवृत्तत्वादपरमार्थत्व-
माह । मदवस्थानशिङ्गे मदीयामवस्थामतिक्लेशदुःस्थामजानाने ।

स्वावस्थानिवेदनपुरस्सरं तस्याः परिहासमुपालभते— प्रयान्तीवेत्यादि ।
प्रयान्ती गच्छन्तीव, सर्वमर्मणां तुण्यमानत्वात् । ध्वंसते स्थानात् पततीव,
समस्तवस्त्वपरिज्ञानात् । ज्वलन्ति वह्निना दीप्यन्त इव, दुर्वारदारुणज्वर-
प्रस्तात्वात् । समन्तात् सर्वतः तमोऽन्धकारं प्रसरति प्रवर्तत इव, मूर्च्छाया
अविच्छेदात् । त्वरामस्तावः त्वस्या इदिति प्रवृत्तेरवसरः । परिहासस्य क्रीडाया
विषयः अवकाशः । तत् तस्मात् अक्ष्णोरनेत्रयोरानन्दं वितर देहि,
प्रकाशीभावात् । मयि य एवं गतस्तस्मिन् मयीति सर्वथा दयनीयत्वं द्योत्यते,
अकरुणा दयारहिता गा भूः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः, तोदनादेः प्राण-
प्रयाणादिरूपेण सम्भावनात् 'लिप्यतीव तमोऽङ्गानी'त्यादिवत् ; अतिशयोक्तिश्च,
दुःखातिशयस्य भङ्ग्या प्रतिपादनात् ॥ ४५ ॥

सर्वतः लताकुञ्जादिषु तिरोधानशङ्कया निरीक्ष्य । सनिर्वेदं अदर्शनादु-
द्वेगसहितम् । अत्र अस्मिन् देशे कुतः कस्माद्धेतोः, मम व्यामोह एव तद्वितर्क-

१. 'इष्ट्या' क घ च छ ज झ ञ ट. पाठः. २. 'मालां प्रति' क. ग.
द. छ ज. पाठः ३. 'इय' अयि प्रियाप्रणयिनि बकुलमाले । उपकारिण्यसि यतः अतः
स्वागतं भवत्या । नि'प्र' क, 'इय' अये प्रियाप्रणयिनि । परमोपकारिण्यसि । निष्प्र'
ज, 'इय' अयि प्रियाप्रणयिनि । बकुलमाले । उपकारिण्यसि । अतः स्वागतं भवत्या ।
निष्प्र' झ. य. पाठः

१. 'प्रणयवृत्त' झ. पाठः. २. 'नि । अथवावस्था' ग. द. छ. झ. पाठः.
३. 'रति वर्तत' झ. पाठः.

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि ! यदा दुस्सहास्तस्मभूवु-
देहोद्वाहव्यसनगुरवो मन्मथोन्माथवेत्ताः ।

तस्मिन् काले कुवलयदृशस्त्वत्समाश्लेष एव
प्राणत्राणं प्रगुणमभवन्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥ ४६ ॥

मूलमित्यर्थः । अनेनाञ्जलौ वकुलमालां मुक्त्वा किमयं करिष्यतीति जिज्ञासया
सौदामिनीमकरन्दयोरन्तर्हितत्वमवगम्यते, उपरि मूर्च्छावसरे तयोरुपमरणस्य
वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

परमोपकारित्वमनुस्मृत्य शोचति — निष्प्रत्यूहा इत्यादि । 'विघ्नो-
ऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । मदनुरागपरिज्ञानात् पूर्वं निर्विघ्ना निवारका-
भावाद् दुर्वारा इत्यर्थः । प्रियसखीति प्रियाया इष्टा, सख्याः कार्यस्य
प्राणसमासमाश्वासनस्य करणात् । सम्बुद्धिः । यदा यस्मिन् काले दुस्सहाः
सोढुमशक्याः तीव्रवेदनत्वात् - संवभूवुः - दैवात् सम्भूताः देहोद्वाहव्यसन-
गुरवः न केवलमन्तः बहिरपि शरीरस्योत्कटेन दाहदुःखेन दुर्भाराः, मन्मथस्यो-
न्माथो निरतिशयो बाधः तस्य वेत्ताः मूर्च्छादिजनकाः प्रसराः । त्वत्समाश्लेषः
लवङ्गिकया मद्धस्तादादायोपहृताग्रास्तव हृदि विन्यासः, एवकारेण त्राणा-
न्तराभावमाह, प्राणत्राणं प्राणानां रक्षणमौषधं, 'कृत्यल्युटोर्वहुलम्' (३-३-
११३) इति करणे ल्युट्, मदनुरागसूचकत्वात्, प्रगुणमृजु साक्षादित्यर्थः,
प्रियतमस्वर्हस्तकृतत्वात् प्रगुणत्वमाह । मत्परिष्वङ्गकल्पः मदालिङ्गनादीष-
दसमाप्तः, त्वां मध्येकृत्य मयैवाश्लिष्टमिति तस्याः संश्लेषादिति भावः ।
अभवदिति भूतत्वमाह । अनद्यतनव्यञ्जकत्वाल्लङ् । सेदानी न दृश्यते त्वमेवैका
दृश्यसे इति भावः ॥ ४६ ॥

१. 'निष्प्रत्यूहं' क. पाठ २. 'दासव्यसन' ज. पाठः. ३. 'न्मादवेगाः'
क. च. छ. ज. झ. च. ट. पाठः. ४. 'गुणमभून्मत्' क. पाठः.

१. 'दस्तनिर्मितत्वात्' क. पाठः २. 'त्वमेवाह' क. पाठः.

(सक्ररुणं निर्वर्ण्य)

आनन्दनानि मदनज्वरदीपनानि

गाढानुरागरसवन्ति तदा तदा च ।

स्नेहाङ्कनानि मय युग्मदृशश्च कण्ठे

कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥ ४७ ॥

(हृदये निधाय मूर्च्छति ।)

सक्ररुणः— (उपसृत्य वीजयन्) सखे! समाश्वसिहि समा-
श्वसिहि ।

सक्ररुणं सशोकं निर्वर्ण्य निपुणं निरीक्ष्य । पूर्वानुभवमनुसन्धायाह—
आनन्दनानीत्यादि । परमसुखजननानि, 'नन्दिग्रहिपचादिश्यो ल्युणिन्यचः'
(१-१-१३४) इति कर्तरि ल्युः । मदनज्वरदीपनानि कामदाहस्य
पोषकाणि, गाढानुरागरसवन्ति अन्तःप्रखडानुरागरसमूयिष्ठानि, तदा तदा च
तेषु तेषु कालेषु, कदाचित् पारितोषिकत्वेन, कदाचिदलङ्कारत्वेन, कदाचिद्
दूतादिगलहत्वेन, कदाचिन्निक्षेपत्वेन इत्यादिभिः प्रकारैरित्यर्थः, स्नेहाङ्कनानि
स्नेहस्य चिह्नानि, तानि अनुभूतानि गतागतानि गमनान्यागमनानि च
स्मरामि । इदानीं स्मरणगोचरीभूतानि तानि; अतः परं किं कष्टमित्यर्थः ।
अत्र स्मृतिर्व्यज्यते । प्रेयश्चालङ्कारः ॥ ४७ ॥

हृदये वक्षसि ।

१. 'निर्वस्य' अ. पाठः. २. 'आनन्दमिधमदन' क. झ. य. पाठः. ३.
'हृदयज्वर' छ. पाठः. ४. 'जीवनानि' ख. पाठः. ५. 'कदा कदा च' द.
पाठः. ६. 'स्नेहाङ्कनानि' क. ख. झ. 'स्नेहोक्तानि' छ. पाठः. ७. 'सखे'
रा. ग. ए. ज. पाठः. ८. 'जीवयन्' घ. पाठः. ९. 'सिद्धि । भाव —' अ. पाठः.

१. 'निक्षेप इत्या' ख. छ. झ. 'निक्षेपेत्यादि' द. पाठः.

माधवः— (आश्चर्ये) मकरन्द ! किं न पश्यसि कुतोऽपि मालतीस्वहस्तस्य लाभः ? तत् कथं मन्यसे किमेतदिति ? ।

मकरन्दः — वयस्य माधव ! इयमार्या योगेश्वरी अस्य मालत्यभिज्ञानस्य उपनेत्री ।

माधवः— (विलोक्य सकरुणं भ्रूल्लिं नद्ध्वा) आर्ये नसीद । कथय किं जीवति मे प्रीणेश्वरी ?

कुतोऽपि अज्ञातादपादानात् मालतीस्वहस्तस्य मालत्याः साक्षादभिज्ञानस्य सहस्रलिखितवाचकस्य, स्वहस्तशब्दोऽत्र लक्षणया चिह्नमात्रमाह ।

“किं मिथ्या भवतो हतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे ।”

इति विक्रमोर्वशीयोक्तेः । तत् तस्मात् एतत् लाभरूपं वस्तु किं परमार्थरूपं मायादिकं वा रूपमिति मन्यसे तर्कयसि । कथं केन प्रकारेणेति मन्यसे । इतीति शब्द आवर्तनीयः, किंरूपं मन्यसे, कुतो जनादापतितं मन्यस इत्यर्थः ॥

तस्य संशयं छिनत्ति—इयमिति पुरस्त्रिताया अभिनयः । आर्या कल्याणी अकारणोपकारित्वात्, योगेश्वरी इति पूज्यत्वमुपकारसामर्थ्यं च द्योतयति, मालत्यभिज्ञानस्येति न मायादिकं, तदेवेदं स्वदनुभूतमिति किमित्यस्योत्तरम् । उपनेत्री एतदस्मत्समीपमुपनीतवती, कृद्योगे कर्मणि षष्ठी,

‘नियमविधिजलानां नहिषां चोपनेत्री ।’

इति कुमारसम्भवोक्तवत् । इयमुपनेत्रीति कथमिति प्रश्नस्योत्तरम् ।

विलोक्य तां दृष्ट्वा । सकरुणमिति विशिष्टतन्बुदर्शनात् किमियं नक्षयतीत्याशङ्कया विवृद्धशोकमित्यर्थः । लिङ्गिनीत्वादञ्जलिबन्धः । किं

१. ‘समाश्रय’ ख. ज. घ. पाठः. २. ‘स्व’ आश्चर्ये ! मकरन्द । छ. ट. पाठः. ३. ‘पि सहस्रैव मालती’ ज. घ. ष. ट. पाठः. ४. ‘लतीस्नेहस्य हस्तलाभः’ क, ‘लतीस्नेहस्वहस्त’ ज, ‘लतीस्नेहं वहतो वकुलदाम्नो लाभः’ झ. ञ. पाठः. ५. ‘कथं न मन्यसे’ क, ‘कथं न मन्यसे’ झ. घ. पाठः. ६. ‘कुत एतदिति’ झ. न. पाठः. ७. ‘मक-इय’ ज. पाठः. ८. ‘स्य इय’ क. छ. झ. न. पाठः. ९. ‘योगेश्वरी’ छ. ज. झ. ज. पाठः. १०. ‘स्य नेत्री’ क. पाठः. ११. ‘माध-सक’ ज. पाठः. १२. ‘कृताञ्जलिः’ क. ज. झ. न. पाठः. १३. ‘कथय जीव’ क. ज. झ. न. पाठः. १४. ‘प्रिया’ क. झ. न, ‘प्रियतमा’ छ, ‘प्रिया सा’ घ. पाठः.

१. ‘एतस्मिन् समीपे’ क, ‘एतस्मात् समीपे’ छ. झ. पाठः.

सौदामिनी — वत्स ! समाश्वसिहि^३ समाश्वसिहि । दिष्ट्या^४ ते प्रेयसी सा कल्याणिनी ।

माधवमकरन्दौ — (समुच्छ्वस्य^५) आर्ये ! यद्येवं तत् कथं^६ सर्वतः, क एष वृत्तान्त इति ।

सौदामिनी — अस्ति, पुरा करालायतने अधोरघण्टः कपाल-पाणिर्व्यापादितः ।

जीवतीति विशेषप्रश्नस्य जीवनमूलत्वात् प्रश्नः । प्राणेश्वरी तज्जीवनायत्तत्वा-दस्मज्जीवितस्य तज्जीवितोक्त्यैव अस्मज्जीवितत्राणमपि कृतं भविष्यतीति व्यञ्जयति ।

तदाशयज्ञा वैदग्ध्यादुत्तरमाह — समाश्वसिहि विश्वस्तो भव, तज्जीवनं प्रतीत्यर्थः । वीप्सया सन्देहं निवर्तयति । अथ समाश्वासनया स्थिरीकृतहृदये तस्मिन् स्फुटमाह — दिष्ट्या ते दैवसम्पन्नत्वाच्च सा या त्वयान्यथा शङ्किता सा कल्याणिनी मङ्गलवती । कल्याणश्च जीवितमक्षत-शरीरत्वमासन्नसमार्गमत्वं च ।

समुच्छ्वस्य तदाप्तया प्रसन्नहृदयौ मूत्वा आहतुः — एवं यदि जीवति चेत्, सर्वतः सर्वप्रकारेण, विस्तरत इत्यर्थः । एष प्रस्तुतः वृत्तान्तः कः मालत्या वृत्तं किंरूपमिति ।

अस्ति इदमिति शेषः । अस्त्यर्थस्य भवद्भ्यां पूर्वमेव विदितत्वादतः परमेव वक्तव्यमिति भावः । कपालपाणिः कपालं पाणौ यस्य, कापालिक इति भावः । व्यापादितः मारितः ।

१. 'हि जीवति सा' क ज झ ञ. पाठः. २. 'कल्याणी' छ. ज. झ. ञ. पाठः. ३. '(दृष्ट्वा उच्छ्वस्य)' क पाठः. ४. '(स्य) यद्येवं' च. पाठः. ५. 'यं कथं' छ. ज. पाठः. ६. 'य कथमेव' क, 'य क एष' छ. ज. झ. ञ. पाठः. ७. 'सौदा-पुग' क. न. छ. झ. ञ. पाठः. ८. 'रा किल करा' झ. ञ. पाठः. ९. 'तने मालतीमुपाहरन् अधोर' क. घ. च. झ. ञ. ट, 'तने मालतीमुपाहरन् अधोर' छ. पाठ. १०. 'करवाल' क झ. ञ, 'कृपाण' घ. च. ज. पाठ. ११. 'पाणिना माधवेन व्यापा' क, 'पाणिनाधवेन व्यापा' उ छ. झ. ञ. पाठः.

१. 'अक्षयशरीर' झ. पाठ. २. 'गतत्वं' क. पाठः.

माधवः— (सौवेगं) आर्ये विरमं विरमं । ज्ञातो वृत्तान्तः ।

मकरन्दः— सखे ! क इव ?

माधवः — सखे ! किमन्यन् । सकामा कपालकुण्डलेति ।

मकरन्दः — आर्ये अप्येवम् ?

सौदामिनी — एवं, यथा विदितं वत्सेन ।

मकरन्दः — कष्टं भो ! कष्टम् ।

‘व्यापादनं च हिंसा’ इति वैजयन्ती ।

वचनोपक्रम एव वक्ष्यमाणमूहतो ज्ञात्वा सत्वेगं समनःक्षोभमाह —
विरम निवर्तस्व, अतःपरं वचनादिति शेषः । वीप्सया दुःश्रवत्वं सूच्यते ।
निषेधे हेतुः—ज्ञातो वृत्तान्तः त्वदुपन्यासादेव मयानुमानेन विदित इत्यर्थः ।

स्फुटमजानानः पृच्छति— क इव त्वया ज्ञातो वृत्तान्तः कीदृश इव?

संक्षिप्तोत्तरमाह— अन्यद्वस्तु किं नान्यद्वस्तिवत्याक्षेपे किञ्चब्दः ।
सकामा पूर्णो अस्मत्प्रतीकाररूपः कामो मनोरथो यस्याः ।

तदुक्तमर्थं द्रढयितुं पृच्छति — अपिः प्रश्ने, एवमित्थं किमित्यर्थः ।

एवं तथा, यथा येन प्रकारेण विदितं ज्ञातं वत्सेन माधवेन ।

निर्णीतवृत्तान्तो विधिगुपालभते — कष्टमयुक्तमिदम् । भो इत्याकाशे
महाजनस्याभिमुख्यकरणम् । वीप्सयात्यन्तायुक्तत्वं व्यज्यते ।

१. ‘सौद्वेगं’ क घ पाठः. २. ‘म । परिज्ञातो’ क, ‘म । ज्ञा’ छ. क.
पाठः. ३. ‘म विज्ञातो’ छ. ज पाठः. ४. ‘मक— क’ क. पाठः. ५.
‘निवेदितं’ क. ज. पाठ. ६. ‘मक— भो कष्टम् । कुमुदा’ छ. ज. पाठः.

१. ‘यन्ती । ‘व्यापादनं विशसनं कदनं च निमुम्भनम्’ । इत्यमरः छ.
पाठः. २. ‘याश्रवणत्वं’ छ. पाठः. ३. ‘पूर्णो मत’ झ. पाठः.

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका

यदि रामणीयकगुणाय सद्गता ।

सुकृतं तदस्तु कतमस्त्वयं विधि-

- र्यदकालमेघविततिं त्वय्युजत् ॥ ४८ ॥

भाष्यः — हा प्रिये मालति । कष्टमतिवीभत्समौपन्नासि ।

तथात्वमेवोपपादयति — कुमुदाकरेणेत्यादि । कुमुदाकरेण कुमुदषण्डे-
नेत्यनेन प्रसिद्धं विमलक्रीमलशीतलादिफलं द्योत्यते, शरदिन्दुचन्द्रिका
मेघाद्यावरणराहित्येन समग्रगुणस्येन्दोर्ज्योत्स्नेत्यनेन बहलविमलत्वादिभिर्जगदा-
ज्ञादकत्वं प्रकाश्यते. रामणीयकगुणाय सदृशसमागमत्वात् परस्परस्य निर-
तिशयसौन्दर्यगुणं लब्धुं, कुमुदाकरस्य चन्द्रिकासन्दर्शने विकासात् तस्यांश्च
तत्समागमे लावण्यमूर्च्छनात् सद्गता संश्लिष्टा यदि, तत् सुकृतं सुष्ठु समा-
चरितमनेनेत्यर्थात् । तुर्व्यावृत्तौ । अयन्तु विधिर्देवं कतमः कीदृशः अकाल-
मेघविततिं शरत्सम्बन्धित्वोक्तेः शरदि च मेघसम्बन्धस्यानुपपत्तेः, अकाले
विरुद्धे काले, नवोऽत्र विपक्षोऽर्थः ।

‘प्रनिषेधे च सत्तायामन्यत्वे सदृशेऽपि च ।

कुत्सारूपविरहार्थेषु विपक्षे चापि नञ् स्मृतः ॥’

इति वचनात्, मेघानां विनतिः विस्तरं, अय्युजत् योजितवान्, अन्योन्य-
मदर्शनाय, तयोर्मध्ये इति प्रसिद्धेर्लभ्यते । ‘युजिर् योगे’ इत्यस्मात्लुङि
चङि च ५म् । यत् यस्मात् तरप्तात् पूर्वं परव्याहृतकरणादुन्मत्तवदुपालम्भ-
नीय एवायं विधिरित्यर्थः । किञ्चिदेन क्षेपवाचिना प्रतिपाद्यते । अत्र अप्र-
स्तुतप्रशंसालङ्कारः, अप्रस्तुतादर्थ्यात् परस्परानुरूपगुणयोर्नायकयोः समागमः
प्राक् समुपपाद्य पश्चाच्छ्रद्धाघाताय स्वयमेव प्रवर्तमानस्य विधेः प्रस्तुतस्यार्थस्य
सारूप्यतः प्रतीतेः; अतिशयोक्तिर्वा, प्रकृतस्यार्थस्य समेनार्थेन निगीर्याद्व्यव-
सानात् ॥ ४८ ॥

अथ गुरुवधामर्षितया कपालकुण्डल्या तस्या व्यापादितत्वमेव
निश्चित्य प्रेमपरवशः परिदेवयते — हन्ति । कष्टं कृच्छ्रं अतिवीभत्सं अत्य-

१. ‘गुणेन’ छ पाठ २. ‘तनिर्व्यय्युजत्’ क छ ज पाठ. ३.
‘मापतितारि’ घ. च पाठ

१. ‘परस्परं निर’ क. पाठः. २. ‘कुत्सारूपविरह’ क. पाठः.

कथमिव तदाभवस्त्वं कमलमुखि कपालकुण्डलाग्रस्ता ।

उत्पातधूमलेखाक्रान्तेव काला शशधरस्य ॥ ४९ ॥

भवति कपालकुण्डले !

न्तजुगुप्सितं, महाभाग्यराशेस्तव कपिलाया इव व्याघ्रीमुखात् कापालिकी-
सकाशात् निघनस्यातिगर्हितत्वमिति भावः ।

“बधेर्घातोः सनन्तस्य बीभत्सारूपसम्भवः ।

यत्पदार्थे तु बीभत्सा स बीभत्स इतीरितः ॥

गर्हणीयश्च निन्द्यश्च कुत्सनीयश्च यो भवेत् ।

स भावः कथ्यते सद्भिर्वीभत्स इति संज्ञया ॥”

इति भावप्रकाशः । आपन्नासि प्राप्तासि ।

तदवस्थादौस्थ्यमुत्प्रेक्ष्याह — कथमिवेत्यादि । कमलमुखीति
तत्तादृशप्रसादलावण्यविशिष्टं मुखं तव निरतिशये भये प्रत्युपस्थिते
तरलतरनयनत्वादिमिविशिष्टत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं मां दहतीति द्योतयति । कपाल-
कुण्डलया ग्रस्ता कबलीकर्तुमाक्रान्ता तदा तस्मिन् काले कथमिवा-
भवः केन प्रकारेणावर्तिष्ठाः, स प्रकारो न चाङ्गमनसगोचरः, केवलं त्वयानुभूत
इति भावः । उत्पातधूमलेखाक्रान्ता जगदुपद्रवसूचकधूमकेतुलेखा ।

‘...’ तिरस्कृता

धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ।’

इति पूर्वमप्युक्तम् । अथवा भुवनसंहारज्वलितकालानलधूमकवलितेत्यर्थः ।

‘परिमृष्टमेरुसिहरो सुराहिमुहो व पठभधूमुष्णीडो ।’

इति सेतूक्तवत् । उपमया सर्वजनोद्वेगहेतुत्वं कापालिक्याः, सकलसहृदय-
दयनीयत्वं च नायिकायः प्रतीयते । अत्र शङ्काख्यो भावः प्रकाश्यते । उप-
मालङ्कारः ॥ ४९ ॥

आकाशे अभिमुखीकृत्य प्रियतमाजीविताशया प्रार्थयते — भवति
पूज्ये इति ।

१. ‘कथमपि तदा’ ज. पाठः. २. ‘रेखा’ च पाठः. ३. ‘भवति’
क. छ. ज. श. अ. पाठः.

१. ‘गर्हत्व’ क. ख. ग. छ. श. पाठः. २. ‘यत्पदार्थेषु’ क. ‘यत्पदार्थे’
च न, ‘यत्पदार्थस्य’ इति मुद्रितपाठः. ३. ‘भावः’ ख. ग. घ. ङ. पाठः.

निर्माणमेव हि तदादरलालनीया
 मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेश्वि ।
 नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
 मूर्ध्नि स्थितिर्न मुसलैरवताडनानि ॥५०॥

सौदायिनी - अलभावेगेन ।

तवेदमनुचितमिति तामावर्जयति -- निर्माणमित्यादि । निर्माणं विधातुः
 स्रष्टिः । तदिति समग्रगुणत्वानुभवपरामर्शः । एवकारेण स्वभावतो दर्शनमात्रे
 आदेरेण लालनीयत्वं बहुमानेन सम्भाव्यत्वं प्रकाश्यते । अथवा एवकारो
 भिन्नक्रमः, वयं भवतीविषये अपराद्धा नाम, प्रतीकारश्च भवत्याः कर्तव्यो भवतु
 नाम । तथापि तन्निर्माणमादरलालनीयमेव, पदार्थस्वाभाव्यात् ।

‘पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ।’

इति न्यायेनास्तत्सम्बन्धो न तत्र निरूपणीय इति भावः । अतः पूतनात्वं
 मोपगाः विशेषवेदिनी यत् त्वं अविशेषज्ञानां क्रव्यादानां पिशाचीनां भावं गन्तुं
 नार्हसि । शिवतातिः तस्याः कल्याणदायिनी, ‘शिवतातिः शिवद्वारः’ इति
 हलायुधः, एधि भव । अस्तेल्लेष्टि मध्यमपुरुषैकवचने ‘वसोरेद्धावभ्यास-
 लोपश्च’ (६-४-११९) इत्येत्वं, ‘हुझरभ्यो हेर्धिः’ (६-४-१०१) इति
 हेर्धिरोदेशश्च । द्विशब्दसूचितां प्रसिद्धिमेव समर्थयति -- निसर्गः स्वभावस्तत्र
 भवा नैसर्गिकी, सुरभिणः प्राणतर्पणगन्धस्य [कुसुमस्य] सिद्धा लोके प्रसिद्धा
 मूर्ध्नि स्थितिः शिरसि धारणम् । मुसलैः व्रीह्याद्यवहननसाधनैर्दण्डैः अवताड-
 नानि गाढप्रहाराः । कुसुमस्य स्वेच्छोपभोगशेषत्वेऽपि न कश्चिदनुन्मत्तः शिरसि
 धारणमन्तरेण मुसलदण्डैः तत् खण्डयतीति भावः । सिद्धानीति लिङ्गवचन-
 विपरिणामः । बहुवचनेन ताडनस्यैवानौचित्ये किं पुनस्ताडनानामिति
 व्यज्यते । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, विशेषस्य सामान्येन समर्थनात् ॥५०॥

तदाशङ्कामुपपत्त्या निवर्तयति -- आवेगेन तन्निधनाशङ्काजनितेन
 मनःक्षोभेणालम् ।

१. ‘तदा तव माननीयं’ क, ‘तदा तव लालनीयं’ छ. ज. पाठः. २. ‘तातिरोधि’ क. छ, ‘तातिकेव’ क. पाठः. ३. ‘चरणै’ क. पाठः. ४. ‘नैवत’ क. पाठः. ५. ‘सौदा—वत्स । अल’ क. ज. झ. ञ. पाठः.

अकरिष्यदसौ पापमतिनिष्करुणैव सा ।

नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी । ५१ ॥

माधवमकरन्दौ — (प्रणम्य) यदि प्रसन्नमार्यापादैः तत्
कथय को पुनस्त्वमस्माकं ऐक्यवन्धुरिति ।

अकरिष्यदित्यादि — अंकरिष्यत् करिष्यति असौ इयं प्रस्तुता
सा तथाविधवैरप्रतीकारकाद्भक्षिणी, पापमनिष्टं अतिनिष्करुणा अतिशयेन
निरस्तकारुण्या, एवकारेण ताच्छीत्यं ध्वन्यते, नाभविष्यं न सन्निहित,
भविष्यामि, तत्र श्रीपर्वते तत्परिपन्थिनी तस्य पापकारणस्य
प्रतिपक्षभूता । अत्र लिङ्गनिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ लिङ्गनिमित्तं हेतुहेतु-
मत्तादि क्रियाया अतिपरिचितिर्वृत्तिः विरुद्धक्रियोपनिपातनात् । अत्र च पापकर-
णस्य हेतुमतः स्वसन्निधानाभावरूपहेतुवैगुण्यादतिपत्तिः प्रकाश्यते । अत्र
काव्यञ्जिमलहारः, आवेगनिषेधहेतोर्वाक्यार्थत्वेनोपन्यासात् ॥ ११ ॥

प्रणम्येति । पूर्वं लिङ्गिनीत्वेऽप्यावेगवशात् समुदाचारस्याननुष्ठितत्वा-
दिदानीं मनसः स्वस्थतया बहुमनातिशयाच्च नमस्कृत्येत्यर्थः । आर्यापादैः
पूज्यया आर्यया । पादा इति नामान्ते 'देवो भट्टारको वापि' इति पादशब्दस्य
पूज्यवोचितत्वात् । प्रसन्नमस्माद्विषयेऽनुग्रहः कृणु इति भावे निष्ठा । तत् तर्हि
पुनश्शब्दो व्यावृत्तौ, अस्मिन्नवसरे नान्यं कश्चिदवाप्तको दृष्टः त्वं तु का
फीदृशं सम्बन्धमवलम्ब्य वर्तसे, विद्यया जन्मना वा सम्बन्ध इत्यर्थः । एतत्प्रश्ने
हेतुः—एकवन्धुरद्वितीयो मुरुर्यो बन्धुः, तत्कार्यकरणादिति भावः ।

१. 'मामवि' क पाठः २. 'पतिवन्धिनी' क पाठः ३. 'अतिप्रसन्न'
क. ज. रा. ग. पाठः. ४. 'चरणैः' क पाठः ५. 'कथं पुन' क. पाठः.
६. 'स्वमेवास्माकं बन्धु' क पाठः. ७. 'एव बन्धु' छ, 'एवंविधो बन्धु' ज,
'एवंविधा बन्धु' छ ज पाठः.

१. 'पथरूपाभूता' उ. छ. घ पाठः. २. 'पतिरजभिनिर्वृत्तिर्विरुद्ध'
क. पाठः. ३. 'निपात' रा. ग. निपातान् क. ज. पाठः. ४. 'वाचकत्वाद्'
क पाठः. ५. 'दाश्वाप्तको' क. पाठः

सौदाभिनी—ज्ञास्यते खल्वेतत् । (उत्थाय) ह्यभिदानीषहं—

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजासु ।

इमामाक्षेपिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥ ५२ ॥

(इति समाधवा निष्क्रान्ता ।)

मन्त्रप्रतिज्ञापरिज्ञानसहितस्य कामन्दकीसम्बन्धस्य तत्सन्निधावेव व्य-
क्तीभविष्यतश्चमत्कारातिशयहेतुत्वाद् इदानीं प्रकाशने रसभङ्गाभाशङ्क्य मङ्गला
छादयति ,

“स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम् ।

प्रख्यापयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥”

इति रघुवंशोक्तेः । एतत् ज्ञास्यते ज्ञातं भविष्यति, मत्तत्त्वरूपं वस्तु । अथ
विद्याबलात् तत्समीपं नीतेन माधवेन मालतीमाधवास्य तत्सहितेन तेनानीतेन
बन्धुजनमाश्वासयितुमाशयेनाह — उत्थाय गगनं समुत्पत्य । इयं या भव-
त्स्नेहयन्त्रिता ।

गुरुचर्येत्यादि—गुरुषु तत्तद्विद्यागुरुषु प्रयुक्ता शुश्रूषा गुरुचर्या, तपः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरपरिशोधनं, तन्त्रं औषधं, मन्त्राः पञ्चाक्षरादयः
योगो यमाद्यष्टाङ्गचित्तवृत्तिनिरोधोपायप्रयोगः, तेष्वभियोगो निर्बन्धस्ततो
जातां, समग्रीभूतामिति यावत् । तपःप्रभृतीनां सर्वेषां गुरुचर्यामूलत्वेऽपि
तस्याः पृथग्ग्रहणं तैर्विनापि गुरुप्रसादादेव निरतिशयप्रभावसम्पत्तिरेकलव्यादि-
वत्, किमुत तत्साहचर्यादिति द्योतयितुम् ।

“तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाने परिच्छदे ।

शालौषधान्त्रमुख्येषु प्रयोगेऽध्वरकर्मणाम् ॥”

इति वैजयन्ती । इमामिति इदानीमेव दृश्यफलत्वमाह , आक्षेपिणीं
आकर्षिणीं देशात् देशान्तरप्राप्तिकारिणीमिति यावत् , सिद्धिं विद्याफलप्राप्तिं
आतनोमि समन्ताद्विस्तारयामि , वः शिवाय मालतीमाधवसम्बन्धिनां सर्वेषां
न्यसनशान्तये । अत्र अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः, स्नेहकारुण्ययोः कारणयोः
कार्यमुखेन प्रकाशनात् ॥ ५२ ॥

समाधवा माधवसंहिता निष्क्रान्ता श्रीपर्वताभिगमनायेत्यर्थात् ।

१. ‘ज्ञास्यथ’ क. ज. पाठः २. ‘मन्त्रासिद्धयभियोगजा’ क. पाठः ३.
‘आकर्षिणी’ ख. पाठः ४. ‘विद्यामातनोमि’ क. पाठः.

१. ‘प्राप्तविशिष्टवित्त’ क. पाठः २. ‘सम्भूतामिति’ ख. पाठः ३.
‘सप्तवासे’ क. पाठः ४. ‘सन्निहिता’ क. पाठः.

मकरन्दः — आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च

क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

(विलोक्य सभयं)

कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् (विचिन्त्य) किमन्यत्

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥ ५३ ॥

तदा तद्विद्याप्रभावदर्शनाद् विस्मयमान आह — व्यतिकर इवेत्यादि । व्यतिकरः सम्मिश्रितः भीमः भयङ्करः, तामसः तिमिर-सम्बन्धी, अस्पष्टरूपत्वात्, वैद्युतः विद्युत्सम्बन्धी च, तेजःपुञ्जस्फुरण-मात्रोपलब्धेः, क्षणं कालकलं उपहतचक्षुर्वृत्तिः प्रतिहता चक्षुषो वृत्ति-व्यापारो येन, उद्भूय उद्गतो भूत्वा शान्तः, तिरोहितः, तमोविद्युतोर्व्यति-कर इव कश्चित् पदार्थ इति शेषः । सभयं अपायशङ्कया भयसहितम् । इह अस्मिन् स्थाने न वयस्यः सुहृन् दृश्यते, कथमित्याश्चर्ये । तत् तस्मात् किमेतत् इदं वर्तमानं वस्तु किमिति विकल्पे, किं स्वप्नः उत माया अथवा पूर्वमसंस्तुतयानया योगिन्या वञ्चनं प्रयुक्तमित्यर्थः । विचिन्त्य निरूप्य । किमन्यत् किंशब्दः क्षेपे, अ-यदसद्विकल्पितं न किञ्चिदित्यर्थः । कस्मादन्यदित्यपेक्षायामाह — प्रभवति प्रभुः सर्वोत्कृष्टा वर्तते । स्वेन अनन्यसामान्येन महिम्ना विद्याप्रभावेन योगेश्वरी कर्मज्ञानरूपस्य योगस्य स्वामिनीत्याप्तत्वं ध्वन्यते, इयमिति मालत्यभिज्ञानोपनयनादिभिः प्रत्यक्षा-नुग्रहत्वं विश्वसनीयाकारत्वं च द्योत्यते । अत्र भयं चिन्तामतयो भावाः प्रतीयन्ते । उत्प्रेक्षालङ्कारः, अस्रदेवताया इवाकर्षणदेवताया दुष्प्रेक्षस्य शठितिः नायकाकर्षणं कृत्वा तिरोहितस्य स्वरूपस्य तमोविद्युद्व्यतिकरत्वेनोत्प्रेक्ष-णात् । 'व्यतिकर इव भीम' इत्यादि चित्राभिनयवत्, हस्ताध्येयोपाङ्गाध्येययोः कथितत्वात् ॥ ५३

१. 'आश्चर्यं । व्यतिकर' ग. घ. छ ज. पाठः. २. 'मुपगत' क. पाठः.

३. 'वृत्तिमुद्भूय' क, 'वृत्तिरुद्भूय' ज पाठः. ४. 'कथमिव न वयस्य' ज. पाठः.

५. 'योगीश्वरीयम्' छ, ज, क. पाठः.

१. 'उत्प्रेक्षस्य' द. घ. पाठः

२. 'चिन्तादयो' क. पाठः. ३.

'उत्प्रेक्षस्य' क. पाठः.

(सवितर्क) तत् किमयमर्थोऽनर्थ इति सप्रति मूढोऽस्मि ।

अपि च —

अस्तोकविस्मयमविस्मृतपूर्ववृत्त-

मुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नैः ।

एकक्षणश्रुतिसङ्घटितप्रमोह-

मानन्दशोकशैबलत्वमुपैति चेत् ॥ ५४ ॥

सवितर्क पुनरपि सुहृत्स्नेहकातरतया विचारसहितमित्यर्थः । तत् तस्मात्, यस्मादिह वयस्यो न दृश्यते अस्याश्चातत्वमनुमीयते तस्मात्, अयं वर्तमानो वृत्तान्तः अर्थः प्रयोजनं अनर्थः अर्थविरुद्ध इति अस्मिन् प्रकारे मूढो निर्णेतुमशक्तोऽस्मि ।

मोहवशात् मनसः क्षोभमनुसन्धायाह — अपि च — अस्तोकविस्मयमित्यादि । अस्तोकविस्मयं अनल्पो विद्याप्रभावदर्शनेन विस्मयोऽद्भुत-बुद्धिर्यस्य; अविस्मृतं बुद्ध्यारूढं पूर्ववृत्तं मालत्यपायान्माघवस्योन्मादादिकं स्वप्नवृत्तान्तवच्चिन्त्यमानं येन; उद्भूतेन प्रवृद्धेन नूतनेन माघवतिरोधानानन्तरं जातेन भयज्वरेण किं भविष्यतीत्याशङ्कारूपेण महाव्याधिना जर्जरं सहस्रधा विशीर्णं; एकस्मिन्नेव क्षणे श्रुतितः खण्डितः, कुशल्यायास्यतीति मननेन सङ्घटितः संश्लेषितः पुनरपायशङ्कया च प्रमोहो मूर्च्छा-बस्मिन्; आनन्देनान्यावस्थायां वर्तमानायां स्वयोरचिन्तितोपनतया योगिन्या समाश्वासनान्मालत्यानयनाय माघवस्य नीतत्वाच्च, शोकेन सुहृद्विरहदुःखेन शैबलत्वं नानावर्णत्वमिति लक्षणया विविधविकारविक्षिप्तत्वं प्रकाश्यते । अत्र भावशैबलत्वमलङ्कारः ॥ ५४ ॥

१. 'तर्क' किमर्थं क. घ. छ. ज. झ. ञ. पाठः २. 'यमर्थ इति' क. पाठः ३. 'मुग्धोऽस्मि' क, 'प्रमुग्धोऽस्मि' छ. ज. पाठः ४. 'मपस्मृत' क. झ. ञ. पाठः ५. 'च' छ. पाठः ६. 'प्रमोद' ख. ग. घ. ङ. पाठः ७. 'शैबलं समुपैति' ज. पाठः.

१. 'यस्मात् प्रियवयस्यो' क. पाठः, २. 'वर्तमानयो. स्वयो' क. पाठः.

तदत्र कान्तारगहने सहास्मद्वर्गेण प्रविष्टां भगवतीमनुसृत्य
हृत्तन्त्रमेवं कथयामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

इति मालतीमाधवे मालत्यन्वेषणं नाम

॥ नवमोऽङ्कः ॥

तत् यस्माद् वन्धुसन्निधौ संविभागात् सद्यदुःखत्वं मनसो भविष्यति
उत्सात्, अत्र बृहद्दोषीशैलसमीपवर्तिनि कान्तारगहने, 'कान्तारो वर्त्म
दुर्गमम्' इत्यमरः, दुर्गस्य वनस्य गह्वरे अस्मद्वर्गेण रुक्मिकादिनास्मद्वन्धु-
समूहेन सह भगवतीं कामन्दकीमनुसृत्य अन्वेषणेन प्राप्येति तस्या विचार-
क्षमत्वादर्थानर्थनिर्णयप्रमाणत्वं प्रकाशयति, एवं योगिन्यागमनमाधवनयन-
रूपं कथयामीत्यनेनानन्तराङ्कादौ कामन्दक्यादीनामपि प्रवेशं सूचयति
कविकुलतिलक इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

मालतीमाधवस्येत्थं नवमाङ्कार्थचर्चनम् ।

पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति नवमोऽङ्कः ॥

१. 'तदत्रैव कान्तार' क. पाठः. २. 'कान्ताः (विक्षान्ते)' ज. पाठः. ३.
'मन्विष्य' क. झ. ज, 'मनुसृत्य' घ. छ, 'मनुप्रसृत्य' ट. पाठः. ४. 'तस्या
पुत्रात्' क. छ. पाठः. ५. 'मेन' क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ज. ट. पाठः.
६. 'कथयिष्यामि' क. पाठः.

अथ दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मदयन्तिका लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी — हा वत्से मालति ! मदङ्कालङ्कारकारिणि !
क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम् ।

आ जन्मनः प्रतिमुहूर्तविशेषस्या-

प्याचेष्टितानि तत्र सम्प्रति तानि तानि ।

अथ महाकविः —

“अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कार्थस्य सूचनात्”

इति लक्षितेनाङ्कास्येन सूचितानां पात्राणां प्रवेशमाह — ततः प्रविशतीत्या-
दिना ।

रसदोषपरिहारायाजिनमनुसन्दधाति — हा वत्से इत्यादिना । मद-
ङ्कालङ्कारकारिणि मदुत्सङ्गशोभासम्पादिनि, सततसन्निधानात् सौन्दर्यविशेष-
जनकत्वाच्च, क्वासि कस्मिन् देशे वर्तसे । प्रतिवचनं विलपन्त्या मम समा-
श्वासनरूपमुत्तरम् ।

आ जन्मन इत्यादि । आ जन्मनः जन्मकालादारभ्य प्रतिमुहूर्त-
विशेषस्याणि क्षणे क्षणे गुणातिशयप्रकाशनेन मनोहराणि आचेष्टितानि
शरीरान् व्यापारान् गतिहस्तादीन्, तानि तानि इत्यशक्यवर्णनत्वमनुभव-

१. ‘(प्रविशन्ति काम . काः ।)’ घ. ख. ट. पाठः. २. ‘काम—
(सार्द्धं) हा वत्से’ क, ‘काम — वत्से’ छ. छ, ‘काम — (सकृदं शौचं) हा वत्से’
ज. इ. प. पाठः. ३. ‘मदङ्कालङ्कारिणि’ क, ‘मदङ्कालङ्कारिणि’ ख. ड. ज. झ.
म. पाठः. ४. ‘देहि प्रति’ छ. पाठः. ५. ‘प्रसृति यानि विशेष’ ड. पाठः.

१. ‘मदङ्कालङ्कारिणि’ ज. पाठः. २. ‘विषयज’ ज. पाठः. ३. ‘देहि
रस्याणि’ म. पाठः. ४. ‘आवेष्टितानि’ छ. छ पाठः.

चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि

देहं दहन्ति हृदयं च विदारयन्ति ॥ १ ॥

अपि च — पुत्रि !

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयक्रीमलदन्तकुङ्कुमलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जुर्जल्पितं ते ॥ २ ॥

गोचरत्वं च द्योत्यते । चाटूनि क्रीडायोजनादिप्रार्थनया प्रियवचनानि चारु-
मधुराणि हृद्यान्यनुत्पणानि च सम्प्रति संस्मृतानि स्मरणगोचरीभूतानि ।
देहं शरीरम् दहन्ति महाज्वरजनकत्वेन । तत्र हेतुः—हृदयं मनो विदारयन्ति
क्रकचवत् पाटयन्ति । अतो हृदयसन्तापमूलत्वं देहदाहस्य । अत्रातिशयोक्तिः
प्रेयश्चालङ्कारः ॥ १ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण सरन्त्याह — अनियतेत्यादि । अनियतरुदित-
स्मितं अनभिसन्धिपूर्वकत्वाद् बालस्वभावेनान्तरान्तरा सङ्कीर्णत्वादनियतं नि-
यमरहितं रुदितं क्रन्दितं स्मितं हासश्च यस्मिन्, विराजन्ति शोभमानानि
कतिपयानां परिमितानां क्रीमलानां मृदूनां दन्तकुङ्कुमलानां दशनाङ्कुराणां
अग्राणि असमग्रप्ररूढत्वाच्छिखराणि यस्मिन्, वदनकमलकं मुखरूपं बाल-
कमलं, अल्पार्थेऽनुकम्पायां वा कप्रत्ययः, शिशोः स्तनन्धयावस्थायाः ।
स्खलद् अन्यस्मिन् विवक्षितेऽन्यथाप्रवर्तमानाक्षरं असमञ्जसं स्वपरिक-
ल्पितसङ्केतवशात् घटे पटः पुष्पे फलमित्यादिरूपत्वालौकिकव्यवहारोत्तीर्णं
मञ्जु मधुरं च जल्पितं भाषितं यस्मिन् । अत्र रूपकं प्रेयश्चालङ्कारः ॥ २ ॥

१. 'विदारयन्ति' ट. पाठः. २. '(आकाशे) अपि च' क. पाठः.
३. 'सुगन्धजल्पितं' ज. झ. पाठः. ४. 'शिशितं ते' ट. पाठः. ५
'तद् ॥' क. पाठः.

इतरे — हा सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि ! कहीं सि ? को वा दे
सरीररक्षणस्स देव्वं दुब्बिळासपरिणामो एक्काआए उवणदो ? हा
महाभाग माधव ! उवत्थिअत्थमिअमहूसवो दे जीवल्लोओ संबुत्तो ।

(हा सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि ! कासि ? को वा ते शरीररत्नस्य दैवदुर्विलास-
परिणाम एकाकिन्या उपनतः ? महाभाग ! माधव उपस्थितास्तमितमहोत्सवस्ते
जीवलोकः संबुत्तः ।)

इतरे मदयन्तिकालवज्रिके । हा सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि क्वासि ? को
वा ते शरीररत्नस्य दैवदुर्विलासपरिणामः एकाकिन्या उपनतः । सुप्रसन्नं
कदाचिदपि रोषादिविकारराहित्यात् मुखचन्द्रेण [सुन्दरि ।] शोभने वाशब्दो
विकल्पे । शरीररूपस्य रत्नस्य सर्वशरीरेभ्य उत्कृष्टत्वात् । दैवस्य दुष्टो व्यापारो
दुर्विलासः तस्य परिणामः परिणोकः । को वा किंप्रकारो वा । एतावता
कालेनादर्शनाद्विनाशस्तावन्निश्चित एव । स किंप्रकार आधिदैविक आधिभौतिको
वेत्यर्थः । एकाकिन्या इति अस्माभिस्सहानुभूतश्चेत्तथा न दुःखायेति भावः ।
महाभाग माधव ! उपस्थितास्तमितमहोत्सवस्ते जीवलोकस्संबुत्तः । महाभा-
गेति भाग्यशाली, माधव इति लोकस्योद्घोषणापि मृषा जातेति भावः ।
उपस्थितः प्राप्तः तदानीमेवास्तमितो नष्टश्च, न तु कञ्चित्कालं स्थितः,
महोत्सवः प्रियतमाप्राप्तिलक्षणं निरतिशयं कल्याणं यस्मिन् । जीवलोकः मनु-
ष्यलोकः ।

१. 'मदयन्तिकालवज्रिके' — (सासमाकाशे). हा' कं, 'इतराः' ज, 'इतरे—
(सासं) हा' ज. झ. ज. पाठः. २. 'हा पिअसहि सुप्प' क. च. छ. ज. झ. ञ. ट.
पाठः. — ३. 'कहिं गदासि' क. ज. झ. ज. पाठः. ४. 'को दे' ज.
पाठः. ५. 'वा सिरीसकुसुमसुउमारस्स सरीरस्साअं देव्व', कं, 'सरीरकुसुमस्स
देव्व' घ, 'वा सिरीसकुसुमसुउमारस्स दे सरीरस्स देव्व' छ. झ. पाठः. ६.
'सरीरस्स देव्व' घ, पाठः. ७. 'दुब्बिणअपरिणामो' क. झ. ज. पाठः
८. 'अक्कोळ्ळिआए' कं, 'एकाकिणीए' छ. ज. झ. ज. पाठः. ९.
'उवणदो' क. पाठः. १०. 'हो ? महा' कं. झ. घ. पाठः. ११. 'चदि-
अत्थमिअ' घ. पाठः.

कामन्दकी — हा वत्सौ !

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।

लवलीलवङ्गयोरिव नियतिर्महावात्ययाभिहतः ॥ ३ ॥

हा वत्सौ ! मालतीमाधवौ !

अभिनवेत्यादि । अभिनवः अपर्युषितत्वाच्चिरगलः अन्यत्रादृष्टपूर्वो
वा रागरसः परस्परप्रेमास्वादो यस्मिन् । “हागोऽनुरागे लाक्षादौ ।”

“रसो रागे विषे वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे ।

रेतस्यास्वादने हेञ्जि निर्यासेऽमृतशब्दयोः ॥”

इति वैजयन्ती । अयमस्माकं बुद्धिस्थः भवतोः भवत्याः भवतश्च कृत-
कौतुकः कदा भविष्यतीति जनितोत्कण्ठः परिष्वङ्गः आश्लेषः ।

“अथ श्यामलके लाला लवली लावली फला ।” इति ,

“लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं च वरालकम् ।”

इति च वैजयन्ती । तयोरिवेति विश्लेषस्य सहृदयहृदयशस्यत्वमुपमाने
प्रकाश्यते । नियतिर्देवं महत्या वात्यया मण्डलीवायुनेव नियत्या अभिहत
हठात्पीडितः । अत्र दैन्यं व्यज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

१. ‘काम (सविशेषखेदं) हा’ क. छ. ज. झ. ञ. पाठः. २
‘नियतिमहा’ क. ब. घ. च. छ. ज. झ. ञ. पाठः.

१. ‘स्वादो यस्य । रागो’ जे. पाठः. २. ‘सहृदयशस्यत्वं’ ज. पाठः.
३. ‘हठाद्विन्नितः’ ग. ‘हठाद्वलितः’ ज. पाठः.

लवङ्गिका—(सौवेगं) हेदास वज्रमञ्ज हिज्ज ! सन्वहा
णिसंसंसि ।

(हताश ! वज्रमय हृदय ! सर्वथा नृशंसमसि ।)

(इति हृदयमाहत्य पतति ।)

सदयन्तिष्ठा—लवङ्गिए ! णं भणामि क्षणमत्तं पि दाव
समस्सस ।

(लवङ्गिके ! ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत् समाश्वसिहि ।)

लवङ्गिका—मादे ! किं करोमि । दिढवज्जलेपपिण्डिणिबन्ध-
णिच्चलं जीविदं ण मं परिच्चअइ ।

(मातः ! किं करोमि ? हृदवज्रलेपप्रतिबन्धनिश्चलं जीवितं न मां
परित्यजति ।)

हताश ! वज्रमय हृदय ! सर्वथा नृशंसमसि । हता निष्फला इतः परं
जीविष्यामीत्याशा यस्य, वज्रमय कुलिशोपादाने अतिक्लान्त्यात् । सर्वथा
सर्वप्रकारेण चिरपरिचयसत्कारसततसाहचर्यादिष्वन्यतरमपि न गणयसीति
भावः । नृशंसं बन्धुवात्सल्यरहितं निर्दयमित्यर्थः ।

हृदयं वक्षः आहत्य हस्ताभ्यां ताडयित्वा पतति अवि लठनाय
दण्डवत् प्रपतति ।

लवङ्गिके ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत् समाश्वसिहि । -क्षणमात्र-
मपीति क्षणान्तरे तत्त्वं निश्चित्य पश्चात् सर्वाः प्राणानेव परित्यक्ष्याम इत्य-
भिप्रायः । समाश्वसिहि आह्वनादिकं मा कृथा इत्यर्थः ।

मातः ! किं करोमि ? हृदवज्रलेपप्रतिबन्धनिश्चलं जीवितं न मां परि-
त्यजति । मातः ! अमेति सदैन्यमामन्त्रणम् । किं आह्वनादिभ्योऽन्यत् किं

१. 'सौवेगं' क. छ. ज. झ. न. पाठः. २. 'हा हेदास' क. पाठः. ३.
'मल सन्वहा' द. झ. न. पाठः. ४. 'णिसंसंसि' द. 'णिसंसंसि' द.
पाठः. ५. 'मद—सहि लव' क. झ. न. पाठः. ६. 'वक्षणमेतत्तं पि' क.
ख. ग. द. च. पाठः. ७. 'लव—सहि किं' क. झ. न. 'लव—मदयन्ति
किं' द. छ. ज. पाठः. ८. 'पडिबद्धणिच्चलं' क. छ. ज. झ. न. पाठः. ९. 'बलं
मम जीविदं' क. 'बलं विम जीविदं' छ. ज. झ. न. पाठः.

कामन्दकी — वत्से मालति ! जन्मनः प्रभृति वैलभतरा
ते लवङ्गिका । तत् किमुज्जिह्वानजीवितां वराकीं नानुकम्पसे ।
इयं हि—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

कथं च कल्याणि ! कामन्दकीं परित्यजसि । नन्वकरुणे !
मदीयचीवराञ्जलोष्णैव ते प्रगुणीकृतान्यङ्गानि ।

करोसि, अयमेव जीवितपरित्यागोऽयः प्रयत्नतोऽनुष्ठेय इत्यर्थः । तत्र
हेतुः— दृढेन वज्रहोपेन बन्धद्रव्यविशेषेण यः प्रतिबन्धः सङ्घटनं तेन
निश्चलं स्वस्थानतो गलनरहितं जीवितं न परित्यजति स्वयं न मुञ्चति ।

उज्जिह्वानजीवितां उत्कामत्प्राणां 'ओहाय गतौ' इत्यसा-
च्छानच्, वराकीं शोच्यां, नानुकम्पसे स्वात्मप्रकाशनेन स्थिरजीवितां
न करोषि । शोच्यतामेवोपपादयति — इयं लवङ्गिका हिर्यसादर्थे ।

उज्ज्वलेत्यादि । उज्ज्वलालोकया दीप्तलावण्यया प्रभामहत्या च
स्निग्धा दृढानुरागा तैलसिक्ता च, मलीमसमुखी विषादविर्वणवदना मषी-
मलिनाम्ना च, वर्तिर्दशा, प्रदीपशिखया दीपज्वालाया यथाशब्द इवार्थे ।
अत्रार्थशेषोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

कथं चेति । चकारोऽप्यर्थे । कामन्दकीमपि कथं परित्यजसि

१. 'जन्मतः प्रभृति' क. छ, 'आजन्मनो वल्ल' घ. च. ट. पाठः. २. 'वैलभ-
ते' क. ट. घ. पाठः. ३. 'किमेनामुज्जिह्वान' क. छ घ. पाठः. ४. 'तां नाजु'
ज. पाठः. ५. 'कथं कल्याणि' क, 'कथं त्वं कल्याणि' घ. पाठः. ६. 'कल्याणिनि !'
ज. पाठः. ७. 'जहासि' क. छ, 'त्यजसि' ज. घ. पाठः. ८. 'चीवरोष्म' क.
झ. न, 'चीरचीवराञ्जलो' च. ट. पाठः. ९. 'गुणीकृता' च, 'प्रगुणितान्यङ्गानि'
ज. पाठः.

स्तन्यन्यासात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकादि-
 क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।
 लोकभेष्टे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
 स्नेहो मातुर्मयि समधिकंस्तेन युक्तस्तवापि ॥ ५ ॥

‘लवङ्गिकादिषु सखीस्नेहमात्रमेव, मयि तु मातृत्वगुरुत्वसखीत्वानां सामानाधि-
 करण्यात् स्नेहबहुमानविसम्भभाजनत्वं ताभ्यो विशेषोऽस्त्येव । अतः स्वमेऽपि
 मत्परित्यागोऽनुप्रेक्षणीयः’ इत्यर्थः । कामन्दकीमिति न पुनर्मामिति तत्तादृश-
 विशिष्टस्नेहत्वेनानुभवं व्यञ्जयति । तदेवोपपादयति—ननुः संवादे । अकरुणे !
 आर्तानुकम्पारहिते । मदीयचीवराञ्चलोष्मणा मेतस्मन्निधनश्चीवराञ्चलो दद्या
 तस्योष्मा, उत्सङ्गेऽनवरतं निवेश्य धारितत्वात्, तेन सम्मृज्ज्व स्वेदिततये-
 त्यर्थः । प्रशुणीकृतानि मञ्जूकृतानि, बाल्य एव शिशूनां गात्रसौष्ठवस्व-
 ज्ञातिजनेन विधेयत्वात् । तथा दशकुमारचरिते — ‘यद् दुहितुर्जन्मनः
 प्रभृत्यङ्गक्रिये’ति; ‘स्नेहो मार्दवकराणाम्’ इति संग्रहोक्तेष्व ।

पुनरपि स्वस्नेहप्रकाशनेन स्वपरित्यागानौचित्यमाह — स्तन्यन्यासा-
 दिति । स्तन्यस्य मातृस्तनपयसः परित्यागादारभ्येत्यनेन स्तन्यदानमात्रमेव
 धान्येव मात्रा कृतमिति द्योतयति । ‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्’
 इत्यमरः । दन्तः करिदन्तः प्रसिद्धया, ‘दन्तशफरुकधारिण्या’, ‘दन्त-
 पुत्रिका’ इत्यादिप्रयोगाद्, दन्तनिर्मितपुत्रिकादिभिः । आदिशब्दात्
 कन्दुकगरीयकगुडघटीकेलनादिकं गृह्यते, तैः या क्रीडा रमणं तत्र योगं
 जयसाधनमुपायप्रयोगम् । ततोऽनन्तरं शैशवमतीत्य कौमारकावतरण इत्यर्थः ।
 विनयं स्वीरत्नत्वात् नृत्तगीतवाद्यादिकासु चतुष्पष्ट्यां, कामसूत्राङ्गविद्यासु,
 कामसूत्रे च, ब्राह्मणीत्वादमात्यपुत्रीत्वाच्च धर्मार्थशास्त्रयोश्च शिक्षां ;

१. ‘स्तन्यत्यागात्’ क ग. छ. ज. झ. ञ. पाठः. २. ‘दत्तशब्दा’
 क. ख. पाठः. ३. ‘पाञ्चालिकेव’ क छ. ज. छ. न पाठः. ४. ‘करुणैर्युक्त’
 ख. ग. घ. ट. पाठः.

१. ‘मम सम्बन्धिन’ ख. पाठः. २. ‘वरतीजनेन’ छ. झ. पाठः. ३. ‘स्नेहे
 मार्दवकरणात्’ ख. ग. छ. पाठः.

(सर्वद्वन्द्वम्) हा चन्द्रमुखि ! सद्यप्रति निराशासि ।

“विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्”

इति रघुवंशोक्तेः, “विनयः शास्त्रनिश्चयः” इति कामन्दकवचनाच्च । प्रापिता दम्भितेत्युभयत्रापि सम्बध्यते । ‘कामसूत्रं तद्वद्विद्याश्च पुरुषोऽधीयेत, प्राग्यौ-
वनाद्युवतिः, प्रप्ता च पत्युरगिप्रायाद् योषितां शास्त्रग्रहणासम्भवादनर्थकमिह
शास्त्रे स्त्रीशासनम्’ इत्याचार्याः । ‘प्रयोगग्रहणादासां प्रयोगस्य च शास्त्र-
पूर्वत्वात्’ इति वात्स्यायनः । ‘आचार्यस्तु कन्यकानां धात्रेयिका वृद्ध-
दासी मिश्रुताः सस्ये’ति, ‘सन्त्येव हि शास्त्रप्रदत्तबुद्धयो गणिका राजपुत्र्यो
महानाट्टद्वितरश्चे’ति च कामसूत्रोक्तेः । तस्याऽशास्त्रे स्वस्याश्चाचार्यकेऽधि-
कागेऽनेन प्रदर्शितः । यद्विदुः रूपलावण्यमार्दवदलमेपासौभाम्यादिजनकैराहारै-
रौषधविशेषैश्च पोषितासि । लोकश्रेष्ठे लोकतो लोके वा उत्कृष्टे । तत्र
हेतुः — शुष्यति प्रक्षरनाभिक्तादिगुणे, प्राशस्त्ये मनुप्, वरे मर्तरे
स्थपिता शान्तेपात्रप्रदोऽपूर्वकमनुरागवर्धनादौजीवितान्तं निर्विकारं निवे-
शिता । संप्रदेति सर्वत्र कृत्ये पित्राग्रपेक्षापि मया न कृता, तेषां मन्त्रियोग-
मात्रकिञ्चस्त्वानिति घोषते । तेन तच्छब्दो वाक्यार्थे साकरणेन परामृशति ।
एवमेवं न नया कृतमिति यत् तेन हेतुना तत्रापि मयि मातुः सगंधिः
मातुः स्वजनन्या अपि सविशेषः, मातृविषयात्स्नेहादप्यतिरिक्त इत्यर्थः । ‘पञ्चमी
विशते’ (२-२-४२) इति पञ्चमी । स्नेहो विनक्त उचितः युक्त इत्यनेन
स्वविषये रिगंधेषु स्नेहयौचित्यं न च द्वेषस्य । अतस्त्वमकृतज्ञासीत्युपालम्भो
व्यज्यते । अतः कामन्दकीमपि कथं परित्यजसीति सम्बन्धः । अत्रापस्तुत-
प्रसंसारोच्चारः, कार्यमुनेन फारुस्य स्नेहानिश्चयस्य प्रकाशनात्, काव्यलिङ्गं च,
अपरित्यागहेतोः अस्त्योपादानात् ॥ ५ ॥

सर्वद्वन्द्वं निराश्वयादनया निरस्तधैर्यम् । यथा सद्यप्रति वार्तामित्रं
स्याप्पनुपलभात् । निराशा पुरा कृतेषु नजोरपेषु निरस्तवाञ्छा ।

१. ‘द्विं) चन्द्र’ क. ज. पाठः. २. ‘शारिम संवृता’ क. ज. झ. पाठः.

३. ‘जीवितान्तं’ क. पाठः. ४. ‘कृतेऽपि पित्रा’ झ. पाठः. ५. ‘मातरि’ क. ग. ‘मातृप्यह्वयनात्’ न. पाठः.

अकारणस्नेहमनोहरानन-

शिखाशाललाटार्पितगौरवर्षपः ।

तवाङ्गशायी परिवृत्तभाग्यया

मया न दृष्टस्तनयः स्तनन्दयः १ ६ ॥

लवङ्गिका — भगवद् प्रसीद । जीसहस्रि संपदं जीविलैव्वहणे ।

के ते मनोरथा इत्याह — अकारणेत्यादि । अकारणेन अनभि-
सन्धिपूर्वकेण, अविदितस्नेहशोकतया लुमनोहरत्वाच्छैशवस्य, अथवा सहजेन,
स्नेहेन सद्विषयेण मनोहरं मन्दस्मितादिभिः प्रकटितप्रसादमाननं यस्य ।
शिखायां शिरसि ललाटे च अर्पिता रक्षार्थं निहिता गौराः इनकवर्णाः
सर्षपाः सिद्धार्था यस्य, 'देवे चोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्वपे समुन्मिषत्प्रतापानक-
स्फुलिङ्गनिकर इवे'ति हर्षचरितोक्तवत् । अङ्गशायी उरसि शयनशीलः,
'अङ्गभिहेऽन्तिगोरसो'रिति वैजयन्ती, उत्सव्वती वा, 'अङ्गादङ्गं सज्जन्ती'
इत्यादिप्रयोगात् । परिवृत्तभाग्यया अन्यथामृतमुकृतया न तु भाग्य-
हीनयेति, इतः पूर्वं भवत्या जन्मनः प्रभृति परिणयनावसानस्य महोत्सवस्यानु-
भूतत्वादिदानीमेव दुष्कृतफल दुःखमभिज्ञायत इति भावः । तनयः पुत्रः
स्तनन्दयः स्तन्यपायी । 'नासिकास्तनयोर्धर्मधेयोः' (३-२-२९), इति लृश ।
अत्र प्रथमं तनयस्यैव दर्शने मनोरथः, ततस्तदन्तरथावशेन तद्विशेषणविशिष्ट-
स्येत्यनुवादमुखेन मनोरथानां बाहुविध्यं प्रकाशयति, 'पुत्रा मे सघृतक्षीरं
मुञ्जीरन्ति'ति वृद्धकुमारीवरप्रार्थनवत् । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

भगवति ! प्रसीद । निस्सहासि साम्प्रतं जीवितोद्वहने । तदहमस्माद्
गिरिप्रपातादात्मानमवधूय निर्दृता भविष्यामि । प्रसीद अनुज्ञयानुगृहाण ।

१. 'स्मेरमनो' क. छ ज. झ. घ पाठः. २. 'अवोरमानन' छ. पाठः.
३. 'अङ्गायी' क. पाठः. ४. 'या न दृष्टपूर्वस्तनयः' छ. पाठ ५. 'सि जीवि
ज. पाठः. ६. 'जीवपुन्वद्वेषे' क. पाठः. ७. 'उन्वहणे' छ. झ. ज. पाठः.

१. 'शोकापासमनो' द. २. झ. पाठ. ३. 'सुस्ततया' ख पाठः. ३.
'भाग्यहीनतयेति' द. झ. पाठः. ३. 'अत पूर्वम्' झ. पाठः. ४. 'अङ्गशायानु'
ग. पाठः.

तां अहं इमादो गिरिप्पपातादो अत्ताणं अवधुणिअ णिण्वुदा भविस्सं ।

(भगवति ! प्रसीद । निस्सहास्मि साम्प्रतं जीवितोद्बहने । तदहमस्माद् गिरिप्रपातादात्मानमवधूय निर्वृता भविष्यामि ।)

(प्रपातादात्मानं क्षेप्तुकामा सहर्षं परिक्रामति ।)

कामन्दकी — (सदयं वीक्ष्य) वत्से मदयन्तिके !

निस्सहा अशक्ता साम्प्रतं दुःखस्यातिभूमिगमनाद् जीवितोद्बहने प्राणसन्धारणे तद् यस्मान्निस्सहा तस्मात् पुरः समीपे वर्तमानाद् गिरिप्रपाताद् शैलतटात् । 'प्रपातस्तु तयो भृगुः' इति वैजयन्ती । इयल्लोपे पञ्चमी । प्रपातमारुह्येत्यर्थः । आत्मानमवधूय देहं परित्यज्य, पतनेनेत्यर्थात् । अथवा अपादानमात्रे पञ्चमी, गिरिप्रपातादात्मानमवधूय निपात्येत्यर्थः । निर्वृता सुखिता ।

सहर्षमिति तस्या अपि प्रतिषेधमनुमतिं परिकल्प्य सन्तोषसहितम् ।

सदयं आर्तिविशेषदर्शनात् कृपासहितं वीक्ष्य, लवङ्गिकामित्यर्थात् । वत्से इति वारयैनामिति विवक्षया सम्बुद्धिः ।

१. 'ता इमादो' क. ट, 'साहं' छ. ज. झ. ञ. पाठः. २. 'गिरिप्रपातादो' क. झ. ञ. पाठः. ३. 'अत्ताणं' क. झ. पाठः. ४. 'णिण्वुदा' ज. पाठः. ५. 'स्सं' । तद् मे भवद्दी आधिप्पसावं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि पिअसहिं पेक्खिस्सं । काम—' फ, 'स्सं । तद् मे भवद्दी आधिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि [दाव ज.] पिअसहिं, पेक्खिस्सं । काम—' ज. झ. ञ. पाठः. ६. '(गिरिप्रपाता' घ. पाठः. ७. 'दात्मानं हात्तामिच्छति ।) काम—' घ. पाठः. ८. 'सहर्षं कृतार्थमिवात्मानं मन्यमाना सावेयं रुदती अस्तमरणाश्चक्रे विक्षिप्याभुजलं निवस्य मरणेनैवात्मानं विभावयन्ती अनुगमकल्पयत् ।) काम—' झ. पाठः. ९. 'काम—ननु लवङ्गिके । कामन्दक्यपि [कामन्दक्यापि क.] नातः परं घत्सानियोगेन जीविष्यति । [जीवितम्बं क.] समधायमुत्कृष्टावेग आवायोः । किञ्च—

सङ्गमः कर्मणा भेदाद्यदि न स्यान्न नाम यः [स्यादनागमः'क.] ।

प्राणानान्तु परित्यागे घत्तापोपशमः [परम् क.] फलम् ॥ -

लव—जहा तुझे भागवेध । (उत्तिष्ठति ।) काम — सदयं' क. ज. झ. ञ. पाठः.

मदयन्तिका— किं आणवेहं अग्गेसरी होदु त्ति । अवहिदस्सि ।
(किं आह्वापयथ अग्गेसरी भवेति । अवहितास्मि ।)

लवङ्गिका — सहि ! प्रसीद । विरम एत्तो अँसणो वँहादो ।
मा अ एदं जणं विसुँमरोहि ।

(सखि प्रसीद । विरमास्मादात्मनो वधात् । मा चैतज्जनं विस्मर ।)

मदयन्तिका — (संकोपमिव) अवेहि । णस्सि दे वंसं गआ ।
(अपेहि । नास्मि ते वसं गताः ।)

तद्विवक्षितमन्यथा स्वाभिमतानुगुणं परिकल्प्याह— किमाह्वापयथ
अग्गेसरी भवेति । अवहितास्मीति । अग्गेसरी स्वयमपि मरणाय तस्माः पुरः
प्रवृत्ता भवेति । किमाह्वापयथ किंशब्दः प्रश्ने नियुङ्गध्वमितीत्यर्थः ।
बहुवचनं गुरुविषयत्वात् । अवहिता आह्वयितेऽर्थे सादरा ।

तथापि मरणे व्यवसिते तां निवारयन्त्याह—सखिं प्रसीद , मद्वचन-
करणाय । विरमास्मादात्मनो वधात् । विरम निवर्तस्व । “व्याङ्परिभ्यो रमः”
(१-३-४३) इति परस्मैपदम् । आत्मनो वधादिति प्रत्यवायबहुलत्वं स्मारयति ।
‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् सह’ इति स्मृतेः । आत्मवचनकरणाय
तस्या जीवितं निश्चित्याह—मा चैतज्जनं विस्मर । एतज्जनं माकर्तुं मां च ।

तदभिप्रायं ज्ञात्वाह—संकोपं ईर्ष्यासहितं, स्वयमात्मवधायोद्यच्छमाना
मां कथं निवारयति , सखीस्नेहस्य द्वयोस्तुल्यत्वात् ।

“मत्रोभयोस्समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥”

१. ‘मद—आणवेहं’ ट. पाठः. २. ‘ह मअवई अग्गे’ ख. ग. ट. पाठः. ३.
‘हो हि त्ति’ ख. घ. ङ. ट. पाठः. ४. ‘सि । ता अव’ ट. पाठः. ५. ‘अँसणअवहादो ।
ण अ एदं’ ग. ‘अँसणअवहादो ण एदं’ क. पाठः. ६. ‘वावादणादो’ ख. ङ. घ. पाठः.
७. ‘मा एदं’ क. ङ. घ. ‘मा अ एणं’ ज. ‘मा अ एदं’ य. पाठः. ८. ‘विसुमरोहि’
क. ख. घ. ग. पाठः. ९. ‘संकोपमिव’ ख. पाठः. १०. ‘वसंवदा’ क. ज. झ. न. पाठः.

१. ‘तथापि’ क. झ. पाठः. २. ‘जीवनं’ ख. ङ. ‘दोषं’ क. घ. पाठः.

कामन्दली — हन्त व्यदासितं वरावया ।

स्रद्धाचान्तिः — (स्वगतं) गाह सअरन्द ! णमो दे ।

(नाथ मकरन्द ! नमस्ते ।)

लघुझिक्का — अशब्द ! अं अं एव्व मधुमदीतोत्तसँपाअपवित्त-
मेइलो मैहीधरविट्ठो ।

(भगवति ! अयमेव मधुमतीस्रोतस्सम्पातपवित्रमेखलो महीधरविट्ठः ।)

इति न्यायादिति भावः । इन्द्रशब्दः प्रणयकृतत्वात् कोपस्यातात्त्विकत्वं
ध्वनति । अपेहि । नास्मि ते वशं गता । अपेहि अपसर । वशमायत्ततां गता
नाहमस्मि त्वद्वचनं न करोमीत्यर्थः ।

हन्तेति विषादे, व्यदासितं मरणाय निश्चितं वरावया शोच्यया, सखी-
स्नेहात् । अनेन 'एककणवराहिवासेण सहपंसुक्कीळणादिही तुमं पिअसही
भाणिआ अ' इति पूर्वोक्तं सौहार्दातिशयं सूचयति ।

अथ मङ्गला कविः प्रस्तुतं रसमनुत्तमपेते—नाथ 'मकरन्द नमस्ते ।
आकाशे लक्ष्यं बद्धवोक्तिः । माप्रवं त्वमनुम्रियसे, अहं च मालतीम् । अतस्त्वय्य-
जीवति न मया जीव्यत इत्यतो मया म्रियते । तस्मात् स्वातन्त्र्यदोषो यथा मे न
स्वात् तथा प्रसादयामीत्यर्थः ।

भगवति ! अयमेव मधुमतीस्रोतस्सम्पातपवित्रमेखलो महीधरविट्ठः ।
अयमित्यास(क्ति ? चि) माह । मधुमतीति पूर्वप्रस्तुता महानदी, तस्माः प्रवाह-
प्रवर्तनेन पवित्रा मेखला ततो यस्य, महीधरविट्ठः पर्वतस्य विषमोन्नतप्रदेशः,
विषमष्टशो विट्ठः,

“हिमाद्रिद्वीपादिव भान्ति यस्यां
गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ।”

इति भर्तृकाव्यप्रयोगात् ।

१. 'काम—(स्वगतं) हन्त' क. पाठः. २. 'निश्चितं' क. ख. झ. न. पाठः.
३. 'णमो पे णमो' क, 'णमो णमो दे' झ. ख. पाठ. ४. 'स्रद्धाविदपवित्त' क.
छ. ज. झ. न. पाठः. ५. 'महीधरविट्ठो' घ. ड, 'महीधरस्य विट्ठो' छ. पाठः.

कामन्दकी — अलमिदानीं प्रस्तुतान्तरायेण । (सर्वाः पतितु-
मिच्छन्ति ।) (नैपथ्ये)

आश्चर्यमाश्चर्यम् !

व्यतिकर इव भीमरतामसो वैद्युतश्च

क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

कामन्दकी — (विलोक्य साद्भुतहर्ष)

कथमिह मम वर्तमानं तत्किमेतत्

(प्रविश्य)

मकरन्दः —

किमन्यत् ।

इदानीं निष्प्रतीकारत्वादाश्चासनस्य, चेत्यतया प्रस्तुतस्य क्वञ्जिका-
मदयन्तिकाभ्यामुपक्रान्तस्यात्मत्यागस्येत्यर्थः । अन्तरायेण विज्ञेन न निवारयाम
इति भावः । सर्वा अपि कामन्दक्या अपि समानदुःखतया मरणाध्यवसाय
उच्यते । इच्छन्ति इति परिहरवन्धं कृत्वा गिरिशिखरमारोहन्तीत्यर्थः ।

विद्याप्रभावावीतस्य माधवस्य पुनर्मातुल्या सहानयनाय योगिन्या विद्या-
प्रयोगः कृत इति नैपथ्यपात्रेण सूचयति—आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर (IX ५३) इवेत्यादि (पृष्ठ ५३८) ।

तच्छ्रुत्वा ततोमुखं किमिदमित्यवलोक्याह—साद्भुतहर्षं अदृष्टपूर्व-
विद्याप्रभावदर्शनादचिन्तितमालतीमाधवसमागमदर्शनाच्च विस्मयानन्दयुक्तम् ।
इह अस्मिन् प्रदेशे मम वर्तमानं ममापत्ये मालतीमाधवौ, दृश्येते इति शेषः ।
कथमित्याश्चर्यं । तत् तस्माद् एतद् वर्तमानं वस्तु किमिति चिन्ता ।

तच्चिन्तां भङ्ग्या निराकरोति । प्रविश्य मकरन्दः — किमन्यदि-
त्यादि । अनेन नैपथ्योक्तिरपि मकरन्दोक्तिरित्यर्थात् सूच्यते । 'तदत्र

१ 'कृतमिदानीं' क. घ. ज. झ ञ ट पाठः २ 'तान्तरेण' घ. पाठः.
३ 'आश्चर्यं' व्यति' ज. पाठः. ४ 'काम—(राहसा विलोक्य साद्भुतं सहर्षं च)
छ. पाठः. ५. 'कथ' ट. पाठ. ६. 'क्वञ्जिव' ज. पाठः. ७ 'मिह न
वयस्यस्तत्' क. पाठ. ८ 'वत्सरतत्' छ. झ. ज. पाठ.

१. 'शक्त्यतेत्यर्थं प्रस्तुत' ट. ज. पाठ २ 'परिवन्धं' छ. झ. पाठः.
३. 'किमित्य सोभ्याह' झ. पाठः.

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥ ७ ॥

(नैपथ्ये)

कथमतिदारुणो जनवादस्संवर्तते ।

मालव्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः

सांसारिकेषु विषयेषु च जीविते च ।

निश्चित्य वह्निपतनाय सुवर्णविन्दु-

मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥ ८ ॥

कान्तारगहने सहास्रद्वर्गेण प्रविष्टा भगवतीमनुसृत्य वृत्तान्तमेनं कथयामी'त्युक्तं च सङ्गृह्यति । वक्तुरेकत्वात् प्रयोगस्य चाभेदात् पूर्वोक्त एव श्लोको गृहीतः ॥ ७ ॥

अथ निरतिशयं सुखमुपपादयिष्यंस्तद्रसापादनाय दुःखस्य परां काष्ठां दर्शयितुमनर्थान्तरमवतारयति कविः, प्रकरणनायकस्य साप्रायसुखसिद्धिरवात्-नैपथ्ये इति ।

जनवादः किंवदन्ती ।

जनवादस्वरूपमेव दर्शयति — मालव्यपायमित्यादि । मालव्यपायमपगमं नाशमित्यर्थः, अधिगम्य ज्ञात्वा विरक्तचेताः निःश्रेहहृदयः अनित्यत्वदुःखोदकत्वाद्यनुसन्धानेन निर्बिण्ण इति यावत् । सांसारिकेषु समारसमन्धिष्वित्यैहिकत्वमत्रार्थात् प्रतिपाद्यते, अन्यथा जीवितविरक्त्यनुपपत्तेः । मुमुक्षुत्वे ज्ञानार्थमेव प्रवर्तितव्यम् । अग्निप्रवेशस्य तु कचिन्मोक्षसाधनत्वाश्रवणात्, विधिकृतस्य तस्य स्वर्गसाधनत्वश्रवणाच्च । तत्र तु प्रमाणमुपरि वक्ष्यमाणम् । विषयेषु शब्दाद्युपभोगेषु, जीविते च बन्धुविनाशदुःखानुभवाद् भारभूते शरीरधारणे, विपद्देहत्वादेहस्य । अथ जीवितापाये विषयापायस्तावत् भवतु नाम, जीवितं पुनः कथं बलात् परित्यज्यते आत्महत्यायाः परलोकाविरुद्ध-

१. 'योगेश्वरी' क ज. झ. ख. पाठः. २. 'जनसंवर्तो वर्तते' क, 'जनवादः सम्प्रति वर्तते' ग. घ, 'जनसम्पदः सम्प्रति वर्तते' ङ, 'जनावमर्दः संप्रवर्तते' ज, 'जनसम्मर्दो वर्तते' स म पाठ. ३. 'जीवितेषु' ट. पाठः. ४. 'धुना शृणोमि' ड. पाठः.

१. 'सङ्गृह्यति' क. पाठः.

मदयन्तिकालवाङ्मिके — झटिति मालतीमादवाणं दंसणेभ्युदयो,

स्वादित्याह—निश्चित्य परलोकाविरुद्धत्वं धर्मशस्त्रिर्निर्णीय, शिशो रोगादि-
पीडायां परदेवतासन्निधावुपोषितस्य जपहोमदानादिभिः संस्कृतात्मनो भृगुवहि-
तीर्थपतनादिभिः शरीरपरित्यागे स्वर्गप्राप्तिस्मरणात् ,

“तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।”

इति भगवद्वचनाच्चोदनालक्षणत्वाच्च धर्मस्येत्यर्थः । वाह्मिपतनस्य
मन्त्रपूत पवित्रहविर्मृतेऽनौ पतितुं , “तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२-३-१५)
इति-चतुर्थी । सुवर्णबिन्दुसंज्ञं ‘मधुमतीसिन्धुसम्भेदपावन’ इत्यपौरुषेयप्रतिष्ठिते
लिङ्गे सततसन्निहितत्वेनोक्तं प्राक् परमेश्वरं, अभ्येतीत्यनेन स्थानविशेषाच्च पुरुषा-
र्थसाधनत्वमाह । उमामहेश्वरसंवादे महेश्वरवचनमासिन्नर्थे प्रमाणम् । यथा-

“अग्निप्रवेशनं चेच्छेत् तेनैव विधिना शुभे ।

कृत्वा काष्ठमयं चित्तं पुण्यक्षेत्रनदीषु वा ॥

देवताभ्यो नमस्कृत्य कृत्वा चाग्निं प्रदक्षिणम् ।

भूत्वा शुचिर्व्यवसितः प्रविशेदग्निसंस्तरम् ॥

सोऽपि लोकान् यथान्यायं प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ”

इति । कस्यशरीरस्यापि स्नेहादिभिर्यत्नजस्य मरणस्य निर्दोषत्वं अग्निप्रवे-
शादिभिस्तत्रैवोक्तम् । इति जनवादो वर्तत इति योज्यम् । अतोऽधुना हताः
स्मः नष्टाः स्मो वयम् । ईदृशस्य पुरुषरत्नस्य विनाशे वर्णाश्रमरक्षकामावात्
सचिवायत्तसिद्धित्वाच्च पद्मावतीश्वरस्येति भावः । मुनिजनवचनमिति ग्राह्यं ,
‘करुणवनेचरवचनादनन्तरं तां न पश्यामि’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
अत्रामात्यगतो निर्वेदो व्यज्यते । वनेचरगतश्च तद्विषयो भावः । करुणरसस्तु
व्यापकः । अपस्तुतपशंतालङ्कारः, दुहितृस्नेहस्य कार्यमुखेन प्रकाशनात् ॥ ८ ॥

झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयः , झटित्यस्माहितम् । झटितिभ्यां

१. ‘मदयन्तीकालवाङ्मिके — मालती’ क पाठः . २. ‘णमहसवो’ क पाठः .

१. ‘कृत्वा’ ज पाठः . २. ‘शुचिर्व्यवसितः’ ग. पाठः .

प्राप्ति अत्राहिदं ।

(अटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयः, अटित्यत्राहितम् ।)

कामन्दर्कासकरन्दौ — दिष्ट्या दृष्टमाश्चर्यम् ।

किमयमसिपत्रचन्दनैरसच्छटासारयुगपदवपातः ।

अनलस्फुलिङ्गः कलिलः किमयमनभ्रः सुधार्चयः ॥ ९ ॥

अपि च —

सञ्जीवनौषधिविषयतिक्रमादौकृतिमिरसभेदम् ।

अथ विधिरयानिग्रशधरमयूखसैवलनमनुकुरते ॥ १० ॥

तुल्यकालत्वं सूच्यते अत्याहितममात्मरणारम्भरूपा महती विपत्तिः ।

दिष्ट्या दैववशादाश्चर्यं दृष्टव्यन्तासम्भावितस्य मालतीदर्शनस्य प्राप्तेः ।

अथ दृष्टमाश्चर्यं श्रुतेनार्थेन बहुलत्वादुत्प्रेक्षते — किमयमित्यादि ।

अयमर्थ इत्यध्याहार्यं, अथवावपातवर्षयोः कटाक्ष्यमाणत्वात् । अयमिति पुल्लिङ्ग-

निर्देशः । अन्यथेदमिति सामान्येनोद्देश्यत्वात् । असिपत्राः खङ्गाकारदण्ड-

नैरकविशेषवृक्षाः, “असिपत्रवनं चोग्रं कालसूत्रमपिबत् (?)” इति वचनात् ।

तेषां चन्दनरसरयु च छटा समूहस्तयोरासारो वेगवान् वर्षः, तस्य

युगपदवपातः एकोद्वेगेन सह निपातनम् । अत्राप्यनभ्र इति सम्बध्यते,

अनलस्फुलिङ्गकलिलः अग्निकणैस्सद्दीर्णः अनभ्रः मेघराहितः, मेघस्यैव

वृष्टिकर्तृत्वात्, सुधार्चयः अमृतसेकः । अत्र हृदयविदारणशिशिरीकरणयेः

देहदाहाहंनयोश्च यौगपद्यं वाक्यद्वयेन प्रतिपाद्यते । उत्प्रेक्षा विरोधो

विभावना चालङ्कारः ॥ ९ ॥

अथ पूर्वानुसंहितविरुद्धकार्ययौगपधकरणानिपुणं दैवं सचमत्कारमनु-
सन्वचे—सञ्जीवनौषधीत्यादि । सञ्जीवनं प्राणनं तदर्थं ओषधी मृतसञ्जी-

१. ‘नम - (सहर्ष) हा विक् ! कष्टं । आश्चर्यमाश्चर्य’ क, काम— ‘धिक् !
कष्टमाश्चर्यं च’ ए पाठः २. ‘इया कष्टं भो ! आश्चर्यं’ अ, ‘इया हा धिक् कष्टं !
आश्चर्यमाश्चर्य’ न, ‘इया हा धिक् नष्ट भो ! आश्चर्यमाश्चर्य’ म. पाठः. ३. ‘नरस-

च्छटासारयुगपदवपातः’ क, ‘नरसच्छटासारयुगपदवपातः’ छ पाठः. ४. ‘अनलस्फुलिङ्ग’ ख. पाठः.

५. ‘नष्टितः’ क. ज. म. ज. पाठः. ६. ‘वर्षः ॥ सञ्जी’ क. छ. ज. म. म. पाठः.

७. ‘सन्मेलनं कुरते’ ए पाठः

१. ‘मरणा-’ ए पाठः. २. ‘नरकवृक्षाः’ ख. पाठः. ३. ‘पत्रदलं’

ग. पाठः. ४. ‘मृगयामिन्(?)’ ए. पाठः. ५. ‘हृदयोश्च’ ख. ग. पाठः.

(नैपथ्ये)

हा ताद ! विरम विरम । उत्सुआक्षि दे वंअणकमलदंसणेण । पसीद
सम्भावेहि म । कंहं च मम कारणादो सगत्यलोआळोअन्तरालविक्खम्म-

वन्यादिः, विपं कालकूटादि तयोः, आलोकातिमिरयोः प्रकाशतमसोः, अशनि-
शशधरमधूखथाः वज्रचन्द्रकिरणयोः, व्यतिकरराम्भेदसंबलनशब्दा मिश्रण-
पर्यायाः । विधिः दैवमनुकुरुते अनुगच्छति । आश्वासनसन्तापयोः प्रकाशाप्रका-
शयोः विदारणाप्यायनयोश्च तत्कार्याणां सुखदुःखानुभवयौगपद्यसम्पादनेन
करणात् शशधरमधूखाशनीति प्रक्रमानुगुण्येन वक्तव्ये व्यत्यासेन- कथनमनि-
यमेन सुखदुःखयोः दुःखसुखयोश्चानुभूतिं व्यञ्जयति । अत्रोपमालङ्कारः
अनुकरणसादृश्यपर्यायत्वात् ॥ १० ॥

अथ 'कथमिह मम वत्सा'विति नैपथ्यवर्तित्वेन दृश्यमानयोः माळती-
माधवयोः सूचनां 'माळत्यपायमधिगम्ये'ति प्रकाशितभूरिवसुभरणस्य व्यवसाय-
ध्वणकौतरयोर्माळत्या वचनं नैपथ्यगतत्वेन निबध्नाति — नैपथ्ये हा
तातेत्यादि । हा तात विरम विरम । अस्माद्व्यवसायादिति अनु-
क्तिस्त्वरार्थोक्तिका, प्रविश पिण्डीमित्यत्र गृहं भक्षयेतिवत् । उत्सुकास्मि ते वदन-
कमरुदर्शनेन तव सुखपद्मस्य दर्शनं प्रत्युत्कण्ठितास्मि । 'प्रसितोऽगुकाभ्यां तृतीया
च '(२.३.४४) इति तृतीया । प्रसीद सम्भावय मां अनुग्रहं कुरु मामुपला-
लय आलिङ्गनाद्गोपवेशनमूह्यर्थाप्राणादिभिरिति भावः । कथं च मम कारणात्
समस्तलोकालोकान्तरालविक्कम्मनिर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमत्मानं परित्यजसि ।
चकारो यावयार्थसमुच्चये, त्वर्थे वा । ममेत्यर्थान्तरसङ्गमितवाच्येन ध्वनिना

- १ 'ताद ताद ऊसु' श्र. पाठः २ 'रम दंसणोसुआक्षि दे वअणकमलस्स ।
पसीद' क. घ पाठः ३ 'रम दसगोसुआक्षि दे वअणकमलस्स । पसीद' क्ष. पाठः.
४. 'दसणस्स पसीद' क. पाठः. ५. 'कंहं मम' क. ग. ड. ज. क्ष. ज. पाठः
६ 'लोआळोअन्तरा' क. ज. क्ष. घ. पाठः ७ 'विक्खमादणिम्म' क. क्ष. ज.
पाठः

१. 'मरणव्यवसाय' ल. पाठ २. 'कातरया माळत्या' ड. क्ष. पाठ.
'मूयाप्राग' उ. छ. झ. पाठ.

णिम्मलेकमङ्गलप्रदीपभूदं अन्ताणं परिचञ्चसि । मए उण अलज्जाए
गिरणुकोसा तुंझे त्ति संभावितं आसि ।

(हा तात ! विरम विरम । उत्पुकाप्ति ते वदनकमलदर्शनेन । प्रसीद
सम्भावय माम् । कथं च सम कारणात् समस्तलोकालोकान्तरालविष्कम्भ-
निर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरलज्जया निरनुक्राशा
यूयमिति सम्भावितमासीत् ।)

स्वस्याः क्षुद्रत्वं प्रकाश्यते । कारणादिति हेत्वर्थतया षष्ठीयोगे पञ्चमी । समस्तस्य
निरवशेषस्य चक्रवालगिरिमध्यप्रदेशविस्तारभूमण्डलस्यैवेत्यर्थः ।

“रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ।

ससमुद्रसंरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ”

इति भागवतोक्तेः ,

‘अभास्करममर्यादं न जानीम ततः परम् ।’

इति श्रीरामायणवचनात् । “लोकालोकश्चक्रवालः” इत्यमरः । ‘विष्कम्भो
विस्तारप्रतिबन्धयो’रिति वैजयन्ती । निर्मलं कज्जलरहितं , एकं अद्वितीयं-
इति विशेषणद्वयं द्वीपान्तरेभ्यो व्यतिरेकार्थं ; मङ्गलं = अस्युदयार्थं प्रदीप-
भूत जातं समस्तार्थप्रकाशकत्वाद् , आत्मानं स्वशरीरं कथं परित्यजसि-
त्वेन प्रकारेण मुञ्चसि । मतिर्मतामप्यहो व्यामोहः , यत् काजस्य-
हेतोः कौस्तुभं विक्रीणीत इति भावः । मया पुनरलज्जया निरनुक्राशा-
यूयमिति सम्भावितमासीत् । पुनःशब्दो व्यावृत्तौ । अलज्जयेति मद्विरहे-
यूयं प्राणत्यागायोद्यताः, अहं तु युष्मद्वियुक्तोऽद्यापि प्राणिमीत्यहो मे निर्लज्जते-
ति भावः । यूयमिति यादृशस्नेहमोहितास्ते यूयं निरनुक्राशाः कारुण्यरहिताः

१. ‘णिम्मलकुलेक’ क. झ. ञ. पाठः. २. ‘अन्ताणं’ क. झ. पाठः. ३.
‘अणज्जाए’ क. झ. ञ. पाठः. ४. ‘माए तुंझे’ ज. पाठः. ५. ‘तुंझे परिचञ्चता’
छ. ज. पाठः.

१. ‘संरिच्छैला तावती’ ख. पाठः. २. ‘जानामि’ ख. ग. झ. पाठः. ३.
‘रामायणे’ ख. पाठः.

कामन्दकी—हा वर्त्से !

जन्मान्तरादिव ज्ञानः कथमपि लब्धासीं यावदयमपरः ।

उपराग इव शशिकरः । विकल्पितुमुपस्थितोऽनर्थः ॥ ११ ॥

इति सम्भावितं जन्मादिनिचक्षणमेव . 'उत्तरीकदक्षि राष्ट्रणो तादेण । रात्राराहणं क्व तादस्स गह्वं ण उण माळ्हे' इत्यादिवचनैरुपालब्धवत्वात् ।

अथ करुणतरमालतीवचनश्रवणकातरा कामन्दकी तां शोचति—
जन्मान्तरादिवेत्यादि । जन्मान्तरात् मूर्खिसुजठरसम्भूतेत्यतिरिक्ताद्
भवविशेषाद् एतावन्तं कालमत्यन्तादर्शनादद्य दर्शनाच्च । इवेति न वस्तुतः
पूर्वजन्म एव वर्तमानत्वादुत्प्रेक्षा द्योत्यते । कथमपि लुच्छ्रेण पौरुषस्य
गोचरतया दैवानुग्रहमात्रेणेत्यर्थः । पुनर्लब्धासि भूयः प्राप्तासि' अरमाभिरिति
शेषः । यावच्छब्दो वाक्पालङ्कारे अवधारणे वा, अथवा अवधौ ; यत्काला-
वधौ लब्धासि तावदित्यायाति । तावत्कालावधाविति तुल्यकालन्व द्योतयति ।
अयं वर्तमानः अपरः त्वदर्शनादनर्थान्तरः, अथवा यस्मात् परोऽधिको
अनर्थो नास्ति सोऽपरः ।

'उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।'

इत्यमरः । लब्धासीति मध्यमायोगादग्रयुज्यमानस्योपि त्वमिति स्थानिनः
स्वरसत एवापतितत्वाच्चस्य च विकल्पितुमिति सत्कर्मकक्रियाप्रयोगसामर्थ्यात्
त्वमिति विपरिणामेन सिद्धिः । अन्यथा शशिकरमिति द्वितीयान्तस्यैवोपमान-
स्यासम्बन्धान् महाकविप्रयोगसामर्थ्यसिद्धेर्न्यर्थेषु चोद्यस्मापेक्षत्वात्—

१ 'काम- वर्त्से' ग छ ट पाठः २ 'वर्त्से मालति ! जन्मा' ज ब. पाठ
३ 'कथमपि' छ. पाठ ४ 'सि नीर यावदय' क. पाठ. ५. 'कल्पितुं'
क. ज झ ञ पाठः.

१ 'राष्ट्र जन्ममूर्खिसुजठरसम्भूति' झ ञ. २. 'द्योतते' न छ. पाठ. ३.
त्वदर्शनार्थे'दन्व' द उ झ पाठ ४. 'स्य त्वमिति' झ पाठः ५. 'विकल्पितुमिति'
द. पाठः ६. 'प्रयोगाच्च योम-र्य' ज पाठः ७. 'स्थापोपस्थात्' ख ग. छ, 'स्थापादित्वात्'
८. 'स्थापोपस्थात्' झ पाठः

इतरे—हा पिअसहि ! । (३ पिअसहि !)

(ततः प्रविशति मुग्धां मालतीं धारयन् गाधयः ।)

माधवः—कष्ट ! भो कष्टम् ।

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य

याता पुनः प्रजयमान्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तुः

द्वीराणि दैवस्य पिधातुं हि ॥ १२ ॥

‘पिछेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति ।’

इत्यादौ; अथवा शोकाकुले वक्तरि न न्यूनपदत्वं दोषः, प्रत्युत गुण एव ।
यथा हर्षाकुले वक्तरि ‘मा मा मानद माति मामल’मित्यादौ । विकलयितुं
विकलां विवशां कर्तुम् । ‘तत्करोति’ इति णिच् । उपस्थितः प्राप्त अनर्थः
प्रयोजनस्य विपक्षभूतो विपत्प्रकारः । अत्रोत्प्रेक्षामूलातिशयोक्तिरूपमा
चारुङ्कारः ॥ ११ ॥

इतरे मदयन्तिकालवज्जिके । हा प्रियसखि !

मुग्धां मूर्च्छितां धारयन् क्षितितलपतनभयेन स्ववक्षसा भुजाभ्यां चावष्ट
म्भयन् ।

अचिन्तितोपनतमनर्थान्तरममुसन्दधानः निष्प्रतीकारदारुणायः दैवायासूय-
नाह—भा इति कोकोक्त्यनुसारेणाकाशे जनमभिमुखीकृत्योक्तिः । कष्टं महत्
कष्टम् । वीप्सया मुक्तकण्ठं परिदेवितं व्यज्यते ।

एषेत्यादि । एषेति भाग्यवशादपरोक्षितत्वं प्रकाश्यते’ प्रवासं
देशान्तरगमनं कथमपि दैववशात् अतीत्य निस्तीर्य । अन्यथा प्रका-
रान्तरेण पितृनिधनशङ्कारूपेण । पुनश्शब्देन पूर्वव्यसननिवृत्त्या क्षणमात्रं
कृतकृत्यम्भन्यत्वमजरामरत्वमानित्वं च स्वयोः प्रकाश्यते । संशयं जीविष्यति
वा न वेति प्राणसन्देहम् । एवकारो भिन्नरूपः । संशयमेव न तु कथमयमस्म-
द्विरहेण कृशीभूता विवर्णतां गतेत्यादिशोकारपदत्वं, याता प्राप्ता पाकाभिमु-

- १ ‘लव’—हा पिअ’ क, ‘इतराः—हा पिअ’ झ पाठः. २ ‘शति माल’ घ.
ट. पाठः. ३. ‘प्रमुग्धां’ क. ड. झ. घ. पाठः. ४. ‘भो.—एषा’ छ. ज. पाठः.
५. ‘पाताभिमुखस्य’ ट. पाठः. ६ ‘जन्तोर्द्वीराणि’ घ. झ. ज. ट. पाठः.

१. ‘अत्रोत्प्रेक्षामूलातिशयोक्ति’ ख. ग. पाठः. २. ‘पूर्वं व्यसन’ ख. पाठः. ३.
‘याताभिमुखस्य’ छ. पठ

स्वस्य शाल्यादेरिव शरदादिनास्मिन् काले फलमिदं सुखदुःखरूपमयमनुभवि-
तव्यं इति कालवशेन फलदानोद्यतस्य दैवस्य पूर्वजन्मकृतस्य कर्मणः ।
'पूर्वजन्मकृतं कर्म दैव पौरुषमैहिफम्' इत्याचार्यवचनात् जन्मान्तरोपार्जितेषु
पुण्यापुण्यरूपेषु बहुषु कर्मसु बलवतोरेव देहपारम्भकयोः फलदानसामर्थ्यात्
तयोश्च भोगमन्तरेण क्षयानुपपत्तेः,

“वर्तमानमिदं याभ्यां शरीरं सुखदुःखयोः ।

प्रारब्धं पुण्यपापाभ्यां भोगादेव तयोः क्षयः ॥”

इति प्रामाणिकवचनात् । द्वाराणि अनुप्रवेशमार्गान् । बहुवचनेन द्वारैक्ये सर्वा-
त्मना पिधातुं प्रयतः क्रियेत' अपि सर्वतो द्वारत्वे का प्रतीकारप्रत्याशेति
द्योत्यते ।

‘अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भयन्ति सर्वत्र ।’

इत्युक्तवत् । पिधातुं

“वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

धातुकृजोस्तनिनद्योश्च बहुलत्वेन शौनकिः ॥”

इति वचनात्, अपेरल्लोपः ।

‘अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।’

इत्यमरः । क ईष्टे किंशब्दः क्षेपे, न कश्चित्समर्थ इत्यर्थः । नाम इति प्राकाश्ये'
प्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यर्थः । निरवग्रहस्य सर्वनाम्नोऽतिप्रसङ्गकत्वमाशङ्क्य परिहरति
जन्तुर्जननमणयोः कर्मपगतन्त्रः, सुरनरादिरिति भावः; परमेश्वरस्यैव
कर्मपारतन्त्र्यविरहात् । ‘अशुद्धाः सर्व एवैते देवाद्याः कर्मयोनयः ।
‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’ ‘जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनात् । ईष्ट इति ‘ईश ऐश्वर्ये’ इत्यस्यात्मनेपदिनो लटि
प्रथमपुरुषैकवचने रूपः । क ईष्ट इति शक्त्यभावमेवाह, शक्तौ सत्यां
हि प्रवृत्तिश्च इका, सैव नास्तीत्यर्थः । अत्रार्थन्तान्यासोऽलङ्कारः सामान्येन
विशेषस्य समर्थ्यमानत्वात् दैवस्य दुर्निवारत्वोक्त्या च तस्य निश्चये स्वस्य द्वयोश्च
नाशे कुलद्वयसम्बन्धानां सर्वेषां महाप्रलयकल्पस्य प्रध्वंसस्य दैवेन चिकीर्षित-
त्वेन किं निरर्थकेन पौरुषेणेति द्योत्यते ॥ १२ ॥

१. ‘शाल्यादोरिव’ छ पाठः २. ‘मनुभावितव्य’ ग पाठः ३. ‘ध्यादिश्रुति-
वच’ ग, ‘त्यादिस्मृतिवच’ छ. पाठः ४. ‘स्य स्वस्य’ क. छ. पाठः

मकरन्दः— अथ क्व सा योगेश्वरी ?

माधवः—

श्रीपर्वतादिहायामन्तायातां तयैव सह सद्यः ।

करुणवनेचरवचनादनन्तरं तां न पश्यामि ॥ १३ ॥

कामन्दकीमकरन्दौ — महाभागे पुनः परित्रायस्व नः ।

किमित्यन्तर्हितासि ।

अथशब्दः स्तुतव्यावृत्तौ । आस्तामत्रत्यो वृत्तान्त इत्यर्थः । सेत्यनुभूतं महाप्रभावत्वं करुणार्द्रान्तःकरणत्वमित्याद्यशेषत्वं ध्वन्यते ।

श्रीपर्वतादित्यादि । आवाभहं मालती च, तथा योगिन्या सहैव इह असिन् देशे अन्वायातौ पूज्यतया ताभ्युगच्छन्तावागतौ, स्व इति शेषः । सद्यस्तत्क्षण एवेति तत्प्रभावान्निमेषमात्रेणागमनं प्रकाशयते । करुणवनेचरवचनात् करुणा दया सात्रास्तीति करुणः, अर्क्ष आदित्वादत् ।

“करुः क्लेश इति प्रोक्तः क्लेशं न सहते यतः ।

यस्य धीः करुणा सा स्यात् प्रत्यये करुणो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः । करुणानां दयालूनां, अथवा करुणाद् वनेचराणां अरण्यवासिनां मुनीनामित्यर्थः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (६-३-१४) इत्यल्लुक् । वचनात् ‘मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः’ इत्यादेर्वाक्यात् । तस्य नैपथ्योक्तमुनिवचनत्वं भङ्ग्या प्रकाशयति । अनन्तरं अन्वेव न पश्यामीत्यन्तर्धाय गतत्वमाह । करुणवनेचरवचनादनन्तरमित्युक्त्या भूरिवसुपरित्राणत्वरया सा धावितेति सूचयति कविः ॥ १३ ॥

आकाशे योगिनीमभिमुखीकृत्याहनुः— महाभागे इति । महाभागे महान्निरतिशयो भागो मायं यस्या, अन्यैरशक्यबहुजनप्राणत्राणस्य निष्कारणं कृतत्वात् । पुनरिति पूर्वं मालतीपरित्राणद्वारेण त्रातत्वात् इदानीमप्यनर्थान्तरस्यापतितत्वादितोऽपि नः परित्रातुं त्वमेव शक्तो नान्यः कश्चिदित्यर्थः ।

१ ‘मक—(सहस्रपमृत्य माधवं प्रति)- सखे । अथ’ क झ अ, ‘मक—क्व ह्यो’ ख. छ, ‘मक—सरो’ अथ’ घ. ज पाठः २. ‘अथ सा योगिनी क्व?’ क. झ. ज. पाठः ३. ‘योगिनी’ छ. ज. पाठः ४ ‘श्रीपर्वतादहं सत्वरभाषितनस्तयैव’ क.

‘श्रीपर्वतादिहागता तामनुयातोऽस्म्यनन्तरम् ।

करुणवनेचरवचनादनन्तरिता न पश्यामि ॥’ छ.

‘श्रीपर्वतादिहाहं सत्वरमपतं तयैव’ ज झ घ. पाठः ५ ‘दन्तरितां तां न’ ज. पाठ ६. ‘रन्दौ—(सप्रणयमाकाशे) महा’ क झ. घ. पाठः ७. ‘भागे पुनस्त्रायस्व’ क. ‘भागे परित्रायस्व छ, ‘भागे पुनस्त्रायस्व न.’ झ पाठः ८. ‘किमर्थमन्त’ क. ज. झ. न. पाठः

१ ‘प्राणपरित्राणस्व’ ग. पाठः २. ‘लतीत्राणरूपेण’ ज. छ. झ. पाठः

मदयन्तिकालवज्रिके— सहि माळइ । णं भणामो सहि माळइ
त्ति । (सोत्कम्पं) भअवइ परिचाआहि । चिरणिरुद्धणीसासाणिच्चळं
से हिअअं । हा अमच्च ! हा पिअसहि ! दुवे वि तुह्मे परप्फरावसानस्स
कारणं जाआ ।

(साखि मालति । ननु भणावः साखि मालतीति । (सोत्कम्पं)
भगवति परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमात्य !
हा प्रियसखि ! द्वावपि युवां परस्परवसानस्य कारणं जातौ ।

परित्रायस्व सर्वतो रक्ष । किमिति कुतो हेतोः अन्तर्हिता विद्यया छन्ना
पुण्यराशेस्तव दर्शने वयं किमयोग्या इति, अथवा कारणान्तरेणेत्यर्थः ।

मुग्धायाः प्रबोधनायाहतुः—साखि मालति। सकृदुक्ते प्रबोधमदृष्ट्वा पुनः
सनिर्वन्धमाहतुः— ननु भणावः । ननुः संवादे । किं त्वया न श्रूयते, साखि
मालतीत्यावां ननु वदाव इत्यर्थः । द्विरुक्तेऽपि तस्याः प्रबोधमदृष्ट्वा सोत्कम्पं
अपायशङ्कया ससाध्वसमाहतुः— भगवति परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिश्वा-
सनिश्चलमस्या हृदयम् । परित्रायस्व जीवनोपायानुष्ठानेन रक्षेत्यर्थः । चिरनि-
रुद्धेन बहुक्षणस्तब्धेन निश्वासेन हेतुना निश्चलं निष्कम्पम् । निश्वासोच्छ्वा-
सप्रवेशनिर्गमसमये हि तदनुगुणं चलति वक्षःस्थलम् । हृदयस्पन्दनाभावे च
मृतभ्रान्तिजनकत्वाद् भयोपपत्तिरावयोरिति भावः । हा अमात्य ! हा
प्रियसखि ! द्वावपि युवां परस्परस्यावसानस्य कारणं जातौ । मालत्यपायाधिगमे-
नामात्यस्य मरणाध्यवसायात्, तदध्यवसायश्रवणेन मालत्या मोहो परस्पर-
स्यान्योन्यस्यावसानं मरणं, तस्य कारणं हेतुर्जातावित्युक्तिः ।

१. 'के—जं' छ. पाठः. २. 'भणामि माळ' क. छ, 'भणामि सहि माळ' ज. पाठः.
३. '(सोत्कम्पं)' क. पाठः. ४. 'हि । निरुद्ध' छ, पाठः. ५. 'निष्कम्पं' क. घ. म. न,
'निष्कम्पं' ख. पाठः. ६. 'जातो' क. पाठः.

कामन्दकी — हा वत्से मालति !

माधवः — हा प्रिये !

इतरे — हा पिशसहि ! (हा प्रियसखि !)

(सर्वे मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां झटिति लभन्ते ।)

कामन्दकी — तत् किमेतत् झटिति पाँठ्यमानादिवाम्बुदादै-
म्बुनिवहः परिस्त्रलक्षस्मान् प्राणयति ।

माधवः—(सोच्छ्वासं) अये प्रँत्यापन्नचेतना मालती । तथा-
ह्यस्याः—

अथ निर्विघ्नसमागमेन नायकयोर्निरतिशयं सुखमुपपादयिष्यन् कवी-
श्वरस्तस्य स्वादुतमत्वापादनाय दुःखस्य परां कोटिं प्रकाशयति — हा ! वत्स-
इत्यादिना । मालत्याः सञ्जीवनाभावं निश्चित्य सर्वेषां परिदेवितम् ।

इतरे मदयन्तिकालवाङ्मिके । हा प्रियसखि ।

उपगम्येति ख्यपा संज्ञालाभस्य झटित्यं प्रकाशयंस्तस्य योगिनीप्रभाव-
जनितत्वं द्योतयति कविः; 'सामानकर्तृकयोः पूर्वकालः (३-४-२१) इति
क्त्वो विधानात् ।

तदेव कामन्दकीवचनभङ्ग्या स्फुटीकरोति — किमेतदाश्चर्यमेतत्
किंमूलनित्यर्थः पाठ्यमानात् केनचिद्विदार्यमाणादिवेति बाह्ययादुत्प्रेक्षा । परि-
स्त्रलन् सर्वतः पतन् ।

सोच्छ्वासं मोहस्तम्भविरहादुच्छ्वासं मुक्त्वेत्यर्थः । अये इत्या-
श्चर्यं, असम्भावितत्वात्तस्यार्थस्य । प्रँत्यापन्नचेतना पुनःप्राप्तप्रबोधा । तथात्वमे-
वोपपादयति—तथाह्यस्याः ।

१. 'काम—वत्से' छ पाठः. २. 'माध—हा प्रिये मालति ।' ज. पाठः.
३. 'मकरन्दः—हा पिशसहि' क. छ. ज. झ. झ. 'इतराः' ड. पाठः. ४. 'म्य संज्ञा'
क पाठ. ५. 'काम—(ऊर्ध्वमण्डलोक्य) तत्' क. झ. ज. 'काम'—'किमे' घ. काम—
झटिति' छ. पाठः. ६. 'किमेतदाश्चर्यं झटिति' घ. 'किमेष झटिति' क. ज. झ. म.
'किमेतद पाठ्य' ट. पाठः. ७. 'वातपाठ्य' छ. पाठः. ८. 'दम्बुदनिवहः' घ. पाठः.
९. 'प्राणयति' क. ड. झ. ज. पाठः. १०. 'प्रँत्यापन्न' ख. च. ट. पाठः.
११. 'चेतनेव माल' ज. पाठः.

भवति विततश्वासोन्नाहप्रैण्णपयोधरं

हृदयमथ च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।

तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते

परिगतमिव प्रारम्भेऽहः श्रिया सरसीरुहम् ॥ १४ ॥

(नैपथ्ये)

भवति विततेत्यादि । विततस्य चिरनिरुद्धतया नदीस्रोतस इव
सम्पिण्डितस्य श्वासस्य प्राणवायोरुन्नाहेनोर्ध्वप्रसरणेन प्रणुन्नौ प्रैकर्षेण प्रेरितौ,
कम्पिताविति यावत्, पयोधरौ स्तनौ यस्मिन्,

“अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।”

इतिवत् । हृदयं वक्षः । अथ अनन्तरं, स्निग्धं स्नेहगुणविशिष्टं भूत्वा, पूर्वं
किञ्चिद्रौक्ष्यं स्पर्शात्, निजप्रकृतौ स्वस्वभावे विपुलायतरक्तनीलधवलत्वादिगुण-
योगित्वे स्थितं स्थैर्यं गतमित्यर्थः, चक्षुरितीन्द्रियत्वाभिप्रायेण जात्येकवचन-
त्वेन वा विवक्ष्यते । तदनु तस्मादनन्तरं वदनं मुखम्, मूर्च्छाच्छे-
दात् मोहस्य निवृत्तत्वात् प्रसादि प्रसादो नैर्मल्यं, तद्विशिष्टं, पूर्वं
वैवर्ण्यप्रसङ्गात् । अहः प्रारम्भे दिवसस्यादौ प्रभातकाले श्रिया शोभया
परिगतं सर्वतः प्राप्तं [सरसीरुहमिव] । पूर्वमपि सूक्ष्मरूपायास्तस्या अवस्थानात्
प्रातः परिगतमित्युक्तिः । अत्र स्वभावतो वदनस्यापि मूर्च्छासमयेऽप्यमुक्तशोभत्वं
प्रबोधसमये पुनर्विस्तीर्णशोभत्वं च प्रकाशयते । हृदयं भवति, अथ चक्षुः
स्थितं, तदनु वदनं विराजत इति मूर्च्छाच्छेदक्रमोक्तिः । अत्र स्वभावोक्तिरुपमा
चालङ्कारः ॥ १४ ॥

अथ—

“करुणवनेचरवचनादनन्तरं तां न पश्यामि”

इति सूचितयोगिन्यन्तर्धानप्रयोजनं नैपथ्यपात्रेण तथैव प्रकाशयति—नैपथ्ये ।

१. ‘श्वासा नामा प्र’ क पाठः. २. ‘न्नाहा प्र’ ख पाठः. ३. ‘प्रसन्नपयो-
धर’ क. पाठः. ४. ‘नपि च’ क घ. छ. ज. झ ञ पाठः.

१. ‘सम्पिण्डितस्य’ ग. पाठः. २. ‘प्रमरेण’ झ. पाठः. ३. ‘न्द्रियाभिप्रायेण’
ख. छ. झ पाठः. ४. ‘अतो वदन’ छ. छ. झ. पाठः.

अविगणय्य नृपं सहनन्दनं
चरणयोर्नतमग्निचये पतन् ।

सपदि भूरिवसुर्विनिवर्तितो
मम गिरा गुरुसम्मदविस्मयः ॥ १५ ॥

माधवमकरैन्दौ—(ऊर्ध्वमवलोक्य सैर्हर्ष) भगवति दिग्ध्या
वर्धसे ।

अविगणय्येत्यादि । अविगणय्य तृणायापि न मत्वेति पूर्वोक्त-
विरक्तिपरिपाको व्यज्यते । 'निस्पृहस्य तृणं जगत्' इति न्यायात् । नृपमिति
कोपप्रसादयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थस्योलङ्घने महदहो साहसिक्यमिति द्योत्यते । नृप-
मित्यनेन जगत्परिपालनाधिकृतस्य वसुन्धराभारसन्धारणक्षमत्कन्धमन्त्रिरत्नायत्त-
सिद्धित्वात् तदपाये राज्यनाशमाशङ्क्य दैन्यं च व्यज्यते । अत एव चरणयो-
र्नतमित्युक्तिः, न तु वाचा निवारयन्तमिति । सहनन्दनममात्यनन्दनसहितं,
तस्यापि राजचित्तानुवर्तनपरत्वादेतद्गुणगणवशीकृतत्वाच्च नृपसमानमिति दुःख-
त्वमिति भावः । चरणयोः प्रणतं चरणग्रहणात् पादौ कराभ्यां गृह्णत्वा
भृमण्डले दण्डवत् पतितत्वं प्रेकाश्यते, नतिमात्रस्य दूरतोऽपि शक्यत्वात् ।
अग्निचये प्रभूतेन्धनचितेऽग्नौ पतन् न तु पतिष्यन्निति दैवयोगात् स्वस्याः
समयोपस्थानं व्यञ्जयति । सपदि मदुपसरणात् प्रागेव शीघ्रं निवर्तितः, पतना-
दर्थात् । कथं सपदि निवर्तित इत्यत्राह—मम गिरा न तु मयेति, अनेन
गगनशृङ्गसद्भिन्त्या मम दर्शनात् प्रागेव गम्भीरमधुरया दूरतो वाचैव 'जीवति
मालती, कुशलिनी च, मा कष्टं कष्टं साहस'मित्येवंरूपयेत्यर्थः । गुरुसम्मद-
विस्मयः गुरुः निर्भरः सम्मदो हर्षः मालतीकुशलश्रैवणोत्सवात् विस्मयः
आश्चर्येनुद्धिः, अचिन्तितमेव समये समुपस्थानात् । अत्रादूशुतरसो ध्वन्यते ।
भावोदयोऽलङ्कारः, सम्मदविस्मययोर्भावयोरुदयप्रतिपादनात् ॥ १५ ॥

१ 'मग्निमुत्से पतन्' क. झ. पाठः २. 'वर्तते मम' न. पाठः. ३ 'रन्दौ—
भगवति' छ ज. पाठः. ४. 'सविस्मयं' क. पाठः.

१. 'नयोर्निपतितमिति' ग. पाठ. २. 'व्यज्यते' झ. पाठः. ३. 'श्रवणात्
विस्मयः' झ. पाठः.

सां योगिनीयमतिरयविघटितजलदाभ्युपैति नो यस्याः ।

वागमृतजलासारो जलदजलासारमतिशेते ॥ १६ ॥

कामन्दकी—प्रियं नः प्रियं नः ।

मालिनी—दिष्ट्या चिरस्त प्रत्युज्जीवितास्मि । (दिष्ट्या चिरस्त प्रत्युज्जीवितास्मि ।)

फारसन्दकी—(सहर्षवाष्प) एहोहि पुत्रिं ।

अथ 'महामागे किमित्यन्तर्हितासी'ति तदर्शनौत्सुक्यदुःखासिकाखेदि-
तां कामन्दकीमाह्वयतः—सा योगिनीयमित्यादि । सा या निष्कारण-
परमोपकारकरणप्रकाशितशोजन्या इयं पुरोवर्तिनी, अतिरयविघटितजलदा
अस्मदनुगहत्वरया अतिशयितेन गगनगमनवेगेन विघटिता परस्परविश्लेषिता,
वेगमारुतोद्भूतत्वात्, जलदा मेघा यया, नः अभ्युपैति अस्मान् लक्ष्मी-
कृत्यायाति । विप्रकृष्टान्तरे वियति तडित इव झटिति जलदपटलपाटनेन
घाचन्त्या स्पष्टदृष्टाभावत्वात् कथं सैवोने निश्चीयत इत्यत्राह—यस्या वागमृत-
जलासारो वचनरसस्य पीयूषरसस्य वेगवान्न वर्षः । मृतदेशीयानां स्वेषां
सज्जीवनादमृतत्वारोपः । जलदजलासारं 'अटिति पाठ्यमानादिबाम्बुदा'दि-
त्यादिना प्राणनेन प्रातपादितमेघजलवर्षमतिशेते स्वगुणेरधःकरोति, जलदजला-
सारस्य प्रवृत्तमोहमात्रनिवर्तकत्वात्, वागमृतजलासारस्य तु निवृत्तजाती-
यस्यास्य पुनरुत्थानाय जागरूकत्वेन, तन्मन्तरेण पूर्वस्य गजज्ञानतुल्यत्वात् ।
अत्र रूपकं व्यतिरेकश्चालङ्कारः ॥ १६ ॥

अथ सम्पूर्णगनोरथा आह—प्रियं नः अस्माकमभिमतं, सम्पन्नमिति
शेषः । वीष्मा हर्षघातिका ।

दिष्ट्या चिरस्त प्रत्युज्जीवितास्मि देववशात् बहोः कालात् प्रसि-
ष्टापितप्राणास्मि, चिरकालानुभूतस्य दुःखसागरस्य निस्तीर्णप्रायत्वात् ।

सहर्षवाष्पं प्रत्युज्जीविताया दर्शनाद्धर्षेण निवृत्तदुःखस्मरणादीदृशस्य

१. 'ना योगिन्यधरतो विघटित' क. ख. न पाठः. २. 'दाभ्युपैत्यं यस्याः
क. झ. न पाठः ३. 'नो यस्याः' ज. पाठः ४. 'स्या. अमृतजला-
सारो वागजलदः' क. ख. ५. 'प्रियं नः प्रियम्' क, 'प्रियं प्रियं' ख, 'प्रियं नः' ज. पाठः.
६. 'मालिनी' क. ड. पाठः. ७. 'ज्जीविदस्मि' क, 'ज्जीविस्मि' ड. पाठः. ८. (सहर्ष
सर्वापे च) क. झ, (सहर्ष) छ. पाठः. ९. 'हि मे पुत्रि' घ. पाठः. १०. 'पुत्रि
मालिनि' झ. न पाठः.

१. 'दलितत्वाद्' न. पाठः,

बालती—कहं भवई ? (कथं भगवती ?) (पादयोर्निपतति ।)

कासन्दकी—(उत्थाप्यालिङ्ग्य मूर्धन्याग्रायं च)

जीव जीवितसमाय जीवितं

देहि जीवय सुहृज्जनं च ते ।

अङ्गकैस्तुहिनसङ्गशीतलैः

पुत्रि! मां प्रियसखीश्च जीवय ॥ १७ ॥

मम वत्सया कथं तादृन्दुःखमनुभूतपिति बाष्पेण च सहितम् । एद्येहि
आगच्छागच्छेत्यालिङ्गनत्वरया वीप्सा ।

कथं भगवती, दृश्यत इति शेषः । कथमित्याश्चर्ये, एवं पुन-
र्दर्शनस्य स्वप्नेऽप्यचिन्तितत्वाद् गुरुत्वात् तत्सम्बन्धसङ्गीवितत्वाच्च ।

पादपतनं शिरीषमृद्वयाः क्षितितले पतनममृष्यन्ती सपद्युत्थाप्य विरह-
तसस्वशरीरनिर्वापणायालिङ्ग्य दुहितृवात्सल्यान्मूर्ध्नि चाग्रायेत्यर्थः ।

आशिषं प्रयुङ्क्ते—जीवेत्यादि । जीव चिरमायुरवाप्नुहि । जीवित-
समाय प्राणसमाय माधवाय, जीवितं देहि । सुहृज्जनं मकरन्दादिकं
जीवय धृतप्राणं कुरु । अङ्गकैः सौकुमार्यातिशयादनुकम्पनीयैरङ्गैः तुहिन-
राङ्गशीतलैः हिमजलावगाहाच्छैत्यदायिभिः । प्रियसखीः लवङ्गिकामदय-
न्तिकावलोकितादिकाः । प्रथमं जीवेत्युक्तिः सकलजीवितमूलभूतत्वात् तज्जी-
वितस्य, पश्चाज्जीवितसमाहादिजीवितदानाद्युक्तिरेतज्जीवितायत्तत्वादन्वयव्यतिरे-
कादिति मन्तव्यम् । अत्राशीर्नामालङ्कारः ॥ १७ ॥

१. 'माल—भव' क, 'माल—हा कहं' ज. झ. म. पाठः. २. 'पादयोः पतति'
क. पाठः. ३. 'मूर्ध्न्युपाग्राय' ख. घ. च. छ. ज. ट. पाठः. ४. 'य) जीव' ख. पाठः.
५. 'एह जीवित' क. पाठः. ६. 'जीवतु' क. झ. म. पाठः. ७. 'ज्जनश्च ते ।'
क. घ. छ. ज. झ. म. पाठः. ८. 'सखीश्च' क. घ. ज. झ. म. 'सखीश्च' छ. पाठः.

१. 'मूर्ध्न्युपाग्रायेत्यर्थः' ख. पाठः. २. 'समादिजीवितदान' ख. क. छ,
'समासादिजीवित' झ. पाठः. ३. 'जीवितार्तत्वाद्' क. छ, 'जीवितार्तत्वाद्' झ. पाठः.

माधवः—वयस्य मकरन्द! सम्प्रत्युपादेयो माधवस्य जीवलोकः
संप्रुक्तः ।

मकरन्दः—(सहर्षं) एवमेतत् ।

इतरे —पिअमहि! मनोरहाँदिरित्तदंसणे! सम्भावेहि अद्धे परि-
स्संगेण ।

(प्रियसखि ! मनोरथातिरिक्तदर्शने । सम्भावयास्मान् परिष्वङ्गेण ।)

मालती—हा पिअसहीओ! । (हा प्रियसख्यौ ।)

(उभे आलिङ्गति ।)

सम्प्रति मालतीजीवितनिर्णये उपादेयः स्वीकार्यः, पूर्वमुद्देगजनकत्वेन
जिहासितत्वात्, माधवस्येति मालतीमयजीवितत्वेनात्मप्रसिद्धिं द्योतयति,
जीवलोकः मनुष्यलोकः ।

एवमेतदित्यस्मिन् वस्तुनि स्वानुभवसंवादं दर्शयति ।

इतरे मदयन्तिकालवञ्जिके । प्रियसखि ! मनोरथातिरिक्तदर्शने सम्भावया-
स्मान् परिष्वङ्गेण । मनोरथो नाम स्वाभिमतस्य दुर्लभस्य वस्तुनः सङ्कल्पः, अपि
नैव भविष्यति भाग्यवशादस्माकमिदीमिति, तस्य दर्शनं तथात्वेन साक्षात्कारः,
स हि परा काष्ठा जगति मनोनिर्वृतेः ।

‘अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।’

इत्युपक्रम्य—

‘अभिप्रेतस्य लाभं च पूजा च जनसंसदि ।’

इति महाभारतोक्तेः ततोऽपि अतिरिक्तमतिशयितं तव दर्शनमिदानीमित्यति-
शयः प्रतिपादयते ।

हा प्रियसख्यौ । हेति

१. ‘देयो जीव’ क पाठः. २. ‘(यं) वयस्य माधव! एव’ घ. ट. पाठः.
३. ‘मदयन्तिकालवञ्जिके—’ क. झ म, ‘इतरा’ छ. पाठः. ४. ‘हान्तरिदसंसे’ क,
‘हान्तरिदसंसे’ ज. छ. ब. पाठः. ५. ‘जेण संसा’ घ. झ. ट, ‘जे जं संसा’
घ. पाठः. ६. ‘संसा’ क. घ. ज. पाठः.

कामन्दकी—वत्सौ! किमेतत् ?

माधवमकरन्दौ—भगवति!

कपालकुण्डलाकोपदुर्जातजनितापदः ।

वयमभ्युद्धृताः कृच्छ्राभिर्वन्धादार्ययानया ॥ १८ ॥

कामन्दकी — कथमघोरघण्टवधविजृम्भितमेतत् ।

“स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।”

इति न्यायात् सखीदर्शनेऽतीतदुःखस्मरणविषादद्योतकम् । उभे युगपदालिङ्गतीत्यर्थः । उभे आलिङ्गतीति दुःखनिर्गमात् समयः । ‘जीव जीवितसमे’त्यादिना ‘हा। पिअसहीओ’ इत्यन्तेनान्योन्यभाषणात्परिभाषणम् ।

मालतीव्यसनस्य मूलमजानाना पृच्छति—वत्सौ हे पुत्रौ, किमेतत् ! मालतीव्यसनरूपमेतद्वस्तु किं किम्भूलमित्यर्थः ।

तस्योत्तरमौहवुः — कपालकुण्डलेत्यादि । कपालकुण्डलायाः कोपरूपेण दुष्कृतेन सम्पादितव्यसनाः, मालतीव्यसनस्य सर्वबन्धुसाधारणत्वात् वयमिति त्वेषां त्वेषां सङ्ग्रहः अभ्युद्धृताः अभिसुखीभूयोचरिताः, कृच्छ्रादस्माद्व्यसनात्, पङ्कातङ्गादिव मतङ्गजाः, निर्वन्धात् निर्धन्वं अभ्युद्धरणे महान्तं संरम्भं कृत्वा । ल्यवग्रेपे पञ्चमी । आर्यया निरातिशयसौजन्यया । ‘न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्या’, ‘कुलोद्भूतं सत्यमार्यमि’त्यादिवत् । अनया पुरो दृश्यमानया योगेश्वर्या । अत्रातिशयोक्त्यलङ्कारः, परिरक्षणस्याभ्युद्धरणत्वेनाध्यवसितत्वात् ॥ १८ ॥

‘कपालकुण्डलाकोपे’त्युक्तस्य सत्कोपस्य कारणमनुमानेन सम्पादयति—

१. ‘वयमभ्युद्धृताः’ क, ‘वयं समुद्धृताः’ छ. पाठः. २. ‘निर्वन्धेनार्यया’ क, ‘बन्धनादार्यया’ छ. पाठः. ३. ‘काम—अघोर’ च. ट. पाठः. ४. ‘विजृम्भणमेतत्’ च. ट. पाठः.

१. ‘स्य तु दुःख’ ख. पाठः. २. ‘दुःखविगमात्’ झ. पाठः. ३. ‘तत्रोत्तर’ ख. पाठः. ४. ‘माह—कपाल’ छ. छ. झ. पाठः. ५. ‘भूयोत्थापिताः’ ख. पाठः. ६. ‘ङारः, रक्षणस्य’ ख. घ. पाठः.

कामन्दकी—अये ! भद्रा सौदामिनी ।

माधवमकरन्दौ—कथमियं सा भगवत्याः पक्षपातस्थानमाद्य-
क्षिप्या सौदामिनी ? यतः सर्वमधुना नङ्गच्छते ।

कामन्दकी—

एह्येहि भूरिजनजीवितदानपुण्य-

सम्भारधारिणि चिरादसि हन्त दृष्टा ।

अये इति अचिन्तितदर्शनात् प्रार्थितदर्शनाच्च हर्षः प्रकाश्यते । भद्रा
कल्याणी, गुत्पसादसम्यक्तत्वात् ।

योगिनीकर्तृकस्य स्वविषयपरनोपकारसंरम्भस्य कारणं प्राग् बहुधा विचि-
न्त्याप्यपश्यन्तौ सम्प्रति तन्नामश्रवणाद्वीतसन्देहावाहृतुः—कथमिति सहर्षाद्भुत
मुक्तिः । सेति कथाप्रसङ्गेषु सत्तेह्वदुनानं भगवत्या क्षणे क्षणे पुरा कथितत्वात्
स्वदुद्वेगारुदत्तं ध्वनति । कथनसिद्धन्तं नङ्गया सूचयति— पक्षपातस्थानं
केहातिशयविषयः । आद्यशिष्या प्रथमाशिष्या प्रधानभूता वा, सौदामिनीति
संज्ञा वावस्तुरैव मन्त्रवदावर्तिता, इदानीं तस्याः संज्ञिनः सम्बन्धो दिष्ट्या
गृहीत इति भावः । यतः यस्मादियं सौदामिनी तत् इत्यायाति, अधुना
साम्प्रतं सर्वं नाल्जीपरित्राणं नाषवाश्वासनं भूरिवधुसजीवननित्यादिकं सर्वं वस्तु,
सङ्गच्छते सङ्गतं उपपन्नं, कारणस्य भगवतीसम्बन्धस्य नहतो विद्यमानत्वादिति
भावः । सङ्गच्छत इति 'समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्योर्तिष्ठुविदिभ्य' (१-३-२९)
इति संपूर्वादकर्मकाद् गनेरात्मनेपदम् ।

पूर्वं शुश्रूषातिशयात् विद्याप्रज्ञगत्तानर्थ्याच्च पक्षपातमात्रविशिष्टेदानीं
भ्रमोपकारकरणादचिन्त्यनन्त्रसिद्धिप्रभावसमग्रतया च बहुगुणस्नेहबहुमानशा-
स्त्रिन्याह — एह्येहीत्यादि । आगच्छागच्छेति प्रणान्तस्य क्षणमालिङ्गनविवा-
तत्काचदक्षमयोक्तिः । पादपरनामौ मयि क्रोड्यमत्पादर इत्यत्राह —

१. 'भद्रे सौदामिनी' छ., 'भद्रं सौदामिनि' क. पाठ. २. 'रन्दौ'—(सवि-
स्मयं क. न. क. 'रन्दौ—अयं विमि' क. न. पाठ. ३. 'इं भग' क. न.
पाठः. ४. 'मन्त्र' क. छ. पाठ. ५. 'भूरिवधुसजीवित' क. छ. क. पाठः.
६. 'चिराद' न. पाठः. ७. 'क. पाठ

दत्तप्रमोदस्यपि नन्दय मे शरीर-

मालिङ्गय सौहृदनिधे । विरम प्रणामात् ॥ १९ ॥

अपि च —

वन्द्या त्वमेव जगत्ः स्पृहणीयसिद्धि-

रेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।

भूरिजनजीवितदानपुण्यसम्भारधारिणीति भूरीणां बहूनां जनानां जीवित-
दानेन प्राणप्रदानेन यन् पुण्य तस्य सम्भारं सञ्चयं धारयितुं शीलं यस्याः ।

“एकतः कृतवत्सर्वे सभातवरदक्षिणाः ।

एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥”

इति महाभारतोक्तेरेकरय प्राणिनः प्राणप्रदाने महत् पुण्यं, बहूनां
पुनः किमुच्यतामिति सम्भारशब्देन प्रकाशयते । हन्तेति हर्षे । चिराद्
बहोः कालाद् दृष्टासि । दत्तप्रमोदं दर्शनादेव जनितहर्षं इष्टतमस्य वस्तुनो
दर्शनमात्रादेव शरीरस्याप्यायमानत्वात् । अपीति तावन्मात्रेण तृप्त्यभावं
सूचयति । आलिङ्गय नन्दय बहुबुलकोत्कम्पादिभिः कृतार्थय । मे शरीरमिति
पूर्वानुभूतस्य त्वत्स्पर्शसुखस्य चिरविच्छेदेन निकाममुषितमिति द्योतयति ।
सौहृदनिधे बन्धुजनवात्सल्यस्य जलस्य जलनिधिवन्निधे साकल्यनिवेश-
स्थानभूते । प्रणामाद् आलिङ्गनसंलापादिसुखव्यवधायकाद् विरम निवर्तस्व ।
अत्र सम्भारधारिणीत्यतिशयोक्तिः । ‘वेशेपोऽस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः’
इति वचनान् सन्निध्यविषयो भावश्चात्र प्रकाशयते ॥ १९ ॥

अथ ‘भूरिजनजीविनदानपुण्यसम्भारधारिणी’ति, ‘सौहृदनिधे’ इति
च सूचितमर्थं स्पष्टीकरोति — अपि च वन्द्या त्वमेवेत्यादि । वन्द्या
अभिवाद्या स्तुत्या च । एवकारेण न मादृश्यः ईदृश्यां विपदि निष्प्रतीकाराः,
प्रत्युत त्वमेवेति द्योतयति । जगत्ः न कतिपयानां, अपि तु सर्वस्यापि

१. ‘ममनन्दय’ ज. पाठ. २. ‘मानन्दमोद’ ख. पाठः. ३. ‘वन्द्यासि
दर्शनजनः’ छ. पाठः. ४. ‘जगतां न’, ‘लगति’ द. पाठः. ५. ‘रधिबोधि’ ख. पाठः.

१. ‘शान्तस्याः’ छ. ग. न. छ. पाठः. २. ‘य पुलको’ ग. पाठः.
३. ‘सुखापादि’ द. छ. पाठः.

मदयन्तिकालवज्जिके — इअं सा अज्जा सौदामिणी ? (इय सा आर्या सौदामिनी ?)

आलती — वाढं । इमाए क्खु भअवईसम्बन्धपक्खवाएण णिम्भच्छिअ कपालकुण्डलं. अत्तणो आवसहं उवणीअं भअवई-
णिन्विसेसं समासासिअहि । किं च केसरावलीसामिण्णाणहत्थाए इह आगच्छण सव्वे तुह्मे संधारिदा ।

(बाढम् । अनया खलु भगवतीसम्बन्धपक्षपातेन निर्भर्त्स्य कपाल-
कुण्डलां, आत्मनः आवसथमुपनीय भगवतीनिर्विशेषं समाश्वसितास्मि । किञ्च
केसरावलीसामिज्ञानहस्तया इहागत्य सर्वे यूयं सन्धारिताः ।)

‘पुरा परिचयप्रतिबन्धवीजमुद्भूतभूरिफलशालि विजृम्भते’ इत्यनेन

“स्तोकोद्दिष्टस्तु तद्वेतुबीजं विस्तार्यनेकधा ।”

इति लक्षितं प्रकरणं, बीजमपि कविना वैदग्ध्याद् भङ्ग्या प्रकाशितमिति
वेदितव्यम् ; ‘अपि नाम कल्याणिनो’रित्यादिनोपक्षितस्य बीजस्य ‘अस्सत्सौ-
दामिनीत्तमक्षं प्रवृत्तेयं प्रतिज्ञे’त्यादिना परिकरेण बहुलीकृतत्वात् ; सौदामिनी-
मुखेन प्रतिज्ञायाः प्रकाशयिष्यमाणत्वाच्च ॥ ६० ॥

इयं सा आर्या सौदामिनी ! काका प्रश्न आक्षिप्यते ।

तस्योत्तरमाह — वाढं वढं, न सन्देह इत्यर्थः । अनया खलु भग-
वतीसम्बन्धपक्षपातेन निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलां आत्मनः आवसथमुपनीय
भगवतीनिर्विशेषं समाश्वसितास्मि । खलुः अवधारणे । भगवती-
सम्बन्धः कामन्दक्याः सुहृत्पुत्री निरतिशयप्रेमभूमिः इति यः, तं श्रुत्वा यः

१. ‘भअवईपक्ख’ क पाठः २. ‘वाइणीए’ क. छ. ज. झ अ. पाठः
३. ‘अ सं भअ’ क, ‘अ आसासिदहि’ छ ज पाठः ४. ‘भअवईसिणेहणि-
न्विसेसं’ झ. ज पाठः. ५. ‘ए एत्थ आग’ घ. च. पाठः. ६. ‘संधारिदा
मरणादो । न एसा जीविदप्पदाइणो सौदामिणी’ क, ‘मंरदिखआ’ घ. च, ‘सवारिआ
ट. पाठः.

१. ‘नूतमिति’ द. झ. पाठः.

इन्द्रदे — सुप्रसन्ना णो कनिष्ठा भगवती ।

(सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।)

माधवप्रकरन्दौ — अहो नु खलु भोः ।

पक्षपातः, सा हि सर्वथास्माकमुपलालनीयेति स्वत्वबुद्धिः, तेन हेतुना । नि-
भेत्स्य धिक् सूर्ये । असदपत्येषु गन्धमग्न्याधातुं तव का शक्तिरित्यादिभिः सं-
न्तर्ज्येत्यनेन तस्याः स्वपिशसनारम्भो द्योत्यते । [आत्मन आवसथमुपनीय]
स्वस्या गृहं प्रापस्य । भगवतीनिर्दिशेणं कामन्दकीतो यथा न कश्चिद्भेद
उपलभ्यते तथेति क्रिन्नाविशेषणम् । धालिङ्गनाहारोपणमूर्धाघ्राणादिभिः 'वत्से ।
मा भेषीः । अहं भगवत्यन्तेवासिनी सौदामिनी । तन्मयि जीवत्यां कस्तवा-
पराध प्रभवेत् । पित्रादिभिश्च त्वामद्यैव संयोजयिष्यामी'ति सान्त्वितासीत्यर्थः ।
न केवलं वाङ्मात्रेण भट्टस्या चानुगृहीतवतीत्याह — केसरावलीसामिज्ञान-
हस्तया इहागत्य सर्वे यूयं सन्धारिताः । केसरावल्या बहुलमालया सामिज्ञान-
रिहसहितो हस्तो यस्याः, विश्वास्यवचनत्वायेति भावः । इहागत्येति श्रीपर्व-
तान् रूप देशस्य दवीयस्त्वमभिनीयाह । सर्वशब्देन माधवादीनां साकल्येन
प्रहणम् । सन्धारिताः सन्ध्यगवस्थापिताः प्राणिता इत्युपकारस्य परा कोटि-
र्योत्यते । 'धृङ् अवस्थाने' इति धातुः ।

सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती । कामन्दक्या वृद्धत्वादस्या युवत्वाच्च
कनिष्ठात्वव्यपदेशः, शिष्यत्वात् किञ्चिन्न्यूनत्वेन वा ।

‘कनिष्ठकनीयांसौ न्यूनेऽत्यल्पेऽनुजेऽपि च ।’

इति वैजयन्ती । अस्माकं सुष्ठु प्रसादसुमुखी, दिष्ट्या जातेति शेषः ।

अर्थदृशस्य परित्राणसंरम्भस्यानुपपत्तेरिति 'प्रत्यक्षे गुरवस्त्नुत्या' इति
न्यायात् तदीयमुपकारं चमत्कृत्याहतुः — अहो नु खलु भोः इति सवि-
स्मयं तत्रस्यान् सर्वानभिमुखीकुरुतः ।

१. 'मदयन्तिकालवत्रिके —' क. झ. जे, 'इतराः' च. छ ज. पाठ.

१. 'सन्त्यज्यत्यने' अ. पाठ २. 'स्वस्य गृहं' ग. पाठः. ३. राध.
प्रभ' झ. पाठः. ४. 'वचनायेति' ख. पाठः. ५. 'न्यूनेन वा' ख. पाठः.
६. 'दृशस्त्वन परित्राण' छ पाठः

अपि चिन्तामणिश्चिन्तार्परिश्रममपेक्षते ।

इदं त्वकृतमन्येन कृतमाश्चर्यमार्यया ॥ २१ ॥

अपि चिन्तामणिरित्यादि । चिन्तागोचरवस्तुदानाच्चिन्तामणिरिति प्रसिद्धो रत्नविशेषः । अपिशब्देनैतदाह — कल्पतरुस्तावन्मनसा सङ्कल्पं, सङ्कल्पितस्य मनसा भूयो भूयो याचनं चापेक्षते;

“क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः

फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।”

इत्यादिमहाकविवचनात् । कामधेनुस्तु मनसा सङ्कल्पं, वाचा याचनं, शरीरेण परिचर्याञ्च, दिलीपादिषु तथा दर्शनात् । कालमेघः पुनर्याचितोऽपि कदाचिद्ददाति, कदाचिन्न ददाति, कदाचिद्याचितारमुपेक्ष्यान्यतो ददातीत्यतः सर्वेभ्यः एतेभ्यः प्रेक्षावद्भिः चिन्तामात्रसापेक्षस्य चिन्तामणेर्दातृत्वे परां कौटि-मारोपितत्वात् । तस्यापि निरूप्यमाणे सापवादमौदार्यमिति सापवादत्वमेवाह — चिन्तार्परिश्रमं चिन्ता मनोव्यापारविशेषः । किमस्मादहं प्रार्थये इति प्रथमं निरूप्य पश्चान्ममेदमपेक्षितं वस्त्विति कस्मिंश्चिदर्थे स्वप्रार्थनामवस्थाप्य ततो महामिदमायुष्मता दीयतामिति मनोवृत्तिरूपया याचितुर्याच्चापरिश्रमः खेदस्तमपेक्षते । तदनन्तरमेव फलति । यदा चिन्तामणेरियं शैली तदा का वार्ता कल्पवृक्षादीनाम् । अतः इदं अनुभूतं, तुविशेषं, अन्येन स्वव्यतिरिक्तेन केनचित् अकृतमननुष्ठितं, पूर्वं दुष्करत्वात् । दुष्करत्वेऽपि क्षुद्रं भवत्वित्याद्यद्वयं तथा नेत्याह — आश्चर्यं महाफलत्वादाचेन्तितत्वाच्च विस्मयजननम् । आर्यया पूज्यया, अनया योगैश्वर्येति शेषः । कृतमनुष्ठितं, इदं, वस्त्विति शेषः । व्यतिरेकोऽत्रालङ्कारः, ‘जहो नु तल्ल भोः’, ‘अपि चिन्तामणि’ रित्यादिनादुभुतप्राप्तेरुपगूहनम् ॥ २१ ॥

१. ‘परिश्रम’ क. पाठ. २. ‘इदं च कृतमन्येन कृत’ ख, ‘इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतं’ छ. छ. ज. झ. ञ., ‘इयं त्वकृतमन्येन कृत’ च. पाठः. ३. ‘कृतमाश्चर्य-मचिन्तितं’ क. पाठ.

१. ‘चिन्तागोचर’ छ. पाठ. २. ‘भवन्ति’ ग. पाठ. ३. ‘मननात् संकल्पं’ ग. ‘वचनात् सङ्कल्पं’ च. पाठः. ४. ‘परिवर्या’ ग. छ. पाठः. ५. ‘तस्यान्येत्याह’ छ. छ. त. पाठ.

सौदाभिनी — (स्वगतं) हुन्त लज्जयति मामत्यन्तसौजन्य-
मेतेषाम् । (प्रकाशं) भगवति ! एतत् ग्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पद्मा-
वतीश्वरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य
प्रेषितम् । (लेखमर्पयति ।)

अथ 'स्तुयमानस्स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन्ति'ति न्यायात् महात्म-
तया परोत्कर्षभावनानिरतिशयया च प्रत्यक्षस्तुत्या लज्जिताह—हन्तेति विषादे ।
लज्जयति त्रपापरवशां करोति । अत्यन्तसौजन्यं अतिशयितं सुजनत्वं,
कृतज्ञता हि सुजनानां जीवितमिति भावः । पूर्वं "फुरन्तमच्छरवेळ्ळकक्षमसी-
मळिणमुहे भूरिवसुणन्दणे किं दाणिं तुह्माणं जामादुएहिं अपरितोसो चि पडि-
बोहिअ गओ अब्भन्तरं राआ" इति राजप्रसादस्यैव प्रतिपादितत्वाद्वाजप्रतिबोधे-
तयोरपि परिभूतयोः प्रभूतयोरमात्ययोः प्रसादानभिव्यक्तेस्तौ किन्नु करिष्यत
इत्याशङ्का । तन्मन्तःप्ररूढं पत्रिकामुखेनेदानीं परिहरति कविः, तत्परिहारस्यैवाव-
शिष्टत्वात्—भगवतीत्यादि । ग्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन प्रत्यक्षं भूरिवसो-
रिति चानेन भूरिवसुजीवनानन्तरं प्रसादसुमुखेन राज्ञा 'युष्मते माधवाय योगे-
श्वरीहस्तेऽस्मत्सम्प्रीतिसूचकं पत्रं प्रेषयितुमिच्छामी'त्यमात्ययोरनुयुक्तत्वं ताभ्यां च
'साधु निरूपितं देवेने'त्यनुमोदितत्वं च प्रकाशयते । अभिलिख्य नत्प्रभिले-
ख्येति स्वहस्तन्यस्ताक्षरतया परमप्रमाणत्वं व्यज्यते । पत्रं तालीदलं आयु-
ष्मत इति पुत्रविषयत्वाद् व्यवहारः । प्रेषितं प्रहितं, मम हस्त इत्यर्थात् । लेखं
लिखितपत्रम् ।

१. 'मामेव सौजन्यमेतेषां' क पाठः. २. 'वति प्र' ख. पाठः. ३.
'प्रतिष्ठ' घ. पाठः. ४. 'ख्य आयुष्मतो' क पाठः. ५. (इति पत्रमर्पयति)
क, (लेखामर्पयति) ख, (अर्पयति) छ, (लेख्यमर्पयति) ज. पाठः.

१. 'परोत्कर्षभावना' ख पाठः. २. 'भावनया निरति' छ. पाठः.
३. 'प्रतिबोधितत्वं' ख. पाठः. ४. 'प्रतिबोधयोरपि' ख. पाठः. ५. 'प्रभूततमयो'
ख. पाठः.

म रुन्दः—(गृहीत्वा वाचयति)

‘श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि

प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातारं ।

तेनेषं मदयन्तिकापि भवतः प्रीत्यै तव प्रेयसे

मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्भृज्यते ॥ २२ ॥”

श्लाघ्यानामित्यादि । श्लाघ्यानां सहृदयचमत्कारगोचराणाम् । तत्र हेतुः—गुणिनां श्रुतशीलादिभिः गुणैर्नित्ययुक्तानामिति । धुरि कार्यभारे विषये स्थितवति प्रतिष्ठिते,

“अविघ्नमस्तु ते स्नेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ।”

इति रघुवंशोक्तवत्, अनभिजानातिना गुणानामरण्यचन्द्रिकावदनुशोच्यत्वा-
नभिजातगतानां पुनरभिनवजाम्बूनदकनकघटितानां अनर्घरत्नानामिव निरतिज-
यशोभाजनकत्वं, तच्च तवैवास्तीत्याह—श्रेष्ठान्ववाये प्रशस्यवंशे । ‘प्रशस्यस्य
श्रः’(५-३-६०) इति इष्टम् । महीयसि वित्तमित्रक्षेत्रादिसम्पत्सामग्र्येण महदन्त-
रेभ्योऽतिरिक्ते, जामातरीत्यनुवादेन ‘प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः’
इत्यमात्यवचनादनुमानेन स्वपुत्रीत्वेनाभिमतया मालत्या अनुरूपेण वरेण त्वया
वयं वर्धामहे इति मादधीत । त्वयि प्रत्यस्तव्यमने निवृत्तं भाग्यवशान्मा-
लत्यदर्शनरूपं व्यसनमापद् यस्य तथामृते सति, परमत्यन्तं प्रीतोऽस्मि । इदानीं
राज्यस्यैव सुस्थितत्वादिति भावः । तेन प्रीतत्वेन हेतुना, इयमिति बुद्धि-
सन्निहितत्वादुक्तिः, मदयन्तिकापीत्यपिशब्देन यथा मालती सर्वथास्याक-
मुपलालनीया तथा मदयन्तिकापि नाणुमात्रमपि न्यूनेति स्वेषां स्नेहभूमित्वं
समग्रगुणत्वं सुखसम्बन्धित्वं च द्योत्यते । तादृशी कथं दीयत इत्यत्राह—भवतः
प्रीत्यै पूज्यस्य तव जीवितमर्वस्वेनापि समाराध्यत्वमिति भावः । तत्र प्रेयसे
प्राणेभ्योऽपि गरीयसे प्रेमास्पदाय मित्राय,

‘समानशीलव्यसनेषु सख्यम्’,

“सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नामद्भिः किञ्चिदाचरेत्”

१ ‘श्लो- (गृहीत्वा) क च ज झ ञ ट, भाव — गृहीत्वा’ घ पाठ.
२ ‘तेन रुन्दः’ इति । परं न जामातारमयति । तथा—श्लाघ्यानां क ज झ ञ.
पाठः ३ ‘न्येऽपि त्वयि’ क, ‘न्ये च त्वयि’ छ. म. व. पाठः. ४. ‘काव भवतः’
र घ. झ ज ट. पाठः

५. ‘महदन्तकार’ ग पाठः. २ ‘तच्चरितस्यैवास्तीत्याह’ ख. पाठः. ३.
‘प्रशस्य’ ग. म. पाठः.

कामन्दकी - (माधवमुद्दिश्य) वेत्स! किं श्रुतम्?

माधवः—(महर्षे) श्रुतम् । इदानीं सर्वतः कृतार्थोऽस्मि ।

मालती—दिद्विर्गं एदं पि दाव अवगअं हिअअस्स णो आस-
कासळं ।

(दिष्ट्या एतदपि मनं हृदयस्य नः आशङ्काशय्यम् ।)

इत्यादिवचनात् महात्मनस्तव तुल्याभिजनादिगुण एव मैत्री प्रवर्तते
नान्यत्रेति वचनमेव नस्तदाभिजात्यादिषु प्रमाणमिति प्रकाशयते ॥ प्रथ
मानुरागघटिता प्रथमेन लोकोत्तरत्वादग्रगण्येन भवेन वा अनुरागेण प्रेम्णा
घटितो संश्लेषिता, तथाविद्यानुरागस्यैव बन्धुजननैरपेक्षयेण समग्रभरसहिष्णु-
त्वमिति भावः । अपिशब्देन एवमेतत्तथापि बर्माचार्यदुश्चेष्टितैः पित्रादी-
नामस्माकमपि कन्यादाने क्रियान्यधिकारोऽस्त्येवेति सौत्प्राशं वचनं सूच्यते ।
अपिभिन्नक्रमः, अस्माभिर्नन्दनादिभिरपीत्यर्थः । उत्सृज्यते दीयते ।
परिकरोऽत्रालङ्कारः, विशेषणानां साभिप्रायत्वेन निवेशनात् । 'एतत्प्रहृष्टनन्द-
नाभिनिन्दितेने'त्यादिना 'श्लाघ्यानां गुणिनामि'त्यन्तेन पद्मावतीश्वरेण माधवस्य
पर्युपासनात् प्रसादः ॥ २२ ॥

उद्दिश्य अभिमुखीकृत्य । किं श्रुतं लेखार्थगौरवमवधानेन गृहीतं
किमित्यर्थः ।

सहर्ष आनन्दवाष्पादिहर्षलक्षणविशिष्टम् । श्रुतं अवधाय गृहीतमि-
त्यर्थः । लेखार्थस्यावधानेन गृहीतस्य फलितांशमाह—इदानीमेतल्लेखार्था-
नुसन्धाने कृते सर्वतः सर्वप्रकारेण, प्रियतमाप्राप्त्या सुहृत्कार्यसम्पत्त्या
शक्तितानर्थशमनेन चेत्यर्थः । कृतार्थः कृतं पर्याप्तं प्रयोजनं यस्य, कृभ-
स्तीनां क्रियासामान्यवाचित्वात् । 'किं श्रुतं', 'श्रुतमिदानी'मित्यादिना वा-
ञ्छितावाप्तेरानन्दः ।

पूर्वमाशङ्कितत्वेन व्याख्यातभगवत्कोपनिगदेन प्रकाशयति कविः—

१. 'उप सहर्ष' ज पाठः २. 'वेत्स श्रूयता' क. ज. झ. ञ. पाठः ३.
'माध—श्रुतं' क च. छ ज झ ञ पाठः ४. 'सर्वथा' छ. ज. ञ. पाठः ५.
'कृत योऽसि' छ. ज पाठः ६. 'आ अवगअं' छ, 'आ हिअअस्स' ट. पाठः ७.
'एताहे अव' क. झ. ञ. 'एदं पि गदं हिअ' ड. पाठ ८. 'स्स आस' छ. ज. झ. ञ
पाठः.

१. 'त्यादिप्रमाण' ख. पाठः. २. 'म्णा वा घटिता' झ. पाठः. ३. 'स्वजन'
ड. ग. पाठः. ४. 'लेखनार्थ' ग. पाठः. ५. 'कोपसन्निगदेन' ख. ग. पाठः.

लक्ष्मिणा—सम्पदं निरवशेषं माहवस्स पूरिआ मणोरहा ।

(साम्प्रतं निरवशेषं माधवस्स पूरिता मनोरथाः ।)

मकरन्दः—कथमवलोकितबुद्धिरक्षिते कलहंसकश्च पुरतस्सै-
मुदितान्स्मान् वीक्ष्यं तत्रैव हर्षनिर्भरं प्रवृत्ताः ।

दिष्ट्या एतदपि गत हृदयस्य नः आशङ्काशय्यम् । एतदपीति सदानुसन्धी-
यमानत्वादुक्तिः । अपिशब्दो राजकोपाशङ्कायाः पूर्वमेव निवृत्तत्वं व्यञ्जयति । गतं
नष्टं नो हृदयस्येति माधवादीनां सर्वेषां सदान्तर्वर्तित्वमाह । आशङ्काशय्यं
चिन्तारूपशय्यं शरफलं अरुनुदत्वात् झटित्यपनेतुमनीषत्करत्वाच्च ।

साम्प्रतं निरवशेषं माधवस्स पूरिता मनोरथाः । साम्प्रतमिदानीं
लेखागमनादनन्तरमित्यर्थः । निरवशेषं अवशेषः पूर्णयत्वेनासमाप्तोऽवशेषः
निरस्तो यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । पूरिताः स्वार्थे णिच्, पूर्णाः । अथवा
दैवेनेत्यायाति । मनोरथाः प्राप्यत्वेन सङ्कल्पिता अर्थाः ।

अथ रससंविधानरत्ननिधानभूतो महाकविः पात्रत्वेन सुप्रविष्टानामङ्गा-
नामप्यननुसन्धानं रसविधाताय, किं पुनराङ्गिन इत्युपदिशन् भङ्ग्याङ्गानां
क्षणान्तरितानामनुसन्धानं करोति - पुरतः स्थितान् समुदितान् निर्विघ्नं समागता-

१ 'माहवसिरिणो मालदीए अ सम्प फलिदा मणो' क, 'माहवसिरिणो पूरिआ
मणो' ज, 'माहवसिरिणो मालदीए अ फलिदा मणो' झ. अ पाठः. २. 'मक—(पुरोऽ-
वलोक्य) कथं' क. ज. झ. अ. पाठ. ३. 'कलहंसकेन सह मृगमोदं (प्रसोदनिर्भरं झ.
य.) नृत्यन्तावित एवागच्छत. । (ततः प्रविशतोऽवलोकितबुद्धिरक्षिते कलहंसकश्च । विविधं
नृत्यं कृत्वा सर्वे उपनृत्य सप्रणामं कामन्दकीं प्रति) जय भववदि कज्जणिहाणे ।
(माधवं प्रति) जय मकरन्दगण्डण माहवपुण्णचन्द ! दिट्ठिआ वड्डसि । (सर्वे.
क. छ. घ. गः. ४. 'दूरतस्स' क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. अ. पाठः.
५. 'समागतान्स्मान्' ज. पाठ. ६. 'तान् घनेऽस्मान्' च. ट. पाठ. ७. 'क्षय
हर्षं' ग. उ. पाठ. ८. 'रं नृत्यन्ति' छ. 'रं नृत्यन्त इत, एवागच्छन्ति । (ततः प्रवि-
शतोऽवलोकितबुद्धिरक्षिते कलहंसकश्च ।) ते—(विविधं नृत्यं कृत्वा सर्वे उपनृत्य सप्रणामं
कामन्दकीं प्रति जय भववदि कज्जणिहाणे । (माधवं प्रति) जय मकरन्दगण्डण माहवपुण्ण-
चन्द ! दिट्ठिआ वड्डसि । सर्वे सस्मितं पश्यन्ति ।)' ज. पाठः.

१ 'नामुप्रविष्टानां' ग. पाठः.

(सर्वे संसितं पश्यन्ति ।)

लेखाङ्गिका—को वा ईमस्मिं महूसवे ण पचइ ?

(को वा अस्मिन् महोत्सवे न नृत्यति ?)

काव्यन्दकी—एवमेतत् । अस्ति वा कैचिदेवम्भूतमत्यन्तचित्र-
रमणीयोज्ज्वलं महाप्रकरणम् ।नस्मान् मालतीमाधवादिकान् हर्षनिर्भरं प्रमोदनं पूर्णं यथा तथेति । ताललया-
द्युल्लङ्घनेन हास्यप्रवृत्तिः सूच्यते—प्रनृत्ताः नर्तितुमारब्धाः ।

हास्यस्य फलमाह—सस्मितं पश्यन्तीति ।

को वा अस्मिन्महोत्सवे न नृत्यति । वाशब्दो विकल्पे । तादृशं
कमपि जनं न पश्यामीत्यर्थः ।तद्वचनमनुमोदमानाह—एवमेतत् । त्वदुक्तं सत्यमेव, निनर्तिषया
अस्माकमपि मनः स्फुरितमिति भावः । तत्र हेतुः—कचित् कस्मिंश्चिद्देशे
एवम्भूतं एवमित्यनुभूयमानमालतीमाधववृत्तान्ताभिनयः, एतत्प्रकारविशेषम् ।
कोऽयं प्रकार इत्यत्राह—अत्यन्तचित्रं प्रकाममाश्चर्यभूतमिति वृत्तकुटिलतया
अचिन्तितोपनमत्सुखदुःखशबलतया निरतिशयसुखावसानत्वाच्चेत्यर्थः । प्रक-
रणं प्रस्तावः कार्यस्येत्यर्थात् । ‘अर्थः प्रकरणं लिङ्गमिति, ‘श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्’ इत्यादिवचनात् । अनया
चोक्तिमञ्जया —

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥’

इति श्रुतिवचननीत्या देवतागुरुप्रसादपरिमृदितकषायतया प्रादुर्भूतशब्दब्रह्म-
साम्राज्यं स्वहृदयानुरूपं परिसमापितप्रायः प्रारब्धप्रकरणः पाण्डित्यविदग्धमण्डल-

१. सप्तर्षेः सस्मितं क, ‘सविस्मयं’ ट. पाठ. २ लव—तदीअकज्जं
वि अ एतस्मिं ज. पाठः ३ ‘एदस्मिं’ छ. पाठः ४. ‘स्सि परिपुरिदस-
व्वमहूसवे’ क, ‘स्सि पअरणमहूसवे’ ख घ. च, ‘स्सि सम्प्रिदं । अटो सव्वपआरम-
हूसव’ ज, ‘स्सि सम्पूरिदस्सव्वपआरमहूसवे’ झ अ पाठ. ५. ‘कुतश्चिद्विदं’ क.
घ च ज. झ, ज. ट, ‘कुतश्चिद्विदं चित्रं प्रकरणं’ छ. पाठ. ६. ‘भूतं विचित्रं’ क
भनमभुतविचित्रं ख घ. च ट, ‘भूतमत्यन्तचित्रं प्रक’ ग ‘भूतमत्यन्तविचित्रं’ ड,
‘भूत महादभुत विचित्रं’ ज, ‘भूतमदभुतं विचित्रं’ झ. अ पाठः. ७ ‘ज्वलं प्रकरणं’
ज अ, ‘ज्वलमहा’ ट पाठः.

१. ‘तदुक्तं’ ज. पाठः. २. ‘सहृदयानुरूपं’ छ. पाठः.

सौदामिनी—इदमत्र रामणीयकम् । यद्देमात्ययोभूरिवसुदेव-
रातयोश्चिरौत्सम्पूर्णोऽयमितरेतरापत्यसम्बन्धामृतमनोरथः ।

मुण्डमण्डनमहागणिर्महाकविरात्मनः प्रकरणाख्यरूपकविशेषसंविधानचारी
सहृदयान् प्रति प्रकाशयति । एवम्भूतं मालतीमाधवाख्यप्रकरणप्रकारयुक्तं, एव-
म्भूतं पुनरेवंकृतमित्युक्त्या प्रकरणनिर्माणाय स्वस्मिन् संरम्भिणि गुरुदेवताप्रसाद-
पौरुषेयस्येव तस्यायत्नतः प्रादुर्भूतत्वमात्मनस्तत्राहमभामिमानराहित्या-
दविकत्थनता च व्यञ्जयति । अत्यन्तचित्रं अष्टादशविद्यास्थानचतुष्पष्टि-
कलासमुदायसुधासागरसर्वस्वस्य तत्र तत्र प्रसङ्गानुगुणेन निदेशनात् प्रपञ्चकर्तु-
र्विरिञ्चस्यापि विस्मयकरमित्यर्थः ।

“नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्गेहामृगा इति ॥”

इत्युद्दिष्ट, ‘अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्य लोकांसंश्रयम्’ इत्यादिना लक्षितश्च
रूपकमेव प्रकरणम् ।

अर्थैतावन्तं कालं गोपितमर्थं पूर्ववृत्तसाक्षिण्या योगिन्या मुखेन समये
कविरुद्धाटयति—इदमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणं अत्र प्रकरणे, रामणीयकं
सौन्दर्यं, सहृदयानां निरतिशयचमत्कारमित्यर्थः । इदं नान्यद्युष्मद्विवाक्षितं
धर्मजातं तस्मात् सर्वस्मादप्यस्य सुतरां मनोहरत्वादिति भावः । तत् किमि-
त्यत्राह—यदित्यादि । चिरात् बहोः कालात्, गुरुचर्याकालतः प्रभृति
प्रवृत्तत्वात् सम्पूर्णः सम्पन्नफलो जातः । अग्रमिदानीं सर्वैरस्माभिरनुभूयमानः
इतरेतरापत्यसम्बन्धामृतमनोरथः अन्योन्यस्थापत्याभ्यां दुहित्रा पुत्रेण च
द्वारीकृताभ्या यस्सम्बन्धस्समीचीनश्लेषः । सैमानसम्बन्धत्वात्तद्वृत्तेऽमृते यो
मनोरथः कदा प्राप्स्याव इति सङ्कल्पः । प्रयत्नसाध्यत्वात् सिद्धिक्षण एव
परनिर्वृतिजनकत्वादायत्यां निरुपमहितसाधनत्वाच्चामृतत्वारोपः ।

१. ‘रामणीयान्तरं’ क. ‘रमणीयतर’ झ. अ. पठ २. ‘दमालभूरिवत्’ ज.
पाठ. ३. ‘रातृणोऽय’ इ. झ. न. ‘उत्सम्भूतपूर्णोयं’ च. ट. गड. ४. ‘सम्बन्धा-
मनो’ व. ‘नम्बन्धमनो’ छ. ‘सम्बन्धपो मनो’ ज. ‘सम्बन्धात्मा मनो’ झ. अ. पाठः.

१. ‘भूतं न पुन’ ख. ग. पाठ. २. ‘निरतिशयं चम’ इ. छ. अ. पाठः.
३. ‘महसम्बन्ध’ ख. पाठ

शालनी—(कान्तं) कहां गिअ । (कथनिव ।)

साधवमकान्दौ — (मकौतुं) भगवति ! अन्यथा वैष्णु
वृत्तमन्यथा वचनमायोयाः ।

मद्विज्ञा—(न त्विह) मअवइ किं नि पडिअज्जि ! इत्थं ।
(—अनि ! किंनि अतिपत्तव्यम् ।)

मानन्दकी — (कान्तं) मअप्रति मदयन्ति, सुखेन
मन्दनोपग्रहात् प्रत्यन्तमङ्गाः इत्थु वयम् । (अकं) वदन्तो न

अविदितवृत्तान्तानि नविस्मयन्ते नुक्तं तद्व्यति—अयं मित्रं कतं प्रक-
रणान्या वचनानिदित्यर्थः ।

मकौतुं न तत्त्वश्रवणैस्तुल्ययुक्तम् । अन्यथा प्रकारान्तरेण वृत्तं
वस्तु वृत्तान्तुष्टेन कार्येन त्वमनान्यद्विस्तुतस्तुल्यवृत्तेन प्रवृत्तमित्यर्थः ।
अन्यथा तद्विद्वत्कारणतत्त्वज्ञानं अनाद्यमस्ति नृवैक्यदृष्टिप्रतिपादनयुक्त-
मित्यर्थः । वचनं 'वदन्तस्यो' रित्यादि । आर्यायाः पूज्याया योगिन्याः ।
'इदं' 'गन्तव्यं' 'मित्रादेना' 'अन्यथा' वस्तु वृत्तमित्यन्तेन कार्यकारण-
विरोधः ।

अथ विदितवृत्तान्तानि कवजिज्ञा तत्त्वैक्येन सज्जनन्दनयोः पुनर्विकार-
नामङ्ग्याह—भगवति ! किमिति प्रतिपत्तव्यम् । किमिति किं
वस्तु, मद्वस्तुस्मित्यर्थं य नकाशमनप्रकाशनं वास्तवमिहोक्तव्यमि-
त्यर्थः ।

तद्व्यतिज्ञानादुक्तव्यस्य निराकुर्वणा न च, अनेनैव प्रतिपत्तव्यमित्याह—
सुप्रति सज्जनानन्दमद्वैतं वचिनां प्रवृत्त्यर्थः, मदयन्तिज्ञानम्ब-
न्धेन मदयन्तिवर्तिनैत संसारेण सन्दनोपग्रहान् अनाद्यमन्दनप्यात्म-

१. 'मं' न कर्तुं इति क. गठः. २. 'मद्वन्दः—अन्यथा क. गठः. ३.
'वस्तु' मकौतुं अन्तर्गतं इत्यर्थः । क. गठः. ४. 'किं इत्थं' इति क.
'किं इति' क. ग. क. गठः. ५. 'अस—अप्रति' क. ग. क. गठः. ६. 'मद्वन्द-
मन्दनो' क. ग. क. गठः. ७. 'मद्वन्दमद्वैत' क. गठः.

१. 'मद्वन्द' क. ग. क. गठः. २. 'मद्वन्द' वस्तु वृत्तं क. ग. क. गठः.
३. 'इदं' 'गन्तव्यं' क. गठः.

खल्वन्यथा वस्तु वृत्तमन्यथा वचनमौर्यायाः । यतः श्रावकावस्थाया-
मस्मत्तौदामिनीः । मर्क्षमनयोभ्रैरिवसुदेवरातयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञा । अवश्य-
मावाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्य इति । प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेवं
परिहृतः ।

त्वक्ष्यापादनात् प्रत्यस्तु ङ्काः दूरीकृतविकारशङ्काः । खलुरवधारणे । अनेन
भगिन्यामस्मद्गृहवर्तिन्या तस्य विकृतिर्नोपपद्यते । तत्किमर्थमद्याप्यपह्नुति-
व्यसनमनुभूयत इति दर्शितम् । विपक्षे बाधकभावं निश्चित्य तत्त्वं प्रकाशयति—
वत्सौ न खल्वति । वत्साविति बालत्वाद्यथादृष्टग्राहिणो यूयं, पर-
मार्थस्तु तथा नेति द्योतयति । न खल्वन्यथा वस्तु वृत्तमिति । बीजोपक्षेपाद्
प्रथमम् । तर्हि क. परमार्थ इत्याह—यत इत्यादि । श्रावकावस्थायां
श्रावकौ गुरुशुश्रूषा शिष्यौ भूत्वा यदा ताववर्तिषातां तस्यां दशायां, ब्रह्म
चर्याश्रमालम्बनकाल एवेत्यर्थः । आवाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्यः इतीयं
प्रतिज्ञा वृत्तेति यतः तस्मात् न खल्वन्यथा वस्तु वृत्तमन्यथा वचनमस्या इति
सम्बन्धः । अत्र प्रथमत एवोपक्षिः स्यात्तात्पर्यप्रतिज्ञारूपस्य मुख्यबीजस्य कृत्-
कार्यत्वेन निगमनं कृतमिति वेदितव्यम् । 'यतः श्रावकावस्थाया'मित्यादिना-
नुभूताख्यानान्निर्णयः, अनात्यवृत्तिर्वक्तो स्वप्रवृत्तेः । किमर्थमेवं महता
प्रयासेन चोरवच्छेष्टितं अनायासेन साक्षादेव सम्बन्धकार्यस्य शक्यत्वादित्याश-
ङ्क्याह—प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेव परिहृत इति । प्रधानभूतायाः मुख्यायाः
प्रकृते राज्याङ्गस्य, पुरोहितादिभ्योऽमात्यस्यान्तरङ्गत्वात् ।

१. 'न्यथा वत्' छ पाठ. २. 'वृत्तं, यतः' क. झ ञ. पाठ. ३. 'मस्या'
ग. ल. च छ ज ट पाठ. ४. 'यत्र' ग. घ. पाठ. ५. 'प्रत्यक्षमनयो.' क. झ.
च पाठ. ६. 'रातयो' छ. ज. पाठ.. ७. 'यो वृत्तं' क. झ ञ. 'यो. प्रवृत्ते-
येयं' छ. पाठ. ८. 'रातये' झ 'गनयो प्रवृत्तेयं' घ. पाठ. ९. 'प्रतिहृतः' क.
पाठ.

१. 'मुचिक्पक्षिका' ट. झ पाठ. २. 'बाधकाभाव' ञ. घ. पाठः.
३. 'स्यादङ्क्यावाद्' द, 'स्यादङ्क्यावाद्' छ झ पाठः.

मालती—अहो संवरणं । (अहो संवरणम् ।)

माधवमकरन्दै-- आश्चर्यं जनयन्ति खलु महतामपि संवादिन्यः
कल्याण्यो नीतयः ।

कामन्दकी—वैत्स माधव !

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥”

इति वैजयन्ती । नन्दनस्येत्यर्थः । कोपमन्यस्यै मालत्याः साक्षाद्दानेऽपि
कृतत्वात्, तद्द्वारा राज्ञोऽपि कोपमसङ्गात् । एवमनुष्ठितेन चौरिकाविवाह-
रूपेण प्रकारेण परिहृतं निराकृतम् ।

विदितत्वात्सविस्मयमाह—अहो संवरणम् । आश्चर्यं तातस्य
मन्त्रगोपनमित्यर्थः । अनेन संवरणं तदिति पूर्वोक्तं प्रनुस्मारयति ।

सविस्मयावाहतुः -- आश्चर्यं विस्मयबुद्धिं, जनयन्ति खलु
उत्पादयन्त्येव, महतां मूर्खिसुप्रभृतीनामपि संवादिन्यः विसंवादां
निष्कृष्टप्रकारादन्यथाभावः, तद्रहिता अव्यभिचारा इत्यर्थः, कल्याण्यः
शोभितोपक्रमतया च मङ्गलभूताः, नीतयः उपायप्रयोगाः । ‘अहो
संवरणं’ इत्यादिना ‘कल्याण्यो नीतयः’ इत्यन्तेनार्थदर्शनात् पूर्व-
भावः ।

अथ—

‘कृतार्था भूयासं प्रियसुहृदि यत्नैरभिमतैः ।’

इत्याद्याशंसितप्रकारेण सिषाधयिषितसकलार्थसम्पत्त्या निर्वृतहृदया सम्पन्न-
कार्यजातानुक्रमणपूर्वकं नायकस्य दैवसम्पन्नत्वं स्वस्या नीतिप्रयोगनैपुणं

१. ‘जयन्ति मह’ क. झ. झ, ‘जयन्ति खलु मह’ ज. पाठः.
२. ‘खलु जगति मह’ क. पाठ ३. ‘महता विसंष्टुलाः प्रतीपिन्यः कल्या’ क, ‘महता विसं-
वादिन्यः प्रत्यायिन्यः कल्या’ ज, ‘महता संरुतापलापिन्यः कल्या’ झ. न. पाठः.
४. ‘कल्याणिन्यो’ क. झ. ज, ‘कल्याणा’ ज. पाठ. ५. ‘वत्सौ—यत् प्रागेव’ ज.
‘वत्स—यत्प्रागेव’ ज. झ. झ. पाठः.

यत्प्रागेव मनोरथैर्वृतमभूत् कल्याणमायुष्मतो-
 रेतन्पुण्यैर्मदुपक्रमैश्च फलितं बलेशोऽपि मच्छिष्ययोः ।
 निष्णातश्च समागमोऽभिविहितस्त्वत्प्रेयसः कान्तया
 सम्प्रीतो नृपनन्दनौ यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ २३ ॥

च भक्त्या चमत्कुर्वाणा तमाहादयाति—यत्प्रागेवेत्यादि । प्रागेव युवयो-
 र्जननात् पूर्वमेव मनोरथैर्वृतं सङ्कल्पैः प्रार्थितं, अस्माभिरिति शेषः । बहु-
 वचनेन बहुमुखत्वं मनोरथस्य व्यज्यते, अमात्ययोः कदा नु दुहिता पुत्रश्चो-
 त्तस्येते, कदा च तत्सम्बन्धप्रतिज्ञा तयोः पूरयिष्यते, कदा नु तयोः समृद्धी-
 र्द्रक्ष्याम इत्यादिप्रकारबाहुल्यात् । कल्याणं परस्परसमागमादिसाधनं मङ्गलं
 आयुष्मतोः आयुष्मत्या आयुष्मतश्चेति सोपलालनं वचनं, पुण्यैः युवयोः
 पुराकृतैः पचेलिमैः सुकृतैः सदुपक्रमैर्मोपायप्रयोगैः । चकारेण दैवपौरुषयो-
 रविरोधेन समुदितत्वे फलप्राप्तेः कः सन्देह इति द्योत्यते । फलितं सङ्गातफलं
 जातं, निर्विघ्नसमागमादिकार्यसम्पत्तेः । अत एव मच्छिष्ययोरवलोकित-
 सौदामिन्योः परस्परदर्शनाद्युपायानुष्ठानेन कृपालकुण्डलनिर्भर्त्सनादिभिश्च यः
 बलेशो मनोवाक्यव्यापारबाहुल्यपरिश्रमः, सोऽपि फलित इति लिङ्गविपरि-
 णामेन योज्यम् । अनेन—

‘अर्थं संप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव’

इति न्यायात् समापि सच्छिष्यासाहाय्यत एव सफलपरिश्रमत्वं जात-
 मिति, तदभिनन्दनं क्रियते, ‘कर्मन्ते दासमृत्याश्चे’ति वचनाद्दासगुह्यानां
 शिष्याणामपि प्रवृत्तिफलसिद्धौ स्तुत्यत्वात् । निष्णातः विद्वद्भोपायसाधित-
 त्वात् । निष्णातमिति वा पाठः, निपुणमिति क्रियाविशेषणम् । ‘निनदीभ्यां
 स्नातेः कौशले’ (२-३-४९) इति शब्दम् । अभिविहितः सम्पादितः । त्वत्प्रे-

१. ‘रचयिष्ये’ ट पाठः. २. ‘क्लेशश्च’ ट पाठः. ३. ‘गमोऽपि विहितः
 ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

माधवः — अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापीदमेस्तु—

यसः त्वत्प्राणेभ्योऽपि प्रियतमस्य मकरन्दस्येत्यनेन स्वकार्यलाभात् तत्कार्य-
लाभस्याभिनन्दनीयत्वं द्योतयति । कान्तया प्रियतमया मदयन्तिकथेत्यर्थः ।
अनेन बुद्धरक्षितायाः श्रमोऽपि फलित इति सूचयति । अतोऽपि प्रियतमं कार्यं
निष्पन्नमित्याह—सम्प्रीतौ सम्यक् त्वद्विषये प्रसन्नौ नृपनन्दनौ पद्मावंती-
श्वरोऽमात्यनन्दनश्च । तयोस्संप्रीत्यभावे निष्पन्नस्य सर्वस्यापि कार्यस्य व्यसनोदक-
त्वेन गजस्नानकल्पत्वमिति भावः । अतः परमस्मादन्यत् प्रेयः प्रियतमं वस्तु
यत् लिप्सितमित्यर्थात्, तदपीत्यपिना सिद्धकार्यवत्तस्याप्ययत्नसाध्यत्वं स्वस्याः
तत्प्रियानुष्ठानैकतानत्वं च द्योत्यते, उच्यतां कथ्यताम् । न पुनरुपक्रम्यता
मित्यनेन ममेदं स्पृहायां विषय इति तद्वचनानन्तरमेव तत्सिद्धिं द्रक्ष्यसीति
प्रकाश्यते । ‘यत्प्रागेवे’त्यादिना कव्यार्थस्थिरीकरणात् कृतिः । ‘यदपरं प्रेय-
स्तदप्युच्यता’मिति कार्यार्थसंहरणात् कार्यसंहारः । अत्र च ‘अपि नाम
ऋष्याणिनो’रित्यादिनोपक्षिप्तस्य मालतीमाधवपाणिग्रहणस्य ‘सो वि सह
अरो माहवस्स वाळमिच्च मअरंदो णंदणस्स भइणिअं मदअन्तिअं जइ समुव्व-
हइ तक्खु माहवस्स अहिअं पिअं होइ’ति । मदयन्तिकामकरन्दपरिणयस्य चाधि-
कृतत्वादुभयस्यापि साधितत्वात् प्रकरणार्थपरिसमाप्तिः प्रतिपादिता ॥ २३ ॥

अथ मालतीप्राप्त्यैव परमपुरुषार्थस्य त्रिवर्गस्य साधितत्वात्ततः परस्य
लिप्साविषयस्याभावाच्चदनुयुक्तमर्थं प्रतिक्षिपति—अतः परमपि प्रियमस्तीति ।
अतः सिद्धादर्थात् परमुत्कृष्टं प्रियं वस्तु, अपिर्विरोधे, अस्तीति काका
प्रश्नरूपया न किञ्चिदस्तीत्याक्षेपः प्रकाश्यते । ‘अतः परमपि प्रियमस्ती’ति

१. ‘माध—(सहर्षं प्रणमति) भगवति भतोऽपि परं क, ‘माध—नावः परं
‘प्रेच’ च घ. ट, ‘माध—(सहर्षं) अतः परं ममापि प्रिय’ अ, ‘माध—(सहर्षं
प्रणमन्) भगवति अतः परमपि प्रिय’ झ. अ. पाठः. २. ‘मस्तु भगवतोप्रसादात्’
झ. ‘मस्तु भगवतोपादप्रसादात् —’ झ. य. पाठः.

१. ‘तव प्राणेभ्यो’ ख, ‘तत्प्राणेभ्यो’ क. पाठः.

भरतवाक्यम् —

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु^१ नाशं सर्वत्र^२ सुखी भवतु लोकः ॥

कामन्दकी—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

वाञ्छितार्थप्राप्तिकथनाद् भाषणम् । तथापि अतः परस्य वस्तुनो लिप्साया विषयस्याभावेऽपीत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं वस्तु । अस्त्विति प्रार्थनायां लोट् । अनेन च लिप्साभावेऽपि महापुरुषानुग्रहस्य सर्वथा स्वीकर्तव्यत्वं श्रेयस्साधनत्वादिति द्योतयति । नाटकन्यायाच्चेयमुक्तिः । भरतवाक्यमिति । प्रकरणस्य साकल्येनाभिनीय परिसमापितत्वात् माधवभूमिकां परित्यक्तवतः स्वप्रकृतिमात्रनिष्ठस्य वचनम् । इदं वक्ष्यमाणमित्यर्थः । प्रार्थनाप्रकारमाह — शिवमस्त्वित्यादि । शिवम् अभ्युदयः । ऐहिकविषयानुभवसम्पत्तिरित्यर्थः । सर्वजगतां सर्वेषां शरीरिणाम् । तत्र हेतुः—परहितनिरताः परशब्देन स्वकार्यत्वात् कारणभूतेभ्यः स्वेभ्योऽन्येषामित्युच्यते ।

“ तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः । ”

इतिवत् । तेषां हिते श्रेयसि निरताः नितरां रता उद्युक्ताः । स्वगुणैः शब्दादिभिः परहितैकनिष्ठा इति यावत् । तेषां न्यूनातिरेके जगत्क्षोभस्यावश्यंभावात् । भूतगणाः आकाशादीनां महतां भूतानां सङ्घाः ।

१. 'न्तु शान्ति स' छ. पाठः. २. 'त्र जनः सुखी भवतु इति भवभूति-
गिरिचिन्ते मालतीनाम्नवे दशमोऽङ्कः' छ पाठः ३. 'कः, इति निष्क्रान्ताः सर्वे' ख.
ग प ट. पाठ .

“ पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्ष पुपुषुर्गुणाः ”

इत्युक्तम् । दोषा रागद्वेषलोभादयः । ‘ प्रवर्तमानलक्षणाः स्युर्दोषा रागादयश्च ते ’ इति वचनात् । नाशं प्रयान्तु धीधैर्यात्मज्ञानादिभिरपुनरुत्थानाय विलयं गच्छन्तु ।

“ धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ”

इति वचनात् । सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वावस्थासु वा सुखी निश्शेषदुःखनिवृत्त्या निरतिशयानन्दानुभवविशिष्टो भवतु । मिथ्याज्ञानमूलस्य रागादेः सम्यक्ज्ञानेन निवृत्तत्वात् रागादिमूलस्य च दुःखराशेस्तन्निरसनेनैव निरस्तत्वात् ।

“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”

‘ अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि ’ ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ इत्यादिश्रुतिवचनैः । अस्त्यौस्त्वार्यायाः पूर्वार्धेन अभ्युदयप्रार्थना उत्तरार्धेन निःश्रेयसप्रार्थना चार्यस्य परमेश्वरं प्रति परमकारुणिकेन कविना कृतेति वेदितव्यम् । ‘ तथापीदमस्तु । शिवमस्तु सर्वजगतामित्यादिना शुभशंसनात् प्रशस्तिः । एवमेते पञ्च सन्धयश्चतुष्पष्ट्यङ्गैः प्रतिपादिताः । अत्र प्रकरण आदौ ‘ सानन्दमि’ति, मध्ये ‘ विधाता भद्रन्न ’ इति, अन्ते ‘ शिवमस्तु सर्वजगतामि’ति च प्रयोगात् मङ्गलोपक्रमत्वान्मङ्गलमध्यत्वान्मङ्गलान्तत्वाच्चैतच्छीलनपराणां सकलसमीहितसम्पत्तिः प्रकाशिता । अत्र

१ ‘ त्रिधनेनैव ’ ख. पाठः. २. ‘ दि स्थिताः ’ ग. पाठः. ३. ‘ रयाश्चार्या ’ झ. पाठः. ‘ स्या चार्यायां ’ छ. पाठः. ४. ‘ पृथाङ्गैः ’ झ. पाठः.

माधव इति साक्षालक्ष्मीपतिर्नारायण उच्यते, 'शृङ्गारो विष्णुदैवत्य' इति वचनात् शृङ्गारदेवता भगवानेवात्र नायक इत्यनुसन्धानार्थम् । मालती तु सौकुमार्य-सौरभ्यादियोगालक्ष्मीः । देवरात इति देवैः भगवदवतारितार्थे भूमावतारितत्वात् काश्यपः । भूरिवसुरिति अनन्तरलाकरत्वात् क्षीरसागरः । मकरन्द इति 'रसो वै सः' इत्यादिवचनात् परमानन्दरूपः परमेश्वरः । मदयन्तिकेति महामायात्वेन जगन्मोहनाद् भवानी । कामन्दकीति कामितार्थदानसामर्थ्याद् भाक्तिः । बुद्धरक्षितेति बुद्धैर्विद्वद्भिः परिपालितत्वात् सरस्वती । अवलोकितेति प्रेक्षावद्भिः सम्यगालोचितत्वात् नीतिः । लवङ्गिकेति परिमलबहुलत्वात् कीर्तिः । कलहंस इति मधुरान्यक्तोच्चारः परमात्ममन्त्रः । अघोरघण्ट इति अशास्त्र-विहितहिंसापरत्वादधर्मः । कपालकुण्डलेति हिंसा । सौदामिनीति प्रकाशात्मिका ज्ञातिस्फुरणेन सकलान्धकारपटलविघटनपटीयसी विद्येत्यादिरूपा-सनोपयुक्ता वासनापि महाकवेर्देष्टिकैरनुसन्धेयेति सकलमतिमङ्गलम् ॥ २४ ॥

मालतीमाधवस्येत्यं दशमाङ्कार्थचर्चनम् ।
पूर्णज्योतिःप्रसादेन चक्रे पूर्णसरस्वती ॥

॥ इति दशमोऽङ्कः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

APPENDIX I.

Alphabetical Index of metres, giving the metre, ālankāra, bhāva and rasa of each verse.

Verse	Metre	Alāṅkāra	Bhāva	Rasa	Page
परिवर्तना	IX 51	काव्यलिङ्गं			506
अद्वय इतर	" 23	स्वभावोक्तिः			520
अकारणभेदः	X 6				579
अतिमुक्तः	V 3				
अगन्तरे निमित्तं	I 29	परिकरः, अतिशयोक्तिश्च			72
अव्येन्दुसमूहः	VIII 10	विरोधः, निदर्शना च		धीरः	481
मनोजितं	VII 4	अतिशयोक्तिः			438
अनियतशक्तिः	X 2	रूपकं प्रेयश्च			572
अनुभवं यदेन्दुः	III 10	सङ्करः, अनुमानं च	भीरता		170
अनुरागप्रवादः	I 16				43
अन्धैः कल्पितः	V 18				
अन्येषु जन्तुषु	I 23	विरोधः, विषमं, अप्रस्तुतप्रशंसा च			61

Appendix I—(contd.)

Verse	Metre	Alaṅkāra	Bhāva	Rasa	Page
अन्योन्यसांभिन्नं०	I 36				38
अपत्यमभ्यगच्छ०	I 13				41
अपट्टस्तित०	IX 19				517
अपि चिन्तामणि०	X 21	विषमः			607
अभिनवराग०	" 3	व्यतिरेकः			574
अभिहन्ति हस्त	I 42	उपमा	दैव्यं		100
अयमार्मानव०	IX 5	उपमा			500
अलसचलित०	I 31	स्वभावोक्तिः			75
अविगणयद्य रुपं	X 15	अतिशयोक्तिः दीपकं च	दया, असूया, दैन्यं च		596
अविमुक्तमद्ग्रथित०	V 8	भावोदयः		अद्भुतः	261
अविरलमिव	III 16	अप्रस्तुतप्रशंसा			200
अशक्यपूत०	V 12		शौत्सुक्यं		
असारं ससार	V 30	See स्वभावपूत०			311
असौ विद्याशाभि-	II 11	मात्रानिदर्शना, अतिशयो-	असूया	करुणः	142
असौकाविभय०	IX 54	उपमा, हत्येधा च [क्तिश्च भावशबलत्वं	भावशबलता		569

३२६	ब्रह्म, अतिशयोक्तिश्च अतिशयोक्तिः, प्रेगश्च अर्थानि, काव्यलिङ्गं च प्रेग	वसन्ततिलक " " " " सार्धलविक्रीडितं " " वसन्ततिलकं उपजाति- वसन्ततिलक पुष्पिताग्रा हरिणी मन्दाक्रान्ता अनुष्टुप सम्भरा सार्धलविक्रीडितं वसन्ततिलकं प्रहर्षिणी वसन्ततिलकं प्रहर्षिणी	३२६ ३७१ ३७७ ३७९ ३८० ३८३ ३८८ ३९३ ३९८ ४०३ ४०८ ४१३ ४१८ ४२३ ४२८ ४३३ ४३८ ४४३ ४४८ ४५३ ४५८ ४६३ ४६८ ४७३ ४७८ ४८३ ४८८ ४९३ ४९८ ५०३ ५०८ ५१३ ५१८ ५२३ ५२८ ५३३ ५३८ ५४३ ५४८ ५५३ ५५८ ५६३ ५६८ ५७३ ५७८ ५८३ ५८८ ५९३ ५९८ ६०३ ६०८ ६१३ ६१८ ६२३ ६२८ ६३३ ६३८ ६४३ ६४८ ६५३ ६५८ ६६३ ६६८ ६७३ ६७८ ६८३ ६८८ ६९३ ६९८ ७०३ ७०८ ७१३ ७१८ ७२३ ७२८ ७३३ ७३८ ७४३ ७४८ ७५३ ७५८ ७६३ ७६८ ७७३ ७७८ ७८३ ७८८ ७९३ ७९८ ८०३ ८०८ ८१३ ८१८ ८२३ ८२८ ८३३ ८३८ ८४३ ८४८ ८५३ ८५८ ८६३ ८६८ ८७३ ८७८ ८८३ ८८८ ८९३ ८९८ ९०३ ९०८ ९१३ ९१८ ९२३ ९२८ ९३३ ९३८ ९४३ ९४८ ९५३ ९५८ ९६३ ९६८ ९७३ ९७८ ९८३ ९८८ ९९३ ९९८ १००३ १००८ १०१३ १०१८ १०२३ १०२८ १०३३ १०३८ १०४३ १०४८ १०५३ १०५८ १०६३ १०६८ १०७३ १०७८ १०८३ १०८८ १०९३ १०९८ ११०३ ११०८ १११३ १११८ ११२३ ११२८ ११३३ ११३८ ११४३ ११४८ ११५३ ११५८ ११६३ ११६८ ११७३ ११७८ ११८३ ११८८ ११९३ ११९८ १२०३ १२०८ १२१३ १२१८ १२२३ १२२८ १२३३ १२३८ १२४३ १२४८ १२५३ १२५८ १२६३ १२६८ १२७३ १२७८ १२८३ १२८८ १२९३ १२९८ १३०३ १३०८ १३१३ १३१८ १३२३ १३२८ १३३३ १३३८ १३४३ १३४८ १३५३ १३५८ १३६३ १३६८ १३७३ १३७८ १३८३ १३८८ १३९३ १३९८ १४०३ १४०८ १४१३ १४१८ १४२३ १४२८ १४३३ १४३८ १४४३ १४४८ १४५३ १४५८ १४६३ १४६८ १४७३ १४७८ १४८३ १४८८ १४९३ १४९८ १५०३ १५०८ १५१३ १५१८ १५२३ १५२८ १५३३ १५३८ १५४३ १५४८ १५५३ १५५८ १५६३ १५६८ १५७३ १५७८ १५८३ १५८८ १५९३ १५९८ १६०३ १६०८ १६१३ १६१८ १६२३ १६२८ १६३३ १६३८ १६४३ १६४८ १६५३ १६५८ १६६३ १६६८ १६७३ १६७८ १६८३ १६८८ १६९३ १६९८ १७०३ १७०८ १७१३ १७१८ १७२३ १७२८ १७३३ १७३८ १७४३ १७४८ १७५३ १७५८ १७६३ १७६८ १७७३ १७७८ १७८३ १७८८ १७९३ १७९८ १८०३ १८०८ १८१३ १८१८ १८२३ १८२८ १८३३ १८३८ १८४३ १८४८ १८५३ १८५८ १८६३ १८६८ १८७३ १८७८ १८८३ १८८८ १८९३ १८९८ १९०३ १९०८ १९१३ १९१८ १९२३ १९२८ १९३३ १९३८ १९४३ १९४८ १९५३ १९५८ १९६३ १९६८ १९७३ १९७८ १९८३ १९८८ १९९३ १९९८ २००३ २००८ २०१३ २०१८ २०२३ २०२८ २०३३ २०३८ २०४३ २०४८ २०५३ २०५८ २०६३ २०६८ २०७३ २०७८ २०८३ २०८८ २०९३ २०९८ २१०३ २१०८ २११३ २११८ २१२३ २१२८ २१३३ २१३८ २१४३ २१४८ २१५३ २१५८ २१६३ २१६८ २१७३ २१७८ २१८३ २१८८ २१९३ २१९८ २२०३ २२०८ २२१३ २२१८ २२२३ २२२८ २२३३ २२३८ २२४३ २२४८ २२५३ २२५८ २२६३ २२६८ २२७३ २२७८ २२८३ २२८८ २२९३ २२९८ २३०३ २३०८ २३१३ २३१८ २३२३ २३२८ २३३३ २३३८ २३४३ २३४८ २३५३ २३५८ २३६३ २३६८ २३७३ २३७८ २३८३ २३८८ २३९३ २३९८ २४०३ २४०८ २४१३ २४१८
-----	---	--	---

Appendix I —(contd.)

Verse	Metre	Alaṅkāra	Bhāva	Rasa	Page
एकीकृतव्यभि	VI 12	उपेक्षा, अतिशयोक्तिश्च		वीरमत्सराद्रद्विभुताः	359
प्रत्यक्षनाना	V 14	उदात्त			274
प्रसादिप्रमद	IX 14				510
पत कतकसुख	After X 42	अर्थान्तरस्यालः			554
एषा प्रवर्त	X 12		सन्निवृत्त्यविषयो		590
पलेदि भूति	X 19				602
कविस्त्वोभ्य	IX 25	अप्रस्तुतप्रशंसा, समालो-	[भावः		523
कठोरारतिप्रमदिय	V 34	स्वभावोक्तिः' [किञ्च		रीमाः	317
कण्ठश्रद्धालितेक्षण	IX 32	"	दूर्यः		533
कथमिव तदा	IX 49	उपमा	बद्धा		564
कथयति स्त्रिय	VIII 11	अनुमानं		दास्य.	483
कपालकुण्डला	X 18	अतिशयोक्तिः			600
कथलित इव	III 16				200
करालायतना	V 21	अनुमानं			286
कथाभरण	V 13	भाविकं, स्वभावोक्तिश्च		रीदः	272

Appendix I—(contd.)

Verse and No.	Metre	Alaṅkāra	Bhāva	Rasa	Page
पिरावाशातन्तु०	IV 3	विहारिणी	आक्षेपः		222
चूषापीठकपाल०	I 2	शादुंलचिञ्चिद्विं	स्वभावोक्तिः, उपमा च		4
अगति अधिनस्ते	I 39	हरिणी	व्यतिरेकः		93
चन्मान्नरादिव	X 11	अर्थो	अतिशयोक्तिः, उपमा च		589
जय देव भुवन०	IX 4	Do.			499
जलभिशितिव०	IV 10	मालिनी	स्वभावोक्तिः		241
प्रितर्भः	III 15	पुष्पिताग्रा	अप्रस्तुतप्रशंसा, अनुमानं, रूपकं च		113
ग्रीव जीवित०	X 17	स्योद्धता	आशीः		598
जीवपात्रिष	VIII 3	Do.	उपेक्षा, उपमा च		447
भृगुभाजर्जर०	IX 16	शादुंलचिञ्चिद्विं	स्वभावोक्तिः		512
स्वकतु गगने	II 2	हरिणी	अतिशयोक्तिः, अप्रस्तुत-प्रशंसा, आक्षेपश्च	जैयम्	120
स्वकयति मनो०	III 6	आयोः			161
सं भद्रे स्मर	V 25	महाविनी	दीपकं		299
न वदय०	II 10	पुष्पिताग्रा	तथाः		141

तदधुरसमोप०	V 15	Do.	रहन्तः, निर्वर्णा च	अद्वैतः, रौप्य	276
मया धिनयनम्रा०	III 1	अनुष्टुप्	विरोधः, निदर्शना च		154
तदेव दमितो०	IX 38	पृथ्वी	मेघः	औत्सुक्यं	544
तन्मे मनः	IV 8	वसन्ततिलकं	स्वभावोक्तिः	वितर्कः दैन्यं च	239
तरुणतमानं०	IX 18	नकुण्डलं			515
तो याचते नर०	I 14	आर्या			42
तामिसुसुन्दर०	I 21	वसन्ततिलकं	व्यतिरेकः	खिन्ना, अस्या च	56
ते श्रंगिण्यास्तस्व०	I 7	इन्द्रवज्रा	परिसंख्या		20
नं वसकेति	VI 14	वसन्ततिलकं	मत्तिचयोक्तिः	सुहृद्विषयो भावः	362
त्यस्यावपकुज०	V 27	Do.	समाधिः	औत्सुक्यं	304
त्वद्वरसकः	VII 8	Do.	परिकरः, उपमा च	कणः	468
दुग्धं चिराय	VIII 4	Do.	आलिशयोक्तिः		448
दूषति कुहर०	IX 6	मालिनी	स्वभावोक्तिः	औत्सुक्यं	500
दन्तच्छदा०	IX 31	वसन्ततिलकं	Do		632
दन्तभेगिषु	I 3	फादूलविक्रीडितं	उल्लेखः		7
दया वा स्नेहो वा	IV 6	मिलरिणी	अप्रस्तुतप्रसासा	भाष्य	232
दूकते हृदयं	IX 12	हरिणी	विशेषोक्तिः	अस्या	508
दूकयति परि०	VIII 1	मालिनी	उपमा		444
देवास्पश्येज्यगति	IX 26	मन्दाक्रान्ता	काव्यलिङ्गं	दैन्यं, औत्सुक्यं च	525
दोर्निषेप०	VIII 9	शार्दूलविक्रीडितं	अतिशयोक्तिः		480
धत्ते चक्षुर्धु०	III 12	मन्दाक्रान्ता	Do.		173
धिरुच्छवसित०	IX 35	पृथ्वी	अप्रस्तुतप्रसासा	सुहृद्विषयो भावः	548

Appendix I—(contd.)

Verse	Metre	Alaṅkāra	Bhāva	Rasa	Page
भैरवं निषेदि	V 32	प्रतिवस्तूपमा, एकदेशविव- तिरूपकं, अतिशयोक्तिश्च		वीरः	315
न यत्र प्रत्याशा	IX 8	विरोधः, उपमा, अतिशयो-			503
नवेषु लोभः	IX 27	अनुमानं [क्तिश्च			527
नाशं स्वप्ना	V 33	Do.			316
नाट तावद्	V 20	सूक्ष्मं, अनुमानं च	आवेगोदयः		285
नान्तर्गतं यति	IX 33				534
निकमं क्षामाक्षी	II 3	उपमा, विरोधश्च	हर्षविगलान्विः		125
निलान्यस्तपयज्ञः	V 2	अतिशयोक्तिः, स्वभा- वोक्तिश्च	हर्षः		246
निर्माणं नव	IX 50	अर्थान्तरान्यासः			565
निश्चयो तन्ते	VIII 2	अतिशयोक्तिः	औत्सुक्यम्		446
निष्ठापित्वदग्धनः	V 17	स्वभावोक्तिः			279
निष्प्रयुहा	IX 46				558
नीवीवन्धो	II 5	सूक्ष्मं	विषादो, हर्षश्च		127
नैराशयकातरः	VI 9	भावसन्धिः	आवेगः, असूया,		347
न्यस्ताकुकः	V 24	उपमा	वितर्कश्च		235

पद्यमाकरीविप्र०	I 4	ग्रन्थपरा	सापदचोत्प्रेक्षा	स
पद्मावती विमल०	IX 1	वसन्ततिथिकं	मायिकं, अतिशयोक्तिश्च	493
परिच्छेदः व्यक्तिर्न	I 34	शिखरिणी	गिरोच, अतिशयोक्तिश्च	80
परिच्छेदतीतः	I 33	Do.	अप्रस्तुतप्रशंसा	79
परिणतिरम०	VI 16	मालिनी	सार्थान्तरन्यासः	369
परिपाणु०	II 4	मञ्जुभाषिणी	अतिशयोक्तिः, निदर्शना च	125
परिवृद्धि०	I 25	माळिनी	विचित्रं, स्वभावोक्तिश्च	'65
पर्यन्तप्रतिरोधि०	V 11	शार्दूलविक्रीडितं	विनोपः	269
पक्ष्याभि ता	I 43	वसन्ततिथिकं	अप्रस्तुतप्रशंसा, अति-	100
पुराक्षुराग०	VI 15	शिखरिणी	भावोक्तिश्च	364
प्रथुचक्रसन्तोष०	See	ततश्चरसन्तोष०		
प्रथुतरसन्तोष०	Do.	Do.		276
प्रकृतिलिखित०	III 14	मालिनी	विषमं	191
प्रचलितकवि०	V 23	दण्डकं	अतिशयोक्तिरुदात्तं च	201
प्रणयिसखी०	V 31	नकुण्डकं	Do, काव्यालिप्तं च	313
प्रथमप्रिया०	III 7	मञ्जुभाषिणी	उपमा, यथासम्बन्धं	162
प्रमथं क्रब्ध्यादं	IV 9	शिखरिणी	निदर्शना च	240
			अनुमानं	100
			सुहृद्विषयः	100
			चिन्ता	100
			रोमः	100
			रोमः	100

भार चर्यो	IX 37	शालिनी	रूपकं, अतिशयोक्तिश्च			542
यूराग रयानां	I 1	इन्द्रवज्रा	उल्लेखा			17
भूयो भूय भविष्य०	I 18	मन्दाजान्ता				45
भो राजानः परमना	-	See हे राजानः				321
अमग जलदान्	IX 42	हरिणी	विषमः	असूया		552
मगोरोगरतीव	II 1	शिखरिणी	उपमा			116
मम हि लवळ०	VIII 12	शालिनी	अप्रस्तुतप्रसा			485
मयि विगलित०	IX 11	हरिणी	विषमं	धृतिः २ बुक्त्वा द्वे बक्ष	हारः	506
मरणसमये	V 26	Do.	अतिशयोक्तिः		कषणः	301
मातर्मोतर्दकति	IX 20	मन्दाजान्ता	आक्षेपः	मतिः		518
मा मूमुहखलु	I 35	वसन्ततिलकं	अप्रस्तुतप्रसा	निर्वेदः	कषणं	81
माखत्यपायम०	X 8	Do.	विकल्पः	दृष्टः, धृतिश्च		584
मालसाः प्रथमा०	VI 3	शार्दूलविक्रीडितं	अतिशयोक्ति			324
मा वां सपत्नेष्वपि	IV 5	इन्द्रवज्रा	विरोधः, प्रेयक्ष			231
सुरधेन्दुसुन्दर०	IX 44	वसन्ततिलक	निरवयवमालारूपकं	हर्षः		558
म्लानस्य जीव०	VI 8	Do.				344
यत्प्रागेव	X 23	शार्दूलविक्रीडितं				617
यत्रत्य एव	IX 3	वसन्ततिलकं	उपमा			496
यस्तेनैहसंजवर०	IX 36	Do.	अतिशयोक्तिः	आवेगः		541

Appendix I—(contd.)

Verse	Metre	Alankāra	Bhāva	Rasa	Page
यदि तद्विषयो यदिभ्यासात्तन्त्रं	III 13 III 9	अतिशयोक्तिः, भावसन्धिः अतिशयोक्तिः, अनुमानं, तुल्ययोगिता च			190 167
यदिस्मयस्तिमितं यदेवाप्ययम्	I 22 I 10	विरोधः आक्षेपः, अतिशयोक्तिः, अर्थापत्तिश्च	भावैः		53 27
यञ्जालवर्णितं यस्मां विधेयं	IV 1 I 12	अतिशयोक्तिः, न्यतिरेकं च	औत्सुक्यम्		214 38
या कोमुदी याता भवेन्न	I 37 VIII 14	रूपकं, अनुमानं अन्योन्यं च अर्थान्तरग्यासः			91 490
यान्या महुः ये नाम केचिदिह	I 32 I 8	विरोधः, उत्प्रेक्षा च			78
रम्भोर संहर	VII 2	व्याजस्तुतिः अतिशयोक्तिः, बिभावना, विशेषोक्तिश्च			23 435
राजः प्रियाय राहोब्रह्मकला	II 8 V 28	उपमा, उत्प्रेक्षा, आक्षेपश्च यथासंख्यं, उपमा च	भावशब्दता		135 306

लीनेच प्रति०	V 10	Do.	उत्प्रेक्षा	आवेगशान्तिः	266
लीलोराता०	IX 34	Do.	काव्यलिङ्गं		537
बन्धा खसेव	X 20	यसन्ततिङकं	"		603
वचं तथा नाम	VII 1	वंशस्थं	सूक्ष्म, अप्रस्तुतप्रशंसा, निदर्शना च	मोहायितं	412
वचं वच	III 18	पृथ्वी	अप्रस्तुतप्रशंसा		202
वरेऽन्यस्थित् द्वेषः	II 13	शिखरिणी		वीरः	147
वामीरप्रसवे०	IX 15	शार्दूलविक्रीडितं	स्वभावोक्तिः, उपमा, उत्प्रेक्षा च		511
वारं वारं तिरयति	I 38	मन्दाक्राता		दैन्यं, रतिश्च	92
विकसत्कदम्ब०	IX 43	मञ्जुभाषिणी	अप्रस्तुतप्रशंसा	दैन्यं	554
विधाता भद्रं	VI 7	शिखरिणी	अप्रस्तुतप्रशंसा		334
विद्युन्मतेव	I 11	मञ्जुषू	आशीः		35
विशेषतस्तु	I 15	Do.	उत्प्रेक्षा, विरोधश्च		43
विश्वगुत्तिर्जना	V 4	सगंधरा			250
व्यक्तिका इव	IX 53, X 7	मालिनी	काव्यलिङ्गं; स्वभावोक्तिश्च		583
व्यक्तिकरितादिगन्ताः	II 9	Do.	उत्प्रेक्षा	अयं, चिन्ता, मतिश्च	139
व्यतिषजति	I 27	Do.	उपमा		68
व्याघ्राघ्रात०	V 29	शार्दूलविक्रीडितं	अर्थान्तरन्यासः	रौद्रः	310
			मित्रशंका, दृष्टान्तश्च		

Appendix I—(contd.)

Verse	Metric	Alankāra	Bhāva	Rasa	Page
वर्णमालापरिचयः०	V 6	उपप्रेक्षा, अतिशयोक्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसा च			256
मज्जि निरे	III 2	अप्रस्तुतप्रशंसा			154
मालवोदयः०	I 19	उपमा, सूक्ष्मं च			52
शकुन्तली०	III 3	सूक्ष्म	शैव्यशैथिल्यं, शृंगार- [विगलनं च		156
शान्तः कुतस्तस्य	VI 1	दृष्टान्तः, अप्रस्तुतप्रशंसा, अतिशयोक्तिश्च			320
शास्त्रेषु निष्ठा	III 11	अप्रस्तुतप्रशंसा			171
शिवमस्तु	X 24				619
श्रीपर्वतादि	X 13				592
श्लाघ्यानां युनि०	X 22				609
श्लाघ्यान्वयेति	VI 17	परिकरः			371
पद्मधिकद्वयं०	V 1	कानालिङ्गं, अतिशयात्तिश्च			243
सेलन्वृत्तिः०	III 17	भाविकं			201
सप्तमः कर्मणं भेदत्	After X 6	उपमा	देवताविषयको भावः	रौद्रः	580fn.
सञ्जीवनीगणितं०	X 10				587
सन्तः सन्तु	After X 24				619fn.

गन्तापतन्तति०	I 26	वसन्ततिलकं	दि भावना, अर्थान्तरन्यासश्च	असूया, वितर्कः, [दैन्यं च	67
अभूयितास०	I 28	वसन्ततिलकं	सूक्ष्मं		19
सम्भयेय	V 9	शार्दूलविक्रीडितं	अतिशयोक्तिः, उदप्रेक्षा, रूपकं च		262
समानप्रेमाणं	IV 4	शिखरिणी	उपमा	मतिः, दैन्यं	224
सरले साहस०	VI 10	आर्या	भाषाश्लेषः	मतिः, आवेगश्च	352
सरसदुसुम०	IX 10	हरिणी	अप्रस्तुतप्रशंसा		506
स्नाननं नन्दि०	I 1	सगंधरा	व्यतिरेकः, स्वभावोक्तिः,	देवताविषयकः भावः	1
सा योगिनीय०	X 16	आर्या	भाविकं च		197
सा रासणीयक०	I 24	वसन्ततिलकं	रूपकं, व्यतिकरेकश्च		64
सायष्टम्भ०	V 22	शार्दूलविक्रीडितं	सम्येदः, अतिशयोक्तिश्च		289
सुहृदि गुण०	IX 28	गालिनी	अतिशयोक्तिः, भाविकं च	रौद्रः	528
सुहृदिव प्रकटश्च	IV 7	हुतविलम्बितं	परिकरः	असूया	234
सेषा विभति	IX 2	वसन्ततिलकं	विरोधः		494
स्खलयति वचनं	III 8	माकिनी	स्वभावोक्तिः, उदात्तं च		164
स्तन्यन्यासात्	X 5	मन्दाक्रान्ता	अर्थश्लेष, अतिशयोक्तिश्च		577
स्तिमितार्थिकासि०	I 30	मालिनी	अप्रस्तुतप्रशंसा, काव्यलिङ्गं च		73
स्वशस्त्रपुत०	V 12	अनुष्टुप्	स्वभावोक्तिः	आदरः	271
शरैरतुक्वि०	VIII 7	पृथ्वी	दृष्टान्तः		463
श्रे राजानश्चरम०	VI 2	मन्दाक्रान्ता	अर्थान्तरन्यासः, अप्रस्तुत- प्रशंसा च		321

APPENDIX II

*Index of Authorities Quoted by Pāṇasarasvatī
in his commentary on*

MĀLATIMĀDHAVA

Note :—The numbers refer to pages. Entries in square brackets indicate authorities quoted anonymously.

अनर्घराघवम्	See Mūrāri.
अमरकोशः	Frequently quoted.
अमरकः	[359, 438] 454.
अम्बास्तव	8, 10.
वाटः	See under चङ्गदः ।
वाटानुसङ्गम्	[21, 415]. See also
	वाटः ।
अष्टाध्यायी	Very frequently quoted.
आश्विनः	238, 244, 248.
आचार्यः	10, 247 (thrice), 248, 251, 359, 376, 447, 578, 591.
भालम्बद्वयम्	See धनिकारः ।
ईशानाशिवगुरुदेवपदविः	See गुरुदेवः ।
उत्तररामचरितम्	121, 259, 355, [368, 395], 504.
चन्द्रेयः	92.
कवियज्ञः	24, 79.
काचम्बरी	[3], 81 (twice), 126, 131, 153, 185, 325, 372, 410, 444, 497, 155, 285.
कामतन्त्रम्	40, 43, 45, 578.
कामन्दकः	57, 117; See also Kāma-
कामनाम्	sūtram and Vātsyā-
	yana.
कामसूत्रम्	34, 32, 83, 165, 284, 386, 391 (twice), 426, 445, 452, 578; See also Vātsyāyana.

तालिकासः

403, 578. See also
Kumārasambhava, Me-
ghasandēśa, Raghu-
vamśa, Vikramorva-
śīya and Śākuntala.

ताव्यप्रस्तावः

312.

ताव्यादर्ध

30, 91, [214, 443].

किराताकुलीयम्

185, 263, [266], See
als · Bhāravi.

कुमारस्य भण्डम्

60, 74, [147], 151,
[159, 185, 203,
213], 256, [262],
266, [350, 373,
403], 423, 457
[460, 484, 568,
511, 520, 537],
560, [600].

क्षेत्रवस्वामी

438.

क्षेत्रोपनिषत्

[10].

क्षोदकोरु

See Ratirahasya.

क्षैलिय तन्त्रम्

248.

गुणपताका

47.

गुरुदेवः (जिज्ञानशिवगुरुदेवः)

247 (five times), 266,
422.

निःसुलाचारः

413.

दान्दोपनिषत्

[20, 25].

तैत्तिरीयोपनिषत्

[13, 19].

दन्ता

370; See also Kāvyaadar-
śa and Daśakumāra-
carita.

दशकुमारचरितम्

47, [403, 577].

दशरथम्

16, [35 (twice), 318-
571]. See also धनञ्जयः.

दिवानर.

38, 58, 135, 154,
156, 161, 167, 187,
221, 253, 259, 307,
312, 366 (twice), 368.

	393, 394, 420, 422, 475
धनञ्जय	16, [31, 33] (four times)] 78. See also Daśan ūpaka.
धनिक.	46, 52, 92, 127, 137, 164, 206, 406, 413, 426,
ध्वनिकारः	11.
नाट्यशास्त्रम्	See Bharata
नीतिश्रारः	See Kāmandaka
न्यायदीपावली	13.
गुप्पदन्तराष्ट्रचार्य.	See Bhaṭṭācārya
पुराणम्	270
पुरुषसूक्तम्	[548].
प्रपञ्चसारः	277
प्रबोधचन्द्रोदयम्	238, 282.
प्राकृतप्रकाश	[150], 196, [219].
राण	See Bhaṭṭarāṇa, Kādam. bāṭ and Hār-sacanta.
वाररायण.	5, [61].
बालचरितम्	[557]
बालरामायणम्	275, 290.
बृहदारण्यकोपनिषत्	[11, 358]
ब्रह्मसूत्रम्	See Bādarāyana
ब्रह्मसूत्रभाष्य (शाङ्करं)	[504]
भगवद्गीता	11, 12, 13, [10, 22, 26] [27 (twice)], 61, [85, 161, 246, 260, 287, 296, 297, 320, 348, 351
भट्टनाथ.	57 (twice) See also सायणभट्ट and पदार्थरत्नम्
- - -	254, 300. See Saṅgā- raṭṭa.

सहाचार्यः	28
सरतः	5 (four times), 6 (four times), 14, 15, 16, 31, 72, 102, 212
भर्तृकाव्यम् (अट्टिकाव्यम्)	239, 240, 331, 411, 481, 582.
भवभूतिः	See .Uttararāmacaritam and Mahāvīracaritam.
भागवतम्	8, 9, 21, 270, 295, 588.
भारविः	553; See also Kirātārjunīyam,
भाष्यप्रकाशः	46, 58, 63, 64, 73, 78, 101, 111, 116, 123, 127 (twice), 139, 190, (twice), 258, (thrice), [260], 306, [306, 307 (?)], [308 (twice)] 479 516, 564, 592.
भोजः	29, 30, 157, 245, 312.
मयनतन्त्रम्	162.
मनुः	[19] 20, [21], 26, [41], 227 (four times), 229, [230], 254, 270, 282 (thrice), 296, 297, 333 [350], 350, 373, [374], 399 402, (twice) 403, 416;
मयूरः	See Bhaṭṭamayūra.
महाभारतम्	19, 28, 30, 35, 68, 121 (twice), 307, 370, 371, 396, 397, 462, 476, 599 (twice).
महावीरचरि	[23], 26, 29, 196, 290.
मोक्षरः	548.

माघ

3 (twice), 10, 45, 66,
68, 74, 184, 293,
328, 865, 440, 457,
543, 553.

माण्डूयकारिष्ठा
मुरारिः

[22]
5, 15, 19, 57, 69, 72,
102, 163, 229, 249,
267, 276, 283, (twice),
292, 322, 411, 457,
501.

मृच्छकटिकम्
मेघनन्देन
यशोवर्मा
याज्ञवल्क्य.
योगशास्त्रम्
रघुवंशम्

[557]
[17], 498, =514.
See रामाभ्युदयम् ।
26, 350 (twice).
244 (four times), 245,
3, 11, [26, 40, 53,
63], 81, [94, 126,
177], 252, 259,
[266], 276, 282, [302,
323, 324], 335, [335,
355, 385, [449, 495,
497, 498, 514, 527,
537, 565] 567, [600].
52, 127, 130, 378.

रतिरहस्यम्
रत्नशास्त्रम्
रत्नावली
रामाभ्युदयम्
रामायणम्

161.
17, [224], 300, [309
[69]
[3], 85, 196, 254, 270,
[309], 371, 420, 452,
513, [520], 522, 547,
588.

रुद्रतन्त्रम्
वाक्यपदीय.
शाननः
वात्स्यायनः

246.
[228]
29, 239
194, 262, 379, 385, 391,
403, 419, 423, 428, 578.

वार्तिकम्	Often quoted.
वाहटः	[21], 66, 100, 254 264, 407.
विष्णोर्वैश्वीयम्	[31], 87, [326, 590, 560]
विष्णोर्वाच्यः	27.
विश्वेभ्यः	543.
विष्णुपुराणम्	[16], 24, 265 (thrice), 270, 295 (twice), 475 (twice), 476, 504.
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्	[200].
वेणीसंहारम्	[291].
वृत्तिः (अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य)	469.
वैजयन्ती	Very frequently quoted, almost on every page.
वैद्यकः	168, 191, 279 (twice), 423.
व्यासः	142, 172, 394, 408; See also Mahābhārata.
शाङ्गन्तरम्	74, 75, 115, 117, 134 161, 168, 196, 337 [361, 443, 486, 591, 595].
भारद्वाजः	See Bhāvapraśāsa.
शार्ङ्गदेवः	15.
शिशुपालवधम्	[2, 10, 267, 527].
श्रीहर्मः	17; See also Ratnāvali.
श्रुतिः	129, 262, 499, 520 (twice), [548], See also under the different upanishads.
श्वेताश्वतरोपनिषत्	[10, 61].
सङ्ग्रहः	469, 577; See also under vṛtti.
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	See Bhoja.
सिद्धान्तसारः	267, 498 (twice).

सूफिरत्नहारः	[81].
सूर्यगणकम्	[150].
मध्द.	411, 415, 423, 469
वर्तनस्मृति	353
नासुद्रकः	423.
स्मृति	14 118, 140, 296, 319, 372, 498, 499.
मेतुअन्ध	3, 160, 177, 182, 272, 366, 410, 411, 426, 456, 462, 525, 564.
हलायुध	22, 220, 256, 284, 290. 326, 332, 335, 496, 524, 551, 565
दर्पचरितम्	[35] 38, 129, 200, 217, 256, 301, 411, 429, 535, 579

APPENDIX III

Index of Quotations other than those included in Appendix II

Quotation	Page	Quotation	Page
अग्निप्रवेशान् वेच्छन्	585	अशक्तास्तत्त्वं गन्तुं	25
अग्नेः क्षीतिन	167	अगुद्राः सर्व एवैते	591
अद्वादः सञ्चरन्ती	579	अधुपातो मुखे	168, 518
अतिरुज्ज्वान्वितेत्येवं	391	अद्रुदशानामेतासाः	499
अत्युत्कटैः पाप	302	अधिपत्रयनं चोद्यं	586
अथ प्रच्छन्नपापानां	313	अहंप्रत्ययवीजं	297
अदृश्यताजुजा	292	अहो कोपेऽपि कान्तं	544
अधिपुरन्धिषिलिन्म	513	आकस्मिकत्वप्रसन्नः	413
अनभिचारिणा कृतं	227	आकुक्षितपुटा	220
अनभ्यासादप्रसङ्गाच्च	297	आकेशप्रहणान्मित्रं	403
अनर्घरत्नप्रत्युप्त	267	आततायिनम्	472
अनवस्थितशय्यास्थो	526	आदौ परिचर्य कुर्यात्	148
अनुकम्पा तु सा ज्ञेया	232	आभरणस्याभरणं	333
अनुकूले तदस्थे	233	आभासश्च सुग्रीवो	96
अन्तः सम्मोगसद्गुण	126	आरभटी पुनः	198, 280
अन्यथा लिङ्गयते	99	आखर्यं तदमीष्टायां	75
अपत्यं धर्मकार्याणि	374	आलस्यं व्यावयः	302
अपविद्रुगदो बाहुः	76	आविर्गन्धसिलिन्म	527
अपसर मधु	444	आविड्यो येन विषयः	74
अपात्रे तारविक्षेपः	76	इक्षोरप्रान् क्रमशः	370
अपि द्रव्यं द्विष्टा	286	इत्यन्योन्योन्मसंगोऽ	375
अपि वर्षशतायुः	209	इतिवृत्तभेदा	15
अप्याह्वया शासितु	41	इक्ष्वदो मदने	259
अप्रतिपक्षिर्जडता	65, 365	उच्छ्रान्तं प्रवालमगिद्य	426
अनूताभिनिवेशो	304	उत्तमानामसिप्रौढो	517
अमन्दमारुतगुदप्रतापैः	2	उत्ताय सौमनस्यं	148
अग्निरग्रहणा	318	उद्धर्तितं तद्विज्ञेयं	74
अग्न्यातोऽप्यजारा	74	उत्तारैर्मिश्रो	259
अग्निगर्भतामिनी	513	उद्विगतिः कामिनीनां	73
अग्न्यात्मानवाताग्नि	171	एन्द्रेऽग्निमाद्यो ता	217

Quotation	Page	Quotation	Page
एकदेशस्थितस्याग्रे	94	ज्येष्ठो भ्राता	480
एकसाध्याविनाभावे	69	ज्वलन्मुखोत्काविचिता	274
एतस्मिन्निमित्तं	397	तत्कामं प्रभवति	401
एते वयमसी दारा.	373	तद्वदेवानुदात्तोक्त्या	103
एवं हि वर्तते	308	तद्व्यापारात्मिका	78
एष पन्था विदर्भाणा	77	तपति प्रावृषि	502
ऐरावतारफालन	291	ता तु कन्या पिता	230
कमवशमपरं न	514	तात्कालिको विशेषस्तु	72
कर्मणा बध्यते	548	तामेव शान्तमथवा	121
कामः स्वभाववाम	36	ताम्बूलीपटलैः पिनद्ध	2
कारणगुणप्रक्रमेण	200	तिमिरनिकर	436
कार्यं विना भवति	410	तुहिचस्मद्वै	269
कालस्य हि वशो	1	तेजः स्यान्मानसः	308
क्रियानलामो न	521	त्यागदानप्रबन्धे	1
कुलोद्भूतं सत्यं	600	त्वामस्मि वच्मि	492
केषां न स्यु	224	दण्डाखिलाधिकार	297
क्रोधेनावमृशेद्यम्	36	दन्तशकटकधारिण्या	577
क्षमासारा हि साधवः	394	दन्तोष्ठसंयोगाभ्या	427
गङ्गाज्योतःपरिक्षिप्तं	493	दाक्षिण्यं नाम तत्	36
गतानुगतिको लोकः	41,169	दारान्पत्न्याय	335
गतिः सगर्वा दृष्टिश्च	112	दारिद्र्यव्याधिदु.खेष्ट	282
गरुडुल्लासितधौरभः	509	दाहोऽभ्य- प्रकृतिं	519
गर्हणीयश्च निन्द्यश्च	564	दिव्यमाल्याम्बरधरा	64
गायन्ति देवाः किल	416	दीर्घजटावल्लरी	256
शुणाभिरामाभ्यां	430	दुराचारादिभिर्ब्रीडा	165
पुरोर्यत्र परीवादो	398	दुर्गौति भद्रकालीति	292
प्राणैः पश्यन्ति पशवः	310	द्वंष्ट्रलक्षणसंवाद	73
चिदचिदनुग्रहहेतोः	245	दृष्टिं पथिकः क	515
चिरपरिचयद्वेषी	370	देवतादिनमस्कार	514
छायामिवादार्जतलं	266	देवी कृताभिषेकायां	233
जगतामुपकाराय	591	देवो भट्टारको वापि	566
अष्टरयामीष्टविरहान्	526	दैवतेभ्यो नमस्कृत्य	585

Quotation	Page	Quotation	Page
दोषानपि गुणोक्तु	392	पाणिग्रहणसंस्कारः	362
धर्मयोरेकतरनिर्देशे	65	"	388
यमायकामकार्येषु	374	पापकृशरकं याति	351
धाम्कृषोस्तनि	280	पारिप्लवाः श्रोतसि	213
धीर प्रशान्त.	466	पिता पितामहो भ्राता	134
न दोष स्वपदे	309	पिशाचः कापिशेय.	293
न पृच्छेद्गोघ्नचरणं	20	पुत्रस्तु वत्स तात	370
न बालेषु स्नेहं	299	पुरविजयी करुणा	418
नभःस्पृश दीप्तसुदार	494	पुरास्त्रिभागसङ्कोचे	220
नमन्नुपनिषण्डली	91	पृथिव्यां सागगन्ताया	38
नरारिष्यमाळाकृत	49	प्रकराति प्रदेशभाक्	287
न भा सभा यत्र	321	प्रगुगरचनया	53
नागुणी गुणिनं	138	प्रातयोगेषु च दृश्यते	510
नायकगुणगण	136	"	147
नितान्तरुक्षाभिनिवेश	106	प्रतिपेधे च सत्ताया	563
"	304	प्रत्यासन्ननिदाषदीधिति	94
निषीय स्वेदाम्बु	115	प्रत्युप्तः पद्मरामेण	267
नियुक्तस्तत्प्रमायाय	117	प्रथममतिगौल	134
निर्निर्दि मनमो	535	प्रथममदनयुद्धे	145
निर्गीयस्वर्च	413	प्रथमश्च द्वितीयश्च	275
निपिद्यन् माधर्वा	99	प्रथमपुरोवातताडित	523
नि स्पृहय्य तृण जगत्	596	प्रमदमम्मदौ हर्षे	495
नीता को प्रसवरक्षमा	527	प्रानादाद् राजमार्गा	46
पश्या तु संरक्षता	30	प्राप्तकाल न यत्	452
पटमभ्यपिडा	228	प्रायेण सामर्थ्यविद्यौ	545
पद पांः पुमान्	501	प्रियतमा यतमान	76
परवेरणहि तस्म	133	प्रिये भुभानि मर्वाणि	392
परमगगनगगिणो	316	प्रोतिनिर्गतिनिष्पाना	311
परस्मिन्पुट म्यायना	220	फलन्तु कल्पतरव.	363
परिचरन्तारानि	148	बलादुत्तं	230
पराविष्मन्ती न नोदक्षानि	256	बहुभ्य श्रोतव्यं	20
पन्ना न्द मगम	180	बहुधा श्रोतव्यं	"
पन्ना वे द्विपाद	202	बहुभवनियम.	360

Quotation	Page	Quotation	Page
बाले लज्जा निरस्ता	353	यत्रोल्लसत्फेनतीतच्छलेन	494
वाह्यार्थाननुसन्धानं	307	यत्रोल्लसत्यभिप्रायः	73
विम्बं कठोरविस	193	यथेन्द्रशत्रुस्वरतो	294
वीजवन्तो	492	यदर्थं सर्व	272
बौद्धेऽपि प्रतियोगिन्या	126	यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्	212
भवद्भिरिदं गुरु	96	यद्विविक्ततया	336
भणइ णको	96	यश्चास्त्राविधिमुत्सृज्य	294
भवन्ति ककुभ	495	यष्टयमे च समम्	251
भावो नटेन सुत्री	16	यस्माच्च निर्गता	27
भक्षुः शिवोऽपि	531	यस्मिन्नुद्दिजते, सा	132
भूतप्रेतपिशाच	293	यस्मिन्निविष्टश्च मदनश्च	85
भूतानां प्राणिनः	310	यस्मै दद्यात्पिता	230
भुकुटी कुटिला	308	यावत्तावच्च साकल्ये	169
भुक्लनीलकण्ठ	521	येन केनाप्युपायेन	119
भुततण्णापसरन्त	425	रजो रागात्मकम्	287
मनसो यद्वद्वादित्वं	232	रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्	520
मनो मधुरवाग्व्रं	313	रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते	12
मन्त्रार्थदेव	480	रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षते	35
मन्दारशयानलकान्	141	रोमाञ्चालिङ्गन	308
मन्मथाप्यायितच्छाया	126	लक्ष्यालक्ष्य इवाङ्गदेदः	36
मसृणं तदिति ह्यात	74	लोभद्रुमं सानुमतः	527
माधुर्यैमक्षरव्यक्ति	171	वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः	400
मानभूयमहं	520	वनपर्वतनखब्धि	498
मा नो ना प्रति	473	वर्तमानमिदं बाभ्राम्	591
मा मा मानद	590	वलितं तन्निवृत्तस्य	75
मायेन्द्रजालसंप्राम	280	वसन्ति हि प्रेम्णि	86
मितं ददाति हि	374	वाच्यार्था नियताः	229
मुखमर्धं शरीरस्य	56	वाप्रा ज्येष्ठा शिवा	245
मुखमिन्दुरुज्ज्वल	266	विद्धि नः षट् प्रबन्धान्	15
मूलाधारात् स्फुटित	11	विधिः स्वास्थ्यं धत्ताम्	85
यः कश्चिद्विक्रमोऽयं	29	विपूर्वो धाम्	214
यक्षरक्षांसि रावसाः	287	विरोधेऽपि स्फुटे	222
यत्किञ्चित्पाण्डरम्	337	विलक्षं वेष्टते वित्तम्	386
यत्रोमबोस्समो दोषः	413	विलासे सस्मितं वचः	55
	579	विवेकः स्यात्परिकरः	493

Quotation	Page	Quotation	Page
विशदं कपोलभुवि	527	समान्तरेणान्तरितो	286
„	531	सम्पत्सम्पदमनुवन्नाति	380
विशेषणभात्रप्रयोगो	512	संफेटः स समाधातः	318
विशेषणे विविनिषेधो	524	सरितः पुलिनम्	443
विशोका सात्वती	477	सर्ववर्मान् परित्यज्य	295
विषयस्यापरिच्छित्ति.	307	सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्	100
विस्मयश्चित्त	„	सर्वे भावाश्चक्षुषि व्युत्पद्यन्ते	408
विहस्तो व्याकुलो व्यग्र.	278	सये योगविभागेन	249
वीवस्पृहाणामपि	211	स वने भेगवान्	294
वीरे सात्वती	477	सस्मार वारणपतिः	534
वृद्धौ च मातापितरौ	373	सहता हतजीवितम्	224
वेदैश्च संवेरहमेव	27	सहोमौ चरतं धर्म	375
वेदगम्यक्रीडितम्	165	सानुबन्धं पताका श्याद्	387
व्यभिचारिरमस्यापि	263	सामन्तसम्भावनयैव	460
शक्युवतिकपोला	379	सुकुमाराङ्गविक्षेपो	159
शरद्गगनतलमिव	494	सुखैर्निषिञ्चन्तम्	359
शास्त्राण्युद्वाक्षते	308	सुरा वै मलमन्नानाम्	422
शाप्रादपि सारादपि	326	सूत्रिका मौक्तिकैः	448
„	465	सुधिरिष्यत्यन्तकरणीम्	23
शार्ङ्गं चापं हरश्च	110	सोऽपि लोकान् यथान्यायम्	585
शास्त्रेण नश्येत्परमार्थद्वयम्	10	स्तम्भेषु योषिद्	267
शुनो तत्त्वद्वयम्	297	स्त्रियः कामितकामिन्धः	143
दावागमेषु मुख्यं	10	स्त्रीनीचादिषु	516
श्रवणाङ्गलिपुटपेयं	453	स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यम्	307
श्राद्धेनार्हन्ति केतनम्	310	स्यानास्थानं दण्डगुणम्	8
भुतिचुल्लकेद्येन	453	प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य	9
पोटशशक्यम्.	292	स्नात्वा भुक्ते	235
स एव वेद् गुणद्वय	259	स्निग्धं तद्यस्य विषय-	75
नदस्तेजानमुद्भूत	258	„	127
स्वरूपविपुलवान्मग	491	„	200
मना केनापि कार्येण	122	स्नेहः प्रवासाश्रयात्	346
सपि हि हृदये	259	स्नेहस्तु प्रचयात्	259
सम्पत्प्रियता	292	स्कृतमभिभूयति	396
सम्पदावृत्तप्रवृत्त	„	स्फुरद्भूतमेतारम्	76

Quotation	Page	Quotation	Page
बाणे लज्जा निरस्ता	353	यत्रोदसतेफनतीतच्छलेन	194
वाग्यापाननुसन्धान	307	यत्रोलसत्यभिप्रायः	73
विभ्वं हठोरविष्ट	193	यथेन्द्रशत्रुस्वरतो	294
वीजयन्तो	492	यदर्थं सर्वं	272
बालेऽपि प्रतियोगिन्या	126	यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्	212
भवतिरिदं गुणं	96	यद्विविक्तया	336
भगद् नलो	96	यश्चास्त्रविधिमुत्सृज्य	294
भगानि ककुभ	495	यष्टयमे च समम्	251
भाषो नटेन सुधी	16	यस्माच्च निर्गता	27
भिक्षुः शिषोऽपि	531	यस्मिन्नुद्विजते, सा	132
भूतप्रेतपिशाच	293	यस्मिन्निविष्टश्च मदनश्च	85
भूतानां प्राणिनः	310	यस्मै दद्यात्पिता	230
भुक्तुं कुटिला	308	यावत्तावच्च साकल्ये	169
भुक्तुं नीलकण्ठ	521	येन केनाप्युपायेन	119
भुक्तुं गणपसरन्त	425	रजो रागात्मकम्	287
मनसो यद्वद्वद्वत्वं	232	रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्	520
मनो मधुरवाग्व्रं	313	रविचन्द्रमसोर्वावन्मयूखैरवभास्यते	12
मन्त्रार्पदेव	480	रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षते	35
मन्दारगन्धानलकान	141	रोमाञ्चालिङ्गन	308
मन्मथाप्यायितच्छाया	126	लक्ष्यालक्ष्य इवोद्वेदः	36
मन्त्रं तदिति द्यात	74	लोभद्रुमं सानुमतः	527
माधुर्यमक्षरव्याप्ति	171	वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्राया	400
मानभूयमहं	520	वनपर्वतनद्यष्टि	498
मा नो ना प्रति	473	वर्तमानमिदं बाभ्राम्	591
मा मा माभद्	590	वलितं तन्निवृत्तस्य	75
मायेन्द्रजालमंग्राम	280	वसन्ति हि प्रेम्णि	86
निर्गं ददाति हि	374	वाक्यार्थो नियताः	229
गुणमर्पं शरत्स्य	56	वामा ज्येष्ठा शिवा	245
गुणमिन्द्रजालज्वल	266	विद्धि नः षट् प्रबन्धान्	15
मूलापाराधं स्फुटित	11	विधिः स्वास्थ्यं धत्ताम्	85
य कथिद्रुमोऽयं	29	विपूर्वा भावः	214
गक्षरक्षांसि राक्षसाः	287	विरोधेऽपि स्फुटे	222
यत्किञ्चित्स्वाग्रम्	337	विलक्षं चेष्टते चित्तम्	336
दत्तोममोसगमो दोषः	413	विलासे सस्मितं वचः	55
	579	विवेकः स्यात्पारिकरः	493

Quotation	Page	Quotation	Page
विशदं कपोलभुवि	527	समान्तरेणान्तरितो	286
"	531	क्षम्पत्सम्पदमनुवन्नाति	380
विशेषणमात्रप्रयोगो	512	संकेटः स समाशतः	318
विशेषणे विधिनिषेधौ	524	सरितः पुलिनम्	443
विशोका सात्वती	477	सर्वधर्मान् परित्यज्य	295
विषयस्यापरिच्छिन्तिः	307	सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्	100
विस्मयश्चित्त	"	सर्वे भावाश्चक्षुषि व्यञ्जयन्ते	408
विहस्तो व्याकुलो व्यथः	278	सर्वे योगविभागेन	249
वीतस्मृद्वाणामपि	211	स वने मेषैर्वान्	294
वीरे सात्वती	477	सस्मार वारणपतिः	524
वृद्धौ च मातृपितरौ	373	सहर्ता हतजीवितम्	224
वेदैश्च सर्वैरहमेव	127	सहोमौ चरतं धर्म	375
वैदग्ध्यम्रीडितम्	165	सानुबन्धं पताका स्याद्	387
व्यभिचारिरसस्थाधि	263	सामन्तसम्भावनयैव	460
शक्युवतिकपोला	379	सुकुमाराङ्गविक्षेपो	159
शरदुगगनतलमिव	494	सुखैर्निषिद्धन्तम्	359
शास्त्राण्युद्वीक्षते	308	सुरा वै मलमन्नानाम्	422
शापादपि शरादपि	326	सूत्रिका मोक्षिकैः	448
"	465	सृष्टिस्थित्यन्तकरणीम्	23
शार्ङ्गं वापं हरंश्च	110	सोऽपि लोकान् यथान्यायम्	585
शस्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपम्	10	स्तम्भेषु योषिद	267
शुनो तत्त्वदद्याम्	297	स्त्रियः कामितकामिन्ः	143
शैवाण्येषु मुख्यं	10	स्त्रीनीचादिषु	516
श्रवणाञ्जलिपुटपेयं	453	स्त्री प्रणष्टेति कारणम्	307
श्रद्धेर्नाहन्ति केतनम्	310	स्थानास्थानं दृष्टगुणम्	8
धुतिचुलकलेपेन	453	प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य	9
षोडशशुद्धयम्रः	292	स्नात्वा मुक्ते	335
स एव चेद् गुणद्रव्य	259	स्निग्धं तद्यस्य विषयः	75
सङ्क्षेपेच्छासमुद्भूत	258	"	127
स्वच्छविपुलवान्नमस	494	"	200
सतां केनापि कार्येण	122	स्नेहः प्रवासाश्रयात्	346
सति हि कृष्ये	259	स्नेहस्तु प्रचयात्	259
सत्सङ्गप्रियता	292	स्फुटमभिभूषयति	396
सन्ध्यावृत्तप्रवृत्त	"	स्फुरद्भूषणैर्तारम्	76

Quotation	Page	Quotation	Page
हं भाबालोकिर्तुमुग्रभय	75	हर्षो मनःप्रसादः	308
हं वीक्ष्य मन्मथोन्माथितम्	119	हा तातेति कन्दितम्	203
हृदयमभ्यर्चनं भक्त्या	151	हारो मुक्तावली	418
स्नन्तोऽप्यनादरन्यासो	333	हीने घृणाधिके	319
श्वाभ्यायेन ह्यपे	452		

APPENDIX IV.

Table of Metres used in the
MALATIMADHAVA.

No.	Metre.	Verses.	Total.
1	अनुष्टुप्	I. 9, 11, 15, 16; III. 1; V. 12, 21, 33; VI. 11; IX. 41, 51, 52; X. 2, 4, after 6, 18.	16
2	आर्या	I. 14; III. 6; VI. 10; IX. 4; X. 9, 10, 11, 13, 16, 24	10
3	इन्द्रवज्रा	I. 6, 7, 36; III. 11; IV. 5; VI. 1; X. 12.	7
4	उपजातिः	III. 3, 4.	2
5	सपेन्द्रवज्रा	I. 13; IX. 27.	2
6	गीतिः	X. 8.	1
7	दण्डकम्	V. 23.	1
8	हुतविलम्बितम्	III. 10; IV. 7; VIII. 11; X. 15.	4
9	नकुण्डकम्	V. 31; IX. 18.	2
10	पथ्या	IX. 49.	1
11	पुष्पिताग्रा	II. 6, 10; III. 15; V. 15; X. 2.	5
12	पृथ्वी	III. 18; VIII. 7; IX. 35, 38	4

No.	Metre.	Verses.	Total.
13	प्रहर्षिणी	I. 40, 41; III. 17; IV. 1; V. 3, 25; IX. 14.	7
14	भद्रिका	IX. 23.	
15	मञ्जुभाषिणी	I. 42; III. 7; V. 8; IX. 9, 43, 48.	6
16	मन्दाक्रान्ता	I 5, 18, 38; II. 5; III. 12; IV. 2; V. 20; VI. 2; VII 5; VIII. 2; IX. 20, 25, 26, 46; X. 5.	15
17	मालिनी	I. 25, 27, 30, 31, 44; II 9; III. 8, 14, 16; IV. 10; V. 1; VI. 16; VIII 1, 12, 13; IX. 5, 6, 24, 28, 53; X. 7.	21
18	रथोद्धता	VIII. 3; IX. 21; X. 17.	3
19	वंशस्थम्	VII. 1; X. 6.	2
20	वसन्ततिक्रमम्	I. 8, 12, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 35, 37, 43; II. 8; III. 5; IV. 8; V. 27, 32; VI 4, 8, 9, 12, 13, 14, 17, 20; VII. 2, 3, 4; VIII 4, 5, 8, 14; IX. 1, 2, 3, 13, 22, 31, 36, 40, 44, 47, 50, 54; X. 1. 8, 19, 20.	49

No.	Metre.	Verses.	Total.
21	वसन्तमाहिका	III. 13.	1
22	वियोगिनी	IX. 19.	1
23	शार्ङ्गविक्रीडितम्	I. 2, 3, 10; V. 2, 7, 9, 10, 13, 14, 18, 19, 22, 24, 28, 29; VI. 3, 5, 19; VIII. 6, 9, 10; IX. 7, 15, 16, 17, 32, 33, 34, 39, after 42; X. 22, 23, after 24.	33
24	शालिनं	VI. 18; IX. 37.	2
25	शिखरिणी	I. 17, 19, 33, 34; II. 1, 3, 7, 11, 12, 13; III. 9; IV. 3, 4, 6, 9; V. 30, 34; VI. 7, 15; IX. 8, 29, 45.	22
26	सुगंधरा	I. 1, 4; V. 4, 6, 16, 17; IX. 30.	7
7	हरिणी	I. 20, 39; II. 2; III. 2; V. 5, 29; VI. 6; IX. 10, 11, 12, 42; X. 14.	12
			<u>234</u>

